

Inštitut za zgodovino
delavskega gibanja
KNJIZNICA

R

PLAČANA V GOTOVINI

ZGODOVINSKI ČASOPIS

LETNIK XVII
LETO 1963
LJUBLJANA

Zgodovinski časopis
je glasilo
Zgodovinskega društva za Slovenijo

Sedež uredništva :
Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani
Ljubljana, Aškerčeva cesta 12

Zamenjave (обмен, Exchanges):
Zgodovinsko društvo za Slovenijo
Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta
Ljubljana, Aškerčeva cesta 12

Založba in uprava :
Državna založba Slovenije
Ljubljana, Mestni trg 26

Redakcija tega letnika je bila zaključena 30. decembra 1963

Za znanstveno vsebino prispevkov so odgovorni avtorji
Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva
in navedbo vira

ZGODOVINSKI ČASOPIS

ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
HISTORICAL REVIEW

XVII

1963

IZDAJA
ZGODOVINSKO DRUŠTVO ZA SLOVENIJO

LJUBLJANA

Uredniški odbor:

dr. Ferdo Gestrin, dr. Bogo Grafenauer, dr. Josip Korošec,
dr. Milko Kos, dr. Vasilij Melik, Bogo Stupan,
dr. France Škerl, dr. Fran Zwitter

Odgovorni urednik:

dr. Bogo Grafenauer

3. 5. 1944

Zalaga Državna založba Slovenije v Ljubljani

Tiska Tiskarna »Jože Moškrič« v Ljubljani

K A Z A L O

<i>Metod Mikuž</i> , Od Kočevskega zbora do 1. zasedanja SNOO (SNOS) v Črnomlju Von der Versammlung in Kočevje bis zur ersten Sitzung des Slovenischen nationalen Befreiungs-Rates (SNOS) in Črnomelj (99)	5—21
<i>Dušan Biber</i> , Kočevski Nemci med obema vojnama Die Gottscheer Deutschen zwischen den beiden Weltkriegen (99) Немцы в Кочевье между двумя войнами	23—42
<i>Janko Jarc</i> , Kočevsko v narodnoosvobodilni vojni Kočevsko im nationalen Freiheitskrieg (100) Кочевская область в Народноосвободительной войне	43—92
<i>Bogo Stupan</i> , Problem zgodovinskega pouka na naših šolah Die Fragen des Geschichtsunterrichtes in den Schulen der SR Slovenien (100) Проблема преподавания истории в наших школах	93—99
<i>Viktor Korošec</i> , Iz kmečkega življenja v Egiptu v Dioklecijanovi dobi — v luči novih papirov Quelques traits caractéristiques de la vie villageoise en Egypte à l'époque de Dioclétien d'après les papyrus (126) Из жизни крестьян в Египте эпохи Диоклециана в свете новых папирусов	101—125
<i>Vlado Valenčič</i> , Starostna in družbena struktura prebivalstva v prejožefinski ljubljanski škofiji po štetju leta 1754 Age and Social Structure of the Population in the pre-Josephine Period in the Diocese of Ljubljana after the Census of 1754 Возрастная и социальная структура населения в люблянской епархии до эпохи Иосифа II по переписи населения 1754 года	127—154
<i>Dušan Kermavner</i> , Še nekaj gradiva o ljubljanskem kongresu leta 1870 Further Materials on the Ljubljana Congress in 1870. Еще несколько материалов о люблянском конгрессе 1870 года	155—170

Z A P I S K I

<i>Bogo Grafenauer</i> , Ob 1100-letnici slovanske rokopisne knjige On the occasion of the 1100th Anniversary of the Slavic manuscript book К 1100-летию юбилею славянской рукописной книги	171—195
<i>Ivan Slokar</i> , Zgodovina obrtnega šolstva v Ljubljani do leta 1860 The History of the Trade-Schooling in Ljubljana until 1860 История ремесленных училищ в Любляне до 1860 года	196—218

<i>Bogdan Krizman</i> , Zabilješka o razgovoru Predsjednika Wilsona s predstavnicima Slovenaca	219—224
A Record of President Wilson's Interview with Representatives of the Slovenes	
Записки о беседе президента Вильсона с представителями словенцев	

PROBLEMI ZA DISKUSIJO

<i>Dušan Kermavner</i> , O nekaterih krivih prijemih v političnem zgodovino- vinopisju	225—254
On Some Erroneous Approaches to Political Historiography	
О некоторых неправильных приемах в работах из области политической истории	

IN MEMORIAM

Heinrich Felix Schmid (<i>Bogo Grafenauer</i>)	255—256
Mijo Mirković (<i>Ferdo Gestrin</i>)	257—258
Franc Grivec (<i>Bogo Grafenauer</i>)	259—260

ZBOROVANJA IN DRUŠTVENO ŽIVLJENJE

XII. zborovanje slovenskih zgodovinarjev v Kočevju (od 14. do 16. oktobra 1963. leta) (<i>Tone Zorn</i>)	261—263
The twelfth Assembly of Slovene Historians at Kočevje (from 14th to 16th October 1963)	
Собрание словенских историков в Кочевье (с 14 по 16 октября 1963 г.)	
Simpozij ob stoletnici narodnega preroda Dalmacije in Istre (<i>Fran Zwitter</i>)	263—265
The Symposium on the Centenary of the National Revival of Dalmatia and Istria	
Симпозиум по случаю столетнего юбилея национального воз- рождения Далмации и Истрии	

OCENE

Ilona Kovrig, Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán (<i>J. Ko- rošec</i>)	266—269
Gurker Urbare (Bistum und Kapitel in Auswahl aus der Zeit von 1285 bis 1502). Herausgegeben von Hermann Wiessner; Hans Pirchegger, Die Herrschaften des Bistums Gurk in der ehe- maligen Südsteiermark (<i>M. Kos</i>)	269—275
V. Schmidt, Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem. I. del (<i>Ferdo Gestrin</i>)	276—278
M. Rupel, Primož Trubar, Življenje in delo (<i>Ferdo Gestrin</i>)	278—280
Ivan Mohorič, Bombažna predilnica in tkalnica v Tržiču (<i>Jože Šorn</i>)	280—282
France Kresal, Razvoj Predilnice Litija (<i>Jože Šorn</i>)	283—287
Wschodnia ekspansja Niemiec w Europie środkowej (<i>E. P.</i>)	287—288
Karel Pichlik, Das Ende der österreichisch-ungarischen Armee (<i>France Klopčič</i>)	288—293
Charles F. Delzell, Mussolini's Enemies (<i>Tone Zorn</i>)	293—294
Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji. Knjiga I (<i>France Škerl</i>)	294—301
Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa, Band V: Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien (<i>Tone Zorn</i>)	301—302

ČASOPISI

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino I—X, 1953—1962 (<i>Jože Šorn</i>)	303—305
Papiergeschichte (<i>Jože Šorn</i>)	305—307
Kamniški zbornik VIII, 1962 (<i>Mirko Stiplovšek</i>)	307—312
Arheološki vestnik XI—XII, 1960—1961 (<i>Tatjana Bregant</i>)	312—313
Starinar IX—X, 1958—1959, XI, 1960, XII, 1961 (<i>J. Korošec</i>)	314—320
Diadora 2, 1960—1961 (<i>P. Korošec</i>)	321—322
Zbornik na trudovi, Narodni muzej vo Ohrid, Posebno izdanje, 1961 (<i>J. Korošec</i>)	322—323

BIBLIOGRAFIJA

<i>Slavka Kajba-Milić — Vasilij Melik</i> , Bibliografija slovenske zgodovine (Publikacije iz let 1961—62)	324—338
A Bibliography of Slovene History (Publications from 1961—1962) Библиография словенской истории (работы, напечатанные в 1961 и 1962 гг.)	
<i>France Škerl</i> , Kratka bibliografija o NOB Slovencev v letih 1961 in 1962	338—349
A Short Bibliography on the National Liberation War of the Slovenes (1961, 1962) Краткая библиография работ о народноосвободительной борьбе словенцев (работы, напечатанные в 1961 и 1962 гг.)	

Metod Mikuž

Od Kočevskega zbora do 1. zasedanja SNOO (SNOS) v Črnomlju

Redko katera pokrajina na Slovenskem se more ponašati s tako zanimivo preteklostjo kot Kočevsko. Ta od 14. stoletja naprej nemški otok sredi Kostevcev, Belokranjcev, Suhokrajinčanov, Ribničanov in Čabrancev, s prebivalci, katerih jezika ni mogel razumeti več noben Nemec, ko je začel govoriti o visoki in čisti arijski rasi. Otok, ki je v 19. stoletju predstavljal enega od pomembnih temeljev za zgraditev nemškega imperialističnega mostu k Jadranu, za časa Hitlerjevega vzpona pa močno in zagrizeno peto kolono, je s svojim središčem, mestom Kočevjem, doživel pred kratkim velike in slavnostne dneve. Od vseh strani so se zbrali Slovenci in zastopniki ostalih jugoslovanskih narodov ter so proslavili 20. obletnico pomembnega dogodka, Zbora odposlancev slovenskega naroda, kateri je posvečeno tudi to zborovanje slovenskih zgodovinarjev. Zato torej, da proslavimo 20. obletnico in da se pomenimo hkrati o svojih drugih problemih, nam je to mesto ob Rinži dalo svoje prijazno zatočišče. Mesto, ki je bilo včasih nasproti Slovencem kar se le da strupeno, če se le samo malo spomnimo akcij nekdanjega gaulajterja Hannsa Arka, ali Sigmunda ali Erkerja, pa tudi firšta Auersperga. Kje so danes ti ljudje in njihovi Volksgenossen, ne vem. Dejstvo je, da je to nekdanje Kočevarsko središče dalo začetek oktobra 1943 zatočišče slovenskim odposlancem, ki so v svojih nočnih zasedanjih, prav na tem mestu, kjer danes zborujemo in prav pod istim znamenitim Cankarjevim geslom, ki se ga ni upala odstraniti niti nemška vojska in ne tako imenovani slovenski domobranci, ki so kmalu po zasedanju Zbora okupirali mesto, postavili v razvoj naših slovenskih najvišjih organov med NOB nove, popolnejše in demokratičnejše temelje.

Dovolite mi, da preidem po tem uvodu k predavanju, katerega dispozicija je sledeča: najprej bi se na kratko pomudil pri problematiki virov in literature, ki sem jih rabil za sestavo tega predavanja, poimensko pa bi našteval le najpotrebnejše. Pomembnejše se mi namreč zdi pokazati na prav določene probleme, ki nastajajo z uporabo virov in literature za najnovejšo zgodovino.

Stenografski zapisnik Kočevskega zbora je delno publiciran v knjigi Zbor odposlancev slovenskega naroda v Kočevju (od 1. do 3. oktobra 1943). Dokumenti, Ljubljana 1953. Iz opombe urednika knjige, enega od stenografov na Kočevskem zasedanju, Megušarja-Boruta na 188. strani, je raz-

vidno, da je od stenograma ohranjenih pravzaprav le 123 listov in da ni popoln. Mnogi govori na Zboru so nepopolni, ali jih sploh ni, ker so se izgubili — bili pa so stenografirani — ali pa je bilo kasneje nemogoče njihov stenogram dešifrirati. Tudi ni mogoče jamčiti za točen vrstni red diskutantov ob posameznih referatih. Zato je poskušal dopolniti urednik te pomanjkljivosti s pomočjo takratnega tiska, zlasti Slovenskega poročevalca od 17. oktobra 1943, s pomočjo kasneje dešifriranih obrobnihih pripomb na originalnem stenogramu in s pomočjo dnevnikov ali zapiskov takratnih udeležencev Zborovanja.

Zakaj ni stenogram Kočevskega zbora ohranjen v celoti? Ker verjetno njegova zares prava in tipična partizanska usoda ni tako znana, si jo dovoljujem na tem mestu na kratko obnoviti. O njegovi zanimivi partizanski poti in usodi sem obširneje govoril že na nastopnem predavanju na ljubljanski univerzi jeseni 1947, kar sem potem na kratko povzel — pri načrtovanju povsem drugega problema, na katerega se bomo danes še povrnili — v ZČ V, 1951, str. 408, pri oceni izdaje Kardeljeve knjige Pot nove Jugoslavije, Ljubljana 1946. V tem me je v omenjeni izdaji Kočevskega stenograma nekoliko dopolnil — ne vedoč za moje že tiskane izsledke — urednik knjige Megušar na strani 187 sl.

Znano je, da nemška ofenziva, pod šifro Wolkenbruch, zadivjala tudi preko ozemlja nekdanje Ljubljanske pokrajine in to v drugi polovici oktobra 1943, torej prav kmalu po Kočevskem zboru. Umikajoč se pred ofenzivo, se je propagandni odsek IOOF, ki je s polno paro izdeloval prepise stenograma Kočevskega zbora, premaknil iz Podhoste pri Dolenjskih Toplicah v Sela pri Hinjah v Suhi Krajini. Nosil je s seboj med drugim tudi dragoceni stenogram. S Sel se je odsek premaknil proti Turjaku, kjer se je razdelil; en del je odšel v 14. divizijo, drugi pa se je priključil 18. diviziji. Ker se je nemški ofenzivni obroč vedno bolj ožil in je poleg vseh nevarnosti grozila tudi ta, da bi se lahko med ofenzivo izgubil arhiv propagandnega odseka, je član odseka in eden od stenografov na Kočevskem zboru, danes univerz. profesor inž. Stane Kraševac, shranil stenogram Zbora in stenogram Kočevskega sodnega procesa proti belo in plavogardističnim voditeljem, v posodo za mleko iz pocinkane pločevine, ki se je dobro zapirala, zalil pokrov z voskom in jo zakonspiriral v navzočnosti Borisa Ziherla, takrat načelnika agitpropa CK KPS ter člana propagandnega odseka 18. divizije Franca Strleta-Nina med kamenje na robu kraške vrtače pri vasi Plešivici, desno od ceste Grosuplje—Krka, v Malem vrhu na Ilovi gori med kotama 489 in 551. Tam je ostala zakonspirirana do poletja 1947. Po vestnem in načrtnem iskanju je odšel takratni v. d. ravnatelj Instituta narodne osvoboditve dr. France Škerl s Strletom 30. julija 1947 na Plešivico, da bi odkrili dragoceni arhiv. Toda po večurnem iskanju — vrtača je namreč daleč od Plešivice — sprva prave vrtače sploh niso mogli najti in so že opustili misel na dalnje iskanje. Tedaj se je Strle spomnil, da so ob začetku ofenzive partizani pustili v tisti vrtači nekaj voz, ki so jih okoliški kmetje odpeljali. Tako se je nek kmet na Plešivici le spomnil tega in tudi kraja, kjer so partizani takrat pustili vozove in po daljšem vnovičnem iskanju so končno našli posodo in nepoškodovano njeno vsebino.

Tako je ta srečna najdba omogočila, da je danes ohranjeno in tiskano od virov za Kočevski zbor več kot je priobčil Slovenski poročevalec 17. oktobra 1943. Povedati je treba še to, da je nameraval IOOF in njegov propagandni odsek čimprej po zasedanju izdati več brošur o Kočevskem zboru. To je razvidno iz 1. zvezka tiskane brošure, Sklepi, dokumenti in govori, založba in redakcija IOOF 1943, kjer je v uvodu rečeno: »Pričujoči zvezek je prvi v seriji brošur, v katerih bodo objavljeni sklepi, odloki, resolucije in proglas Zbora odposlancev slovenskega naroda in pogloblitni govori na tem zgodovinskem zboru«. Ta prvi zvezek, ki je danes še ohranjen v silno redkih izvodih, je obsegal vrsto najpomembnejših dokumentov. Drugi zvezek, ki je tudi izšel — oba zvezka sta torej izšla še pred ofenzivo — pa je Govor tovariša Kidriča, sekretarja IOOF, 1943, založba in redakcija IOOF, ki je tudi danes ohranjen, seveda v silno redkih izvodih.

Tako bi s pomočjo teh dveh brošur in Slovenskega poročevalca od 17. oktobra 1943 za silo nekako shajali, tudi če bi se stenogram izgubil med ofenzivo. Vendar je odkritje stenograma in dopolnjeva in izpopolnjena knjiga o Kočevskem zboru, katero smo omenili zgoraj, v znatni meri izpopolnila vire in tudi znanje o Kočevskem zboru. V obeh brošurah in v Slovenskem poročevalcu ni namreč pomembnega Kardeljevega govora v Kočevju. Prav ta Kardeljev govor pa more danes sprožiti vrsto zelo zanimivih vprašanj, o katerih bomo na kratko govorili. Do najdbe stenograma Kardeljev govor v celoti ni bil znan, nekatere odlomke je prinesel Slovenski poročevalec in spominjali so se ga vsi udeleženci na Kočevskem zboru. Avtor sam ni imel več rokopisa in ga zato tudi zastonj iščemo v že omenjeni zbirki Kardeljevih govorov in člankov, Pot nove Jugoslavije. Znano je, da je bil ta izgubljeni govor potem prvič objavljen leta 1949 v slovenski reviji Novi svet (št. 5, str. 445—463) in da ga je za tisk priredil Kardelj sam. Ob izdaji tega govora sem sprožil v Zgodovinskem časopisu leta 1951, str. 408 sl. obenem z oceno izdaje že omenjene zbirke Kardeljevih govorov in člankov tudi vprašanje »današnjega izdajanja člankov in govorov naših vodilnih politikov in državnikov, nastalih med NOB«. Zapisal sem, o čemer sem še danes prepričan, da je prav, da ima avtor sam pravico članek kadar koli že popravljati. Članek je njegovo delo, ni pa tako popravljeni članek ali govor — v našem primeru je Kardelj popravljal svoj govor po šestih letih in v še kako spremenjenih okoliščinah — več primarni vir za Kočevski zbor, temveč že primarni vir za tisti čas, v katerem so popravki nastali, to je za čas znane informbirojevske gonje proti naši državi in njenemu vodstvu. O virih za Črnomeljsko zasedanje bi na tem mestu ne govoril. Kolikor so tiskani razšifrirani stenogrami — vsi niso — jih moremo najti omenjene v še danes zelo dobri bibliografiji, Gradivu za bibliografijo slovenskega osvobodilnega tiska, ki jo je sestavil Jože Udovič in ki je izšla v Slovenskem zborniku, Ljubljana 1945, str. 659—696. Literaturo za Kočevski zbor in Črnomeljsko zasedanje moremo najti zbrano v France Škerl-Bregar, Petnajst let bibliografije o narodnoosvobodilnem boju Slovencev 1945—1959, Ljubljana 1962.

Za jugoslovanski okvir tega predavanja sem pretežno uporabljal knjigo Oslobojilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945 I. in 2. knjiga,

Beograd 1957 in 1958. Sta to dve debeli knjigi, s kartami in načrti številnih operacij in ju je izdal Vojno istoriski institut v Beogradu. Ob ponovnem študiju in prebiranju obeh knjig sem se ponovno resno zamislil. Zamislil namreč spričo dejstva, kako leta in leta še vedno izhajajo knjige in se pišejo članki, poskušajoč dati nek splošni pregled NOB naših narodov, a vsi ti pregledi se še vedno sučejo samo okrog vseh tistih, seveda tudi pomembnih dogodkov, ki so v najtesnejši zvezi z dejavnostjo naših najvišjih političnih ali vojaških organov, nikjer pa človek ne najde tudi recimo pregleda razvoja NOB na Hrvaškem, v Makedoniji itd. Prav vse to pa moremo zelo lepo najti in dobiti v omenjenih dveh knjigah, ki imata morda samo to veliko slabost, da sta predebili. Treba je le nekaj truda in naporov, pa bomo dobili prav lepo in jasno sliko razvoja NOB tudi po posameznih pokrajinah. Obe knjigi sta delani po virih, spretno so uporabljene tudi nekatere monografije, marsikje lahko opazimo voljo kritičnega podajanja itd. Skratka, obe knjigi sta dobri, čeprav so ju pisali vojaki in ne poklicni zgodovinarji.

Težje pa je bilo pri sestavljanju orisa svetovnih političnih in vojaških dogodkov. Če bi se ustavil pri virih, bi omenil, da so mi še največ koristila uradna poročila nemške OKW (Oberkommando der Wehrmacht) in enaka poročila glavnega stana italijanskih oboroženih sil (ta seveda le do kapitulacije Italije). Oboje lahko najdete tiskane pri vsakem dnevu in na prvem mestu v znanem, a zelo koristnem omnibusu, ki izhaja še danes, v Archivu der Gegenwart, v Siegler Verlagu na Dunaju. Uradnim vojnim poročilom pripisujem veliko vrednost, treba pa jih je pravilno brati, ker včasih povedo resnico na zelo zavit način. Idealno bi seveda bilo, če bi človek utegnil ta vojna poročila primerjati s poročili še drugih bojujočih se strani, predvsem pa z vojnimi poročili sovjetske vrhovne komande. Toda, zato nisem imel pri sestavi tega referata ne časa in ne volje, ker nisem imel niti namena pisati ali izdajati nekih kritičnih opisov vojnih operacij. Poleg tega bi bilo silno zamudno iskati po Ljubljani vsa ta celotna uradna vojna poročila, ker vseh verjetno ni in bi jih bilo zato treba največkrat luščiti iz razne vojne literature.

Preidemo sedaj na nekaj problemov, zvezanih s tujo literaturo, ki sem jo uporabljal pri tem predavanju. Kot že rečeno, ne bom omenjal vseh knjig, ki sem jih prebral in se bom ustavil samo pri nekaterih, katerih avtorji so iz Zahodne Nemčije, Vzhodne Nemčije, Sovjetske zveze in Italije. Prva knjiga je Kurt von Tippleskirch, Geschichte des zweiten Weltkrieges, Bonn 1959 (že tretja izdaja!). Knjiga je s strokovne strani, po uporabi verodostojnih virov, svoji eksaktni sintezi, zelo lepem pregledu in sprejemljivi periodizaciji, prav dobra in ji ni kaj očitati. Kot večini knjig te vrste, ki so izšle v Zapadni Nemčiji, pa ji je še kako mogoče očitati duha, ki veje iz te knjige. Zelo dobro je vse te knjige in njih avtorje ocenil že znani angleški vojaški teoretik Liddel Hart, ki je v svoji knjigi (dostopna mi je bila v nemškem prevodu, Jetzt dürfen sie reden, Stuttgart—Hamburg 1948) zapisal: »Za vse poraze nemške vojske dolžijo Hitlerja, vse uspehe pa pripisujejo nemškemu generalnemu štabu«. To je točno in take ali tej podobne misli najdemo v vsaki knjigi. Pustimo ob strani globoko problematiko, ki bi jo lahko načeli že samo spričo te misli,

namreč vprašanje o veliki krivdi celotnega nemškega naroda za zločine, ki jih je počenjala nemška vojska in nikakor ne samo gestapo, SS ali SA oddelki, temveč tudi danes povsem dostojno in mirno meščansko življenje živeči ljudje. Ti se — o tem sem skoraj prepričan — niti ne zavedajo svojih zločinov in so še danes, kljub velikemu procesu proti Eichmannu, ki ni pretresel samo Židov, temveč močno razgibal demokratično in nedemokratično javnost, prepričani, da so poklicani pod zastavo, karkoli so pač počeli, izvrševali samo svojo dolžnost, prevzeto s prisego zvestobe nemškemu rajhu in njegovemu šefu. Dovolj je, da na tem mestu poudarimo, da izzveni glavni akord vse te zahodnonemške znanstvene literature o drugi svetovni vojni nekako takole: nemški narod, oblečen v vojaške uniforme, se je dobro in častno bojeval. Podlegel je močnejšemu in bolje oboroženemu nasprotniku, sedaj pa, ko je konec vojne, se je spet povrnil k svojim mirnodobnim poklicem itd. Zelo zanimivo je, kdo vse danes v zapadni Nemčiji piše zgodovino o drugi svetovni vojni. Penzionirani in aktivni državniki, diplomati, politiki, generali, vojni zgodovinarji, poklicni zgodovinarji, amaterji, publicisti, ekonomisti, sociologi, teologi in juristi. Pišejo jo pripadniki nekdanjih SA in SS oddelkov, gestapovci, nekdanji šefi in sodelavci špijonažne službe, vdove in metrese obešenih vojnih zločincev, adjutanti, tolmači, kurirji, osebni zdravniki, sekretarji in druge vrste služabniki nekdanjih nacističnih veličin. Vztrajno pa molčijo resnični ustvarjalci nemškega rajha, iniciatorji krvavega SS, SA in gestapovskega terorja, molčijo komplici fašističnega masovnega uničevanja in koncentracijskih taborišč, brutalnih vojaških agresij in roparskih vojn. Molčijo ljudje, ki so v tej vojni obogateli, molčijo tisti, ki so denarno podprli politične gangsterje in pustolovce kot so bili Hitler, Himmler, Goering, Goebbels, Ribbentrop, Rosenberg, Heydrich, Kaltenbrunner itd. Dosledno molči tistih 150 multimilionarjev kot so: Krupp, Abs, Martin, Berg, Reusch, Haniel, Hoesch, Stinnes, Roehling, Siemens, Klöckner, Spennrath. Quandt, Pferdemenges in drugi nemški monopolisti in finančni magnati.

Oglejmo si nekoliko kako piše von Tippelskirch, katerega knjiga je do 1959 doživela že tretjo izdajo, se pravi, da jo Nemci kaj radi prebirajo. Rekli smo že, da je ta knjiga za zgodovinarja, če jo zna pravilno brati, dobra, napačen pa je duh, ki veje iz nje. Tudi von Tippelskirch opravičuje OKW, hvali njen precizni mehanizem, močno graja le Hitlerjeve obergefrajtarske strateške in taktične sposobnosti. Ne graja pa Hitlerja kot človeka. Poglejmo, kaj zapiše o njegovem koncu na strani 580: »Hitler, ki je pred leti govoril, da je ta vojna njegova vojna, vojna, ki jo bije in vodi za koristi nemškega naroda in da je za potek in vodstvo te vojne sam odgovoren, ta Hitler si je na koncu izbral drugačno pot. Do poslednjega diha uverjen, da ima prav samo on, poln bridkih očitkov do vseh tistih, ki so mu nasprotovali v tej vojni na poti do zmage in so to zmago tudi sabotirali, se je rajši izognil svojim zemskim sodnikom, da ne bi prišel v roke svojih sovražnikov, ki bi bili sposobni uprizoriti v zabavo nahujskanih množic cirkuško predstavo, ki so jo pripravljali Židje«. Več kot gotovo je, da se mora človek zgroziti spričo takih zaključkov. Toda knjiga ima znanstveni videz, ni je pisal navaden časnikar in citirajo jo danes vse nemške zgodovine o drugi svetovni vojni. Še tod mora avtor pokazati sovraštvo

do Židov, še tod piše o Hitlerjevem strahopetnem koncu tako, da bi mogle komu stopiti solze v oči, Hitler je bil po njegovem mnenju prisiljen k samomoru zato, da sicer ne bi visel tako, kot je njegov začetni vzornik, sinjor Mussolini.

Ali pogledjmo, kako je von Tippelskirch zapisal o usodi tiste nemške skupine 150 tisoč mož, ki so jih zajele enote naše 4. armade pri Ilirski Bistrici. Von Tippelskirch pravi, da je tudi ta skupina morala kapitulirati na kraju, kjer je bila oddaljena samo še tri dni marša do odrešilne črte, za katero se je začejalo angloameriško okupacijsko področje. Tako je morala ta hrabra enota kapitulirati na tem kraju in bila »izročena nasprotniku, ki je bil poln maščevanja«. Kakšnemu maščevanju, se mora človek vprašati? Ali dalje, kako piše o usodi generala Loehra, ki ga je doletela enaka usoda med Celjem in Šoštanjem. Dobesedno pravi takole: »Kot svetel zgled nam ostane ponašanje vrhovnega komandanta armadne skupine, generalnega polkovnika Loehra. Ko se je odločil 7. maja, da se bo osebno pogajal z nasprotnikom je vedel, da odhaja v sigurno smrt. Toda to je storil, da bi rešil zadnje organizirane, zaupane mu oborožene sile. Tako je ta mož brez graje postal žrtev sproščenih strasti in z njim je izgubilo 50 000 nemških vojakov življenje v jugoslovanskem ujetništvu.«

Vse to poročanje ni točno in znatno omaja zaupanje v Tippelskirchovo »znanstveno« knjigo. General Loehr je bil pred rednim jugoslovanskim sodiščem obsojen v smislu moskovske in teheranske deklaracije kot vojni zločinec. Kot na primer Ribbentrop pred zavezniškim sodiščem v Nürnbergu. Toda to ni več važno. Pomembnejše je vprašanje, ali more tako pisanje in potvarjanje voditi do česa dobrega? Stvar demokratičnih nemških ljudskih množic je sicer, da same obračunajo s takim zgodovino-pisjem, ki ni nič drugega kot ščuvanje mladine, ko bo dorastla, na novo vojno. Ne zdi pa se mi pametno, da bi k temu molčali zlasti tisti narodi, ki so temeljito izkusili vse mogoče nemške udarce. Izgleda namreč, da zapadnonemško zgodovino-pisje ne misli prenehati s takim pisanjem, v čemer me je močno potrdila tudi najnovejša knjiga te vrste, Hellmuth Günther Dahms, *Der zweite Weltkrieg*, Tübingen, 1960, v kateri je opis usode generala Loehra enostavno prepisan iz Tippelskircha.

Seveda bi bilo sedaj dobro vsaj na kratko oceniti še angleške, ameriške in francoske izdaje o zgodovini druge svetovne vojne, kar pa je na tem mestu nemogoče. Pač pa povejmo nekaj o vzhodno nemških zgodovinarjih, ki so še do pred kratkim — ne vem kakšno je stanje danes — živeli v takih objektivnih okoliščinah, da so bili močno odvisni od načina pisanja sovjetskih zgodovinarjev. To je precej dobro pokazal kongres sovjetskih in vzhodno nemških zgodovinarjev, ki je bil novembra 1957 v Leipzigu in posvečen spominu oktobrske revolucije ter reakcionarnemu pisanju zgodovine o drugi svetovni vojni. Teme tega drugega dela kongresa so bile zelo zanimive in so natisnjene v drugem zvezku kongresnega materiala, ki nosi naslov *Probleme der Geschichte des zweiten Weltkrieges*, Berlin 1958. Akademik in profesor dr. Leo Stern je govoril o glavnih tendencah reakcionarnega zgodovino-pisja o drugi svetovni vojni, doktor zgodovinskih znanosti in član redakcijske komisije za preučevanje zgodovine velike domovinske vojne v Moskvi Šilin je govoril o meščanskem

zgodovinopisju o vlogi Sovjetske zveze v drugi svetovni vojni, kandidat za doktorat zgodovinskih znanosti Melnikov pa o vzrokih poraza Hitlerjeve Nemčije v drugi svetovni vojni kot jih obravnavajo zahodnonemški zgodovinarji.

Govoril je torej en Nemec in dva Rusa, Nemec zelo vehementno, Rusa nekoliko bolj con sordino. Toda če hočemo biti objektivni, moramo reči tole: kot gredo zahodnonemški zgodovinarji v svoji smeri predaleč, gredo tudi vzhodno nemški zgodovinarji mnogo predaleč v nasprotni smeri. Objektivna resnica o drugi svetovni vojni vsekakor obstoji, ne bomo je pa nikdar dosegli, če se bomo od nje oddaljevali. Še nekaj je razvidno iz referatov in diskusije na tem Leipziškem kongresu, da vzhodnonemški zgodovinarji le preveč citirajo svoje vzhodne kolege, ki v tistih hudih časih informbirojevskih napadov na našo državo tudi niso molčali. Tako je na primer v referatu prof. Sterna, ki je vsekakor dober, delan z veliko znanstveno akribijo, virtuoznostjo in točnostjo, le preveč napak o zgodovini naše NOB in med temi tudi točno prepisana namerna napaka sovjetskega zgodovinopisja za časa vlade informbiroja, da se je NOB naših narodov razvila šele po nemški katastrofi pri Stalingradu, kar je seveda povsem neresnično. Po vsem tem si človek res težko predstavlja, kakšen bi bil kongres vzhodnih in zahodnih nemških zgodovinarjev, na katerem bi bila glavna tema zgodovinopisje o drugi svetovni vojni.

Od ruskih del, ki sem jih uporabljal, bi na prvem mestu omenil obsežno vojaško knjigo, ki ima 885 strani, Vtoraja mirovaja vojna (1939 do 1945), ki jo je izdalo ministrstvo oboroženih sil Sovjetske zveze v Moskvi 1958 l. Knjiga je delana na podlagi arhiva vojnega ministrstva in na podlagi številne literature, domače in tuje. Toda, to je tudi prva sovjetska znanstvena knjiga o drugi svetovni vojni, ki nikjer več ne omenja Stalina. A to ni dobro! Kako more taka knjiga prinašati točno in objektivno resnico, če pri nekaterih odstavkih vzetih iz te ali one literature, enostavno izpusti Stalinova imena, ki jih je prej naravnost mrgolelo v tistem odstavku. Vsak zgodovinar danes ve, tudi sovjetski, da je bil Stalin še kako odločujoča osebnost, ki je močno posegala ne samo v tok sovjetske, temveč tudi svetovne zgodovine. Kako more potem izgledati resna znanstvena knjiga, ki Stalina ne omenja, kot da ga sploh nikdar ni bilo. Res je to predvsem ruski problem in po mojem globokem prepričanju silno težak in daljnosežen, katerega pa bodo morali enkrat začeti reševati.

Druga sovjetska knjiga, ki jo jemljem s spoštovanjem v roke, je ogromno delo, Istorija velikoj otečestvenoj vojni sovjetskogo sojuza (1941 do 1945), od katere sem uporabljal tretjo in četrto knjigo, ki sta izšli v Moskvi 1961. in 1962. leta. Z veseljem pričakujem izdaje vseh knjig, o katerih bo treba nekoč podrobnejše spregovoriti na drugem mestu. Danes bi rad poudaril samo nekaj, a najdem težko za to primerne besede, ker je vprašanje dosti delikatno. Mislim namreč tole. V poprej omenjeni knjigi se Stalin ne omenja niti med literaturo, čeprav vemo, da je Stalin veliko pisal in govoril o drugi svetovni vojni. Omenjata pa se že dva manjša članka Hruščeva. V tem velikem delu je člankov Hruščeva že več, so tudi že njegove slike itd. Nočem trditi ničesar in bi se kot zgodovinar rad dokopal le do tiste objektivne resnice, do tiste velike sile, ki je mogla Sov-

jetsko zvezo obdržati pred silovitim udarcem največje in najpopolnejše armade pomladi, poleti in jeseni 1941, do tiste sile, ki je pripravila tej nemški armadi prvo masovno grobnico pri Stalingradu, nato pri Kursku itd. Ta, vsekakor silno globoka vprašanja so mi povsem nejasna in skoraj sem prepričan, da bodo postala povsem jasna šele generacijam za nami.

Še besedo o edini italijanski knjigi, ki jo omenjam med literaturo za moje predavanje. Je to najnovejša knjiga, ki jo je napisal znani italijanski zgodovinar — komunist, Roberto Bataglia, *La seconda guerra mondiale*, Bologna 1962. Knjiga je zelo pomembna za poznavanje italijanske zgodovine po kapitulaciji italijanske velike buržoazije, ko moremo govoriti o nastanku kar treh Italij. Knjiga je zanimiva tudi zaradi tega, ker poskuša Bataglia v njej popraviti vse tiste napake, ki so jih zagrešili italijanski zgodovinarji — komunisti tudi za časa informbirojevske kampanje.

II.

Preidimo na oris svetovnega, jugoslovanskega in slovenskega vojaškega in političnega položaja v času Kočevskega zbora in Črnomeljkega zasedanja. Na tem mestu bi navedel samo nekaj najbolj markantnih momentov iz tega razdobja. Prvi markanten dogodek je bila vsekakor kapitulacija Italije, podpisana 3. in objavljena 8. septembra v zavezniškem glavnem stanu na Sredozemlju. Nemce je kapitulacija tako presenetila, da je Hitler sam in osebno šele konec leta 1943 priznal, da je bil to najhujši udarec v letu 1943. Nemška OKW je namreč morala podaljšati fronto v času, ko je bila pravkar znova strahovito tepena pri Kursku, razorožiti je morala italijansko armado in utrditi balkansko fronto, kjer je morala, kot je priznal Hitler sam, poprej uničiti bandite vseh vrst in smeri.

Na vzhodni fronti je prešla Rdeča armada po nemškem porazu pri Kursku v ofenzivo, ki je imela sledeče velike naloge: prodreti do Dnjepra, osvoboditi Donbas, priti čez Dnjeper, osvoboditi Kijev, prodreti v južno Ukrajino, na Tamanski polotok in Krim, prodreti na meje Belorusije in osvoboditi vzhodno Ukrajino. To nalogo je Rdeča armada častno izpolnila in je do konca leta 1943 osvobodila sovjetsko ozemlje, na katerem je živelo do vojne 46 milijonov prebivalcev. Pred njo so torej bile v letu 1944 še velike naloge, to je, osvoboditi še tisti del sovjetske zemlje, na katerem je pred vojno živelo 39 milijonov ljudi. Na prelomnici 1943/44 je Rdeča armada od te velike naloge izpolnila sledeče: vojska Leningrajske in Volhovske fronte je razbila nemško blokado Leningrada in osvobodila Leningrajsko in Kalininsko oblast, vojska vseh štirih ukrajinskih front pa je osvobodila Žitomir, Berdičev, Kirovograd, Korsun—Ševčenkóvski, Rovno, Luck, Nikopolj in Krivoj Rog.

V neprimerno manjših dimenzijah se je razvijala zavezniška fronta v južni Italiji, kjer je angloameriška vojska skorajda mesec dni po objavi kapitulacije Italije, 1. oktobra, zavzela Neapelj, ki so ga že prej osvobodili italijanski partizani-komunisti, 4. oktobra pa Termoli. Tod je šlo silno počasi, kajti ozemlje je bilo za nemško obrambo kar se da prikladno. Ko se je del angloameriških sil 22. januarja 1944 izkrcal na področju Anzio—

Nettuno, torej za hrbtom nemških obrambnih črt pred Rimom, je bilo pričakovati, da bo šlo poslej hitreje. A to izkrcanje, ki se je moralo trdovratno in z velikimi izgubami boriti dolge tedne za svoje mostišče pri Anziu, ni prineslo nobenih uspehov in vsa fronta je popolnoma obtičala na črti Nettuno—Cassino—Ortona na Jadranski obali.

Zakaj to pripovedujem, saj to ni moglo imeti direktnih zvez s Kočevskim in Črnomeljskim zasedanjem? Prav direktnih zvez ni imelo, imelo pa je indirektne. V osvobojeni Ljubljanski pokrajini — brez Ljubljane seveda — kjer se je takoj po objavljeni kapitulaciji dogajala glavna dejavnost, so dali Nemci relativni mir ves čas do Kočevskega zbora in še štirinajst dni po njem, tako so bili angažirani na drugih frontah. Ta relativni mir je pripomogel do solidnih priprav za Kočevski zbor in omogočil še različno drugo dejavnost.

Oglejmo si sedaj na kratko tedanji politični položaj v Nemčiji. Goebbels, Ribbentrop in Himmler so kmalu po kapitulaciji Italije izjavili, da bi se kaj takega kot je bilo strmoglavljenje Mussolinija v Italiji, v Nemčiji ne moglo zgoditi. Če danes pazljivo prebiramo literaturo o organiziranju poskusov strmoglaviti Hitlerja, so imeli oni trije prav, kajti kolikor je bilo teh poskusov in priprav, so bili vsi omejeni na silno ozek krog vrhov ostankov nemške fevdalne buržoazije, ki ni imela prav nobenih zvez s takratnim vsesplošnim nezadovoljstvom nemških ljudskih množic, ki so prav dobro vedele, da je vojska že izgubljena. Niso pa vedele tega že leta 1939, kajti od takrat naprej so tudi nemške množice močno kričale tisti znani Sieg-Heil, ki smo ga takratni prebivalci Kočevja tudi lahko poslušali vsako noč. Res pa Nemčija takrat še zdavnaj ni bila gospodarsko na tleh, saj je povečala lahko celo mesečni obrok kruha na višji obrok, kot je bil v začetku vojne septembra 1939. Nikakor še ni bil zlomljen nemški tehnični vojni potencial, ni bila še izvedena totalna mobilizacija, torej od 16. do 60. leta in še preko. Le to je bilo res, da je cvet nemškega naroda že ležal v grobovih, kar Nemci, vajeni korakati ob vojaški godbi kot paradni konji, pravzaprav čutijo še danes. Prav nič, oziroma zelo malo pa je res, da bi bilo že takrat razvito močnejše nemško podtalno osvobodilno gibanje, ki bi ga vodili nemški komunisti in ki bi že začenjalo postajati odločujoči politični faktor, pa čeprav to danes trdi in tudi piše o tem sam Ulbricht, ena najbolj uglednih osebnosti v Vzhodni Nemčiji. Res so obstajali le nekakšni krožki, ki so se često sestajali, a prav ti sestanki so bili značilni v tem, da so na njih — svobodoljubni ljudje vseh vrst poklicev od jezuitskega patra do delavca — toliko časa delali načrte in se sestajali, da je o vsem tem izvedel Gestapo, ki je potem seveda ukrepal po najkrajšem postopku. Zato je imela ta specifična nemška rezistenca, če jo moremo tako imenovati, zelo veliko žrtev. Te žrtve pa so vsekakor svete.

Povsem drugače pa so se razvijale stvari v Italiji. Visoka italijanska buržoazija (dvor, zemljiška aristokracija in Vatikan), ki je tisto julijsko noč uspešno strmoglavila Mussolinija z legalnimi sredstvi, z izglasovanjem proti Mussoliniju naperjene resolucije v velikem fašističnem svetu, je bila ob zavezniški razglasitvi kapitulacije Italije močno razočarana, ker so jo zavezniki razglasili prehitro in proti njeni volji. Kralj, dvor in vlada so se le s težavo rešili iz Rima v okolico Barija, kjer je kralj šele 13. oktobra

napovedal Nemčiji vojno. Sledil je drugi udarec za vladajočo italijansko buržoazijo, ker so deset dni po italijanski objavi vojne zavezniki priznali Italijo samo za sobojevnico (cobelligerante) in ne za zaveznico, kar je pomenilo, da so ostala vsa silno težka določila brezpogojne kapitulacije še vedno v polni veljavi. Tretji udarec za italijansko visoko buržoazijo pa je bila razcepljenost Italije na tri dele. Na majhnem prostoru je obstajala nekdanja suverena Italija, kjer so angloameriški komandanti sicer spoštljivo ravnali s kraljem in vlado, neizprosno pa so ju omejevali kjer koli so ju le mogli. V to suvereno Italijo so se natepli vsi mogoči bivši politiki, ki so — kot zavezniki — neizprosno zahtevali defašizacijo vlade in vladnega aparata, od kralja pa zahtevali, naj odstopi. Druga Italija je bila tista, ki so jo angloameriške oborožene sile počasi osvobajale, a ne takoj izročale oni prvi, suvereni Italiji. Na vsakem koščku tako osvobojene Italije so zavezniki najprej postavili svojo vlado (Allied Military Government), katere osnovna naloga je bila pacificirati ta del ozemlja in ga očistiti fašizma. To se zelo lepo sliši in če je kdo bral moj članek v Zgodovinskem časopisu, ki se dotika tudi tega problema, je lahko izvedel, da to očiščevanje dežele ni pomenilo toliko čiščenje fašizma, temveč čiščenje italijanskih partizanov, ki so se po italijanski kapitulaciji neverjetno namnožili. Partizane, katerih koli že antifašističnih strank, a najmočnejši so bili komunisti, ki so poprej zaveznikom pomagali pri osvoboditvi jim naredili zlasti veliko uslug v Abruzzih, so zavezniki po osvoboditvi kake večje pokrajine, zbrali skupaj. Naredili so jim veliko parado, dali jim tudi odlikovanja, takoj po paradi pa so jih razorožili in spravili v taborišča, od koder so potem poedince spuščali pa tudi ne, ene prej ene kasneje, ene tudi ne zlepa, kolikor je bil pač kdo hitreje prevzgojen, to je očiščen komunističnih idej, ki bi se ga lahko oprijele v partizanih. Kaj se je lahko pri tem dogajalo? V istem taborišču sta se znašla bivši tajnik krajevnega fascista in komunistični partizanski voditelj iz istega kraja. Oba je stražil isti angloameriški vojak, ki pri najboljši volji ni mogel vedeti, kdo je nevarnejši. Priznajmo objektivno: angloameriški zavezniki so se v Italiji bolj bali komunistov kot fašistov. Prav tako tudi visoka italijanska buržoazija. In prav ta strah je bil edini vzrok, da so se zavezniki in italijanska buržoazija že sredi 1944 predvsem pa jeseni 1944 toliko pobotali, da so začeli skupno nastopati proti komunistom. To pripovedujem tudi zaradi tega, da moremo laže razumeti poskus velike internacionalistične pomoči CK KPS italijanski komunistični stranki, ko je z velikimi težavami in mukami reševal močno garibaldinsko partizansko divizijo najprej na ozemlje IX. korpusa, nato pa še globlje na Notranjsko in Dolenjsko. Samo zato, da ne bi bila razorožena in tako ponižana kot so bile vse italijanske partizanske enote. Na žalost je bila ta velika akcija zaradi raznih okoliščin konec vojne in neposredno po njej zaenkrat brezuspešna.

V tretji Italiji, katero so okupirali Nemci in v kateri je ostal do začetka junija 1944 tudi Rim, pa je 27. septembra 1943 — torej prav za obletnico znanega trojnega pakta — zavladal Mussolini. O tēj ne bomo izgubljali besedi, ustaviti pa se moramo pri dejstvu, da je deloval v Rimu delno v ilegali, delno pa dosti legalno v krajih, nad katerimi se je razprostirala suverenost vatikanske države, centralni organ italijanske rezi-

stence, Comitato di liberazione nazionale ali CLN. Reči je treba, da je prvi italijanski Rissorgimento vodila napredna italijanska buržoazija, ki za seboj ni imela najširših ljudskih množic, dočim so v tem drugem ris-sorgimentu nastopile vse italijanske ljudske množice, ki so zelo glasno zahtevale ne samo nacionalno, temveč tudi socialno svobodo. Ta drugi rissorgimento pa na žalost ni imel pravega vodstva, kajti CLN je bila gola in matematična koalicija vseh antifašističnih strank, od katerih so se zdele nekaterim masovne zahteve po socialni svobodi prenevarne.

Omeniti moramo še moskovsko konferenco, na kateri so se sestali od 19. oktobra do 1. novembra 1943 zunanji ministri Molotov, Eden in Hull, ki je sklepala o več tudi za nas pomembnih zadevah: da vlade, ki jih predstavljajo, ne priznavajo »15. marca 1938 po Nemčiji Avstriji vsiljene aneksije« in o zopetni vzpostavitvi Avstrije. Nadaljevanje te moskovske konference je bila velika konferenca Churchilla, Roosevelta in Stalina od 28. novembra do 1. decembra 1943 v Teheranu, o kateri je zapisalo uradno poročilo, da je bila med veliko trojico dosežena enodušna volja, sodelovati do konca vojne in tudi po vojni, da je prišla velika trojica do popolnega prepričanja v zmago in trajen mir, ki bo temeljil na enotnosti velike antifašistične koalicije in povojnem sodelovanju vseh svobodoljubnih držav, malih in velikih.

Poglejmo na kratko še naš jugoslovanski in seveda tudi slovenski okvir. V Sloveniji, v tako imenovani Ljubljanski pokrajini sta kapitulacijo dočakali 14. in 15. divizija NOV in POJ na vseh glavnih komunikacijah. Zato ni bilo težko razorožiti umikajoče se italijanske armade, izvesti splošno mobilizacijo, ofenzivno raztegniti veliko osvobojeno ozemlje do Save in vojaško ter politično uničiti plavo in belo gardo. Do splošne vstaje je prišlo na Primorskem. Na Hrvaškem je v Istri prišlo do splošne vstaje, v hrvaškem Primorju in Gorskem Kotaru do velikega osvobojenega ozemlja, osvobodena je bila vsa Dalmacija od Šibenika do Pelješa, na Kordunu, v Liki in Baniji je takoj prišlo do hudih bojov z Nemci za najpomembnejše komunikacije, v Hercegovini, Črni gori in Sandžaku je bil ustanovljen 2. udarni korpus, ki je nastopil proti četnikom in razoroževal Italijane, prodrli v dolino Tare in Lima ter osvobodil Plevlje, Kolašin, Berane itd. Del italijanske divizije Venezia in Taurinense se je pridružil NOV in POJ.

Osvobodeno ozemlje na Balkanu je postalo za Nemce zelo nevarno — kar je priznal tudi Hitler — saj je bila s tem pretrgana zveza med vzhodno in na novo postavljeno fronto v Italiji in obstojala je realna možnost zavezniškega izkrcaja, za kar se je posebno zavzemal Churchill. Tako so bili Nemci prisiljeni začeti celo vrsto ofenzivnih sunkov proti osvobojenemu ozemlju na Balkanu, v prvi vrsti pa močno ofenzivo proti najbolj nevarnemu delu, v Slovensko Primorje, Istro in Dalmacijo. Za to ofenzivo, ki so jo izvedli Nemci pod šifro Wolkenbruch, so potegnili iz Italije cel oklopni korpus in so v treh etapah najprej očistili Slovensko Primorje, Istro, Gorski Kotar, ozemlje od Trsta do Crikvenice in nato tako imenovano Ljubljansko pokrajino.

Sama OKW je objavila začetek ofenzive proti tako imenovani Goriški fronti, ki je trajala do 2. oktobra in se končala z umikom slovenskih par-

tizanskih enot v Trnovski gozd. Hujše se je končal nemški udarec v Istro (od 2. do 14. oktobra), ker se partizanske enote niso mogle prebiti v Gorski Kotar in so zato utrpele zelo velike izgube. Tudi to ofenzivno fazo so spremljala poročila OKW, kot tudi tretjo fazo, katero so začeli Nemci 15. oktobra z udarci s Krškega polja, Karlovca, Delnič in Ilirske Bistrice ter Rakeka proti tako imenovani Ljubljanski pokrajini in jo končali 12. novembra. OKW je 14. novembra poročala, da so bili komunisti severo-vzhodno od Reke uničeni in da jih je padlo 3600, 4500 pa je bilo ujetih.

Negativna posledica te nemške ofenzive, kateri so istočasno in še potem sledili številni ofenzivni sunki zlasti proti Dalmaciji, je bila vsekakor ta, da so Nemci polagoma začeli obvladovati del Jadrana. V Dalmaciji se je moral 8. korpus umakniti na črto Imotski—Knin, 4. korpus na Kordunu, v Liki in Baniji pa je bil ves ta čas v zelo hudih bojih za komunikacije, ki naj bi povezovale Nemce od Save do Jadrana. Vsekakor pa je kapitulacija Italije omogočila NOV in POJ to, da so njene sile v Bosni stale pred Sarajevom in njene zelo močne enote na Drini, pripravljene na začetek operacij proti Srbiji.

Celo v Srbiji je doživela NOB po kapitulaciji Italije večji razmah. V ožji Srbiji so bile ustanovljene tri brigade, v Sremu pet in boji so oživele v Banatu in Bački. Tudi v Makedoniji je nastalo večje osvobojeno ozemlje in ustanovljena je bila prva makedonska brigada.

Vse to je imelo velik vpliv na takratni politični položaj pri nas. Tako je mogel biti v Sloveniji na Kočevskem zboru izvoljen Slovenski narodno-osvobodilni odbor, na Hrvaškem se je sestal ZAVNOH že na drugo zasedanje, podobni organi so nastali v Črni gori, Sandžaku, Bosni in Hercegovini, v Srbiji je obstojal Glavni NOO za Srbijo že od 1941, v Makedoniji pa je bil ustanovljen iniciativni odbor narodne osvoboditve Makedonije. Tako so mogli vsi ti najvišji narodnoosvobodilni organi poslati 142 delegatov na drugo zasedanje AVNOJ, NOV in POJ pa je imela ob drugem zasedanju AVNOJ 8 korpusov (26 divizij), nad deset samostojnih brigad in 108 partizanskih odredov.

Povsem razumljivo je, da je na Teheranski konferenci velika trojica govorila tudi o jugoslovanskih partizanih, katerim je obljubila »največjo pomoč v materialu in operacijah komandosov«. Prav tako je tudi razumljivo, — saj je NOV v Jugoslaviji predstavljala pomembno silo v boju proti fašizmu, — da je 8. decembra priznala NOV, posredno torej tudi sklepe AVNOJ vlada Velike Britanije (čeprav le z izjavo namestnika zunanjega ministra), dan za tem zunanji minister ZDA Hull in 13. decembra še dosti zavita izjava informacijskega urada komisariata za zunanje zadeve Sovjetske zveze.

Trije meseci po kapitulaciji Italije so v Jugoslaviji — z izjemo ofenziv — potekali razmeroma ugodno. Četrty mesec pa je postavil — zaradi neuspešnih ofenziv — pred OKW vrsto zelo težkih problemov: 1. Nemška vojska je le s težavo držala za njo pomembne komunikacije Brod—Sarajevo—Mostar—Dubrovnik, Sisak—Bihač—Knin—Split, Zagreb—Karlovac—Ogulin in Ljubljana—Trst. 2. Navzočnost močnih enot NOV v vzhodni Bosni in Sandžaku je predstavljala stalno nevarnost, da bi ne udarile na za Nemce življenjsko pomembne komunikacije, ki so povezovale Sred-

njo Evropo z Albanijo, Grčijo, Bolgarijo in Turčijo. 3. Obstojala je stalna nevarnost zavezniške invazije na Balkan, pa tudi nenadnega prodora Rdeče armade preko Romunije v Podonavje.

Zato se je OKW odločila za celo vrsto operacij, da bi na prelomu 1943/44 razbila predvsem NOV, pa tudi grške in albanske partizane. Tako moramo omeniti do konca našega razdobja celo vrsto težkih in hudih bojev v Jugoslaviji, boje ob Limu in Drini, boje pri Krivaji v Bosni, boje v severozahodni Bosni, Dalmaciji in jugozahodni Bosni, boje v srednji Hrvaški, v Liki, na Kordunu, v Gorskem Kotaru in Hrvaškem Primorju. Zato stanje sredi februarja 1944 pri nas ni bilo ugodno. Nemci so zasedli in obdržali vso dalmatinsko obalo, držali so doline rek Bosne, Neretve in Une in s tem vse pomembne komunikacije po teh dolinah, onemogočili so koncentracijo večjih sil na Drini in Limu in so tako vsaj za nekaj časa zadržali udarec NOV proti Srbiji. Vse te ofenzive so prinesle tudi velika opustošenja že itak opustošene dežele, veliko žrtev civilnemu prebivalstvu pa tudi NOV.

Toda naši narodi so vse to vzdržali. Vzdržali so še več in vse dotlej, dokler ni bila s krvjo in silnimi žrtvami izbojevana dragocena svoboda, v kateri so se šele v pravi luči zasvetili vsi tisti veliki dogodki, katere smo zapisali na začetku.

III.

Preidimo h kratki analizi nekaterih problemov Kočevskega zbora, recimo nekaj besed o AVNOJ in o Črnomeljskem zasedanju.

1. Volitve delegatov za Kočevski zbor. Po odloku IOOF, ki je 11. septembra razpisal volitve v Zbor odposlancev slovenskega naroda, so imeli aktivno in pasivno volilno pravico vsi umsko zdravi moški in ženske od izpolnjenega 17. leta navzgor. Volilna področja so bila področja terenskih odborov OF, torej vasi, trgi, mesta, tovarne, uradi, podjetja in ustanove ter bataljoni NOV in POS. Področje terenskega odbora OF je izvolilo po enega odposlanca na 500, odnosno pod 500 prebivalcev ali zaposlenih v podjetju in ustanovi, za vsakih nadaljnjih 500 prebivalcev še po enega odposlanca več, medtem ko je vsak bataljon NOV in POS ne glede na število borcev volil po dva odposlanca. Volitve so se izvršile na javnih zborovanjih od vključno 20. do vključno 25. septembra 1943.

Jasno je, da so mogle biti opravljene volitve v duhu tega odloka le na osvobojenem ozemlju in v bataljoni NOV in POS, na neosvobojenem ozemlju pa so delegate določile lahko samo frontine organizacijske enote. Za osvobojeno ozemlje v Ljubljanski pokrajini moremo precej točno dognati predvsem takratna rajonska področja, ne moremo pa povsod z natančnostjo povedati števila terenskih odborov OF, torej števila pravih volilnih enot. Ker pa je ohranjen seznam odposlancev, ki so se udeležili zasedanja v Kočevju, moremo ugotoviti, kolika je bila udeležba zastopnikov posameznih okrožij, kar da vsekakor zelo zanimivo podobo.

Okrožni odbor OF Novo mesto je bil ob volitvenih teritorialno razdeljen na podokrožja, ki so bila navzdol razdeljena na rajone. Tako je imelo Topliško podokrožje dva rajona, Šentjernejsko štiri, Mokronoško

štiri, Mirnopeško dva in obstojal je tudi samostojni rajon Novo mesto. Na tem področju je bilo torej izvoljeno 162 delegatov. Okrožni odbor Bela Krajina je bil razdeljen v podokrožje Metlika s Suhorskim in Drašičkim rajonom, ki sta oba imela 28 terenskih odborov OF, v podokrožje Črnomelj, ki je imelo pet rajonov in to Črnomelj, Dragatuš, Gradac, Vinico in Semič, skupaj 74 odborov OF. Belokrajinsko okrožje je izvolilo 118 delegatov. Okrožni odbor OF Kočevje je imel takrat šest rajonskih odborov OF, Kočevje, Banjaloko, Kočevsko Reko, Mozelj, Koprivnik in Stari trg ob Kolpi. To okrožje je izvolilo 20 delegatov. Okrožni odbor OF Ribnica — Velike Lašče je imel sledeče rajone: Ribnica, Dolenja vas, Šodražica, Loški potok, Velike Lašče, Struga—Dobropolje, Turjak, Rob in Barje. Okrožje je izvolilo 33 delegatov. Okrožni odbor OF Grosuplje je imel po kapitulaciji Italije pet rajonov in je izvolil 21 delegatov. Okrožni odbor OF Stična je izvolil 47 delegatov, okrožni odbor OF Cerknica, ki je imel 4 rajone in to Begunje—Sv. Vid, Bloška planota, Loška dolina in Grahovo—Cerknica je izvolilo 24 delegatov. Okrožni odbor OF Vrhnika je imelo sledeče rajone: Vrhnika, Logatec, Kalce, Hotedršica, Gorenja vas, Grčarevec, Planina, Rakek, Unec, Borovnica, Dobrova pri Ljubljani, Horjul in Rovte. To okrožje pa že ni več volilo, temveč je poslalo samo dva delegata. Okrožni odbor OF Ljubljana (tako imenovano zunanje okrožje in mesto Ljubljana samo) je poslal, deloma pa tudi izvolil, 16 delegatov, Primorska je dala 22 delegatov, Štajerska samo 3 in Gorenjska 6. K tem delegatom moramo prišteti še na zborovanju navzoče člane IOOF in Vrhovnega plenuma OF, ki so imeli delegatsko pravico, in voljene delegate raznih političnih ustanov, ki jih je bilo 28. NOV in POS ter vse njene ustanove pa so poslale 51 delegatov.

Zdi se mi, da nismo naredili zastonj tega ekskurza preko ohranjenega seznama, iz katerega je bilo treba izbirati, pod kakšno okrožje, ustanovo ali organizacijo je spadal ta ali oni delegat. Te številke nam namreč prav lepo pokažejo trenutno intenzivnost NOB posameznih slovenskih pokrajin, pa tudi njih dotedanji razvoj. Ta intenzivnost nikakor ni bila odvisna samo od trenutnega osvobojenega ozemlja v Ljubljanski pokrajini, temveč je imela svoje globlje, včasih prav globoke subjektivne vzroke. Tako je Kočevski zbor pokazal prav točno podobo velikih slovenskih specifičnosti med NOB po posameznih pokrajinah, od katerih je bila ena pač tudi ta, da NOB ni bila povsod enako razvita in to ne vsled subjektivnih razlogov. Seveda pa ni nameraval Kočevski zbor, odnosno CK KPS, ki je pripravljal in vodil ta zbor, s tem kakor koli že poudarjati to veliko razliko v intenzivnosti NOB. Za CK KPS je bilo temeljnega pomena to, da je bil na Kočevskem zboru — sorazmerno — zastopan ves slovenski narod. Ponovno pa poudarjam, da glavni vzrok tega neenakega zastopanja slovenskega naroda na Kočevskem zboru (kje je bilo na primer Pohorje, Ptujsko polje, Koroška, Šenčur pri Kranju itd.) le ni bil prvenstveno odvisen od osvobojenega ozemlja v Ljubljanski pokrajini. CK KPS, na katerega predlog je IOOF izdal zgoraj omenjeni odlok o volitvah, bi lahko preko IOOF postavil zelo drugačen ključ za volitev delegatov, pa bi še vedno lahko govoril o demokratičnih volitvah za zbor v Kočevju. Toda postavil je prav tega in takega, ki je jasno ustregel intenzivnosti,

pa tudi bremenom, ki jih je nosil slovenski narod v NOB do kapitulacije Italije v posameznih pokrajinah.

2. SNOO (Vrhovni plenum OF) in delegacija v AVNOJ. Znano je, da je Kočevski zbor izvolil iz svojih voljenih članov, pa tudi izmed drugih vidnih slovenskih ljudi SNOO, ki je istočasno predstavljal — po frontini liniji — tudi Vrhovni plenum OF. Oba ta dva vrhova v vodstvu NOB slovenskega naroda sta obstojala že prav iz leta 1941 in CK KPS se je ves čas trudil, dati obema čim večjo, času primerno in v določenem času dosegljivo demokratično potrditev. Tako je v Kočevju izvoljeni SNOO, odnosno Vrhovni plenum OF, le ena od revolucionarnih etap v razvoju demokratične potrditve odnosno volilnosti tega najvišjega slovenskega organa, ki je bila na Kočevskem zboru pred 20 leti tako velika, da večje in popolnejše ni več potreboval do konca osvoboditve in vse dotlej, dokler ga niso zamenjali drugi in popolneje izvoljeni demokratični organi.

Ta 118 članski vrhovni slovenski organ je bil zelo zanimiv po svojem socialnem sestavu, saj je imel kar 72 intelektualcev, 33 delavcev in 13 kmetov. Prav iz tega dejstva bi se dali delati zanimivi zaključki, pri teh zaključkih pa je treba zelo paziti, da ne bi postali napačni. Najbolj bi bili seveda previdni, če bi se spustili na pota nerazumljivega jezika in bi govorili o razvojni stihiji, etapah, objektivnih in subjektivnih okoliščinah itd. in s tem ne povedali ničesar. Toda če kdo, mora prav zgodovinar znati govoriti razumljiv jezik. Če bi torej hoteli najprej reči nekaj netočnega, bi dejali, da odgovarja sestav SNOO intenzivnosti udeležbe omenjenih razredov v NOB. S tem bi zagrešili isto netočnost kot so jo tisti, ki so hoteli zreducirati NOB naših narodov na stopnjo navadne buržoazno-demokratične revolucije, ki jo poznamo iz leta 1848. Ne smemo namreč pozabiti, da se v Kočevju izvoljeni SNOO imenuje istočasno tudi Vrhovni plenum OF in da predstavlja istočasno tudi vodstveni organ OF, za katero je dal iniciativo in potem v njej ves čas obdržal vodstveno vlogo CK KPS. Ne smemo tudi pozabiti, da je v NOB tako do Kočevskega zbora kot po njem do osvoboditve in po njej, nosil najtežja bremena delavskega razred in KPS, kar točno dokazujejo zelo hude izgube najboljšega kadra. Znano je tudi, da je vsa skrivnost strategije in taktike vsake resnične marksistično-leninistične komunistične stranke osnovno načelo vedno in povsod izbirati take in tiste oblike revolucionarnega boja, ki bodo razumljive trenutni, torej večji ali manjši zavesti ljudskih množic in ki revolucionarnega boja ne bodo ovirale, temveč ga bodo samo pospeševale. Lahko bi torej CK KPS sestavil za Kočevski zbor popolnoma drugačno kandidatno listo za SNOO, odnosno Vrhovni plenum OF, a bi se pri tem pregrešil proti zgoraj omenjenemu revolucionarnemu načelu. Tudi ne more biti dvoma, da bi ne bila ta drugačna lista izvoljena, a bi se vse to prav kmalu maščevalo če ne že drugje, prav gotovo pri takrat še silno delikatni, a prepotrebni enotnosti OF, ki bi se začela majati in s tem resno ogroziti vse najvažnejše pridobitve NOB. Socialni sestav v Kočevju izvoljenega SNOO ne odgovarja temu, da bi bila največja in najintenzivnejša udeležba v NOB najprej iz vrst inteligence, nato iz delavskih in nazadnje iz kmečkih vrst. Odgovarja pa trenutni revolucionarni stopnji na ta način, da je bilo v danem revolucionarnem momentu — zaradi mnogih zunanjih in notranjih

okolščin — prav tako zastopstvo potrebno in bi vsako drugo le zoževalo NOB. To seveda je povsem nekaj drugega. To v ničemer ne zmanjšuje avantgardistične vloge delavskega razreda in KPS ter dokazuje le sposobnost CK KPS, da je znal in zmogel o pravem času izvesti pravilno razporeditev svojih sil in to ali lastnih ali pa svojih zavezniških. Vsak intelektualci v NOB ne bi mogel dejati, no, ker nisem prišel v SNOO, bom prenehal sodelovati v NOB, ker bi to pokazalo, da njegovo sodelovanje v NOB ni bilo iskreno, morda celo ne že od prvega momenta. Eno je namreč res, da so bili interesi delavskega razreda in intelektualcev ob času Kočevskega zbora in še po njem do osvoboditve eni in isti, nacionalna in socialna osvoboditev, ne bi pa bilo v danih okoliščinah isto, če je bil v SNOO izvoljen največji živeči slovenski pesnik Oton Župančič, ali če bi bil mesto njega izvoljen ta ali oni delavec, ki je bil partizan že od 1941 in dal skozi vse gorje prvih štajerskih partizanov.

Priznam, načeti problem je nekoliko težak in bi morda zahteval še obširnejšo obrazložitev. Isto bi mogli reči tudi o socialni strukturi na Kočevskem zboru izvoljene 40 članske delegacije za AVNOJ. Poudaril bi rad na tem mestu samo to, da nikdar ne smemo pozabiti, da se je naša ljudska revolucija med NOB razvijala v temeljnem okviru osvobodilnega boja, in da preko tega okvira — razen v gotovih primerih — ni prestopala. Torej le v okviru osvobodilnega boja proti okupatorju, kateremu je braneč svoje razredne interese, ki jih ni nihče napadal, priskočila na pomoč tudi naša notranja revolucija. Tako je zares domoljubna in napredna inteligenca, braneč svoj narod, morala nujno stopiti tudi v boj z narodnimi izdajalci in je tako postala še večji zaveznik delavskega razreda. Ne sme nas motiti, če je ta ali oni kasneje odpadel, ker je zaostal za prvotnim razvojem. Vsi cvetovi sijajno cvetoče jablane so pomladi skoraj enaki, sadovi jeseni pa so močno različni!

3. Resolucija in proglas Kočevskega zbora. V resoluciji bi se ustavil pri ugotovitvi, da je Kočevski zbor enoglasno potrdil tudi sklep IOOF o vključitvi slovenskega naroda v NOB jugoslovanskih narodov, odnosno v AVNOJ. Tako se je izrekel — po načelu pravice slehernega naroda do samoodločbe — za pozitivno sožitje z ostalimi jugoslovanskimi narodi. Močno revolucionarna pa je bila ugotovitev, a je zelo lepo odgovarjala takratnemu dejanskemu stanju, da jugoslovanska emigrantska vlada »nima nobene pravice več govoriti v imenu slovenskega in drugih jugoslovanskih narodov«. Vsekakor je bila to revolucionarna anticipacija enega od odlokov drugega zasedanja AVNOJ in tako pomemben prispevek v boju proti vsemu tistemu, kar se je skrivalo v preprostem stavku, da se staro ne sme nikdar več povrniti.

V proglasu je Kočevski zbor na prvem mestu poudaril, da je OF »storila zgodovinski korak, ko je s slovesnim aktom pripojila Slovensko Primorje matični zemlji«. Tu je mišljen znani proglas Vrhovnega plenuma OF o priključitvi Slovenskega Primorja svobodni in združeni Sloveniji v svobodni in demokratični Jugoslaviji 3 dne 16. septembra 1943. To je zanimiv revolucionarni proglas, ki je temeljil na dveh važnih dejstvih. Na dejstvu, da je po kapitulaciji Italije prišlo do splošne vstaje na Primorskem in na dejstvu, da je CK KPJ končno pristal, a ne povsem dokončno, tudi na

pravico Slovencev na Primorskem do samoodločbe, kar je praktično moglo pomeniti samo zahtevo po priključitvi k matični slovenski zemlji. Jasno je, da se je CK KPS pri tej akciji dobro zavedal, da se morejo meje spreminjati le na mirovni konferenci in da to dejstvo kot podobna priključitev Hrvaškega Primorja s strani ZAVNOH, kar je oboje potrdilo tudi drugo zasedanje AVNOJ, ne bo meritorno vplivalo na sklepe mirovne konference. Veliko pomembnejše je bilo prvo, ljudska vstaja na Primorskem po kapitulaciji Italije, ki je bila zopet posledica skrbnih priprav, in organizacija NOB tudi na Primorskem s strani CK KPS. Če bi ne bilo na Primorskem splošne vstaje in po vstaji tudi permanentnega boja, je prav gotovo, da bi danes tekla meja med Jugoslavijo in Italijo tam, kjer je bila po rapalski pogodbi. Nihče nam ni Primorske dal, ne Rusi, ne Amerikanci, in ne Angleži, nazaj smo si ji priborili sami, kot si žal nismo mogli priboriti nazaj tudi Koroške. Ta boj na Primorskem je pravzaprav podčrtal Vrhovni plenum OF v svojem proglasu o priključitvi Primorske k matični zemlji.

4. Črnomeljsko zasedanje. O tem samo nekaj kratkih besedi. Vemo, da je bilo to zasedanje že po drugem zasedanju AVNOJ in da je torej morala biti njegova glavna dejavnost posvečena začetkom graditve najpotrebnejših temeljev slovenske državnosti. Po analogiji z AVNOJ, ki je postal na svojem 2. zasedanju vrhovni predstavniški organ demokratične federativne Jugoslavije, se je v Kočevju izvoljeni SNOO preimenoval v Črnomlju, ko se je predhodno razširil še z nekaterimi delegati, v SNOS, v vrhovni predstavniški organ nastajajoče slovenske države v državni federaciji z ostalimi jugoslovanskimi narodi. Kot si je AVNOJ izbral, odnosno prenesel svojo izvršilno oblast na novi organ, na NKOJ, je izbral tudi SNOS svoj NKOS, ni pa izbiral nekega novega kolektiva, temveč je izvršilne funkcije poveril v Črnomlju za enega člana povečanemu, torej 11 članskemu predsedstvu SNOS. Drug pomemben akt Črnomeljskega zasedanja je bila izdaja kratkih ustavnih določil in razpis volitev vseh NOO, torej terenskih, okrajnih in okrožnih.

Dovolite mi, da bom te svoje besede končal na nekoliko nenavaden način. V arhivu Instituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani sem našel zelo natančen nemški prevod Slovenskega poročevalca z dne 17. oktobra 1943, ki je zelo pomemben vir za naš Kočevski zbor. Že skrbni prevod dokazuje, kako sovražnik našega boja ni podcenjeval, še bolj zanimiva pa je okrožnica samega bundesfirerja Steindla v Mariboru, ki jo je izdal spričo tega dokumenta in kjer med drugim pravi: »Boljševiško gibanje na Balkanu gradi svojo politično organizacijo na zelo spretnem maskiranju in prevari o nekakšnem patriotizmu in obljublja Srbom, Hrvatom in Slovencem ter drugim neko politično avtonomijo... Akti in poročila z enkratnega zborovanja svobodno izvoljenih odposlancev slovenskega naroda in OF, ki je bilo te dni v Kočevju, so klasični primer boljševiškega maskiranja in dela«.

Kakor koli je že to zapisano, dejstvo je, da je o našem Kočevskem zboru razmišljal celo sovražnik in to še kakšen sovražnik! Zelo čudno bi torej bilo, če bi se ga ob dvajseti obletnici ne spomnili tudi slovenski zgodovinarji.

Dušan Biber

Kočevski Nemci med obema vojnama

Viri in literatura

Poglobljeno in vsestransko raziskovanje zgodovine kočevskih Nemcev med obema svetovnima vojnama za sedaj še v mnogočem otežkoča pomanjkanje virov prve roke. Marsikateri dokumenti so bili med drugo svetovno vojno ali celo še po končani vojni uničeni, pretežna večina ohranjenih dokumentov jugoslovanskega porekla je še vedno nedostopna. V splošnem lahko rečemo, da so doslej dostopni predvsem viri nemškega porekla, čeprav so tudi ti ostali le deloma ohranjeni. Ne glede na vse težave pa doslej dosegljivi viri že omogočajo raziskovalcu, da sledi vsaj glavnim črtam zgodovinskega razvoja.

Od arhivskih fondov oblastvenih organov nekdanje kraljevine Jugoslavije so doslej v Državnem arhivu SR Slovenije na voljo samo zapisniki sej deželne vlade iz let 1918—1921. Treba bo še počakati na čas, če in kadar bo ta ustanova dobila dovolj primerne prostora in kadrov, da razporedi sedaj samo slabo vskladiščene arhivske fonde nekdanje kraljevske banske uprave dravske banovine, oz. ljubljanske oblasti za čas pred 1929. letom. Arhiv nekdanjega okrajnega načelstva v Kočevju je praktično uničen, nekaj ostankov pa le hrani, v glavnem v neurejenem stanju, krajevni muzej v Kočevju. Policijski arhivi so prav tako večinoma uničeni, oz. niti še niso, v kolikor so delno ostali kje ohranjeni, evidentirani in dostopni za znanstveno raziskovanje. Nekaj redkih prepisov dokumentov in poročil raznih organov nekdanjih jugoslovanskih oblasti je moč najti v decimiranem arhivskem fondu nekdanjega Manjšinskega inštituta, sedaj v arhivu Inštituta za narodnostna vprašanja v Ljubljani. Arhivski fondi političnih strank sploh niso ohranjeni in tudi zaupni arhiv Družbe sv. Cirila in Metoda, med vojno zakopan v Moravčah, je propadel. Nekaj fragmentov, ki se nanašajo na kočevske Nemce, je moč najti v zbirki Milana Stojadinovića in Centralnega presbiroja v Državnem arhivu SFRJ v Beogradu ter v mesečnih obveščevalnih poročilih Glavnega Generalštaba, IV. armijske oblasti in štaba dravske divizijske oblasti, predvsem za čas od 1939. do 1941. leta, ohranjenih v arhivu Vojnoistoriskega inštituta v Beogradu. Sorazmerno maloštevilni ohranjeni bilteni oddelka za državno zaščito ministristva notranjih zadev, ki jih je moč najti v arhivu Inštituta za historiju radničkog pokreta v Zagrebu in v Državnem arhivu SFRJ, ne vsebujejo bistvenih podatkov o kočevskih Nemcih.

Doslej dostopni viri jugoslovanskega porekla omogočajo pogled predvsem v čas prevrata, nekatere represivne ukrepe proti nacistom, stanje nemškega manjšinskega šolstva, spomenice vodstva kočevskih Nemcev itd.

Med arhivskimi ustanovami, ki hranijo za omenjeno problematiko doslej dostopne vire nemškega porekla, velja v prvi vrsti omeniti Politični arhiv

Auswärtiges Amta v Bonnu in National Archives v Washingtonu.¹ Nemški konzulat v Zagrebu je do Anschlusa na splošno in samo v glavnih obrisih spremljal problematiko nemštva v Sloveniji, torej tudi nemštva na Kočevskem, kasneje pa je to nalogo prevzel nemški konzulat v Ljubljani. Žal pa so ta poročila ohranjena samo do začetka druge svetovne vojne. Nekaj poročil o kočevskih Nemcih je najti v korespondenci Auswärtiges Amta z ustanovami, kot so bile Volksbund für das Deutschtum im Ausland (dalje VDA), Deutsches Ausland-Institut v Stuttgartu (dalje DAI), Volksdeutsche Mittelstelle (dalje VoMi), oz. v poročilih, ohranjenih v VIA, oz. Kult A in Inland IIg oddelku, Sicherheitsdiensta (dalje SD) in Südostdeutsches Instituta iz Gradca (dalje SODI). V depojih ameriške vojske v Aleksandriji pri Washingtonu mikrofilmani zaplenjeni nemški dokumenti, dosegljivi preko National Archives v Washingtonu, se delno nanašajo tudi na obravnavano problematiko. Za vprašanje preselitve kočevskih Nemcev je zlasti dragocen vir Abschlussbericht über die Erfassung der Deutschen in der Gottschee und im Gebiet der Stadt Laibach durch die Einwandererzentralstelle (Microcopy T-81, Roll 306, Frame Number 2 453 592 ss). Po podatkih v Guides to German Records microfilmed at Alexandria, VA, No. 6. Records of Nazi Cultural and Research Institutions and Records Pertaining to Axis Relations in the Far East so bila poročila lektoratov Nemške akademije v Jugoslaviji, med drugim tudi lektorata v Ljubljani, žal samo selektivno mikrofilmana. Z gotovostjo lahko pričakujemo, da so v teh arhivskih fondih, ki so sedaj vrnjeni Zvezni republiki Nemčiji, tudi marsikateri podatki o kočevskem nemštvu, predvsem za čas med 1939. in 1941. letom.

Nekaj ostankov arhivskega fonda nekdanjega Südostdeutsches Instituta v Gradcu z raznimi poročili o nemštvu v Sloveniji je moč najti v podružnici Državnega arhiva SR Slovenije v Mariboru. Zelo dragocen in skoraj nepogrešljiv bi bil arhivski fond društva Deutscher Schulverein Südmark iz Gradca, kjer pa so avtorjeve poizvedbe žal ostale brez uspeha. Prav tako ni znana usoda arhivskih fondov ustanov, ki so vzdrževale stik s kočevskim nemštvom, kot so npr. VDA, Auslandsorganisation der NSDAP in Reichsverband für die katholischen Auslandsdeutschen. Poročila avstrijskega konzulata v Ljubljani in avstrijskega poslanstva v Beogradu so ohranjena v Staatsarchivu na Dunaju, vendar za znanstveno raziskovanje doslej še niso dostopna.

V takih pogojih predstavljajo pomembno, vendar zelo težko pregledno skupino virov razni članki, pregledi, komentarji in vesti, objavljeni v dnevnem in tedenskem tisku ter revijah, ki so izhajale med obema vojnama v Jugoslaviji, Avstriji in Nemčiji. Med revijami in časopisi, ki so izhajali v Jugoslaviji, velja v prvi vrsti omeniti nemški manjšinski tisk: Gottscheer Zeitung, Cillier Zeitung, oz. Deutsche Zeitung (Celje), Deutsche Nachrichten (Zagreb), zvezno glasilo Kulturbunda Deutsches Volksblatt (Novi Sad), glasilo obnoviteljskega gibanja Volksruf (Pančevo), prav tako tudi Gottscheer Kalender. Med slovenskimi časopisi, revijami in publikacijami so najpomembnejši Kočevski Slovenec, Slovenec, Jutro, Slovenski Narod, Pohod, Borba. Koledar družbe sv. Cirila in Metoda, revije Sodobnost, Čas, Dejanje, Misel in delo itd.

Med nemškimi, oz. avstrijskimi revijami, specializiranimi za vprašanja nemštva v tujini, velja zlasti omeniti Der Auslandsdeutsche (od marca 1938. leta dalje Deutschtum im Ausland), Deutsche Arbeit, Nation und Staat, Volkstum im Südosten (od 1939. leta dalje) ter redne letne preglede, ki jih je do 1937.

¹ Prim. Dušan Biber, Pregled izvora za pitanje jugoslovensko-nemačkih odnosa, Jugoslovenski istorijski časopis, Beograd 1963, št. 1.

leta društvo Deutscher Schulverein Südmark izdajalo pod naslovom Das Deutschtum des Südostens im Jahre... Bibliografijo najpomembnejših člankov in druge literature je v Kočevskem zborniku, Ljubljana 1939, objavil Ivan Simonič.

Za pregled najpomembnejše literature o kočevskih Nemcih do 1939. leta je treba poleg omenjene Simoničeve bibliografije konsultirati tudi 3. zvezek Handwörterbuch des Grenz — und Auslanddeutschtums, geslo Gottschée. Vendar pa je v tej literaturi najti le malo podatkov o politični zgodovini kočevskih Nemcev med obema vojnama in tega vprašanja se tudi Kočevski zbornik glede na čas in pogoje, v katerih je izšel, dosledno izogiba.

Nekaj podatkov o nacističnem gibanju med kočevskimi Nemci in njihovem zadržanju ob aprilskem zlomu 1941. leta najdemo v publikacijah, ki jih je napisal Herbert *Otterstädt*, Gottschée eine deutsche Volksinsel im Südosten. Das Joanneum. Schriften des Südostdeutschen Instituts Graz Nr. 6, Graz 1941; Die Volksgruppe der Gottscheer. Steirischer Heimatbund. Bundesführung. Marburg a. d. Drau. Amt Schulwesen. Arbeitsbehelfe, Folge 4, Maribor 1942. Podobnega značaja je tudi uradna publikacija: Das Deutschtum in der Gottschée. Der Beauftragte des Reichskommissars für die Festigung deutschen Volkstums — Dienststelle Marburg. Informationsunterlagen des SS-Ansiedlungstabes »Südmark«, brez letnice in kraja izdaje.

Najnovejše nemško delo, Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien, ki je izšlo kot V. zvezek velike uradne kolekcije Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mittleuropa. In Verbindung mit Werner Conze, Adolf Diestelkamp, † Rudolf Laun, Peter Rassow † und Hans Rothfels bearbeitet von Theodor Schieder. Herausgegeben vom Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsgeschädigte, Bonn 1961 objavlja predvsem nekaj novih podatkov za vprašanje, preselitve kočevskih Nemcev, ne upošteva in ne objavlja pa v tistem času že dosegljivega vira prve roke, t. j. omenjeni Abschlussbericht. Med neobjavljenimi deli velja omeniti elaborat, ki ga je 1946. leta pod naslovom »Slovenski Nemci 1918—1945« prof. Franjo Baš napisal za Komisijo za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev. Elaborat hrani Inštitut za narodnostna vprašanja v Ljubljani v fasciklu št. 152. Za statistične podatke o številu Nemcev in članov Kulturbunda na Kočevskem je koristen vir elaborat, ki ga je 1944. leta v Mariboru napisal nekdanji vodja statističnega urada Kulturbunda Rudolf *Holzer*, Die Statistische Stelle des SDKB Draubannschaft (samt Beilagen), overjeni prepis v arhivu Inštituta za narodnostna vprašanja, fascikel št. 153.²

Številčni in socialni sestav kočevskih Nemcev

V okrajih Kočevje, Črnomelj in Novo mesto je bilo po podatkih ljudskega štetja iz 1931. leta 11 734 prebivalcev z nemškim maternim jezikom, od teh jih je 11 505 bilo jugoslovanskih, 229 pa tujih državljanov, oz. po podatkih štetja iz 1921. leta 12 817 prebivalcev z nemškim

² Pričujoči pregled virov in literature se omejuje samo na najbolj splošne podatke. Tudi referat sam nima večjih pretenzij, kot da poda zgoščen pregled najpomembnejših odlomkov iz politične zgodovine kočevskih Nemcev med obema vojnama, povzet iz obsežnejše, še neobjavljene razprave »Nemška narodnostna manjšina v stari Jugoslaviji s posebnim ozirom na nacistično gibanje« ter dopolnjen z dodatnimi raziskovanji, predvsem za čas pred 1933. letom.

maternim jezikom.³ Razni nemški avtorji so med obema vojnama zatrjevali, da živi na Kočevskem 14 000—20 000 Nemcev.⁴ Že dr. Rus pa je opozoril, da uradni jugoslovanski statistični podatki o številu kočevskih Nemcev ne ustrezajo resnici, ker so na Kočevskem števni komisarji bili skoraj sami Nemci, ti pa so rezultate štetja potvorili v svojo korist.⁵ Da bi se ugotovilo dejansko stanje, sta duhovščina in učiteljstvo na Kočevskem v letih 1936/37 izdelala narodnostni kataster kočevskih vasi. Po teh zasebnih ugotovitvah je med 17 527 prebivalci kočevskega narodnostno mešanega ozemlja bilo 8424 trdnih Nemcev, trdnih Slovencev in mešancev pa 9103, medtem ko je bilo med 5319 Slovenci, živečimi po kočevskih vaseh skupno z Nemci, precejšnje število narodnostno neosveščenih.⁶ Približno 5000 kočevskih Nemcev naj bi bilo iz čisto nemških, 3000 pa iz mešanih zakonov.⁷ Zanimivo je, da je statistični urad Kulturbunda v začetku 1941. leta cenil, da znaša število Nemcev v kočevskem okraju Kulturbunda 10 536, kar je za približno 1000 Nemcev manj, kot pa so to navajali uradni podatki štetja iz 1931. leta.⁸ Med 11 756 optanti s Kočevskega pa je Einwandererzentralstelle našla zgolj 8944 čistih volksdeutscherjev, kar pomeni, da so bili podatki narodnostnega katastra razmeroma zelo precizni.⁹

Ob preselitvi kočevskih Nemcev je bil med pridobitno zaposlenimi optanti ugotovljen naslednji socialni sestav: 78,2 % se je preživljalo z dohodki iz kmetijstva, 13,3 % je bilo zaposlenih v obrti in industriji, 4,7 %

³ Die Gliederung der Bevölkerung des ehemaligen Jugoslawien nach Muttersprache und Konfession nach den unveröffentlichten Angaben der Zählung von 1931. Bearbeitet und herausgegeben von der Publikationsstelle Wien. Nur für den Dienstgebrauch, Wien 1943; Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. 1. 1921 g., Sarajevo 1932; *Deutschtum im Ausland*, 21. Jg. 1938, 658—659; referat Manjšinskega inštituta iz 1938. leta v arhivu Inštituta za narodnostna vprašanja v Ljubljani (dalje INV) f. 142.

⁴ Število 20 000 so navajali O. Maull in H. Carstanjen, *Die verstümmelten Grenzen*, v: *Zeitschrift für Geopolitik*, 1931, 58—59 in *Deutscher Volkskalender* 1934, 27 Novi Sad; 18 000 Gerhard Gesemann, *Das Deutschum in Südslawien*, München 1922, 8; Otto Boelitz, *Das Grenz — und Auslanddeutschum, seine Geschichte und seine Bedeutung*, München, Berlin 1926, 65; Maria Kahle, *Deutsches Volk in der Fremde*, Berlin 1936, 51; Gottfried Fittbogen, *Was jeder Deutsche vom Grenz — und Auslanddeutschum wissen muss*, München, Berlin 9. izd. 1938, 135; O. A. Isbert, *Volksboden und Nachbarschaft der Deutschen in Europa*, Berlin, Leipzig 1937, 124; Hermann Ullmann, *Das Südostdeutschum*, Berlin, Stuttgart 1935, 15; 15 000 Josef Matl, *Das Deutschum in Südslawien*, v: Paul Gauss (ured) *Das Buch vom deutschen Volkstum*, Leipzig 1935, 301; Walter Schneefuss, *Deutschum in Südosteuropa*, Leipzig 2. izd., 1941, 154; *Deutsche Arbeit*, 38. Jg. 1938, 35—36; 14 000 pa Walter Neunteufl, v: *Handwörterbuch des Grenz — und Auslanddeutschums*, 3. Bd., 58.

⁵ Kočevski zbornik, Ljubljana 1939, 146.

⁶ Kočevski Slovenec, 5. 12. 1939.

⁷ L. Trnjegorski (t. j. Lojze Berce), *Jugoslovenske manjine u inostranstvu*, Beograd 1938, 60. Prim. tudi podatke v INV, f. 142.

⁸ Rudolf Holzer, *Die statistische Stelle des SDKB Draubannschaft (samit Beilagen)*, INV, f. 153, tabela v prilogi št. 29.

⁹ National Archives Washington (dalje NAW), Microcopy T-81, Roll 306, Frame Number (dalje FN) 2,433.592 ss, Abschlussbericht über die Erfassung der Deutschen in der Gottschee und im Gebiet der Stadt Laibach durch die Einwandererzentralstelle.

v trgovini in prometu, v javnih in privatnih službah, oz. kot hišni posli pa je bilo zaposlenih vsega 1,9 %. Kočevski Nemci, ki so se prijavili za preselitev, so bili gospodarji na 2188 kmečkih posestvih s skupno površino skoraj 48 000 hektarjev. Več kot tretjina vseh kmečkih posestev je obsegala 20 do 50 ha z več kot dvema tretjinami celotne zemlje. Povprečnih srednjih posestev z 15 do 20 ha je bilo 13,8 % od števila vseh posestev in z 10 % celotnega zemljišča, malih srednjih posestev z 5 do 15 ha je bilo 30,1 %, obsegala pa so 12,6 % celotnega zemljišča. Povprečno je na vsako kmečko posestvo odpadlo 22 ha zemlje, vendar je treba upoštevati, da je bilo orne in obdelovalne zemlje razmeroma malo in da so prevladovali gozdni kompleksi in ledine. Pripadniki nekmečkih poklicev so posedovali več kot eno petino vseh kmečkih posestev, oz. gospodarstev z 12 % celotnega zemljišča. 14,9 % posestev te vrste je bilo v kategoriji 20 do 50 ha in je obsegalo 38,3 % vse zemlje, ki je bila v lasti nekmečkih lastnikov oz. gospodarjev. Kočevski Nemci so bili torej v veliki večini kmetje, med njimi pa je bilo ugotovljenih le 32 rudarjev, 52 žagarjev in 300 kmetijskih delavcev.¹⁰

Politična in kulturna problematika

Kočevski Nemci so se ob prevratu 1918. leta potegovali za priključitev k Avstriji.¹¹ Ko so sprevideli, da je ta težnja povsem nerealna, so se zavzemali za ustanovitev samostojne kočevske države, ki bi bila pod ameriškim protektoratom.¹² Kočevski Slovenci pa so že oktobra 1918. leta v spomenici Narodnemu svetu v Ljubljani, oz. Narodnemu vijeću v Zagrebu zavrnilo idejo o samostojni kočevski državi ter se izjasnili za enakopravnost kočevskih Nemcev in Slovencev, za politiko proste roke brez pridržkov, za namestitev slovenskega uradništva, za gospodarsko kolonizacijo in za vzpostavitev železniške zveze med Kočevjem in železnico Zagreb—Reka.¹³ Shod slovenskih strank v Kočevju dne 9. februarja 1919. leta se je izjasnil proti premestitvi državnih uradov, zlasti okrajnega glavarstva, iz Kočevja v Ribnico ter zahteval ustanovitev slovenske gimnazije v Kočevju in slovenskih ljudskih šol v Moravi, Škrilju in Dolnji brigi.¹⁴ Sredi marca 1919. leta so krajevne organizacije Jugoslovanske demokratske stranke, Vseslovenske ljudske stranke in Narodno socialne zveze v Kočevju v spomenici predsedstvu deželne vlade prosile, da se slovenskemu meščanstvu in delavstvu prizna zastopstvo v kočevskem

¹⁰ Isto. Glej podrobneje tam priložene tabele in prim. tudi Kočevski zbornik, passim.

¹¹ Handwörterbuch des Grenz — und Auslanddeutschtums, 3. Bd., 76/ (dalje: Handwörterbuch).

¹² Hans Gröbl, Das Gottscheerland, Flugblätter für Deutschösterreichs Recht, Nr. 13, Wien 1919, 7—8.

¹³ Krajevni muzej Kočevje (dalje MK), mapa (dalje mp.) 266. Spomenico je v imenu okrajnega Narodnega sveta sestavil odvetnik dr. Ivo Sajovic.

¹⁴ Prav tam. Shod Jugoslovanske demokratske stranke v Dobropoljah je 18. 2. 1919 zahteval, da se okrajno glavarstvo premesti iz Kočevja v Ribnico (Državni arhiv SR Slovenije, dalje DAS, zapisnik 65. seje deželne vlade z dne 24. 2. 1919).

mestnem občinskem svetu.¹⁵ Kočevski Nemci pa so se spet potegovali, da bi se na kočevskem ozemlju ohranil status quo glede narodnih pravic Nemcev. 20 kočevskih občin je poslalo novembra 1918. leta spomenico slovenski deželni vladi v tem smislu, zlasti pa so prosili, naj bi se državni in drugi uradi v občeivanju z nemškimi strankami posluževali nemškega jezika. Narodna vlada SHS v Ljubljani jim je odgovorila, da je slovenščina uradni jezik za vse območje v Sloveniji in da ni mogoče delati nikakih izjem.¹⁶ Vlada je sklenila v začetku decembra 1918. leta, da se spričo minimalnega števila dijakov v višjih razredih nemške gimnazije v Kočevju ti razredi ukinejo, nemškim dijakom pa omogoči prestop na nemško gimnazijo v Ljubljani.¹⁷

Do konca 1918. leta so imeli Nemci na Kočevskem poleg višje gimnazije še lesno strokovno šolo in 33 ljudskih šol s 65 razredi, 25 nemških gasilskih društev, mestno posojilnico v Kočevju in 12 tako imenovanih »rajfajzenk«, 20 krajevnih skupin društva Deutscher Schulverein, 22 krajevnih skupin društva Südmark, mesto Kočevje pa je imelo svojega zastopnika v kranjskem deželnem svetu. Po zlomu Avstro-Ogrske je večina nemških učiteljev s Kočevskega odšla v Avstrijo, zlasti na Koroško, nekateri učitelji pa so bili upokojeni, oz. premeščeni v slovenske kraje. Nemške šole so bile ukinjene v Dragi, Travi, Rečicah in Škrilju, 1919. leta pa so bili ustanovljeni prvi slovenski šolski oddelki na Kočevskem. Kočevsko društvo za nemški dijaški dom so oblasti razpusile že 1919. leta.¹⁸ Za razvoj in razmah kočevskega nemškega šolstva v Avstro-Ogrski je v zadnjih desetletjih Avstro-Ogrsko skrbelo predvsem društvo Deutscher Schulverein in je tako v kočevskem šolskem okraju prišlo po 45 otrok na eno šolo, medtem ko je bilo na slovenskem območju to razmerje več kot dvakratno: po več kot 100 slovenskih otrok na eno šolo. Nemško šolstvo na Kočevskem v Avstro-Ogrski ni bilo namenjeno samo vzgoji nemških otrok, marveč tudi potujčevanju otrok tistih Slovencev, ki so živeli na Kočevskem. Isti svrhi so bili namenjeni tudi otroški vrtci, ki naj bi zlasti služili germanizaciji otrok slovenskega delavstva v Kočevju. Kočevska nemška gimnazija, ustanovljena 1872. leta, se je borila z velikimi težavami, ker ji je primanjkovalo učencev.¹⁹

¹⁵ Prav tam.

¹⁶ DAS, zapisnik 27. seje deželne vlade z dne 2. 12. 1918.

¹⁷ DAS, zapisnik 32. seje z dne 12. 12. 1918.

¹⁸ Jubiläums-Festbuch der Gottscheer 600-Jahrfeier, Kočevje 1930, 15, 132, 218; Kočevski zbornik, Ljubljana 1939, 359; Hugo Grothe, Die deutsche Sprachinsel Gottschee in Slowenien, Münster in Westfalen 1931, 180—181.

¹⁹ INV, f. 142, Bericht des Verständigungsausschusses der beiden politischen Parteien des Gottscheer Gebietes am 25. April 1909. V poročilu je med drugim dobesedno rečeno tudi naslednje: »Wir müssen das fremdsprachige Element, das sich bald hier, bald dort durch Zuwanderungen zwischen unsern deutscher Volkskörper einschiebt, durch assimilierende Angleichung an das heimische deutsche Wesen für uns, für unser geliebtes deutsches Volkstum erwerben und gewinnen, damit es keine nationale Gefahr bilde für dasselbe, sondern auf ganz natürlichem, geräuschlosem Wege in unseren deutschen Volkskörper aufgehe. Dies zustande zu bringen ist vor allem die Aufgabe der deutschen Schule.«

Razumljivi so zato ukrepi deželne vlade v Ljubljani, ki je povsod tam, kjer so bili nastanjeni tudi Slovenci, ustanavljala slovenske in ukinjala nekatere nemške šole ter je odpovedala službo tistim nemškim učiteljem, ki so v prvi vrsti imeli ne pedagoško, marveč nemško narodnostno politično poslanstvo. Nezadovoljni z novo državno razmejitvijo in ureditvijo so kočevski prebivalci nemške narodnosti aprila 1920. podprli veliko splošno stavko železničarjev, ki se jim je v mestu Kočevju pridružilo tudi ostalo delavstvo. Poverjenik za notranje zadeve v deželni vladi prof. Remec je na seji deželne vlade obtoževal vladnega tajnika in vršilca dolžnosti okrajnega glavarja v Kočevju dr. Ogrina, da ni energično nastopil in preprečil shodov in obhodov stavkujočih, čeprav je imel na razpolago 34 orožnikov. Tako je na stran 1200 stavkujočih, v mestu Kočevju zaposlenih delavcev pristopilo tudi okoliško nemško prebivalstvo in gibanje se je razširilo skoraj na celotno kočevsko nemško ozemlje.²⁰ Glede na socialni sestav kočevskega nemštva seveda te podpore in solidarnosti kočevskih Nemcev s stavkujočimi ni mogoče razlagati z razredno zavestjo, marveč z narodno solidarnostjo z delom kočevskega delavstva nemške narodnosti in z odporom proti novi državi. Deželna vlada v Ljubljani pa je spet na priporočilo generala Maistra že od 1919. leta dalje marsikatero ukrepe proti nemštvu namerno prikazovala kot ukrepe v borbi proti »boljševiski nevarnosti«, da bi se tako izognila zunanje političnim težavam, zlasti v odnosih z antantnimi silami.²¹

V prvih letih obstoja Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev doživljajo razna društva kočevskih Nemcev menjajočo se usodo. Tako je bilo npr. dne 21. aprila 1923. leta ustanovljeno kočevsko pevsko društvo, vendar je bilo njegovo delovanje prekinjeno od 3. avgusta do 30. novembra 1926. leta.²² Društvo je namreč dne 6. junija 1926. leta priredilo izlet v Celovec in se tam udeležilo protijugoslovanskih manifestacij. Zato je veliki župan ljubljanske oblasti društvo začasno prepovedal, kakor tudi petje pesmi *Die Wacht an der Kulpa*.²³ Kočevsko čitalniško društvo, ustanovljeno 1896. leta, je bilo 1925. leta razpuščeno in spet obnovljeno 1926. leta. Društvo za zaščito ptic je bilo ustanovljeno 1924. leta in razpuščeno 1925. leta. Kočevsko športno društvo je bilo ustanovljeno 1924. leta in je delovalo do konca 1929. leta. V 32 kočevskih krajih so bila ustanovljena nova kočevska gasilska društva, zveza gasilskih društev pa 1927. leta. Studentsko podporno društvo je bilo ustanovljeno v začetku 1928. leta.²⁴ Na Kočevskem je bila Kočevska mestna hranilnica največji nemški denarni zavod, po prevratu pa so v upravi sodelovali tudi Slovenci. Hranilnica in posojilnica v Kočevju je štela 440 članov in je 1928. leta imela 144 000 000 dinarjev prometa ter hranilnih vlog v višini 12 850 000 dinarjev.

²⁰ DAS, zapisnik 144. seje deželne vlade z dne 5. 5. 1920.

²¹ DAS, razni zapisniki sej deželne vlade januarja 1919. leta.

²² Jubiläums-Festbuch, 218.

²³ INV, f. 142, poročilo velikega župana ljubljanske oblasti dr. Vodopivca ministrstvu notranjih zadev dne 20. 3. 1929.

²⁴ Jubiläums-Festbuch, 218. Prm. tudi H. Grothe, n. d., 186.

Krajevne hranilnice in posojilnice so bile še v Kočevski reki, Starem logu, Spodnjem logu in v Stari cerkvi.²⁵

Kočevski Nemci so se politično organizirali v Kočevski kmečki stranki (Gottscheer Bauernpartei) pod vodstvom župnika Josefa Eppicha iz Stare cerkve, ki je stranko tudi zastopal v svetu ljubljanske oblasti. Ker na Kočevskem nemški volivci niso mogli zbrati 6000 glasov, potrebnih za izvolitev poslanskega kandidata, so sklepali volilne sporazume s slovenskimi političnimi strankami, predvsem s Slovensko ljudsko stranko. Kočevska kmečka stranka je delovala do šestojanuarske diktature 1929. leta, nakar je bila tako kot ostale stranke, zasnovane na narodnostni podlagi, razpuščena.²⁶ Kočevska kmečka stranka se je kot podzveza takoj priključila tudi k 1922. leta v Žombolju ustanovljeni Stranki Nemcev in v vodstvo te stranke je bil sprejet tudi dr. Hans Arko iz Kočevja. Na ustanovni skupščini Kulturbunda dne 20. junija 1920. leta v Novem Sadu so sodelovali tudi Nemci iz Slovenije, vendar je bil pred 1929. letom samo za krajši čas 1922. leta Kulturbund v Sloveniji ustanovljen zgolj v Kočevju. Ko je bil po začasni prepovedi 1924. leta Kulturbund 1927. leta na zborovanju v Indiji dne 6. junija 1927. leta spet svečano obnovljen, so tja poleg številnih zastopnikov Nemcev iz Slovenije prišli tudi člani kočevskega pevskega društva.²⁷ Vendar pa se je Kulturbund v Sloveniji razmahnil šele po 1931. letu, ko so bila pravila zveze odobrena z veljavnostjo za vso državo. Najprej so bile krajevne organizacije Kulturbunda v Sloveniji ustanovljene v Mariboru, Celju in Ptuj, medtem ko je bila krajevna organizacija Kulturbunda v Kočevju ustanovljena dober mesec dni kasneje dne 29. avgusta 1931.²⁸ Število krajevnih organizacij Kulturbunda na Kočevskem se je zlasti povečalo pred majskimi volitvami 1935. leta, ko so k temu pripomogli slovenski poslanci Jugoslovanske nacionalne stranke, da bi si zagotovili več glasov na volitvah. Tako je bilo 1935. leta na Kočevskem, večinoma pred volitvami, ustanovljenih oz. je delovalo 11 krajevnih skupin Kulturbunda.²⁹

Razvoj nacističnega gibanja na Kočevskem

Na položaj kočevskega nemštva in stališče oblasti je v mnogočem odločilno vplival razmeroma nagel razvoj nacističnega gibanja med kočevskimi Nemci. Nacistične ideje se tu med mlado generacijo začno širiti že 1929. leta. Organizirajo se domači vaški večeri, tajni sestanki, izleti, skrivna šolska taborišča, nekatera celo v Dalmaciji, v letih 1935—1940 se ustanavljajo in delujejo ilegalne vaške knjižnice z nacistično literaturo, kočevski mladinci pa se pod krinko strokovnega študija politično vzgajajo

²⁵ Kot op. 23.

²⁶ Handwörterbuch, 3. Bd., 77.

²⁷ Oskar Plautz, Das Werden der deutschen Volksgemeinschaft in Südslawien, Novi Sad 1940, 32, 37—39, 47—49, 52.

²⁸ Die Arbeit des Kulturbundes vom 1. Nov. 1933 bis 31. Okt. 1934.

²⁹ Slovenec, 19. 1. 1936.

in vežbajo za voditeljska mesta v nemškem Reichu.³⁰ Po nacističnem prevzemu oblasti v Nemčiji 1933. leta je skrb za razvoj nacističnega gibanja na Kočevskem prevzela nemška dijaška zveza Deutsche Studentenschaft, posebej pa so bili v ta namen zadolženi študentje Münchenske univerze.³¹ Zlasti 1935. leta so Kočevsko preplavili številni uniformirani nacistični mladinci, nekatere skupine pa so nacistične ideje med kočevskimi kmečkimi množicami širile previdneje pod krinko vzbujanja zanimanja za narodne pesmi in narodne noše ter celo z naglašanjem verskih momentov.³²

Posebno vlogo so pri širjenju nacističnega gibanja nacisti namenili kočevskim krošnjarjem. Ti so po 1918. letu krošnjarili po Nemčiji, ker so jim vrata v države naslednice avstroogrske monarhije ostala zaprta, poskusi, da bi se tok krošnjarjev usmeril proti južnim predelom Jugoslavije, pa niso uspeli.³³ Dr. Carstanjen, sodelavec VDA in eden vodilnih organizatorjev nacističnega gibanja med Nemci v Jugoslaviji, je v ta namen poslal na Kočevsko nemškega državljana Volkerja Dicka kot predstavnika VDA in avstrijskega državljana, sodelavca društva Deutscher Schulverein Südmark ing. Neunteufela.³⁴ Jugoslovanske oblasti so slednjič 1936. leta oba nacistična odposlanca zaprle in izgnale. Posebno pozornost oblasti so vzbudili pri ing. Neunteufelu najdeni zaupni spisi VDA z načrti za premik nemške jezikovne meje v Sloveniji, sezname kočevske mladine, ki je bila poslana na politično šolanje v Nemčijo ter razni načrti za nadaljnje utrjevanje nacističnega gibanja.³⁵ Slovenski tisk je že prej opozarjal, da se kočevski krošnjarji v Nemčiji vzgajajo za nacistične propagandiste. V Nemčijo so lahko odpotovali samo tisti krošnjarji, ki so imeli posebno dovoljenje dr. Hansa Arka, kdor pa je šel na pot brez tega dovoljenja, je moral računati s tem, da bo iz Nemčije izgnan.³⁶ 1936. leta je novi slovenski klerikalni režim poostril izdajanje potnih listov krošnjarjem, tako da so nekateri potem odpotovali v Nemčijo preko Češkoslovaške.³⁷ Ker je bil v sezoni 1937/38 leta preprečen odhod krošnjarjev, je nemški študent Peter Dummer, ki ga je na Kočevsko poslal izgnani Volker Dick,

³⁰ Herbert Otterstädt, Die Volksgruppe der Gottscheer, Maribor 1942, 21—22.

³¹ Politični arhiv Auswärtiges Amt v Bonnu (dalje PA), VIA Bd. 13, VIA 3019, Bericht der Aussenstelle für Südslawien der Deutschen Studentenschaft, štabni vodja Kurt Marschelke 31. 5. 1935 Auswärtiges Amt (dalje AA).

³² PA, VIA Bd. 14, pismo VDA z dne 28. 11. 1935 AA-u. Prm. Kurt Huber, Gottschee-Fahrt 1935, v: Mitteilungen der Akademie zur wissenschaftlichen Erforschung und zur Pflege der Deutschtums, 10. Jg. 1935, 673—682.

³³ Kočevski Slovenec, 15. 8. 1938; O. A. Isbert, Volksboden und Nachbarschaft der Deutschen in Europa, Berlin, Leipzig 1937, 124.

³⁴ PA, Kult A Bd. 15, Kult A 653 17. 2. 1937, nemško poslanstvo Beograd (dalje DGB) AA-u, priloga k poročilu svetnika Jansona.

³⁵ Isto in VIA Bd. 14, VIA 852/36 28. 2. 1936, AA nemškemu poslaniku v Beogradu von Heerenu.

³⁶ Pohod, 31. 8. 1935, 10. 5., 14. 8. in 20. 8. 1936. Prm. Kočevski zbornik, 146; Gottscheer Zeitung, 10. 6. 1935, 1. 8. 1936; Sodobnost, 1938, 371.

³⁷ Gottscheer Zeitung, 20. 11. 1936; INV, f. 142, referat Manjšinskega inštituta iz aprila 1938. leta.

razvil načrt za ilegalni prehod krošnjarjev preko meje.³⁸ Kočevski Slovenec je slednjič, seveda brez uspeha, predlagal, naj bi se osnoval nemško-slovenski krošnjarski sklad, imenovan od banske uprave, ki bi po kriteriju politične neoporečnosti in gmotnega stanja izbiral posamezne krošnjarje ter izdajal tudi za nemške oblasti obvezna priporočila.³⁹

Širjenje nacističnega gibanja na Kočevskem je izzvalo vedno večji odpor javnosti. Tisk je opozarjal na številne kljukaste križe po kočevskih vaseh, na zidovih hiš in celo po drevju, na agitacijske obiske iz Nemčije in podobno.⁴⁰ Zlasti številni so bili incidenti in spopadi med nacistično usmerjenimi kočevskimi Nemci in slovenskimi prebivalci poleti 1935. leta. Tako so npr. v Stari cerkvi ob otvoritvi prvega nemškega prosvetnega doma na Kočevskem Nemci v sprevedu z baklami vzklikali Hitlerju, sodelovali pa sta tudi dve skupini uniformirane Hitlerjeve mladine. Jugoslovanski nacionalisti so priredili protidemonstracije ter se spopadli z udeleženci spreveda.⁴¹ Tudi Komunistična partija Slovenije je opozarjala na hitlerjanske tčaje v koči na Frizah, na počitniška taborišča nemških dijakov v Knežji lipi, Borovcu, Dolnji in Gornji brigi, na tajne množične sestanke kočevskih Nemcev pod krinko izletov in njihovo nacistično delovanje v okviru pevskega društva.⁴² Tisk je zahteval, naj oblasti energično ukrepajo proti tajnim nacističnim sestankom in preprečijo prihajanje nemških nacističnih izletnikov na Kočevsko.⁴³

Na pomlad 1936. leta so spričo razmaha nacističnega gibanja v Kulturbundu tako kot drugod v Sloveniji oblasti tudi na Kočevskem prepovedale večino krajevnih organizacij Kulturbunda. Konec marca 1936. leta so bile razpuščene krajevne organizacije Kulturbunda v Kočevju in v Stari cerkvi, aprila 1936. leta v Nemški loki, septembra 1936. leta pa v Livoldu in Dolnji topli rebri.⁴⁴ 1936. leta je bilo na Kočevskem več hišnih preiskav in aretacij posameznikov, ki so bili v zvezi z nacističnim obnoviteljskim gibanjem, zaplenjena je bila številna nacistična literatura.⁴⁵

Na pobudo Družbe sv. Cirila in Metoda je vlada v finančnem zakonu za 1936/37 leto pooblastila pristojne ministre, da izdajo uredbo, ki je omejevala nakup nepremičnin in zemlje v 50 kilometrskem obmejnem

³⁸ PA, Kult A Bd. 18, nemški konzulat v Ljubljani (dalje DKL) 19. 11. 1938 AA-u. Po podatkih v Gottscheer Kalender 1936, 126 je šlo 1934/35 približno 200 krošnjarjev v Nemčijo, leta 1935/36 (prav tam, 1937, 90) približno 290 in 1936/37 leta (prav tam, 1938, 103) približno 250 krošnjarjev.

³⁹ Kočevski Slovenec, 15. 12. 1938. Za vprašanje kočevskih krošnjarjev glej podrobneje še: Slovenski Narod, 14. 7. 1937; Lev Modic, Preko naše zemlje, v: Sodobnost, 1937, 373 in isti, Nacionalno socialistična propaganda med inozemskimi Nemci, prav tam, 463—467.

⁴⁰ Pohod, 2. 2. in 9. 3. 1935; Slovenec, 22. 7., 24. 7., 5. 8. 1935.

⁴¹ Slovenec, 22. in 24. 7. 1935.

⁴² Hitlerjevci v Sloveniji, Ljubljana 1937, 6—8, brošura v arhivu CK ZKS.

⁴³ Pohod, 10. 5. in 20. 8. 1936. Slovenec je 27. 8. 1937 prav tako zahteval strogo nadzorstvo nad kočevskimi Nemci ter opozarjal, da so se le-ti po razpustu Kulturbunda združili v pevskega društvu in v športnem društvu Rapid.

⁴⁴ Deutsche Zeitung, 16. 4. 1936; Gottscheer Zeitung, 1. 5., 1. 6. in 20. 10. 1936; Deutsches Volksblatt, 7. 10. 1936; Der Auslandsdeutsche, 19. Jg. 1936, 855; Handwörterbuch 3. Bd., 77, Gottscheer Kalender 1937, 93 in 1938, 103.

⁴⁵ Deutsches Volksblatt, 6. 3. 1936; Handwörterbuch, 3. Bd., 77.

pasu. Tuji državljani so morali v ta namen prej dobiti posebno dovoljenje ministra vojske in notranjih zadev.⁴⁶ Decembra 1936. leta je banska uprava dravske banovine v zaupni okrožnici dala navodilo, naj se nakup zemlje odklanja tudi jugoslovanskim državljanom nemške narodnosti, narodnost le-teh pa naj se ugotovi po podatkih ljudskega štetja iz 1931. leta.⁴⁷ Nemški posestniki na Kočevskem so bili prav tako prizadeti s to uredbo. Sistematično so namreč prej nakupovali zemljo in vinograde v okolici Semiča in Črnomlja.⁴⁸ Zaradi teh omejitev so predstavniki Nemcev večkrat protestirali v skupščini, prav tako pa so se pritoževali nemški tisk, nemški poslanik von Heeren ter drugi visoki uradniki nacističnega Auswärtiges Amta.⁴⁹

V javnih diskusijah o problemu kočevskega nemštva sta se izoblikovala v glavnem dva načrta: po prvem naj bi vse državne urade, okrajno glavarstvo, gimnazijo itd. premestili iz Kočevja v Ribnico in Kočevsko tako na nek način odrezali od sveta; po drugem načrtu pa naj bi na opusteli kočevski zemlji naselili Slovence. Slovenski publicisti, ki so v legalnih revijah odražali mnenja Komunistične partije Slovenije, pa so naglašali, da je mogoče kočevski problem rešiti samo z reševanjem vseh tistih perečih socialnih in gospodarskih vprašanj, ki tvorijo sestavni del slovenskega narodnega vprašanja.⁵⁰ Komunistična partija Slovenije si je prizadevala, da bi odpor proti nacistični dejavnosti med Nemci na Slovenskem ne dobil narodno-šovinističnega oboje. »Mi nismo proti Nemcem, branimo se samo pred hitlerjevskimi osvajači! Mi nočemo zatirati nobenega naroda, toda tudi sami nočemo biti sužnji,« je bilo rečeno v zaplenjeni partijski brošuri »Hitlerjevci v Sloveniji«. Ivan Bratko pa se je zavzemal za »ljudsko zvezo Slovencev in Kočevarjev zoper tuje rentijerje, brezdelneže, zoper kneza, agente razdora...«⁵¹ Seveda pa so to ostala zgolj načelna stališča, ki jih v dnevni praksi ni bilo mogoče uresničiti spričo v tem času že izredno razvitega nacističnega gibanja.

Vodstvo kočevskih Nemcev so kljub prodoru in razvoju nacističnega gibanja do 1938. leta še obdržali v svojih rokah starejši, konservativni in umerjenejši voditelji. Kmalu po sestavi svoje vlade je predsednik dr. Milan Stojadinović dne 13. avgusta 1935. leta na Bledu sprejel kočevskega voditelja dr. Hansa Arka. V tedaj izročeni spomenici so kočevski

⁴⁶ Službene novine, 29. 4. in 8. 9. 1936; Koledar Družbe sv. Cirila in Metoda (dalje CMD) 1937, 68; Stenografske beležke skupštine, redovni saziv 1935/36, I., 1936, priloga str. 22.

⁴⁷ PA, Kult A Bd. 16, Auslandsdienst, Bericht Nr. 1220/37, Beograd 9. 5. 1937.

⁴⁸ Koledar CMD 1938, 49—50.

⁴⁹ Nation und Staat, 11. Jg. 1937/38, 144—147, 271; PA, Staats Sekretär Band 1. Jugoslawien, 151977, beležka Woermanna 3. 7. 1939 o razgovoru s poslanikom dr. Ivom Andrićem. Andrić je dejal, da je položaj otežkočen, ker so se mnogi Nemci, svoj čas avstrijski državljani, kot npr. knez Auersperg, legitimistično udejstvovali.

⁵⁰ Ivan Bratko, Pogled na Kočevsko, v: Sodobnost, 1938, 371—372; Vlado Vodopivec, v: Sodobnost 1937, 432. Glej tudi Anton Lajovic, Kočevje in mi, v: Misel in delo, I., 1935, 11—13; Slovenec, 18. 4. 1937.

⁵¹ Hitlerjevci v Sloveniji, 27; Ivan Bratko v oceni dr. Rusove razprave v Kočevskem zborniku v: Sodobnost, 1939, 209.

Nemci prosili, da se na 13 manjšinskih šolah odpro novi nemški manjšinski razredi in dovoli privatna nemška ljudska šola na Maverlenu. Prosili so tudi za namestitev novih učiteljskih moči.⁵² Vendar so oblasti jeseni 1936. leta ukinile tri nemške razrede na Kočevskem, ker tod ni bilo več z zakonom določenega minimuma otrok. Nekaj kočevskih učiteljev je bilo premeščenih, oz. so bili upokojeni. Rajhovski nemški tisk je te ukrepe označeval kot zatiranje nemškega manjšinskega šolstva, dejansko pa so oblasti s tem skušale zavreti nacistični vpliv na mladino, ker so tudi šole na Kočevskem v nekaterih primerih postale oporišča nacistične propagande in nacistične vzgoje.⁵³ Vrh tega je na položaj nemškega manjšinskega šolstva v mnogočem vplivalo vprašanje reciprocitete glede na narodnostno zatiranje koroških Slovencev. Voditelj kočevskih Nemcev župnik Josef Eppich je na pobudo banske uprave in ljubljanskega škofijskega ordinariata konec 1936. leta potoval na Dunaj in v Celovec, kjer je sporočil, da bi bilo izboljšanje položaja koroških Slovencev v prid tudi Nemcem na Slovenskem.⁵⁴ Na razne želje in zahteve kočevskih Nemcev jim je banska uprava dravske banovine opetovano izjavljala, da je mogoče njihove želje obravnavati in reševati samo na osnovi načela reciprocitete, oz. sporazumne rešitve manjšinskih vprašanj med Jugoslavijo in Avstrijo.⁵⁵ Predstavniki kočevskih Nemcev in koroških Slovencev so se dne 27. avgusta 1937. leta v Celovcu res dogovorili o osnovnih smernicah manjšinske politike s tem, da se ukinejo organizirani in neorganizirani napadi na manjšino na kulturnem, gospodarskem in političnem področju; da se uradništvu in zlasti učiteljstvu dajo smernice za lojalni odnos do manjšine; da se narodno-politični članki v deželnih listih cenzurirajo v smislu medsebojnega sporazumevanja in da se kot kriterij narodne pripadnosti upošteva družinski jezik.⁵⁶ Koroški deželni glavar je ob tej priliki obljubil predstavnikom obeh manjšin, da bodo nekatere želje in zahteve koroških Slovencev izpolnjene na podlagi reciprocitete. Kaže, da do podobnih razgovorov s predstavniki obeh manjšin na sedežu banske uprave v Ljubljani ni prišlo, čeprav so kočevski voditelji v ta namen prosili za posredovanje tudi predstavnika vlade dr. Stojadinovića.⁵⁷

V spomenici, izročeni dr. Stojadinoviću avgusta 1937. leta, so voditelji kočevskih Nemcev poskušali odvrniti od sebe sleherno odgovornost za delovanje nacističnih emisarjev Dicka in ing. Neunteufela. Naglašali so

⁵² INV, f. 142, prepis spomenice, ki jo je 15. 10. 1935 župnik Eppich poslal banu dr. Natlačenu.

⁵³ Handwörterbuch, 3. Bd., 80; Das Deutschtum des Südostens im Jahre 1936, Wien 1937, 64; Der Auslandsdeutsche, 19. Jg. 1936, 855 in 21. Jg. 1938, 27; Nation und Staat, 10. Jg. 1936/37, 612; Slovenec, 26. 10. 1936.

⁵⁴ PA, DGB Po 6 Nr. 1 Bd. 3, Kult A 2272 12. 11. 1936, AA DGB-u.

⁵⁵ INV, f. 142, Zahteve nemške manjšine v dravski banovini na kulturnem, gospodarskem in političnem področju. Dne 26. 7. 1937 jih je banu dr. Natlačnu poslal župnik Eppich.

⁵⁶ PA, DGB Po 6 Nr. 1 Bd. 3, DKL 15. 11. 1938 DGB-u. Priložen je z roko prepisan tekst sporazuma v slovenščini.

⁵⁷ INV f. 142, prepis pisma dr. Arka, kanonika Ferdinanda Erkerja in župnika Josefa Eppicha dr. Stojadinoviću z dne 6. 11. 1937. Prm. poročilo o pogajanjih v Gottscheer Zeitung, 22. 8. 1937, 10. 8. 1937 in v Deutsche Arbeit, 38, Jg. 1938, 80—81.

svoje sodelovanje z vsakokratno vladajočo stranko in se pritoževali, da kljub temu niso imeli nobenih omembe vrednih koristi.⁵⁸ V spomenici, ki jo je župnik Josef Eppich preko koroškega slovenskega župnika Starca poslal banu dr. Natlačenu julija 1937. leta, so predstavniki Nemcev na Slovenskem zahtevali, da preneha sleherna proti njim uperjena gonja v tisku. Dovoljena naj bi bila ustanovitev nemškega narodnega sveta, na čigar predlog bi bil imenovan tudi nemški banovinski svetnik v banovinskem svetu dravske banovine. Nemci so zahtevali, naj se prizna subjektivno načelo svobodnega priznavanja k narodnosti. Za odprtitev manjšinskih razredov naj bi zadoščalo 15 in ne 30, oz. v izjemnih primerih 25 otrok, kot je to določal zakon o osnovnem šolstvu. Učitelji in upravitelji manjšinskih šol naj bi pripadali isti narodnosti kot učenci. Vse manjšinske šole v banovini naj bi nadzoroval šolski inšpektor nemške narodnosti, neposredno podrejen ministrstvu prosvete. Na državni gimnaziji v Kočevju naj bi se že od prvega razreda dalje uvedel pouk nemščine; z enakim številom učnih ur, kot jih je bilo določenih za slovenščino. Dovoljeni naj bi bili privatni pouk nemščine, nemški otroški vrtci, obnova Kulturbunda, nova telovadna in športna društva z mladinskimi odseki itd. Nemcem naj bi se vrnil vsaj del prej odvzetega društvenega premoženja in razdružile naj bi se veleobčine, ki da so nastale iz slovenskih narodnih vidikov.⁵⁹ Podobne zahteve so ponovili novi, izrazito nacistični voditelji kočevskih Nemcev v spomenici oktobra 1939. leta, poslani tako banski upravi v Ljubljani kot vladi v Beogradu. V skladu s svoječasnim programom nacistične Volksdeutsche Einheitsfront so zahtevali, da se nemški narodnostni skupini na Kočevskem prizna status javnopravne korporacije s posebnim statutom; odstranitev slovenskih učiteljev s kočevskih šol in vrnitev premeščenih kočevskih učiteljev; ukinitve omejitev pri nakupu nepremičnin itd.⁶⁰

Vsekakor je staro vodstvo kočevskih Nemcev vedno bolj izgubljalo vpliv in avtoriteto med množicami kočevskih Nemcev. Ko je po javnem razkolu v Kulturbundu in izključitvi voditeljev nacističnega obnoviteljskega gibanja zvezno vodstvo Kulturbunda dne 27. oktobra 1935. leta, je vodstvo kočevskih Nemcev odklonilo poziv obnoviteljev za sodelovanje in zatrjevalo, da se sklepi zveznega vodstva ne nanašajo na Kočevsko. Značilno pa je, da so predstavniki slovenskih Nemcev, med drugimi tudi predstavniki Nemcev s Kočevskega, nasprotovali sklepom o novi ureditvi Kulturbunda ter so predlagali zveznemu vodstvu, naj odstopi in tako omogoči poravnavo sporov.⁶¹ Kočevski Nemci, nezadovoljni z novim in ostrejšim kurzom klerikalnega režima v Sloveniji, so na občinskih volitvah 1936. leta v Kočevju podprli listo opozicije, ki je dobila 350 glasov in 21 odborniških mest v občinskem svetu, medtem ko je JRZ dobila samo 2 odborniški mesti in 231 glasov. V Koprivniku in v Kočevski reki so

⁵⁸ Prav tam, spomenica vodstva kočevskih Nemcev z dne 28. 8. 1937.

⁵⁹ Kot op. 55.

⁶⁰ INV, f. 142, isto v Državnem arhivu SRS, podružnica Maribor (dalje DAM), fond Schwäbisch-Deutscher Kulturbund (dalje SDKB), f. 5.

⁶¹ PA, VIA Bd. 13, nemški konzul v Zagrebu Freundt 29. 11. 1935 AA-u; Gottscheer Zeitung, 30. 10. 1935, 20. 10. 1935 in 1. 7. 1935.

Nemci na občinskih volitvah postavili svojo kandidatno listo in dobili te občine v svoje roke. V večini kočevskih občin so Nemci dobili funkcije županov.⁶² Vendar pa so, tako kot ostali Nemci v državi, tudi kočevski Nemci na decembrskih volitvah 1938. leta po navodilu svojega vodstva in na ukaz iz Berlina glasovali za vladno listo JRZ⁶³. Še pred volitvami so radikalni nacisti na Kočevskem dr. H. Arka in ostale konservativne voditelje odstavili. Volksdeutsche Mittelstelle je dr. Arku med njegovim obiskom v Celovcu še osebno sporočila, da mora odstopiti.⁶⁴

Tako kot v vsej Sloveniji so se tudi na Kočevskem po Anschlusu in še zlasti ob sudetski krizi in ob Münchenskih sklepih zaostriili odnosi med nemškim in slovenskim prebivalstvom. Septembra 1938. leta so bile v Kočevju premazane številne dvojezične in nemške napisne table. Okrajno glavarstvo je prepovedalo nošnje belih nogavic z utemeljitvijo, da je to nedovoljeno izražanje simpatij za drugo državo. Orožniki so ustno sporočili ukaz okrajnega glavarstva, da je treba do 15. novembra 1938 namestiti zgolj slovenske napise. Toda glede na bližnje volitve in obči zunanje-politični položaj je bil ta ukaz kmalu preklican.⁶⁵ Oblasti so v številnih primerih ostro nastopale proti nacističnim propagandistom in z denarnimi in zapornimi kaznimi skušale preprečiti širjenje nacističnih pozdravov, posest Hitlerjevih slik in nacistične propagandne literature.⁶⁶ Na pomlad 1939. leta so, zlasti po nacistični okupaciji Češke, tudi na Kočevskem postali še številnejši nacistični izpadi in so se množile že kar javne in množične nacistične manifestacije. Kočevski Nemci so Hitlerjevo petdesetletnico slavili s številnimi kresovi in raketami, praznovali so po gostilnah, prepevali nacistične borbene pesmi in podobno. Orožniki so sicer skušali kresove pogasiti in orožniška postaja v Kočevju je bila okrepljena, toda to seveda ni moglo zavreti nacistične dejavnosti. Oblasti so uvedle policijsko uro ob devetih zvečer in tega leta prvič prepovedale postavljanje mlajev v kočevskih vaseh.⁶⁷

Martin Sturm, eden izmed novih nacističnih voditeljev kočevskih Nemcev, je dne 13. aprila 1939. leta iz Gradca poslal Hitlerju brzojavko

⁶² Slovenec, 26. 10. 1936; Nation und Staat, 10. Jg. 1936/37, 168; Deutsche Arbeit, 37. Jg. 1937, 46—47; Der Auslandsdeutsche, 20. Jg. 1937, 370; Das Deutschtum des Südostens im Jahre 1936, Wien 1937, 72.

⁶³ Gottscheer Zeitung, 10. 11. 1938; Kočevski Slovenec, 15. 11. 1938; Gottscee Kalender 1940, 70—71.

⁶⁴ DAM, SODI, f. 28, pismo H. Otterstädta Bergmannu z dne 16. 12. 1938; PA Kult A Bd. 18, Kult A 0018/39 prepis pisma novega vodstva kočevskih Nemcev nemškemu konzulatu v Ljubljani.

⁶⁵ Gottscheer Kalender 1940, 69; Deutsches Volksblatt, 23. 9. 1938; Gottscheer Zeitung 23. 10. in 10. 11. 1938; PA Kult A Bd. 18, nemški konzulat v Ljubljani 12. 11. 1938 AA-u.

⁶⁶ MK, f. 184 vsebuje vrsto aktov o administrativnem kazenskem postopku proti nacističnim izpadom in nacističnim propagandistom na Kočevskem.

⁶⁷ Institut za historiju radničkog pokreta Zagreb, bilten Ministrstva notranjih zadev za april 1939; Vojnoistorijski institut v Beogradu (dalje VII) 6—19/2, poročilo Glavnega Generalštaba (dalje GGŠ) za april 1939; PA, DGB Bd. 37/4, konzul Bernard DGB-u 2. 5. 1939; Gottscheer Zeitung, 1. in 20. 5. 1939; Kočevski Slovenec, 5. 5. 1939.

s prošnjo, naj južno Štajersko in Kočevsko priključi k Nemčiji.⁶⁸ Čeprav je novi predsednik vlade Dragiša Cvetković dovolil, da se v Sloveniji obnovi Kulturbund in so aprila 1939. leta v številnih vaseh in krajih na Kočevskem tudi bile ustanovne skupščine novih krajevnih organizacij, banovinske oblasti tega niso priznale in odobrile, češ da je treba poprej šele predložiti pravila organizacije v odobritev.⁶⁹ Banska uprava je obnovo Kulturbunda v Sloveniji dovolila šele jeseni 1939. leta, potem ko so nemške oblasti na Koroškem odobrile pravila in delovanje Slovenske prosvetne zveze.⁷⁰ Pred nemškim napadom na Jugoslavijo so v okraju Kulturbunda za Kočevsko delovale krajevne skupine Kulturbunda v naslednjih krajih: Kočevje, Dolga vas, Livold, Dolnja topla reber, Dolnja briga, Gotenice, Grčarice, Knežja lipa, Kočevska reka, Koprivnik, Mozelj, Nemška loka, Onek, Borovec, Poljane, Blatnik, Polom, Stara cerkev, Stari log, Šalka vas, Zajčje polje, Željne in Spodnji log.⁷¹ Kulturbund na Kočevskem je v januarju 1941. leta štel 4214 članov, h katerim je prišteti še 1199 družinskih članov, medtem ko je bilo izven Kulturbunda še — po cenitvah vodstva Kulturbunda, oz. njegovega statističnega urada — 5123 Nemcev.⁷² Po zlomu Jugoslavije pa je Gottscheer Zeitung trdil, da je bilo v Kulturbundu včlanjenih 8553 kočevskih Nemcev.⁷³

V vojnem času, zlasti po nemških zmagah na zahodu in kapitulaciji Francije, je izredno porasla povsem odkrita in javna nacistična dejavnost Nemcev v vsej državi, tako tudi na Kočevskem. Na letni skupščini Kulturbunda v Kočevju dne 29. decembra 1940. leta so bili vsi udeleženci zborovanja v uniformah, pozdravljali so s hitlerjanskim pozdravom, dvorana je bila dekorirana z nacističnimi emblemi, pred govorniškim odrom so se zvrstili mladinci z bobni in fanfarami, vsi pa so navdušeno vzklikali »Sieg-Heil!«⁷⁴ Oblasti so sicer skušale v vojnem času omejiti dotlej tako številna potovanja raznih nemških turistov in izletnikov, ki so pod krinko turizma, dejansko pa z nacistično propagandističnim namenom obiskovali Kočevsko. Okrajni glavar Brezigar je poleti 1940. leta, še v času nemške ofenzive proti Franciji, prepovedal, da bi se tujci brez posebnega dovoljenja zadrževali na Kočevskem. Dovoljen je bil samo tranzit po glavni cesti in po železnici.⁷⁵

Značilno za razmere na Kočevskem je dejstvo, da so se mešani zakoni v glavnem pokočevali, oz. ponemčili in da so celo hiše, ki so bile še pred

⁶⁸ PA, Pol IV, Bd. 41 (D 601041). Prim. Dokumentation der Vertreibung, Bd. V., 41 E op. 43.

⁶⁹ NAW, T-81, Roll 497, FN 5260311 in 5260355; Deutsche Nachrichten, 29. 4. 1939; Gottscheer Zeitung, 1. in 10. 5. 1939; Deutsches Volksblatt, 23. 7. 1939.

⁷⁰ Deutschtum im Ausland, 22. Jg. 1939, 623—624.

⁷¹ DAM, SDKB f. 2, mp. 1.

⁷² Kot op. 8.

⁷³ Gottscheer Zeitung, 3. 12. 1941, cit. kot dokument št. 21, pri Franjo Baš, Slovenski Nemci 1918—1945, INV, f. 152.

⁷⁴ VII, 48-29/1, Štab Dravske divizijske oblasti Str. Pov. Dj. Ob. Br. 30, Ljubljana 27. 1. 1941, mesečno obveščevalno poročilo za januar 1941. leta.

⁷⁵ NAW, T-81, Roll 521, FN 5287041, poročilo SODI št. 30.

25 leti zavedno slovenske, prehajale v kočevski krog s potomci vred.⁷⁶ Tisk je naglašal, da so Slovenci na Kočevskem prepuščeni samim sebi, prezirani od kočevskih Nemcev, od njih gmotno odvisni in da se počasi potujejo. V letih gospodarske krize 1934—35 je bilo samo v Kočevju 700 brezposelnih, gozdni in poljski delavci slovenske narodnosti so bili brez zaslonbe, odvisni od nemških delodajalcev.⁷⁷ Raznarodovalni vpliv, ki ga je imelo kočevsko nemštvo nad Slovenci, živečimi v njihovi sredini, so oblasti skušale zaježiti tako, da so se strogo držale določil zakona o osnovnem šolstvu ter so z analizo imen odklanjale vpis v manjšinske šole tistim učencem, katerih predniki so bili v celoti ali vsaj deloma resnično ali samo domnevno slovenskega rodu. V šolskem letu 1933/34 je bilo na Kočevskem 20 povsem nemških in 11 delno nemških manjšinskih razredov.⁷⁸ Dne 10. oktobra 1939. leta je bilo na Kočevskem 17 manjšinskih nemških oddelkov s 615 učenci ter 27 slovenskih oddelkov s 1043 učenci, medtem ko je leto dni kasneje na dan 1. decembra 1940. leta bilo samo še 15 nemških oddelkov z 428 učenci, število slovenskih oddelkov pa je sicer ostalo isto, toda v 27 slovenskih oddelkih se je število učencev zmanjšalo na 970.⁷⁹ Nemški manjšinski in rajhovski tisk se je često pritoževal zaradi manjšinskega šolstva na Kočevskem, prezrl pa je, da so bili marsikateri nemški učitelji s Kočevskega premeščeni zaradi svojega nacističnega delovanja.⁸⁰

Zadržanje kočevskih Nemcev ob aprilskem zlomu in preselitev

Ob začetku druge svetovne vojne so kočevski Nemci začeli organizirati ilegalno polvojaško formacijo, tako imenovano Mannschaft. Šklep o tem je bil sprejet na tajnem sestanku septembra 1939. leta. Vsa Kočevska je bila razdeljena na tako imenovane Sturme in v teh oddelkih je moral sodelovati vsak član Kulturbunda v starosti od 21. do 50. leta. Pod krinko zimske pomoči so bile organizirane posebne udarne skupine. Na čelu štaba je bil Mannschaftsführer Wilhelm Lampeter. 1560 Kočevarjev je bilo vključenih v tako imenovane Ortsstürmen, 145 jih je bilo v Wachsturmu, 2994 pa v mladinskih skupinah. Voditelj Mannschafta se je za svojo nalogo že prej posebej izvežbal v Nemčiji.⁸¹ Jugoslovanske oblasti so razpolagale s podatki, da se na Kočevskem organizirajo tajne polvojaške enote in menile, da so to SA oddelki. Prav tako so oblasti zasledile resnične govornice, da so mnogi kočevski Nemci kot prostovoljci odšli v nemško

⁷⁶ Janko Mačkovšek, Ob 50-letnici Družbe sv. Cirila in Metoda, v: Misel in delo, I., 1935, 215.

⁷⁷ Jutro, 11. 8. in 24. 11. 1937.

⁷⁸ Koledar CMD 1935, 89.

⁷⁹ INV, f. 142, poročila prosvetnega oddelka banske uprave dravske banovine.

⁸⁰ Pr. Nation und Staat, 14. Jg. 1940/41, 94, 143; 175; H. Otterstädt, Gottschee eine deutsche Volksinsel im Südosten, Graz 1941, 12; Deutsches Volksblatt, 19. 11. 1940 itd.

⁸¹ Kot op. 73; kot op. 30, str. 23. Prm. tudi Abschlussbericht kot op. 9 in Marburger Zeitung, 20. 11. 1941.

vojsko. Skupine kočevskih Nemcev so v začetku marca 1941. leta že kar javno in pod vojaško komando marširale po cestah.⁸²

Ob nemškem napadu na Jugoslavijo aprila 1941. leta so oborožene formacije Nemcev na Kočevskem, tako kot se je to dogajalo tudi drugod v državi, začele razoroževati enote jugoslovanske vojske, orožništvo in policijo. Kočevski Sturmi so dne 11. aprila prevzeli oblast v svoje roke. Kočevski Volksgruppenführer Josef Schober je odločil, da ing. Wilhelm Lampeter prevzame dolžnost okrajnega glavarja na Kočevskem, dr. Hans Arko pa dolžnost župana v Kočevju. Oboroženi kočevski Nemci so aretirali vrsto Slovencev na Kočevskem. Pri spopadih z jugoslovansko vojsko je padlo tudi nekaj oboroženih kočevskih Nemcev.⁸³ Kočevski Nemci so imeli oblast v svojih rokah do 28. aprila, ko so okupacijske italijanske oblasti znova izročile civilno oblast slovenskim uradnikom, ki so jih kočevski Nemci prej odstavili. Italijanske vojaške oblasti so z nezaupanjem gledale na nemške vojaške formacije, ukazale izročiti orožje ter prepovedale nošnjo Mannschaft uniform. Odnos med kočevskimi Nemci in italijanskimi vojaškimi oblastmi se je izboljšal šele, ko so se na Kočevskem pojavile prve partizanske enote.⁸⁴

Kot že omenjeno, so si kočevski Nemci 1939. leta prizadevali, da bi nemške čete okupirale in k Nemčiji priključile tudi kočevsko ozemlje. Jugoslovanske oblasti so bile prepričane, da je posebno zanimanje Tretjega Reicha za Kočevsko odraz starih velikonemških teženj, da se zgradi nemški most na Jadran. Knez Auersperg je po poročilih jugoslovanskih oblasti dal kočevskim Nemcem geslo, naj ne dovolijo, da izgine ta nemški otok, ki naj bi Nemce privedel do Jadranskega morja.⁸⁵ Toda že F. Langer je pod značilnim psevdonimom Adriaticus 1925. leta sicer zahteval nemške meje na Savi in Julijskih Alpah z bohinjskim kotom in Radovljico, toda za Kočevsko ni predvideval vključitve v nemške meje, marveč se je izjasnil samo za avtonomijo.⁸⁶ Ko je Hitler v svojem govoru v Reichstagu dne 6. oktobra 1939. leta predlagal izmenjavo narodnih manjšin v Evropi, je nastalo med kočevskimi Nemci tako kot sicer med Nemci v državi veliko vznemirjenje. Nemci so se bali, da bodo s silo preseljeni in mnogi so začasno opustili hitlerjanske pozdrave ter celo začeli dokazovati svoje slovensko poreklo.⁸⁷ Po nemški zmagi nad Francijo je Lorenz, vodja Volks-deutsche Mittelstelle v zaupni beležki sicer predvideval, da bi se v primeru vojne z Jugoslavijo k Nemčiji priključili južni deli Koroške in Štajerske, vendar je za Kočevsko, ki bi v tem primeru prišla v italijansko interesno

⁸² VII, 1—5/5, Komanda žandermerije 15. 3. 1941 ministrstvu vojske in mornarice; 11—50/4, Odeljenje za državnu zaščitu Ministarstva unutrašnjih poslova ministrstvu vojske in mornarice 17. 1. 1941; Državni arhiv SFRJ, A-II-CPD, f. 37, poročilo dopisnika CPB iz Ljubljane 15. 3. 1941.

⁸³ Kot op. 30, str. 23.

⁸⁴ Kot op. 9.

⁸⁵ INV, f. 142, nedatiran, v srbohrvaščini pisan referat Manjšinskega inštituta, po tekstu sodeč iz 1938. ali 1939. leta.

⁸⁶ *Adriaticus*, Deutschlands gerechte Grenzen, Berlin 1925, 68—70.

⁸⁷ Kočevski Slovenec, 25. 11. 1939; povzetek Hitlerjevega govora v: *Keesings Archiv der Gegenwart* 1939, 4266.

sfero, videl samo možnost preselitve tamkajšnjih Nemcev.⁸⁸ V svojih načrtih za okupacijo dela Slovenije je Südostdeutsches Institut v Gradcu 1940. leta prav tako predvideval predvsem priključitev Štajerske, ni pa omenjal Kočevske. Na novem obmejnem področju naj bi naselili nemške kmete iz Reicha, da bi tako z »zaščitnim zidom« ločili Slovence od »vindišarjev«, pri čemer ta načrt še ni omenjal možnosti, da se tu naselijo kočevski Nemci.⁸⁹ Ob popisu Nemcev in njihovega premoženja, ki ga je v zimi 1940/41 tajno izvedel Kulturbund, so se po Kočevskem širile govorice, da bodo Slovenci s Kočevskega preseljeni v Bosno, kočevski Nemci pa na Koroško.⁹⁰ V kolikor je delegacija članov Kulturbunda iz Brežic res Hitlerju predlagala, naj se v Posavju naselijo kočevski Nemci, Slovenci, neprijemni za germanizacijo pa izselijo, je zelo verjetno, da je to bilo 1941. leta po zlomu Jugoslavije, nikakor pa ne 1938. leta. V tem času na predvečer druge svetovne vojne si namreč Nemci v Sloveniji žele nemške okupacije vse Slovenije.⁹¹

Po priključitvi tako imenovane Ljubljanske pokrajine k Italiji je nemška vlada z italijansko vlado sklenila dne 31. avgusta 1941. leta v Rimu sporazum o preselitvi nemških državljanov in volksdeutscherjev. Sporazum je začel veljati s 1. oktobrom 1941. leta in za optiranje je bil sprva določen rok 30. september 1941, za izselitev pa 30. november 1941. leta. Italijanske oblasti so oklevale pri sklenitvi sporazuma, ker so se bale, da bi v praznem prostoru na Kočevskem partizani ne ustvarili svojih oporišč. Prijave optantov so začeli zbirati 20. oktobra 1941. leta in preselitev bi morala biti končana do 31. decembra 1941. leta. Izvedbo te akcije pa je zelo oviral sneg, kakor tudi pomanjkanje benzina za kamione. Za upravo nad nepremičninami in ostalo imovino, ki so jo kočevski Nemci pustili v svojih dotedanjih domovih, je bila ustanovljena družba Emona kot takoiimenovana Tochtergesellschaft italijanske družbe Società Generale Immobiliare. Akcija preselitve kočevskih Nemcev je tekla vzporedno z izselitvijo Slo-

⁸⁸ PA, Inland Ilg Bd. 236, str. 150—154, beležka z dne 27. 6. 1940.

⁸⁹ DAM, SODI, f. 2., mp. 1., prepis brez podpisa in datuma, po besedilu sodeč iz 1940. leta.

⁹⁰ VII, 1—47/4, Komanda žandermerije 18. 1. 1941 ministrstvu vojske in mornarice; Državni arhiv SFRJ, A-II-CPB, dopisnik CPB iz Ljubljane 15. 3. 1941.

⁹¹ Izjava župnika Klasinca kot dok. št. 64 pri F. Baš, n. d.: Izjavo omenjajo tudi Saopštenja br. 66—93, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Beograd 1946, 635 kakor tudi razni uradni memorandumi jugoslovanske vlade, oz. dokumenti, predloženi nürenberškemu sodišču. Prm. Louis de Jong, Die deutsche fünfte Kolonne im Zweiten Weltkrieg, Stuttgart 1959, 214. Pooblaščenec za preselitev dr. Heinrich Wollert v Dokumentation der Vertreibung, Bd. V., Nr. 1 navaja, da je bilo o preselitvi kočevskih Nemcev prvič govora, ko je Hitler aprila 1941. leta v Gradcu dal poziv v tem smislu, vendar ta govor ni objavljen. Zato je zelo verjetno, da je delegacija Kulturbunda iz Brežic 1941. in ne 1938. leta med Hitlerjevim bivanjem v Gradcu dala omenjeni predlog. Ulrich von Hassel, Vom andern Deutschland, Wien 1948, 165 beleži dne 5. 5. 1941, da je skušal Auersperg v Berlinu doseči priključitev Kočevske k Nemčiji, kar bi bilo bolje kot preselitev.

vencev, ki so jih nacisti nasilno izselili iz Posavja.⁹² Kočevski Nemci so bili po aneksiji Ljubljanske pokrajine pozitivno razpoloženi za preselitev, vendar pa se je del duhovščine temu upiral in širil razne govorice proti preselitvi. Ko se je razširila novica, da preselitev ne bo mogla biti opravljena do konca 1941. leta, se je 90 % vseh mož, vključenih v Mannschaft, v starosti od 19. do 40. leta prijavilo kot prostovoljci za nemško vojsko ter jih je okrog 500 dejansko že prej zapustilo Kočevsko. Ker se je preselitev kočevskih Nemcev v nasprotju z načrtom zavlekla, so nastale nekatere težave. Kočevski Nemci so namreč že prodali del svojih premičnin, nekateri Italijani pa so celo sumničili, da so kočevski Nemci soudeleženi pri partizanskih akcijah, da bi tako izsilili intervencijo nemških čet. Za preselitev kočevskih Nemcev ni, kot je to dotlej bilo v navadi, skrbela Volksdeutsche Mittelstelle, marveč Einwandererzentralstelle. Običajne nacistične rasne preiskave so opravili kar na Kočevskem in ne v taboriščih v Nemčiji, pri tem pa je vsestransko sodelovalo vodstvo, oz. organizacija kočevskih Nemcev samih. Rasne, zdravniške in druge preiskave kočevskih optantov so opravili med 23. oktobrom in 3. decembrom 1941. leta, pri preselitvi pa so dali prednost tistim vasem na Kočevskem, kjer se je že razmahnilo narodno-osvobodilno gibanje. V kočevskih vaseh, kjer so se v okolici že zadrževali slovenski partizani, je razne formalnosti in preiskave opravila posebna komanda EWZ na kraju samem, drugod pa so optanti v ta namen biti prepeljani v Kočevje, pri čemer so enote italijanskih karabinjerjev, vojske, policije in fašistične milice poskrbele za zaščito. Med 11 747 kočevskimi optanti je bilo za naselitev v Posavju določenih 11 110 ali 94,58 %, za naselitev v Nemčiji 571 ali 4,86 %, opcija pa je bila odklonjena 66 osebam ali 0,56 % od celotnega števila. V Nemčijo so selili tiste kočevske Nemce, oz. optante, ki so imeli sorodstvene zveze s Slovenci ali sicer niso bili po nacističnih narodno-političnih merilih primerni za naselitev v Posavju. Himmler je namreč pri kočevskih Nemcih napravil izjemo in ukazal, da se dotlej običajne odločitve o preselitvi v Nemčijo, v tako imenovani Altreich iz rasnih razlogov opuste.⁹³

Komunistična partija Slovenije je brez uspeha svarila kočevske Nemce pred preselitvijo in jih pozivala, naj podpro slovenske partizane ter se skupno s slovenskim delovnim ljudstvom bore proti fašizmu. V nemščini pisan letak jih je vabil, naj se zoperstavijo svojim nacističnim voditeljem. »Oni vas hočejo naseliti na zemljiščih in kmetijah, katere so nacistični firerji ukradli slovenskim kmetom in delavcem, njih pa, oropane premoženja in lastnine, pregnali na tuje. [...] Vsa preselitev je zločin proti kočevskemu ljudstvu. [...] Ko bo nemška vojska po Hitlerjevi zaslugi premagana in uničena ter bo nemški imperializem strtl, vas

⁹² Dokumentation der Vertreibung, Bd. V., 82E—83E in tam navedena literatura, dokumenti Nr. 1, 2, 3 in besedilo sporazuma na str. 141E—152E. Prim. tudi France Škerl, Nacistične deportacije Slovencev v letu 1941, v: Zgodovinski časopis (Kosov zbornik), VI—VII, 1952—53, 768—797.

⁹³ Kot op. 9.

bodo zakoniti lastniki zemlje, na katero vas sedaj hočejo naseliti, pregnali z ukradenih kmetij,« je bilo med drugim rečeno v tem letaku.⁹⁴

S preselitvijo kočevskih Nemcev se končuje njihova šeststoletna zgodovina na kočevskem ozemlju. Raziskovanje dejavnosti in zgodovine Kočevskih Nemcev v času od preselitve pa do zloma nacistične Nemčije ter njihovega množičnega bega presega okvir pričujočega referata. Nacistično gibanje, ki je tudi med kočevskimi Nemci dobilo toliko gorečih pristašev, ter je do skrajnosti zaostriło odnose med njimi in slovenskim prebivalstvom, je ob sokrivdi kočevskih Nemcev samih slednjič povzročilo, da je kočevsko nemštvo danes samo še zgodovinski pojem.

⁹⁴ MK, št. 254, prepis letaka z naslovom Gottscheer Arbeiter und Bauer! Gottscheer Volksgruppe!

Janko Jarc

Kočevsko v narodnoosvobodilni vojni

Kočevsko v ožjem pomenu besede je oni del slovenske zemlje, na katerem so do konca l. 1941 skozi šest stoletij kot narodno mešani nemški otok sredi Slovencev živeli Kočevarji. Pretežni del tega Kočevskega je bilo jedro predvojnega kočevskega okraja, s svojimi obrobji pa je segalo tudi v sosednji novomeški in črnomaljski okraj. Po Kočevarjih poseljeno ozemlje se v glavnem krije z mejami nekdanje ortenburške kočevske gosposčine, le da je ta s svojim jugozapadnim predelom segala še na območje Gerovega.

Danes pojmujeemo kot Kočevsko vse področje bivšega okraja Kočevje. Tako ga je tudi opisal Ivan Simonič v svoji Zemljepisni podobi kočevskega ozemlja.¹ Ker je vse področje kočevskega okraja bilo teren, na katerem je razvijal svoje delo Okrožni komite KPS v Kočevju in od druge polovice l. 1941 tudi Okrožni odbori OF za kočevsko oziroma kočevskoribniško okrožje, vpoštevam pri tem pregledu vse ozemlje bivšega kočevskega okraja obenem z obrobnimi področji nekdanjega kočevskega narodnega otoka, ki so segala v novomeški oziroma črnomaljski okraj.

Ker je narodnoosvobodilni in revolucionarni boj najtesneje povezan z naprednim in delavskorevolucionarnim gibanjem sploh, je nujen vsaj kratek oris tudi predvojnega delavskega gibanja na Kočevskem.

Pregled je sestavljen na podlagi gradiva, objavljenega v Zborniku dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, del VI (do sedaj knjiga 1—10), med tem ko sem mogel članke v časopisih in časnikih ter arhivalne vire uporabljati le toliko, kolikor so mi bili dosegljivi. Zato ta pregled ni popolen in je le oris važnejših dogodkov na Kočevskem v obdobju narodnoosvobodilnega boja. Pri tem opozarjam na ustrezna poglavja v delu Metod Mikuž, Pregled zgodovine NOB v Sloveniji I in II ter na sestavek Kočevska v boju za svobodo, ki sta ga napisala Marjetka Kastelic in Bogomil Gerlanc.²

¹ KOČEVSKO, Zemljepisni, zgodovinski in umetnostno-kulturni oris kočevskega okraja. Izdalo Turistično-olepševalno društvo v Kočevju, 1956, str. 5—72 (dalje Kočevsko).

² KOČEVSKO, str. 129—168.

I.

Med obema vojnama se je napredno delavsko gibanje na Kočevskem naslanjalo predvsem na delavstvo v Kočevju. Tamkajšnji rudnik, od l. 1890 last Trboveljske premogokopne družbe, je v desetletju po prvi vojni dosegel največji vzpon in je ta čas zaposloval nad 1200 rudarjev. V tovarni sukna »Tekstilana«, ustanovljeni l. 1921, je delalo nad 200 delavcev, tekstilna tovarna »Triglav«, ustanovljena l. 1934, pa je lahko zaposlila do 750 delavcev. V Auerspergovi Šumski industriji je bilo poleg desetine stalnih nastavljenecv zaposlenih še do 150 sezonskih delavcev, podobno tudi na obratu Lesne industrije d. z o. z. V Ribnici je bila manjša tekstilna delavnica z nekaj desetiniami delavcev. V ostalem je bilo na Kočevskem, v Ribniški dolini in v Loškem potoku v lesni industriji zaposlenih še nekaj stotin pretežno sezonskih delavcev, nekaj sto pa je bilo navadnih gozdnih delavcev, ki so si pogosto morali iskati zaslužka tudi v slavonskih in bosanskih gozdovih. Nekaj delavstva na tem področju je bilo zaposlenih tudi v opekarnah in drugih manjših obratih.

Drugi pomembni faktor naprednega delavskega gibanja na tem področju so bili železničarji in železniški delavci v Kočevju in ob kočevski progi, katerih večina se je po prevratu 1918 vključila v Zvezo prometnih in transportnih delavcev. Ti so tudi v kasnejših obdobjih režimskih pritiskov in represalij trdno vztrajali pri svojem socialističnem prepričanju.

Prav rudarji in železničarji so bili jedro naprednega delavskega gibanja na Kočevskem. Revolucionarno gibanje na tamkajšnjem rudniku sega v čas splošnega revolucionarnega vretja, ki je ob in po koncu prve vojne z gesli oktobrske revolucije zajemalo evropska ljudstva. Vojaki, ki so se vračali iz ruskega ujetništva, so prinašali s seboj revolucionarni zanos, mnogi pa tudi trajno zavest pripadnosti k revolucionarnemu delavskemu pokretu. Eden takih je bil npr. Jože Dvojmoč, ki je kmalu bil med vidnimi voditelji pri kočevskem delavstvu. Vračali pa so se tudi slovenski rudarji, do tedaj zaposleni zlasti v rudnikih Alpine Montan Gesellschaft v Leobnu, kjer je pred in med prvo svetovno vojno delalo nad 1000 Slovencev. Ko je v začetku pomladi 1919 revolucionarno gibanje vzviharilo tamkajšnje delavstvo, je bilo med vodilnimi organizatorji tega gibanja tudi 25 Slovencev, ki so bili potem v noči med 18. in 19. aprilom 1919 aretirani, odvedeni v zapore okrožnega sodišča v Leobnu in nato izgnani v Jugoslavijo. Večina slovenskih rudarjev je v znak solidarnosti z izgnanimi tovariši zapustila delo v Leobnu in se s posebnim vlakom vrnila v domovino ter se zaposlila v domačih rudnikih. Del teh rudarjev je prišel tudi v Kočevje, med njimi npr. brata Franc in Andrej Blazzutti, Andrej Zalesnik, Rudolf Pavšič, Jožef Pajman in drugi, ki so kmalu bili med organizatorji delavskega gibanja pri kočevskih rudarjih. Ti so bili takrat organizirani v socialistični stranki in se prištevali h komunistom, ter bili člani Unije rudarjev, ki je bila skupna sindikalna organizacija rudarjev Jugoslavije. Prva krajevna organizacija Komunistične stranke Jugoslavije v Kočevju je bila ustanovljena 23. marca 1920, večino njenega vodstva in članstva pa so sestavljali rudarji.

Med železničarsko stavko aprila 1920 so rudarji in lesni delavci Kočevja in Ribnice stopili v osemindesetno solidarnostno stavko, ne da bi čakali navodil svojih strokovnih organizacij. Med stavko in po njej je bilo na rudniku več močno obiskanih zborovanj, na katere je prihajalo tudi okoliško kmetско prebivalstvo. Ko je bil 26. aprila 1920 v Kočevje odposlan bataljon vojaštva, je to ponovno razburilo delavstvo, ki je proti temu protestiralo na posebnem zborovanju, vojaštvo in žandarmerija pa sta obkolila zborovalce in aretirala več članov strokovnega odbora. Po končani stavki je ravnateljstvo rudnika odpustilo 6. maja 87 rudarjev, 14. maja pa je bilo pet najvidnejših organizatorjev stavke iz Kočevja tudi prisilno odseljenih v domovinske občine. Temu je sledil nadaljni odpust okoli 300 najzavednejših rudarjev, ki v Jugoslaviji niso mogli dobiti več zaposlitve in so si po večini morali iskati dela v tujini. V vodstvo organizacije so sedaj namesto izgnanih tovarišev stopili med drugimi tudi brata Blazutti in Jože Dvojmoč. Številčna moč Komunistične stranke se je očitno pokazala ob volitvah v Ustavodajno skupščino 28. novembra 1920: Po statistiki z dne 31. januarja 1921 je Kočevje štelo 3359 prebivalcev, od teh 1226 nemške narodnosti, Ker Kočevarjem takrat ni bila priznana volilna pravica, je v Kočevju glasovalo le 371 volilcev. Od teh so komunisti na svoji listi zbrali 205, socialisti 31, ostale štiri meščanske stranke pa 135 glasov.

Prva prava stavka rudarjev v Kočevju se je začela 17. decembra 1920 in končala 11. januarja 1921. V njej so rudarji dosegli 30 do 50 odstotno zvišanje svojih mezd. Na enem takratnih zborovanj stavkujočega delavstva je govoril tudi Djuro Djakovič. L. 1923 je prišlo na rudniku še do novega mezdnege gibanja, ki pa ni uspelo. Zatem je delavsko gibanje na Kočevskem za nekaj let dokaj zamrlo.

Po letu 1927, ko je bilo v rudniku zaposlenih še do 1200 rudarjev, in zlasti v obdobju svetovne gospodarske krize je TPD stalno zmanjševala obratovanje v rudniku, rudarji, zlasti mlajši in z manj številno družino, pa so odhajali za kruhom v tujino. Leta 1931 je bilo v rudniku zaposlenih le še kakih 80, leta 1936 pa 83 rudarjev in še ti so delali le po en ali dva dni v tednu. Tako kot v rudniku je bilo tudi v drugih industrijskih obratih, saj je bilo npr. že l. 1927 na Kočevskem do 3000 brezposelnih, čemur naj bi vsaj deloma odpomoglo ustanavljanje nekaterih novih industrijskih podjetij.

V tem času je prišlo do ponovnega oživljanja ilegalne partijske organizacije. S tem delom je l. 1928 začel Ivan Erker, kočevski Nemec, pa nepomirljiv revolucionar. L. 1929 je v Kočevju zoper nastala celica, v kateri so bili Ivan Erker, Šafar, Alojz Komerički in Jože Šeško; ta celica je začela organizirati brezposelne in je vodila njihove akcije za zaposlitev.³

Ta leta je doraščal in se na ljubljanski univerzi dokončno formiral študent slavistike Jože Šeško, ki je v desetletju pred drugo svetovno vojno postal osrednja in vodilna osebnost naprednega in partijskega gibanja na

³ 40 LET ZGODOVINSKE POTI, Novice, Kočevje 1959. Dušan Bravničar: KOČEVSKI RUDARJI VEDNO NA STRANI PARTIJE, Novice 1959, št. 28. Alojz Komerički: PARTIJA OD NJENEGA ZAČETKA, Novice 1959, št. 17.

Kočevskem. Rojen je bil 4. decembra 1908 v Slovenski vasi pri Stari cerkvi. Njegov oče je moral iskati za družino in zase kruha izven domačega kraja, bil je vodja žage nekje v Srbiji in postal žrtev roparskega napada. Zgodaj navezan na lastno preživljanje je mladi Šeško l. 1927 končal gimnazijo v Kočevju s prav dobrim uspehom in se vpisal na filozofsko fakulteto ljubljanske univerze kot študent slavistike. Na vseučilišču se je takoj priključil delavskemu gibanju in že leta 1927 postal član Partije. V času svojih univerzitetnih študij je razvijal živahno politično aktivnost tako na univerzi, kjer je s tovariši marksisti l. 1928 organiziral »Klub neodvisnih akademikov«, kot tudi na Kočevskem, kjer je leta 1929 v Kočevju ustanovil »Jugoslovanski akademski klub« in bil njegov predsednik. Pri tem je seveda sodeloval v ilegalnih partijskih akcijah in bil zato večkrat policijsko preganjan. L. 1929 naveže posebno ozke stike z ilegalno partijsko organizacijo v Kočevju, zlasti z Ivanom Erkerjem, in ko se po diplomi 1931 kot zaznamovanec brez upa namestitve vrne v svoj domači kraj, se ves posveti naprednemu organizacijskemu, kulturno-prosvetnemu in mladinskemu gibanju, skromno skorjo kruha pa si služi z inštrukcijami. L. 1933 je bil končno nameščen na gimnaziji v Mariboru, a bil že po treh mesecih aretiran in odpuščen iz službe, ker so mu dokazali, da je pred namestitvijo sodeloval pri razširjanju ilegalnega partijskega tiska na Kočevskem. Na okrožnem sodišču v Novem mestu je bil zato obsojen na šest mesecev zapora. Po prestani kazni se je vrnil domov in se s še večjo vnemo posvetil partijskemu delu. Kljub nadzorovanju in zasledovanju po policiji in žandarmeriji je vodil sindikalne organizacije in kulturnoprosvetno delo v ilegalnih delavskih organizacijah. Skrbel je za dotok partijske literature in propagandnega materiala ter končno pripravil tudi krajevno ilegalno tehniko. Zaradi te svoje vsestranske in uspešne delavnosti je kmalu postal sekretar Okrožnega komitja v Kočevju in uspelo mu je, da je med leti 1933 in 1940 organiziral skoraj vse delavstvo v kočevskem okraju v naprednih delavskih organizacijah.

Ilegalna Komunistična partija je pripravljala in izvedla tudi ustanovitve množičnih legalnih delavskih organizacij, ki so delovale pod njenim vodstvom. Dne 9. julija 1933 je bil ustanovni občni zbor podružnice Splošne delavske strokovne zveze Jugoslavije, 13. januarja 1935 je bila ustanovljena podružnica Zveze rudarjev Jugoslavije, ki so jo rudarji-komunisti osnovali proti Uniji rudarjev, katero so takrat imeli v svojih rokah socialni demokrati, 1. maja 1937 so ustanovili podružnico Zveze strojnikov in kurjačev, zatem podružnice Zveze lesnih delavcev v Kočevju in Ribnici in Zveze gradbenih delavcev v Kočevju, Ribnici, Colnarjih, Banji Loki in drugih krajih, kjer so bili delavci te stroke. Prav tako so ustanavljali zadruge posameznih rudarskih in drugih delavskih skupin.

Dne 10. februarja 1935 je bila ustanovljena podružnica delavsko-prosvetnega društva »Svoboda«, ki je še istega leta sodelovala na znanem celjskem zborovanju. Ko so bile »Svobode« razpuščene, so takoj ustanavljali društva »Vzajemnost«, ki so imela iste naloge in program kot razpuščeno društvo. V Kočevju je bila »Vzajemnost« ustanovljena na občnem zboru dne 8. marca 1937, njen odbor pa so sestavljali skoraj isti člani kot odbor razpuščenega društva, le z nekoliko zamenjanimi odbor-

niškimi funkcijami.⁴ Obe društvi sta s svojimi prireditvami in nastopi gostovali tudi v raznih krajih izven Kočevja oziroma Rudnika.

K enotnosti delavskega razreda zlasti v Kočevju je dokaj pripomogla uspela štavka tamkajšnjih delavcev v tekstilni industriji l. 1935. Že pred tem je prihajalo v »Tekstilani« med delavstvom in delodajalcem do večjih in manjših mezdnih sporov, katerim so običajno sledili odpusti posameznih delavcev ali celih skupin. Ker je zaradi zmanjševanja obratovanja v rudniku brezposelnost vse bolj naraščala, za novo delovno silo seveda ni bilo težave. Enak položaj je bil tudi v tovarni »Triglav«, ki je 1934 nastala iz »Tekstilne tovarne platna in tiskanin«. Že l. 1934 je Okrožni komite poizkusil v obeh tovarnah organizirati enotno mezdno gibanje, ki naj bi izboljšalo materialni položaj delavstva, v mesecu aprilu 1935 pa je sindikalna podružnica vložila novo zahtevo po zvišanju plač. Ker ni prišlo do sporazuma, se je 23. maja 1935 pričela štavka, ki je trajala polnih šestnajst dni in se uspešno končala 7. junija 1935 s sklenitvijo kolektivne pogodbe med delodajalcem na eni ter Splošno delavsko strokovno zvezo kot predstavnico zaposlenega delavstva na drugi strani. Mesec dni zatem pa je prišlo do izprtja vsega delavstva, ki je bilo čez tri dni zopet sprejeto na delo z izjemo delavskih zaupnikov in tistega dela delavcev in delavk, ki so bili najbolj revolucionarni.

Po stavki je članstvo v društvu »Svoboda« močno naraslo predvsem iz vrst mladine, uspešni zaključek stavke pa je tudi pri ostalih delavcih raznih strok dvignil politično zavest, ki je tudi represalije niso mogle več potlačiti. Na podeželju, zlasti pri malih kmetih je takrat močno odmevalo in bilo s simpatijami sprejeto navodilo, ki ga je razglasila Partija, da nihče ne sme kupovati živine in drugih predmetov, ki so bili zarubljeni in za naplačilo davkov na sejmištvu stavljeni na prodaj. Ljudje so se po tem navodilu tudi splošno ravnali.⁵

Partijska organizacija na Kočevskem se je močno povezala s širokimi plastmi slovenskega prebivalstva še posebej s tem, da je na tem delu slovenske zemlje, kjer so se Kočevjarji pod vplivom nacistične propagande spreminjali v vedno bolj napadalno hitlerjansko peto kolono, organizirala dejansko borbo proti fašistični in nacistični nevarnosti. Po prizadevanju Jožeta Šeska je bil l. 1938 v Kočevju ustanovljen Narodnoobrambni odbor, ki je povezoval vse slovenske politične skupine in stranke ter prirejal narodnoobrambne tabore in skupinske izlete s predavanji, kulturnimi prireditvami in akademijami v gnezdi hitlerjanske propagande in kulturalbundovskih organizacij kot npr. v Kočevju, Mozlju, Kočevski Reki, Koprivniku in drugod.⁶

Kako se je na Kočevskem (v ožjem pomenu besede) vse bolj in bolj ostrilo razmerje med Slovenci in Kočevjarji, pričuje gradivo, ki ga je za zgodovino NOB na Kočevskem zbral muzej v Kočevju. Iz tega gradiva le nekaj pričevanj.

⁴ 40 LET ..., Novice 1959, št. 9.

⁵ Alojz Komerički: PARTIJA JE BILA MOČNEJŠA, Novice 1959, št. 22–25.

⁶ OB 17-LETNICI SMRTI JOŽETA ŠESKA, Novice 1959, št. 20. LETO 1941 NA DOLENJSKEM, Dolenjski zbornik 1961, str. 22.

Leta 1936 iz Dvora pri Žužemberku v Mozelj prestavljeni šolski upravitelj Ciril Dekval — premestitev je bila kazenski ukrep zaradi njegovega zelo aktivnega naprednega kulturnoprosvetnega in političnega dela — je v svojih spominih zapisal:

»Kočevarji so bili takrat že močno hitlerjansko usmerjeni, vendar je bilo njihovo gibanje še v začetkih in zelo tajno. Vzdušje je bilo od kraja še kar znosno, se je pa vedno bolj ostrilo... Slovenci so v mozeljski občini sestavljali nekako petino prebivalstva, bili so večinoma naseljenci iz Ribnice, Loškega potoka, Cerknice, Bele krajine in ostale Slovenije. Nekateri so imeli srednje kmetije, ostali so bili kočarji, drvarji, oglarji, vozniki, tesači, učitelji, poštarji in orožniki. Njihova nacionalna zavest je bila različna. Več družin, ki so že dolgo bivale na Kočevskem, je kasneje potegnile s hitlerjanci in so se z njimi tudi izselile. Slovenci smo delali v Sokolu in podružnici Ciril-Methodove družbe. Politična agitacija se je pojavila navadno le nekaj dni pred volitvami. Tudi klerikalci niso uspeli, čeprav so večkrat poizkusili ustanoviti svojo politično organizacijo. Kočevarji pa so ob vseh volitvah glasovali soglasno za ono stranko, s katero je njihovo centralno vodstvo napravilo kupčijo in pogodbo. Za narodne pravice smo se borili tudi v cerkvi, kjer smo dosegli, da se je enkrat na mesec vršilo bogoslužje ob slovenskem petju in s slovensko propovedjo. V šoli sem dal na razpolago prostor in preskrbel harmonij za slovenski pevski zbor, katerega je vodil slepi Tonček Curič iz Kočevja. Poleg cerkvenih je zbor vadal tudi druge pesmi in z njimi nastopal. Ustanovili smo slovensko ljudsko knjižnico in imeli večkrat predavanja, gledališke predstave in druge prireditve... Povezavo s Kočevjem smo imeli preko Sokola in Ciril-Methodove družbe.

Med Kočevarji se je bolj in bolj krepilo hitlerjansko gibanje v Kulturbundu. Voditelji so bili: župan Johann Schemitsch, njegov brat trgovec Karel, brezposleni učitelj Fritzel, trgovec Ernest Pangretitsch in njegov oče, prav tako stari župnik Jožef Erker (ki pa je kmalu umrl) in ponemčeni Jurkovič iz Suhega potoka, ki je bil doma iz Prežulje. Imeli so pogoste sestanke in zborovanja, hodili na posvete v Kočevje in Ljubljano, do leta 1939 hodili letno »krošnjari« v Nemčijo, k njim pa so prihajali agitatorji in kurirji pod raznimi krinkami kot predavatelji, študenti, kmetijski inženirji, voditelji gospodarskih tečajev itd... Hitlerjanci so v svojo organizacijo postopoma zajeli vse od otrok do starcev, mi pa smo tudi združevali vse, kar je bilo slovenskega in konec je bilo nekaterim dvoživkam, ki so bili po potrebi vse, kar si hotel. Pri tem je zanimivo, da so nekateri Slovenci zaradi kočevarskih žena prestopili v nemški tabor, kot že omenjeni Jurkovič, drugi pa so kljub ženam, ki so bile po rodu Kočevarice, ostali dobri Slovenci in otroke slovensko vzgajali (npr. Ulčar iz Kočarjev, Košir iz Knežje lipe, Crnkovič iz Spodnjega Loga in drugi). Bilo pa je tudi nekaj čisto slovenskih družin, ki so presedlale k Nemcem in se z njimi tudi izselile kot npr. Žagar-Schager iz Turkove drage. Med Slovenci so bile najzavednejše družine: Mohar, Grebenc in Lovšin v Mozlju, Pirnat v Rajndolu, Kotnik v Suhem potoku, Pantar in Ulčar v Kočarjih, Čero v Črnem potoku itd.«

Mohar Franc, ki se je leta 1921 naselil v Mozlju in kupil posestvo v Ameriko odseljenega Kočevarja, pripoveduje v svojih spominih med drugim, da so Slovenci iz mozeljske župnije že takoj po prvi vojni zahtevali v cerkvi slovensko petje in pridigo, kar jim je bilo šele veliko kasneje po ordinariatu odobreno. Nekaj let pred vojno so mozeljski Kočevarji neke nedelje hoteli preprečiti slovensko petje v cerkvi s tem, da so zasedli

kor in ga šele na energično zahtevo duhovnika iz Kočevja izpraznili. Slovenski pevci so nato po bogoslužju pod lipo pred cerkvijo peli slovenske pesmi, nakar so jih kočevarski študentje in druga hitlerjanska mladina pod vodstvom gimnazijca Hardeja napadli in pretepli. Gimnazijec Harde je bil zato iz kočevske gimnazije izključen. Kočevski Nemci se »slovenske maše« slej kot prej niso udeleževali.

Kot za slovensko petje v cerkvi, tako so se, pravi dalje Mohar, borili tudi za pravico slovenščine pri javnem razglaševanju uradnih razglasov pred cerkvijo:

»Razglasi občine pred cerkvijo so bili prva leta po vojni samo nemški, kasneje pa tudi slovenski. Ko je bil razglas bran v slovenščini, so se Kočevjarji smejali in se razšli. Kasneje je banska uprava odločila, da je treba brati razglase najprej v slovenščini in potem v nemščini, po ustanovitvi Kulturbunda pa je takratni župan zopet dosegel, da so bili razglasi prebrani najprej v nemščini.«

Tako kot v Mozlju je bilo tudi po drugih kočevarskih vaseh in občinah, napredno in partijsko gibanje med slovenskim prebivalstvom pa se je vse bolj širilo preko slovenskih narodnih in narodnoobrambnih društev in družb, ki jih je trdno povezoval Narodnoobrambni odbor v Kočevju pod vodstvom okrožnega sekretarja Jožeta Šeška. O tem, kako se je to gibanje razpletalo v Mozlju in okolici, je Ciril Dekval v svojih spominih zapisal:

»Vem, da je moja hči Ada, kadar je bila doma, imela zveze in sestanke v Livoldu, Dolgi vasi in Kočevju, da so večkrat prišli k nam Vlado Krivic, Dušan Bravničar in drugi ter da so me šteli k simpatizerjem Partije, čeprav o partijskem gibanju podrobneje nisem bil poučen. Tudi s Šeškom sva imela večkrat zvezo, vendar le v okviru kulturno-prosvetnega dela med Slovenci. Ko smo zbirali podpise za Društvo prijateljev Sovjetske zveze, smo nabrali tudi pri nas več podpisov. Julija ali avgusta 1940 je bil pri meni partijski sestanek, za katerega pripravo je bila zadolžena Ada, jaz pa sem poskrbel za prostore in za zunanjo krinko. Sklical sem sestanek vseh Slovencev naše občine, da bi razpravljali o narodnostnih in gospodarskih vprašanjih, s čemer naj bi bil prikrit partijski sestanek, ki so ga imeli došli Ljubljancani. Teh je bilo enajst ali dvanajst, od katerih se spominjam le nekaj imen: Boris Ziherl, Boris Kraigher, Ivan Bratko, Maks Stremecki, Mira Ružič. V Kočevju so sicer nekaj izvovali, vendar so mi verjeli, da je šlo le za sestanek v okviru narodnostnega gibanja.«⁷

⁷ Arhiv Muzeja NOB v Kočevju, Gradivo za zgodovino NOB na Kočevskem (dalje AMK Gradivo), fasc. 29. Ta arhiv hrani dokajšnjo množino gradiva, ki ga je pred leti z veliko marljivostjo zbiral in deloma tudi zapisoval pokojni Rudi Podlogar in zajema spomine in pričevanja borcev, političnih delavcev, terencev itd. o NOB na Kočevskem. Mnogo tega gradiva je bilo deloma z navedbo avtorja, deloma brez take oznake objavljeno predvsem v kočevskem tedniku Novice, dokaj pa tudi v drugih listih ali reviji Borec. Prav tako so posamezniki objavili v tisku precejšnje število člankov in krajših zapisov o dogodkih v obdobju NOB na Kočevskem, o čemer daje razvid »Petnajst let partizanske bibliografije« (1945—1959) dr. Fr. Škerla. Podroben pregled tega gradiva, njegova dopolnitev z nadaljevanjem Podlogarjevega dela, predvsem pa študij ohranjenega arhivskega materiala, ki zadeva to področje in obdobje, in njihovo medsebojno primerjanje bi dognalo točnejši potek dogodkov in bi preprečilo, da bi se nekatere manjše ali večje netočnosti ali napake vlekly iz članka v članek ter bi tudi ta pregled dopolnilo in korigiralo.

Ob državnozborskih volitvah 11. decembra 1938 je za poslanski mandat kočevskega okraja postavila Partija na listi Združene opozicije kandidato Ivana Tomšiča in kot namestnika Rudijski Podlogarja. Po volilnih rezultatih, objavljenih v dnevnih časopisih, je v vsem okraju od 10 710 volilnih upravičencev volilo 7546 volilcev, od teh za vladno listo JRZ 6089, za listo združene opozicije 1423 volilcev, 34 glasov pa je bilo neveljavnih. Volitev se ni udeležilo 3164 volilcev, kar znaša nekaj manj kot tretjino volilnih upravičencev. Čeprav vseh teh neoddanih glasov ni mogoče kar kratko pripisati na račun opozicije, po drugi strani tudi drži dejstvo, da vseh za vladno listo oddanih glasov ne gre imeti za pravi izraz politične usmerjenosti volilcev, ker je dovolj znano, s kakimi potvorbami so bili marsikje ustvarjeni za vladno ugodni volilni rezultati pri obeh državnozborskih volitvah 1935 in 1938, ne da bi pri tem upoštevali še pritisk, ki je bil izvajan predvsem na uslužbenstvo in gospodarsko odvisne volilce.⁸

Organiziranje Zveze delavnega ljudstva in zbiranje podpisov za Društvo prijateljev SSSR sta bili akciji, pri katerih se je zopet močno čutila neumorna aktivnost in organizacijska sposobnost sekretarja Jožeta Šeška. Posebna pozornost Okrožnega komiteja in njegovega sekretarja pa je bila posvečena mladinskemu gibanju, ki zaznamuje poseben razmah po l. 1935, ko je bil organiziran SKOJ in je Albin Videnič postal sekretar Okrožnega komiteja SKOJ. Mladinsko gibanje je postopno in načrtno zajemalo delavsko in vajeniško mladino, omladinski odsek Sokola, na gimnaziji in drugih šolah pa so Skojevcem kmalu imeli v svojih rokah Ferijalni savez, organizacijo Skavtov, novo ustanovljeno Društvo jamarjev itd. Središči tega gibanja sta bili v Kočevju in Ribnici. Okrožni komitej SKOJ je organiziral leto za letom več množičnih ilegalnih izletov mladine, ki je prihajala iz vseh koncev okraja.⁹

Med tem ko je na ožjem Kočevskem vsemu naprednemu in revolucionarnemu gibanju dajal močan prizvok narodnoobrambni motiv prav zaradi neprestanega in vsakodnevnega neposrednega stika s sovražno, hitlerjansko usmerjeno okolico, je v ostalih, zlasti severno od Kočevja ležečih čisto slovenskih občinah kočevskega okraja napredno gibanje zadevalo na močan odpor klerikalne stranke, ki je imela svoje trdne pozicije prav v občinah Ribnica, Sodražica, Velike Lašče in Videm-Dobropolje. Zato sta

⁸ Pri volilnih rezultatih po posameznih občinah je razumljivo, da je bila volilna abstenenca najmanjša in vladna večina največja pri velikih čisto slovenskih kmečkih občinah Ribnica, Dolenja vas, Sodražica, Velike Lašče in Videm-Dobropolje, ki so bile trdno v rokah klerikalne stranke. V slovenski občini Fara ob Kolpi je bila opozicija krepkejša, kar gre brez dvoma pripisati vplivu iz sosednjega hrvaškega področja. Prav tako je bila opozicija močnejša v Poljanski dolini, kar je bilo posledica dela znanega belokranjskega političnega delavca Fr. Špeharja in njegovih sodelavcev. Spričo trditev in ugotovitev, da je nemška narodna manjšina pod vplivom Kulturbunda strnjeno glasovala vedno za ono stranko, s katero je njeno vodstvo napravilo volilno kupčijo, pa je v nekem pogledu zanimivo, da je l. 1938 v čisto kočevskih občinah kot Črmošnjice, Kočevska Reka, Koprivnik, Mozelj in Stari Log volilna abstenenca precej presegla tretjino števila volilnih upravičencev.

⁹ Ignac Jereb: SKOJ JE VODIL ODLOČNO BORBO NA KOČEVSKEM, Novice 1959, št. 32—34.

se napredno gibanje in partijski pokret v teh predelih mogli nasloniti predvsem na mladino.

V Ribnici in okolici je v predvojnih letih revolucionarna misel že razmeroma zgodaj dobila oblike organizirane revolucionarne dejavnosti, ko je v letu 1935 skupina študentov v tedanjem Počitniškem društvu začela organizirano delovati med dijaki in študenti-člani tega društva po navodilih partijske in skojevske organizacije iz Ljubljane. Razširjala je »Mlada pota« in »Ljudsko pravico«, v svoj gledališki spored pa je vnašala igre z napredno tendenco. Vse leto 1936 je trajal v društvu ogorčen boj med naprednimi študenti in klerofašističnim vodstvom. Stanje v društvu se je tako zaostriло, da se je izrednega občnega zbora udeležila kar vsa ribniška duhovščina z dekanom na čelu, nakar je bila članica Franja Bojc izključena, člana Matija Maležič in Vinko Knol pa sta morala društvo kmalu zapustiti.

Zveze s partijsko organizacijo v Kočevju so napredno misleči mladinci iz Ribnice navezali poleti 1937. Pod vplivom kočevske organizacije in zaradi širokih ter močnih simpatij za revolucionarno Španijo v njenem boju s fašističnimi silami generala Franca je napredna ribniška mladina ustanovila odbor »Rdeče pomoči«, ki so ga sprva sestavljali kasnejši člani ribniške partijske organizacije, v jeseni istega leta pa so vanj pritegnili tudi nekatere druge napredno usmerjene domačine. Ta odbor je pričel z zbiranjem denarja in drugih sredstev za španske borce ter vse to redno pošiljal v Kočevje. Hkrati je navzlic protiakcijam žandarjev razpečaval »Slovensko mladino«, »Srednješolca«, »Delo« in drugo komunistično literaturo.

V jeseni 1937 je bila v Ribnici na pobudo kočevske partijske organizacije ustanovljena simpatizerska skupina Partije, ki je štela 5 članov. Prav tako sta bila na isto pobudo v Opekarni in na Rudeževi žagi v zgodnji spomladi 1938 ustanovljeni organizaciji »URS«, ki sta se nekaj mesecev za tem združili. Združeni organizaciji, ki je štela nad 30 članov, je predsedoval Janez Lovšin, član simpatizerske skupine, ki je aktivno sodelovala na številnih sestankih združene organizacije. Zato so bili člani simpatizerske skupine še isto jesen na posebnem sestanku sprejeti med kandidate Partije. Ta sklep Okrožnega komiteja KPS Kočevje jim je na tem sestanku sporočil član Okrožnega komiteja SKOJ v Kočevju Albin Videnič.

Med mnogimi nalogami kandidatov Partije v Ribnici je bila zlasti pomembna politična aktivizacija mladine. Ugodne posledice individualnega dela z njo so se kmalu pokazale in julija 1939, torej še pred ustanovitvijo partijske organizacije v Ribnici, je bil ustanovljen komite SKOJ, ki so ga sestavljali Stane Nosan, Zoro Mlakar, Venčeslav Kolenc in Jože Mihelčič. Ti naj bi pridobivali nove člane in h konkretnim nalogam in akcijam pritegnili še ostalo mladino. Neposredno pred vojno je število članov SKOJ naraslo na 15, ki so bili kmalu po ustanovitvi organizacije razdeljeni v skupine. Te so delovale med mladino v Ribnici, v Goriči vasi, v Hrovači in med vajenci v tovarni telovadnega orodja JOR na Mlaki pri Ribnici. Pri večjih akcijah je SKOJ nastopal skupno, zlasti pri mladinskih izletih v bližnjo in daljno okolico. Na teh, neke vrste »mladinskih taborih«, je število udeležencev naraslo dostikrat preko 30 mladincev. Program teh

zborovanj so sprva pripravljali kandidati Partije in člani SKOJ, kasneje pa člani Partije z namenom mobilizacije mladine za izvrševanje nalog, ki so jih zahtevali predvojni in kmalu zatem vojni dogodki. V začetku avgusta 1939 je bila v ribniški osnovni šoli ustanovljena partijska celica, ki so jo sestavljali: Janez Lovšin, Filip Tekavec, Vinko Mihelič, Vinko Knol in Janez Kmet, študent medicine, ki je bil dotedaj član partijske organizacije na zagrebški univerzi.

V prvih jesenskih dneh 1939 so člani ribniške partijske organizacije izvedli prvo listkovno akcijo in s tem protestirali proti tedanjemu režimu, ki je prav takrat zaostрил borbo proti komunistom. Dva člana celice sta bila po akciji sicer aretirana, toda že v naslednji noči so preostali in skojevci akcijo ponovili. Nasploh pa je aktivnost članov Partije in SKOJ od jeseni 1939 dalje vse bolj naraščala, zlasti po napadu Nemčije na Poljsko. Ena takih akcij je bila tudi kurjenje kresov ob obletnici Oktobrske revolucije. Partijski organizaciji v Kočevju in Ribnici sta delali v najtesnejši medsebojni povezanosti, saj so v Ribnico prihajali Jože Šeško, Dušan Bravničar, Albin Videnič in drugi, ki so ribniškim komunistom nudili znatno pomoč. Spomladi 1940 je bilo v ribniški dolini za Društvo prijateljev Sovjetske zveze kljub prepovedi in grožnjam zbranih nad 1500 podpisov. Poleti 1940 se je začelo politično delovanje tudi med na orožne vaje poklicanimi obvezniki jugoslovanske vojske, ki so bili nastanjeni v Ribnici in okoliških vaseh, kakor tudi med redno ribniško posadko. Pri tem je bilo posebej pomembno propagando delo Filipa Tekavca. Partijsko literaturo so vojaki redno prejemali po stalnih zvezah, ki jih je vzpostavila tamkajšnja celica. Jeseni istega leta je bila ob obletnici napada Nemčije na Poljsko izvedena napisna akcija z zahtevami po preorientaciji jugoslovanske politike v protifašistično smer, ki je v vsej ribniški dolini močno odmevala in je zaostřila razmerje med napredno usmerjenimi ljudmi in režimsko žandarmerijo ter pristaši JRZ režima. Partiji in SKOJ je uspelo navezati nase večji del mladine iz Sokola, kakor tudi iz vrst Slovenskih fantov.

Na območju Velikih Lašč sta v zadnjih letih pred vojno delovala člana KP Jože Gačnik in Gruden ter skojevca Janez Hočever in Ivan Tomšič. Obstajala je tudi organizacija Rdeče pomoči. Tudi ta skupina komunistov je bila tesno povezana s partijsko organizacijo v Kočevju.¹⁰

V ostalih povsem slovenskih predelih bivšega kočevskega okraja, tako v Loškem potoku, v dragarskem kotu in na Kostelskem z Osilnico razen posameznih simpatizerjev ni bilo organiziranega delovanja Partije. Le v Poljanski dolini, ki je pred vojno bila v črnomaljskem okraju ter leta 1955 priključena bivšemu kočevskemu okraju, je bilo že pred vojno močno razgiban zlasti kmečko-delavski pokret, ki ga je v tem delu kot v vsej Beli krajini vodil znani in kasneje po Italijanih ubiti Franc Špehar iz Górice pri Sinjem vrhu.

V Loškem potoku se je maloštevilna napredno usmerjena skupina, ki so jo sestavljali predvsem nekateri učitelji in trgovci v Travniku in po

¹⁰ Vinko Mihelič: 20 LET PARTIJSKE ORGANIZACIJE V RIBNICI, No-vice 1959, št. 17—21. Dolenjski zbornik 1961 n. o. m. str. 22—26.

nekaj kmetov in delavcev iz ostalih vasi, zbirala v društvu Sokol. Vodil ga je učitelj Lado Vrtačnik, ki je že zgodaj imel zveze z Jožetom Šeškom.¹¹

Na Kostelskem je bilo le nekaj simpatizerjev Partije, kot družine Klarič, Rauh itd., pa še ti so bili le slabo povezani z Okrožnim komitejem v Kočevju, vendar dovolj, da je v jeseni in zimi 1941/42 bila izvedena trdna organizacija Osvobodilne fronte.

Skupno delo članov Partijske in mladinske organizacije v Kočevju in Ribnici je pridobivalo na vsem področju Okrožnega komiteja Kočevje vse širši in širši krog somišljenikov in sodelavcev, med vodilnimi organizatorji tega gibanja in njegovimi pristaši pa zasledimo že skoraj imena vseh, ki so v obdobju osvobodilnega boja zavzemali vidna mesta tako v politični organizaciji kot vojaških enotah.

Glavna gonilna sila vsega tega gibanja je bil, kot že omenjeno, sekretar Okrožnega komiteja prof. Jože Šeško. Prekrižaril je ponovno vse področje svojega okrožja od Velikih Lašč in Sodražice do Kolpe in od Loškega potoka ter Drage do Roga. Bil je sicer pod stalnim nadzorstvom, pa mu je vendar uspevalo, da je svoje zasledovalce dostikrat prelisičil, dostikrat pa so ga tudi aretirali: ko je sopodpisal letak o ustanovitvi Zveze delavnega ljudstva, so ga prijeli, ko se je isti letak pojavil na Petrinji, so prijeli Šeška, ko so bili raztreseni letaki v Dolgi vasi, Kočevju, Koprivniku, Stari cerkvi in drugod, so prijeli Šeška. Ker mu pa le niso mogli do živega, so ga leta 1940 internirali v koncentracijskem taborišču v Bileči. Tam je ostal šest mesecev, že nekaj tednov po vrnitvi pa so ga ponovno internirali v Ivanjici, od koder se je vrnil šele tik pred napadom na Jugoslavijo.¹²

II.

V desetih dneh med beograjskim pučem 27. marca in napadom na Jugoslavijo 6. aprila 1941 se Kočevjarji niso odzivali vpoklicem pod orožje, temveč so izvedli pripravno stanje svojih šturmov. Ti udarni oddelki nacistične stranke na Kočevskem so v Kočevju in ostalih kočevarskih naseljih postavili lastne straže, njihove diverzantske skupine pa so začele s sabotažnimi akcijami. Po 6. aprilu 1941 so se še pomnožile. Tako so npr. prekopavali ceste proti Kočevski Reki in Moravi, da bi ovirali premike jugoslovanske vojske. Ko so orožniki enajst zasačenih storilcev aretirali in jih odpeljali v Kočevje, so bili ti po nekaj dneh zapora sicer odpeljani na Okrožno sodišče v Novo mesto, pa naslednjega dne že izpuščeni. Med tem se je naglo bližal zlom Jugoslavije in v Kočevju ter v kočevarskih vaseh so se pripravljali na sprejem nemške vojske. Jugoslovanski višji oficirji so zapuščali svoje vojaške enote, za njimi pa je razpadala tudi vojska. Vojaki so odmetavali orožje in municijo in le nekaj manjših vojaških enot, predvsem srbskih, je organizirano odhajalo skozi Kočevsko proti jugu. Oddelki kočevarskih šturmov so jih skušali zaustaviti in razorožiti,

¹¹ AKM Gradivo fasc. 23 in opomba pod 6.

¹² Glej pod 6.

pri čemer je npr. v Ložinah prišlo do oboroženega spopada in je bil eden Kočevarjev ubit, drugi pa so se razbežali. Podobno se je zgodilo tudi v bližini Črmošnjic pod vzhodnim robom Roga.

Na naši slovenski strani se je pozivu Partije na obrambo domovine, ki je bil izdan ob sovražnem napadu na Jugoslavijo, v Kočevju takoj odzvalo 20 mladincev, ki so na Komandi mesta v Kočevju prejeli vojaško opremo in orožje ter odšli proti Ribnici, da se priključijo tamkajšnji redni vojaški formaciji. Spotoma so na Jasnici srečali kamion, poln kočevarskih Nemcev, ki so se z razvito nacistično zastavo peljali v Kočevje. Zaustavili so jih, jim strgali zastavo, jih spodili s kamiona ter prisilili šoferja, da je njih same odpeljal v Ribnico. Tam pa je bil naš polk že v razsulu. Vojaki hrvatske in srbske narodnosti so se odpeljali na dvanajstih kamionih preko Loškega potoka, Broda na Kolpi in Delnic v Vrbovsko in njim so se pridružili tudi naši prostovoljci. V Vrbovskem so bile že formirane ustaške enote, ki so jih odpeljale v Ogulin, kjer so Slovence odpustili domov, Hrvate potaknili v ustaške formacije, Srbe pa zaprli.

V dneh pred prihodom okupatorske vojske so Kočevarji na lastno pest odstranjevali s položajev naše oblastne organe, prevzemali oblast, odpuščali uslužbence, nekatere pa tudi zaprli. Tako so v Kočevju in okolici polovili vse vidnejše slovenske ljudi in komuniste, ki so jih imeli zapisane na že preje sestavljenih seznamih, le nekaterim je uspelo, da so se še pravočasno umaknili. Že prvi dan nove kočevarsko-nacistične oblasti je bilo v Kočevju zaprtih do sedemdeset Slovencev, za katere so v kleti gostilne Harde, ki je stala na mestu sedanjega hotela Pugled, postavili vislice. Vendar so 14. aprila kočevski Nemci le sklenili, da zapornikov še ne bodo obesili, pač pa jih izročili v sodbo nemški vojski, katere prihod so vsak čas pričakovali. Na njihovo veliko razočaranje pa je Kočevje in vso Kočevsko zasedla italijanska vojska.

V operacijah proti Jugoslaviji je italijanski XI. armadni zbor z dvema divizijama vdiral proti Ljubljanski kotlini, z eno pa na Gorenjsko. Diviziji Re in Isonzo, ki sta jima poveljevala generala B. Fiorenzolli in F. Romero, sta s predhodnicami iz divizije Celere in bersaljerjev v večernih urah 11. aprila dosegli Ljubljano. VI. armadni zbor je z divizijama Sassari in Friuli zasedel Loški potok in Čabar: 12. in 13. aprila prodira divizija Friuli proti Babni polici, Loški dolini in Loškemu potoku, 14. aprila zasede konjeniški polk Genova Brod na Kolpi, mitr. bataljona VI. in CVI. vdereta v trikot Prezid-Stari trg-Dane, 15. aprila se divizija Sassari premakne na odsek Čeplje—Knežja Lipa, Friuli pa v Kuželj in Brod na Kolpi, medtem ko divizija Assietta zasede odsek Sušje-Ribnica. 16. aprila se divizija Friuli vrača v Postojno in jo zamenja div. Sassari. Štab XI. armadnega zbora se je 13. aprila preselil iz Kanala ob Soči na Vrhniko, div. Isonzo se je iz Ljubljane pomikala proti Kočevju, Ljubljano pa je zasedla divizija Re. Istega dne zapušča Ljubljano oddelek motorizirane divizije Celere z bersaljerskim oddelkom, ki sta 11. aprila zasedla Ljubljano, ter preko Grosuplja, Žužemberka, Črmošnjic in Bele krajine prodirata proti Vrbovskemu v sestav VI. armadnega zbora. 14. aprila je bila div. Isonzo na odseku Turjak-Velike Lašče in istega dne je bil bataljon 24. polka iz te divizije pri Želimljah z nekaj streli napaden, iz česar je

potem italijansko vojaško sporočilo hotelo napraviti skoraj celo bitko s četniki. 15. aprila se je Isonzo pomikala v Ribnico in proti Kočevju, 16. aprila pa se je v Ribnico preselilo iz Vrhlike tudi taktično poveljstvo XI. armadnega zbora, kjer je ostalo do 1. maja 1941. 17. aprila je bila razglašena kapitulacija jugoslovanske vojske in italijansko poveljstvo je ustavilo premike svojih velikih enot proti Vrbovskemu, kjer je bila predvidena ponovna razporeditev italijanske vojske za prodiranje proti Bosni. Ko se je 19. aprila morala italijanska vojska umakniti iz Gorenjske, je ta — III. grupa alpinov — prišla na odsek Turjaka, divizijo Assietta, ki je iz odseka Sušje-Ribnica odšla na odsek Gerovo-Delnice, je zamenjala div. Ravenna, ki se je nastanila v Loškem potoku, bila pa 12. maja že odpoklicana. Za zasedbo področja Ljubljanske pokrajine sta ostali le diviziji Re in Isonzo. Prva je imela svoje poveljstvo v Ljubljani, svoje enote pa razmeščene po krajih: Logatec, Ljubljana, Novo mesto, Trebnje in Mirna. Poveljstvo div. Isonzo je bilo v Kočevju, njene enote pa razmeščene razen Kočevja še v krajih Stari trg, Velike Bloke, Sodražica, Ribnica, Stari log, Črnomelj, Semič in Metlika.¹³ Po teritorialni razdelitvi z dne 2. maja 1941 je potekala mejna črta med področji divizij Re in Isonzo tako, da je razpolavljala pokrajino v smeri od severa proti jugu s črto: Dolsko na Savi-Višnja gora-Zagradec-Stari log-Mozelj-Kolpa. Vzhodno od nje je bil teritorij divizije Isonzo, zapadno pa divizije Re. Poveljstvo prve se je 5. maja iz Kočevja premaknilo v Novo mesto, poveljstvo druge pa je ostalo v Ljubljani. Ker je 13. maja divizija Re odhajala iz Ljubljane in iz sestava XI. armadnega zbora, jo je zamenjala divizija Sardinskih grenadirjev, ki je 10. maja prišla v Ljubljano in imela en svoj polk razmeščen na Kočevskem.

Prodiranje sovražnih armad v Slovenijo in Jugoslavijo, ki je tiste dni Slovence nasploh in ne samo na Kočevskem zagrinjalo v pobitost, zbežanost in zaskrbljenost, je nemško narodnostno manjšino tako kot v nekaterih večjih krajih spodnje Štajerske tako še posebej na Kočevskem spravljalo v naravnost ekstatično navdušenje. Še oni redki med njimi, ki do tedaj morda le niso brez vseh pridržkov sledili hitlerjanski propagandi, so bili takrat preverjeni, da je nemška bliskovita vojna za vse čase uničila nepriljubljeno jugoslovansko državno tvorbo in mali kočevarski otroček za vedno vključila v večni rajh. V vseh poročilih in zapiskih, ki jih za tiste dni hrani muzej v Kočevju, je zapisano po verodostojnih in po večini še danes živečih pričah, kako blazno navdušenje je zajemalo ne samo Kočevarje v Kočevju, ampak po vseh, tudi najbolj zakotnih vaseh in zaselkih. Ko so 11. aprila 1941 nemški bombniki preletavali Kočevsko, jim ni samo brezposelni učitelj Friedrich Fritzelt v Mozlju mahal s hitlerjansko zastavo v pozdrav, ampak so po vseh hišah in kočah hiteli razobešati nacistične zastave, možaki so metali klobuke v zrak, šturmovci so se zbirali v formacije in ob rjoventu znanih nemških vojaških popevk korakali v večja naselja ob cestah, mladinci iz organizacije Hitlerjugend so z motornimi in navadnimi kolesi divjali po cestah in oprezali iz zvo-

¹³ Metod Mikuž: KAKO SO ITALIJANI ZASEDALI SLOVENIJO, Borec 1950, št. 1.

nikov, za katerim ovinkom se bo pojavila nemška vojska; tej na čast so mladinke pletle vence za slavaloke, gospodinje pa se sukale pred ognjišči in kurile veliki ogenj za kuho gnjati in peko potic, da pogoste svoje »rešitelje«. V vaseh južno od Kočevja so pričakovali Nemce že za veliko noč in k cesti pri Štalcarjih so tudi iz okoliških vasi prinesle ženske jerbaze z »žegnom« za nemške vojake. Nič drugače ni bilo drugod, posebej ker je prva nemška izvidnica, ki se je v petek 11. aprila na kamionu pripeljala iz Bele krajine ter preko Koprivnika in Mozlja prišla do Kočevja, vzbujala prepričanje, da ji v kratkem sledi cela armada. Nemcev pa le ni hotelo biti. Zato pa so šturmovci v stalnem pričakovanju Nemcev naslednje dni hodili po vaseh, prevzemali oblast, razoroževali Slovence in mnoge zapirali, skušali razoroževati umikajoče se skupine jugoslovanskih vojakov ter predvsem zbirali odvrženo orožje. Ker so Kočevjarji slepo verjeli vsem natolcevanjem o grozovitostih, ki jih je o ravnanju z nemškimi manjšinami iz dneva v dan po radiu in časopisih razširjal Goebbelsov propagandni stroj, ni čuda, da so Kočevjarji grozili Slovincem z uničenjem in se še dneve in dneve po sovražni zasedbi vozili na kamionih po Črnomlju in Novem mestu in drugod ter obljubljali, da bodo s slovenskimi glavami tlakovali ceste, v Kočevju pri Hardeju pa postavljali vislice, kot jih je v vasi Pogorelec na Rogu za Slovence pripravljaj tudi Josef Samide.¹⁴

Kako je npr. Nemce pričakovalo Kočevje, o tem pripoveduje očividec: »Kočevski Nemci so čakali praznično oblečeni na sprejem. Mladinke so imele pripravljene šopke in vence, da jih izročijo svojim »rešiteljem«. Po zvonikih in ostalih razglednih točkah so oprezali opazovalci in čakali trenutka, ko bodo lahko sporočili: sedaj prihajajo.

Pred cerkvijo v mestu Kočevju je bila zbrana velika množica kočevskih Nemcev v frakih in cilindrih, da bi dostojno sprejeli nemško vojsko.

Iz smeri Stare cerkve so se zaslišali glasovi motorjev. Pred cerkvijo se je ustavil oddelek črno uniformirane vojske na motorjih. Klobuki letijo v zrak in vpitja Heil Hitler ni ne konca ne kraja. Mladinke padajo vojakom v objem in jim nudijo šopke. Italijani so bili začudeni in prestrašeni nad takim sprejemom ter jim odgovarjajo z Evviva Mussolini.«¹⁵

Kako je slovensko, zlasti kmetско prebivalstvo v čisto slovenskih krajih kočevskega okraja gledalo prihod okupatorske vojske, naj iz poročil, ki jih hrani muzej v Kočevju, pokaže le primer iz Loškega potoka: Prve italijanske patrulje so prišle v vas Hrib v soboto 12. aprila popoldne in se potem utaborile na Taboru, ki je tam najvišja točka z razgledom na vse strani. V ponedeljek je nato prišla najpreje močna motorizirana ko-

¹⁴ AMK Gradivo, fasc. 29.

¹⁵ PARTIJA NA KOČEVSKEM PRED IN MED VOJNO, Novice 1959, št. 41. V nadaljevanju pripoveduje nepodpisani avtor, kako je takoj po kapitulaciji Jugoslavije in ustanovitvi OF bil pri Ludviku Tomšiču v Konca vasi partijski sestanek, na katerem je bil tudi Franc Leskošek, ki da je že takrat L. Tomšiču izročil besedilo »Partizanskega zakona«. Ker je bil ta sprejet šele proti koncu l. 1941, je mogel biti »Part. zakon« izročen le na kakem sestanku v zimskem obdobju 1941/42. Verjetnost tega potrjuje tudi odločitev OK KPS in OO OF za Kočevje, da se na ožjem Kočevskem začno zbirati prve partizanske skupine in enote šele po odselitvi Kočevjarjev.

lona s tanki, kamioni in motorji, zatem pa pešadija, ki je prodirala dalje proti Ribnici. Ko je Loški potok nekaj dni za tem zasedla divizija Ravenna, je o takratnih dneh očividec zapisal:

»Divizija Ravenna se je naselila na Hribu, v Retjah, v Šegovi vasi, največ pa v Travniku, kjer je bilo tudi dovolj vode. Po rebreh je bilo vse polno šotorov in vojakov. Napravili so veliko škode, konji po njivah in travnikih, vojaki pa po stanovanjih... Takoj ob svojem prihodu so vojaki razobesili italijanske zastave, po zidovih pa nalepili lepake in risali svoje znake in parole. Na Lukčevem vrtu je italijanski oficir vsak dan govoril svojim vojakom o italijanski zmagi in kapitulaciji Jugoslavije. Primorski Slovenci, ki jih je bilo dosti med italijanskimi vojaki, so pri tem škrtali z zobmi. Ti Primorci so izrabili vsak prosti čas, da so zahajali med nas, zlasti se spominjam imen Sirc, Florjančič, Rupnik in Tominc. Prepevali so slovenske pesmi, da se je razlegalo daleč naokoli, pogovarjali so se o našem življenju ter pripovedovali, kako se godi njim pod italijanskim in fašističnim jarmom. Pomilovali so nas, ker smo padli pod fašizem, ki je zlo in gorje. Primorec Tominc iz Črnega vrha nad Idrijo je rekel: »Vedno smo mislili, da bo Jugoslavija osvobodila nas, sedaj pa smo mi prišli zaslužnjevati vas.« Ti obiski seveda niso bili po volji Italijanom, ki so zato vojakom strogo prepovedali govoriti slovenski ali obiskovati civilno prebivalstvo. Primorci pa se niso ozirali na te prepovedi. Nekaj dni po tem je vasoval in prepeval z vaškimi dekleti znani Sirc. Bil je zato pred zborom svoje enote osramočen in privezan na sramotni kol na Lukčevem vrtu. »Nič zato,« je rekel, »Slovenec sem in ostanem in bom vedno govoril prelepi materini jezik!«¹⁶

Ko je v maju 1941 divizijo Re zamenjala divizija Granatieri di Sardegna, je bil 1. polk te divizije razmeščen na področju nekdanjega kočevskega okraja. Ta redna vojska je bila obenem z ostalimi enotami karabinerjev, finančne in obmejne straže, enotami fašistične milice itd. razporejena po sledečih večjih in manjših postojankah: Velike Lašče, Rašica, Videm-Dobrepolje, Čušperk, Račna, Turjak, Ortnek, Ribnica, Žlebič, Sodražica, Loški potok, Draga, Kočevje (sedež poveljstva polka s 1. bataljonom, poveljstva karabinerjev, finančne ter obmejne straže, ter poveljstva in moštvo pripadajočih služb), Stara cerkev, Slovenska vas, Dolenja vas, Morava, Kočevska Reka, Kuželj, Brod na Kolpi, Petrina, Pirče, Slavski laz, Žaga, Banja Loka in Štalcerji. Večje postojanke med temi so bile v Velikih Laščah, Vidmu-Dobrepoljah, Ribnici, Kočevju, Kočevski Reki, Banji Loki in Štalcerjih. Moštvo italijanske vojske ter ostalih obo-roženih oddelkov samo na Kočevskem v ožjem pomenu besede je vsaj dosegalo, če ne celo presegalo število tam naseljenih Slovencev.

Po italijanski zasedbi Kočevskega je prišlo do samoposebi razumljivih trenj med Kočevarji ter italijanskimi vojaškimi in civilnimi oblastmi. Eni in drugi so se imeli za gospodarje. In ko so Italijani odredili, da morajo od dne 23. aprila, ki ga je italijansko poveljstvo označilo kot zaključni dan vojaških operacij, viseti na vseh javnih in zasebnih poslopjih italijanske zastave in so jih zato italijanski vojaki kar zastonj delili po hišah, se Kočevarji temu niso hoteli podrediti, ampak so navkljub obešali samo

¹⁶ AMK Gradivo, fasc. 23.

nacistične zastave. Tako je prišlo včasih kar do komičnih prizorov, da so eni zastave obešali, drugi pa snemali, dokler ni končno prišlo do nekakega sporazuma, da sme samo pri kočevskih Nemcih viseti nacistična zastava in še ta le, če je ob njej obenem razobešena tudi italijanska. Ko je tiste nesrečne dni hitlerjevska propaganda mešala tudi naše slovenske ljudi, je v Vidmu (Dobrepolje) prišlo do podobne menjave zastav. In ko je komandant tamkajšnje italijanske posadke obupan sporočil v Ljubljano, da na cerkvenem zvoniku zopet visi hitlerjanska zastava, je nemudoma prejel kratek, pa zato nič manj besen odgovor: »Strgajte zastavo z zvonika in če treba, poderite tudi zvonik!«

Sredi teh kočevsko italijanskih trenj pa je bila v Ljubljani že ustanovljena Osvobodilna fronta slovenskega naroda in kmalu po njeni ustanovitvi je bil pri Ludviku Tomšiču v Konca vasi partijski sestanek, ki so se ga udeležili Jože Šeško, Ludvik Tomšič, Tone Marinč, Lojze Komerički, Polde in Marija Knapič in drugi. Na ta sestanek je prišel Franc Leskošek, ki je poročal o nalogah Osvobodilne fronte, njeni organizaciji in pripravah za oboroženi upor. V maju 1941 je bil v Kočevju organiziran Okrajni odbor OF, ki so ga sestavljali Tone Marinč, Drago Gorjan in Lojze Komerički, sekretarske posle pa je opravljal Jože Centa. Ta odbor, ki so ga sestavljali samo člani Partije, je obstojal le kratek čas. Ker je Osvobodilna fronta vse bolj zajemala tudi pristaše ostalih narodno in napredno usmerjenih skupin v dotedanjih meščanskih strankah, je bil odbor OF reorganiziran tako, da so bili v njem zastopani predvsem tudi predstavniki Sokola in krščanskih socialistov, sestavljali so ga pa poleg omenjenih še Tone Bradač, Darinka Batič, Vili Kajfež, Pizzulin, Florjančič, Henrik Kužnik in drugi. Sekretarske posle je opravljal zdravnik dr. Anton Hočevvar. V jeseni 1941 je organizacija OF v Kočevju že tako narastla, da so bile v njem urejene posebne terenske organizacije za terene Rudnik, Mestni log, Center, Rožna ulica, Mahovnik in Trata.

Posebno delaven je bil skojevski aktiv, ki je organiziral petorke za uspešnejše izvrševanje nalog kot širjenje propagandne literature, zbiranje orožja, izvrševanje napisnih in trosilnih akcij, sabotaže v rudniku in podobno.

Razvoj Osvobodilne fronte v ostalih predelih kočevskega okraja je po poročilih, ki sem jih imel na razpolago, potekal tako: že zgodaj je bil osnovan terenski odbor OF v Mozlju, ki je imel vaške odbore in zaupnike po vseh vaseh do Starega trga, Spodnjega Loga, Škrilja, Štalcarjev in Kočevske Reke. Terensko organizacijo OF na področju Banje Loke, ki je imela svoj sedež v Novih Selih, so v letu 1941 sestavljale skupine v Banji Loki, Kostelu in Slavskem laz, s svojimi zaupniki pa so zajemale vse vasi na svojih področjih. V Ribnici je kmalu po okupaciji bila partijska celica okrepljena z novimi člani in v njo sta po povratku na svoj dom bila sprejeta tudi Ivan Selšek in Matija Maležič. 5. maja 1941 je bil v gostilni »Pri Prajerju« pripravljalni sestanek za organiziranje OF, ki ga je vodil Jože Šeško in se ga je udeležilo do dvajset ljudi. 9. maja je bil sestavljen prvi odbor OF, v katerem so bili Anka Debeljak, France Gradišar, Jože Zalar, Vinko Knol in Vinko Mihelič. Ta odbor je postavljaj zaupnike po vaseh, ki so potem organizirali vaške odbore v Gorenji vasi, Hrovači, Dol. Lazah,

Bukovici, Danah, Jurjevici, Goriči vasi, Nemški vasi, Dolenji vasi, Velikih Poljanah in Rakitnici. Kjer takrat vaških odborov še ni bilo, pa so delovali poverjeniki OF.

22. junija 1941 je bil na Starem gradu pri Ortneku sestanek aktivistov s Kočevskega, ki ga je vodil Jože Šeško, prisostvovali pa so mu iz Ljubljane došli tovariši Miha Marinko, Dolfe Jakhel in Jože Rus. Ta sestanek je dal nove pobude za še živahnejše delovanje aktivistov. Tako je bil konec junija 1941 v Velikih Laščah formiran odbor OF, ki je kmalu postavil tudi vaše odbore v Dvorski vasi, na Opalkovem, v Karlovinci, na Robu, na Rašici in Slemenu. Navezani so bili stiki z Dobrepoljem in z vasjo Velike Lipljene. Med zelo delovnimi aktivisti so bili člani partijske celice v Velikih Laščah Gačnik, Hočevnar, Pikovnik in Gruden, dalje iz mladinskih vrst v organizacijo sprejeta skojevca Jože Zevnik in Ančka Hočevnar ter štajerska begunca Vlado Grbec in Mirko Dev. Tudi skojevska organizacija se je okrepila z novimi člani in se razširila v vasi Opalkovo, Stope, Dvorsko vas in Rašico.

V Sodražici in okolici je bil med prvimi propagandisti Lojze Šega iz Ravnega dola, ki se je že pred vojno udeleževal naprednega političnega gibanja in bil član Partije ter je navodila za delo dobival pri Jožetu Šešku, s katerim je imel pogoste sestanke. Med njegovimi sodelavci so bili poleg drugih tudi Ivan Fajdiga, Zdravko Oberstar, Vinko Drobnič, vsi iz Sodražice, Feliks Cvar in medicinec Lojze Zajc iz Žimaric ter sodraški učitelj Repič. Prav tako se je ta čas po Sodražici in okolici močno razširila mladinska organizacija, med katerimi so bili poleg drugih posebej delavni Dane Samsa, Lovro Kleindienst, Venče Drobnič, vsi iz Sodražice, ter Ida Cvar iz Žimaric itd.

V Loškem potoku je Jože Šeško v frontno organizacijo najpreje povezal učitelja Lada Vrtačnika, ki je potem pridobil svoje ožje prijatelje in sodelavce v Sokolu, med katerimi so bili trgovec Rudolf Bartol, učitelj Lado Čuk, delavca Ferdo Skok in Franc Bartol, lesni manipulant Karel Lavrič, logar Alojz Lavrič, delavec Ivan Vesel ter posamezne družine iz Travnika in Šegove vasi. Ti prvi pristaši so se formirali v trojke, s katerimi je imel zvezo edino le Lado Vrtačnik in se s posameznimi trojkami, ki druga za drugo niso vedele, običajno sestajal pri zaselku Bele vode, »Pri mlinih« in drugod.

V poznem poletju 1941 so delegati odborov OF zborovali pri Arku v Ribnici in za novo formirano kočevsko-ribniško okrožje izbrali odbor, ki so ga sestavljali Jože Šeško kot sekretar, Ivan Selšek kot vojaški referent, Pazzulin, načelnik Sokola v Kočevju kot zastopnik Sokolov, in Henrik Kužnik iz Kočevja kot zastopnik krščanskih socialistov.

Propagandni material je v začetku prihajal iz Ljubljane, v poletju 1941 pa je Okrožni komite organiziral lastno tehniko, ki je najpreje delala v Kočevju, kasneje pa na Mlaki. Vodila sta jo predvsem Albin Videnič in Jože Rankelj. Razširjanje letakov in »Slovenskega poročevalca« je imela v rokah v celoti mladina, tehnika pa je izdelovala tudi letake v nemščini, namenjene Kočevarjem. Iz Mlake se je tehnika kasneje preselila v Mahovnik in je delala v bivši Auerspergovi, za stanovanja lovcev namenjeni hiši. Takrat so delali v tehniki Jože Rankelj, Mirko Bižal in Vrščaj-Črto-

mir, vse dokler ni bila po naključju izdana. Kasneje je bila posebna tehnika urejena tudi v Ribnici, ki je delovala v Knolovi hiši in tiskala »Slovenskega poročevalca« tudi v tisoč izvodih za potrebe Ribniške doline, Sodražice, Loškega potoka in Velikih Lašč, nekaj časa pa tudi za Kočevje. Med ostalim propagandnim materialom je razmnoževala tudi letake v italijanski, namenjene italijanskim vojakom.¹⁷

III.

Ko so se začele razpredati prve niti mreže Osvobodilne fronte po podeželju, je prišlo tudi že do prvih pojavov odpora proti okupatorju, čeprav nekateri od teh niso imeli še zveze z organiziranim odporiškim gibanjem, temveč so bili le izraz spontanega nezadovoljstva s sovražno zasedbo. Kakor so fantje na Golem v nedeljskem popoldnevu nagnali italijanske vojake iz gostilne, ker so se ti smukali okoli njihovih deklet, tako je v Loškem potoku prišlo do trganja italijanskih lepakov že kmalu po sovražni okupaciji. Kronist Loškega potoka piše o tem:

»Divizija Ravenna je odšla od nas po treh tednih. Ostali so samo karabinjeri, nastanjeni v bivši orožniški postaji v zaselku Kaplja pri Travniku. Pri njih so nekaj časa morali opravljati službo tudi naši orožniki. Oddahnili smo se in začutili vsaj malo svobode. Zlasti so bili tega veseli fantje iz Travnika. Bila je ravno nedelja in fantje so v veselem razpoloženju potrgali vse slike in letake, ki so jih Italijani nalepili po hišah in gospodarskih poslopjih. Prihodnje jutro so karabinjerji takoj začeli s preiskavo in zaprli kakih dvajset fantov in njihovih staršev. Med zasliševanjem, združenim s pretepanjem, so pridržali Miklavčevega Ivana, Antonovega Lojza, Benčinovega Jožeta, Krajncvega Ivana, Rusovega Franceta in Lavričevega Rudolfa ter jih uklenjene odpeljali v italijanske zapore, od tam pa pred vojno sodišče na Reki oziroma Sušaku. Bili so obsojeni na eno do treh let zapor, kazen pa so prestajali v kaznilnici v Kopru. Vse to je sicer povzročilo med ljudmi preplah, ki pa se je kmalu polegel. Zanimivo je, da je bila tiste dni med našimi ljudmi in mladino najbolj brana knjiga »Zastava v vetru« (napisal France Bevk pod psevdonomom Jože Jeram, Ljubljana 1928). Opisovala je trpljenje Slovencev na Primorskem pod fašizmom. Knjiga je šla iz rok v roke in za njo so se ljudje kar trgali.«¹⁸

Do prvega oboroženega spopada z italijanskimi karabinjeri je prišlo 13. maja 1941 na Mali gori. Tega dne je manjša karabinjerska patrolja obkolila v Češarkovi koči skrivajočo se trojico primorskih Slovencev, članov tajne narodne protifašistične organizacije TIGR (Trst-Istra-Gorica-Reka). Bili so to Danilo Zelen, Ferdo Kravanja in Anton Majnik, ki je bil ta čas učitelj v Ribnici. Na poziv k predaji so odgovorili s strelnim orožjem in v medsebojnem obstreljevanju je bil Danilo Zelen ubit, Ferdo Kravanja težko, Anton Majnik pa lahko ranjen. Oba ranjenca so Italijani zajeli, Majniku pa se je le posrečilo, da je pobegnil. Ranjeni Kravanja je

¹⁷ AMK Gradivo, fasc. 19, 23 in 29.

¹⁸ AMK Gradivo, fasc. 23.

bil prepeljan pod stražo v ljubljansko bolnišnico, odkoder so ga aktivisti OF rešili, nakar je bil najpreje politični aktivist v Ljubljani, kasneje pa odšel v partizane pod imenom Peter Skalar in l. 1944 padel kot sekretar Zapadnoprimskega okrožja. Tone Majnik je še l. 1941 postal partizan v Ribniški četi in padel ob vdoru Nemcev v Ribnico oktobra 1943.¹⁹ Štiri dni kasneje so padli strelj proti Italijanom tudi pri kočevskem rudniku, vendar Italijani sami teh strellov takrat še niso imeli za znak organiziranega upora.

Po 22. juniju je odporniško gibanje postalo vse vidnejše. Mladina je trosila listke in letake s pozivi na upor, sabotažne skupine so rezale telefonske in brzojavne žice, v rudniku so povzročali okvare na napeljavah in strojih in podobno. V poletju 1941 je bila organizirana demonstracija žena iz okolice Kočevja, ker družine niso dobivale živilskih kart. Prav tako je Osvobodilna fronta v Kočevju organizirala odklonitev pristopa v fašistično organizacijo Dopolavoro, mladinsko fašistično organizacijo Gill in podobno, ki so jih z vsemi sredstvi pritiska in zastraševanja hoteli med naše ljudi razširiti politični funkcionarji fašistične stranke, takrat nameščeni po naših občinah. Zlasti močan pritisk so izvajali na učiteljstvo in šolsko mladino, ki pa se v ogromni večini pritisku niso vdali.

Najvažnejše delo aktivistov in mladincev OF v tistem času je bilo zbiranje orožja, kar je na ožjem Kočevskem samem zaradi Kočevarjev, ki so orožje pobrali, bilo manj uspešno, tembolj pa zato v Ribniški dolini in drugod, kjer so se razšle večje enote bivše jugoslovanske vojske. Zaradi prisotnosti sfanatizirane kočevarske manjšine na ozemlju, poseljenem s Kočevarji, tudi ni moglo priti do zbiranja prvih partizanskih skupin v gozdovih. Zato se je prva partizanska četa v kočevskem okraju zbirala v gozdovih Velike gore in Travnę gore. O odhodu prvih ribniških partizanov v gozdove in o nastanku Ribniške čete je v svojih spominih njen komandir Filip Tekavec-Gašper napisal:

»Na karabinjerski postaji je bil pri Italijanih za tolmača Jože Arko, ki smo mu po domače rekli Pepček. Ta nam je po svojem sinu pravočasno poslal sporočilo, da nas nameravajo Italijani aretirati, predvsem Janeza Lovšina in mene (misli na člane celice, ki so jo sestavljali J. Lovšin, J. Kmet, V. Knol, V. Mihelič in F. Tekavec). 10. julija smo vsi skupaj odšli v gozd nad Bukovico. Ko smo po Arku zvedeli, da za Vinka Miheliča in Vinka Knola ni nevarnosti, sta se ta dva vrnila, ostali pa smo šli naprej. Ko smo prišli na Suhi vrh pri Travnj gori, smo takoj stopili v stik z Ljubljano, od koder smo dobili približno 15 ljudi. To so bili po večini Mariborčani in Ljubljančani. Vključili smo jih v partizansko enoto, ki se je po naročilu Aleša Beblerja — sporočil nam ga je Jože Šeško — imenovala Ribniška četa. To je bilo 12. julija 1941. V glavnem so se spočetka vršile le vojaške vaje. Vodil sem jih kot bivši podoficer, kajti ljudje so se morali napreje pripraviti za akcije... Naša prva akcija je bilo rušenje električnih drogov pri Sv. Gregoriju.«²⁰

¹⁹ J. J.: O PETRU SKALARJU — PRIMORSKEM JUNAKU, SPor 1948, št. 242.

²⁰ AMK Gradivo, fasc. 47.

Ribniški četi se je takoj priključil tudi Tone Majnik, ki je oddal četi orožje, zakopano pod Boncarjem in je bilo zbrano po na Mali gori padlem Danilu Zelenu in tovariših. Četa je sprva štela 18 borcev, do konca meseca pa je njihovo število narastlo na 27. Od avgusta dalje je četa izvrševala manjše sabotažne akcije in napade na železniško progo pri Žlebiču in Ortneku, napadala italijanske patrulje in konec oktobra tudi karabinjersko postajo v Sodražici.

Filip Tekavec pripoveduje dalje o dogodkih od konca avgusta do konca oktobra 1941 in pravi, da sta bila on in Janez Kmet, ki je bil komisar čete, 26. avgusta poklicana na Glavni štab v Ljubljano, kjer sta ju sprejela tovariša dr. A. Bebler in Franc Leskošek. Naročila sta jima, da naj pridobe čim več borcev, ki naj bi prinesli s seboj tudi orožje, iz tako povečane čete formirata bataljon in se nato vsi premaknejo proti Snežniku, kjer naj bi poiskovali priti v stik s hrvatskimi partizani. Po povratku na teren sta hotela imeti sestanek z Jožetom Šeškom in Matijem Maležičem glede izvedbe partizanske mobilizacije. Sestanek bi imel biti na Travnici gori, medtem pa so bili tam že Italijani.

Ker je napadu na Lož in Bezuljak 19. in 20. oktobra 1941 sledila močna italijanska ofenziva proti Krimskemu bataljonu, se je ta pod poveljstvom Ljuba Šercerja umikal proti Loškemu potoku. Aktivisti iz Travnika v Loškem potoku so skrbeli za njegovo prehrano in mu pokazali pot na Debeli vrh. Ko je bil bataljon tudi na Debelem vrhu napaden in razbit, so člani frontne organizacije iz Ribnice in Sodražice sprejemali posamezne borce, jim preskrbeli varna zavetišča pri zanesljivih ljudeh in jim omogočili prevoz z vlakom v Ljubljano. Sovražna ofenziva je zajela tudi Ribniško četo, ki se zato ni mogla odzvati povelju Glavnega poveljstva, da proti koncu oktobra odide na zborna mesto vseh dolenjskih partizanskih čet v bližini Šmarjete na Dolenjskem, kjer naj bi se formiral Dolenjski bataljon in izvedel svojo prvo večjo akcijo na nemško postojanko na Bučki.

Zaradi te italijanske ofenzive je partijski aktiv v četi sklenil, da se četa razdeli na manjše skupine, od katerih naj bi ena šla proti Loškemu potoku, druga proti Žimaricam in Sodražici, tretja pa pod Travno goro z nalogo, da se po končani sovražni ofenzivi zopet sestanejo v starem taborišču. Od 57 borcev pa se jih je vrnilo le 25, vsi ostali so padli v zasedo in bili deloma razbiti, deloma ujeti. Po naročilu Jožeta Šeška je za tem F. Tekavec odšel v Ljubljano, kjer mu je Vilma Beblerjeva posredovala zvezo z Glavnim štabom. Kasneje je dobil naročilo, naj odide v taborišče dolenjskih partizanov na Jelenici na Rogu, kjer je postal vojaški inštruktor, kasneje pa namestnik komandanta Dolenjskega bataljona, ki se je kot V. slovenski partizanski bataljon formiral 11. marca 1942 v taborišču na Topli rebri na Rogu.

Oktobra 1941 so se zbirali prvi partizani tudi v okolici Drage, Podpreske, Lazca in Novega kota. Takoj spočetka se je zbralo 18 borcev, med njimi nekateri kasneje zelo znani partizanski komandirji in komandanti, npr. Slavko Kovač-Smeli, ki je v začetku avgusta 1942 vodil svojo enoto

na Primorsko, ob stari jugoslovansko-italijanski meji pa zadel na kolono divizije Novara ter na leteče policijske in karabinjerske oddelke in v spopadu padel.

Eno zadnjih zločinskih dejanj nacistične kočevarske manjšine pred njeno izselitvijo je bilo izdajstvo, zaradi katere je bila 26. oktobra 1941 zajeta osemčlanska partizanska skupina, ki se je zbirala pri takoimenovani Petelinovi bajti in pri Mikličevi lovski hiši nad Drago, osem nadaljnjih simpatizerjev pa je bilo aretiranih.²¹

Ko se je za trdno vedelo, da se bodo morali Kočevarji s svojih domov seliti v Posavje, je Okrožni komite izdal obširen letak v nemščini, namenjen Kočevarjem, v katerem je z ostrimi besedami razgalil in obsodil nacistični režim, ki poganja svet in Nemce in z njimi tudi Kočevarje v neizbežno katastrofo. Ta letak, razširjen po Kočevju in kočevarskih vaseh, je med zagrizenimi Kočevarji povzročil naravnost divjo razbesnelost. Njihovo vodstvo je pri italijanskih oblasteh zahtevalo, da aretirajo vse, ki so jih označili za komuniste, posebej še prof. Šeška. Italijani njihovim zahtevam sicer niso ugodili, pač pa so hoteli dobiti v roke vsaj Šeška. Zato so izdali za njim tiralico in na njegovo glavo razpisali visoko nagrado. Šeško je bil že v ilegali in se je za nekaj časa umaknil v Ljubljano, pri sebi pa nosil ponarejeno legitimacijo na ime Ivan Sila, zavarovalni uradnik. Kočevarji so hoteli za vsako ceno Šeška izslediti, zato so celo v Ljubljano poslali dva svoja ogleduha, ki pa nista nič opravila.²²

Med tem so šle h koncu priprave za preselitev Kočevarjev v Posavje. »Naše ljudstvo (= Kočevarji) se iz svoje šeststoletne prednje straže umika na položaje čuvarjev jugovzhodne meje večne Nemčije«, je v svojem zadnjem apelu kočevarski mladini zapisal njen vodja R. Lackner.²³ »Prednja straža« pa je poziv na vrnitev »domov v rajh« sprejemala le z mešanimi občutki. Mlajši rod in zagrizeni nacisti so mu sledili s slepo pokorščino in hrupnim navdušenjem, ostali so se radi-neradi morali ukloniti, le nekaj jih je imelo tudi pogum, da so se izselitvi uprli. Ti so potem po večini lojalno sodelovali v NOB, nekateri pa bili tudi aktivni borci.

Nemška manjšina na Kočevskem je po svojem lastnem štetju, izvršenem 1. marca 1941, štela 12 498 oseb, od tega je bilo v čisto kočevarskih družinah našteto 11 454, v mešanih (slovensko-nemških) pa 276 družinskih članov. Izven Kočevske, bodisi v rajhu, bodisi drugod v inozemstvu živelih in v kočevarske občine pristojnih Kočevarjev je ta statistika naštela še 768 oseb.²⁴ Po Gottscheer Zeitung št. 50 z dne 3. dec. 1941 pa je narodna manjšina štela 12 187 oseb. Od teh je bilo po njihovi lastni statistiki z dne 19. januarja 1941 v Kulturbundu včlanjenih 5413, omenjena številka

²¹ AMK Gradivo, fasc. 36.

²² PARTIJA NA KOČEVSKEM PRED IN MED VOJNO, Novice 1959, št. 45.

²³ Gottscheer Zeitung 1941, št. 50.

²⁴ Za podatek se zahvaljujem tov. Tonetu Ferencu (Institut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani).

Gottsch. Ztg. pa navaja, da jih je bilo tik pred preselitvijo v Kulturbundu včlanjenih 8553.²⁵

Ko je bilo po kočevarskih vaseh razglašeno, kdaj se imajo pripraviti za odhod, je po hišah in vaseh že kar povsem splahnelo ono navdušenje, ki je prevevalo staro in mlado po Kočevskem v aprilu 1941. Vsi, ki so v zapiskih ohranili spomin na to selitev, so si edini v tem, da je bilo takrat po kočevarskih vaseh veliko več solza in joka, kot pa hitlerjanskih bojnih pesmi.

Ciril Dekval piše o tem v svojih beležkah: »Ko je bil objavljen odlok Hitlerja, da se izselijo v Zasavje, je bila ogromna večina proti, nekateri proti vsaki izselitvi sploh, ker niso hoteli zapustiti domov svojih očetov, drugi pa proti izselitvi na tako nevarno področje, ker so čutili, da jim bo tam vroče. Zato je imelo vodstvo Kulturbunda ogromno posla, dokler ni vseh zlepa in zgrda prepričalo, da je treba Hitlerja ubogati. Kljub temu pa smo skoro v vsaki vasi videli, da so zlasti žene in starejši možje tulili in objemali hišne pragove ter so jih spremljevalci morali s silo odnašati na vozove. Še med potjo so nekateri pobegnili domov, kot npr. Lackner iz Spodnjega Loga.«

Prvi vlak s kočevarskimi preseljenci je iz kočevske postaje odpeljal 14. novembra 1941. V njem so bili prebivalci iz Oneka, ki so bili namenjeni v Krško. Mesec dni kasneje so v nekdanjih kočevarskih vaseh prebivali samo še Slovenci, veliko vasi pa je bilo sploh praznih. Iz mesta Kočevja samega se je izselilo nekaj manj kot 1000 prebivalcev, v njem pa ostalo še nekaj nad 1900 Slovencev. Za približno ocenitev števila slovenskega prebivalstva v občinah, ki so bile povsem ali v veliki večini naseljene z nemškimi Kočevarji, so mi na razpolago le podatki ljudskega štetja iz leta 1931. Po tem je v občinah Kočevje-okolica, Kočevska Reka, Koprivnik, Mozelj, Stari log in Črmošnjice živelo 9619 Kočevarjev in 2610 Slovencev. Po odhodu Kočevarjev je tako na ožjem Kočevskem s mestom Kočevjem vred ostalo nekaj nad 4500 slovenskih prebivalcev. Po sovrážni okupaciji pa so se začeli v zapuščenih kočevarskih vaseh naseljevati posamezniki in družine iz okoliških slovenskih predelov, v nekaterih vaseh, kot npr. v Starem logu pa tudi manjše ali večje skupine beguncev iz nemškega zasedbenega področja, ki so se tako reševali pred izseljevanjem bodisi na Hrvatsko ali v Srbijo ali v Šlezijo in druge nemške pokrajine.

²⁵ V članku DIE ORGANISATORISCHE ENTWICKLUNG DER GOTTSCHER VOLKSGRUPPE je štabni vodja Alfred Busbach zapisal:

»Von den 12.187 Gottscheern waren 8553 Mitglieder des Kulturbundes, 4699 Gottscheer waren Formationsmitglieder, das entspricht also dem hohen Prozentsatz von 38 v. H. Von den 1926 nach der Dienstvorschrift in die Mannschaft verpflichteten Männern standen 1560 Männer in den Ortsstürmen, 145 Männer im Wachsturm, also insgesamt 80 v. H. Dabei muss berücksichtigt werden, dass in dieser Zahl auch die Männer erfasst sind, die nicht in Kulturbund waren, sowie zeitweise im Reich oder anderswo in Südslawien lebten.

In den Jugendgruppen standen 2994 Jungen, Mädel und Pimpfe. In diese Statistik sind die Zahlen der Frauengruppen nicht eingerechnet, die nicht als direkte Formationen aufzufassen sind, auch nicht einheitlich gekleidet sind, wohl aber, mit Berücksichtigung der besonderen Stellung der deutschen Frau, weltanschaulich gleichlaufend ausgerichtet wurden.« (Gottscheer Zeitung 1941, št. 50.)

Po italijanskih načrtih naj bi izpraznjena Kočevska služila za postopno italijansko kolonizacijo, izvajala pa naj bi jo družba »Emona«, ki je upravljala vso nekdanjo kočevarsko posest. V tej zvezi je zanimivo poročilo, ki ga je 7. avgusta 1942 napisal takratni ravnatelj »Emone« dr. Giuseppe Puppini, v katerem navezuje na znane izjave Mussolinija o popolni izselitvi vseh Slovencev iz takoimenovane Ljubljanske pokrajine, in na načrte vojaškega poveljstva, da Slovenijo kolonizira z bivšimi bojevniki, vojnimi invalidi in rodbinami padlih ter z ozirom na uničevanje slovenskega življa v teku ofenzive nadaljuje:

»... poleg vojnih operacij ter tem sledečih pobojev upornikov se bo do skrajnosti pospešila deportacija vseh moških od 16. do 60. leta v koncentracijska taborišča; sledilo bo tudi interniranje žensk... Z odstranjenjem ljudi ter uničenjem vasi se bo te zemlje polastil gozd, kar mu pravzaprav po naravi in po gospodarski nujnosti pripada.

Kakor je bilo v predhodnem poročilu omenjeno, bi Italiji ne bilo niti možno ne koristno ta pojav zadrževati ali zaustaviti; naselitev Slovenije z italijanskim življem bo imelo svoj pomen kot rimska kolonija, t. j. kot rasna postojanka na zavojevanem ozemlju. Zato bo ta dotok italijanske krvi zelo omejen ter bodo italijanski delavni sili dodeljena le najboljše (točneje manj revna) posestva Slovenije. (Bila bi pač nenavadna nagrada za bivšega bojevnika, če bi ga poslali z njegovo družino v Inlauf ali pa na Smuko.)

Če uporabimo ta načrt za ozemlje, ki zanima »Emono«, je edini predel, ki bi ga bilo možno naseliti z Italijani, tako imenovana Kočevska ravnina od Ložin do Črnega potoka... Ta naseljeni predel bo predstavljal skrajni južni odrastek italijanske kolonije, ki se bo polastila Slovenije.«²⁶

IV.

Ostra in dolga zima 1941 in 1942 ter katastrofe nekaterih prvih partizanskih enot so za nekaj časa zavrle nadaljnji razvoj oboroženega upora. Odselitev Kočevarjev in nastopajoča pomlad pa sta prav na tem področju ustvarila posebno ugodne pogoje za zbiranje in formiranje novih partizanskih enot, ki jih je intenzivno politično delo po deželi pripravljalo. Tako so v marcu 1942 iz Kočevske in zlasti iz Rudnika v množicah odhajali mladi partizani v gozdove. Tudi iz Ljubljane, ki so jo prav takrat Italijani oklepali z žico in celo vrsto bunkerjev in stražarskih mest, je prišla tedaj na Rog skupina partizanov, ki je štela 43 borcev in jo je vodil borec bivše Rašiške čete Martin Kos-Martinov. V njej so mimo drugih bili Albert Jakopič-Kajtimir, Franc Perovšek-Lado Krčan, Janez Hlebs-Čiro Zasavec, Vasja Ocvirk-Mitja itd. Vsi imenovani in mnogi drugi so v letu 1942 in kasneje bili znani partizanski komandirji in komandanti, Vasja Ocvirk pa je danes znan slovenski književnik, ki v svojih leposlovnih delih s partizansko tematiko z globokim občutjem umetniškega oblikovalca poustvarja živo podobo onih dni na Rogu in v njegovem okolju. Četa je imela svoje taborišče na Pogorelcu in ob njej se je kmalu začelo zbirati

²⁶ ZLOČINI ITALIJANSKEGA OKUPATORJA V »LJUBLJANSKI POKRAJINI«, I. Internacije, str. 31.

vse večje število novih partizanskih borcev iz doline Krke. Martinova četa, imenovana tudi Roška, se je aprila z vežbanjem v orožju pripravljala na svoje spomladanske akcije, ki jih je začela s tem, da je za prvi maj vdrla v obrobne vasi pod Rogom in ob Krki ter rušila ceste in brzojavne drogove, 2. maja izgnala iz roških gozdov še zadnje gozdne delavce, ki so podirali drevje za Italijane, 3. maja obstreljevala italijanske posadke na Straži, Toplicah in v Soteski, med 3. in 6. majem pa so njeni borci izgnali iz Poljan, Občic in Starih žag nekatere od preostalih Kočevarjev, ki se niso hoteli izseliti, pa so začeli uganjati petokolonaštvo in izdajati.²⁷ 7. maja je patrulja te čete nad Srednjo vasjo pri Črmošnjicah zaustavila osebni avto, v katerem se je z nekim slovenskim spremljevalcem vozil šef Emone prof. Nana, ju razorožila, zaplenila važne dokumente ter ju ustrelila. Kot povračilni ukrep za ustrelitev prof. Nane so Italijani 11. maja v Ljubljani ustrelili deset talcev, med katerimi je bil tudi Jože Šeško, sekretar Okrožnega komiteja KPS Kočevskega okrožja.²⁸

Profesor Jože Šeško je bil po izdaji ujet v noči med 27. in 28. aprilom 1942. To noč se je ves utrujen vrnil iz ene svojih poti po okrožju v bunker v Konca vasi pri Stari cerkvi. Po aretaciji so ga s tovariši odpeljali v kočevske zapore in ga med zasliševanjem tako izmučili, da so ga morali prenesti na vlak, ko so ga oddali v ljubljanske zapore. Kljub ponovnemu zasliševanju in mučenju ni izdal ničesar in je ob 8. uri 11. maja 1942 s svojimi devetimi tovariši padel na vojaškem strelišču. Med temi je bil tudi prvi komandant Dolenjskega bataljona Jernej Gašperšič.

Glavno poveljstvo je pred formiranjem štabov grup odredov v aprilu 1942 z odločbo postavilo posebna vojaška vodstva za Gorenjsko, Štajersko in za Ljubljansko pokrajino, imenovana pokrajinski štabi. Za Dolenjsko-notranjsko področje sta tak štab sestavljala Aleš Bebler in Ivan Jakič, prvi kot komisar, drugi kot komandant. Nekaj pred 18. marcem 1942 sta odšla iz Ljubljane v taborišče 3. in 4. čete Šercerjevega bataljona na Mokrcu. Prav tiste dni so enote I. polka divizije sardinskih grenadirjev z bataljonom črnih srajc prodirale na zasneženi Mokrec in se 18. marca pri lovski koči turjaškega grofa spopadle z borci Šercerjevega bataljona.

Partizanski četi sta se umaknili obkolitvi prek Kozjih sten in prišli na Travno goro ter se tam okoli 20. marca združili z ostalimi enotami Šercerjevega bataljona. Tu je Pokrajinski štab oddvojil iz bataljona skupino 19-tih borcev in z njimi odšel proti Kočevski, se najprej ustavil v lovski koči na Stojni in ostal tam do 10. aprila 1942. Tega dne je prišlo do večjega spopada z Italijani nad Mahovnikom, nakar se je skupina s Pokrajinskim štabom premaknila na Prežo, kjer je bil ob stalnem dotoku novih borcev 16. aprila formiran **Južnodolenjski bataljon**, ki je po formiranju Notranjskega odreda postal njegov II. bataljon in so ga kratko nazivali **Kočevski bataljon**. Ta je v zadnjih dneh aprila po odbitem italijanskem napadu na Prežo prešel v protinapad na italijanske kolone in manjše posadke. Ta čas je prišlo do prvih stikov med slovenskimi in hrvatskimi

²⁷ Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, del VI, knjiga 2. dokument št. 112 (Dalje Zbornik VI).

²⁸ Zbornik VI/2 dok. 172.

partizani: 17. aprila 1942 so se srečali borci Južnodolenjskega bataljona z borci Goranske čete, ki je operirala vzdolž Kolpe, 19. aprila pa so se pri Grbajelu ob Kolpi z enajstimi hrvaškimi partizani sestali komisar III. grupe slovenskih partizanskih odredov Aleš Bebler, namestnik komandanta iste grupe Ivan Jakič-Jerin in komisar Južnodolenjskega bataljona Ante Novak.²⁹

Od zgodnje spomladi sem so tudi v okupatorskem režimu v Ljubljanski pokrajini nastajale spremembe s tem, da se je v rivalstvu s civilno oblastjo Emilia Graziolija vse bolj utrjeval vojaški režim generala Robotija. Poveljstvo II. armade je v tem času zasnovalo najprej »Načrt A« in potem »Načrt Primavera«, ki naj bi pripravila uničenje partizanstva in vsega osvobodilnega gibanja. Po teh načrtih naj bi italijanska vojska opustila male podeželske postojanke in se zbrala v večjih središčih in bila kar najbolj opremljena in deloma motorizirana, kar naj bi ji omogočilo čim hitrejši in čim močnejši udarec proti partizanskim enotam, kjer bi se te pojavile.

V zvezi z izvajanjem teh načrtov je bilo z razglasom komandanta XI. armadnega zbora objavljeno izjemno stanje v občinah Sodražica, Loški potok, Kočevska Reka, Fara, Mozelj, Ribnica, Dolenja vas, Kočevje, Kočevje okolica ter Draga z naselji do Čabra in Stari log z naselji do Hinj v Suhi krajini. Ta čas se je sprožila tudi spomladanska partizanska ofenziva in manjše italijanske posadke so s pospešeno naglico zapuščale podeželske postojanke. Prav za 1. maj je borbena patrulja 3. čete Kočevskega bataljona pod vodstvom Franca Avblja-Lojka ob sodelovanju terencev in aktivistov prisilila italijansko posadko na Brodu na Kolpi k predaji. Brod je bil zavzet, na popoldanskem mitingu je bila razglašena v tem kraju splošna mobilizacija, italijanski posadki v sosednjem Kužlju in Fari pa sta kar sami pobegnili v Kočevje. To je bil začetek velikega osvobojenega ozemlja, ki se je v pičlih 14 dneh razširilo preko vse Kočevske in dela Notranjske in Dolenjske vse do Iga in sredine Ljubljanskega barja.

Izganjanje manjših italijanskih posadk iz podeželja in nastajanje osvobojenega ozemlja je bilo izvajano po načrtih, ki jih je štab II. bat. Notranjskega odreda pripravil v sporazumu z Alešom Beblerjem takoj po sestanku s hrvaškimi partizani pri Grbajelu in pred Beblerjevim odhodom proti Dolenjski in Suhi krajini. Ko je bila po sestanku pri Grbajelu že na več krajih uspostavljena svetlobna signalna zveza med slovenskimi in hrvaškimi partizani, so Italijani 25. aprila 1942 z močnimi silami napadli in obkolili enote in štab II. bat. Notranjskega odreda, ki je takrat taboril na Stružnici. Po hudih bojih se je štab bataljona s svojimi enotami izvlekel iz obroča in se premaknil na Medvedjek pri Goteniškem Snežniku. Prvega maja je glavnina bataljona že krenila z Medvedjeka in z razvitimi zastavami prišla v vas Petrinje in od tam v pravkar osvobojeni Brod na Kolpi, kjer je s hrvaškim štabom sodelovala v nadaljnjih akcijah. Štab II. bataljona si je uredil bazo v duplini Taborske stene nad Belico pri Osilnici. Vzporedno s partizansko ofenzivo so začeli Italijani izvajati tudi svoj

²⁹ Zbornik VI/2 dok. 84.

načrt Primavera in tako so manjše italijanske posadke s pospešeno naglico zapuščale podeželje.³⁰

»Slovenski Poročevalec« z dne 26. maja 1942 je objavil poročilo štaba III. grupe odredov, v katerem pravi:

»2. bataljon Notranjskega odreda je podaril za prvi maj slovenskemu narodu najlepše darilo — osvoboditev obsežnega ozemlja ob Kolpi. Junaški bataljon s sijajnim uspehom brani svobodno zemljo in razširja oblast Osvobodilne Fronte na vedno nove kraje. V osvobojenih vaseh — Fara, Banja Loka, Petrinje, Kranjski Kuželj, Nova Sela, Stružnica, Rake, Vrh, Srebotnik, Drežnik, Podstene, Ajbel, Morava, Novi Lazi, Štalcarji, Dol. in Gor. Briga, Preža, Ajbig, Borovec, Ravne, Pleše, Kočevska Reka, Handlerji, Mlaka, Koče — vihra partizanska zastava...«

Italijani so s ponovnimi protisunki skušali zavirati širjenje osvobojenega ozemlja, izganjali prebivalstvo manjših vasi v še obstoječe italijanske postojanke in požigali: 5. maja je italijanski avion brez uspeha napadal partizanske položaje med Kužljem in Bosljiivo Loko; istega dne je bila odbita italijanska kolona, ki je skušala po gozdovih prodreti proti Brodu; 6. maja je prišla k Jožetu Prinčiču v Rimskem (Remergrund) skupina šestih fašističnih miličnikov in petih finančnih stražnikov, ki se je umikala proti Kočevju, in zahtevala, da jih Prinčič prepelje vsaj do Rajndola. Ko so se vozili skozi gozd Pekel ali Bršljenovica, so padli v zasedo, ki ji je poveljeval Anton Marincelj-Janko, pri čemer je bilo 6 ali 7 Italijanov ubitih, večina ostalih pa ranjena. Ko je bila posadka v Spodnjem logu obveščena o napadu, je takoj alarmirala posadke v Kočevju, Starem trgu in Črnomlju. Naslednjega dne so enote teh posadk prodrle do Spodnjega loga in požgale vasi Rimsko, Ramsrigel, Turn in Knežjo lipo, prebivalce pa preselili v Spodnji log, kjer so ostali tudi po odhodu italijanske posadke, ki se je 11. maja umaknila v Stari trg. Po karabinjerje v Kočevski Reki je 10. maja prišel večji oddelek vojaštva iz Kočevja, istega dne pa so ustaši vnovič zasedli Brod na Kolpi, a le za krajši čas. V kasnejših dneh so Italijani izpraznili manjše postojanke kot v Loškem potoku, Sodražici, Koprivniku itd., partizanske patrulje pa so obstreljevale italijanske straže in bunkerje v Kočevju, Stari cerkvi in na Rudniku. Ker se je prav tiste dni na Taboru v Loškem potoku pojavila prva skupina belogardistov-domačinov, so jo partizani 17. maja napadli, nakar se je ta predala.³¹

Vojaški položaj na Kočevskem nam dobro označuje ugotovitev, ki je bila podana na seji fašističnih funkcionarjev dne 21. maja v Ljubljani, kjer je bilo ugotovljeno, da je kljub temu, da je v Kočevju najmanj 3000 italijanskih vojakov, vsa okolica v rokah partizanov in so vse ceste blokirane, vojaki pa si ne upajo nikamor iz Kočevja.³²

Tretji bataljon Dolenjskega odreda je okoli 20. maja imel dve svoji četi razporejeni na področju Smuke in vasi Male gore. Tretja ali Kajti-

³⁰ Zbornik VI/2 dok. 85, AMK Gradivo fasc. 24 in članki Avblja Fr.—Lojka in Ožbolta Toneta, navedeni v Škerl, Bibliografija o narodnoosvobodilnem boju Slovencev pod št. 61, 63, 65 in 3650.

³¹ AMK Gradivo, fasc. 23 in 29, Zbornik VI/2 dok. 85.

³² Za podatek se zahvaljujem tov. Frančku Sajetu.

mirova četa, ki se je zadrževala okoli Male gore, je redno postavljala zasede proti Kočevju in zlasti vznemirjala italijanske straže okoli Rudnika ter napadala vlake in rušila progo. Oddelek partizanov te čete je 30. maja prišel v Klinjo vas in ukazal rudarjem, naj zapuste delo in jih pozval v partizane. V noči na 31. maj so odnesli del tirnic med Staro cerkvijo in Lipovcem, 2. junija popoldne pa so se pri Stari cerkvi spopadli z italijansko patroljo. Četa se je zdaj še bolj približala Kočevju in se ustavila nad vasjo Željne (Sela). Od tod so se dogovorili z rudarji, da so v noči na 5. junij v taborišče čete s štirimi pari konj pripeljali na štirih vozeh moko, maščobo, sladkor itd. Vozovi, vozniki, spremstvo in vprega, vse je ostalo v partizanih. V noči na 12. junij so zopet obstreljevali posadko v Kočevju, v noči na 15. junij pa metali ročne bombe na utrjene izhode iz kočevskega mesta. Italijansko oporišče pri Rudniku so obstreljevali 19. junija, naslednjega dne pa odbili italijanski izpad pri Klinji vasi.

Zaradi vse večjega razmaha osvobodilnega boja in porasta partizanskih enot v drugi polovici junija 1942 je prišlo do nove reorganizacije partizanske vojske s tem, da se je III. grupa odredov razdelila na III. in V. grupo. Operacijski področji obeh grup je ločila črta od Novih Lazov na Kolpi prek najvišjih vrhov Roga na greben Male gore in preko kočevske proge do Škofljice. Kočevsko z Notranjsko je pripadalo v področje III. grupe odredov.

Ta čas je področje Roga postajalo vedno važnejše oporišče in središče našega osvobodilnega boja. Na jugozapadnem robu Roga se je 12. junija naselilo naše vrhovno politično in vojaško vodstvo, v roških gozdovih so nastajale prve bolniške postojanke in partizanske delavnice, na obrobju Roga pa so imeli varno zavetje mnogi odbori terenskih organizacij in organov novonastajajoče ljudske oblasti.

V prvih mesecih leta 1942 in v času, ko se je ponovno oživiljal osvobodilni pokret med slovenskim prebivalstvom Kočevske, je Italijanom uspelo, da so organizaciji Osvobodilne fronte na terenu zadali nekaj težkih udarcev. Tako so 5. marca 1942 zaprli celotni odbor terenske organizacije OF na Rudniku, kot so že v decembru 1941 aretirali tudi vodje mladinske organizacije: Albina Videniča iz Šalke vasi, Staneta Nosana iz Ribnice in Rajka Jenka iz Trate. Konec marca in v začetku aprila 1942 je bilo v Kočevju aretiranih veliko število pristašev OF, prav tako je bilo pred tem v Velikih Laščah zaprto večje število frontovcev, kar je celo za nekaj časa zavrlo odhod novih borcev v partizane. Pri svojih izpadih iz postojank je italijansko vojaštvo še pred nastankom osvobojenega ozemlja zlasti v vaseh proti Kolpi pobijalo tudi povsem mirno prebivalstvo kot npr. na Preži, kjer so 21. aprila 1942 pobili 15 družinskih očetov. Posadka iz Kočevja je potem, ko so se že manjše italijanske enote umaknile iz podeželja v mesto, izpadala v sosednje vasi in tako 11. maja 1942 v Dolgi vasi pobila 7 prebivalcev. Zato se je prebivalstvo v ostalih vaseh pred prihodom italijanskega vojaštva umikalo v bližnje gozdove in v juniju 1942 je prišlo celo do izselitve večjega števila prebivalcev iz vasi južno od Kočevja v gozdove. Mohar Franc piše o tem v svojih spominih:

»15. junija 1942, ko so se Italijani ponovno bližali naši vasi, smo pobegnili vsi prebivalci Mozlja v vas Ferdreng. Približno štirinajst dni smo ostali na Ferdrengu, potem pa smo se zaradi večje varnosti pred Italijani preselili v bližnji gozd, kjer smo si zgradili zasilne barake za stanovanje. V začetku avgusta 1942, ko se je že bližala italijanska ofenziva, smo odšli v vas Pre-rigelj, po nekaj dnevih pa zopet v sosednje gozdove in nato na Srednjo oziroma Gorenjo Bukovo goro. Od tam smo se okoli 20. avgusta vrnili in se naselili v vasi Pokštajn.«

Ciril Dekval o zadevi piše v svojih spominih:

»Spomladi 1942 smo iz Mozlja odpeljali 45 glav emonske živine, mnogo tudi iz ostalih vasi. S to živino smo do julija 1942 prehranjevali več parti-zanskih enot in vse civilno prebivalstvo, ki je spomladi odšlo v gozdove.«

Rajonski odbor OF v Mozlju, katerega predsednik je bil bivši orožnik Alojz Zalar, tajnik pa Ciril Dekval, je organiziral pri Ferdrengu, pri Fer-derbu in pri Muhi vasi oz. Škrilju troje civilnih taborišč in za nje 19. ju-nija 1942 predpisal dosti stroge predpise o življenju v taborišču in zlasti o odhodih iz njih, da bi bila varnost beguncev čim bolj zagotovljena. Kmetsko prebivalstvo iz teh taborišč je ustanovilo prvo kmečko zadrugo — komuno in hodilo na bližnja in tudi bolj oddaljena polja ter jih obde-lovalo, skrbelo za pospravljanje pridelkov in oskrbovalo živino, kar vse ni služilo samo preskrbi beguncev, ampak tudi partizanskih enot, taborišč aktivistov in prvih partizanskih bolniških postojank v okolju. Ker so se takrat verjetno med nekaterimi nepreseljenimi Kočevarji pojavile nekake težnje sodelovanja z okupatorjem, je Lojze Zalar 13. junija 1942 vsemu prebivalstvu mozeljskega rajona izdal tale razglas:

»Vsemu prebivalstvu tega reona se najstrožje zabranjuje uporaba *kočev-skega občevalnega jezika*, tako na javnih prostorih kakor tudi doma v rodbini. Onega, ki se temu razglasu ne bi pokoril, bo oblast takoj izgnala preko meje naše domovine.«

V italijanski ofenzivi in kasnejših izpadih novo postavljenih itali-janskih postojank v podeželju so bila sicer ta taborišča deloma odkrita, deloma se pa selila v druge gozdove nad dolino Kolpe, zajete moške pa so odpeljavali večinoma v taborišče na Rab, tako npr. vse moške, ki so se na-brali v vasi Pokštajn in so bili večinoma iz Mozlja, med njimi tudi takratni mozeljski župnik Janez Mate.

Dokajšnje spremembe je tačas doživela tudi organizacija Osvobodilne fronte na Kočevskem. Po Šeškovi aretaciji so bile zveze z ostalimi člani Okrožnega odbora v Kočevju, kolikor so se ti tam sploh še nahajali, vse težje in težje. Zato je bil po nalogu IO OF izbran 9. maja 1942 v Muhi vasi nov Okrožni odbor OF Kočevje, ki ga je vodil sekretar Alojz Zalar. Že maja in junija 1942 so bili na Kočevskem izvoljeni prvi Narodnoosvo-bodilni odbori v Kočevski Reki, Mozlju, Knežji lipi in Črnem potoku (skupno s Spodnjim logom). Volitve so bile na prostem, sredi vasi, ob ude-

ležbi odposlancev IO OF Sama in Vojka. Oktobra 1942 je bil osnovan tudi Okrožni odbor OF Ribnica, kateremu je bil najpreje sekretar Matija Maležič, za tem pa Ivan Fajdiga. Leto kasneje, v oktobru 1943 sta se ribniški in kočevski Okrožni odbor združila v OO OF Ribnica, kateremu je bil sekretar najpreje Jože Kopitar-Gregor, za njim pa Ciril Dekval.³³

V.

V začetku poletja 1942 so šle h kraju italijanske priprave za veliko ofenzivo proti narodnoosvobodilni vojski Slovenije na osvobojenem ozemlju Dolenjske in Notranjske. Že prve dni junija je prišla v sestav XI. armadnega zbora divizija Macerata, ki je štela nad 8700 mož in se v dneh med 3. in 18. junijem razmestila na Kočevskem ter zamenjala 1. polk iz divizije Sardinskih grenadirjev, tik pred začetkom ofenzive pa tudi divizija Cacciatori delle Alpi (nad 15 700 mož) in nekatere druge večje vojaške enote, aktivnost italijanskih vojaških posadk pa je postajala vedno večja. Tako je npr. motorizirana enota posadke v Kočevju 2. julija izpadla na odsek Male gore in se spopadla s četo 3. bataljona ZDO. Sredi julija, ko je italijanska vojska že začela z operacijami proti Krimu, je prodirala mobilna enota divizije Isonzo iz Novega mesta preko Dolenjskih Toplic in Podturna na Rog, kjer sta jo v noči na 19. julij obkolila Proletarski bataljon Toneta Tomšiča pod Dakijevim poveljstvom in 1. četa 3. bataljona ZDO pod poveljstvom Efenke. V hudem, nekaj ur trajajočem boju so Italijani prebili obroč in se umaknili v dolino. Tiste dni je prišlo tudi do spopada z italijansko motorizirano kolono, ki je prodirala iz Kočevja po cesti proti Staremu logu in bila tam odbita, kolona divizije Isonzo, ki je 23. julija zopet prodirala v smeri proti Rogu, pa je obšla samo njegovo podnožje in preko Črmošnjic krenila na Gorjance.

Velika italijanska ofenziva v poletju in jeseni 1942 je področje Kočevske in Roga zajela predvsem v svoji tretji fazi. Delila se je na dva dela: Ciclo operativo 3 A in Ciclo operativo 3 B. V prvem delu je bila naloga italijanske vojske, da očisti ozemlje zahodno in južno od Kočevja in pritisne partizanske enote k zapornim položajem skupine generala Fabbrija in divizije Macerata ter jih uniči. Operacije sta izvajali diviziji Granatieri in Cacciatori, ki sta se s krili dotikali na črti Runarsko-Grčarice-Štalcarji. Ves veliki in prirodno zelo težavni predel od Loške doline do robov Roga in od obronkov Mokreca do Kolpe je bil konec julija in v začetku avgusta pozorišče silnega divjanja italijanske vojske, ki je požigala, plenila in ubijala. Znana so zlasti divjanja po Loški dolini itd.

V tem času se je dopolnila tudi usoda partizanov v Taborski steni nad Kolpo. Že od pomladi je v tej votlini visoko v steni bilo varno zatočišče tako vojaškega poveljstva manjše partizanske enote kot političnih aktivistov. Ko je ena od čet polbataljona Ljuba Šercerja s pritokom novih borcev preraščala v bataljon, imenovan Južnodolenjski in kasneje Kočevski, si je njegov štab v tej votlini uredil svoje bivališče, bil pa je tu neka

³³ AMK Gradivo, fasc. 29, 46; Škerl, Bibliografija št. 780.

časa tudi štab odreda. Sem so zahajali tudi politični aktivisti, obojne pa so od časa do časa obiskovali člani tako IO OF kot Glavnega poveljstva. V duplini je bila urejena tudi ciklostilna tehnika. Takoj prve dni tretje faze italijanske ofenzive pa so močni italijanski oddelki prodirali proti Taborski steni, kamor jim je pot brez dvoma kazala izdajalska roka. Po hudih bojih je večina partizanov na Taborski steni padla, le nekaj se jih je rešilo. Med padlimi je bil tudi Lado Vrtačnik, nekoč učitelj v Loškem potoku. Italijani so dan za tem izgnali vse prebivalstvo iz vaši Belica, Papeži, Bezgarje in Žurge, kasneje tudi še iz drugih hribovskih vasic in jih preselili v Osilnico, vasi pa opleni in požgali. Izdanih je bilo večje število terencev, 26 od teh so postrelili.³⁴

Manevriranje velikih sovražnih enot, obeh mobilnih skupin divizij Isonzo in Macerata ter enot divizij Cacciatori in Granatieri, ki so prve dni avgusta operirale po Notranjskem, Kočevskem, Beli krajini ter v okolju Roga, je imelo namen, da po eni strani zavarujejo zaledje napadu na Rog, po drugi pa potisnejo čim več partizanskih enot v roške gozdove, kjer naj bi jih ofenziva — Ciclo operativo 3 B — popolnoma uničila. Italijansko poveljstvo je dobro vedelo, da se ta čas na Rogu nahaja politično in vojaško vodstvo slovenskega osvobodilnega boja, zato je načrte za napad na Rog še posebej skrbno pripravilo. Posebno važnost je general Robotti polagal na to, da se vse priprave za napad izvedejo v največji tajnosti in je zato italijanska propaganda takrat celo širila vesti, da se italijanske divizije odpravljajo globje na Balkan, kar naj bi bilo v zvezi s predvidenim vstopom Turčije v vojno na strani velikih zaveznikov.³⁵

Uvod v napad na Rog je bil posvet generalov in komandantov velikih italijanskih vojaških enot v Kočevju dne 2. avgusta 1942. Vodil ga je poveljnik XI. armadnega zbora general Mario Robotti. Na njem so razpravljali o uspehih dotedanje ofenzive in so bile dane dispozicije za nadaljnje operacije proti Rogu. Robottijevo poročilo o generalskem raportu Mussoliniju v Gorici 31. julija 1942 in Mussolinijeva navodila ter povelja za nadaljnje izvajanje operacij na Dolenjskem so posvetu v Kočevju dala še posebno ostrino. Mussolinijevim navodilom, da je treba na upor partizanov odgovoriti z ognjem in mečem, da za najstrožje ravnanje z ljudstvom, »ki Italijanov ne bo nikdar ljubilo«, ni treba imeti nobenih pomislov, da se naj pri interniranju prebivalstva ne omejujejo in da on sam ni nasproten celotni izselitvi prebivalstva in novi poselitvi izpraznjenih krajev z Italijani, da naj bodo čete na svojih pohodih trde, stroge in zagrizene, vojno letalstvo pa naj uporablja Dolenjsko in Notranjsko kot svoje vežbališče, je Robotti dodal še svoje podkrepiteve: uporabiti v celoti vso potrebno strogost, vojskovanje s partizani opravljati kot delo krvnika ali na še strožji in še bolj krvav način, z interniranji pokrajino popolnoma izprazniti, pri tem pa postreliti vse, ki so krivi ali osumljeni komunistične aktivnosti. Interniranje in izselitev naj imata namen, izenačiti politično mejo z italijansko narodnostno mejo (kar pomeni, da naj bi bila takratna razmejitvena črta, ki je delila Mussolinijev imperij od Hitler-

³⁴ AMK Gradivo, fasc. 28, Škerl Bibliografija št. 3646, 3648, 3649, 3651.

³⁵ Zbornik VI/3 dok. 110, opomba 2.

jevega rajha v Dolomitih in v Posavju, tudi italijanska narodnostna meja, kar zopet pomeni, da je fašizem predvideval popolno izselitev slovenskega prebivalstva iz ozemlja takojmenovane Ljubljanske pokrajine). Robotti je ponovno naročal in ukazoval naj bodo čete na svojem pohodu zagrizeno bojevite, polne živahnosti in bojnega sovraštva.³⁶ Tako je bilo vzdušje na tem in na sledečih sestankih divizijskih komandantov, kjer so razpravljali o načrtu ofenzive na Rog, ki je predstavljala drugi del tretjega operativnega cikla v sklopu celotne italijanske ofenzive.

Premiki velikih enot na izhodiščne položaje za napad na Rog so se v resnici izvršili v popolni tajnosti in s primerno hitrostjo. Ob zori 14. avgusta 1942 je začela italijanska vojska okoli Roga sklepati obroč in 17. avgusta zjutraj je zdivjal vihar nad Rogom. Kljub vsem še tako skrbno pripravljenim in s tolikšno vojaško močjo izvajanim italijanskim operacijam na Rogu sovražnik svojega cilja le ni dosegel: partizanske izgube razmeroma niso bile velike, predvsem pa Italijanom ni uspelo dobiti v roke niti enega člana Glavnega poveljstva, niti Centralnega komiteja, niti Izvršnega odbora OF.³⁷

V začetku septembra sta bila na Smrečniku za Komarno vasjo dva bataljona Proletarske brigade Toneta Tomšiča, na odseku Topla reber — Komolec — Rdeči kamen pa se je začela organizirati brigada Ivana Cankarja.

Italijanske enote so med tem prihajale iz ponovno zasedenih Toplic dnevno skozi Stare žage do Črmošnjic, 27. avgusta pa so vdrle iz Bele krajine na Škril, Planino in Mirno goro. V noči na 14. september so partizani napadli italijansko posadko v Koprivniku, 15. septembra pa so bili italijanski oddelki zopet na odseku Podstenice—Kunč, kot je to predvidel načrt za VI. ofenzivni cikel, ki je trajal med 12. in 22. septembrom.

Glavno poveljstvo je 16. septembra 1942 izdalo naredbo, s katero sta bili dokončno formirani Gubčeva in Cankarjeva brigada, obnovljen Zapadnodolenjski in na novo formiran Vzhodnodolenjski odred. Istega dne je bila Tomšičevi, Gubčevi in Cankarjevi brigadi izdana naredba o očiščevalni akciji proti belogardističnim vaškim stražam v Suhi krajini, ki je bila določena za 18. september. Po akciji so se bataljoni Gubčeve in bataljon Cankarjeve brigade umaknili na Rog na odsek Topla reber—Kamenjak. Ker je bil v sestavu Cankarjeve brigade premeščen tudi I. bataljon Belokranjskega odreda, ki je bil razmeščen v okolju Mirne gore, sta ostala bataljona brigade — Duletov, vzet iz Krškega odreda, in Antejev, vzet iz Kočevskega odreda — odšla iz Tople rebri proti Ovčjaku nad Sredgorju, kjer so se vse enote Cankarjeve brigade prvič sestale. Tik pred tem, 19. septembra, je prišla k štabu Belokranjskega odreda na Škril pri Planini IV. hrvatska partizanska brigada (Kordunaši). Ta brigada je nekaj dni pred tem na poti iz Žumberka prekoračila Opatovo goro nad Kostanjevico, po sklepu skupnega slovensko-hrvatskega štaba odšla po Gorjan-

³⁶ Zbornik VI/3 dok. 190.

³⁷ Potek italijanske poletne in jesenske ofenzive l. 1942 je iz številnih člankov in razprav dovolj poznan, zato se ne spuščam v podrobnosti. Opozorjam zlasti na delo: Metod Mikuž, PREGLED ZGODOVINE NARODNO-SVOBODILNE BORBE V SLOVENIJI, II. knjiga, str. 93—154.

cih mimo Gospodične na Brezovo reber nad Belo krajino in od tam na področje Mirne gore. Spotoma je spremljala ranjence iz hrvatske partizanske bolnišnice v Žumberku, ki so jih po napadu ustašev na slovensko partizansko bolnišnico v Proseki odpeljali v bolnišnico na Rog. Po enodnevnem počitku je Kordunaška brigada takoj odšla v akcije v Belo krajino, od katerih je najpomembnejša ona pri Kvasici 22. septembra 1942, kjer je bila v celodnevni bojih popolnoma uničena velika italijanska kolona.

Prav tega dne, 22. septembra, je general Robotti izdal povelje za začetek sedmega operativnega cikla velike ofenzive, v katerem naj bi določene vojaške enote med 23. in 26. septembrom ponovno prečistile Rog. K tej odločitvi ga je privedlo spoznanje, da tako skrbno pripravljeni in s tolikimi silami izvedeni prvi napad na Rog pred dobrim mesecem dejansko ni uspel in da se za hrptom ofenzive ponovno zbirajo in urejajo močne partizanske enote, zlasti še v gozdovih Roga. To spoznanje sicer Robotti prikriva s samozavestno trditvijo, da hoče dokazati, da je njegova vojska vedno pripravljena vračati se v že prehajkana področja, s čemer je mislil na ustvarjanje stalnega občutka negotovosti pri partizanih, svojim vojakom pa dopovedoval, da je italijanska odločitev jasna in enostavna: iskati partizane, in to kjerkoli, in jih potem pobijati, samo pobijati. Obenem trdi, da hoče s ponovnim napadom na Rog prikriti priprave za veliki napad na sosednji gorski masiv, na Gorjance.

Za izvedbo sedmega operativnega cikla je Robotti določil enote divizij Cacciatori, Isonzo in Macerata. Divizija Cacciatori naj bi s svojim polkom štev. 52 in prvim bataljonom 105. legije črni srajc očistila ozemlje med črtami: Zagradec—Radohova vas—Trebnje—Novo mesto in med levim bregom Krke med Novim mestom in Sotesko ter navzgor ob Krki preko Žužemberka do Zagradca. Polk štev. 51 iste divizije naj bi iz izhodišča Stari log čistil področje Topla reber—Kočevski Rog—Koprivnik, mobilni oddelek divizije Isonzo področje Topla reber—Podstenice—Žaga Rog, bataljon Macerate pa področje Kleč—Trnovec—Rajhenau—Koprivnik.

»Ofenzivna faza se je začela natanko po načrtu, toda napad Kordunašev na Črnomelj in velik poraz pri Kvasici, borbe Tomšičeve in Cankarjeve brigade na Planini in Mirni gori so popolnoma zmedli Robottijeve načrte. Ko je prišlo 24. septembra do hudih bojov na Planini in Mirni gori z enotami divizije Isonzo, razmeščenimi v Beli krajini, je moral Robotti na hitro premestiti ves 52. polk v Srednjo vas, bataljon divizije Macerata na koti 840, 51. polk pa na sektor kota 730 — Blaževič. In ofenzivne faze je bilo konec.«³⁸

Po spopadih na Planini in Mirni gori so enote Cankarjeve in Tomšičeve brigade manevrirale po Rogu, se premaknile na Dolenjo Bukovo goro in od tam v Nemško Loko in Spodnji log. Zvečer 26. septembra so se enote brigade Ivana Cankarja skupaj s Kostjiniim bataljonom brigade Toneta Tomšiča premaknile v vas Lapinje. Tu se je 28. septembra Cankarjeva brigada dokončno formirala, zvečer pa je imela svečan miting, na katerem so govorili: komandant Marjan Dermastja — Urban Velikonja o

³⁸ M. Mikuš o. d. str. 142.

1

pomenu in važnosti udarnih brigad, komandant I. bataljona Kočevskega odreda Ante Novak o Ivanu Cankarju, kasnejši politkomisar Dolenjske operativne cone Jože Brilej-Bolko Brezar pa o mednarodnem in našem političnem položaju. Za tem je bila brigada konec septembra z naredbo Glavnega poveljstva premeščena na Brezovo reber nad Belo krajino.³⁹

Vzhodnodolenjski odred je bil do 25. septembra v akcijah pri Koprivniku in Planini ter je oskrbel prevoz in prenos ranjencev ter hrane za Pokupsko-Žumberački odred. Po reorganizaciji v decembru 1942 je imela njegova 4. četa svoje operacijsko področje med Birčno vasjo, Toplicami ter Podstenicami na Rogu in se je zato zopet imenovala Roška četa.

Čim bolj je šlo na jesen, bolj je plahnela italijanska ofenziva in Italijanom je postajalo vedno bolj jasno, da ofenziva svojega glavnega cilja — uničenje narodnoosvobodilne vojske v pokrajini — ni dosegla. Zato pa so bile ogromne žrtve med civilnim prebivalstvom in prizadejana velika gospodarska škoda. Samo v mesecih avgustu in septembru je bilo na Kočevskem požgano nad 60 vasi, na stotine in stotine ljudi pa pobitih, odgnanih v taborišča, mnogo pa tudi obsojenih na dolgoletne zaporne kazni.

V začetku novembra 1942 so bile med partizanskimi poveljstvi kot tudi med političnimi organizirane in uvedene zveze po tako imenovane TV linije. Med posameznimi TV točkami je bila vzdrževana redna kurirska služba. Kočevju najbližje so bile točke TV 13, TV 14, TV 11 in TV 12. Zadnja je bila nekje nad Borovcem in skozi njo so šle vse zveze na Primorsko, Gorenjsko in Koroško.

12. januarja 1943 je Glavni štab slovenske narodnoosvobodilne vojske ali Glavni štab Slovenije, kot se je že nekaj časa uradno imenovalo prejšnje Glavno poveljstvo, poslal štaboma Dolenjske in Notranjske operativne cone (osnovane obenem z Gorenjsko in Štajersko operativno cono z naredbo Glavnega poveljstva z dne 26. decembra 1942) povelje, naj vskladita svoje operacije proti sovražniku tako, da očistita predvsem Suho krajino in zavarujeta področje Roga, kjer se naj uredi bolnišnice in postavijo baze zalednih ustanov, skladišča za prehrano itd. Ta čas so bile v teku operacije brigad proti novim italijanskim in belogardističnim postojankam (Suhor, Ajdovec, Žužemberk, Dobrava, Dob, Mokronog itd.), ki jih je proti koncu januarja 1943 prekinil nagel pohod teh brigad od Šentvida pri Stični preko Krke pri Dolenjem Polju in po Črmošnjiški dolini v Belo krajino ter od tam v Vivodino, kjer je prišlo do znanih bojov pri Krašiču, in od tam v napad na progo Zagreb—Karlovac, da bi tako zmanjšale sovražni pritisk v četrti ofenzivi na Vrhovni štab in glavnino NOV v zapadni Bosni. Po zmagi nad močnimi italijanskimi enotami pri Krašiču in po nekaterih uspešnih napadih na postojanke ob progi (Draganići, Zdenčina itd.), so se brigade vrnile in nadaljevale prekinjene operacije z napadom na belogardistično postojanko v samostanu Pleterje.

Na Kočevskem je bila divizija Macerata januarja in februarja 1943 razmeščena v teh postojankah: 3. bat. 121. pp. v Kočevju; 1. bat. 122. pp. v Vimolu, Mozlju in Starem trgu; 2. bat. v Kočevski Reki, Stalcerjih in Gotenici; 3. bat. v Petrinji in Banji loki. Naloga tega bataljona je bila

³⁹ Zbornik VI/4, Priloga št. 1.

predvsem zavarovanje mostu prek Kolpe. Ko je kasneje Macerata odšla na Hrvatsko, je ta bataljon zasedel postojanko v Brodu na Kolpi. 153. art. polk je imel svoj štab in 1. divizion v Kočevju, 2. divizion pa v Moravi. V Kočevju sta bila še 153. mešani inženirski bataljon in 85. bataljon črnih srajc. 71. bataljon črnih srajc je bil 1. marca v Ribnici, 1. junija pa v Vimolu.⁴⁰

GŠS je 3. marca ponovil svoje navodilo štabu Dolenjske operativne cone o potrebi čiščenja Suhe krajine, da se zavaruje odsek, »ki ga moramo obvarovati«, t. j. Rog, belogardističnim postojankam pa so prihajale na pomoč enote divizij Macerata iz Kočevja in Isonzo iz Novega mesta ter drugih okoliških garnizij. Tako je 17. marca prišlo pri Mali gori do spopada s kolono Macerate, ko pa so se brigade med 19. in 20. marcem začele premikati iz Suhe krajine proti Gotenici in Jelenovemu žlebu, je 20. marca prišlo do spopadov pri Smuki in Starem logu zasedami italijanskih enot, ki so se s področja Suhe krajine vračale v Kočevje. Med temi boji je italijansko letalstvo z bombami porušilo in požgalo več vasi v Suhi krajini, bombardiralo pa tudi Stari log in Podstenice. Proti koncu marca 1943 so Italijani zopet vdrli v vas Pogorelec na Rogu in manevrirali po bližnjih gozdovih, pri čemer so prišli tudi v neposredno bližino bolnišnice Spodnje Lašče, ne da bi jo odkrili.

Vse štiri slovenske brigade so med tem po čiščenju Suhe krajine odšle na ribniško področje, da bi tam začele z napadi proti italijanskim in belogardističnim postojankam. 23. marca sta Šercerjeva in Tomšičeva brigada zasedli črto Dane—Podgora—kota 484, od tod dalje do Zadolja in kote 731 se je razmestila Cankarjeva brigada, desno od nje pa Gubčeva, da bi zavarovala in kontrolirala področje Rakitnice in predel ob glavni cesti, ki vodi v Kočevje. Poveljstvo italijanske fašistične bojne skupine XXI Aprile je takoj izdelalo načrt za obkolitev in uničenje brigad, za kar je imela na razpolago 1983 mož, ki jim je poveljevalo 88 oficirjev. Italijanske vojaške operacije so se začele 25. marca zjutraj in preko dneva je prišlo pri Danah in pri Zadolju do hudih bojov, kjer so doživeli Italijani dokajšen neuspeh. V noči od 25. na 26. marec je italijansko poveljstvo dobilo močne okrepitve, isto noč pa je tudi Milovan Šaranović, ki je vodil partizanske operacije, izdal povelje, naj se Tomšičeva in Šercerjeva brigada takoj premakneta preko strme in težko prehodne Velike gore, Cankarjeva in Gubčeva pa naj prodirata proti Rakitnici in Jelenovemu žlebu. Na vijugasti cesti vzhodno od Jelenovega žleba so predhodnice Cankarjeve in Gubčeve brigade zadele na sovražnika. Bil je to bataljon divizije Macerata. Prišlo je do hudega boja, italijanski bataljon je bil obkoljen, iz obroča pa se mu je posrečilo prebiti se za ceno težkih izgub: 106 mrtvih in 102 ranjena vojaka. To je bila ona pomembna zmaga v Jelenovem žlebu s katero je bila zaključena partizanska spomladanska protiofenziva.

Spomladi 1943 je prišlo do nove spremembe v razmestitvi italijanskih divizij na območju Ljubljanske pokrajine. Kot je v septembru 1942 še v teku italijanske ofenzive divizija Granatieri odšla iz našega teritorija, tako je v začetku aprila odhajala tudi divizija Macerata. Njeno področje je za-

⁴⁰ Vojnoistoriski Glasnik, oktober 1952, str. 92—93 in 101.

sedla deloma divizija Cacciatori, deloma pa fašistična bojna skupina XXI Aprile, medtem ko je bil Loški potok z delom Notranjske področje graničarske divizije XI. armadnega zbora. Na področju kovčevskega okraja je divizija Cacciatori imela razporejen svoj 52. pešadijski polk s pomožnimi enotami tako, da je bilo polkovno poveljstvo s dvema četama III. bataljona in bataljonskim poveljstvom ter nekaterimi drugimi enotami v Ribnici, ostale enote pa še v vaseh Sodražica in Petrinci, poveljstvo I. bataljona z dvema četama v Velikih Laščah in manjšimi enotami v Rašici, na Robu, v Vidmu—Dobropoljah in na Turjaku, medtem ko je II. bataljon s svojimi enotami imel zasedeno Suho krajino. Kočevsko v ožjem pomenu besede je zasedla bojna enota fašistične milice XXI. Aprile s poveljstvom v Kočevju, njene enote pa so bile razporejene v krajih Morava, Kočevska reka, Štalcerji, Vimol, Predgrad, Mozelj, Stari trg, Gotenica, Stara cerkev, Koprivnik, Mlaka—Gorenje—Konca vas—Mahovnik in Onek. V večini teh krajev so bile tudi karabinjerske postaje in oddelki finančne straže in ostalih služb, v Grčaricah, Banji Loki in Knežji lipi samo karabinjerji in finančna straža, v Spodnjem logu pa le finančna straža. To stanje je v glavnem ostalo nespremenjeno do konec avgusta 1943, ko so Italijani izpraznili svoje postojanke Vimol, Koprivnik, Knežja lipa, Spodnji log, Kočevska Reka, Gotenica in Mozelj.⁴¹

VI.

Od spomladi 1943 se je pri italijanski vojski vedno bolj uveljavljala nova taktika, ki jo je z vso silo uvajal novi poveljnik XI. Armadnega zbora general Gastone Gambara. Ta je sredi decembra 1942 zamenjal Robottiya, ki je prevzel poveljstvo nad 2. armado. Spričo neuspeha Robottiyeve skoraj štirimesečne ofenzive v poletju in jeseni 1942 je hotel Gambara za vsako ceno pregnati svojim vojakom iz kosti strah pred terenom, posebno gozdovi, in iz vsakega posameznega vojaka napraviti borca, ki bo vedno in povsod drzen in napadalen ter se ne izmikal bojem s partizani, temveč jih iskal. Zato je podrejenim enotam in poveljujočemu kadru dopovedoval in zapovedoval stalno pripravljenost in ofenzivnost, končno pa naravnost predpisal — partizanski način bojevanja. Tako je zapovedal formiranje »posebnih bataljonov«, troje po številu, in 1. maja 1943 izdal njihovim poveljnikom posebne direktive ter v njih te bataljone nazval »nacionalni partizani«.

V začetku junija 1943 je GŠS zapovedal koncentracijo vseh štirih slovenskih brigad ob nemško-italijanski razmejitveni črti nad Gabrovko (Sv. Križem pri Litiji) z namenom, da Cankarjeva in Šercerjeva vdereta preko Save na pomoč štajerskim partizanom, Tomšičeva in Gubčeva pa medtem demonstrativno napadata troje nemških postojank nad Šmartnim oziroma Litijo. Ker prehod prek Save ni bil mogoč, so se brigade vrnile in se pri tem zapletle v boje z italijanskimi enotami. Tomšičeva in Gubčeva bri-

⁴¹ Poročilo OK KPS Kočevje z dne 31. avgusta 1943 v arhivu CK ZKS. Za podatek se zahvaljujem tov. Tonetu Ferencu.

gada sta se, razdeljeni na več kolon, po raznih poteh vračali proti Čatežu in se v njegovi bližini ter pri Trebelnem spopadli z italijanskima kolo-
nama, ki sta jima poveljevala polkovnika Pelazzi in Sordi, prekoračili
progo in imeli naslednje dni boje z zasledujočim sovražnikom na odsekih
Dobrneč, Dobrava in Vrbovec. Posamezne kolone Gubčeve brigade so se
ponovno združile na Kulovih selih ter se nato premaknile na odsek Do-
lenjskih Toplic, kjer je že bila Tomšičeva brigada. Od tam sta se brigadi
premaknili zopet v gozdove nad Sotesko ter nato preko Krke in ob robu
Suhe krajine krenile na Rog, kjer je konec junija prišlo do boja pri Raj-
henavu.

Italijanske enote, ki so takrat vdirale na Rog, so bile iz divizij Isonzo,
Cacciatori in XXI. Aprile. Mobilna enota divizije Isonzo je vdirala na
severovzhodni rob Roga in bila po italijanskem poročilu 26. junija na od-
seku Smrečnik—Rampoha, medtem ko sta dva bataljona divizije Cacci-
atori in enote XXI. Aprile prodirale s kočevske strani. Prav s temi pa sta
se Tomšičeva in Gubčeva brigada 24. junija spopadli ob cesti med Starim
logom in Smuko oziroma v coni Topla reber, kot poročajo Italijani. O tem
spopadu pravi general Gambara v svojem poročilu, da je bil boj oster, da
je padlo 8 njegovih, med njimi 1 oficir in 1 črnosrajčnik, 14 mož pa je bilo
ranjenih.

Po spopadu sta brigadi nadaljevali pot in prišli zjutraj 25. junija do
studenca nad Rajhenavom, ki je na zemljevidih zaznamovan z nazivom
Vodnjak. Prav tisto jutro je iz Oneka prodirala proti Rajhenavu tudi ita-
lijanska kolona ter nad njim zadela na partizansko patroljo, nakar je pri-
šlo do kratkega boja z borci obeh brigad. Italijani so bili deloma pobiti,
deloma ujeti, deloma pa razpršeni.⁴²

Sredi julija 1943 je bil general Gambara prepričan, da bo vsaj nepo-
sredno pred zlomom italijanske vojske, ki ga je kot vojak in politik moral
čutiti, zadal slovenskemu partizanstvu uničujoči udarec. Njegova obve-
ševalna služba je 15. julija javila, da je v gozdovih Pečke v severo-
vzhodnem delu Roga nastanjeno vrhovno partizansko poveljstvo, ki ga
ščitita dva bataljona. Nemudoma je bila odrejena obsežna vojaška akcija,
v kateri so sodelovale enote divizij Isonzo, Cacciatori delle Alpe in XXI
Aprile, Posebni bataljon št. 3 ter manjši oddelki topništva. Za po-
veljnika vse akcije je bil postavljen general Alessandro Maccario, povelj-
nik divizije Isonzo v Novem mestu. Ta je še istega dne ob 16. uri odredil,
da se takoj sestavita dve skupini, ena iz enot divizije Isonzo, druga pa iz
enot divizij Cacciatori in XXI Aprile, ki so bile razmeščene na kočevsko-
ribniškem področju. Prvo skupino so sestavljali: 2. bat. 23. pp., 117. bat.
črnih srajc in Posebni bataljon šte. 3 ter ji je poveljeval console Pelazzi;
drugo pa 2. in 3. bat. 52. pp. iz divizije Cacciatori in bataljon črnih srajc
iz XXI Aprile, ki ji je poveljeval polkovnik Umberto Morandi.

Še istega dne ob 18. uri so se začeli premiki enot na izhodiščne polo-
žaje: 117. bat. črnih srajc se je iz Trebnjega premaknil v Žužemberk, da
naslednje jutro udari preko Sv. Petra na Pečko, 2. bat. 23. pp. in Posebni
bataljon šte. 3 pa sta odšla iz Novega mesta na Stražo, da prav tako

⁴² Zbornik VI/6 dok. 130, 131.

naslednjega jutra preko Toplic in Podturna prodirata na Pečko. Morandijeva skupina je imela pred seboj dokaj težjo pot: 2. bat. 52. pp., ki je bil razmeščen na področju Krke, je moral v celonočnem pohodu preko Hočevja, Vidma in Kompolij priti v Hinje, kamor je prišel 16. julija ob 5. uri; 3. bat. 52. pp. pa je isto noč korakal iz Ribnice skozi Dolenjo vas in Polom na Hinje, kamor je prišel nekako istočasno z 2. bataljonom. Fašistični bataljon črnih srajc se je iz Kočevja na tovornjakih prepeljal v Stari log in na Smuko. Zgodaj dopoldne 16. julija se je pričelo koncentrično prodiranje italijanskih kolon iz Suhe krajine in iz doline Krke proti Pečki. Preiskali so gozdove na Sv. Petru, okoli Tople rebri in Rdečega kamna ter končno ugotovili, kar je polkovnik Morandi v svojem poročilu zapisal: »Ves dan nikjer nobenega znaka o komunističnih banditih in o kakem nedavnem njihovem bivanju v tem predelu«.

Italijanske enote so prenočevale v gozdu in se drugo jutro vračale v svoje garnizije. Morandijeva skupina je spotoma prejela ukaz, naj na povratku proti Kočevju preišče še severozapadni del Roga. Zaradi preutrujenosti čet je to storil naslednjega dne 18. julija s 3. bat. 52. pp. in bat. črnih srajc, medtem ko se je 2. bat. 52. pp. vračal preko Suhe krajine na Krko. »Po šesturnem zelo napornem maršu zaradi zadušljive pripeke sta se obe koloni srečali v Trnovcu in spotoma ugotovili samo, da so vasi Grintovec, Rigelj, Rantarš in Trnovec popolnoma porušene, vas Stari breg pa neobljudena,« je zopet ugotavljal Morandi. Fašisti so v vaseh Cesta in Žiben požgali še nekaj preostalih hiš, popoldne pa se je vsa skupina v hudi pripeki, ki ji je kmalu sledil naliv, vračala v Kočevje.

»Po treh dneh hudih in brezuspešnih naporov se je v Kočevju pod nalivom ob 19,00 končal operativni cikel«, je kratko zapisal polkovnik Morandi.⁴³

Prav ta čas, ko so Italijani po Rogu ponovno iskali Glavni štab, sta se ob njegovem vznožju formirali prvi dve slovenski partizanski diviziji in v noči od 24. na 25. julij začeli napadati italijansko-belogardistično postojanko v Žužemberku in na Zafari. Ko so bile borbe za Žužemberk v polnem teku, se je razvedelo, da je v Italiji konec Mussolinijevega režima in on sam aretiran. Kapitulacija italijanske vojske je bila neposredno pred vrati.

V pričakovanju italijanske kapitulacije je Glavni štab konec avgusta zapovedal koncentracijo slovenskih brigad na Dolenjskem. Med prihajajočimi je bila tudi Gorenjska (kasneje Prešernova) brigada, ki je 28. avgusta prišla na Travno goro, prekoračila 30. avgusta kočevsko progo in bila 31. avgusta na Pugledu in Podstenicah. Po oddaji ranjencev v roške bolnišnice se je spustila v Topliško dolino, 4. in 5. septembra pa se preko Podstenic zopet vrnila na Travno goro. Na ribniško-kočevsko področje je prišla tudi Primorska (kasneje Gradnikova) brigada.

Da bi povečal in izboljšal komandni kader partizanskih enot je Glavni štab Slovenije 3. avgusta 1943 ustanovil Vojno šolo za partizanske oficirje, ki je imela svoj prvi tečaj na Gričicah na Rogu.

⁴³ Zbornik VI/6 dok. 143.

VII.

Po razglasitvi kapitulacije Italije so se italijanske vojaške enote pričele odpravljati proti Italiji, Glavni štab pa je partizanskim brigadam in ostalim enotam zapovedal izvršiti takojšnjo razorožitev italijanske vojske. Oddelki divizije Isonzo iz Novega mesta kot nekaterih drugih večjih enot, ki so prihajale iz sosednje Hrvatske, so bile pretežno razoroževane prav na svojem prehodu preko Kočevske in Notranjske. Po njihovem odhodu so bile Dolenjska s Kočevsko, Notranjska in Primorska popolnoma osvojenjene. Na vsem tem obsežnem področju sta partizanska vojska in politično vodstvo prevzela vso oblast, zaradi velikega pritoka prostovoljcev in izvršene partizanske mobilizacije so bile formirane nove brigade.⁴⁴

V Kočevju samem se je že dne 8. septembra zvečer, takoj ko se je razvedelo za kapitulacijo Italije, sestel Rajonski odbor Osvobodilne fronte, ki je sprejel prve sklepe za prevzem oblasti v Kočevju. Partizanska vojska je vkorakala v popoldanskih urah 9. oktobra, druge enote pa so razoroževale italijanske oddelke v Starem logu, pri Nemški Loki, v Kočevski reki, na Travi, pri Dolenji vasi in drugod. 9. septembra je bila uničena plavogardistična postojanka v Grčaricah, 19. septembra pa belogardistična postojanka na Turjaku, kamor so se zatekli tudi belogardisti iz Ribnice, Velikih Lašč in Suhe krajine.

Po umiku razoroženih italijanskih enot ter umiku in delnem uničenju belo in plavogardističnih oddelkov so enote VII. korpusa v širokem loku od Kostanjevice na Krki preko Dolenjskega gričevja in pod Ljubljano ter ob tržaški progi zavarovale osvobojeno ozemlje, odbijale manjše sovražne vdore in same napadale nemške postojanke na obmejnem ozemlju. Znotraj te bojne črte kot na vsem ostalem slovenskem osvobojenem in tudi neosvobojenem ozemlju so se pripravljale in v dneh od 20. do 25. sept. izvedle volitve odposlancev za zbor, ki se je v dneh 1. do 3. oktobra vršil v Kočevju. Kmalu po Kočevskem zboru je vojaško sodišče na procesu v Kočevju sodilo v Grčaricah in na Turjaku ujetim plavo in belogardistom, v Kočevski Reki pa se je vršil prvi kongres Zveze mladine Slovenije. Ustanovljene in izpolnjene so bile zaledne vojaške oblasti: komande področij, komande mest, partizanske straže, Narodna zaščita in posebni oddelki varnostnoobveščevalne službe. Predvsem pa je bilo treba varno vskladiščiti ves vojni plen od orožja in municije do opreme, sanitetnega in ostalega materiala, ki je za umikajočo se italijansko vojsko ostal v skladiščih ali ob poteh, koder se je vojska umikala. Tako pravi poročilo štaba ZDO z dne 12. septembra, da se na črti Stari log—Kleče nahaja ogromen vojni plen, sestojč iz težkega, lahkega in avtomatskega orožja, prevoznih sredstev in nekaj hrane. Razumljivo, da je ravno Rog s svojim gozdnim prostranstvom in kraško oblikovitostjo tal nudil največ možnosti za najbolj konspirativen način shranitve raznolikega materiala.

Ta čas, ko so v pričakovanju nemškega vdora na osvobojeno ozemlje rušili predvsem železniške proge, razstreljevali mostove in viadukte ter v

⁴⁴ Ker so pomembni dogodki med kapitulacijo Italije in nemško ofenzivo iz mnogih člankov in razprav dovolj znani, se ne spuščam v podrobnosti.

predore trpali razbite železniške vozove, na cestah pa delali zaseke in prepreke, je vrvel na roških cestah živahen promet in na Rogu ter pri obrob-
nih vaseh so nastajala velika municijska skladišča (npr. ob vaseh Trnovec
in Grintovec, pri Podturnu itd.) Polnila so se skladišča sanitetnega mate-
riala, v Starih žagah se je zbiral material za mnogotere partizanske de-
lavnice itd.

Nemci so seveda podvzeli vse, da zavarujejo svoj položaj na Balkanu
in v Sloveniji; kot so takoj po kapitulaciji Italije zasedli jadransko obalo,
so hoteli imeti trdno v rokah tudi vse dohode iz srednje Evrope v Italijo.
Zato so že v dneh pred italijansko kapitulacijo zasedali tržaško progo, 10.
septembra pa dokončno prevzeli oblast tudi v Ljubljani. Ker je Novo
mesto v tistih dneh bilo zbirališče prostovoljcev-partizanov in so se vanj
začasno preselila tudi nekatera naša vojaška poveljstva, so Nemci 14. sep-
tembra nekaj čez poldne močno bombardirali mesto in do večera napade
še nekajkrat ponovili. Od tedaj so prebivalci Novega mesta svoje dneve
preživljali večinoma izven mesta, odkoder so tudi najrazličnejše blago iz
skladišč pospešeno odvažali v smeri Dolenjskih Toplic in Roga. Drugi težki
bombni napad je Novo mesto doživel 3. oktobra, verjetno zaradi dom-
neve, da se pomembno politično zborovanje odposlancev slovenskega na-
roda vrši v Novem mestu. Vse do vdora na Dolenjsko so nemški avioni
stalno preletavali osvobojeno ozemlje.

Z vojaškimi operacijami proti slovenskemu osvobojenemu ozemlju so
Nemci začeli že nekaj dni po kapitulaciji Italije na tako imenovani goriški
fronti, potem vdrli v Istro, 21. oktobra pa napadli Dolenjsko in Notranj-
sko. Vso to ofenzivo je sovražnik imenoval Wolkenbruch = Huda ura (ne-
urje, kadar se utrga oblak), njene štiri faze pa oštevilčili z I—IV. Geslo te
ofenzive pove dovolj jasno, kaj so hoteli Nemci z ofenzivo doseči: kot
hudourni vihar naj bi nemške divizije zdivjale preko svobodne slovenske
zemlje in poteptale vse, kar je dvignilo puško proti fašizmu in nacizmu.

Ofenzivo je izvajal II. SS tankovski korpus, ki je bil za te operacije
okrepljen še s posebnimi večjimi in manjšimi enotami. Tako okrepljeni
tankovski korpus so poleg nekaterih manjših enot sestavljale: 1. SS tan-
kovska divizija »Leibstandarte Adolf Hitler«, 71. pehotna divizija, 44. gre-
nadirska divizija, 162. pehotna divizija »Turkestanska«, ter 14. in 19. SS
policijski polk. Poveljnik je bil SS Obergruppenführer Paul Hausser.

Na dolenjsko-notranjsko osvobojeno ozemlje so Nemci vdrli s treh
smeri: po dolini Krke, preko Kolpe pri Brodu na Kolpi, manjši oddelki pa
preko Kolpe pri Gribljah in Metliki. Poleg tega so z manjšimi vdori pri-
tiskali vzdolž črte Škofljica—Litija—Radeče—Šentjernej—Jevnica—Kr-
ško. V Novo mesto so motorizirani oddelki, tanki in Turkestanska divizija
pridrli nekaj po deseti uri v četrtek 21. oktobra in iznenadili manjše par-
tizanske enote in straže. Od tod so še istega dne motorizirani oddelki pro-
dirali preko Gorjancev v Belo krajino in preko Semiča v Črnomelj. Od-
delki, ki so prekoračili Kolpo pri Gribljah in Jurovskem Brodu, so zasedli
Metliko in patroljirali po cestah ter po vaseh plenili in požigali in pobijali
vse, kar se jim ni pravočasno umaknilo.

Tretja faza nemške ofenzive — Wolkenbruch III — se je začela s
prodorom pri Kamenjaku, kjer so Nemci zlomili odpor hrvaških parti-

zanov in 10. oktobra 1943 opoldne vdrli v Delnice in Gerovo. Komanda Kočevskega vojnega področja je takoj odredila, da partizanske enote zasedejo položaje na višinah nad Kolpo in naj s patruljami kontrolirajo sovražne premike. O svojih ukrepih je obvestila štab XVIII. divizije in Glavni štab. 18. oktobra so Brod na Kolpi zasedle močnejše nemške sile, ki so najpreje popravile napol porušeni most prek Kolpe ter 19. oktobra zjutraj vdrle na slovensko stran in prodirale proti vasem Vas in Fara. Na položajih Tišempol—Krkovo, ki jih je branil II. bat. IX. brigade, so se razvneli hudi boji, protisunki XIV. (Železničarske) in Tomšičeve brigade so bili odbiti in operativni štab, ki je bil formiran 17. oktobra, je zaradi vse močnejšega pritiska sovražnika odredil postopno odmikanje na nove položaje. 23. oktobra so Nemci začeli prodirati z močno tankovsko kolono na čelu in v noči od 24. na 25. oktober vdrle v Kočevje.⁴⁵

Šele po zavzetju Kočevja so se nemške enote iz Novega mesta začele pomikati ob Krki navzgor proti Soteski in v smeri proti Rogu, zasedle v torek 26. oktobra že skoraj vse vasi okoli Toplic, v Toplice same pa vdrle v sredo 27. oktobra zjutraj in krenile dalje proti Rogu in Starim žagam, koder jim je prihajala nasproti nemška motorizirana kolona iz Bele krajine. Spotoma so odkrili in požgali nekaj partizanskih skladišč, 29. oktobra pa pognali v zrak veliko municijsko skladišče nad Podturnom.

Da je bil Rog med onimi predeli Dolenjske, ki ga je hotel sovražnik posebej dobro preiskati, je jasno. Partizani, ki so bili ob tej hajki na Rogu, so vedeli povedati, da so bili Nemcem pri njihovem križarjenju po roških cestah in poteh za vodnike kočevarski preseljenci iz Krškega polja.

Ob nemškemu vdoru na Rog je bilo v varstvu njegovih gozdov več bolniških postojank z ranjenci, bolniki, rekonvalescenti, zdravstvenim in strežnim osebjem ter zaščitnimi četami, na Bazi 20 prebivajoči člani političnega vodstva s spremnim osebjem, od vojaških enot, pa le deli Železničarske brigade in na hitro roko iz rekonvalescentov sestavljena začasna brigadna formacija. Ta je štela skupaj s priključeno bolničarsko šolo 250 ljudi in bi se morala pravzaprav umakniti v Žumberak ter zvabiti sovražnika za seboj, pa jo je nemški vdor prehitel in potisnil nazaj na Rog. Cesto med Kočevjem in Starim logom je nadzoroval III. bat. Tomšičeve brigade in delal na njej prekope in zaseke.

Iz Kočevja so Nemci že 25. oktobra poskušali prodirati skozi Željne (Sela) proti Žagi na Rogu, pa so jih naše enote zavrile, nakar so Nemci s tremi avioni napadli položaje teh enot in jih obstreljevali s tankovskimi topovi. Zatem so že prodrli po cesti Stari log—Smuka in bili v Hinjah. V sredo 27. oktobra pa so vdrli na Rog tudi s Topliške strani in potem nekaj dni s tanki in oklopnimi avtomobili križarili po roških cestah in poteh.

V pričakovanju nemškega vdora so hiteli izpraznjevati bolniške postojanke in Bazo 20. Ranjenci so bili razmeščeni po bunkerjih, ki so bili za tak primer že preje pripravljeni, prav tako so iz Baze 20 odšli v bunker blizu tiskarne »Urške«. Nemci so izsledili in požgali bolnišnici Jelenžleb, ki je takrat služila le še za skladišče, in Spodnje Lašče ter rekonvalescentno postajo v Spodnjih Stalah, poimenovano Škrilj, ne da bi v njih

⁴⁵ Zbornik VI/7 dok. 287 in Zbornik VI/8 dok. 25.

koga zajeli. Toliko bolj je bil tragičen konec bolnišnice »Pugled«; nemški vdor je postojanko presenetil, iz nje so se rešili le lažje ranjeni, enaindvajset težko ranjenih pa so Nemci dobili v bolnišnici in jih z bolnišnico vred sežgali.

Nemški oddelki so od Kočevja prodirali dalje po ribniški in dobrepoljski dolini na Ilovo goro in preko Račne v Grosuplje ter na Mokrec in Krim. 11. novembra je bilo nemške ofenzive konec.

VIII.

Organizacijski razvoj Osvobodilne fronte na Kočevskem je italijanska ofenziva v poletju in jeseni 1942 sicer zavrla in ponekod je bilo treba odbore OF obnoviti ali izpopolniti, ker so bodisi posamezni člani ali celotni odbori padli ali bili zajeti in pobiti, ali pa odpeljani v zapore in taborišča. Tako je npr. 5. 20. 1942 padel Janez Roglič, sekretar rajona Kočevska Reka, 20. decembra istega leta pa je bil v Starem Brezju pri Koprivniku izdan in pobit ves rajonski odbor OF. Spomladi 1943 se je osvobodilno gibanje zopet močno razmahnilo zlasti po Zboru aktivistov OF 27.—29. aprila 1943 na Pugledu nad Starim Logom. Okrožni odbor OF Kočevje je imel v letu 1943 sledeče rajone: Banja Loka, Kočevje, Kočevska Reka, Koprivnik, Mozelj, Stari Log in Stari trg. V mesecu decembru 1943 so se združili rajoni Banja Loka, Kočevska Reka in Mozelj v novi rajon Banja Loka.

Ribniško-velikolaško okrožje je bilo razdeljeno na rajone Dobrepolje-Struge, Dolenja vas, Loški potok, Ribnica, Rob, Sodražica in Turjak. Okrožje se je 25. maja 1943 razširilo še s priključitvijo rajona Barje, a se 20. avgusta istega leta razdelilo na samostojni okrožji Ribnica in Velike Lašče.

Odbori OF so opravljali politično in upravno funkcijo vse do izvolitve Narodnoosvobodilnih odborov v l. 1944.

Med nemško ofenzivo oktobra 1943 se je kočevsko okrožje združilo z ribniškim v novo okrožje Ribnica. Sedež Okrajnega odbora je bil najprej v Kotu pri Ribnici, od tam pa se je umaknil prek Travne gore v Drago in potem v Travo, kjer je ostal do oktobra 1944.

Na podlagi odlokov, sprejetih na prvem zasedanju SNOS v Črnomlju 19. in 20. februarja 1944, so se na vsem osvobojenem ozemlju vršile volitve v nove Narodnoosvobodilne odbore. V rajonu Banja Loka so bile volitve 10. aprila in je bilo izvoljenih 35 (po drugem zapisku 39) Krajevnih narodnoosvobodilnih odborov. Delegati teh odborov so potem zborovali 28. maja 1944 v osnovni šoli v Vasi pri Fari in izvolili prvi slovenski Okrajni narodnoosvobodilni odbor. Za predsednika je bil izbran Alojz Rauh st. iz Slavskega laza.

Na posvetovanju ribniškega in notranjskega okrožja 8. oktobra 1944 v Čabru sta se obe okrožji združili v enotno Ribniško-notranjsko okrožje. Istočasno je bil izvoljen Okrožni izvršni narodnoosvobodilni odbor. Za predsednika je bil izvoljen Jože Klarič, za podpredsednika Ivan Zigmunt, za tajnika pa Ljubo Mlakar. Okrožje je obstajalo vse do avgusta 1945. in

je obsegalo vse področje od Barja do Kolpe in od bivše italijansko-jugoslovanske meje do Starega trga in Roga. Razdeljeno je bilo na sedem okrajev. Sedež okrožja je bil v Osilnici ob Kolpi. Okrožni odbor je po svojih poverjenikih urejal vse zadeve gospodarstva, financ, zdravstva, socialnega skrbstva, prosvete, prometa, obnove in javne varnosti.

Po uničenju tehnike v Mahovniku je bilo na Kočevskem urejenih nekaj novih teknik, med katerimi je pomembnejša ona na Rogu, kasneje imenovana »Urška«, iz katere se je razvila »Partizanska tiskarna«. V kratkem razdobju med italijansko kapitulacijo in nemško ofenzivo je bila v polnem obratu Pavličkova tiskarna v Kočevju. Tik pred nemškim vdorom so iz nje evakuirali veliki tiskarski stroj obenem z manjšim na nožni pogon in vse skupaj s črkovnim in ostalim tiskarskim materialom ter papirjem na kamionu in nekaj vozovih odpeljali v okolico. Medtem ko je manjši stroj z delom materiala uspelo rešiti, so Nemci kamion z velikim strojem izsledili in uničili. V vas Brigo pa je bil pripeljan tudi stroj iz novomeške tiskarne. Nemci so ga sicer našli a ne uničili. Po nemški ofenzivi so na Goteniškem Snežniku zgradili dve baraki in v njih z rešenim tiskarskim materialom uredili manjšo tiskarno, imenovano »11 A«. V njej so poleg organizatorja tiskarne Petrača delali še kipar Lavrič, arhitekt Gregorač in drugi. Poleg tiskovin so izgotavljali pečate za vojaške enote in civilne oblastne organe. V zimi 1943/44 se je tiskarna preselila prav na vrh Goteniškega Snežnika v zasilno taborišče, imenovano »Ladov punkt«, prvotno postojanko pa so Nemci kasneje uničili. Spomladi 1944 so novomeški stroj v Brigi usposobili za tiskanje in tam uredili tiskarno. Ob nemškem izpadu iz Kočevja in tik pred vdorom v Brigo je tiskarno uspelo rešiti. Odpeljali so vse skupaj najpreje na postojanko »11 A«, od tod pa više in globlje v gozdove, kjer so uredili tiskarno, ki je nosila naziv »Triglavska«. Izdelovala je poleg časnikov in brošur tudi večbarvne lepake in knjige v lepi vezavi, za kar so porabljali padalsko svilo.

Kot na ostalem osvobojenem ozemlju je bila tudi na Kočevskem posvečena posebna skrb šolstvu in pouku šoloobvezne mladine, o čemer nudijo poleg arhivalnega gradiva zanimive prikaze članki, ki so jih o tem predmetu napisali Marjan Tratar-Učo, Bogomil Gerlanc in drugi.

V gozdovih pri Ferdrenku je bila baza 13—23, kjer je bil do maja 1944 sedež Znanstvenega instituta, ustanovljenega 12. januarja 1944, edine tovrstne ustanove pri jugoslovanskih narodih v času njihovega osvobodilnega boja.

Poleg Slovenske centralne vojne in partizanske bolnišnice z njenimi številnimi bolniškimi postojankami na Rogu sta bili v gozdovih Smrekovca nad Inlaufom urejeni bolniški postojanki »Bogdanov dom« (po dr. Bogdanu Breclju) in »Stanetov dom« (po komandantu Stanetu).⁵¹

Po nemški ofenzivi oktobra in novembra 1943 so nemške oblasti ozemlje nekdanje Ljubljanske pokrajine v upravnem oziru podredile višjemu SS vodji in komandantu policije XVIII. vojne oblasti generalu Erwinu Rösenerju, operativno pa vključili v »Operativno cono Jadransko Primorje«. Nemške bojne enote v tej coni so bile konec 1943 in v začetku

⁵¹ AMD Gradivo, fasc. 27, 29; Škerl Bibliografija št. 1217, 4740, 5664, 5665.

1944 71. in 278. pehotna divizija, 162. turkestanska in 188. rezervna planinska divizija, poleg tega pa še 10. SS policijski polk. Njihova naloga je bila zavarovanje severne obale Jadranskega morja in cest ter železnic, ki preko Slovenije povezujejo jugovzhodni del Rajha in vzhodno fronto s fronto v Italiji. Obenem je ta pokrajina služila tudi za odpočitek in popolnitev onih delov nemške vojske, ki so bili uporabljeni v borbah v Italiji in so tu bile le od časa do časa. Za vzdrževanje reda in boj proti enotam osvobodilne vojske so bili na našem področju razporejeni še posebni SS policijski polki.

Ko se je nemška ofenziva sredi novembra 1943 unesla, so velike enote, ki so jo izvajale, odšle z našega ozemlja in na Dolenjskem in Notranjskem je ostal samo 14. SS policijski polk, katerega prvi bataljon je bil v Novem mestu, drugi v Ljubljani, tretji pa v Kočevju. Svoj sistem obrambe komunikacij pa je nemško vojaško poveljstvo okrepilo s tem, da je za to uporabljalo posadne in stražne čete slovenskih domobrancev in vpostavljalo njihove postojanke predvsem ob glavnih komunikacijah. Kasneje je domobranstvo organiziralo še štiri udarne bataljone.

Glavni štab Slovenije je decembra 1943 zapovedal svojim enotam, da znova vzpostavijo kontrolo nad področji, ki so jih v teku nemške ofenzive izpraznile, in prično z napadi na obnovljena sovražna oporišča ter tako razširijo osvobojeno ozemlje. Obenem so imele partizanske enote nalogo, da s porušenjem železniških prog in cest onemogočajo sovražni promet in vdore sovražnih sil na osvobojeno ozemlje.

Na Dolenjskem in Notranjskem so te naloge izvrševale enote VII. korpusa in to XIV., XV. in XVIII. divizija ter Dolenjski, Belokranjski in Istrski odred.

Po načrtu Glavnega štaba Slovenije je bila Notranjska operativno področje XIV. divizije, Dolenjska pa XV., medtem ko je XVIII. divizija za nekaj časa odšla v Gorski Kotar, da vodi skupno s XIII. hrvatsko divizijo operacije vzdolž proge Zagreb—Reka.

Konec novembra je XIV. divizija zavzela Grahovo, kar je prisililo slovenske domobrance, da so se umaknili iz postojank v Begunjah in Cerknici. Po pregrupaciji svojih sil je XIV. divizija v noči med 3. in 4. decembrom z nekaterimi svojimi enotami napadla in zlomila odpor domobranske posadke v Velikih Laščah. Za razpoloženje in borbenost te velikolaške posadke je značilno poročilo, ki ga je nekaj dni pred napadom poslal njen komandant Danilo Capuder v Ljubljano, v katerem toži, da je njegova posadka povečini sestavljena iz prisilnih mobilizirancev in celo partizanskih simpatizerjev, ki mislijo samo na to, kako bi pobegnili iz postojanke, da ni nihče voljan bojevati se in da on sam s strahom pričakuje partizanskega napada. Ko sta Cankarjeva in Levstikova brigada odbili sovražne sile, ki so hotele iz smeri Grosuplja in Pijave gorice prodrati v Velike Lašče, so enote XIV. divizije nadaljevale z operacijami proti Kočevju in rušile vse objekte na progi Velike Lašče—Kočevje. V noči od 9. na 10. december so enote XIV. divizije začele napadati kočevsko posadko, ki so jo sestavljali že omenjeni tretji SS policijski bataljon in slovenski domobranci pod poveljstvom stotnika Gutha. Cankarjeva in Levstikova brigada sta zavarovali dohode iz smeri Ribnice, enote XIV. divizije pa so

v hudih dvodnevnih bojih ob podpori topništva prisilile sovražnika, da se je umaknil v svoje zadnje oporišče, Auerspergov grad sredi Kočevja. Prav v trenutku, ko so partizani že vdirali v grad in je bila nemška postojanka tik pred padcem, je polk 162. »Turkestanske« divizije ob podpori tankov, ki je bil na hitro prevržen iz Primorske Kočevju na pomoč, predrl položaje V. in VIII. brigade in prisilil partizanske enote k umiku. V teh bojih je v prvih vrstah svojih borcev v neposredni bližini gradu v Kočevju padel komandant divizije Mirko Bračič.

Po ponovni vpostavitvi in utrditvi nemške postojanke v Kočevju so proti koncu decembra večje enote 162. Turkestanske in 71. pehotne divizije prodirale iz Kočevja prek Smuke v dolino Krke in bile stalno napadane od partizanskih brigad. Nemškim enotam, ki so prišle Kočevju na pomoč, je poveljeval generalni major von Niedermayer.

Ko se je XIV. divizija 8. januarja 1944 odpravila na svoj znameniti pohod proti Štajerski, so na vsem Dolenjsko-notranjskem področju ostale samo enote XV. divizije, ki so nadaljevale z blokado Novega mesta, rušile komunikacije v smereh Ljubljana—Novo mesto in Ljubljana—Kočevje ter odbijale sovražne izpade posadk v Novem mestu in Kočevju. Proti koncu februarja 1944 sta bili uničeni postojanki v Zdenski vasi in pri sv. Antonu.

Sredi februarja se je XVIII. divizija vrnila iz Gorskega Kotora in bila razmeščena med progama Ljubljana—Postojna in Ljubljana—Kočevje ter napadala sovražne sile, ki so se v teh smereh premikale. Tako so npr. njene enote 15. marca zavzele nemško postojanko v Preserju, uničile železniško postajo in porušile nemške bunkerje ter del železniške proge, do konca marca pa bile tudi v stalnih bojih s sovražnikom v kočevski dolini; 17. aprila se je začel napad na Ribnico in v dvodnevnih hudih bojih je bila nemško-domobranska posadka prisiljena k umiku proti Ljubljani. Vsi poizkusi sovražnika, da iz Kočevja prodre proti Ribnici, so bili odbiti. V drugi polovici aprila so bile skoro vse enote VII. korpusa v akcijah vzdolž proge Ljubljana—Kočevje, kar je izkoristila novomeška nemška posadka in hotela vpostaviti zvezo Novo mesto—Ljubljana. XV. divizija, ki je bila takoj poslana na to ogroženo področje, se je zapletla v borbe z deli 13. in 14. SS policijskega bataljona in 14. protitankovske čete. Ko so Nemci začeli utrjevati svoje položaje v Žužemberku, Trebnjem in Mirni peči, je dobila XV. divizija zapoved, da jih takoj napade. Vse tri postojanke so bile v teku maja zavzete in sovražnik prisiljen k umiku. Boji za vpostavitve prometnih zvez med Ljubljano in Novim mestom ter Ljubljano in Kočevjem oziroma za njih razrušenje so se z nezmanjšano silovitostjo nadaljevali tudi junija, julija in avgusta.⁴⁶

Zaradi svoje centralne lege v odnosu do nemških front v Italiji, na Madžarskem in ostali Jugoslaviji je bilo slovensko bojišče od leta 1944 dalje za Nemce vse pomembnejše. Saj se je nahajalo v stikališču dveh nemških stratejskih front, povezanih med seboj z razmeroma gosto mrežo komunikacij. Te komunikacije pa so bile zaradi prirodne razgibanosti tal, po katerih potekajo, zelo občutljive. To občutljivost so še

⁴⁶ OSLOBODILAČKI RAT NARODA JUGOSLAVIJE 1941—1945 II., str. 119—124.

povečevali stalni partizanski napadi na nje, ki so bili vse hujši, čim bolj so se nemške fronte približevale Sloveniji. Zato so Nemci največji del svojih sil grupirali vzdolž komunikacij. Te sile so sestavljale že omenjeni 14. SS policijski polk s postojankami v Ljubljani, Novem mestu, Kočevju, Ribnici in Velikih Laščah, SS podoficirska šola v jakosti enega polka, štirje domobranski udarni bataljoni s štabi na Rakeku, v Višnji gori, Stični in Šentvidu pri Stični ter novoformirani V. alarmni bataljon s štabom v Velikih Laščah. Sredi poletja 1944 so bile vzdolž proge Grosuplje—Kočevje razporejene sledeče domobranske enote: Grosuplje 26. ter 27. četa in oklopni vlak, Velike Lašče 29. in 114. četa ter prva baterija, Ribnica 115. četa in Kočevje 61. in 62. četa. Poleg tega so bili še obveščevalni centri v Velikih Laščah, Ribnici in Kočevju. V vseh teh postojankah in enotah je bilo takrat nekaj nad 1580 domobrancev.⁴⁷

Za uspešnejše napade na tako zavarovane komunikacije so bili v sestavu divizij VII. korpusa formirani posebni inženjerski bataljoni, ki so zlasti v drugi polovici avgusta uspešno razdirali progo Ljubljana—Kočevje.

V poletju 1944 je začel sovražnik uporabljati novo taktiko: manjše, povečini le z lahkim orožjem oborožene in zato hitro in lahko gibljive udarne enote po 300—500 mož so začele tudi v nočnih pohodih vdirati na odseke, ki so bili v območju naših bojnih enot. Napadal je predvsem štabe, bolnišnice in manjše, zlasti zaledne enote. Te udarne skupine so bile sestavljene iz moštva stalnih nemških in domobranskih posadk, cilj njihovih akcij pa je bil zavarovati glavne prometne zveze in ustvariti pogoje za večje napade na osvobojeno ozemlje, predvsem na Belo krajino, ter vezati na različnih odsekih posamezne bojne enote NOV in POS.

V drugi polovici leta 1944 je sovražnik napravil dva večja poizkusa, da zadene narodnoosvobodilno vojsko prav v njenem srcu. Bila sta to dva vdora v Belo krajino, prvi v dneh 10. do 14. julija, drugi pa v dneh 13. in 14. novembra. Prvi napad so izvedle sledeče sovražne enote: dva bataljona nemškega rezervnega polka št. 1, po eden donski in kubanski polk Vlasovcev in 5., 10., 13. in 30. ustaški bataljon. Poveljeval je general von Panwitz. V drugem napadu so bili predvsem domobranski pokretni bataljoni in enote SS policijskih bataljonov. Poletni nemški napad na Belo krajino, ki je bil izvršen iz področja sosednje Vivodine ter iz postojanke Ozalj, je bil odbit na položajih okoli Metlike. Čeprav je sovražniku uspelo za dobro uro vdreti v Metliko, pri čemer je bilo požganih večje število stanovanjskih in gospodarskih poslopij ter ubitih nekaj Metličanov, se je moral zaradi spretnega manevriranja slovenskih in hrvatskih brigad naglo umakniti. Njegov načrt, da opleni Belo krajino, zanese med prebivalstvo zmedo in uniči vso partizansko zaledno organizacijo ter skladišča, se je ponesrečil.⁴⁸ Zato je sovražnik ponovil napad na Belo krajino v novembru 1944 in to iz smeri Kočevja in Novega mesta.

⁴⁷ Za podatke se zahvaljujem tov. Frančku Sajetu.

⁴⁸ Škerl, Bibliografija št. 1763, 2702, 933; OSLOBODILAČKI RAT..., str. 490; ZAVRŠNE OPERACIJE ZA OSLOBODENJE JUGOSLAVIJE 1944/45, str. 388 sl.

V začetku novembra 1944 so se nadaljevali napadi nemško-domobranskih oddelkov proti enotam VII. korpusa, ki so bile razmeščene deloma na odsekih med dolensko progo in Krko, deloma v Suhi krajini in na odseku Toplic ter Gorjancev. Napadi so prihajali predvsem iz postojank domobranskih udarnih bataljonov: I. v Stični, III. v Višnji gori in IV. v Šentvidu pri Stični, kakor tudi iz ostalih nemško-domobranskih postojank v Novem mestu, Velikih Laščah, Ribnici in Kočevju. Zato so se enote XVIII. divizije v začetku novembra premaknile v Suho krajino, od koder bi imele izvršiti napade na postojanke v Ribnici in Kočevju.

Napad bi se po načrtu moral začeti po končanem letalskem bombardiranju anglo-ameriških zavezniških letal. Letalski napad zavezniških avijonov na Kočevje in Ribnico je bil izvršen 4. novembra med 12,15 in 12,30 ter med 15,30 in 16. uro. Vendar bombardiranje ni prizadelo sovražnih utrjenih položajev, zato je napad na Kočevje izostal, IX. brigada pa je Ribnico po bombardiranju sicer napadla, vendar brez uspeha.

Med 5. in 10. novembrom je sovražnik ponovno napadal enote VII. korpusa in izpadal proti Beli krajini, kar lahko imenujemo pripravljalne akcije za vdor v Belo krajino. Tako je 4. novembra odšla iz Kočevja močna patrolja domobrancev proti Koprivniku in se tam spopadla z bataljonom XIV. brigade, pri čemer je padel njegov komandant, znani borec in heroj Alojz Kolman-Marok. Med 5. in 10. novembrom so čete I., III. in IV. domobranskega udarnega bataljona poiskusile vdreti v Suho krajino, pri čemer je prišlo do hudih bojov pri Laščah in Jami ter na Vinkovem vrhu nad Dvorom ob Krki. Med 6. in 10. novembrom so nemško-domobranske enote iz Novega mesta vdirale v Poljansko dolino in proti Starim žagam, 7. in 8. novembra pa so proti Koprivniku in Beli krajini prodirali domobranci iz Velikih Lašč in Kočevja. 3. novembra je bil v Velikih Laščah ustanovljen V. domobranski (alarmni) bataljon, ki mu je poveljeval nemški stotnik Schmitz, komandir v Velikih Laščah nameščene 11. čete III. bataljona SS policijskega polka št. 14. V sestav bataljona je prešlo tudi sto mož 62. domobranske čete v Kočevju, katerim je 17. novembra 1944 sledilo še ostalo moštvo te čete. Ta novo formirani bataljon je 7. novembra prišel v Kočevje in skupaj s štirimi desetlinami kočevskih domobrancev odšel proti Beli krajini, ki se je prav ta dan poslavljala od padlega komandanta Staneta, prišel pa le v bližino Koprivnika, od koder se je že naslednjega dne vrnil v Kočevje. Nekaj dni za tem so se razmeščale tudi enote XVIII. divizije, da s položajev v Suhi krajini prično z operacijami proti Ribnici in Kočevju, kot so se enote XV. divizije pripravljale, da začno z operacijami proti Kostanjevici, Šentjerneju in Novemu mestu.

V zgodnjih popoldanskih urah 13. novembra so brigade odhajale na določene položaje. Takrat pa je iz Novega mesta odhajala tudi domobransko-nemška bojna skupina, ki se je, izkoriščajoč postopno slabšanje vremena ter nastopajočo meglo, že prikradla do Uršnih sel, da od tam vdre v Belo krajino, pri tem pa zadevala in se ostro spopadala z enotami XII. brigade, ki je prav takrat bila na poti na položaje proti Vavti vasi in Toplicam.

Zbiranje nemških in domobranskih enot za napad na Belo krajino se je začelo 12. novembra 1944. Izhodišče napada sta bili Kočevje in Novo

mesto, vendar tako, da je bil glavni sunek naperjen iz Kočevja, medtem ko so enote novomeške posadke imele nalogo izvršiti samo diverzantski napad na Semič in se od tam umakniti v izhodišče.

Cilj akcije je v nemškem operacijskem poročilu označen tako: »Po prejetem geslu »Schneegestöber« (snežni metež) prodre okrepljeni prvi bataljon do Semiča, veže sovražne sile in ostane tam do nastopa noči 14. 11. 1944. Po izpolnitvi te naloge umik. Regiment prodira iz Kočevja v treh skupinah do Črnomlja, razruši tam vse važnejše naprave in se zopet umakne v Kočevje«.

Skoraj enako se glasi tudi povelje domobranskega štaba: »Cilj akcije je progon partizanskih enot in uničenje večjih skladišč materiala, orožja in municije.«

Pohod naj bi po načrtu trajal štiri dni. Poveljeval mu je major Hermann Dahm.

Moštvo velikolaške postojanke je odšlo v Kočevje 12. novembra. Istega dne je prišlo še 40 mož iz posadke v Ribnici, naslednjega dne se je skozi Velike Lašče in Ribnico vozil na kamionih II. udarni bataljon iz Rakeka, vsaj istega dne pa sta prišla v Kočevje tudi I. udarni bataljon iz Stične ter IV. ud. bat. iz Šentvida pri Stični. Eden teh bataljonov je bil vsaj deloma oblečen v nove angleške uniforme, ki so jih domobranci kak teden dni pred tem zaplenili pri svojem vdoru na Dvor ob Krki, kar naj bi služilo za slepilo partizanskim borcem, ki so takrat nosili take uniforme. To pa se jim je kasneje pri Koprivniku grdo otepalo. Glavna, v Kočevju za napad zbrana skupina je poleg nemških policijskih enot štela nad 2100 domobrancev, novomeška pa, kot je razvidno iz ohranjenih nemških poročil, 426 Nemcev in 713 domobrancev, skupno 1139 mož s 24 oficirji.

V Kočevju zbirajoče se nemško-domobranske enote so v noči med 13. in 14. novembrom pričele s svojimi premiki proti Beli krajini. Razdeljene so bile na tri skupine. Prva je kot predhodnica prodirala skozi Livold in Mozelj v Knežjo Lipo in od tam skozi Nemško Loko na Mavrlen, glavšina pa je z eno kolono prodirala po isti poti do Nemške Loke in od tam krenila proti Hribu in Koprivniku, kamor je istočasno tretja kolona prihajala preko Mačkovca. Sovražnik je poleg običajnega pešadijskega orožja imel s seboj tudi dve havbici 105 mm, en protitankovski top 65 mm, več težkih minometalcev in tovorni, sanitetski ter tri osebne avtomobile.

Novomeška skupina je prodirala proti Beli krajini prek Uršnih sel in Pribišja ter z eno svojo kolono prodrla za kratek čas v Semič, od koder pa se je morala takoj vrniti, ker je bila medtem njena druga kolona pri Pribišju že napadena. Predhodnica kočevske skupine se je v noči in zgodnjem jutru 14. novembra v varstvu megle pretihotapila na robove Bele krajine na Dobliški gori, Mavrlenu in Stražnem vrhu ter skozi gozdove prodrla za pičlo uro v bližino Kanižarice in v Črnomelj, od koder pa se je morala takoj vrniti. V Črnomlju ji je uspelo požgati le poslopje meščanske šole.

Medtem so se že zgrinjale partizanske enote. Med prvimi so posegle v boj podoficirska šola VII. korpusa in enote Dopolnitvenega bataljona VII. korpusa, ki so napadle sovražnika na Stražnem vrhu in na Mavrlenu ter ga prisilile k umiku. Sovražna glavšina je ta čas bila še na odseku

Koprivnika, kamor je prodrla že 13. novembra po trdih bojih s 4. bataljonom Belokranjskega odreda, ki je bil na položajih pri Čepljah in Brezovici. Pri tem je prišlo celo do spopada med domobranci samimi, ker so nekateri domobranski oddelki pri slabi vidljivosti zamenjali svoje lastne v angleške uniforme oblečene čete s partizani. O tem pravi poročilo organizacijskega štaba slovenskega domobranstva št. 5953: »Žal je radi nepoznavanja terena in nedovoljne zveze med seboj prišlo do spopadov med samimi domobranci, pri čemer je bilo tudi precej žrtev«.

Medtem so se že približevale Koprivniku enote XVIII. divizije, ki so iz svojih položajev v Suhi krajini naglo napredovale sovražniku za hrbet: 14. novembra so bataljoni VIII. in X. brigade s specialnim bataljonom ob petih zjutraj krenile preko Smuke, Starega Loga in Rajhenava v Podsteno ter v zgodnjih jutranjih urah drugega dne prodirale proti Hribu in zasedle obvladujoče višine ter udarile na sovražno kolono, ki se je pomikala iz Nemške Loke proti vasi Hrib. Skoro istočasno je X. brigada napadla nemško-domobranske enote v Koprivniku in jih po hudih bojih pognala v beg proti Kočevju. Proti večeru 15. novembra je bil zlomljen vsak poziv na odpor, sovražne enote pa razbite tako, da so se nekatere male skupine morale kar na lastno pest prebijati v svoje izhodišče. Kočevska skupina je v teh bojih utrpela težke izgube, izgubila vsa motorna vozila in mnogo orožja in opreme. Nič drugače ni bilo z novomeško skupino, ki je bila pri Pribišju ponovno obkoljena in pognana v beg proti Novemu mestu.⁴⁹

Cilj novembrskega napada na Belo krajino pa že ni bil več samo v tem, da bi zadali udarec partizanskemu zaledju, kot je to v svojem poročilu poudarjalo tako nemško kot domobransko poveljstvo, temveč bi imel služiti že kot uvod za zasedbo Bele krajine, ki je bila predvidena za prvo polovico januarja 1945. To naj bi omogočilo ali vsaj olajševalo izgradnjo nove obrambne linije, ki jo je nemško vrhovno poveljstvo snovalo v širokem prostoru med Reškim zalivom in Donavo. Ta nemški načrt je razkril dobrih štirinajst dni po vdoru v Belo krajino — 3. decembra 1944 — Višji komisar Jadranskega operativnega področja dr. Friedrich Rainer v svojem govoru pred funkcionarji nacistične stranke v Kranju, ko je dejal:

»Sovražniku namreč lahko uspe prodor ob Dravi, s čimer bi nas prisilil k umiku, ker ima možnost, da na ozemlju, zasedenem po upornikih, zbere svoje divizije, ki bi nam mogle postati nevarne. Lahko se izkrca po zračni poti in če npr. ne bomo mogli več držati fronte v Beli krajini, se bomo morali daleč umakniti, ne da bi mogli izgraditi novo fronto.«⁵⁰

V letu 1945 je šlo Nemcem le še za to, da si omogočijo odstopnico svojih armad iz Bosne in Hrvatske, ki so se že stalno umikale. Formiranje naše IV. armade in bojni načrti, ki so ji bili načrtani, ter njihovo postopno izvrševanje, vse to je slovenskemu bojišču iz dneva v dan stopnjevalo

⁴⁹ Škerl, Bibliografija št. 1742, 3639—3641.

⁵⁰ Škerl, Bibliografija št. 1737.

pomembnost. Slovenija je bila pod upravo Rösenerja podrejena XVIII. vojni oblasti v Salzburgu. Da bi nemško vrhovno poveljstvo nekako konsolidiralo komandne odnose med poveljstvi v Sloveniji in Grupe armad »C«, ki je bila na področju Istre, Kvarnerskih otokov in severozapadnega dela Gorskega kotara, ter poveljstvom Grupe armad »E«, v katere področje je spadal vzhodni del Gorskega Kotara, je sredi aprila 1945 podredilo Rösenerja Grupi »E« kot komandanta zaledja. Da bi preprečili prodiranje naše IV. armade proti Trstu in stari avstrijsko-italijanski meji, so Nemci poizkusili organizirati fronto na črti Kraljevica—Delnice—Kočevje—Žužemberk in hoteli pri tem izkoristiti za obrambo ugoden teren in stare italijanske ter jugoslovanske utrjene položaje. Vsa fronta od morske obale do Krke naj bi ne bila med seboj taktično povezana, temveč naj bi samo z vrsto utrjenih položajev zapirala važnejše prehodne smeri proti severozapadu.

Takrat je bilo na našem dolenjsko-notranjskem področju sedem SS policijskih bataljonov, polk Vlasovcev, SS podoficirska šola, njim ob strani pa šest udarnih bataljonov in triinštirideset čet Slovenskih domobrancev z novimi postojankami: Videm, Kopanj, Račna, Čušperk, Zdenska vas. Na svojem umiku so bili konec aprila na kočevsko-notranjskem predelu še trije polki srbskega prostovoljskega korpusa, dve četniški brigadi, nekaj artiljerije in dve tankovski četi. Sovražne sile so skupno štejele okoli 16 500—17 000 mož.

V zvezi z izvajanjem gori omenjenih načrtov so bili v marcu in aprilu hudi boji predvsem na severnem delu Roga, ker so Nemci za vsako ceno hoteli zavarovati prehod iz Kočevja prek Smuke k Žužemberku in od tod dalje v Mirnsko dolino in prek Save. Domobranci in Nemci so iz Suhe krajine vdrl na Rog vse do Podstenic in Rdečega kamna ter Tople Rebri in Komolca, pri čemer so uničili bazo VII. korpusa in Partizansko tiskarno, v dolini pa zasedli tudi Dolenjske Toplice. 18. aprila je bila XVIII. divizija na položajih v smeri Poljane—Črmošnjice, XV. divizija pa na položajih okoli Tople rebri in Komolca. Boji so se nadaljevali vse do zadnjih dni aprila, ko so nemške in domobranske enote prodrle do Fabrovega križa in Pogorelca na Rogu ter se ustalile v okolici Dolenjskih Toplic. V tem času je sovražnik poizkusil zavzeti tudi vse Kočevsko: 18. aprila je 503. četniški korpus vdrl prek Osilnice na Brod na Kolpi in v Banjo Loko ter prodiral do Štalcarjev, kjer je bil 20. aprila razbit. Enote VII. korpusa so ponovno zavzele Štalcarje, Moravo in Inlauf, 25. aprila pa je sovražnik z podporo iz Kočevja zopet zavzel položaje Fridrihštajn—Visoka gorica—Štalcarji—Morava—Ajbelj—Dolenja in Gorenja Briga—Inlauf—Borovec in Koče.

V času, ko so se začele zaključne operacije za osvoboditev Trsta, je dobil VII. korpus povelje, da zaščiti desni bok naše IV. armade in operira v smeri Stari trg na Kolpi—Kočevje—Ribnica—Ljubljana. Operacije za zavzetje Kočevja, ki so ga v širokem loku obkrožile enote XV. in XVIII. divizije, so se začele 2. maja, napad sam pa 3. maja in v noči od 3. na 4. maj se je sovražnik iz Kočevja umaknil. Po osvoboditvi Kočevja so enote

VII. korpusa krenile proti Ribnici in jo 5. maja zasedle, istega dne tudi Velike Lašče in od tam prodirale proti Ljubljani.⁵²

Umikajoči se Nemci in domobranci so še zadnje dni pred begom zagrešili težke zločine s pobijanjem naših ljudi v Rabnici, kjer so ubili mater in hčer iz družine Arko, zlasti pa na Turjaku, kjer sta med drugimi žrtvami bila tudi dr. Vito Kraigher in dr. France Mesesnel.

Po štirih letih bojov in trpljenja, v katerih je v kočevskem okraju 2198 ljudi ali nad 10 % tamkajšnjega prebivalstva žrtvovalo svoje življenje in je bilo požganih nad 9000 stanovanjskih zgradb in nad 4800 gospodarskih poslopij,⁵³ je bila Kočevska in z njo ostala Dolenjska zopet svobodna.

⁵² OSLOBODILAČKI RAT..., str. 632—635; ZAVRŠNE OPERACIJE..., str. 668 sl. Ferenc Tone, ZAKLJUČNE OPERACIJE ZA OSVOBODITEV NAŠE DOMOVINE, Kronika VIII, št. 2, str. 76 sl.

⁵³ KOČEVSKO 1956, str. 161.

Bogo Stupan

Problem zgodovinskega pouka na naših šolah

Med številnimi problemi zgodovinskega pouka na naših šolah bi skušal prikazati najprej tiste, ki neposredno zanimajo vse zgodovinarje ne glede na to, ali poučujejo na šolah ali pa so zaposleni na drugih delovnih mestih. Med temi problemi so najvažnejši v zvezi z nalogami in vsebino zgodovinskega pouka in mestom, ki ga zavzema zgodovina med drugimi predmeti zlasti na tistih šolah, ki jih je že zajela šolska reforma.

Naloge posameznih predmetov in vsebino pouka teh predmetov določa reformirani osnovni šoli učni načrt, ki je izšel v zadnji redakciji leta 1960. Učne in vzgojne naloge zgodovinskega pouka so v učnem načrtu reformirane osnovne šole iste, kakor so bile v nižji gimnaziji, občutno pa se je zmanjšalo število učnih ur za zgodovino. Namesto 10 ur kakor prej na nižji gimnaziji, ima sedaj zgodovina skupno samo 6 učnih ur na teden. Na nižji gimnaziji se je zgodovina poučevala v vseh štirih razredih, na reformirani osnovni šoli pa je sistematski pouk zgodovine omejen na 6., 7. in 8. razred. Učitelj, ki poučuje zgodovino v 6. razredu, ima prav posebno težko nalogo, ker mora prikazati v 2 učnih urah na teden zgodovinski razvoj od dobe praskupnosti do francoske revolucije. Učitelj v 7. razredu ni mnogo na boljšem, ker mora predelati obdobje od francoske revolucije do konca prve svetovne vojne. Nekaj več časa ima učitelj zgodovine šele v osmem razredu, kjer obravnava zgodovino od konca prve svetovne vojne do naših dni. Pri razdelitvi učne snovi na posamezne razrede je učni načrt uveljavil načelo, da mora dobiti razmeroma največje število učnih ur najnovejša zgodovina glede na njene prav posebno pomembne vzgojne naloge. Razlogi za dosledno uveljavljanje tega načela so gotovo tehtni, vendar uporaba tega načela v konkretnem primeru ni bila dovolj premišljena, ker ne upošteva nič manj važnega didaktičnega načela zmogljivosti učencev. V 6. razredu se sistematični pouk zgodovine šele začne, zato je treba pojasnjevati številne nove pojme, zlasti v zvezi z antično zgodovino. Pojasnjevanje teh pojmov, ki so za razumevanje zgodovine neogibno potrebni, zahteva precej časa, ki ga učitelj nima, če hoče predelati obsežno snov. Če kje, je zlasti za pouk zgodovine v 6. razredu po-

trebna vsaj še ena učna ura na teden več. Prepričan sem, da se bo dala tako upravičena zahteva uresničiti že pri naslednji reviziji predmetnika in učnega načrta.

Dokaj nepopolno nadomestilo za manjše število zgodovinskih učnih ur v zadnjih treh razredih osnovne šole so zgodovinske teme v okviru predmeta **spoznavanje družbe** v 4. in 5. razredu. Ta predmet vsebuje elemente geografije in zgodovine, vendar je vodilni predmet v tem kombiniranem predmetu geografija. V 4. razredu spoznajo učenci v smislu učnega načrta širše geografske enote Slovenije, hkrati pa se seznanijo na značilnih primerih s tem, kako so ljudje živeli nekoč in kakšna je bila pot do sodobne družbe. Podobno vsebino ima predmet »spoznavanje družbe« v 5. razredu. Tudi v tem razredu je pouk zgodovine podrejen pouku geografije, učenci ponovijo geografijo Slovenije, potem pa preidejo na geografijo Jugoslavije.

Pregled učnih načrtov drugih držav v publikacijah UNESCO kaže, da so v prvih štirih, izjemno tudi v prvih petih razredih, pogosto združeni vsi predmeti družbene skupine v en sam sintetičen družbeni predmet z izrazitim vzgojnim poudarkom. Zgodovino spoznajo učenci v takem sintetičnem predmetu v obliki slik iz preteklosti. Vprašanju »Kako živijo ljudje sedaj?« sledi vprašanje »Kako so živeli ljudje nekoč?«. S prikazom napredka na raznih področjih materialne kulture od najstarejših časov do danes se učenci seznanijo z abstraktnimi pojmi kakor so npr. napredek, razvoj, kultura, preteklost ipd. Naš učni načrt iz predmeta spoznavanje družbe vsebuje precej podobnih tem, vendar — žal — tudi teme, ki so za to starostno stopnjo, če ne pretežke, pa vsaj nepotrebne. Tako npr. naj bi učenci spoznali v zvezi z geografskim opisom našega morja naslednje zgodovinske teme: boj za naše morje, Dan JVM, Podgora, Kotorski upor, otok Rab v času fašistične okupacije, otok Vis med NOB. V zvezi s temo »V nižinah Jugoslavije« naj bi učenci spoznali ne samo sedanji Beograd, temveč tudi Beograd med prvo srbsko vstajo, Beograd med okupacijo in osvoboditev Beograda 1944.

Številni učitelji obremenjujejo svoje učence prav pri pouku zgodovine v okviru predmeta spoznavanje družbe s kopico novih in za to starostno stopnjo težkih pojmov. Ne vedno posrečeno spajanje geografije in zgodovine je rodilo številne nove pedagoške in metodične probleme, ki še čakajo rešitve.

Po reformi osnovne šole je prišla na vrsto gimnazija. Svet za šolstvo LRS ni predpisal gimnazijam enotnega in obveznega učnega načrta kakor prej osnovnim šolam, temveč je določil februarja 1962 samo minimalni obseg snovi za gimnazijske učne načrte. Čeprav je lahko vsaka gimnazija izdelala svoj učni načrt, se učni načrti gimnazij med seboj le neznatno razlikujejo. V glavnem so se gimnazije ravnale po vzorcu za učni načrt, ki ga je objavil zavod za napredek šolstva SRS. O tem vzorcu za predmetnik in učni načrt je bilo govora že na zadnjem občnem zboru zgodovinskega društva, zato ne bom na tem mestu ponavljal nekaterih tehničnih in utemeljenih kritik na račun izbora učne snovi in periodizacije zgodovine.

Zanimivo je, da so se uveljavile v zvezi s poukom zgodovine in drugih družbenih predmetov podobne tendence tako v osnovni šoli kakor v gim-

naziji. Na obeh vrstah šol so uvedli nove sintetične predmete družbenih ved s prav izrazitimi vzgojnimi nalogami. Tak sintetičen predmet je v osnovni šoli »spoznavanje družbe«, na gimnaziji pa »sociologija«, ki vsebuje razen marksistične obče sociologije še osnove politične ekonomije ter prikaz družbeno politične in pravne ureditve Jugoslavije. Sociologija je v gimnaziji nov predmet, ki ga poučujejo v 4. razredu gimnazije. V smislu navodila k minimalnemu učnemu načrtu naj ta predmet gradi na že pridobljenem zgodovinskem znanju, zato se pouk zgodovine konča po vseh učnih načrtih gimnazije že v 3. razredu, čeprav tega minimalni učni načrt izrecno ne zahteva. Proti odpravi zgodovine v zadnjem, zaključnem razredu govore prav tehtni razlogi, zato lahko upravičeno upamo, da se bo zgodovina že ob prihodnji reviziji učnih načrtov ponovno vrnila v 4. razred.

Podobno kakor v osnovni šoli ima tudi na gimnaziji razmeroma največ učnih ur novejša in najnovejša zgodovina. Navodilo k učnemu načrtu pri- znava, da je učiteljeva naloga v prvem razredu gimnazije prav posebno težka, ker mora prikazati zgodovinski razvoj od dobe praskupnosti pa do konca 15. stoletja. Za ta prikaz ima na voljo največ 140 učnih ur na leto. Seveda pa je učitelj na gimnaziji še vedno veliko na boljšem kakor učitelj zgodovine v 6. razredu osnovne šole, ki mora razložiti zgodovino od dobe praskupnosti do francoske revolucije v največ 70 urah na leto!

Za izboljšanje kvalitete zgodovinskega pouka so brez dvoma potrebni dobri učni načrti, še bolj pa dobri učitelji. Vprašanje zadostnega števila učiteljev z ustrezno formalno strokovno kvalifikacijo je na šolah druge stopnje (gimnazije, učiteljišča, tehniške šole) v glavnem rešeno, še vedno pa ni dovolj učiteljev z ustrezno višjo ali visoko izobrazbo za predmetni pouk v višjih razredih osnovne šole. V 6., 7. in 8. razredu osnovne šole, torej v razredih s predmetnim poukom, bi morali poučevati profesorji ali predmetni učitelji. Ker je teh premalo, poučujejo tudi v teh razredih učitelji, absolventi učiteljišč. Za več kot polovico zgodovinskih učnih ur v razredih s predmetnim poukom ni učiteljev z ustrezno strokovno izobrazbo. Da bi se izboljšala strokovna raven predmetnega pouka, je neogibno potrebno odpraviti nesorazmerje med učitelji, ki so kvalificirani za razredni pouk (absolventi učiteljišč), in učitelji, ki so kvalificirani za predmetni pouk (predmetni učitelji, profesorji). Učiteljev za razredni pouk je sedaj preveč, učiteljev za predmetni pouk pa premalo. Žal, to nesorazmerje ne bo tako kmalu odpravljeno, ker še ni niti načelno rešeno vprašanje šol, ki vzgajajo predmetne učitelje. V mali Sloveniji imamo sedaj kar tri vrste šol, ki vzgajajo predmetne učitelje. Najstarejša od teh je višja pedagoška šola, ki nam že od leta 1947 daje vsako leto znatno število diplomantov tudi iz predmetne skupine zgodovina — zemljepis. Odkar se je organiziral prvostopenjski študij, vzgaja predmetne učitelje tudi filozofska fakulteta. V smislu določb splošnega zakona o šolstvu naj bi se učni kader za razredni in predmetni pouk na osnovnih šolah vzgajal v prvi vrsti na dveletnih višjih šolah — pedagoških akademijah, vendar se je doslej ustanovila samo pedagoška akademija v Mariboru. Ta je imela v preteklem letu prvi letnik rednih slušateljev, ki so izbrali študijsko skupino zgodovina — zemljepis. Čeprav vsaka od navedenih šol vzgaja pred-

metne učitelje za potrebe osnovnih šol, so v organizaciji pouka in v ravni strokovnega in pedagoško-metodičnega izobraževanja bistvene razlike, ki gotovo niso dopustne.

Da ne bo škoda zaradi pomanjkljive izobrazbe učnih kadrov z vsakim dnem večja, je neogibno potrebno, da bodo čimprej izšli predpisi, ki bodo določili tip in organizacijsko strukturo višje šole za vzgojo učnega kadra ter poklicni profil učitelja, ki ga naj višja šola vzgaja. Škodljivo pa bi bilo težiti za popolnim izenačenjem študijskega režima in ravni izobraževanja med prvo stopnjo fakultetnega študija in višjo šolo, ki se bo najbrž imenovala Pedagoška akademija. Naloga prve stopnje fakultetnega študija se ne sme omejiti samo na pripravo študentov za poklic predmetnega učitelja. Ker diplomanti prve stopnje fakultetnega študija po dosedanjih izkušnjah skoro brez izjeme nadaljujejo študij na drugi stopnji, je naloga prve stopnje tudi ta, da uvaja slušatelje v metodologijo študijskih predmetov, ki jih bodo študirali tudi na drugi stopnji. Kolikor imam vpogleda v študijski program zgodovinskega oddelka filozofske fakultete, lahko trdim, da je dokaj uspešno rešil to nelahko dvojno nalogo. Razen dokaj temeljite strokovne izobrazbe posreduje sedaj študij na filozofski fakulteti tudi zadovoljivo pedagoško in metodično izobrazbo. Z uvedbo obveznih predavanj in vaj iz specialne metodike na prvi in drugi stopnji fakultetnega študija bo odpadel doslej tako pogosti očitke o nezadostni pedagoški in metodični usposobljenosti absolventov filozofske fakultete.

Dvig kvalitete pouka ni odvisen samo od temeljite pedagoške in strokovne izobrazbe, ki so jo prejeli učitelji na šolah za učne kadre. Nič manj važna ni tudi dobra organizacija dopolnilnega izobraževanja učiteljev, ki že poučujejo na šolah. Skrb za strokovno in pedagoško izpopolnjevanje učnega osebja je ena od pglavitnih nalog prosvetno-pedagoške službe, ki jo je podedovala od prejšnje republiške in okrajne inšpekcije, vendar te naloge prosvetno-pedagoška služba ne more zadovoljivo opravljati zaradi svoje pomanjkljive organizacijske strukture in ne dovolj kvalificiranega personalnega sestava. Prosvetni svetovalci, ki so stalni člani občinskih in medobčinskih prosvetno-pedagoških služb, večinoma nimajo zadostne strokovne kvalifikacije, da bi lahko prevzeli vlogo instruktorjev in svetovalcev na šolah druge stopnje. Prosvetno-pedagoška služba pri zavodu za napredek šolstva SRS je maloštevilna in nima svetovalcev za vrsto predmetov, med njimi tudi za biologijo in zgodovino. Učitelji zgodovine ne morejo pričakovati nobene učinkovite strokovne pomoči od prosvetno-pedagoške službe v sedanjem sestavu. Obsežna problematika zgodovinskega pouka, zlasti delo na učnih načrtih in organizacija strokovnega izpopolnjevanja učiteljev zgodovine, zahteva najtesnejše sodelovanje zavoda za napredek šolstva SRS z zgodovinskim društvom in aktivni zgodovinarjev. Brez svetovalca pri zavodu za napredek šolstva je sodelovanje neogibno samo priložnostno in neučinkovito.

Reorganizirana prosvetno-pedagoška služba, ki bi imela tudi potrebno število prosvetnih svetovalcev za predmetni pouk, bi morala posvetiti posebno pažnjo širjenju sodobnejših metod pouka. Pri pouku narativnih

predmetov, med njimi tudi zgodovine, se učitelji pogosto poslužujejo ene same metode — predavanja, oziroma ustne razlage »ex cathedra«. Trajna uporaba te metode obsoja učence na pasivno sprejemanje znanja, ki ga posreduje učitelj, in na čim točnejšo reprodukcijo pridobljenega znanja pri spraševanju. Zaradi pomanjkanja učbenikov se je po osvoboditvi močno razširil tudi pouk v obliki **počasnega diktiranja** celotne učne snovi. Diktat v tej obliki je seveda tudi ena od nedopustnih metod pouka, če sploh lahko tak način učnega dela imenujemo metoda. Neogibno potrebno je, da tudi pri pouku zgodovine začnemo uvajati aktivne metode pouka, ki razvijajo sposobnost mišljenja in krepijo delovne navade učencev. Žal, še vedno pogrešamo med prosvetnimi delavci na vseh vrstah šol zavzetega iskanja in preizkušanja novih oblik in metod učnega dela, kar je najbolj zanesljivo jamstvo za kvalitetni dvig našega šolstva.

Med problemi, ki so se pojavili z vso ostrostjo takoj po osvoboditvi in še sedaj niso našli zadovoljive rešitve, je zlasti problem oskrbe naših šol z ustreznimi učbeniki in učili. Vsi predvojni učbeniki zgodovine so po osvoboditvi postali nerabni, učbenikov za zgodovino narodov Jugoslavije sprva sploh ni bilo, za občo zgodovino pa so se naše šole posluževale prevodov sovjetskih učbenikov. Čeprav so se pisci prvih učbenikov morali boriti z velikimi težavami, so vendar do leta 1956 izšli vsi zgodovinski učbeniki za prve štiri razrede gimnazij. Da je to vsekakor uspeh, kaže primerjava s Sovjetsko zvezo, kjer je prvi učbenik zgodovine SZ izšel šele leta 1931, ko so v diskusijo okoli konspekta za ta učbenik posegle najvišje državne in partijske avtoritete, med njimi Stalin in Ždanov. Za sedanjo štirirazredno oziroma prejšnjo višjo gimnazijo sta izšla do leta 1962 dve učbenika, ki zajemata na podlagi učnega načrta za gimnazije iz leta 1955 učno snov od dobe praskupnosti do francoske revolucije. Vendar je že leta 1960 svet za šolstvo LRS predpisal nov učni načrt za osnovno šolo, 1962 pa minimalni obseg snovi za gimnazijske učbenike. Potrebno je bilo znova razpisati učbenike za vse razrede osnovne šole in gimnazije. V začetku tekočega šolskega leta sta izšla zgodovinska učbenika za 6. in 7. razred (A. Metelko, I. Grobelnik). Oba učbenika se odlikujeta po bogati opremi s slikovnim materialom in po metodično dobro premišljeni prilagoditvi vsebine razvojni stopnji učencev. Za potrebe pouka v II. in III. razredu gimnazije je Zavod za napredek šolstva izdal prevod učbenika, ki ga je napisala M. Gross za hrvatske gimnazije. Obsega obdobje od francoske revolucije do leta 1906 in tako nadaljuje kurz obče in narodne zgodovine tam, kjer slovenski učbenik za II. razred gimnazije neha. Na razpis učbenika za 8. razred osnovne šole doslej ni bilo odziva, čeprav bi ta učbenik moral iziti do začetka šolskega leta 1964/65. Manjkata torej učbenika najnovejše zgodovine za osnovno šolo in gimnazijo. Skrbi, da dobijo naše šole učbenike, ki zajemajo v vzgojnem pogledu najpomembnejše obdobje zgodovine, ne bi smeli prepustiti le komisiji za učbenike in učila pri republiškem sekretariatu za šolstvo, temveč naj bi bila skrb vseh slovenskih zgodovinarjev, tako tistih ki poučujejo na šolah, kakor tudi znanstvenih delavcev. Če bi z učbenikom najnovejše zgodovine zamašili poslednjo vrzel v kurzu obče in narodne zgodovine za gimnazije, bi ustregli tudi številnim

povpraševalcem, ki na slovenskem knjižnem trgu zaman iščejo knjige, ki bi jih seznanila z najnovejšo občo in narodno zgodovino!

Uspešen pouk si težko zamislimo brez vse večje uporabe učil in avdio-vizualnih sredstev. Glede na veliko tehnično zmogljivost slovenske industrije bi bilo pričakovati, da bo Slovenija vodila v proizvodnji učil, vendar so jo druge republike, zlasti Hrvatska, znatno prehiteli. Svet za šolstvo LRS ni nikdar razpolagal z dovolj velikimi finančnimi sredstvi, da bi lahko pokrenil industrijsko proizvodnjo učil, zato je svojo dejavnost omejil na odobravanje prototipov učil; gospodarska podjetja pa so se le izjemoma lotila proizvodnje učil, ki ni obetala dobička. Izboljšanje lahko pričakujemo le od ustanovitve zavoda za učila, ki bi imel zadostna začetna finančna sredstva in potrebne tehnične in komercialne strokovnjake. Od preizkušenih starih učil za pouk zgodovine, kakor so stenski zemljevidi in slike, ni izšlo po osvoboditvi skoro nič. Zbirke stenskih zemljevidov in slik na mnogih šolah nam prav nazorno kažejo zgodovinske spremembe zadnjih petdesetih let, ker najdemo v njih stenske slike in zemljevide iz dobe Avstro-ogrske, stare Jugoslavije, okupacije in nekaj malega tudi iz nove Jugoslavije.

Precej boljše kot s stenskimi slikami in zemljevidi so naše šole oskrbljene z novjšimi avdiovizualnimi sredstvi. Med njimi je prav posebno pomemben diafilm oziroma filmski strip, kakor imenujejo diafilm v anglosaških deželah. V naši državi imamo sedaj tri pomembnejše proizvajalce diafilmov in ozkotračnih filmov za potrebe pouka: Zora film v Zagrebu, Sava film, oziroma zavod za šolski in poučni film v Ljubljani in Kulturno-propagandni center v Novem Sadu. Izbira diafilmov je sedaj že prav znatna; samo Državna založba Slovenije nudi okoli 140 diafilmov z zgodovinsko tematiko, žal pa je med njimi le malo diafilmov, izdelanih v Sloveniji. Diafilm se je tudi pri nas obnesel kot vsestransko uporaben in koristen učni pripomoček. Proizvodnja ni komplicirana, zato so se lotili izdelave diafilmov z uspehom tudi učitelji fotoamaterji. Cena projektorja za diafilm je zmogljiva tudi za skromna finančna sredstva manjših šol, predvajanje je preprosto in možno tudi v nezatemnjenih prostorih. Prednost diafilma je tudi v tem, da omogoča dobro prilagoditev diafilmskih slik na posamezne učne enote. Manj primeren je projektor za ozkotračni nemi ali zvočni film, ker je drag, za predvajanje je potreben zatemnjen prostor, izbor dobrih filmov pa je še zelo pičel.

Precej manjši pomen kot diafilm ima šolski radio. Radijske oddaje posluša razmeroma malo število učencev; radio še ni postal nepogrešljiv sestavni del pouka, temveč služi bolj prigodni in občasni dopolnitvi in poglobitvi učne snovi. Prav učinkovit učni pripomoček obeta postati televizija. Prvim poskusnim oddajam v letu 1963 bodo že januarja leta 1964 sledile redne televizijske oddaje za šole, ki bodo vsebovale tudi zgodovinske teme.

Skušal sem prikazati poglobitvene probleme zgodovinskega pouka na naših šolah. Dobro se zavedam, da nisem niti zdaleč izčrpal obsežne problematike. Nekateri od nakazanih problemov niso samo problemi zgodovinskega pouka, temveč splošni problemi našega šolstva, ki jih lahko reši

samo širša družbena skupnost, so pa med njimi tudi taki, ki jih lahko uspešno rešijo zgodovinarji v sodelovanju s šolskoupornimi organi ali z zavodom za napredek šolstva SRS. Če se nekateri od teh doslej niso zadovoljivo rešili, potem pač tudi zato, ker so sodelovali s šolskoupornimi organi posamezniki, ki so lahko zastopali le same sebe, ne pa tudi mnenja zgodovinskega društva kot organizirane skupnosti slovenskih zgodovinarjev. Zavzeto sodelovanje zgodovinskega društva pri vseh vprašanjih našega šolstva, ki posredno ali neposredno vplivajo na pouk zgodovine, je neogibno potrebno v času, ko v vse večjem obsegu prehajajo številne organizacijske in šolskoupornе naloge na samoupravnе družbene skupnosti. S prevzemom nekaterih nalog, ki so jih doslej reševali šolsko-upravni organi, bo tudi zgodovinsko društvo sodelovalo pri zgodovinskem procesu spreminjanja oblasti nad ljudmi v upravljanju osvobojenih ljudi s stvarmi.

Vier Vorlesungen aus der Versammlung der slovenischen Historiker in Kočevje

(Zusammenfassung)

Die ersten vier Abhandlungen in diesem Jahrgang des »Zgodovinski časopis« sind vier Vorlesungen, welche der Versammlung der slowenischen Historiker in Kočevje (am 14. und 15. X. 1963) vorgetragen wurden. Die Arbeit der Versammlung war der besseren Aufklärung von zwei bedeutungsvollen Ereignissen in der Geschichte des slowenischen Volkes gewidmet — der Versammlung der Abgeordneten des slowenischen Volkes in Kočevje vor zwanzig Jahren (am 1.—3. Oktober 1943) und der politischen Wiedergeburt des slowenischen Volkes vor hundert Jahren (in den 60-er Jahren des 19. Jahrhunderts; vgl. den Bericht über die Versammlung der slowenischen Historiker in Kočevje, S. 291—293).

Metod Mikuž gibt in dem Beitrag »Von der Versammlung in Kočevje bis zur ersten Sitzung des Slowenischen nationalen Befreiungsrates (SNOS) in Črnomelj« (5—21) zuerst die Übersicht über die Quellen und schneidet kurz die Problematik der verfügbaren historischen Literatur an (5—12); nach dem Umriss der Situation auf den Kriegsschauplätzen in Europa (und besonders in Jugoslawien) zwischen September 1943 und Februar 1944 (12—17) analysiert er im Schlusszteil seiner Abhandlung eingehender die Gesellschaftsstruktur der Abgeordneten des slowenischen Volkes und der Mitglieder des SNOS, ebenso aber auch die Beschlüsse der Versammlung der Abgeordneten des slowenischen Volkes in Kočevje (17—21).

Dušan Biber untersucht in der Abhandlung »Die Gottscheer Deutschen zwischen den beiden Weltkriegen« (23—42) insbesondere die Nazifizierung der Gottscheer Deutschen und ihre Aussiedlung am Ende d. J. 1941, womit die Politik des »Dritten Reiches« selbst mit dem aktiven Mitwirken der Gottscheer Deutschen die Deutscheninsel im Süden Sloweniens sechs Jahrhunderte nach

ihrer Entstehung liquidierte. Nach einer eingehenden Übersicht der Quellen und Literatur (23—25) bespricht der Verf. die statistischen Angaben und Schätzungen über die Gottscheer Deutschen (25—27), gibt eine kurze Übersicht ihrer politischen und kulturellen Organisationen in den ersten zehn Jahren Jugoslawiens (27—30) und schildert eingehender die allmähliche Überhandnahme der nazistischen Bewegung (30—38) und insbesondere die Einstellung der Gottscheer Deutschen während des Angriffes an Jugoslawien im April 1941 (Versuch der Übernahme der Macht, 11.—28. IV. 1941) und ihre freiwillige Aussiedlung.

Janko Jarc (Kočevsko im nationalen Befreiungskrieg, 43—92) gibt eine eingehende Abhandlung über die Ereignisse im Gebiet von Kočevje während des Kampfes des slovenischen Volkes um die Freiheit i. d. J. 1941—1945, als auch über die Rolle und Bedeutung dieses kleinen, mit Bergen und Wäldern bedeckten Gebietes in diesem anstrengenden Kampfe in seinem breiteren Umfang, welche in mancher Hinsicht eben durch die Aussiedlung der Gottscheer Deutschen unabsichtlich gefördert wurde.

Bogo Stupan gibt eine kurze Analyse der **Fragen des Geschichtsunterrichtes in den Schulen der SR Slovenien** (93—99).

Viktor Korošec

Iz kmečkega življenja v Egiptu v Dioklecijanovi dobi — v luči novih pápirov

Akademiku prof. dr. Milku Kosu ob sedemdesetletnici

I.

Namen naslednjemu članku je, da opozori znanstvene interesente na pomen pravne papirologije¹ in da morda celo vzbudi pri kakem mladem, pravno zgodovinsko usmerjenem pravniku veselje, da bi se lotil proučevanja te pravno zgodovinske discipline. Veliki mednarodni papirološki kongresi, ki se vrše vsako tretje leto, podajajo mednarodni obračun o proučevanju egiptovskih, pretežno grških pápirov v živahnem mednarodnem sodelovanju. Zelo bi bil vesel, če bi se tudi vsaj na eni izmed jugoslovanskih pravnih fakultet vzbudilo zanimanje za papirološki študij in bi tam nastalo študijsko središče, ki bi na mednarodnih kongresih prispevalo, obenem z drugimi slovanskimi papirologi, svoj delež tudi na tem področju.

¹ Splošna dela, ki jih citiram okrajšano: L. Mitteis — U. Wilcken, Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde: Historischer Teil (U. Wilcken); Juristischer Teil (L. Mitteis), Leipzig 1912; Paul M. Meyer, Juristische Papyri, Erklärung von Urkunden zur Einführung in die juristische Papyruskunde, Berlin 1920; Aristide Calderini, Manuale di papirologia antica, greca e romana, Milano 1938; Karl Preisendanz, Papyruskunde und Papyrusforschung, Leipzig 1933; W. Schubart, Einführung in die Papyruskunde, Berlin 1918; Das Buch bei den Griechen und Römern, 2. umg. Aufl. Berlin, Leipzig 1921; Papyruskunde (v A. Gercke — E. Norden, Einleitung in die Altertumswissenschaft, I. 9.) str. 27—68; Leipzig, Berlin 1924; Die Papyri als Zeugen antiker Kultur, Berlin 1925. — Papyri und Altertumswissenschaft: Vorträge des 3. internationalen Papyrologentages in München vom 4. bis 7. September 1933, herausgegeben von Walter Otto und Leopold Wenger (Münch. Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte, 13. Heft) München 1934; prim. zlasti Paul Collinet, La papyrologie et l'histoire du droit, str. 186—232. — L. Wenger, Die Quellen des römischen Rechts. (Österr. Akademie der Wissenschaften, Denkschriften, Band 2, Wien 1953), str. 160—172. — Raphael Taubenschlag, The Law of Greco — Roman Egypt in the Light of the Papyri, 332 B. C. — 640 A. D. 2nd ed., Warszawa 1955. — RE = Pauly - Wissowa, Realenzyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft. Stuttgart.

Pobudo za današnji članek mi je dala zbirka pápirov, ki sta jo objavila l. 1960 Arthur E. R. Boak in Herbert Chayyim Youtie pod naslovom *The Archive of Aurelius Isidorus in the Egyptian Museum, Cairo, and the University of Michigan* (P. Cair. Isidor.), Ann Arbor (The University of Michigan Press).²

Gre za zbirko 146 listin,³ ki so jih l. 1923 našli na smetišču (*sebbakhin*) nekdanje antične vasi Karanis, dandanes Kom Uschim. Vsebina teh grško pisanih pápirov kaže, da je bila to skupina listin iz zasebnega arhiva kmeta iz vasi Karanis v današnjem Faijumu v Srednjem Egiptu. Imenoval se je *Aurelios Isidoros*. Med najdenimi listinami jih je nekaj še iz zbirke njegovega očeta, *Aurelios Ptolemaios* po imenu, ki je bil tudi kmet in je imel številno družino (sedem sinov in najbrž eno hčer); njegov oče *Aurelios Pankratios* (ali *Pankrates*) je postal v rimski vojski nižji častnik, t. i. *speculator*. Izidorov-oče Ptolemej je umrl okoli l. 283. Izidor je bil rojen med leti 268 in 271; umrl je najbrž okoli l. 324.

Zbirka objavljenih pápirov, primerjana z nekaterimi drugimi starejšimi, ne prinaša nobenih velikih presenečenj in posebno pomembnih novih tekstov. Vendar pa nam odkriva dragocen vpogled v življenje v Egiptu v navedenem času — to je predvsem v Dioklecijanovi dobi, ki je prava prelomnica v razvoju rimskega prava.

Preden pa preidemo k vsebini zbirke, je treba, da se v kratkih potezah seznanimo z vlogo pápirov in njihovim proučevanjem, s papirologijo.

II.

Programi mednarodnih orientalističnih kongresov kažejo, da proučevanje »Starega vzhoda« pomeni proučevanje vseh kultur, ki so nastale na ozemlju, segajočem od otoka Krete proti vzhodu, tja do azijskih obal Tihega oceana, kjer se zaključuje s kitajsko in z japonsko kulturo.⁴ Med temi tako številnimi in različnimi kulturami zavzemata Egipt in Mezopotamija po starosti in po bogastvu svojih kultur še vedno odlično mesto. Obe kulturi sta kakor dvojčka, katerih razvoj je vkljub znatnim razlikam potekal pogosto močno vzporedno.⁵ Že v predzgodovinskem obdobju se

² *The Archive of Aurelius Isidorus in the Egyptian Museum, Cairo, and the University of Michigan* (P. Cair. Isidor.), edited by Arthur E. R. Boak (and) Herbert Chayyim Youtie. Ann Arbor (The University of Michigan Press) 4°, XIX + 478 strani, 7 plates. — Prim. oceno H. J. Wolff, v *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, roman. Abt.*, 78. Band, 440—446.

Pri citiranju besedila iz tehničnih razlogov navadno ne označujem dopolnitev in vrzeli. Edicijo pápirov Avrelija Izidorja citiram v tem članku kratko kot »Zbirko«.

³ Za naslednje podatke prim. uvodna izvajanja izdajateljcev na str. 3 ss.

⁴ Prim. V. I. Avdiev, *Istorija starog Istoka*, srbsko-hrv. prevod (M. Marković) Beograd 1952, str. 3; *Archäologische Übersichtskarte des Alten Orients*, Weimar 1959.

⁵ Prim. Alex. Scharff, *Geschichte Ägyptens von der Vorzeit bis zur Gründung Alexandriens*, München 1950, str. 9, 14, 16 s., 37.

v Egiptu druga Negadska kultura razvija istočasno z Djemdet-Nasrsko v Mezopotamiji. Precej ob istem času se v Egiptu (okoli 2850) in v Medrečju (okoli 2500) datira začetek zgodovine; najbrž močno istočasno se v obeh deželah pojavi pisava kakor tudi uporabljanje lončarskega vretena. Najbolj viden dokaz o stikih med Medrečjem in Egiptom je ročaj, najden v Džebel el Araku, ki nazorno upodablja vojaške spopade na kopnem in na morju, najbrž med Egipčani in Sumerci.

V obeh deželah nam je ohranjenih toliko napisanih virov kakor nikjer drugod. Mezopotamija nam je ohranila sto- in stotisoče listin napisanih na glinastih ploščah, iz Egipta imamo pa sto- in stotisoče napisov ohranjenih na papirih.⁶

Etimologija besede *pápyros* ni nesporno dognana. Rastlina, ki jo moderni botanik imenuje *Cyperus papyrus*, je v starem veku rasla v Egiptu ob Nilu. Dandanes jo najdemo le še v Sudanu, na Siciliji in v Palestini. Stari Egipčani so rastlino izkoriščali za izdelovanje raznih pripomočkov (vrvi, čolnov, za jed), predvsem so pa iz nje izdelovali pápire, prednike našega papirja. Pápire omenjata Herodot (II, 92) in Theofrast (Hist. plant. IV. 8, 3). Postopek za njihovo izdelovanje popisuje Plinij Starejši (Nat. hist. XIII, 68 ss.).

Stržen rastline so Egipčani razrezali na tanke, podolgaste trakove, ki so jih nato položili v vodoravni vrsti drugega poleg drugega. To vodoravno plast so prekrili z navpično plastjo, ki je bila tako dolga, kakor je bila zaželena višina (navadno med 25 in 40 cm). V stiskalnici so obe plasti stisnili, pri čemer sta se zlepili z naravnim lepilom, ki so ga trakovi vsebovali. Tako pridobljeni papirus (*χάρτις*) so izgladili; da so dobili boljše vrste, so ga satinirali; take izbrane vrste⁷ so se imenovali: kraljevska (*βασιλική*) ali *Augusta, saitica* (po mestu Sais) trgovska (*ἐμπορευτική*). Tako pridobljeni papirusov list so lahko z lepljenjem podaljšali in ga zvili v svitek (*τόμος*). Daljše besedilo so napisali v več stolpcih. Tako ima npr. Papyrus Michigan IV, 224, ki spada med najdaljše grške pápire, 172—173 strani s 153 stolpci in 6439 vrsticami.

Izven Egipta so našli le malo pápirov, nekaj v zapuščeni mezopotamski naselbini Dura-Europos⁸ ob Evfratu. V Egiptu se je mogla ohraniti

⁶ Za naslednje podatke prim. Wilcken, Grundzüge, str. XXVIII ss.; Calderini, Manuale, str. 15 ss., Schubart, Einführung in die Papyruskunde, str. 35 ss.

⁷ Calderini, str. 16.

⁸ *Dura-Europos* je bilo mesto na desnem Evfratovem bregu (sedaj as-Šalihiyyah). Mesto je ok. l. 280 ustanovil Seleukos Nikator tam, kjer je bila prvotno asirska naselbina *Dura*, in ga je imenoval po svojem rodnem kraju Europos. Mesto je bilo pod rimsko oblastjo od leta 165 do 265, ko ga je Sasanid Šappur osvojil in razdejal; pozneje so ga prebivalci opustili. Na razvaline so najprej postali pozorni Angleži l. 1921. Pozneje so tam (Fr. Cumont) našli 10 napisov na pergamentih (med njimi odlomek grškega dednega prava) in tri pápire (dve listini in eno pismo). — Prim. Preisendanz, str. 65 s., Calderini, Manuale, str. 27; Watzinger, članek v RE, Suppl. Bd. VII, 1940, str. 149—169.

taka množina pápirov le zaradi posebno ugodnih klimatskih razmer ali pa drugih srečnih okoliščin.

V Egiptu so nekaj pápirov našli⁹ v grobnicah: svojci so dajali mrliču v grob zlasti egipčansko »knjigo mrtvih«, ki naj mu služi v zagovor; nekemu Grku so dali v grob dramatsko pesnitev Timotheosa »Peržani«. Nekaj pápirov so tudi našli pri izkopavanju poslopij. Največ pa so jih nabrali na starih smetiščih, kamor so stari prebivalci Egipta med drugimi zavrženimi predmeti odlagali tudi stare, popisane pápire. Mnogo pápirov so iskalci dobili v kartonaži človeških in živalskih (npr. krokodilskih) mumij: take owoje so Egipčani radi sestavljali iz zlepljenih starih pápirov.

Evropska znanstvena javnost je postala pozorna na stare pápire, ko so v letih 1752—1754 začeli izkopavati Herkulaneum¹⁰ in so v veliki vili našli blizu 2000 — žal močno zogljenelih — svitkov pápirov. Kakor je P. Antonio Piaggio l. 1753 dognal vsaj za več kot sto svitkov, so teksti vsebovali spise filozofov Filodema in Epikura.

Zanimanje za pápire kot neposredne priče antične kulture se je nenavadno povečalo, ko so v večjih množinah prihajali v Evropo pápiri iz Egipta, ki so bili že po pisavi in jeziku različni.

Stari Egipčani so najbolj važne svoje napise dali vklesati v kamen v hieroglifski pisavi. Za literarne sestavke in za pisma so zgodaj začeli uporabljati kot podlago papirus. Ker so na pápire redko pisali s hieroglifi, so slovesno hieroglifsko pisavo nekoliko poenostavili kot hieratsko pisavo in pozneje še bolj kot demotsko pisavo. V demotski pisavi je ohranjenih precej listin, ki vsebujejo različne pogodbe med zasebniki. Najstarejša taka listina je iz leta 589 pred n. št.;¹¹ njena vsebina je neka kupna pogodba. Ker so že v rimski dobi v 4. stoletju Egipčani pod grškim vplivom uvedli koptsko pisavo, je tudi s to pisavo napisanih mnogo pápirov. Tako olajšujejo poznavanje egiptovske zgodovine in domačega egipčanskega prava hieroglifski, hieratski, demotski in koptski pápiri. Škoda je le, da se ti pápiri pojavljajo v znatnem številu razmeroma zelo pozno; samoumevno je, da jezikovne težave znatno ovirajo njihovo proučevanje.

V Egiptu so razen pápirov v egipčanski pisavi našli tudi druge. Od aramejske naselbine na južni meji Egipta izvirajo aramejski pápiri,¹² ki ustvarjajo zvezo s Palestino. Redki in manj važni so: hebrejski in sirski ter perzijski (iz časa od 619—629, ko so v Egiptu gospodovali perzijski Sasanidi).

Največ zanimanja so vzbudili pápiri v grškem jeziku, od katerih je prvi večji svitek prinesel iz Egipta v Evropo neki italijanski trgovec l. 1778.¹³ Ščasoma se je pokazalo, da je grških pápirov najdenih na sto- in

⁹ Wilcken, Grundzüge, str. XVI—XXIII; Calderini, Manuale, str. 24 ss.; Schubart, Einführung in die Papyruskunde, str. 10 ss.; Preisendanz, str. 67 ss.

¹⁰ Wilcken, Grundzüge, str. XVI s.; Calderini, Manuale, str. 21 s.; Preisendanz, str. 40—60.

¹¹ Schubart, Die Papyri als Zeugen antiker Kultur, str. 50, (P. 13571); prim. Papyri und Altertumswissenschaft, str. 281—301; William F. Edgerton, Demotica.

¹² Glej Yaron, Reuven, Law of the Aramaic Papyri, Oxford 1961.

stotisoče in da se raztezajo preko skoro 1300 letnega obdobja, od začetka vlad Ptolemejcev do prvih stoletij arabskega gospostva. V zvezi s splošnim zgodovinskim razvojem ločimo med njimi štiri velike časovne skupine: ptolemejske pápire za časa Ptolemejcev (312—30), rimske (od Avgusta do Dioklecijana), bizantinske (od Dioklecijana do konca bizantinskega gospostva v Egiptu l. 641) in arabske (po l. 641 do l. 995). Pápiri arabske dobe so pisani delno še v grškem jeziku, delno že v arabem; podobno imamo iz časa rimskega gospostva poleg ogromne množine grških tudi nekaj redkih pápirov z napisi v latinskem jeziku; le-ti so pretežno v zvezi z vojaškimi zadevami.¹⁴

Napisi na pápirih imajo različno vsebino. Predvsem vsebujejo obilo strokovnega gradiva za matematike, medicine, teologe itd. Matematične in medicinske traktate najdemo predvsem na egipčanskih pápirih, o kemiji in zdravilstvu pa nas pouče grški pápiri.

Med literarnimi pápiri naletimo ne samo na odlomke iz pesnitev že znanih pesnikov (Homerja, Hesioda, Pindarja, Sofokleja itd.) ter pisateljev Thukidida, Ksenofonta idr.), ampak na mnoga drugod že izgubljena dela. Tako so pápiri »odkrili« pet grških pesnikov in pisateljev.¹⁵ Poleg manjših zgodovinskih odlomkov je omeniti zlasti Aristotelov spis o atenski ustavi (*Ἀθηναίων πολιτεία*), ki je ohranjen samo na pápirih (ki so sedaj v Londonu in Berlinu).¹⁶

Bogato gradivo najde pravni zgodovinar v mnogih pápirih. Zakonikov sicer med njimi doslej ni bilo. Primeroma malo je pápirov, ki so ohranili besedilo kake zakonske norme;¹⁷ naj naštejemo nekaj najbolj važnih primerov: Posebno znan je Giessenski pápirus, ki vsebuje besedilo Karakalovega edikta iz l. 212 o podelitvi državljanstva vsem svobodnim prebivalcem rimske države, razen tistim, ki so bili *peregrini dediticii*.¹⁸ Ohranjen je reskript Septimija Severa in Karakale iz l. 199, ki je uveljavil nova načela glede priposestevanja provincialnih zemljišč (*longi temporis praescriptio*).¹⁹ Za domače egiptovsko pravo je posebno važen pápyrus

¹³ Wilcken, Grundzüge, str. XII s.; Calderini, Manuale, str. 8 ss.

¹⁴ Wilcken, Grundzüge, str. 54; str. 86: (W. ugotavlja, da se je v Dioklecijanovem in v Konstantinovem času uporabljalo latinščino pri sodiščih v Egiptu povečalo), prim. še str. 138.

¹⁵ Papyri und Altertumswissenschaft, str. 3—17: Sir Frederic G. Kenyon, Literary Papyri, zlasti str. 4: There are five authors of whom we owe our knowledge, apart from small and unconnected fragments, wholly to the papyri. These are Bacchylides, Timotheus, Hypereides, Menander and Herodas.

¹⁶ Prim. Sandys, Aristotle's Constitution of Athens, 2. izd. London 1912. — Glede drugih izdaj gl. Schubart, Einführung, str. 117.

¹⁷ Za izčrpen seznam glej Paul Collinet, Papyri und Altertumswissenschaft, str. 190 ss.: »Textes législatifs«; L. Mitteis, Grundzüge, str. 277—291, Chrestomathie, 312 ss.; Wenger, Die Quellen des römischen Rechts, str. 455 ss.; Calderini, Manuale, str. 134.

¹⁸ E. Kornemann und P. M. Meyer, Griechische Papyri im Museum des Oberhessischen Geschichtsvereins zu Giessen 1910—1912, str. 40. Prim. Wenger, Die Quellen des römischen Rechts, str. 459.

¹⁹ Aegyptische Urkunden aus den kgl. Museen zu Berlin. Griechische Urkunden (= BGU) Nr. 267; Friedrich Preisigke, Griechische Papyrus der kais. Universitäts- und Landesbibliothek zu Strassburg, I, 1912, Nr. 22.

Halensis (št. 1),²⁰ ki vsebuje precej grških določb iz prava, kakor je veljalo takrat v prestolniški Aleksandriji. Iz rimske dobe je najbolj obsežna zbirka, ki je nastala v zvezi s poslovanjem posebnega finančnega oblastva, imenovanega *Idios logos*,²¹ poleg finančno pravnih ima zbirka nekaj določb, pomembnih za zasebno pravo. Omenimo naj še drobce iz Gajevih institucij.²²

Neprimerno več je ohranjenih zasebnih listin, pogodb med zasebniki. Za osebno in rodbinsko pravo so važne ženitne pogodbe, listine o razvezi zakona, o očetovi izključitvi otroka iz družine (*apokeryxis*),²³ o posinovitvi, o varštvu, o prijavi novorojenčka itd. Znatno več je imovinskih pogodb: med njimi so kupno prodajne, locatio-conductio, posojilne, hrambene, darilne, razsodniške pogodbe ter poravnave.²⁴ V zvezi z obligacijami naletimo na poroštvo, prisego in aro. Za stvarno pravo nam papiri osvetljujejo razvoj priposestevanja, solastnine, emfitevze, zastavne pravice itd. Iz dednopravnega področja so ohranjene oporoke, listine o delitvi dediščine roditeljev med otroke.

Dragocen vir so nam papiri za poznavanje razvoja pravosodstva. Zlasti pa nam papiri nudijo poleg cesarskih reskriptov v Justinijanovem kodeksu edinstveno priliko, da opazujemo, kako se je po Karakalovi konstituciji (l. 212) razširjalo rimsko pravo v Egiptu in v koliki meri je moglo izpodriniti starejše domače pravo. O tem trenju med rimskim in domačim pravom je l. 1891 pokojni Ludwig Mitteis napisal knjigo »Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des römischen Kaiserreiches (Leipzig)«,²⁵ s katero je pravni papirologiji nakazal njeno nalogo v pravni zgodovini antike.

²⁰ *Dikaionmata*, Auszüge aus alexandrinischen Gesetzen und Verordnungen in einem Papyrus des philologischen Seminars der Universität Halle (Pap. Hal. 1) mit einem Anhang weiterer Papyri derselben Sammlung, herausgegeben von der Graeca Halensis. 1913. Nr. 1; prim. Wenger, Quellen, str. 115.

²¹ V zbirki BGU, V je pod št. 1210 objavljena zbirka pravnih predpisov iz časa Marka Avrelija pod naslovom »Gnomon des Idios Logos«. Predpisi so veljali za posebnega finančnega uradnika v Egiptu in so preko finančnih zadev večkrat posegali tudi v zasebno pravo, zlasti dedno pravo. (Za besedilo glej P. M. Meyer, Juristische Papyri, Berlin 1920, str. 315—345. — Prim. L. Wenger, Die Quellen des röm. Rechts, str. 462 s.)

²² Arthur Hunt, Pap. Oxyrrhynch., XVII (1927), 2301; Medea Norsa — Vincenzo Arangio — Ruiz sta v Papiri Greci e Latini (Pubblicazioni della Società Italiana per la ricerca dei Papiri greci e latini in Egitto), vol. XI, 1935, pod št. 1182 objavila obsežne odlomke Gajevih institucij na treh pergamentnih listin. Prim. B. Kübler, Gai Institutiones, 8. ed. Lipsiae 1939, str. IX. s.

²³ P. M. Meyer, Juristische Papyri, str. 24—28, obravnava primer take izključitve in razdedinjenja hčere. Rimsko pravo je ne pozna; gl. Cod. Inst. 8, 46, 6.

²⁴ Glej P. Collinet, La papyrologie et l'Histoire du Droit (Papyri und Altertumswissenschaft), str. 194—231; R. Taubenschlag, The Law of Greco-Roman Egypt in the Light of the Papyri (zgoraj op. 1).

²⁵ Ludwig Mitteis, Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des römischen Kaiserreiches. Mit Beiträgen zur Kenntnis des griechischen Rechts und des spätromischen Rechtsentwicklung. Leipzig (Teubner) 1891.

III.

Kolikor je doslej znano, je najstarejši grški pápirus iz l. 312/11.¹ Vsebuje ženitno pogodbo sklenjeno med Grkom in Grkinjo, ki sta bivala na otoku Elefantine, kjer je bila takrat makedonsko-grška vojaška posadka. Prvi hip se zdi čudno, da se grški pápiri pojavljajo razmeroma tako pozno, kajti stiki med Egipčani in Grki so bili precej starejši. Navezal jih je že faraon Bokhoris (ok. 720—715), ki ga grški zgodovinar Diodorus Siculus, Avgustov vrstnik, slavi kot najbolj zaslužnega zakonodajavca v starem Egiptu; med drugim mu pripisuje pravilo, da ni izterljivo posojilo, ki ni dokazljivo z zadolžnico.² Pozneje se je 26. dinastija (663—525) iz Saisa v svojem odporu zoper Asirce, večkrat pa tudi zoper domače nasprotnike, opirala na »grške vojaške najemnike«, ki so prihajali od druge strani morja.³ Tako je okoli l. 590 faraon Psammetih II. (593—588) ustanovil v Dolnjem Egiptu mesto Naukratis,⁴ kjer so grški naseljenci iz Mileta poslej živeli po svojem avtonomnem grškem pravu; ženitev (*παιγαμία*) z Egipčankami jim je bila prepovedana. Amasis (569—525) je bil v prijateljskih stikih s špartansko peloponeško mestno zvezo in s Polikratom, tiranom na otoku Samosu.⁵ Ko je (najbrž l. 453) zgodovinar Herodot potoval po Egiptu, je tam našel precej Grkov, ki so bili zaposleni bodisi kot najemniški vojaki, kot tolmači ali kot krčmarji ali pa so potovali po deželi kot turisti.⁶

Ko je Aleksander Veliki l. 332 zasedel Egipt in je ustanovil Aleksandrijo in ko so kmalu po njegovi smrti (323) Ptolemejci zavladali v Egiptu,⁷ so hkrati z Makedonci tudi Grki postali vodilni družbeni razred v Egiptu. Aleksandrija je kot državna prestolnica postala veliko središče in žarišče grške kulture z veliko knjižnico in Akademijo (Museion). Čeprav se Aleksandrija ni upravljala popolnoma avtonomno kakor nekdanje mestne republike v klasični Grčiji, je vendar ohranila mnogo grških tradicij. Državnopravno je veljala Aleksandrija kot mesto (*πόλις*), medtem ko je bil ves Egipt »dežela« (*χώρα*) Aleksandrije; celo stare egipčanske prestolnice, kakor Tebe, Memfis, Tanis, Sais, so bile pravno le velike

¹ Objavil ga je O. Rubensohn, *Elephantine Papyri*, Berlin 1907 pod št. 1; zato ga kratko citirajo kot P. Eleph. 1.

² Diodoros; *Bibliothèque*, I, 79, 93 s.; Erwin Seidl, *Einführung in die ägyptische Rechtsgeschichte bis zum Ende des Neuen Reiches*, (*Ägyptologische Forschungen*, 10), Glückstadt — Hamburg — New York 1939, str. 19 s.

³ U. Wilcken, *Griechische Geschichte im Rahmen der Altertumsgeschichte*, München-Berlin 1924, str. 57 s.

⁴ Alex. Scharff, *Geschichte Ägyptens*, str. 184; Wilcken, *Grundzüge*, str. 12 s., 47.

⁵ Prim. U. Wilcken, *Griechische Geschichte*, str. 78 s.; Herodot, II, 182, III, 40 ss.

⁶ Prim. Jacoby, članek Herodotos, v RE, Suppl. II (1913), str. 206—519, zlasti 392 ss.

⁷ P. Eleph. 1 (prim. op. 1) je datiran, ko je vladal v osmem letu Aleksandrovo sin, in je bil 14. leto Ptolemej satrap. Leta 305 si je Ptolemej I. privzel naslov »kralj« (*βασιλεύς*).

»vasi« (χώμη),^{7a} pri čemer so politična središča nom imenovali sicer metropole, ne da bi se zato zboljšal njihov pravni položaj. Pač pa so štela kot »mesta« avtonomna grška mesta: *Naukratis* v Delti, *Ptolemais*, ki so jo ustanovili prvi Ptolemejci v Gornjem Egiptu, in *Antinoopolis*, mesto, ki ga je l. 130 ustanovil v Faijumu rimski cesar Hadrijan.⁸

Za časa Ptolemejcev je grščina postala jezik dvora v Aleksandriji in vsaj v osrednjih uradih bila prvi uradni jezik. Za »deželo« so bili poleg grškega besedila potrebni tudi prevodi v domačem egiptovskem jeziku in pisavi. Celo besedilo sklepa egipčanskega svečeniškega kolegija o raznih počastitvah faraona Ptolomeja V. Epiphanesa (205—181) je na znanem »kamnu iz Rosette« napisano v egiptščini v hieroglifski in demotski pisavi, nato pa še v grškem jeziku in v grški pisavi — prav ta napis je odločilno pomagal pri razvozljanju egipčanske pisave in jezika. Zato je razumljivo, da se pojavlja sedaj veliko število grških pápirov. Značilno je, da niso v grškem jeziku pisani samo ptolemejski⁹ pápiri izza treh stoletij od Ptolemeja I. do Kleopatre, ampak da so večinoma grški tudi pápiri iz naslednje rimske dobe.

Rimska doba in z njo skupina rimskih pápirov se začne l. 30, ko je zmagoviti Oktavijan po bitki pri Akciji (l. 31) zasedel Aleksandrijo in nato Egipt pridružil rimski državi (*Aegyptum imperio populi Romani adieci*).¹⁰ Ko je l. 27, takrat imenovan že *Augustus*, nekaj provinc vrnil senatu, še ne »pomirjene« pa še naprej obdržal v svoji upravi, je Egipt ohranil v personalni uniji. Tu je vladal kot naslednik starih faraonov popolnoma neomejeno, hkrati pa je bil gospodar žitnice, iz katere je lahko oskrboval prehrano Rima (*cura annonae*).¹¹ Zato je skušal tudi preprečiti, da bi rimski senat kakor koli posegal v egiptovske zadeve.¹² V Egiptu ni postavil nobenega legata kot provincialnega namestnika, ampak je imenoval posebnega prefekta (*praefectus Alexandrae et Aegypti*), ki ga je izbral izmed plutokracije^{12a} (*equites*), medtem ko je drugod v svojih pro-

^{7a} Za egiptovsko *χώμη* glej Swoboda, članek s. v. v RE, Supplémentband IV (1924), str. 973 ss., ki ji odreka značaj »občine«, ampak jo označuje kot »najnižjo upravno in hkrati davčno enoto«.

⁸ Wilcken, Grundzüge, str. 12 s., 16 ss., 47 ss., 49 ss.

⁹ U. Wilcken, Urkunden der Ptolemäerzeit (Ältere Funde). I. Band: Papyri aus Unterägypten, 1927; II. Band: Papyri aus Oberägypten (I. Lieferung 1935, 2. Lief. 1937).

¹⁰ Za besedilo prim. Hans Volkmann, *Res gestae divi Augusti*. Kritische Textausgabe (Jahresbericht über die Fortschritte der klass. Altertumswissenschaft. Supplementband, Band 276), Leipzig 1942, str. 28, c. 27, v. 24.

¹¹ Tako je mogel v nekaj dneh rešiti krizo zaradi pomanjkanja žita. Sam pravi (Volkmann, *Res gestae*, str. 8) c. 5, vv. 32—35: *Non sum deprecatus in summa frumenti penuria curationem annonae, quam ita administravi, ut intra dies paucos metu et periculo (!) praesenti civitatem universam liberarim impensa et cura mea.* — Wilcken (Grundzüge, str. 186) navaja, da je za Avgusta prihajalo v Rim iz Egipta letno 1 740 000 hl žita. Za časa Flavijcev je egiptovsko žito zagotovilo mestno preskrbo za 4 mesece v letu.

¹² Za nadaljnja izvajanja prim. Wilcken, Grundzüge, str. 29; Schubart, Einführung, št. 259, vendar so tudi v Egiptu senatovi sklepi (*senatus consulta*) imeli obvezno moč, kakor v Rimu (Schubart, str. 268).

^{12a} Prim. O. W. Reinmuth, članek *praefectus Aegypti*, RE, Suppl. — Bd. VIII (1956), str. 526—539.

vincah vodilna mesta poverjal osebam senatorskega stanu (nobiliteti). Dalje je odredil, da so senatorji smeli potovati v Egipt samo z njegovim dovoljenjem. Medtem ko je bila pod Ptolemejci večina zemlje še državna ali vladarjeva lastnina (*γη βασιλική τε καὶ δημοσία*), se je v rimski dobi močno razširjala zasebna lastnina (*ιδιωτικὴ γῆ*) na zemlji.¹³

Glede pravnega položaja prebivalstva v Egiptu naletimo na velike neenakosti,¹⁴ tudi če ne upoštevamo razmeroma maloštevilnih sužnjev. Privilegiran položaj so imeli tisti, ki so bili rimski državljani (*cives Romani*). Na drugem mestu so bili Grki, kamor je šteti tudi potomce v Egiptu naseljenih Makedoncev; med Grki samimi so imeli prednost tisti, ki so bili občani v Aleksandriji. Egipčani so veljali kot premaganci in so postali *peregrini dediticii*, imeli so tako najmanj ugoden položaj med svobodnimi; samo oni so plačevali poseben davek po osebah (*λαογραφία* ali *ἐπικεφάλαιον*).¹⁵ Ko je l. 212. cesar Karakala podelil rimsko državljanstvo načeloma vsem prostim prebivalcem rimske države, je pri tem izvzel vse, ki so bili *dediticii*; zato l. 212 niso vsi Egipčani postali rimski državljani.¹⁶ Vendar se je nekaterim to posrečilo in mnogi izmed njih so nekako kot izraz hvaležnosti do Karakale kot prvo ime (*cognomen*) privzeli po njem ime *Aurelius* (gr. *Aurelios*).¹⁷

Ptolemejska uprava v Egiptu je slonela na plačanih uradnikih. Rimljani so plačano uradništvo nadomeščali z uvajanjem načela brezplačnih liturgij.¹⁸ Besedo in deloma tudi pojem so povzeli iz grških mestnih prav, zlasti iz atenskega. V Grčiji je veljalo kot dolžnost, da mora državljan, ki ima večje premoženje, enkrat sam finansirati izdatke za neko javno zadevo. Npr. kdor je v Atenah imel vsaj 3 talente premoženja, je moral prispevati za pevski zbor (*choregia*), ki je vsako leto šel na otok Delos v Apolonovo svetišče. Še težja je bila dolžnost opremiti državno vojno ladjo (*trierarchia*). Kot liturgije so Rimljani naložili prebivalstvu oskrbovanje večine upravnih funkcij v posameznih vaseh. S tem so prebivalstvu naložili nova bremena; prav obravnavana zbirka pápirov nam odkriva velike slabosti in pomanjkljivosti take ureditve.

¹³ Wilcken, Grundzüge, str. 30, 287, 288 ss., 302 s.; Schubart, Einführung, str. 405.

¹⁴ Wilcken, Grundzüge, str. 53 ss.; Schubart, Einführung, str. 269 s.

¹⁵ Wilcken, Grundzüge, str. 58, 85, 174, 189; Schubart, Einführung, str. 261, 266. Laum, članek *λαογραφία*, v RE, 23. Halbband (1924) str. 732—734.

¹⁶ Gai, *Institutiones*, I, 44: *Vocantur autem peregrini dediticii hi, qui quondam adversus populum Romanum armis susceptis pugnaverunt, deinde victi se dederunt.* — Prim. Wilcken, Grundzüge, str. 55 ss.

¹⁷ K imenu *Aurelios*, ki je povzet po Karakalovem pridevku *M. Aurelius Antoninus* glej Wilcken, Grundzüge, str. 55 ss., zlasti pa str. 57; dalje Klebs, članek *Aurelius* v RE, II (1896) st. 2431.

¹⁸ Članek J. Oehler, *Leiturgie* v RE, XII, 1925, stolpci 1871—1879, temeljno delo o liturgijah je napisal Fr. Oertel, *Die Liturgie. Studien zur ptolem. und kaiserlichen Verwaltung Ägyptens*, Leipzig 1917.

Položaj metropol v posameznih okrajih je Septimij Sever l. 202 skušal nekoliko izboljšati s tem, da jim je dovolil samostojne mestne svete (*βουλή*),¹⁹ ki so pa morali jamčiti za izterjavo davkov.

Egipt²⁰ je ostal v prvih treh stoletjih principatske dobe upravna enota pod cesarjevim prefektom. Vendar je ostala stara, geografsko dobro utemeljena delitev na Gornji in Dolnji Egipt tako živa, da so sredi ali v drugi polovici prvega stoletja Rimljani povezali stare okraje v troje okrožij: Tebaido (*Thebais*) na jugu, Delto na severu in iz sedmih nom (*ἑπτὰ νομοὶ καὶ Ἀρσινόϊτης*) sestavljeno vmesno okrožje. Na čelu okrožja je bil poseben epistrateg, ki mu je bila poverjena civilna uprava.

Dioklecijanova vlada (284—304)²¹ pomeni važen mejnik v zgodovini rimske države in še posebej Egipta. Težko ogroženo rimsko državo je skušal rešiti z uvedbo četverovladja (tetrarhije). Sam si je z vzdevkom *Iovius* privzel kot socesarja na zapadu prijatelja Maksimijana, ki se je imenoval le *Herculius*; hkrati si je vsak privzel svojega Cezarja. V tako vladani državi je dokončno obveljal cesarski absolutizem z močnim orientalskim poudarkom, ki se je na zunaj pokazal v pobožanstvenem položaju cesarjev (*dominus et deus*) in v perzijskem ceremonialu. V državni upravi je Dioklecijan vojaško oblast ločil od civilne.

V Egiptu, kjer je bil vladarjev absolutizem obstajal že več tisočletij, je Dioklecijanu povzročal hude skrbi upor, ki ga je vodil neki *Lucius Domitius Domitianus* v letih 295 in 296. Ko je Dioklecijan po sedem-mesečnem obleganju Aleksandrije upor končno potlačil, je tudi Egipt razdelil na tri province, ki jih je imenoval *Iovia*, *Herculia* in *Thebais*. Obe južni provinci sta dobili svojega provincialnega namestnika (*praeses*), severno pa je še naprej upravljal *praefectus Aegypti* (*ἐπαρχος*) v Aleksandriji, ki je v drugih dveh provincah ohranil vrhovno jurisdikcijsko oblast. Namesto prejšnjih toparihij starih egiptovskih nom je Maximinus Baia med 307 in 310 uvedel okraje (*pagus*), ki jim je načeloval poseben *praepositus pagi*.²²

Dioklecijan, ki je splošno znan po svojem uradnem maksimalnem ceniku²³ (*edictum de pretiis rerum venalium*) iz l. 301, je skušal izboljšati takratni pomanjkljivi davčni sistem.²⁴ Glede tega vsebuje Izidorjeva zbirka izredno zanimiv dokument (št. 1). Ko je bil Domicijanov upor zatrt, je egiptovski prefekt *Aristius Optatus* l. 297 objavil poseben dekret, ki so ga izdali vsi štirje cesarji skupno. Dekret sam ni ohranjen, pač pa imamo na omenjenem papiru popolno besedilo prefektovega razglasilnega

¹⁹ Wilcken, Grundzüge, str. 41 s.

²⁰ Wilcken, str. 34 ss.

²¹ Wilcken, Grundzüge, str. 66 ss.; članek W. Ensslin, C. Aurelius Valerius Diocletianus, v RE (2. Reihe), VII. Band (1948), str. 2419—2495.

²² Prim. Ernst Kornemann, članek *Pagus* v RE, 36. Halbband, Erstes Drittel (1942), st. 2318—2339 za Egipt st. 2338 s.; W. Enßlin, članek *praepositus* v RE, Suppl. — Bd. VIII (1956) str. 539—556, zlasti 545—547; M. Gelzer, Studien zur byzantinischen Verwaltung (Leipziger histor. Abh. XIII, 1909), str. 57.

²³ Glej Wengler, Die Quellen des römischen Rechts, str. 460 s.

²⁴ Die Grundzüge der Diokletianischen Steuerverfassung. Inaug. — Diss. (Frankfurt a. M.) vorgelegt von Herman Bott, Darmstadt 1928.

odloka. Iz njega izvemo, da so zemljiške davščine odmerjali po površini, po številu arur (arura je 2756 m², približno četrтина hektarja)²⁵ in po kakovosti zemlje; obenem so pobirali davke po osebah, po glavah podeželskega prebivalstva (v. 7 s.: *ἐκαστῇ κεφαλῇ τῶν ἀγροίκων*). Prefekt priznava, da so v preteklosti odmerjali davke večkrat neenakomerno, tako da so se mnogi odtegnili obdavčenju, medtem ko so bili drugi preobremenjeni. Odlok poziva provincialno prebivalstvo, naj vsak lojalno izpolnjuje svoje davčne obveznosti, drugače mu grozi kazen; cesarski dekret označuje kot posebno dobrohotnost vladarjev. Obenem odreja, da lokalna oblastva pošljejo prepis dekreta v vsa naselja, da se vsi z njim seznani. Izterjevalcem davkov grozi s smrtno kaznijo (v. 19 s.: *κεφαλῇ κινδυνεύει* = tvegajo glavo), če ne bi vestno opravljali svojega dela.

IV.

V zadnjem odstavku smo se že dotaknili vsebine zgodovinsko najbolj zanimivega pápira iz zbirke Avrelija Izidorja.

Za obdavčevanje so se najbrž že od Avgusta naprej morali prebivalci vsakih 14 let javljati v svojem domačem kraju, da so tam dali oblastvu ustrezne podatke za davčno odmero.¹ Dioklecijan je l. 297 odredil za vso državo davčno popisovanje. V arsinoitski nomi je ta davčni popis vodil censitor *Iulius Septimius Sabinus*. Čeprav je bilo zoper njegovo poslovanje tudi nekaj pritožb, je vendar ostalo dolgo v ljudskem spominu, kajti še v pápirih iz let 342 in 348 se stranke sklicujejo na njegov popis.²

V objavljeni zbirki je osem pápirov, ki so v zvezi s tem popisom. Navedemo naj nekaj podrobnosti. Za Izidorjevo mater je njen sin napovedal 1. decembra l. 298, da ima na zasebni zemlji (*ιδιωτικῇ γῇ*, v. 15) 24 oljčnih dreves. Dne 11. septembra 299 pa je sama napovedala drugo svoje nepremično premoženje, med tem neki drug oljčni nasad — tokrat je vse navedeno po površinskih enotah v arurah. Vsako tako prijavo je prijavitelj moral potrditi s prisego pri cesarjih, včasih pri njihovi sreči, izrečno izjavljaje, da je njegova izjava resnična. Kjer je navedena velikost površine zemljišča, so morale podati svoje izjave vse osebe, ki so pri tem sodelovale. To sta bila dva zemljemerca (*γεωμέτρης*), ki sta posamezna zemljišča izmerila v navzočnosti treh *iuratores*, predstavnikov nome, dalje pomočniki posebnih funkcionarjev, imenovanih *dekaprotoi*, in za varovanje mejnikov pristojni član vaškega oblastva. Končno navaja prijavo ime krajevnega učitelja (*didaskalos*), v čigar pisarni je bila listina sestavljena. Ker je več strank označenih kot nepismene, je vsakič pove-

²⁵ Wilcken, Grundzüge, str. LXXVII.

¹ Wilcken, Grundzüge, str. 192 ss.

² Posamezna mesta iz zbirke pápirov »The Archive of Aurelius Isidorus« bodo v nadaljnjih opombah navedena kot »Zbirka«. — Prim. Zbirko, str. 30 s.

dano ime pisarja, ki je izjavo nepismene stranke zapisal. Kot zadnji je *censitor* njihove izjave sprejel in spis podpisal.³

Lega zemljišča je v listini določena z naštevanjem sosedov.⁴ Zemlja sama je označena ali kot kraljeva, to je državna zemlja, ali kot zasebna. Dalje je navedeno, ali gre za popolnoma nerodovitno zemljo (*χέρσος*) ali za zemljo, ki je ne dosega naravna poplava (*ἄβροχος*) ali za rodovitno zemljo (*γόνιμος*), kamor so spadali tudi sadni vrtovi in vinogradi (*γῆ δειδουκή*).⁵

Značilno je, da je pri naštevanju sosedov določenega zemljišča, pogosto omenjena »zemlja brez« gospodarja (*ἀδικοποτος*), kar bi kazalo na to, da so obdelovalci pogosto pobegnili z zemlje, da bi se izognili hudim davčnim bremenom; zato je taka zemlja ostala neobdelana.

Po drugi strani se vidi, da je državna (»kraljeva«) zemlja vsaj dejansko že močno prešla v zasebno lastnino.⁶

Zanimivo je tudi opazovati, kako se je naglo spreminjala velikost zemlje, ki jo je imel posamezni kmet.⁷ V septembru l. 299 je Avrelij

Izidor posedoval državne in zasebne zemlje skupno $53 \frac{59}{64}$ arur. Leta 310 je imel skoro trikrat več, 140 arur, l. 324 pa zopet samo 80 arur zemlje. Verjetno si je do l. 310 s svojo prizadevnostjo premoženje tako povečal, kasneje je pa morda nekaj zemljišč oddal sinovom, ko so si z ženitvijo ustanavljali svoje družine.

Ker je podeželsko egipčansko prebivalstvo moralo plačevati glavarino, vidimo na pápiru št. 8, da Izidor l. 309 prijavlja sebe kot davčnega zavezanca (*ὑποτελής*), hkrati pa tudi svojega triletnega sinčka kot še nezavezanega davku (*ἀτελής*). V zvezi s tem izjavlja Izidor (vv. 11—13): »Živim v lastni hiši in popolnoma nihče ne živi že dolgo časa pri meni in prisegam..., da nisem nikogar skrival«.

Predaleč bi zašli, ako bi hoteli obravnavati še druge davčne napovedi, kakor tudi 28 davčnih vplačil in poročil ter 30 pobotnic o prejetem davku, ki je bil izpolnjen v pšenici, ječmenu, vinu, mesu, prašičih ali plevah, ali pobotnic za nakup vojaških oblek. Za vsa ta vprašanja bi bilo treba posebne papirološke študije, ki bi primerjala te pápire tudi s sorodnimi podatki v drugih objavljenih zbirkah.

Sliko o gospodarskih razmerah, v katerih je živel egipčanski srednji kmet v Dioklecijanovi dobi, nam osvetljujejo različne pogodbe, o katerih poročajo obravnavani pápiri.

³ Št. 3, v. 42; 4, 22; 5, 46: *Jul. Sept. Sabinus cens(itor) acc(epi) et subscripsi libellis*. — Značilno za utrditev centralističnih teženj je, da je njegov pristavek v latinščini, čeprav je vse prejšnje besedilo grško.

⁴ Podobno prim. navedbe sosedov v napisu *Formula Baetica* (= *Brunns*, *Fontes* 7, I, str. 334, št. 135, v. 4 s.: *Adfines fundo dixit... L. Titium et C. Seium et populum et si quos dicere oportet*. — Za babilonsko pravo srednje dobe prim. *Fr. Steinmetzer*, *Die babylonischen Kudurru* (*Grenzsteine*) als *Urkundenform*, *Paderborn* 1922, str. 424 ss.

⁵ Prim. uvod v Zbirki, str. 8, 39 s.

⁶ Prim. *Wilcken*, *Grundzüge*, str. 287, 309 ss.

⁷ Prim, uvod v Zbirko, str. 7 ss.

Na pápirih iz Izidorjevega arhiva je ohranjenih deset kupnih in prodajnih pogodb, pet posojilnih, šest zakupnih pogodb, ena poroštvena in dve o delitvi dediščine. Ker je od l. 212 (*constitutio Antoniniana*) veljalo rimsko pravo v vsej rimski državi, nastane pri vsaki teh pogodb vprašanje, ali je pravo, kakor naletimo nanj v teh listinah, v skladu z rimskim pravom.

Kupne prodajne pogodbe (št. 83—93) so vse formulirane *ex latere venditoris*: prodajalec izjavlja, da je kupcu prodal določen predmet. Predmeti prodaje so: domača živina (konj, osel, oslica; št. 83—86), fižol (87—91), seme za zelenjavo (93).

Nikjer se ne omenja prodaja sužnjev; to je v skladu s splošno znanim dejstvom, da je bilo v Egiptu v tem času razmeroma malo sužnjev.⁸

Po rimskem pravu jamči prodajalec kupcu za pravne in za stvarne napake. Glede jamstva za pravne napake izjavlja prodajalec, da prevzema »vso garancijo« (*πᾶσαν βεβαίωσιν*) zoper vsakega tožnika, ki bi uveljavljal kako zahtevo glede prodanega konja ali oslička (83; 86). Zadržani pa so prodajalci glede stvarnih napak prodane živali. Navadno o tem sploh ne govorijo, enkrat (86, v. 9) pa ugotavlja prodajalec, da kupec kupi osličko »tako, kakršna je« (*τοῦτην τοιαύτην*),⁹ tako je ni upravičen vrniti (*ἀναπόριστον*), če bi z njo ne bil zadovoljen. — Pri prodaji fižola je samo enkrat (št. 92, v. 11 s.) rečeno, da mora biti od nove žetve (*τὸ γένος νέον*), čist, nepokvarjen in dobre vrste; dobavljen mora biti brez zamude.

Za zelenjavno seme (93) je določen samo dobavni čas in kraj (na skednju).

V kupnih pogodbah o domači živini je včasih rečeno, da je kupnina plačana (83, 85, 86); drugače je kupnina vsaj navedena. Pri prodajnih pogodbah o fižolu naletimo trikrat (87, 90, 91) na to, da je kupnina plačana vnaprej (prenumeracijski kup); gre pravzaprav za denarno posojilo kupca prodajalcu. Kmet obljublja, da bo fižol dobavil ob žetvi. Hkrati zagotavlja kupcu, da ima pravico do izvršbe zoper dolžnikovo osebo in vse njegovo premoženje takó, kakor na podlagi sodbe (*καθάπερ ἐκ δίκης*, 89, 11; 90, 11; 91, 14 idr.).

Končno je zanimivo, da 39 listin vsebuje (včasih celo po večkrat) stipulacijsko klavzulo: *ἐπερωτηθεὶς ἀπολόγησα* = »Vprašan (sem bil in) sem soglašal (odgovoril).« Kakor znano, je bila rimskopravna stipulacija, ki je bila sestavljena iz vprašanja (Ali obljubiš dati npr. sto sestercev) in iz ustreznega odgovora (»Obljubim«), najbolj preprosta oblika za usta-

⁸ V vseh 146 pápirih iz Izidorjevega arhiva naletimo na sužnje samo trikrat. — Ko siroti Thaesion in Kyrillous naštevata, kaj je njun pokojni oče zapustil, omenjata med drugimi premičninami skupno dva sužnja, od katerih je bila vsaj ena ženska sužnja (št. 64, v. 22). V svoji drugi vlogi trdita, da si mačeha neopravičeno lasti zastavno pravico na polovici sužnje pokojnega moža (št. 62, vv. 19, 23). — Končno izvemo iz poškodovanega pápira št. 141, da je neki Apynchios skupno s svojo sužnjo ponoči ulomil v stanovanje (*μονή*) Avrelija Izidorja in mu odnesel mnogo žita in vrečo. Vrh tega je napadel Izidorja, ko je hotel tatova prijeti.

⁹ Gregor Krek, Zgodovina in sistem rimskega zasebnega prava: Obligacijsko pravo, Celje 1937, str. 333 s.

novitev iztožljivih obveznosti. Zato so na ozemlju, kjer je bilo rimsko pravo l. 212 šele uvedeno, radi dostavljali to klavzulo, da bi z njo trdno zagotovili veljavnost sklenjenega posla.¹⁰ Pri kupni pogodbi se tako zavezuje prodajalec, da kupcu kupljene stvari ne bo nihče osporaval in odvzel kot lastnik.¹¹ — Enako se zavezuje, da bo najbrž ob žetvi dobavil fižol (oz. zelenjavno seme), za katerega je prejel kupnino.¹² V posojilni pogodbi se tako zavezuje dolžnik,¹³ ob vrnitvi posojila pa tudi upnik, ki obeta, da dolžnikov, ki so pravkar plačali svoj dolg, nihče ne bo več terjal.¹⁴ V zakupnih pogodbah se tako zavezuje navadno zakupnik,¹⁵ ob plačilu zakupnine pa prejemnik.¹⁶

V petih pápirih naletimo na posojilne pogodbe. Predmet je ali denar (št. 93 iz l. 282 in št. 94), dvakrat pšenica (95 s.) in enkrat fižol (97: *φάσηλος*).

Denarna posojilna pogodba je po besedilu ohranjena samo ena (št. 93). Upnica Avrelija Sarapias posodi dolžniku Kopresu 7260 drahem srebra za tri mesece. Obresti so 12 %, kajti mesečno bo dajal po eno drahmo za mino srebra (1 mina = 100 drahem); 12 % obrestna mera je veljala v tem času splošno v rimski državi.¹⁷ Upnica sklepa pogodbo sama brez moškega varuha (*κύριος*), ker ima kot mati večjega števila otrok privilegij *ius liberorum*,¹⁸ na kar se sama izrečno sklicuje (v. 11 s.: *χωρίς κυρίου χρηματισμοῦ τικνών δικαίω*). Upnica si izgovori pravico, da sme izvajati izvršbo zoper dolžnikovo osebo in zoper njegovo imovino, če ne bi pravočasno plačal svojega dolga. Zanimivo je, da posojilna in zakupne pogodbe dolžnike osebno popisujejo, s tem da navajajo njihovo približno starost in kako posebno znamenje (npr. na licu, v. 8 s.), po katerem ga je mogoče že na zunaj spoznati.

Druga listina je potrdilo upnika, ki je član mestnega sveta (*βουλευτής*) v avtonomnem mestu Antinoopolisu, da mu je Avrelij Izidor vrnil poso-

¹⁰ Stipulacijsko klavzulo najdemo v poročilu sitologov, koliko žita so nabrali, obenem z zagotovitvijo, da so pošteno ravnali (št. 9, 14), v potrdilih o prejemu žita (57, 30) in denarja (54, 14; 58, 17), pri pogodbah glede namestovanja liturgij (80, 21, 26; 81, 28; 82, 15); ob delitvi zapuščinskih stvari (104, 24; 105, 15), pri poročtvu (?) (106, 1), pri ovadbi (127, 13) in pri prevzemu domačih ubežnikov (128, 13). Za kupne in prodajne, posojilne in zakupne pogodbe glej naslednjih šest opomb.

¹¹ Št. 83, 14; 86, 10; kupec in prodajalec se pa zavežeta v št. 84, 11 (morda je kupnina ostala še kreditirana).

¹² Št. 87, 1; 85, 5, 15; 89, 13; 90, 12; 91, 14; 92, 14.

¹³ Št. 93, 26; 95, 10; 97, 1, 4, 20.

¹⁴ Št. 94, vv. 16, 24, 27.

¹⁵ Št. 98, 17; 99, 25; 100, 19; 101, 12; 103, 19.

¹⁶ Št. 109, 8; 111, 16; 112, 13; 113, 14 s.; 116, 10; 119, 8; 121, 10; 122, 6 (zakup se obenem podaljšuje).

¹⁷ Paulus, *Sententiae*, 2, 14, 2: *Usurae supra centesimam solutae sortem minuunt...*, glej tudi *Codex Iustinianus*, 4, 32, 26. Prim. P. F. Girard — R. Mayr, *Geschichte und System des römischen Rechts*, Berlin, 1908, str. 561, op. 1.

¹⁸ Gai, *Inst.* 1, 194: *Tutela autem liberantur ingenuae quidem trium liberorum iure, libertinae vero quattuor.* — Za starejše primere iz pápirov, v katerih se ženske sklicujejo na *ius liberorum*, gl. B. Kübler, *Gai Institutiones*, 8. edit. Lipsiae, 1939, ad I, 194 op.

jenih 30 talentov srebra. To posojilo je bil dolžniku izplačal upnikov oskrbnik (*προνομήτης*), ne da bi bil zato od njega zahteval kaj pismenega (*ἀγγαγίως*). Upnik zagotavlja dolžniku, da niti on niti njegov oskrbnik niti bodoči njuni dediči ne bodo od njega ničesar več terjali. S stipulacijo se dosedanji upnik tudi zavezuje, da bo na svoje stroške zavrnil vsakogar, ki bi od dolžnika zahteval plačilo. S posebno izjavo, prav tako potrjeno s stipulacijo, se upniku pridružuje oskrbnik, ki je bil svoj čas posojilo izplačal.¹⁹

Že v mezopotamskih pravih naletimo na to, da se za posojilo srebra plačujejo znatno nižje obresti (20 %) kakor za žito (33 1/3 %).²⁰ Podobno opazimo tudi v obeh posojilnih pogodbah, v katerih je Avrelij Izidor l. 310 posodil nekemu sovaščanu 6 artab²¹ žita do meseca Pauni (št. 95), drugemu sovaščanu pa naslednji dan do istega meseca 4 artabe semenškega žita (št. 96). Obakrat se dolžnik zaveže s stipulacijo, da bo povrnil obenem 50 % več žita kot obresti za izposojeno žito, in to za čas pičlega pol leta, preračunane za celo leto, bi bile tako 100 % obresti. Nadaljnje posojilo sto artab fižola, ki ga s stipulacijo obljubi dobaviti sedem mož, med katerimi je tudi Avrelij Izidor (št. 97), je najbrž prikrita prenumeracijska prodaja, kakor to domnevata tudi izdajatelja. Obenem zagotavljajo, da sme upnik terjati dolžno množino fižola od kogar koli izmed njih

¹⁹ Ker je besedilo pápira št. 94 zelo značilno, naj ga kot primer navedem v prevodu v celoti. P. Cair. Isidor, št. 94:

Avrelij Sarapion, Hermijev sin, senator sijajnega Antinojevega mesta, Avreliju Isidoru, Ptolemejevemu sinu iz vasi Karanis, pozdrav:

Izjavljam s to listino, da sem od tebe to, kar je tebi posodil brez pisanja naš oskrbnik Aurelij Hairemon, (namreč) 30 talentov cesarskega denarja, prejel v polnem znesku. Glede tega nimam nobene terjatve (»besede«) zoper tebe in niti jaz, Sarapion, niti Hairemon ali moji potomci ali najini potomci, ne bomo terjali tega, kar je bilo lepo in zvesto vrnjeno. Če boš pa v katerem koli času trpel od koga kako nadlegovanje ali kako zahtevo glede omenjenega srebra, bom jaz, Sarapion, tistega na lastne stroške tako zavrnil, da ti bosta varnost in prostost od skrbi na vsak način od mene zagotovljeni. In vprašan sem odgovoril.

Za drugega konzulata naših gospodov (despotov) Konstantina in Licinija, Avgustov g. Pahon.

(2. roka:) Avrelij Sarapion, Hermijev sin, kakor rečeno senator, sem prejel od Izidorja, kar mu je posodil brez pisanja naš oskrbnik Hairemon, 30 talentov srebra v celoti, glede česar nimam nobenih zahtev zoper njega, ampak bom tudi zavrnil vsakega tožnika, kakor zgoraj stoji. In vprašan sem soglašal.

(3. roka:) Avrelij Hairemon, Sarapionov oskrbnik, soglašam s to pobotnico glede omenjenega srebra 30 talentov, kakor omenjeno. In vprašan sem odgovoril.

²⁰ Tudi v Teodozijevega zakoniku (C. Th. 2, 23, 1) iz l. 483 je Konstantin za posojilo v blagu določil 50 odstotne obresti kot najvišjo mero; prim. Girard-Mayr, o. c. str. 561, op. 4.

²¹ Artaba, od Perzanov prevzeta mera za žito (Herodot, I, 192), ni bila v Egiptu vedno enako velika. V ptolemejski dobi je bilo vsaj pet različnih artab (od 39, 39 1 do 21, 88 l). V rimski dobi je za dobavo žita cesarskim skladiščem veljala artaba, ki je merila 29, 18 litrov. — Prim. Hultsch, članek Artabe v Pauly-Wissowa, RE, II (1896), 1300 s., in Suppl. Bd. I. (1903, 142 ss.); Wilcken, Grundzüge, str. LXVIII.

z osebno ali z imovinsko izvršbo *κατὰ τὸ τῆς ἀλληλεγγύης*²² *δίκαιον*, to je po pravu veljavnem za solidarno odgovornost oz. medsebojno poroštvo (v. 13).

O zemljiškem *zakup*u je v naši zbirki šest pogodb (št. 98—103). Sklenjene so: ena (št. 98) za pet let, štiri (99—102) na tri leta, ena (103) za eno leto. Zakupnik je dolžan, da zemljo redno obdeluje in da oskrbuje vse, kar je potrebno v zvezi z namakanjem (vzdrževanje prekopov ipd.). Včasih (99, 15 s.; 102, 17 s.) se izrečno zavezuje, da med zakupno dobo ne bo opustil zakupa. Dogovorjena zakupnina v žitu se oddaja vsako leto ob žetvi; davščine pa plačuje zemljiški lastnik (*κτήτωρ*).²³ V zadnjih dveh listinah (102, 103) je določeno, da zakupnik ne plačuje nobene zakupnine zakupodajavcu, pač pa da prevzame izpolnitev vseh davščin od zakupnega zemljišča, bodisi v pšenici, ječmenu ali denarju (103, v. 13 s.). Kot davščine so našteje v pogodbi št. 102 (v. 12—14) žitni davek (*σιτοδὸν μετρημα*),²⁴ *annonae*,²⁵ *πιβολαι*²⁶ in cesarska (*θεια*) *διατόπσις*²⁷ (*delegatio*). — Zakupnik se tudi zavezuje, da bo po koncu zakupne dobe vrnil zakupno zemljišče zakupodajavcu, včasih obdelano, včasih nepreorano.

Med 17 ohranjenimi pobotnicami (107—123) so vse razen ene (123) pobotnice o prejemu zakupnin.

Ohranjeni sta končno dve listini (št. 104, 105) glede razdelitve posameznih *zapusčinskih* stvari.

Brata Chairemon in Kopres sta imela najbrž v solastnini po enakih deležih 2 aruri zemljišča. Po bratovi smrti je Chairemon 13 let obdeloval — očitvidno na svoj račun celo zemljišče in od njega oddajal vse davščine. Na zahtevo nečakinj po pokojnem bratu, za katere je nastopal njen ujec Ammonios, Chairemon prepušča celotno zemljišče pod enakimi pogoji njim v obdelovanje za 13 let; deklici morata poravnati vse davščine. Po preteku te dobe se bo zemljišče razdelilo: eno aruro bo vzel stric Chairemon, drugo aruro pa nečakinji.

²² L. Mitteis, Grundzüge, str. 113 s., ugotavlja, da je s to klavzulo zagotovljeno solidarno (korealno) jamstvo vseh dolžnikov.

²³ Wilcken, Grundzüge, str. 220.

²⁴ Papyrus št. 29 vsebuje poročilo o pobranem žitnem davku (*τοῦ σιτικοῦ*) pri sedmih davčnih obveznikih. Vsi so plačali davek v denarju od 200 do 2700 drahem.

²⁵ Tako se v Egiptu imenujejo dajatve žita za tam nastanjene rimske vojake, častnike in uradnike (*annona militaris*) in dajatve žita za preskrbo Rima ali pozneje Carigrada. Prim. Wilcken, Grundzüge, str. 188, 359 ss. in 368 ss.; H. Bott, Die Grundzüge der Diokletianischen Steuerverfassung, str. 14 ss.

²⁶ *Epibolē* je ali prisilna dodelitev neobdelanega državnega zemljišča sosedom (*proximi quique possessores*) v prisilni zakup ali pa je davčni delež, ki zadane določen kraj. — Wilcken, Grundzüge, str. 319; Schubart, Einführung, str. 405; Preisigke, Fachwörter des öffentlichen Verwaltungsdienstes Ägyptens in den griechischen Papyrusurkunden der potolomäischen Zeit, Göttingen 1915, str. 82.

²⁷ Grški izraz *διατόπσις*, ki mu ustreza latinska beseda *delegatio*, pomeni vsakoletno lastnoročno cesarjevo odločitev o davčnem znesku za prihodnje leto ter ukaz, da se ta davek pobira. Prim. C. Th. I, 28, 1. 29, 2, XI 1, 1. 16, 8. — Glej Seeck, članek *delegatio* v Pauly-Wissowa, RE, IV. Bd. (1901), st. 2431.

Druga listina (105) razpravlja o delitvi dveh možnarjev. Enega sta vzela drugače neznana stric in teta. Drugega si pa delijo zopet po polovicah stric Chairemon in obe hčerki pokojnega Kopresa.

Listina o prevzemu poročstva (št. 106) je preveč poškodovana (manjkata dve tretjini), da bi mogli o njej kaj več povedati.

Še več kakor našete pogodbe nam o življenju srednjeegiptovskega kmeta povedo vloge, s katerimi se je v različnih težavah obračal na oblastva in jih prosil pomoči. Takih zadev je bilo precej.

Izidorjeva listinska zbirka nam daje predvsem poučno sliko o tem, kako so egiptovski mali in srednji kmetje občutili sistem opravljanja uradnih funkcij po načelu liturgij, na katerem je slonela rimska uprava v Egiptu.

Liturgijske obveznosti so podeželsko prebivalstvo hudo obremenjevale. Avrelija Izidorja je v dvajsetih letih od leta 298/99 do 319/19 zadelo kar enajst liturgij, to se pravi, povprečno vsako drugo leto ena. Najprej je bil *kephalaiotes*, vodja oddelka delavcev, ki so morali nekaj prenašati ali pa opravljati tlako. Drugič je bil čuvaj nad posejanimi polji (*pediophylax*); dvakrat je moral zbirati davčne dajatve (med njimi enkrat meso), enkrat je bil predstojnik domače vasi (*χωιάρχης*),²⁸ dvakrat predstojnik žitnih skladišč (*sitologos*), enkrat je imel zbirati pleve, enkrat je bil *tesserarios* v svoji občini, dveh nadaljnjih funkcij pa ni mogoče določiti.

Liturgijska obremenitev je bila huda zlasti zato, ker je tak zavezanec jamčil za uspešno opravljanje poverjene funkcije. Ko se Avrelij Izidor brani nove funkcije zbiralca plev (št. 68), omenja, da ga štirje nasprotniki, med katerimi je tudi vaški tajnik (*γραμματεὺς*), hočejo z novo obremenitvijo gospodarsko pogubiti, potem ko so od prejšnjega zavezanca najbrž denarno podkupljeni. V istem spisu, naslovljenem na predstojnika novega okraja (*praepositus pagi*), trdi, da njegovi nasprotniki varujejo trinajst svojih varovancev bremen. Zato so bili (že prej) njemu naložili funkcijo sitologa, da bi bil odgovoren za primanjkljaje od nerodovitne zemlje in da bi tako gospodarsko propadel. Nato potoži, da je na njegovo ime vpisanih 140 arur, od katerih daje fiskusu ne ravno malo, čeprav je dobršen del zemlje nerodovit.²⁹ Kulturnozgodovinsko zanimiv je uvodni stavek (v. 6 s.): »Zakoni prepovedujejo ukrepe, ki naj nas, srednje ljudi, uničijo in poženejo v beg.« Izidorjev poziv oblastvu ima očitno namen pokazati, da je bil njegov položaj zares težak. Pobeg z zemljišča, zlasti zaradi prevelikih javnih bremen obravnava rimska postklasična cesarska zakonodaja v zvezi s položajem kolonov.³⁰

²⁸ O komarhu prim. Wilcken, Grundzüge, str. 84; Fr. Preisigke, članek s. v. v RE, 21. Halbband, st. 1129—1181. Prim. tudi v naši zbirki št. 125; 129 s. — V rimski cesarski dobi, od 3. stoletja naprej nastopata redno vsaj po dva komarha. V tem času komarhi izvršujejo zaporna povelja, pobirajo davke in o tem izdajajo potrdila, skrbijo za vaška zemljišča, ki jih tudi oddajajo v zakup, in stavijo predloge za postavitve novih liturgijskih funkcionarjev.

²⁹ V fragmentarno ohranjenem papiru št. 138 se pritožuje star mož, čigar ime ni ohranjeno, da sta ga komarha vasi Karanis obremenila z neko liturgijo, čeprav že njegova sinova opravljata liturgijo sitologov in pobiranja davkov.

³⁰ C. Th. 5, 9 ss. C. Iust. 11, 48 (49) ss.

Liturgijskih obveznosti je bilo sčasoma toliko, da so si zavezanci pogosto poiskali namestnike, ki so za dogovorjeno plačilo namesto njih opravljali ustrezne dolžnosti. O takem namestovanju pričajo štirje pápiri Izidorjeve zbirke.

Zdi se, da je vsaka mestna četrt (*ἔμφορον*) morala oskrbeti neke z mečem oborožene služitelje, ki so se imenovali *symmachoi*. Izidorjev brat Heron l. 296 obeta (št. 80), da bo namesto obveznika, čigar ime ni ohranjeno, ki pa je iz iste mestne četrti, opravljal to dolžnost. S stipulacijo potrjuje pravemu obvezniku, da bo službo opravljal brez graje (*ἀμύπτως*) in da svojega mesta ne bo prej zapustil, preden ne bo pravilno razrešen svoje dolžnosti. Za svoje namestovanje je že prejel tri talente srebra in meč. Da bo te obveznosti res izpolnjeval, jamči zanj kot porok Aurelios Dios, ki tudi stanuje v isti mestni četrti.

Na pápiru št. 81 (iz l. 297) je ohranjena pogodba v korist tretjemu. Vas Karanis je Izidorjevemu bratu, Aurelios Perās po imenu, naložila delo izven domače nome (*ἀποδήμησης*) pri kopanju prekopa, t. i. »Trajanove reke«. Ker je Peras preobložen z delom na svoji kmetiji, je brat Izidor sklenil z Avrelijem Polionom pogodbo, da bo le-ta brez graje opravil predpisano delo. Izidor mu bo za dva meseca plačal 2 talenta srebra in dajal običajna živila. Dva meseca se štejeta od dneva, ko bo namestnik odšel iz Arsinoitske nome. Če se delo podaljša, plača Izidor namestniku za vsak nadaljnji dan po 200 drahem. En talent srebra mu Izidor takoj izplača, drugi talent pa v mesecu Pauni. Dogovor je bil potrjen s stipulacijo.

Tretji pápirus (št. 82) vsebuje pogodbo, ki sta jo sklenila (l. 318) Izidor in Avrelij Ptolemaios, za katerega nastopa kot zastopnik njegov brat Papeis. Obe stranki zamenjujeta liturgiji, ki bi jih morali opravljati za svojo vas.

Končno (št. 123) potrjuje l. 317 Izidorju mati Avrelija Tanouphis, da je od njega prejela »najemnino« (*μισθός*, v. 5), ki jo je njen sin zaslužil, ko je opravljal namesto Izidorja neko liturgijo, ki ni natančneje označena.

Kako so določali liturgijske funkcionarje, nam vsaj za nomarhe pokaže pápirus št. 125. Aktivna nomarha vasi Karanis predlagata, naj *praepositus pagi* za prihodnje leto postavi za nomarha Avrelija Izidorja in nekega Ptolemeja. Svoj predlog utemeljujeta s tem, da sta oba predlagana premožna in primerna (*ἐνδόξον; καὶ πτηδίων*) in da bosta »poverjeno jima skrb« (*ἐχρηστίσαν ἑντοῖς φροντίδα*; v. 9 s.) »dobro in zvesto« opravljala (*ἐπιτελοῦντας... ὁγῶς καὶ ἐπιστῶς*; vv. 9, 11). Predlagatelj prevzemeta za svoj predlog polno odgovornost (v. 5 s.: *τῷ ἰδίῳ ἡμῶν κινδύνῳ*). Naj opozorimo na paralelo iz rimskega prava, da so po Dioklecijanovem reskriptu C 5, 75, 5 (najbrž iz l. 294) mestni magistrati (*magistratus municipales*) mogli biti toženi z *actio tutelae subsidiaria* za povračilo škode, če so imenovali neplačevitega varuha (prim. tudi Ulpijan D. 27, 8, 1 pr). V tem reskriptu pripisuje Dioklecijan uvedbo načela take subsidiarne odgovornosti nekemu senatovemu sklepu iz Trajanove dobe.

Med pápiri Avrelija Izidorja je tudi vloga (št. 73), ki jo je kot vaški *tesserarius* skupno z drugim vaškim funkcionarjem, s kvadrarijem Aurelios Palemon po imenu, naslovil naravnost na prefekta v Aleksandriji. Vlogo začenjata: »Mi, ki smo mali kmetje, mnogo trpimo zaradi Theodora, ki je *praepositus pagi*, in zaradi (domačih) vaških predstojnikov.« Očitata jim tiraniziranje in hudobnost. Vloga podrobno našteva primere, ko so v lastno korist zlorabili svojo oblast. Obenem z okrajnim predstojnikom (*praepositus pagi*) sta nomarha samovoljno pobrala nad 300 talentov davščin. Ker nihče ne ve, kam je šel ta denar, Izidor in Palemon zahtevata, da se to dožene in da se krivci kaznujejo. Dalje sta porabila zase 56 talentov, ki so jih dobili iz prodaje kož, kamele in konja ter nekega žita. *Praepositus pagi* si je za svoj dom pridržal dve oslici, ki jih je občina bila kupila za 40 talentov srebra; od teh je eno prodal nazaj občini za 27 talentov srebra. Dalje je vas oškodoval, s tem da si je prilastil 30 ovac in 47 talentov srebra. Samovoljno je tudi uporabljal občinske osle za to, da je dal prepeljati svoj letni pridelek fižola k sebi na dom.

Svojo vlogo sta pritožitelja skrbno pripravljala. Na dveh pápirih št. 71—72) je namreč zbrano gradivo. V zbirki sami ni žal ničesar povedano, ali in kakšen uspeh je imela ta vloga. Zdi se, da sta pritožitelja izročila vlogo prefektu, ko je prišel v njihov okraj.

Osebnó pritožbo (št. 69) je l. 310 naslovil na stratega domačega arsi-noitskega okraja. Njegov nasprotnik Acotas, čigar uradni položaj ni naveden, je zahteval od Izidorja tri grame zlata in osem gramov srebra kot dajatev za neko tuje zemljišče, ki ga pritožitelj ni imel v zakupu in ga tudi ni obdeloval, pač ga Acotas uživa sam. Izidor poudarja, da je plačal v zlatu in v srebru in vse ostale fiskusu pripadajoče davščine od svojih 140 arur. Apelira na stratega, da naj ne pusti nekaznovanega takega nasilja, kajti drugače »noben mož malega premoženja (*ὀβολὸς τῶν μετρίων* v. 26 s.) ne bo imel obstanka«.

Avrelij Izidor je imel precej sporov s svojimi sovaščani. Leta 299 so mu trije sovražni sosedje zažgali žito, ki ga je pridelal na svojih enajstih arurah. Zločin je prijavil najprej strategu (št. 65), ki je takoj naročil podrejenemu varnostnemu organu, da si je pogorišče ogledal. Njegovo poročilo o pogorišču je ohranjeno na posebnem pápiru; pri svojem ogledu je o požigu zaslišal tudi dva vaščana (št. 124). Zaradi požara je Izidor nato naslovil vsaj dve vlogi (št. 66; 67) na prefekta v Aleksandriji in mu javil imena krivcev.

Zaradi nočnih tatov se je Avrelij Izidor dvakrat pritoževal. V pápiru št. 141 toži, da je neki Apynchis skupaj s svojo sužnjo ponoči vlomil v njegovo poslopje in od tam odnesel med drugim precej žita. Ko je Izidor hotel tatova prijeti, sta ga še napadla. — V pápiru št. 142 Izidor skupno z bratom Ammonijem javlja oblastvu, da so ju neznani tatovi okradli.

Leta 316 je javil (št. 75) okrajnemu predstojniku (*praepositus pagi*), da je prejšnjega dne udrlo šest pijanih vaščanov v njegovo hišo. Takole sam pravi: »Medtem ko imam največ zemlje (sc. med vaščani) in me popolnoma zaposluje obdelovanje zemlje ter nimam nobenih zvez v vasi, ampak živim samotarsko zase, so — ne vem, zakaj — včeraj v opoldanskih

urah, ko sem bil jaz na polju, vdrli (slede imena 6 vaščanov) (ki so) iz iste vasi, ki nimajo ničesar (terjati) od mene, in ki so bili od obilnega vina pijani in objestni zaradi svojega bogastva» (vv. 3—10). Nasilni vaščani so vlomili vrata in odnesli vse, kar jim je prišlo pod roke. Pregnal jih je končno krik domačih žensk, ki so klicale na pomoč. — Izidor prosi, naj da krivce pripeljati predse, da bodo kaznovani po zakonih in bo on imel pred njimi mir.

Posebne težave je imel Avrelij Izidor s sosedi, ki niso dovolj pazili na svojo živino, tako da je popasla njegovo polje. V obravnavani zbirki najdemo troje njegovih vlog (št. 78; 79; 140), četrta pa je objavljena v zbirki *Merton Papyri* pod št. 92.

Pápirus št. 140, ki je močno poškodovan, vsebuje vlogo Izidorja (ali enega njegovih bratov) iz l. 323, ki okrajnemu načelniku javlja, da so na Izidorjevi njivi neke tuje krave popasle žito in napravile škodo.

V drugi vlogi (št. 79), naslovljeni na arsinoitskega logista (*logistes* ali *curator civitatis*),³¹ trdi Izidor, da je neki Melas (oz. njegovi ovčarji) popasel eno aruro njegovega polja. Obenem omenja, da je pri istem oblastvu Melas že vložil podobno obtožbo zoper Izidorja. S svojo tožbo hoče Izidor očitvidno vnaprej izpodbiti nasprotnikovo. Zato prosi, naj ga *logistes* varuje nasilja in zagotovi pravico »vse po zakonih« (*παντα κατὰ τοὺς νόμους*, v. 15 s.).

Pravno najbolj zanimiva je vloga iz leta 324 (št. 78), ki jo je naslovil na okrajnega načelnika. Izidor je medtem že tako opešal, da je mogel od svojih 80 arur zemlje obsejati s pšenico le še sedem, in to z velikim trdom (*μετὰ πολλῶν καμάτων*, v. 11). Razumljiva je njegova velika žalost zaradi popašnje in zahteva, da naj *praepositus pagi* krivce — v Merton-skem pápiru (št. 92) so imenoma navedeni — kaznuje in naj ukrene vse, kar je primerno po zakonih, tako da pritožitelj ne bo nazadnje moral še bežati pred njihovim maščevanjem.

V tej svoji vlogi se Avrelij Izidor sklicuje na obstoječe odredbe (*νόμματα*, v. 5) glede kaznovanja popašnje. Živali zalotene, da uničujejo posevke, se zasežejo in prodajo na javni dražbi. Izkupiček pripade krajevni občinski blagajni. Oškodovani zemljiški lastnik sme terjati odškodnino, najbrž od bivšega lastnika živine; po Merton-skem pápiru pa sme oškodovani zemljiški lastnik zahtevati svoj delež pri izkupičku od zasežene in prodane živine (v. 5—8). To pravno pravilo je očitvidno del partikularnega, v Egiptu veljajočega prava; rimskopravni viri ga nimajo.

O dveh civilnopravnih sporih, ki jih je Izidor imel s sovaščani, poročata pápira št. 74 in 76.

L. 315 se je Izidor obrnil s prošnjo na provincialnega namestnika (*ἡγεμόν*) v novi provinci *Aegyptus Herculia* (št. 74) v naslednji zadevi: Od dveh bratov, ki sta se imenovala Kastor in Ammonianus, je Izidor vzel v polovični zakup 25 arur (skoro 7 ha) zemlje. Sam je dobavil po-

³¹ *Logistēs* (latinsko *curator civitatis*) je po l. 288 prevzel policijske naloge prejšnjega stratega za nomo, oz. za okraj (*pagus*). Med drugimi posli je upravljal mestno blagajno, nadziral trgovino in obrt, skrbel za liturgije, za redni dovoz živil ipd. — Prim. Wilcken, *Grundzüge*, str. 80; Fr. Preisigke, članek *Logistēs*, RE, 25. Halbband, st. 1020 s.

trebno pšenico, ječmen in fižol, plačal najemnino za vole za oranje ter plačal najete delavce. Ker sta sopogodbenika ob žetvi pobrala ves pridelek, naj provincialni namestnik odredi, da sopogodbenika pod oblastveno kontrolo povrneta vse, kar je bil izdal.

Tokrat najdemo v četrtem pripisu (v. 22 ss.) dostavljeno odredbo najbrž provincialnega namestnika, da bo *exactor* (v pápiru Merton, št. 92: *strategós*) zaslišal Izidorja vpričo nasprotnika in nato odredil, kar zahteva »pravična beseda« (ὅπερ ὁ δίκαιος λόγος ἀπαιτεῖ, v. 23).

Čez tri leta (l. 318) je imel Izidor nov spor (št. 76) z istima vaščanoma. Ko sta bila v stiski, jima je posodil 32 artab pšenice in 18 artab fižola. Dolžnika sta to potrdila z zadolžnico in mu za svoj dolg zastavila tri vole, in sicer tako, da so voli ostali še naprej v njuni posesti, torej kot hipoteko. Njun svak Tomis se je s posebno listino zavezal, da bo upnik zastavljene vole dobil, če dolg do dogovorjenega dne ne bo plačan. Ko je kmalu nato Kastor umrl, je brat Ammonianos pobegnil, da bi se tako izognil zahtevam upnikov. Svak Tomis in njegov brat Demetrios sta se polastila zapuščene imovine: osmih govedi, poslopij in ostalih predmetov. Izidorju pa nočeta vrniti posojenega žita in mu tudi ne izročita zastavljenih volov. Zato prosi, da mu oblast pomaga, da bo dobil ali žito nazaj ali pa tri vole. — Vlogo je Izidor poslal najprej provincialnemu namestniku, ki je nato v pripisu odredil, naj okrajni načelnik (*praepositus pagi*) zadevo preišče in zagotovi Izidorju ustrezno pomoč. Zanimivo je, da je prepis te rešitve Izidor (ne pa oblastvo) predložil okrajnemu načelniku s prošnjo, da naj pokliče in obdrži oba toženca pri sodišču, dokler zadeva ne bo rešena.

Za splošne pravne razmere so značilne vloge dveh sirot, deklic Thasion in Kyrillous po imenu, ki sta se za ohranitev očetove zapuščine morali pravdati z grabežljivo mačeho in s pohlepnim stricem in varuhom Hairemonom. Sicer smo deklici in njunega strica in varuha Hairemona že omenili pri poravnavi glede obdelovanja dveh arur zemlje (št. 104).

Ko je deklica ma zgodaj umrla mati, se je njun oče Kopres vnovič oženil. Kmalu nato, najbrž l. 283 je tudi sam umrl. L. 296 sta deklici naslovili dve vlogi na beneficiarja arsinoitske nome. Bilo je to takrat, ko je bil gospodar v Egiptu upornik *Lucius Domitius Domitianus*. Le-ta je najbrž poveril starejšim svojim častnikom v posameznih nomah nadzorstvo nad vojaškimi in civilnimi zadevami; tak funkcionar se je imenoval beneficiarius. Kot varuh (ἐπίτροπος) obeh deklic nastopa njun ujec Ammonius, pri katerem sta našli drugi dom.

V svoji prvi vlogi (št. 62), naslovljeni na pristojnega beneficiarja, govorita o sporih z mačeho. Ko je oče umiral, sta jo deklici vprašali vpričo očeta, ali je oče njej ali komu drugemu kaj dolžan. Takrat je mačeha izjavila, da ničesar. Po očetovi smrti pa je ta ženska — besedilo jo naenkrat imenuje ἡ παραχίσιτος γυνή »izmed vseh najzlobnejša ženska« (v. 12) — najprej napeljala svojega očeta, da si je od pokojnikove črede prilastil 27 ovac (iz pápira št. 64 izvemo, da je bilo v očetovi zapuščini 61 ovac). Nato je začela trditi, da ji je pokojni mož ostal dolžan celo mino zlata. Ker tega ni mogla s pričami dokazati, je skušala dokazati z neko

listino, da ji je pokojnik zastavil polovico svoje sužnje kot nadomestilo za njeno doto, ki jo je bil dobil v last. Hčerki trdita, da mačeha tega nikoli ne bo mogla dokazati. Pri tem omenjata neko očitno egiptovsko partikularno pravno pravilo. Po zakonih (*νόμος*, v. 20) namreč mora dota, o kateri je bila napravljena listina, biti ocenjena po zlatarju in po krojaču. Zato hčerki prosita, naj beneficiarij naloži mačehi, da predloži ustrezne dokumente, da bosta mogli preveriti njihovo pristnost v javnih arhivih in nato mogli odgovoriti na mačehine zahteve. Svojo vlogo zaključujeta s stavkom: »Kajti ni ravno malo bremen, javnih in zasebnih, ki jih nosiva sedaj in ki sva jih že izpolnili na račun (pokojnega) očeta zaradi zelo velike površine javne in zasebne zemlje, ki je nanj zapisana.« — Kakor pri večini drugih pritožb, tudi tu ni povedano, kako je bila zadeva končno rešena.

Siroti sta imeli hude spore tudi z očetovim bratom Hairemonom, ki je bil očitno po zakonu varuh obeh sirot. Zoper njega je naslovila obtožbo na pristojnega beneficiarija najprej l. 296 starejša deklica Avrelia Thaeis (št. 63). L. 298, ko je bil gospodar v Egiptu zopet Dioklecijan, sta se pa obe sestri obrnili na arsinoitskega stratega.

Nečakinji trdita, da si je Hairemon prilastil vso zapuščino njunega očeta (št. 63, v. 17; št. 64, v. 5 s.). Nehote se vprašamo, kako sta mogli deklici v svoji vlogi glede mačehinih zahtev (št. 62) trditi, da od obsežne očetove zemlje plačujeta velike davščine (v. 28—30). Morda je bila resnica nekje v sredi. Gotovo pa je, da je bilo na splošno slabo poskrbljeno za varstvo sirot. V svoji vlogi omenja Avrelia Thaeis, da je prejšnji beneficiarij že dvakrat ukazal Hairemonu, naj nečakinjama vrne očetovo zapuščino, toda stric se za to ni zmenil (63). Avrelia Thaeis je uveljavljala svoje pravice, brž ko je postala polnoletna (št. 63, v. 14 s.: *ἐν ἡλικίᾳ γενομένη*). V isti vlogi pripoveduje tudi, da so jo prejšnjega dne stričeva žena in njene hčere surovo napadle, jo pretepale in lasale, ji raztrgale obleko in jo vrgle na tla, dokler je nista rešila dva občinska funkcionarja. Verjetno je bila vzbudila njihovo nevoljo s tem, da je uveljavljala zahteve po vrnitvi očetove zapuščine.

Najbrž je njena vloga imela toliko uspeha, da je Hairemon l. 296 prepustil obema nečakinjama za 13 let v izkoriščanje dve aruri žitnega polja, katere je imel prej v solastnini z njunim očetom (št. 104) in jih je po bratovi smrti 13 let obdeloval zase, pri čemer je poravnaval vse davščine, za kar bosta poslej skrbeli nečakinji. Pozneje naj bi se zemljišče razdelilo: eno aruro bi dobil Hairemon, drugo aruro pa Kopresovi hčerki. Iz tega bi sklepali, da si je Hairemon od bratovih zemljišč obdržal morda samo omenjeni dve aruri in da deklici s svojim tarnanjem nekoliko pretiravata.

Iz naslednje vloge obeh deklic (št. 64), ki sta jo naslovili na arsinoitskega stratega (najbrž leta 298), izvemo, da je stric Hairemon še vedno imel v svoji posesti premoženje njunega pokojnega očeta. Na koncu svoje vloge naštevata, kaj je obsegalo: 61 ovac, 40 koz, ročni mlin, 3 talente srebra, 2 artab pšenice, sužnja in sužnjo, ki jo je medtem stric že prodal. Sestri omenjata, da je že prej vaško oblastvo (*προϊστοσύνη* της

κώμης, v. 10) ukazalo Hairemonu, da mora zapuščino vrniti hčeram, toda on tega ni storil. Zanimivo je, da hčeri nista zadovoljni s tem, da jima je stric izročil žitno polje, ki je državna last (σιτικάς δημοσίας ἀροῦρας, v. 7 s.); kajti trdita, da kot ženski ne zmoreta davščin od tega zemljišča. — Žal, tudi tu ni povedano, kako je bila zadeva rešena.

Na pápiru št. 77 nam je ohranjen spis glede drugih dveh sirot. Avrelija Tales, ki je bila najbrž žena našega Avrelija Izidorja, se l. 320 obrača na pristojnega okrajnega načelnika s prošnjo, da se zavzame za njeni nečakinji, ki sta jima umrla oče in mati. Ker je njun oče imel tri brate, so le-ti sedaj varuhi omenjenih sirot. Svoje varuške dolžnosti pa slabo opravljajo. Na zemljiščih sirot so pospravili samo del žetve, hkrati so iz zapečatenih prostorov raznesli različno orodje. Pritožiteljica našteva, kaj vse je pokojni svak zapustil: poleg zemljišč še šest krav, dva osla, dve žrebeti. Ker sama ni s svojim posredovanjem pri varuhih ničesar opravila, prosi, naj jim oblastvo naloži, da bodo sestavili inventar zapuščinske imovine ter skrbno obdelovali polje, da sirote ne bodo trpele škode. Obenem pa tudi prosi, naj ukrenejo vse potrebno, da varuhi ne bodo še nje ogrožali.

V.

Ko smo bežno pregledali vsebino pápirov iz zbirke Avrelija Izidorja, lahko ugotovimo, da nam zbirka nudi prav zanimivo sliko pravnih in gospodarskih razmer v Egiptu iz zadnjih let Dioklecijanove vlade.

Ta slika ni zaokrožena. Popolnoma pogrešamo podatkov osebnopravnega značaja. Razen imen mladega sinčka, navedenega v davčni prijavi (št. 8), in žene, ki se poteguje za svoji osiroteli nečakinji (št. 77), ne izvemo o Izidorjevi družini ničesar.

O njegovem državljanstvu prav tako ni ničesar povedanega, samo po njegovem prvem imenu *Aurelios* sklepamo, da je bil rimski državljan. Zanimivo je, da se v nobenem pápiru te zbirke ne omenja ne rimska država, ne rimsko pravo. To je tem bolj čudno, kajti stranke se v obrambo svojih pravic v svojih vlogah večkrat sklicujejo na obstoječe zakone (νόμοι)¹ ali pa prosijo, da oblastvo ukrene to, kar je v skladu z zakoni (τὰ τοῖς νόμοις ἀκόλουθα).² Pogosto skušajo pridobiti naklonjenost oblastnika, do katerega se obračajo, s tem da se v začetku ali na koncu sklicujejo na njegovo pripravljenost, pomagati vsem, zlasti malim ljudem, ki

¹ Zbirka, št. 62, 60 (ocenitev dote [prim. W e n g e r, Quellen, str. 469 sl]); 63, 7 (sirota zahteva »varstvo po zakonu«); 68, 4 ss. (»zakoni branijo, da bi bili mali ljudje ruinirani in prisiljeni, da pobegnejo«); 69, 4 s., (»zakoni so pogosto izrekli, da nihče ne sme biti tlačen ali izkoriščan (?)«); 77, 19, 29 (»varuštvo po zakonu«; položaj sirot naj se uredi »po zakonih«); 79, 16 (stranka prosi za varstvo »po zakonih«); prim. tudi 74, 22 (*exactor* naj postopa po zakonih in naj ukrene, kar pravičnost terja); 75, 17, 20 (kaznovanje po zakonih).

² Zbirka, št. 75, 20 in 78, 17. Beseda ἀκόλουθα (= primerno) pomeni redni pravdni postopek, ki naj ga zaproseno oblastvo uvede (70, 9). Prislov ἀκολούθως pomeni, kar je ustrezno pismenemu dogovoru (76, 13, 19), uradni odredbi (58, 65), davčnemu predpisu (1, 11) ali ustrezno cesarskemu (»božanskemu«) ediktu (2, 6; 3, 5; 4, 5; 5, 4; 8, 5).

se dobro ponašajo (*τοῖς μετρίοις καὶ καλῶς ἐβ βιοῦντες*) (št. 74,) ali ga pohvalijo, kako preganja nezakonito ravnanje (št. 66, v. 3 s.) in kako mrzi pokvarjenost (*διὰ σῆς μωσοποιεῖας*) (št. 73 v. 6. s.). Če pomislimo na to, da Avrelij Izidor ni bil pismen, je pač verjetno, da je take izjave uvrstil v vloge najbrž pisar, ki je za nepismeno stranko napisal in najbrž tudi sestavil vlogo na oblastvo. Vkljub temu se v takih izvajanjih kolikor toliko izraža splošno mišljenje takratne dobe.

Glede razmerja preprostih Egipčanov do rimskega gospostva ne izvedemo ničesar. V vseh 145 pápirih se beseda Rimljan ali rimski nikoli ne najde. Ker si Dioklecijan skupno s svojimi socesarji lasti tudi božanski naslov, prefekt imenuje njegov dekret glede davkov kot *Θεῖον διάταγμα* (št. 1, vv. 8, 15). Stranka pa samo enkrat (št. 69, v. 22) označuje zakone kot *Θεοὶ νόμοι*. Pač pa prisegajo stranke pri sreči in zmagi cesarjev (*Τύχῃ Νίξῃ*) in tako izražajo, da mu pripoznavajo božansko čast.

Drugače se pa dogodki, ki so značilni za Dioklecijanovo vladavino in za njemu sledečo Konstantinovo, v pápirih prav nič ne omenjajo. Tako ne izvedemo ničesar o uvedbi maksimalnih cen, ne o Dioklecijanovem preganjanju krščanstva in Konstantinovi spravi z njim, ničesar o tem, kako je Dioklecijan potlačil upor v Egiptu in tudi ne o drugih velikih reformah, razen kolikor jih najdemo v Egiptu samem uresničene.

Za ženske nastopa po grškem pravu pred oblastvom redno njen *κύριος*, za ženo njen mož;³ videli smo pa, da ženska nastopa sama, če ima *ius liberorum*.⁴

Iz vseh navedb premoženja in iz dveh nadaljnjih inventarjev (št. 136; 137) vidimo, da je bilo v tedanjem Egiptu zelo malo sužnjev. Po drugi strani pa se vidi, da svobodni kmetje niso več smeli svoje zemlje poljubno zapustiti,⁵ to je že očitni korak k nastanku kolonata. Tako najdemo v obravnavani zbirki (št. 128) ohranjeno potrdilo, ki ga je dobil Avrelij Izidor kot *tesserarius* vasi Karanis od štirih funkcionarjev vasi Buto v Memfiški nomi, da so v vasi Karanis prijeli štiri ubežnike iz kraja Buto in da so jih odpeljali s seboj. V svojem potrdilu še pristavljajo, da nimajo nobenega zahtevka (*οὐδέναι λόγον ἔχομεν*, v. 11) ne zoper Izidorja, nedvomno kot funkcionarja, ne zoper vas Karanis. Ta dostavek nam postane razumljiv, če se spomnimo, da je po celi vrsti prednjeazijskih prav⁶ naselbina subsidiarno odgovarjala finančno, če krivca določenih zločinov (zlasti umora in ropa, pa tudi skrivanja beguncev) niso mogli najti.

Osebna varnost ni bila v Egiptu na splošno popolnoma zagotovljena. Vendar pa je značilno, da nekatere stranke na koncu svojih vlog prosijo

³ Št. 77, 2 (*διὰ ... ἀνδρός*).

⁴ Št. 93, 11; 112, 4; glej spredaj.

⁵ Wilcken, *Grundzüge*, str. 26 ss., 65, 324 s.; Schubart, *Einführung*, str. 265, 405.

⁶ Prim. V. Korošec, *Quelques remarques juridiques sur deux traités internationaux d'Alalah* (*Mélanges Henri Lévy-Bruhl*, Paris 1959, str. 171—178) str. 176.

oblastvo, naj poskrbi, da obtožitelj ne bo trpel zaradi maščevalnosti svojega nasprotnika.⁷

Mnogo več kakor za osebno pravo vsebujejo obravnavani pápiri za imovinsko pravo. Avrelij Izidor se večkrat izrečno imenuje »srednjega« človeka. Kot tak poudarja, da plačuje velike davščine in je hudo obremenjen z liturgijami; enake trditve s priokusom tihega ugovora proti prehudemu obdavčenju izrekajo tudi druge stranke v svojih vlogah. Čeprav nepismen, je izredno prožen v sklepanju različnih gospodarskih pravnih poslov. Po drugi strani je takoj na nogah, če misli, da se mu je zgodila kaka krivica ali da je utrpel škodo.

Skoro dve tisočletji pred našim Avrelijem Izidorjem je kmet, ki je obdeloval enako zemljo, bridko tožil nad različnimi težavami:⁸ »Črvi so pojedli polovico (žita), nilski konj drugo polovico. Mnogo miši je na polju, kobilice so se spustile (na polje); živina je popasla, vrabci so kradli (žito). Gorje kmetu! Ostanek, ki leži na skednju, so pokončali tatovi. Tedaj pristane na bregu pisar in izterjuje žetev. Uradniki nosijo palico in črnci (= Nubijci) palmove šibe. Pravijo: »Daj žito!« Če žita ni, pretepajo (kmeta). Zvežejo ga in vržejo v prekop in se čez glavo (zvrne) in utopi. Njegovo ženo zvežejo pred njim in vklenejo njegove otroke. Njegovi sosede se razbeže, da bi svoje žito spravili na varno.«

Če primerjamo s tem opisom življenje in gospodarstvo našega Avrelija Izidorja, najdemo sicer nekaj težav, ki so enake, liturgijska obremenitev je prinesla nova bremena, toda v celoti je bil Izidorjev položaj vendarle znatno ugodnejši, kakor je bil za njegovega prednika v času faraonov.

Z našim zares bežnim pregledom vsebina navidezno skromnega kmečkega arhiva nikakor ni v celoti izčrpana — za to bi bilo treba še tehtnih razprav. Upam pa, da ne pretiravam s trditvijo, da že v našem poročilu omenjeni pápiri prav nazorno in podrobno odkrivajo skrbi in težave malega kmeta iz Srednjega Egipta v tako burni Dioklecijanovi dobi. Avrelij Izidor, ki se tako rad označuje za srednjega, ali celo malega človeka, je brez dvoma značilen predstavnik svojega naroda, njegovih gospodarskih, socialnih in pravnih razmer. Naj bi navzoči članek vzbudil in navdušil za papirološka raziskovanja prvega jugoslovanskega papirologa!

Hkrati želim, da bi moj članek bil skromen izraz mojega iskrenega spoštovanja za veliko življenjsko delo našega tako zaslužnega slovenskega in jugoslovanskega zgodovinarja, akademika, profesorja dr. Milka Kosa ob njegovi sedemdesetletnici. Ad multos, plurimos annos!

Rokopis oddan uredništvu oktobra 1962.

⁷ Zbirka, št. 63; 75; 77, 26 s.; 78, 17 s. (»da ne bom moral zaradi njih pobegniti«); 79, 14 s.

⁸ Za nemški prevod besedila glej Ad. E r m a n, Ägypten und ägyptisches Leben im Altertum. Neue Bearbeitung von H. R a n k e. Tübingen 1923, str. 532; H e r m a n K e e s, Kulturgeschichte des Alten Orients. Ägypten (Handbuch der Altertumswissenschaft), München 1933, str. 47.

Quelques traits caractéristiques de la vie villageoise en Egypte à l'époque de Dioclétien d'après les papyrus récemment publiés

Hommage à Milko Kos,
le grand médiéviste slovène,
septuagénaire

Le présent article a été écrit à propos de la publication magistrale de 146 papyrus grecs, provenant des archives d'un paysan égyptien, Aurélios Isidoros, vivant à l'époque de Dioclétien à la ville de Karanis (au Fayoum) (*The Archive of Aurelius Isidoros in the Egyptian Museum Cairo, and the University of Michigan. Edited by A. E. R. Boak and H. Ch. Youtie. Ann Arbor 1960*).

Désirant de présenter un aperçu sur cette édition récente, l'auteur profite de cette occasion pour signaler la grande importance que les papyrus gréco-égyptiens représentent comme sources de l'histoire de l'antiquité, soit de l'histoire générale, soit de celle de droit ou d'économie. Pour cette raison l'article résume dans ses chapitres II et III les données générales sur la fabrication des papyrus à l'usage d'écriture, sur divers groupes historiques des papyrus, ainsi que sur quelques traits caractéristiques de l'administration de l'Egypte sous la domination romaine jusqu' à Dioclétien.

Quant à la collection d'Aurélios Isidoros, elle contient surtout des documents concernant le droit privé.

Mais il y a aussi quelques papyrus qui ont conservé des données remarquables pour l'histoire d'économie. Quelques-uns se rapportent à l'imposition de l'impôt foncier. Ainsi le papyrus n° 1 comprend un tel édit d'Aristius Optatus, préfet d'Egypte, remontant à un édit impérial sur la procédure à observer. Plusieurs papyrus concernent les déclarations des contribuables sur leurs biens-fonds ou sur leurs oliviers.

Parmi les papyrus qui nous informent sur la vie privée des paysans égyptiens à l'époque dioclétienne on rencontre dix contrats de vente (tous formulés *ex latere venditoris*; pas une seule vente d'esclaves!) cinq contrats de prêt à intérêt, six contrats de ferme, une caution, deux partages de succession. Dans 39 documents on trouve la clause de stipulation.

Plusieurs papyrus illustrent l'usage de «liturgies», c'est-à-dire des obligations des citoyens aisés de se charger de certaines fonctions publiques et d'en assumer les frais. D'autres documents nous permettent d'observer la lutte de deux orphelines pour leurs biens paternels, contre une marâtre avide et un oncle âpre au gain. On apprend aussi qu' à la campagne la sureté générale était parfois assez faible.

Tandis que ces papyrus nous donnent une idée assez claire des conditions économiques, ils ne nous révèlent presque rien sur les relations familiales. On rencontre des femmes qui font valoir comme leur privilège de *ius liberorum*, mais on n'apprend rien sur le droit de mariage.

Vlado Valenčič

Starostna in družbena struktura prebivalstva v predjožefinski ljubljanski škofiji po štetju leta 1754

I.

Rezultati štetja l. 1754 o starostni strukturi so bili obdelani po župnijah in vikariatih po petih starostnih skupinah, predpisanih z reskriptom od 19. januarja 1754, v konskripcijskih tabelah ljubljanske škofije in stiškega arhidiakonata.¹ Ohranjen je še drug vir s podatki posvetnega štetja iz l. 1754 na nekdanjem Kranjskem, Goriškem in Gradiščanskem, kjer je prebivalstvo razvrščeno po istih starostnih skupinah in po posameznih okrožjih.² Sumarija obeh štetij, cerkvenega in posvetnega, iz l. 1754 za Štajersko po predpisanih starostnih skupinah ter po okrožjih in cerkvenih upravnih področjih sta tudi ohranjena in že objavljena.³ Iz srede XVIII. stoletja imamo torej prikaz starostne strukture za skoraj vse slovensko ozemlje. To je toliko pomembnejše, ker do srede XIX. stoletja ni več podobnih podatkov, ki bi dajali sliko o starostni sestavi prebivalstva na našem ozemlju. Pri poznejših vojaških konskripcijah so bile le posamezne skupine moškega prebivalstva razvrščene po starosti, tako da iz ohranjenih pregledov ni mogoče posneti celotne starostne strukture.⁴ Šele z ljudskim štetjem l. 1857, prvim po opustitvi zastarelega sistema vojaških

¹ KapALj, fasc. 128/1, 8, C/10, Conscriptions-Tabella aller in denen zum Bistumb Laybach gehörigen Pfarren und Vicariaten im Herzogthum Steyer, Kärnthen und Crain hefindlichen Seelen de A. 1754. — DAS, Breckerfeld, Fasc. IV. Topografija Kranjske. Conscriptions-Tabella deren unter dem Sittlicherischen Archidiakonats wohnenden unterthänigen und andern Seelen.

² DAS, Reprezentanca in komora, fasc. XXI, Häuser und Seelenbeschreibung im Lande Krain im Jahre 1754. — Dr. Janko Polec v oceni razprave: Fran Zwitter, Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni. GMS XVIII/1937, str. 155, je objavil iz tega gradiva tabelo »Podložno in drugo prebivalstvo na Kranjskem in na Goriškem ter Gradiščanskem po posvetnem štetju l. 1754.«

³ Manfred Straka, Die Seelenzählung des Jahres 1754 in der Steiermark. Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark. LI/1960, str. 98 sl.

⁴ Fran Zwitter, Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni. Ljubljana 1936, str. 31 sl.

konskripcij, je bila izvedena temeljitejša starostna statistika. Zato ne bo odveč, če posvetimo nekaj pozornosti analizi najstarejših podatkov o starostni sestavi prebivalstva.

Podatkov o starosti nisem izkoristil po župnijskih popisnih seznamih, ker bi tako delo zahtevalo grupiranje vseh popisanih oseb v posamezne starostne skupine in bi bilo preveč zamudno. V naslednjih tabelah uporabljam rezultate, kakor so bili izkazani v že omenjenih sumarijih za ljubljansko škofijo in stiški arhidiakonat. V starostnih skupinah nad 20 let so v sumarijih ločeno izkazani samski in poročeni; ker gre v naslednjem pregledu le za prikaz starostne strukture, jih navajam skupaj.

Podatki ljubljanske škofije so navedeni ločeno za župnije po posameznih deželah, posebej so izkazani za župnije stiškega arhidiakonata. Zaradi lažje primerjave so podatki preračunani tudi v relativne številke, ki kažejo delež starostnih skupin na 1000 oseb.

Ljubljanska škofija				
Starostne skupine	Kranjske župnije		Štajerske župnije	
	moški	ženske	moški	ženske
od 1 do 15 let	17 503	17 072	8 772	8 502
od 15 do 20 let	4 729	5 842	2 192	2 702
od 20 do 40 let	13 021	14 469	6 600	7 395
od 40 do 50 let	4 195	4 127	2 358	2 118
nad 50 let	3 742	3 283	2 428	1 804
	43 190	44 793	22 350	22 521
Starostne skupine	Ljubljanska škofija		Stiški arhidiakonat	
	Koroške župnije		moški	ženske
	moški	ženske		
od 1 do 15 let	2 177	2 101	11 217	11 360
od 15 do 20 let	585	800	2 996	3 266
od 20 do 40 let	1 974	2 340	8 911	9 084
od 40 do 50 let	768	756	2 551	2 522
nad 50 let	734	604	2 143	1 937
	6 238	6 601	27 818	28 169

Od 1000 oseb je bilo v posameznih starostnih skupinah:

Ljubljanska škofija				
	Kranjske župnije		Štajerske župnije	
	moški	ženske	moški	ženske
od 1 do 15 let	405	381	392	378
od 15 do 20 let	110	131	98	120
od 20 do 40 let	301	323	295	328
od 40 do 50 let	97	92	106	94
nad 50 let	87	73	109	80
	1000	1000	1000	1000

	Ljubljanska škofija		Stiški arhidiakonat	
	Koroške župnije			
	moški	ženske	moški	ženske
od 1 do 15 let	349	318	403	403
od 15 do 20 let	94	121	108	116
od 20 do 40 let	316	355	320	322
od 40 do 50 let	123	114	92	90
nad 50 let	118	92	77	69
	1000	1000	1000	1000

Starostna struktura si je bila po vseh okoliših podobna, delež istih starostnih skupin si je bil blizu, le v koroških župnijah so bili mlajši letniki šibkejši, starejši pa močnejši. Pri obeh spolih se pojavlja isto značilno razmerje. Moški skupini 15 do 20 ter 20 do 40 letnih sta bili sorazmerno šibkejši kot pri ženskah, delež otrok ter nad 40 letnih pa je bil pri ženskah nižji. Razlog oslABLjenosti moških letnikov v delovni starosti po vsej verjetnosti ni bil rezultat prirodnega gibanja, temveč ga moramo iskati v odseljevanju in vojaški službi.

Razdelitev prebivalstva po istih starostnih skupinah vsebuje sumarij posvetnega štetja iz l. 1754 za okrožja Gorenjsko, Dolenjsko, Notranjsko, Goriško in Gradiščansko. Po tem sumariju so posamezna okrožja štela prebivalcev⁵:

Okrožja	Moških	Zenskih
Gorenjsko	61 209	65 319
Dolenjsko	65 503	65 247
Notranjsko	44 127	43 149
Goriško	40 457	39 562
Gradiščansko	11 344	10 974

Od 1000 oseb je odpadlo po okrožjih na starostne skupine:

	Gorenjsko		Dolenjsko		Notranjsko	
	moški	ženske	moški	ženske	moški	ženske
od 1 do 15 let	382	369	419	401	358	353
od 15 do 20 let	99	110	99	107	102	99
od 20 do 40 let	326	336	321	335	321	317
od 40 do 50 let	108	106	89	90	98	100
nad 50 let	85	79	72	67	121	131
	1000	1000	1000	1000	1000	1000

⁵ Polec, n. o. m. str. 155.

	Goriško		Gradiščansko	
	moški	ženske	moški	ženske
od 1 do 15 let	354	346	354	336
od 15 do 20 let	88	95	100	99
od 20 do 40 let	309	297	324	318
od 40 do 50 let	104	100	108	110
nad 50 let	145	162	114	137
	1000	1000	1000	1000

V spodnještajerskih okrožjih so l. 1754 našteali⁶:

	moških	ženskih
Celjsko okrožje	82 755	76 833
Mariborsko okrožje	77 720	81 988

Po cerkvenem štetju je bilo v župnijah goriške nadškofije na Spodnjem Štajerskem 56 202 moška in 58 772 žensk. Te župnije so bile raztresene po vsem Spodnjem Štajerskem južno od Drave.

Delež posameznih starostnih skupin na 1000 oseb je bil:

	Celjsko okrožje		Mariborsko okrožje		Župnije goriške nadškofije	
	moški	ženske	moški	ženske	moški	ženske
od 1 do 15 let	343	352	350	336	349	338
od 15 do 20 let	84	101	95	105	105	105
od 20 do 40 let	368	349	331	375	333	356
od 40 do 50 let	106	114	124	108	116	110
nad 50 let	99	84	100	76	97	91
	1000	1000	1000	1000	1000	1000

Med posameznimi področji so glede starostne strukture razlike, ki so bistvenega značaja. Na Gorenjskem in zlasti na Dolenjskem je bil delež prebivalstva v starosti do 15 let zelo močan, na ostalih področjih je bil znatno nižji. Na Notranjskem, Goriškem in Gradiščanskem je bil sorazmerno precej močnejši delež nad 50 letnih. Na Spodnjem Štajerskem sta bili v primeri z ostalimi področji krepkejši starostni skupini od 20 do 50 let. Na splošno je bila skupina 20 do 40 letnih močnejša pri ženskem spolu; kjer prevladuje delež te skupine pri moškem spolu, razlike niso izrazite.

Gotovo so pogoji prirodnega gibanja v veliki meri vplivali na razlike v starostni strukturi prebivalstva. Pri tem ni moglo biti odločilno število rojenih, ki se je v razmerju do števila prebivalstva manj spreminjalo kot število umrlih. Razne bolezni, zlasti epidemije, so mnogokrat zahtevale številne smrtne žrtve. Epidemije so različno prizadele posamezna področja

⁶ Straka, n. o. m. str. 98 sl.

in tudi vpliv na posamezne starostne letnike ni bil pri vseh boleznih enak. Nekatere so imele za posledico veliko umrljivost otrok, druge so razredčile starejše starostne skupine. Starostna struktura se je mogla zaradi večje umrljivosti bistvenejše spremeniti in tako so nastale večje razlike po raznih področjih. Tudi gospodarske in socialne razmere niso bile brez vpliva, tako npr. Straka v svoji razpravi opozarja na značilnosti starostne strukture v okoliših, kjer so bili številnejši kmečki posli. V takih okoliših je sorazmerno manj ljudi stopilo v zakon, toda sorazmerno starejših, kar je imelo za posledico nižje število rojstev.⁷ V starostni strukturi se je to izražalo v nižjem deležu otroške starostne skupine in večjem deležu starostnih skupin starejših letnikov. V večji meri kažejo tako starostno strukturo koroške župnije ljubljanske škofije, kjer so kmečki posli tvorili precejšen odstotek prebivalstva. Podobno strukturo sta imela Goriško in Gradiščansko, kjer pa so morali biti odločilni drugi razlogi. Odkriti bi jih mogel podrobnejši študij razvoja populacije na tem področju.

Primerjava starostne strukture iz srede XVIII. stoletja s strukturo v preteklem stoletju ali s sedanjo ni naloga te razprave. Objavljeni rezultati pa bodo mogli biti koristna osnova za tako primerjavo, ki bi pokazala znatne in bistvene spremembe, nastale pod vplivom izboljšanja zdravstvenih razmer, sprememb v prirodnem gibanju ter sprememb v gospodarskem in socialnem razvoju.

II.

Najvišji reskript od 13. oktobra 1753, ki je dal podlago za popis prebivalstva po župnijah, je zahteval, da se poleg starosti popisane osebe navede tudi njen družbeni položaj (*conditio*). Danes bi temu ustrežal pojem poklica ali gospodarske dejavnosti. Za prvi popis prebivalstva je bila ugotovitev družbene strukture zahtevna naloga. Zakaj je bila postavljena, si moremo razložiti z enim izmed namenov popisa. Cesarica Marija Terezija je pripravljala reforme kmetских odnošajev, istočasno je teklo delo na davčni rektifikaciji in terezijanskem katastru. Cilj reform je bila ohranitev podložniške posesti. Zato je bilo potrebno poznavanje stanja te posesti, števila posameznih posestnih kategorij ter števila tistih, ki so bili brez posesti, njihovo medsebojno razmerje ter razmerje do celotnega prebivalstva. Pri štetju ugotovljeno prebivalstvo naj bi se zato razčlenilo po značaju zemljiške posesti, kot so delali pri davčni rektifikaciji z delitvijo kmetov na zemljake, polzemljake itd.⁸

Reskripta od 19. januarja ter od 16. februarja 1754, ki sta odredjela izvedbo popisa z razčlenitvijo prebivalstva po petih starostnih skupinah, po spolu in po civilnem stanu (samski, poročeni), vprašanja po družbenem položaju nista postavila. Pač pa je bilo ugotavljanje družbene strukture naloga popisa hiš, odrejenega z reskriptom od 2. marca 1754. Popis hiš naj

⁷ Straka, n. o. m. str. 112 sl.

⁸ Henryk Grossmann, *Die Anfänge und geschichtliche Entwicklung der amtlichen Statistik in Österreich*. Statistische Monatschrift. Neue Folge. XXI. Jahrgang. Brünn 1916, str. 351.

bi dal vpogled v naselitvene razmere (kraji, vasi, trgi, mesta) in v družbeno strukturo z označbo hišnih gospodarjev kot zemljakov, polzemljakov, četrtnjakov, kovačev, dninarjev in profesionistov (obrtnikov). Zajel je po reskriptu vse obljudene hiše krščanskega prebivalstva z izjemo gradov in pristav, ki so pripadale gospostvom, župnišč, šol itd. Za splošno karakterizacijo te izjeme niso bile bistvene.⁹ Reskriptu je bil priložen obrazec za napoved (Fassions-Tabelle) vseh posameznemu gospostvu podložnih in drugih obljudenih hiš, bodisi z ali brez njiv in zemljišč. Obrazec je vseboval rubrike za ime kraja (mesta, trga, vasi), za ime hišnega posestnika, za označbo njegovega stanu, za kategorijo zemljiške posesti, ali je cel, pol ali četrtzemljak, vrtnar, kovač, dninar ali pa profesionist, ter zadnjo rubriko za skupno število hiš.¹⁰ Sumariji po tej razčlenitvi družbene strukture niso bili sestavljeni. Zdi se, da popisovalnih organov niso hoteli obremenjevati s tem delom, za izvedbo katerega bi bila potrebna obsežna in komplicirana navodila ter definicije posameznih pojmov. Pri nedovoljni izvežbanosti upravnih organov in različnosti gospodarskih razmer in pravnih institucij v posameznih deželah tudi ne bi mogli dobiti po enotnih metodoloških vidikih urejenih rezultatov. Zato je bila za obdelavo osnovnega popisnega gradiva izbrana druga pot kot pri štetju prebivalstva. Štetje so obdelali najnižji upravni organi, dvor je dobil le sumarije. Od popisa hiš pa je bilo treba osrednji vladi dostaviti posamezne originalne napovedi, da bi jih mogla uporabiti za upravne namene.¹¹ Verjetno je gradivo popisa hiš ostalo v glavnem neobdelano in se povečini ni ohranilo; vsaj rezultati za naše kraje, bodisi za večje, bodisi za manjše teritorialne enote, niso znani. Grossmann je našel v arhivu dunajskega notranjega ministrstva le napovedi (fasije) iz Moravske in Češke.¹²

V ohranjenem arhivu kranjske reprezentance in komore se ne da ugotoviti, kako je bil pri nas izveden popis hiš in družbenega položaja hišnih posestnikov. Ohranjeno pa je poročilo deželne vlade dvoru od 16. februarja 1754, v katerem so bila obravnavana vprašanja, ki so se pojavljala ob zahtevi reskripta od 13. oktobra 1753 po ugotavljanju stanu kot družbenega položaja popisanih prebivalcev. Pri reprezentanci in komori so se zavedali, da besedilo reskripta za uspešen popis stanovske pripadnosti ne zadostuje ter da so potrebna podrobnejša navodila o načinu, kako naj se izvede. Reskript bi bilo treba duhovščini pojasniti in njeno delo čim bolj olajšati. Zato se je deželna vlada ukvarjala z načinom izvedbe popisa, pripravila je osnutek »Rationarium Regiminis«, nekakšna pojasnila o pomenu ugotavljanja družbene strukture ter osnutke treh obrazcev, ki naj jih bi izpolnile duhovne in posvetne gosposke s svojimi podatki. Osnutki obrazcev niso ohranjeni, vsaj v arhivu reprezentance in komore jih ni, na-

⁹ Grossmann, n. o. m. str. 362.

¹⁰ Grossmann, n. o. m. str. 363, op. 5.

¹¹ Grossmann, n. o. m. str. 362 sl.

¹² Grossmann, n. o. m. str. 364 sl. op. 7. — Straka, n. o. m. str. 100, omenja, da je velik del štajerskega gradiva o popisu hiš v stanovskem, manjši del pa v deželnem arhivu v Gradcu.

mesto njih nam »rationarium regiminis« daje vpogled, kako si je kranjska deželna vlada zamišljala izvedbo popisa.¹³

»Rationarium regiminis« je koncipiral Janez Peter Hentl (tudi Hentel), tedaj zaposlen kot revident in aktuar pri poslih davčne rektifikacije. Sredi leta 1754 je bil prestavljen za tajnika pri reprezentanci in komori (Mittels Secretarius).¹⁴ Da se je Hentl, še zaposlen pri poslih davčne rektifikacije, ukvarjal s problemi popisa, kaže, kako tesno sta bili obe akciji v zvezi. Saj je bilo treba v popisih rustikalnih zemljišč za terezijanski kataster (Bekanntnuss-Tabellen) navesti za zemljiške posestnike tudi njihovo dejavnost (Handtirung oder Gewerb des Possessoris). Brez dvoma je iz svoje skušnje poznal težave, ki jih pri takem delu povzroča nejasnost pojmov in neenotnost postopka; temu naj bi odpomogla pojasnila navodila, ki naj jih bi popisovalci dobili.

Hentlov osnutek »rationarii regiminis« ni bil samo metodologija nameravanega popisa, temveč je izražal tudi sodbo o tedanji družbeni strukturi, o pomenu in številčni moči posameznih stanov in predloge za potrebne spremembe. Izražene misli seveda niso le Hentlove, saj so predstavljale tedaj splošno priznane smernice državne demografske politike v času prosvetljenega absolutizma. V svojem osnutku je Hentl izrecno poudarjal, da more le razčlenitev družbene strukture po obstoječih stanovih odgovoriti na številna vprašanja, ki se pojavljajo v zvezi z demografsko politiko. Postavil je več takih vprašanj glede na naše razmere in skušal na nje odgovoriti. Ker je to gotovo eden izmed redkih poskusov sodobne analize družbene strukture, ne bo odveč, navesti sodbe o posameznih stanovih.

Ugotovitev števila duhovščine bo pokazala, če ni prekomerno narasla, kar so mnogi upravičeno domnevali, in če naj se postavijo meje zoper nadaljnje naraščanje. Nadštevilna duhovščina, ki ne služi javnosti, naj bi se preusmerila v dušno pastirstvo. V poročilu l. 1754 je bila torej izražena misel, ki jo je pozneje realiziral Jožef II. Za gosposki stan (Herrenstand, višje plemstvo) se postavlja vprašanje, ali naj deželni knez še dalje brez premisleka (unbedenklich) povečuje njihovo število in če ni mogoče že preštevilen v primeri s premoženjem, ki je v njegovi posesti, ter glede političnega vpliva, ki presega pravo razmerje v primeri z ostalimi stanovi. Moglo bi se izkazati, da je med viteškim stanom (nižjim plemstvom) več revnih plemičev kot bogatih trgovcev in da je podeljevanje plemstva trgovcem v škodo njihovim otrokom in državi. Kajti trgovci, ki postanejo plemiči, mislijo, da opravljanje trgovskih poslov ni več primerno njihovu novemu stanu. V brezdelju in pretiranem razkošju zapravljajo premoženje, ki so ga njihovi starši pri trgovini in manufakturah s pridnostjo in težkim delom pridobili v korist domovine. Visoke takse za podelitev plemstva naj bi jih odvrčale od misli, da bi se zanj potegovali in sami sebe ter svoje potomstvo vodili v propast. Otroci trgovcev imajo pri svojih starših vso priložnost, da se temeljito priučijo trgovini in mnogo doprinesejo k njenemu napredku. Mnogi trgovci so se iz nič povzdignili do

¹³ DAS, Reprezentanca in komora, fasc. XXI, Häuser und Seelenbeschreibung, poročilo dvoru od 16. februarja 1754.

¹⁴ DAS, Repr. in kom. fasc. VIII, Dienstanstellungen.

premoženja, koliko bolj bi se mogli povzpeti njihovi otroci, če se ne bi prizadevali za plemstvo, temveč ostali zvesti stanu, ki mu dolgujejo svoje blagostanje.

Popis prebivalstva bo ugotovil število revežev. Za dela zmožne bi bilo treba poskrbeti zaposlitev, dela nezmožne bi bilo treba podpirati s sredstvi fondov, v katere bi prispevali krščanski in usmiljeni ljudje, kot je to na Dunaju, v Pragi in v Gradcu.

Uradniški stan je zelo številen; ugotoviti je treba, kako je sestavljen, da bi vladar mogel napraviti potrebne ukrepe. Običajno otrok uradnika dobi očetovo službo; poskrbeti bi morali, da otroci niso navezani na isto službo, temveč se morejo odločiti za druge poklice. Rokodelce v mestih bi bilo treba izkazati ločeno od rokodelcev na podeželju.

Popis naj bi ugotovil tudi iz dežele odsotne podložnike, ki si iščejo delo in zaslužek v drugih državah. Če si mnogo podložnikov praznih rok raje kot v svoji domovini v tuji deželi išče sredstev za preživljanje, je to dokaz, da se drugje dobi lažji in boljši zaslužek kot doma. Vsak vladar bo v tem primeru iskal sredstva, da takemu pojavu odpomore in poskrbi, da bodo podložniki na domači zemlji imeli boljše življenjske možnosti. Izseljevanje povzroča škodo domači deželi, koristi ima in krepi se tuja. Popis naj bi zajel le tiste odsotne, katerih starši so še živi in bi mogli dati potrebne podatke. Pojav izseljevanja v druge dežele je bil torej sredi XVIII. stoletja toliko razširjen, da je vzbujal pozornost in so pričeli misliti na ukrepe, s katerimi bi ga omejili.

»Rationarium regiminis« se izreka za aktivno populacijsko politiko. Naraščanje prebivalstva naj bi se pospeševalo z olajšanjem sklepanja zakonov. Podložnikom je treba v tem pogledu dati svobodo ne pa jih odvracati od stopanja v zakon, kot se je to pred leti dogajalo. Vodi naj se evidenca o gibanju prebivalstva; letno naj se ugotovi število poročenih in krščenih.

Ker naj bi rezultati popisa dali smernice za vso gospodarsko politiko — pomen popisa se v uvodu primerja z načrtom, ki si ga napravi stavbenik, preden prične graditi hišo — je treba poznati tudi materialna sredstva, s katerimi dežela razpolaga, kajti s praznimi rokami se nič ne doseže. Zato naj bi tabele pokazale tudi stanje trgovine, obrti in tovarn; tudi finančna bremena bi bilo treba zajeti, od višine mitnin in drugih dajatev je odvisen uvoz in izvoz blaga.

Reskript, ki je odredil popis prebivalstva, je dal kranjski reprezentanci in komori, kot kaže osnutek njenega »rationarii regiminis«, pobudo za vrsto sugestij in predlogov. Ti se niso omejili na način izvedbe popisa, temveč so skušali vplivati na politične ukrepe. V času, ko je za vse pomembnejše družbene reforme prihajala pobuda od vladarja in njegove okolice, preseneča, da prihaja deželna vlada s predlogom za uvedbo svobodnega sklepanja zakonov ali pa s sugestijo omejitve političnih pravic gosposkega stanu. Saj je npr. kranjski deželni odbor več kot sto let kasneje še razpravljal o zakonu glede ženitnih dovoljenj in plemstvo je ohranilo svoje politične predprave še daleč v preteklo stoletje. Zanimiv in nov je bil v tistem času predlog, da bi se statistično zajelo vse gospodarstvo in tako dobila podlaga za gospodarsko politiko.

[illegible]

ki je pr. v takrat z
izvedbi prvo listko
V prilozi

in Görice bei Zinjem Arthur.

KapAL, fasc. 118/119A/111

v latinskih seznamih *rusticus* ali *colonus*) najbolj razširjena označba. Nekateri popisovalci so uporabljali istočasno razne izraze, tako da doslednosti v tem pogledu ni bilo. V seznamu župnije Št. Vid nad Ljubljano je najbolj pogosta označba hišni gospodar (*Hauswirth*), kar pomeni v tem primeru kmečkega posestnika. Seznam pilištanjske župnije navaja hišne gospodarje poleg kmetov. V radovljiški, šentjernejski in pliberški župniji so omenjeni posamezni svobodniki (*Freisass*), bili so kmetje podložni stanovskemu knjigovodstvu. Župnik pri Sv. Ilju pri Velenju je kmete na splošno označeval z gospodarji (*Wirth*). Skoraj gotovo se je več popisovalcev zavedalo, da morejo imeti nekateri izrazi, ki so jih uporabljali za označbo družbenega položaja, več pomenov in da niso vsi pojmi glede tega jasno opredeljeni. Toda edino šentiljski župnik je izrecno opozoril na relativni pomen uporabljenih izrazov s pripombo: »dass ich durch den Wirth verstehe alle Paurn, welche entweder ganze, halbe oder virth Hueben possidiren, die Freyhalt verstehe, die mit Bergrecht endweder von Weingarten, Akher oder Gärten der Herrschaft unterworfen seindt, durch die Inwohner verstehe, die bey den Pauern im Haus oder in denen Weingarten Keischen sich aufhalten.«¹⁶

Le izjemoma so nekateri popisovalci pri kmetih navedli obseg hube, katero so imeli v posesti (cel, pol-, četrtezmljak). V obrazcih za popis hiš je bila rubrika za to vprašanje sicer predvidena, kar kaže, da so takemu razlikovanju pripisovali nekaj pomena. Praktično pa je najbrž bil odgovor na to vprašanje manj enostaven, zato so se mu popisovalci izognili.

V kategoriji kmetov je bil zajet tisti del prebivalstva, ki se je preživljal z obdelovanjem zemlje. Ker je bil popis izveden v dobi fevdalizma, so popisovalci uporabljali pri navajanju družbenega položaja mnogokrat izraze, ki so bolj označevali kmetovo razmerje kot podložnika kakor pa njegovo gospodarsko dejavnost. Tako označevanje je razumljivo, saj so popisovalcem v pomoč pri popisovanju verjetno služili tudi urbarji in razni registri zemljiških gosposk, kjer so bili uporabljeni nazivi, ki so bili značilni za podložnikovo razmerje do zemlje v njegovi posesti in do zemljiškega gospoda. Isto velja tudi za druge kategorije podložnega prebivalstva, čeprav je imelo le manjšo zemljiško posest.

Drugo veliko skupino podeželskega prebivalstva so tvorili kajžarji (*Kaischler*, *Keuschler*, v šoštanjskem in škalskem seznamu *Gehaisler* ali *Gehäusler*, latinsko pisani seznam uporablja izraz *cayslerius*). Za to kategorijo manjših zemljiških posestnikov — imeli so običajno malo hišico, kočo ali kajžo z vrtom ali njivico — so bili ponekod v rabi drugi nazivi. V župniji Dovje so poznali le podružnike (*Untersassen*); tudi seznam župnije Griže uporablja ta naziv. Poleg kajžarjev se v nekaterih župnijah omenjajo oštetarji (*Hofstätter*), kakor so ponekod označevali posestnike manjših kmetij; mnogokrat pa so pojma oštetar in kajžar zamenjavali.¹⁷ Zdi se mi, da so oštetarji po svojem gospodarskem in socialnem značaju bližji kajžarjem kot kmetom, zato jih štejem v kategorijo kajžarjev. V

¹⁶ KapALj, fasc. 116/6.

¹⁷ Sergij Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev*. Ljubljana 1961, str. 293. — Dr. Janko Polec, *Svobodniki na Kranjskem*. GMS XVII/1936, str. 49 in 50, op. 226.

spodnještajerskih župnijah Sv. Ilj pri Velenju, Pilštanj, Podčetrtek in Pod-sreda se pojavlja označba *Freihold* (*Freyhalt*), deloma poleg manjšega števila kajžarjev; vprašanje je, če je ta naziv povsod izražal isti pojem. Župnik pri Sv. Ilju je pod tem razumel le gorskopravne podložnike, ki so bili gosposki podložni z vinogradom, njivo ali vrtom. Seznam župnije Sv. Peter pri Kunšperku izkazuje poleg nekaj oštetarjev ter sogornikov tudi precejšnje število svobodinov (*Freymann*).¹⁸ Značaj kategorije podložnikov, ki so jih označevali z izrazoma *Freihold* in *Freimann*, še ni jasno opredeljen. Pisci, ki so se z njimi ukvarjali, soglašajo, da se je pojem teh nazivov časovno in krajevno spreminjal. *Hauptmann* meni, da je naziv *Freihold* — izraz še ni poslovenjen — v novejši dobi veljal za isto kategorijo prebivalstva, za katero so uporabljali tudi naziv *Freimann*. Urbarji XVI. stoletja jih poznajo že v velikem številu, bili so rokodelci, dninarji in samske osebe brez kmetijske zemlje in so živeli kot gostači.¹⁹ Mislim, da v popisnih seznamih z nazivi *Freihold* ali *Freimann* označenih oseb ne moremo uvrstiti med gostače. V nekaterih vaseh so bili pripadniki teh kategorij zelo številni, bilo jih je znatno več kot kmetov, kar bi bilo za skupino gostačev v tedanjih razmerah nenavadno. *Freihold*e v župniji Sv. Ilj pri Velenju so bili po definiciji popisovalca posestniki posameznih manjših zemljišč, zato sodijo brez dvoma v kategorijo kajžarjev. Arhivski viri kažejo tudi, da so ponekod svobodine (*Freimann*) istovetili z malimi zemljiškimi posestniki oštetarji.²⁰ Iz teh razlogov sem štel osebe označene kot *Freihold* ali *Freimann* tudi v ostalih župnijah v kategorijo kajžarjev. V nekaterih vinogradniških okoliših (Griže, Št. Janž na Vinski gori, Škale, Sv. Peter pri Kunšperku) se omenjajo posebej še sogorniki (*Bergholden*), ki jih je glede na obseg njihove zemljiške posesti vsaj na splošno uvrstiti v kategorijo kajžarjev.²¹ Le v seznamu župnije Št. Janž na Vinski gori so navedeni rojenjaki (*Erbholden*). Tudi te — bilo je le malo primerov — sem uvrstil med kajžarje; nobeden ni imel poslov, kar kaže, da so bili le manjši zemljiški posestniki. V seznamu je bil eden označen kot kmet in rojenjak obenem, torej izraz rojenjak sam ni mogel določno opredeliti značaja podložnikove posesti.

Najnižji sloj v vasi so bili gostači (*Inwohner*, v koroški župniji *Skočidol* je popisovalec uporabljal izraz *Insass*), ki so bili brez zemlje in so živeli na tujih zemljiščih. Gostača označujejo tudi kot človeka iz tujega kraja, ki si išče zaslužka kot najet delavec, bivališče pa si najde proti

¹⁸ Po Sergiju Vilfanu, *Pravna zgodovina Slovencev*, str. 80, uporabljam izraz svobodin, zavedajoč se, da *Freimann* ni povsod in vedno označeval istega pojma.

¹⁹ Dr. Ludmil Hauptmann, *Die Freileute. Carinthia I, Jahrgang 100/1910*, str. 31 sl. — Prim. Dr. Walther Fresacher, *Der Bauer in Kärnten. I. Die persönliche Stellung des Bauers in Kärnten. Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie. 31. Band. Klagenfurt 1950*, str. 121, ter Anton Mell, *Grundriss der Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte des Landes Steiermark. Graz-Wien-Leipzig 1929*, str. 74, op. 194.

²⁰ DAS, *Rektifikacijski dominikalni akti, Dolenjsko, fasc. 141, No. 12*. V urbarskem izvlečku gospostva Krško iz l. 1756 je popisanih več podložnikov pod nadpisom »*Freymannschaften oder Hoffstätter*«.

²¹ Sergij Vilfan, *Od vinskega hrama do bajte. Slovenski etnograf V/1952*, str. 107 sl.

najemnini v tuji hiši.²² Taka opredelitev je gotovo preozka. V nekaterih seznamih so popisovalci celo gospodarjevega brata, živečega na domu, označevali kot gostača, torej so uporabljali ta naziv tudi za osebe iz istega kraja. Bistveno za gostača je bilo, da je bil brez zemljišča in je prebival v tuji hiši. Latinski sezname uporabljajo za gostača dva izraza in sicer *incola* ter *inquilinus*, včasih enega poleg drugega. Ni opaziti, da bi bila razlika v značaju z enim ali drugim izrazom popisanih oseb, oba naziva so popisovalci uporabljali za isti pojem. V koroških župnijah Sv. Rupert nad Vajškro, Sv. Nikolaj izven Beljaka, Črna in Pliberk je bil za gostača v navadi naziv gost (Gast); v Črni in v Pliberku so ta izraz uporabljali poleg običajnega gostača.²³ V seznamih spodnještajerskih župnij Sv. Pavel pri Preboldu, Griže, Šoštanj, Št. Janž na Vinski gori in Škale, kjer je bilo ali je še razširjeno vinogradništvo, naletimo na viničarje (Weinzerl), ki jih je bilo več v župniji Št. Janž na Vinski gori, druge so bili maloštevilni. Nekateri so živeli v tujih vinogradih, torej so bili po svojem značaju gostači, drugi so bili sogorniki ter so imeli svoj vinograd, ti sodijo z ostalimi sogorniki v kategorijo kajžarjev.

Kot posebno, dokaj številno skupino gospodarsko nesamostojnega prebivalstva moremo izkazati kmečke in druge posle. V seznamih so največkrat navedeni kot hlapci in dekle. V mnogih primerih so točneje označeni po vrsti opravila kot pastirji in pastirice (Hirt, Halter), kravje in svinjske dekle, pestunje in podobno. V plemiških gospodinjstvih, ki so nekatera imela zelo številno služabništvo, so bili posli za razne vrste hišnih in drugih opravil, vrtnarji, konjski hlapci, kuharice, sobarice itd.

Zelo neenakomerno se v popisih podeželskih župnij omenjajo roko-delci in obrtniki. Več ali manj povsod zasledimo sicer mlinarje, toda drugih obrtnikov v večini župnijskih seznamov ne najdemo; izjeme so sezname, kjer jih je večje število. V nekaterih primerih je obrt navedena skupno z označbo kmeta, kajžarja ali gostača. V župnijah na podeželju se skoraj vedno omenjajo še duhovščina in mežnarji, večkrat tudi plemiči, graščaki ali njihovi oskrbniki, ki so živeli na teritoriju župnije. Javni uslužbenci, zakupniki raznih davščin in pripadniki drugih stanov so redke izjeme.

V mestih in trgih se je struktura stanovske pripadnosti prebivalstva razlikovala od podeželske, kar se seveda izraža v popisnih seznamih tistih župnij, ki so zajeli mestna ali tržna naselja. Nekateri popisovalci so za družinskega poglavarja navedli obrt, ki jo je opravljal. Druge so družinske poglavarje v mestih in trgih označevali le kot meščane, da bi jih razlikovali od drugih stanov, ne da bi navajali gospodarsko opravilo.

V pregledu družbene strukture je vse popisano prebivalstvo razdeljeno na pet skupin, kmete, kajžarje, gostače, posle in ostale. Skupina »ostali« je seveda nehomogena, obsega plemiče, duhovščino, meščane, obrtnike, trgovce, odslužene vojake in vse ostale poklice, ki so največkrat zastopani

²² J. Kelemina, *Pravne starine slovenske v filološki luči*. GMS XIV/1933, str. 59.

²³ I. Andreas Schmeller, *Bayerisches Wörterbuch*, München 1872. I. Band, stolpec 953: »Gäste heisst der Steiermärker alle Einwohner, die keine eignen Häuser und Grundstücke haben; kärtn. gost, der Gast, Inwohner, gostja, die Gästin, Inwohnerin«.

le v posameznih primerih. Ker so štiri glavne skupine v čisto podeželskih župnijah zajemale skoraj vse prebivalstvo — v številnih župnijah je komaj 1 ali 2 % odpadlo na ostale — je ta skupina opravičljiva. Kjer pa dosega skupina »ostali« večji odstotek, ga bo mogla pojasniti analiza podatkov.

V posameznih župnijah, kjer niso družinskih poglavarjev označevali po značaju njihove zemljiške posesti, se skupini kmetov in kajžarjev ne moreta ločiti. V takih primerih, ko gre gotovo za pripadnike obeh skupin, so številke v pregledu navedene v sredini med ustrezajočima stolpcema.

Prva tabela vsebuje absolutno število prebivalstva po posameznih skupinah ter skupno število, druga pa odstotek, ki označuje delež skupine na celotnem prebivalstvu.

Ne ukvarjam se na tem mestu s poklicno in socialno strukturo ljubljanskega prebivalstva, ker sem o tem na osnovi podatkov štetja iz l. 1754 že posebej razpravljal.²⁴

Prebivalstvo po skupinah v absolutnem številu

Župnije in vikariati	Kmetje	Kajžarji	Gostači	Posli	Ostali	Skupaj
Bela peč	—	327	44	65	130	566
Kranjska gora	492	740	264	185	24	1705
Dovje	228	364	244	78	21	935
Jesenice	346	1019	494	171	45	2075
Zasip		225	22	28	5	280
Gorje	250	603	134	24	15	1026
Bled	1139	1156	327	160	87	2869
Bohinj		3092	363	136	25	3616
Radovljica	2109	1097	423	331	313	4273
Mošnje	521	628	157	76	51	1433
Kamna gorica	—	—	397	20	193	610
Kropa	—	—	638	27	294	959
Podbrezje	500	539	179	126	11	1355
Ovsiše		237	117	40	33	427
Križe	666	334	139	133	64	1336
Naklo	684	418	204	139	52	1497
Preddvor	2170	849	596	442	211	4268
Šmartin	1223	769	1031	427	61	3511
Kranj	—	—	371	217	912	1500
Smlednik	878	815	427	288	64	2472
Šmartno pod Šmarno goro	235	94	131	71	14	545
Vodice	911	429	405	276	46	2067
Sora	785	425	535	291	50	2086
Št. Vid nad Ljubljano	1410	548	540	343	36	2877
Polhov Gradec		2692	804	600	55	4151

²⁴ Vlado Valenčič, Prebivalstvo Ljubljane pred dve sto leti. Kronika II/1954, št. 3, str. 196 sl.

Zupnije in vikariati	Kmetje	Kajžarji	Gostači	Posli	Ostali	Skupaj
Rovte	764		162	307	1	1234
Godovič	173		176	66	—	415
Hotedršica	326		156	97	10	589
Logatec	1072		145	207	13	1437
Ig	2346		117	288	34	2785
Motnik	107	31	36	33	167	374
Krašnja	1355	157	252	248	34	2046
Dob	1322	647	368	419	68	2824
Št. Jernej	2972	145	378	325	168	3988
Solčava	256	—	172	123	9	560
Luče	571	153	194	248	30	1196
Ljubno	541	281	93	222	48	1185
Gornji grad	1287	316	126	273	171	2173
Rečica	973	714	156	239	165	2247
Mozirje	1208	34	322	196	279	2039
Braslovče	1697	274	165	294	166	2596
Sv. Jurij ob Taboru . .	722	220	144	158	23	1267
Sv. Pavel pri Preboldu	901	139	92	206	123	1461
Griže	894		104	130	20	1148
Trbovlje	1204		342	298	27	1871
Šoštanj	1126	212	428	410	290	2466
Sv. Ilj pri Velenju . .	546	249	58	145	11	1009
Št. Janž na Vinski gori	331	241	103	88	2	765
Sv. Martin pri Šaleku	229	99	73	88	13	502
Škale	845	376	262	270	71	1824
Slovenj Gradec	—	5	111	137	369	622
Stari trg pri Slovenjem Gradcu	1116	320	828	535	70	2869
Sv. Ilj pri Slovenjem Gradcu	553	10	368	225	47	1203
Razbor	250	116	89	166	2	623
Planina	1514	231	184	376	215	2520
Pilštanj	3132	92	216	365	378	4183
Podčetrtek	691	93	40	117	111	1052
Podsreda	397	339	17	82	273	1108
Sv. Peter pri Kunšperku	1207	663	78	169	41	2158
Bizeljsko	1831		57	127	19	2034
Sv. Rupert pod Vajškro	356	122	320	276	119	1193
Sv. Nikolaj izven Beljaka	148	170	306	165	219	1008
Škočidol	293	181	116	152	52	794
Lipa	219	129	134	157	—	639
Dvor	319	302	343	145	134	1243
Vogrče	56	67	23	17	6	169
Pliberk	1975	239	750	899	355	4218
Šmihel nad Pliberkom	1098	81	160	330	262	1931
Črna	640	164	375	347	97	1623

Prebivalstvo po stanovskih skupinah v odstotkih

Zupnije in vikariati	Kmetje	Kajžarji	Gostači	Posli	Ostali
Bela peč	—	58	8	11	23
Kranjska gora	29	44	15	11	1
Dovje	25	39	26	8	2
Jesenice	17	49	24	8	2
Zasip	80		8	10	2
Gorje	24	59	13	2	2
Bled	40	40	11	6	3
Bohinj	85		10	4	1
Radovljica	49	26	10	8	7
Mošnje	36	44	11	5	4
Kamna gorica	—	—	65	3	32
Kropa	—	—	66	3	31
Podbrezje	37	40	13	9	1
Ovsiše	55		28	9	8
Križe	50	25	10	10	5
Naklo	46	28	14	9	3
Preddvor	51	20	14	10	5
Šmartin	35	22	29	12	2
Kranj	—	—	25	14	61
Smlednik	35	33	17	12	3
Šmartno pod Šmarno goro	43	17	24	13	3
Vodice	44	21	20	13	2
Sora	38	20	26	14	2
Št. Vid nad Ljubljano	49	19	19	12	1
Polhov Gradec	65		19	15	1
Rovte	62		13	25	—
Godovič	42		42	16	—
Hotedršica	55		27	16	2
Logatec	75		10	14	1
Ig	84		4	11	1
Motnik	28	8	10	9	45
Krašnja	66	8	12	12	2
Dob	47	23	13	15	2
Št. Jernej	75	4	9	8	4
Solčava	46	—	31	22	1
Luče	48	13	16	21	2
Ljubno	45	24	8	19	4
Gornji grad	59	14	6	13	8
Rečica	43	32	7	11	7
Mozirje	59	2	16	9	14
Braslovče	65	11	6	11	7
Sv. Jurij ob Taboru	57	17	11	13	2
Sv. Pavel pri Preboldu	62	9	6	14	9
Griže	78		9	11	2

Zupnije in vikariati	Kmetje	Kajžarji	Gostači	Posli	Ostali
Trbovlje	64		18	16	2
Šoštanj	46	8	17	17	12
Sv. Ilj pri Velenju	54	25	6	14	1
Št. Janž na Vinski gori	43	32	13	12	—
Sv. Martin pri Šaleku	46	20	14	17	3
Škale	46	21	14	15	4
Slovenj Gradec	—	1	18	22	59
Stari trg pri Slovenjem Gradcu	39	11	29	19	2
Sv. Ilj pri Slovenjem Gradcu	46	1	30	19	4
Razbor	40	19	14	27	—
Planina	60	9	7	15	9
Pilštanj	75	2	5	9	9
Podčetrtek	66	9	4	11	10
Podsreda	36	30	2	7	25
Sv. Peter pri Kunšperku	56	31	3	8	2
Bizeljsko	90		3	6	1
Sv. Rupert nad Vajškro	30	10	27	23	10
Sv. Nikolaj izven Beljaka	15	17	30	16	22
Skočidol	37	23	15	19	6
Lipa	34	20	21	25	—
Dvor	26	24	27	12	11
Vogrče	33	39	14	10	4
Pliberk	47	6	18	21	8
Šmihel nad Pliberkom	57	4	8	17	14
Črna	40	10	23	21	6

IV.

Duhovnije z večino neruralnega prebivalstva se razlikujejo v pregledu od pretežno agrarnih župnij predvsem po visokem deležu skupine »ostalih«. Med takimi duhovnijami so tiste, ki se teritorialno krijejo z mestnimi ali tržnimi naselji, ter kraji, kjer je prevladovala železarska obrt.

Bela peč, Kropa in Kamna gorica so si bile po svoji gospodarski strukturi sorodne, v vseh treh krajih je bilo železarstvo obrtna panoga, s katero se je ukvarjala večina prebivalstva. V Beli peči je bilo izkazano večje število kajžarjev, temu sloju je pripadalo nad polovico vseh oseb, popisanih v tem kraju. Skoraj gotovo so se tudi kajžarji ukvarjali z železarstvom ali drugo dejavnostjo, ki je bila v zvezi z železarstvom, npr. kopanjem in prevažanjem rude, oglarjenjem in podobnimi opravili. Toda le pri enem kajžarju je navedba, da je bil kladivarski mojster, pri drugih njihova dejavnost ni označena. Pri dvajsetih družinskih poglavarjih drugih skupin so označbe, ki kažejo, da so se ukvarjali z železarsko obrtjo (fužinar, kladivarski mojster, žebjar), med njihovimi posli je bilo 13 kladivarskih hlapcev, tudi en kajžar je bil kladivarski hlapec. Za Kropo in Kamno gorico je značilno isto razmerje med posameznimi skupinami. Dve tretjini

prebivalstva v obeh krajih sta sodili v kategorijo gostačev, to je stanovalcev v tujih hišah; v Kropi so bile sicer navedbe glede tega pomanjkljive in se je moglo v nekaterih primerih samo po vrstnem redu popisanih sklepati, da so gostači. Popisovalec v Kropi je le s splošno opombo označil, da se Kroparji ponajveč ukvarjajo z rudarstvom, oglarstvom in kovaštvom. Po drugih podatkih je l. 1769 železarstvo zaposlovalo v Kropi okrog 400 oseb.²⁵ Za Kamno gorico je v seznamu navedena dejavnost 173 popisanih oseb, med temi je bilo 44 hišnih lastnikov in 129 gostačev. Železarstvo je zaposlovalo: 21 fužinarjev in topilcev železa, 41 žebbljarjev, 14 njihovih pomočnikov, 3 kovinarje, 2 kovača, 4 cajnarje (kovače železnih palic) z dvema pomočnikoma in 18 oglarjev. Ni dvoma, da so tudi višji mojster in trije faktorji bili zaposleni v železarstvu, ravno tako 18 delavcev, pri katerih sicer manjka podrobnejša navedba. Omenja se še pet žebbljarskih in delavskih vdov. Ker so v železarskih obratih delali tudi družinski člani, žene in otroci, je bilo število oseb, ki so se ukvarjali z železarstvom, dejansko večje, kot kaže popisni seznam.

V seznamu kranjske župnije so družinski poglavarji označeni največ kot meščani; rokodelstvo ali obrt, ki so jo opravljali, je le izjemoma navedena. Kranj je imel poleg navadnih gostačev še posebno kategorijo meščanskih gostačev. Med mestnimi prebivalci se omenjajo tudi pomočniki in vajenci, nekaj javnih uslužbencev, dninarjev, duhovnikov, mežnarjev in plemičev; precejšnje število popisanih je brez vsake označbe, ki bi kazala njihov družbeni položaj ali gospodarsko dejavnost.²⁶ Popolnoma urbanski značaj je imel takratni slovenjgraški vikariat, ki se je kril z mestnim teritorijem. Gospodarska dejavnost družinskih poglavarjev je bila v seznamu povečini navedena. Obrti in rokodelstva, ki so bila zastopana, so splošnega značaja in ne kažejo, da bi bilo gospodarstvo v večji meri usmerjeno v kakšno določeno panogo. Velik delež nekmetijskega prebivalstva je imel tudi vikariat Motnik. V trgu Motniku so bili družinski poglavarji ponajveč označeni kot meščani, kot rokodelci je bil naveden le en tkalec.

Popisi prebivalstva so zajeli še nekaj drugih mestnih in tržnih naselij, ki pa so bila v župnijah s prevladujočim ruralnim prebivalstvom. Njihovo drugačno strukturo spoznamo le po nekoliko višjem odstotku skupine »ostalih«. V mestu Radovljici pri večini družinskih poglavarjev — bilo jih je 80, vseh prebivalcev pa 399 — manjka vsaka označba njihovega družbenega položaja ali gospodarske dejavnosti. V Ljubnem, Gornjem gradu, Rečici ob Savinji, Braslovčah, Pilštanju in največkrat tudi v Podsredi, kjer so sicer posamezniki označeni kot rokodelci, so družinski poglavarji navedeni kot meščani. V Mozirju, Šoštanju in Podčetrtku so le posamezniki izkazani kot meščani, pri večini je bila navedena obrt, ki so jo opravljali; v Planini je dosledno zapisana le obrt. V Pliberku je poleg označbe meščanstva povečini navedena tudi obrt, v trgu je bilo 82 rokodelskih mojstrov in drugih obrtnikov z 21 pomočniki in 12 vajenci.

²⁵ Franjo Baš, Iz zgodovine hiše v Kropi. ZČ VI—VII/1952—1953, str. 622.

²⁶ Vlado Valenčič, Prebivalstvo na območju občine Kranj. 900 let Kranja. Spominski pbornik. Kranj 1960, str. 312 sl.

Ce je bil v mestnih in tržnih naseljih, kjer je posamezni družinski poglavar navadno opravljal eno ali drugo lahko ugotovljivo obrt, popis glede družbenega položaja in gospodarske dejavnosti tako neenoten in pomanjkljiv, je razumljivo, da v ruralnih naseljih, kjer so prebivalce razlikovali v glavnem le po značaju njihove zemljiške posesti, ni bilo bolje. Popis pa je kolikor toliko zajel posebno, v posameznih krajih bolj razširjeno obrtno dejavnost, kot je bilo npr. železarstvo. V Mojstrani se omenjajo trije kladivarji s pomočniki, na Jesenicah in Javorniku je bilo 14 kovačev, šest med kajžarji, ostali med gostači, ter 22 delavcev, kateri so bili verjetno zaposleni v železarstvu. V seznamu bohinjske župnije so pod fužinami popisani skupaj delavci s svojci, v Bistrici jih je bilo 47, v Stari Fužini 58. Posebej izven fužin se železarski delavci ne omenjajo. V mislinjskih fužinah, župnija Sv. Ilj pod Turjakom, je bilo po popisu zaposlenih 15 železarskih delavcev in drvarjev, skupaj z družinskimi člani jih je bilo 37. Med gostači naselja Škalski Cirkovci v škalski župniji je bilo 7 rudarjev, ni mi bilo mogoče ugotoviti, kakšen rudnik je bil v tem kraju. V Bistrici in na Dvoru, župnija Šmihel nad Pliberkom, je bilo 23 kladivarjev in žebjarjev, nekateri izmed njih so bili označeni tudi kot kmetje ali kajžarji. V župniji Črna so bili popisani 1 fužinar, 1 topilec in 7 rudarjev. Med prebivalci trga Kozje v župniji Pilštanj je bilo izkazanih 5 steklarjev, kar kaže, da je v tem kraju obratovala steklarna.

Razen železarstva se obrti in rokodelstva v popisih kranjskih župnij redko omenjajo, izjeme so mlinarji, ki jih najdemo v večini župnij. Ker je bilo mlinarstvo svojevrstnega značaja kot vmesni člen med krajevno žitno proizvodnjo in domačo potrošnjo, sodi bolj med dopolnilne kmetijske dejavnosti, zato ga pri običajni obrti posebej ne omenjam. Le popisa predvorski fari je bilo 64 rokodelcev, 1 kramar in 1 krčmar (vinotoč), ki so bili deloma kajžarji deloma gostači ter so v pregledu izkazani v teh dveh skupinah.²⁷ Od navedenih rokodelcev je bilo 13 čevljarjev, 12 tesarjev, 10 krojačev, po 5 tkalcev, kolarjev, kovačev in sodarjev, 3 izdelovalci sit, 2 zidarja, po en steklar, mizar, žebjar in izdelovalec pip. Bili so raztreseni po vsej župniji, noben kraj z obrtniki močnejše ne izstopa izmed drugih. Število obrtnikov je za 800 gospodinjestev, kolikor jih je župnija imela, kar precejšnje in kaže, da so bili s popisom verjetno v celoti zajeti. V šentjernejski fari, za katero je popis le delno ohranjen, je bilo pri 700 gospodinjstvih popisanih 14 obrtnikov; ni verjetno, da je bila obrt v obsežni župniji tako slabo zastopana, verjetneje je, da popisovalec ni pri vseh, ki so se z obrtjo ukvarjali, označil njihove dejavnosti.

V spodnještajerskih seznamih naletimo tudi v ruralnih naseljih pogosteje na omembo obrtnikov. Toda le v župnijah Sv. Pavel pri Preboldu, Šoštanj in Škale jih je bilo izkazanih večje število, ki vzbujata vtis, da so bili zajeti morda v celoti. Popisovalec v župniji Sv. Pavla pri Preboldu je obrtnike in druge pripadnike nekmečkega stanu popisal posebej. Od 250 družinskih poglavarjev je bilo 17 obrtnikov. V župnijah Šoštanj in Škale so bili obrtniki tudi kmetje, kajžarji in gostači, isto je bilo v žup-

²⁷ Valenčič, n. o. m. str. 315 sl.

nijah Planina in Sv. Peter pri Kunšperku, kjer pa so bili manj številni. Ker so bili na prvem mestu označeni kot kmetje, kajžarji ali gostači, so upoštevani v teh družbenih skupinah, zato v pregledu strukture ne pridejo do izraza. Sorazmerno številni so bili rokodelci v večini koroških župnij. V župniji Sv. Nikolaja izven Beljaka je bilo od 132 družinskih poglavarjev 40 obrtnikov, ki so imeli tudi več pomočnikov in vajencev. Ta fara je bila v predmestju Beljaka, njeno prebivalstvo je imelo v precejšnji meri urbanski značaj. V župnijah Sv. Rupert pod Vajškro, Dvor, Šmihel nad Pliberkom in Črna je več kot 10 % družinskih poglavarjev opravljalo kakšno obrt; tudi pri nekaterih kmetih, kajžarjih in gostačih je navedena še obrt. V seznamu pliberške župnije manjka označba stanu za približno 200 družinskih poglavarjev, ki so živeli izven trga Pliberka. Popolnejši popis bi najbrž izkazal delež obrtnikov, ki ne bi zaostajal za drugimi koroškimi župnijami. V pliberški in šmihelski župniji so bili med obrtniki močno zastopani tkalci, tudi v Črni jih je bilo več. To rokodelstvo je bilo torej precej razširjeno, verjetno je imelo značaj domače obrti. Dokaj številni so bili še krojači, čevljarji in tesarji. V šmihelski župniji se je 11 kmetov ukvarjalo s pivovarstvom.

Kot so pokazali nekateri župnijski sezname, je bila obrtna dejavnost razširjena v precejšnji meri tudi na podeželju. Če se v popisih večine župnij obrtniki sploh ne omenjajo ali so redke izjeme, to ni dokaz, da jih ni bilo, temveč da popisovalci obrtne dejavnosti povečini niso ugotavljali in navajali. To nam potrjujejo, vsaj za nekatere okoliše, podatki v napovedih rustikalnih zemljišč (Bekanntnuss Tabellen), ki so jih morala zemljiška gospostva predložiti v zvezi s terezijanskimi davčnimi reformami malo pred popisom l. 1754. Po patentu od 17. marca 1749, ki je vseboval navodila za izvajanje davčne rektifikacije, je bilo treba pri podložniku profesionistu navesti vrsto njegove obrtne dejavnosti in ali ter pri katerem cehu je bil inkorporiran.²⁸ Napoved obrtne dejavnosti je bila predvidena zlasti za kajžarje in gostače. V obrazcih napovedi rustikalnih zemljišč je bila rubrika, v kateri je bilo treba označiti obrtno dejavnost zemljiškega posestnika (Handtirung oder Gewerb des Possessoris). Vendar tudi pri sestavljalcih napovedi rustikalnih zemljišč ni bilo enotnosti pri izpolnjevanju te rubrike. Ponekod je posestnik zemljišča označen le kot kmet ali kajžar, drugje pa so morebitno obrtno dejavnost, glavno ali postransko, posebej označili. V napovedih izžanskega gospostva je obrtna dejavnost podložnikov navedena le v nekaterih vaseh.²⁹ V Iški Loki je od 39 zemljiških posestnikov bilo 9 čolnarjev, na Studencu je bilo 8 čolnarjev, omenjajo se še posamezni tkalci in čevljarji; pri enem tkalcu je pripomba, da ni inkorporiran v ceh. Druge obrti se ne navajajo, tudi v večjih vaseh ni omemb o rokodelcih. Polhograjsko gospostvo je svojo napoved vestneje sestavilo. Skoraj v vsaki vasi je omenjen kakšen rokodelc, so pa tudi manjše vasice, kjer se je več podložnikov ukvarjalo z obrtjo.³⁰ V Polhovem Gradcu je bilo 45 kajžarjev; med 38, za katere je bila navedena dejavnost,

²⁸ DAS, Repr. in kom., fasc. XXVIII, Rektifikations Akten 1749.

²⁹ DAS, Bekanntnuss-Tabellen, Gorenjsko, No. 291, gospostvo Ig.

³⁰ DAS, Bekanntnuss-Tabellen, Notranjsko, No. 134, gospostvo Polhov Gradec.

je bilo 26 rokodelcev, 6 dninarjev, 2 godca, mlinar, konjač, kramar in tovarnik soli. Tkalstvo je bilo na ozemlju polhograjskega gospostva najbolj razširjena obrt; značilna dejavnost v tem okolišu je bilo tovarništvo s soljo.

Tudi napovedi rustikalnih zemljišč za druge okoliše, za katere ne razpolagamo s popisi prebivalstva, — pregledal sem napovedi nekaj večjih teritorialno bolj zaokroženih gospostev na Dolenjskem — kažejo, da se je postopek glede ugotavljanja in označevanja gospodarske dejavnosti razlikoval od gospostva do gospostva. V ribniškem gospostvu je bila skoraj pri vsakem zemljiškem posestniku, kmetu in kajžarju, označena njegova domača obrtna dejavnost, npr. lončarstvo v Rakitnici in Dolenji vasi, rešetarstvo in izdelovanje druge suhe robe v ostalih vaseh.³¹ Isto je bilo v okolišu ortneškega gospostva, kjer so poleg izdelovalcev suhe robe bili številni tovarniki.³² Na Kočevskem so, kot se zdi, omenjene le obrti, ki so bile glavna gospodarska dejavnost zemljiških posestnikov.³³ Stiško gospostvo je za svoj obširni okoliš izkazalo po vaseh le posamezne kajžarje ali gostače, ki so bili ponajveč čevljarji, krojači ali tkalci.³⁴ Dasi napovedi gospostev o rustikalnih zemljiščih niso popolne, bi jih bilo mogoče uporabiti za dopolnitev slike o razširjenosti obrtne dejavnosti tam, kjer so župnijski sezname pomanjkljivi.

Podeželsko prebivalstvo se razdeli skoraj v celoti na štiri skupine, kmete, kajžarje, gostače in posle. Ločitev na kmete in kajžarje je izvedena po tedanjem načinu razlikovanja značaja zemljiške posesti. To razlikovanje je imelo praktičen pomen v odnosih do zemljiških gospostev ter v davčnih odnosih do države, ki so jih terezijanske reforme na novo urejale. Zato bi pričakovali, da uvrščanje v eno ali drugo kategorijo ne bo delalo težav ter da bo v popolnosti izvedeno. Vendar tudi v tem pogledu pri popisovalcih ni bilo enotnosti in doslednosti. Večina ima zadevne označbe, toda v nekaterih primerih so bile opuščene, zato naš pregled ne more biti popoln. Kategorija gostačev je bila na splošno dovolj točno izkazana; kjer je označba gostača opuščena, je mogoče sklepati na pripadnost k tej skupini, ob pomanjkanju druge navedbe, po priimku, ki je drugačen od priimka hišnega gospodarja. V blejski in planinski župniji sta popisovalca tudi gospodarjeve sorodnike, npr. brate, označevala za gostače, ki so jih drugje šteli med družinske člane. Zaradi enotnosti v takih primerih popisovalčeva označba ni bila upoštevana, temveč so bili gospodarjevi sorodniki prišteti njegovi družini. Označba poslov je v glavnem zadovoljiva, tako da je ta skupina socialno in gospodarsko najbolj odvisnega prebivalstva zajeta z dovoljno natančnostjo.

Višina deleža posameznih kategorij na celotnem prebivalstvu in njihovo medsebojno razmerje po posameznih župnijah kaže precejšnje razlike tudi na področjih, kjer bi pričakovali, da se gospodarska struktura ni toliko razlikovala. Kjer te razlike zadevajo kategoriji kmetov in kajžarjev, jih je treba delno pripisati netočnosti označevanja v popisnih seznamih. V več primerih pa moremo navidezne neskladnosti razložiti z drugačno

³¹ DAS, Bekantnuss-Tabellen, Dolenjsko, No. 169, gospostvo Ribnica.

³² DAS, Bekantnuss-Tabellen, Dolenjsko, No. 159, gospostvo Ortnek.

³³ DAS, Bekantnuss-Tabellen, Dolenjsko, No. 135, gospostvo Kočevje.

³⁴ DAS, Bekantnuss-Tabellen, Dolenjsko, No. 12, samostan Stična.

usmerjenostjo gospodarstva in močnejšimi nekmetijskimi gospodarskimi panogami.

Župnije Kranjska gora, Dovje in Jesenice izkazujejo razmeroma nizek delež kmetijskega prebivalstva, visoka pa sta odstotka kajžarjev in gostačev. Za Dovje in Jesenice je to razumljivo, v obeh župnijah je bilo razvito železarstvo, ki je kajžarje in gostače zaposlovalo. V seznamu jeseniške župnije so mnogi gostači izrecno označeni kot delavci, kar je moglo pomeniti le zaposlene v fužinah. Gostači so stanovali pretežno pri kajžarjih, torej niso bili kmečki delavci. V kranjskogorski župniji je pri kajžarjih živel dobro polovica gostačev, ostali so živeli pri kmetih. Skoraj gotovo se številni kajžarji in gostači niso preživljali s kmetijstvom, temveč so si morali sredstva za preživljanje iskati v drugih pridobitnih panogah.

Podobno strukturo kot župnije v Dolini je imela gorjanska župnija, kjer je na kajžarje odpadlo več kot polovica vsega prebivalstva, najvišji delež, ki je bil dosežen v čisto podeželskih župnijah. V vaseh Grabče, Krnica in Mevkuž so bili skoraj sami kajžarji. Močno razvito kajžarstvo je moglo v tem okolišu imeti podlago predvsem v intenzivnejšem gozdnem gospodarstvu, ki je služilo takratnim železarnam na Javorniku, Savi in v Radovni. Fužine v teh krajih so potrebovale znatne količine oglja. Del prebivalstva je dobil življenjske možnosti pri delu v gozdu, žganju in tovorjenju oglja ter tudi pri kopanju in tovorjenju železne rude, ki so jo pridobivali na istem področju. Nizek odstotek poslov v gorjanski in nekaterih sosednjih župnijah tudi kaže, da so prevladovala manjša kmečka posestva, katera niso potrebovala tuje delovne sile. V bohinjski župniji, kjer kmetje in kajžarji niso ločeno izkazani, so ostale skupine sorazmeroma šibke. Zaradi železarstva v Bohinju ter Stari Fužini se je verjetno tudi v tem okolišu kajžarstvo močneje razvilo, kot je to bilo na splošno v železarskih krajih. Od večine ostalih gorenjskih župnij — male župnije kot Zasip in Ovsise pustimo v nemar, ker je struktura njihovega prebivalstva glede na mal obseg preveč slučajnostna in zato ne more biti značilna — se razlikujeta župniji v Mošnjah in Podbrezju. V obeh župnijah so imeli kajžarji visok odstotek. Sodeč po nižjem deležu kmečkega prebivalstva, gostačev in poslov, ni bilo kmetijstvo glavni vir življenjskega obstoja, temveč ga je treba iskati v drugih gospodarskih dejavnostih. Nekaj eksistenčnih možnosti je dajala domača obrt, v Ljubnem je bilo npr. razširjeno lončarstvo. V župniji Mošnje so bili med kajžarji označeni trije kot rokodelci, pet pa je bilo mlinarjev, s temi navedbami obrtna dejavnost gotovo ni izčrpana. Župnija Križe je med 85 kajžarji imela 25 dninarjev, ki so bili najbrž navezani predvsem na delo v kmetijstvu. Še več je bilo dninarjev med gostači, ki so se na splošno preživljali največ z dninarstvom. V seznamu preddvorske župnije je bilo 89 gostačev-dninarjev. Čeprav v drugih župnijah tega področja ne najdemo podobnih podatkov, ker popisovalci popisanih oseb niso označevali po njihovi dejavnosti, smo upravičeni domnevati, da so tudi druge kajžarji v manjši, gostači pa v večji meri imeli dela in zaslužka v kmetijstvu. Po strukturi svojega prebivalstva sta se od drugih kranjskih župnij agrarnega značaja najbolj razlikovali Krašnja in Št. Jernej na Dolenjskem. Močan je bil v obeh župnijah delež kmečkega stanu, zelo šibko pa kajžarstvo. Tudi delež gostaš-

kega prebivalstva se je gibal v nižjih mejah. V obeh župnijah kajžarji niso bili raztreseni po vseh naseljih, temveč so bili koncentrirani le v nekaterih krajih. Skoraj vsi kajžarji v župniji Krašnja so živeli ob cesti skozi Črni graben, v Krašnji, Žirovšah, Spodnji in Zgornji Loki, v Blagovici ter v vasi Koreno, ki leži na položnem valovitem pobočju približno kilometer od Krašnje. Dasi so v vseh navedenih vaseh prevladovali kmetje, so te obcestne vasi opravljale v večji meri tudi neagrarne funkcije. Živahen promet po cesti skozi Črni graben jim je dal značaj »furmanskih« vasi, kjer se je del prebivalstva preživil s prevozništvom, gostinstvom in raznimi obrtmi. Podlaga za nastanek in razvoj kajžarstva ob cesti je bila torej dana, vasi v hribih pa so ostale popolnoma kmetске. V šentjernejski župniji je bilo kajžarstvo drugega značaja. Od 30 kajžarjev in oštetarjev jih je 20 bilo v Apneniku, Vrbovcah, Rakovniku ter Malem in Velikem Banu, razloženih naseljih na pobočju Gorjancev med vinogradi in zidanicami.³⁵ V teh naseljih izkazuje župnijski seznam le kajžarje in oštetarje — v Malem in Velikem Banu je razen desetih oštetarjev bil še gornik (Bergmeister) — šlo je torej za naselitev v vinogradih in za razvoj naselij iz vinskih hramov.³⁶ V Rakovniku je bil poleg treh oštetarjev omenjen še en gostač. Za tri v seznamu izkazane oštetarje kraja bivanja ni bilo mogoče lokalizirati, toda tudi eden izmed teh je bival na »Novi gorici (Neuberg) pri vinogradu«. Sedem oštetarjev je poleg 11 kmetov navedenih v vasi Drama, ležeči na Krškem polju in svetu, ki je bil izpostavljen poplavam. Verjetno gre v tem primeru za naselitev na gmajni. Skupen pašnik se je ohranil do zadnjega časa, še pred dvema desetletjema je vas imela črednika.³⁷

Podatki o številu kmetov in kajžarjev manjkajo za ižansko in polhograjsko župnijo ter tedanjo vikariato vrhniške župnije, ker popisovalci niso označevali družinskih poglavarjev po značaju njihove zemljiške posesti. Napovedi rustikalnih zemljišč ižanskega gospostva kažejo, da je bilo kajžarstvo na Ižanskem sorazmerno manj razširjeno, kajžarji niso dosegali niti tretjine števila kmetov, ako štejemo med kajžarje vse, ki so bili v posesti domca (Hofstatt).³⁸ Skoraj polovica vseh ižanskih kajžarjev je živela na Studencu, ostale pa najdemo v vaseh na robu Barja, vasi v hribih so bile brez kajžarjev. V rustikalnih napovedih so bili sicer tudi posestniki domcev označeni kot kmetje, razne kategorije podložnikov so torej nedoločno in dvoumno označevali. K navedenim podatkom glede ižanskega gospostva je treba poudariti, da je ižanska župnija imela drug obseg in deloma drugačen teritorij, zato ta delež kajžarjev ni mogoče v celoti veljati tudi za župnijo. Vendar nas podatki upravičujejo do zaključka, da kajžarstvo na Ižanskem ni bilo številno. V polhograjskem gospostvu je bilo 235 kmetov in 145 kajžarjev.³⁹ V Polhovem Gradcu je bilo 45 kajžarjev, v

³⁵ Krajevni leksikon dravske banovine, Ljubljana 1937, str. 277 sl.

³⁶ Vilfan, n. o. m., str. 116 in 129 omenja pleterski urbar iz l. 1700, ki dokazuje, da so v tistem času živeli na gorica kajžarji na lastnih gorskopravniških zemljiščih.

³⁷ Krajevni leksikon, str. 277.

³⁸ DAS, Bekantnuss-Tabellen, Gorenjsko, No. 291, gospostvo Ig.

³⁹ DAS, Bekantnuss-Tabellen, Notranjsko, No. 134, gospostvo Polhov Gradec.

Horjulu 25, Vrzdencu 16 in Srednjem vrhu (Mitterberg, verjetno naselje Setnik, ki ga tvorijo zaselki Mali vrh, Veliki vrh in Zalog) 16, v Praprečah 7; kajžarji so bili v glavnem koncentrirani na nekaj krajev. Vikariati Rovte, Godovič, Hotedršica in Logatec so bili na ozemlju logaškega gospostva. Nastanek in razvoj kajžarstva na tem področju sta bila že predmet obravnave, zato se moremo sklicevati na objavljene ugotovitve.⁴⁰ Sicer se te ugotovitve nanašajo na l. 1718 kot na najmlajše stanje, kažejo pa, da se je kajžarstvo zlasti močno razvilo v Dolenjem in Gorenjem Logatcu, kjer so kajžarji znatno presegali število kmetij. Glavni vzrok močnega kajžarstva je bil velik promet na tržaški cesti, ki je sprva pospeševal tovarništvo, pozneje pa prevoznništvo v naseljih, ležečih ob tej prometni poti. Naselja v hribovitem svetu kot Žibrše in Rovte in drugi manjši zaselki, obstoječi iz kmetij v celkih niso imeli pogojev za nastanek kajžarstva, pač pa se je pojavilo v XVIII. stoletju večje število kajžarjev v Hotedršici in Novem Svetu, kar je bil verjetno rezultat delitve skupnih gozdov in pašnikov, ki so jih bili deležni do neke mere tudi kajžarji.⁴¹ Značilen za strukturo prebivalstva v nekaterih duhovnijah polhograjskega in logaškega področja je visok delež kmečkih poslov, ki ga presega župnija Razbor in se mu približujejo nekatere izmed koroških župnij; na hribovitih in močno gozdnatih tleh je bilo precejšnje število kmetij večjega obsega, ki so bile navezane na tujo delovno silo.

Podobna struktura kmečke zemljiške posesti — samotne hribovske kmetije — je prevladovala v zgornji Savinjski dolini in se izraža v podobni populacijski strukturi župnij Solčava in Luče. Solčava je bila brez kajžarjev, imela pa je visok odstotek gостаčev. V seznamu župnije Luče posamezna naselja niso navedena ter so kajžarji izkazani skupno za kmeti; njihovo število po vaseh ni znano. Vendar ni dvoma, da je bila večina v Lučah, kjer je tudi po novejših podatkih ta kategorija zemljiške posesti daleč prevladovala nad kmeti.⁴² Središča ostalih župnij gornje Savinjske doline so bila tržna naselja Ljubno, Gornji grad, Rečica in Mozirje, ki so se s trško strukturo razlikovala od agrarne okolice. V župniji Ljubno je bilo 85 kajžarjev, njihovo število v trgu se ne da točno ugotoviti, ker v seznamu manjka označba krajev. Takoj za tržani, ki so popisani na prvem mestu, sledi 58 kajžarjev, katere smemo brez dvoma šteti v Ljubno, nato so razvrščeni kmetje, med katere so pomešani ostali kajžarji. Močno prevladovanje kajžarjev v Ljubnem je bilo ugotovljeno že za čas okrog l. 1600.⁴³ Tudi v trgu Gornjem gradu je živela več kot polovica kajžarjev gornjegrajske župnije, večje število jih je bilo še v Radmirju. Številni so bili kajžarji v župniji Rečica; kot je mogoče soditi po seznamu, ki sicer ne navaja krajev, je na trg odpadel le manjši del. Kajžarstvo v tej župniji je imelo podlago v lončarstvu, razširjenem v dolini Drete. V

⁴⁰ Ignacij Voje, Kajžarstvo v logaškem gospostvu. ZČ VI—VII/1952—1953, str. 650 sl.

⁴¹ Voje, n. o. m. str. 657. — Glede strukture zemljiške posesti na tem področju prim. Svetožar Ilesič, Sistemi poljske razdelitve na Slovenskem. Ljubljana 1950, str. 85 sl. ter priložena karta.

⁴² Krajevni leksikon, str. 167.

⁴³ Franjo Baš, Doneski k zgodovini Gornjegrajskega. II. Trg Ljubno. ČZN XXXIII/1938, str. 78 sl.

XVIII. stoletju so na tem področju šteli svojih 60—70 lončarskih rodbin, ki so živele v vaseh Pusto polje, Spodnje Kraše, Potok, Lačna vas, Kokarje, Doblatina, Trnovce ter Spodnje in Gornje Pobrežje, posamezne lončarje najdemo še v nekaterih drugih vaseh.⁴⁴ Lončarji so bili povečini brez zemlje in živine, večji del je gotovo sodil v kategorijo kajžarjev. Lončarstvo je dajalo tudi pobudo za nastanek novih domačij.⁴⁵ V mozirski župniji je izkazanih le 8 kajžarjev, štirje od teh v Loki, ostali so živeli posamezno po vaseh. Ker pa je seznam glede označbe družbenega položaja pri prebivalstvu, živem izven trga, pomanjkljiv — razen pri omenjenih kajžarjih, pri gostačih ter pri nekaj mežnarjih in rokodelcih manjka označba družbenega položaja ali gospodarske dejavnosti — je treba rezultate v tabeli presojati s pridržkom morebitne netočnosti. Malo verjetno je, da v trgu ne bi bilo kajžarjev, mogoče bi bilo treba k kajžarjem šteti tiste rokodelce, ki niso bili istočasno označeni kot tržani.

Kajžarstvo je bilo slabše zastopano v dolnjesavinjskih župnijah Braslovče in Sv. Pavel pri Preboldu, kjer so bili kajžarji raztreseni po vaseh. Seznam župnije Sv. Jurij ob Taboru ima v začetku navedenih 29 kajžarjev po vrsti, kar pomeni, da so bili koncentrirani na enem kraju. Enemu samemu je dodana označba dejavnosti, izdelovanje sit, vendar je verjetno, da je bilo med njimi več takih, ki so opravljali kakšno obrt. Popisni seznam župnije Trbovlje kajžarjev ne pozna; z izjemo župnika, mežnarjev in mlinarjev so vsi družinski poglavarji označeni kot kmetje. Značilna oblika naseljenosti v tem okolišu, poleg raztresenih naselij s samotnimi kmetijami, so bili zaselki; prevladovala so kmetije v celkih, deloma razkosanih.⁴⁶ Vendar se zdi, da je bila označba vseh družinskih poglavarjev kot kmetov presplošna in ni ustrezala dejanski diferenciranosti glede na obseg zemljiške posesti. Krajevna merila za presojanje velikosti kmetij, ki so znana za sredo XVIII. stoletja, poznajo tudi kajžarje (kočarje), kar je gotovo dokaz za njihov obstoj na tem ozemlju.⁴⁷

V župniji Griže popisani družinski poglavarji niso posamezno označeni po značaju zemljiške posesti, temveč skupinsko. Ker so v nekaterih vaseh kmetje in sogorniki izkazani skupaj, se število pripadnikov posameznih kategorij ne da točno ugotoviti. Kljub temu kažejo navedbe na pomemben delež kajžarjev. V vasi Kasaze je bilo od 39 družinskih poglavarjev 32 podružnikov. V lastnih vinogradih je živelo 15 družinskih poglavarjev — gornikov, v tujih vinogradih pa 23, ki so bili označeni kot gostači.

Nizek delež kajžarjev (v seznamu so označeni kot Gehaisler) je imela župnija Šoštanj. V trgu je bilo le malo kajžarjev, večinoma so bili raztreseni po okoliških vaseh. V župniji Sv. Ilj pri Velenju je v skupini kajžarjev upoštevanih 23 Freiholde; župnik je s tem izrazom označeval tiste, ki so bili gorskopravno podložni z vinogradom, njivo ali vrtom. Med kajžarje župnije Št. Janž na Vinski gori sem uvrstil 25 oštetarjev, 34 sogor-

⁴⁴ Baš, n. o. m. III. Zadrecki lončarji. Str. 130 sl.

⁴⁵ Baš, n. o. m. str. 138 sl.

⁴⁶ Orožen, Zgodovina Trbovelj, Hrastnika in Dola, str. 258 sl. — Ilešič, n. o. m. str. 88.

⁴⁷ Orožen, n. o. m. str. 262.

nikov, 5 rojenjakov in 3 viničarje — rojenjake; izraza kajžar seznam te župnije ne pozna. Med gostači je 20 viničarjev. Oštetarji in sogorniki so bili tudi med kajžarji škalske župnije, vendar predstavljajo le mal del te skupine. V trgu Velenje so bili med 16 družinskimi poglavarji trije tržani, 9 oštetarjev, 3 kmetje in mežnar, sicer so v vseh vaseh kajžarji imeli precejšen delež. V župnijah okrog Slovenjega Gradca so bili kajžarji manj številni, številnejši so bili gostači in posli. Sv. Ilj pri Slovenjem Gradcu je imel le 4 kajžarje v farni vasi. V župniji Razbor preseneča število kajžarjev glede na prevladovanje velikih samotnih kmetij na tem ozemlju. V novjšem času je število kajžarjev znatno manjše, naraslo pa je število najemnikov (gostačev).⁴⁸

V župnijah na Kozjanskem in Sotelskem je bil delež kajžarjev na splošno zelo nizek; izjema je Podsreda, kjer je bilo med družinskimi poglavarji 8 kajžarjev in 66 Freiholde ter so prekašali število kmetov. V nekaterih teh župnijah je bilo označevanje družbenega položaja pomanjkljivo ali nejasno, v pilštanski manjka označba za približno petino družinskih poglavarjev. V seznamu te župnije se kajžarji ne omenjajo, pač pa le Freiholde in sicer kot skupinski naziv za v istih vaseh popisane osebe. Večkrat so družinski poglavarji pod tem skupinskim nazivom označeni tudi kot kmetje in mnogokrat ni jasno, katere je treba šteti med kmete in katere med Freiholde. Zato bi moglo biti število pripadnikov te kategorije višje, kot je v pregledu, kjer so vsi dvomljivi primeri šteti k kmetom. Pri kmetih je štetih tudi 53 hišnih gospodarjev (Hauswirth), ki so tvorili s svojci in posli skupino 264 oseb in so bili koncentrirani v nekaj vaseh. Pravi značaj te skupine je težko opredeliti in ostaja dvomljiv. Če so jih drugače označevali in ne kot kmete, so jih skoraj gotovo od njih razlikovali bodisi po obsegu njihove zemljiške posesti, bodisi po značaju njihovega podložniškega razmerja. Najbrž gre za manjše zemljiške posestnike, ki so bili sredi med kmeti in kajžarji, mogoče celo bližji tem kot kmetom. Tudi seznam župnije Podčetrtek ima Freiholde le pod skupnim nazivom in je nekaj primerov dvomljivih, vendar ne toliko, da bi mogli bistveno vplivati na medsebojno razmerje. V župniji Sv. Peter pri Kunšperku je med kajžarji — ta izraz se v seznamu ne pojavlja — 95 svobodinov (Freimann), 40 sogornikov in 6 oštetarjev. Značilen za župnije v tem okolišu je nizek odstotek gostačev, tudi poslov je sorazmeroma manj kot drugod. Zelo nepopolna je slika župnije Bizeljsko. Individualno označeni po stanovski pripadnosti so v seznamu le duhovniki in birič (lictor), za ostale brez označbe velja splošna označba, da je njihova »conditio« »colona seu rustica«. Ni verjetno, da na območju župnije, ki leži na vinogradniškem področju in kjer je bila zemljiška posest precej razdrobljena, sploh ne bi bilo sloja, ki bi ustrezal kategoriji kajžarjev.

V koroških župnijah Črna in Pliberk je bila struktura precej ista kot v zgornjesavinjskem okolišu, kjer je prevladovala podobna posestna struktura in oblika naseljenosti. V pliberškem seznamu skoraj tretjina družinskih poglavarjev ni označenih po družbenem položaju, nekoliko manj so jih popisovalci označili le kot podložnike; v pregledu so vsi uvrščeni med

⁴⁸ Krajevni leksikon, str. 550.

kmete. Kategorija kmetov bi mogla biti zaradi tega preštevilna na škodo kajžarjev. Kajžarji so bili maloštevilni v Šmihelu nad Pliberkom, tudi delež gostačev je znatno zaostajal v primeri z ostalimi koroškimi župnijami. Župnija Vogrče izkazuje medsebojno razmerje posameznih kategorij, ki se od ostalih župnij glede deleža kajžarjev znatno razlikuje. Ker je župnija štela komaj 169 duš, je posebnost njene strukture na splošno brez pomena. Župnije med Vrbskim jezerom in Beljakom imajo sorazmeroma številnejšo kategorijo kajžarjev, za koroške župnije je značilen tudi visok delež gostačev in poslov, na katere so bili kmetje navezani glede delovne sile.

V večini župnij so bili posli številčno pomemben sloj. Manjši delež so imeli v nekaterih župnijah radovljiškega območja in na Sotelskem, drugod je njihov delež skoraj povsod presegal 10 %, v nekaterih župnijah, kjer so prevladovale večje samotne kmetije, se je ta delež dvignil tudi nad 20 % vsega prebivalstva. Nad tri četrtine poslov je bilo pri kmetih; sicer so graščinska gospodarstva imela številne posle, toda takih gospodarstev ni bilo veliko, zato je tudi skupno število njihovih poslov tvorilo le mal odstotek. Nekaj poslov so imeli kajžarji, pri gostačih so pa bili posli redke izjeme. Potreba po poslih je bila odvisna od velikosti kmetij, zemljiške posestne strukture in strukture zemljiških kategorij. Kot je mogoče presojati po popisnih seznamih, so vplivali na držanje poslov v veliki meri tudi osebni razlogi, to je v prvi vrsti število za delo sposobnih družinskih članov. Družine, ki so imele več odraslih družinskih članov, niso potrebovale tuje delovne sile v toliki meri kot družine z majhnimi otroci ali brez otrok. Kot družinski člani niso mišljeni le gospodarjevi otroci, temveč tudi njegovi bratje in sestre, mnogokrat tudi bratje in sestre gospodarjeve žene, ki so živeli in delali na kmetiji. Bili so tudi primeri, da je družina imela za delo predvsem ženske družinske člane, manjkajočo moško delovno silo so morali dati najeti posli. Obratno so si morala gospodarstva brez zadostne domače ženske delovne sile poiskati ženske posle. Na splošno so prevladovali ženski posli; več moških kot ženskih poslov so imele predvsem župnije v hribovitih okoliših s številnejšimi samotnimi kmetijami, npr. v polhograjskem in logaškem hribovju, v zgornji Savinjski dolini, v slovenjgrajskem in pliberškem okolišu.

Skoraj povsod so bili v večini kmetje, ki so imeli posle; v župnijah Smlednik, Sora, Solčava, Luče, Lipa, Skočidol in Št. Rupert pod Vajskro je odstotek kmetov s posli dosegel in tudi presegel 75 %. Najmanj kmetov, približno tretjina do polovice, je imelo posle v župnijah okrog Radovljice, v Savinjski dolini od Gornjegrajskega navzdol in na Sotelskem. Na kmetijah s posli je bil redko le po eden, navadno sta bila dva ali tudi več. Od 37 duhovnij, v katerih je povprečje na kmetijo — upoštevane so le take s posli — znašalo 2 ali več, jih je bilo 7 s povprečno več kot tremi posli. To so bile duhovnije Rovte, Godovič, Solčava, Razbor, Črna, Pliberk in Lipa.

Kmečki posli so v popisih največkrat označeni splošno kot hlapci in dekle, posebej se omenjajo zlasti pastirji in pastirice ter pestunje. Pastirji in pastirice so bili povečini otroci v starosti okrog 10 let, med njimi je bilo tudi nekaj starejših moških poslov, ki verjetno za težja dela niso bili

več sposobni. Pastirji so bili v nekaterih župnijah zelo številni; v okoliših s samotnimi kmetijami so posamezni kmetje imeli tudi po dva pastirja. V župniji Luče jih je bilo največ označenih kot ovčji pastirji. Veliko število pastirjev, poleg izkazanih so ta posel opravljali tudi družinski člani, kaže, da je bila individualna paša mogoče že bolj razširjena kot skupna. Srenjska pastirja se omenjata le v seznamu župnije Št. Vid nad Ljubljano, dasi so bili skoraj gotovo tudi v drugih okoliših. Drugo skupino otroških ženskih poslov so tvorile pestunje (Lockerin, Kindsmensch); med njimi je bila komaj šestletna deklica. Glavni pomen poslov v otroški dobi verjetno ni bil v njihovem delu kot pastir ali pestunja, temveč v zagotovitvi delovne sile za čas, ko bodo odrasli. Med pastirji in pestunjami so bile tudi sirote kajžarjev in gostačev ali pa otroci, za katere starši zaradi svoje revščine niso mogli skrbeti. Institucija otroških poslov je reševala v veliki meri vprašanje skrbstva za sirote in otroke ubožnih staršev.

V kategorijo poslov so uvrščeni tudi rokodelski in drugi obrtni pomočniki in vajenci, ki so bili ugotovljeni v nekaterih krajih, kjer so bili popisani številnejši obrtniki. To je bilo predvsem v mestih in trgih. Njihovo število pa glede v večini župnij nepopolno popisanih obrtnikov ni bilo pomembno.

Dasi je popis iz l. 1754 imel pri ugotavljanju stanovske pripadnosti precej pomanjkljivosti, nam vendar dajejo njegovi rezultati še dovolj vpogleda v takratno družbeno in gospodarsko strukturo. Ta struktura se je po posameznih župnijah in okoliših spreminjala. Kot gospodarska dejavnost, ki je preživljala največji del prebivalstva, je sicer na splošno prevladovalo kmetijstvo, kajti zaposlovalo je tudi največji del poslov, velik del gostačev in del kajžarjev. Kot družbeni sloj z zemljiško posestjo je bil kmečki stan v večini župnij relativno najmočnejši, vendar ni prevladoval v isti meri kakor gospodarska dejavnost. V mnogih župnijah, predvsem na Gorenjskem, so kajžarji kmete prekašali. Kategorija kajžarjev je bila po svojem značaju zelo heterogena. V njej najdemo manjše zemljiške posestnike, ki so se približevali kmetom, in kmetijske delavce, ki so se preživljali z dninarskim delom, poleg samostojnih obrtnikov in rokodelcev. Rezultati popisa v župnijah, kjer so zajeli tudi nekmetijsko dejavnost, ter druge ugotovitve o razširjenosti obrti kažejo, da so bili največ kajžarji, ki so se s takimi dejavnostmi ukvarjali. Gotovo so bili v njihovih vrstah podeželski kramarji, prekupčevalci in krčmarji, čeprav se sicer te dejavnosti v popisnih seznamih le redko omenjajo. Del kajžarjev, ki je sredstva za svoj obstoj dobival iz samostojne gospodarske dejavnosti, v socialnem in gospodarskem pogledu najbrž ni zaostajal za kmeti. Pri presoji kajžarstva kot gospodarske in socialne kategorije je treba upoštevati njihovo heterogenost. V manjši meri velja isto za sloj gostačev, med katerimi so tudi osebe, ki so se ukvarjale s samostojno nekmetijsko gospodarsko dejavnostjo.

Pregled po župnijah izraža v posameznih okoliših veliko raznolikost strukture in so splošne značilnosti manj vidne. Zaradi celotnejše slike so v naslednji tabeli prikazani skupni rezultati za župnije po nekdanjih deželah. V ta skupni pregled so vključene le podeželske župnije ne pa čisto mestne župnije in duhovnije s pretežno nekmetiskim prebivalstvom. Tudi

niso upoštevane župnije, pri katerih v popisnih seznamih kmetje in kajžarji niso ločeno izkazani. Od nekdanjih kranjskih župnij so zato izvzete duhovnije Bela peč, Zasip, Bohinj, Kamna gorica, Kropa, Ovsišje, Kranj, Polhov Gradec, Rovte, Godovič, Hotedršica, Logatec in Ig, od spodnještajerskih Griže, Trbovlje, Slovenj Gradec in Bizeljsko.

Posli so izkazani sicer tudi kot posebna skupina, toda pri kategorijah, v katerih so bili zaposleni.

Kranjske župnije	Družinski člani		Posli		Skupaj	
	absolutno	%	absolutno	%	absolutno	%
Kmetje	20 303	49,6	3 520	76,7	23 823	52,3
Kajžarji	11 807	28,8	449	9,8	12 256	26,9
Gostači	7 264	17,7	55	1,2	7 319	16,1
Ostali	1 599	3,9	565	12,3	2 164	4,7
	40 973	100,0	4 589	100,0	45 562	100,0
Spodnještajerske župnije						
Kmetje	20 093	62,8	4 088	81,8	24 181	65,4
Kajžarji	5 172	16,2	243	4,9	5 415	14,6
Gostači	4 172	13,0	13	0,3	4 185	11,3
Ostali	2 574	8,0	651	13,0	3 225	8,7
	32 011	100,0	4 995	100,0	37 006	100,0
Koroške župnije						
Kmetje	5 104	49,4	1 946	78,2	7 050	55,0
Kajžarji	1 455	14,1	84	3,4	1 539	11,9
Gostači	2 429	23,5	1	—	2 430	19,0
Ostali	1 342	13,0	457	18,4	1 799	14,1
	10 330	100,0	2 488	100,0	12 818	100,0

V pregledu upoštevane župnije predstavljajo le mal del slovenskega ozemlja. Ležijo pa na področjih, kjer so vladali različni gospodarski pogoji, pod katerimi se je izoblikovala struktura prebivalstva. Skupni rezultati, kot jih kaže tabela, so zato gotovo vsaj nekoliko značilni tudi za strukturo prebivalstva na ostalem ozemlju, morda z izjemo področja Goriške, Krasa in Slovenske Istre, za katera nam manjkajo analogne ugotovitve.

Altertums- und Gesellschaftsstruktur der Bevölkerung im vorjosephinischen Bistum Ljubljana nach der Volkszählung d. J. 1754.

Der Verf. analysiert die Angaben der Volkszählung, welche er im vorigen Jahrgang (ZČ XVI, 1962, 55—79) veröffentlichte.

Dušan Kermavner

Še nekaj gradiva o ljubljanskem kongresu leta 1870

I. Kongres je trajal od 1. do 3. decembra 1870

V zgodovinopisju se je ustalil 1. december 1870 kot dan kongresa jugoslovanskih politikov v Ljubljani. Tako je izhajalo iz preambule njegove »izjave«, da »se je 1. decembra 1870 zbralo v Ljubljani nekoliko slovenskih, hrvaških in srbskih rodoljubov, ki so se sporazumeli o sledeči izreki«. Noben zgodovinar še ni upošteval notice »Slovenskega Naroda« (v isti št. 142 z dne 6. decembra 1870, kjer je »na čelu lista proglasil sklenjeni program«) s podatkom: »Tehtno posvetovanje je trajalo tri dni«, ki pa ni ostal zakopan v »Narodu«, saj ga je Prijatelj že leta 1928 mimogrede navedel v neki opombi pod črto (prim. tretjo knjigo njegove »Slovenske kulturnopolitične in slovstvene zgodovine 1848—1895«, str. 203). Mogoče se je že pred menoj kdo ob njem kaj ustavljal in ga skušal vskladiti z notico v »Novicah« (list 49 z dne 7. decembra, prevzeto v »Slovenski Narod« št. 144 z dne 10. decembra 1870), ki je po opisu nekakšnega banketa v čast »ljubljenim gostom — bratom iz Juga« 1. decembra zvečer v čitalnici poročala: »Drugi dan [t. j. 2. decembra] ponoči so nas zapustili gospodje iz Dalmacije, v soboto [3. decembra] opoldne pa vsi drugi z živim prepričanjem, da ideja bratovskega edinstva — ni prazna domišljija.« A nihče ni tvegala raztezati že ustaljeni datum, ki bi ga tudi jaz pustil pri miru, če ne bi bil naletel na kar natančne podatke o časovnem poteku kongresa v nanj nanašajočih se ljubljanskih dopisih dunajskemu fevdalnoklerikalnemu dnevniku »Vaterlandu«.

V prvem teh dopisov, napisanem 2. decembra, čeprav nosi datum 3. decembra, ko ga je dopisnik oddal na pošto, beremo po poročilu o »včerašnjem [t. j. 1. decembra] občnem zboru Slovenske Matice«, da »so z

* Popravi v prejšnjem ZČ XVI/1962 v mojem sestavku »Hegemonistična konstrukcija jugoslovanskega kongresa v Ljubljani leta 1870«: 1. na str. 95 v zadnji vrsti »ako bi Nemci« v »kako bi ...« in 2. na str. 96 v zadnji vrsti »predvidjamo« v »previdjamo«.

opoldanskim vlakom pripotovali že prej napovedani narodnjaki (nationale Männer) iz Hrvaške in Dalmacije ter opravili že včeraj popoldne svoj prvi, danes zjutraj pa drugi posvet (Bespprechung) z voditelji naše deželno-zborske večine; poročevalec je še napovedal, da bo brž poročal o »rezultatu« teh posvetovanj, kakor hitro bo o njem »zanesljivo« obveščen (št. 337 jutrnj. izd. z dne 7. decembra 1870). Takoj v naslednjem dopisu (št. 338 jutrnj. izd. z dne 8. decembra 1870) je sporočil, da »so se 1. decembra zbrali najvidnejši rodoljubi (Patrioten) jugoslovanskih dežel v Ljubljani na političen posvet« in da »so posvetovanja trajala tri dni« ter rodila »program«, t. j. »izjavo«, ki je sledila v popolnem obsegu.

V tako »razširjeni« predstavi o tridnevnem kongresu pa še bolj pograšamo bogatejše slike o vsebinskem poteku posvetovanj na njem, kakor pa smo jo pri predstavi o krajšem, le »enodnevnem« trajanju. Zato in pa spričo tako povečanega zanimanja v zgodovinopisju za kongres v zadnjih letih kaže seznaniti javnost z nekimi, tudi na njegov potek se nanašajočimi izjavami sodobnikov ob njem in o njem, ki jih dosednji raziskovalci niso pritegnili v razpravo.

Posebno dragocene podatke nudijo neki še neobjavljeni dopisi iz korespondence med Josipom Jurajem Strossmayerjem in Matijo Mrazovičem, pravim iniciatorjem kongresa, ki bi bil v prvem trenutku rad nanj spravil tudi Strossmayerja. Do njegove udeležbe sicer ni prišlo, vendar pa je kongres djakovskega škofa brzojavno pozdravil in prejel od njega iz Djakova brzojavni odgovor: »Bratska sloga budi vam poručanstvo božjega blagoslova«, ki so ga objavile »Novice« in po njih tudi »Slovenski Narod« (v že citiranih številkah). Arhiv »Jugoslavske akademije znanosti i umjetnosti« hrani važno Strossmayerjevo pismo Mrazoviću pred kongresom, edinstveno Mrazovićevo poročilo Strossmayerju o poteku kongresa in odgovor nanj. Pri nekih točkah Mrazovićevega poročila pa se je treba ozreti še na navedbe drugih sodobnikov, ki sem jih nekaj izkopal iz časnikov. In končno je tudi že čas navesti in nekoliko osvetliti Mikančeve in Miškatovičeve izjave o kongresu iz leta 1873.

II. Strossmayerjevo pismo Mrazoviću pred kongresom

Na neohranjeno Mrazovićevo poročilo o sestanku v Sisku je Strossmayer dne 11. novembra 1870 odgovoril takole:

Velečienjeni moj prijatelju!

Danas pred večer dodje k meni Joco Popović* i donese mi vaše pismo iz Siska. Sutra rano odlazi. Ne imam dosele kada o njemu [sc. pismu] mnogo misliti. Vrlo odobravam, da se sastajete sa svih strana naše zemlje u ovo ozbiljno doba. Pače, ko što sam Vam natuknuo u mome posljednjem listu,

* Po Šišiću (Korespondenca Rački-Strossmayer I, str. 119) Jovan Popović, slikar iz Banata.

dobro bi bilo u živo se obćenje upustiti s liberalnim življi u Srbiji. Moj ste valjda poslednji list dobili.**

Misao ne samo trojednu kraljevinu, nego i Sloveniju u jako državno tielo sdružiti, dobra je i probitačna i za dinastiju i za monarkiju. A buduć se o tomu pošteno i ozbiljno misli, da takovo tielo stupi u užu državopravni odnošaj s Ugarskom, to bi i Ugri imali tu misao podupirati. Kada dakle stvari tako stoje i veliku znamenitost dobivaju događaji, koji su se na zapadu zbili, i događaji, koji se na istoku pripravljaју, ne bi imali biti ni Madjari, ni dinastija proti tomu. Od toga međjutim, što ćeju reći Madjari i što će reći dinastija na to, zavisi, bi li ja mogao prisustvovati i sastanku vašemu u Ljubljani ili ne. Što se moje volje tiče, neima dvojbe, da bi ja rado svagdje sebe uložio, gdje se ma o kakoj koristi našega naroda radi. Ali je pitanje, dali neću izlaganjem samoga sebe, sebi škoditi, a narodu ne koristiti, što toliko u današnjih barem okolnostih znači, koliko mu upravo škoditi.

Kad sam pročitao vaše pismo, prva mi je misao bila, da buduć mi je i onako zbog slaba zdravlja u južnije prediele poći, da udarim putem preko Beča i Pešte; pak da se još jednom s Andrašijem porazgovorim.* Međjutim se poslie domisli[h] da je badava s Andrašijem razgovarati. Madjari žele i ludo misle, da u njihovemu interesu leži slabiti trojednu kraljevinu da ju laglje smitu i progutaju. Luda misao! Odrekavši se dakle toga [sc. razgovora z Andrašijem], pomislio sam, ne bi li bilo s Carem o tomu govoriti? Ako bi vi tamo tu

** To pismo z dne 20. oktobra 1870 vsebuje Strossmayerjevo presojo evropskega političnega položaja po pruskih zmagah nad Francijo s poudarkom na pričakovanju, da je »Prusiji i Niemcem«, t. j. okrog Prusije zedinjeni Nemčiji, potrebna Avstrija, ki bi bila pod njihovim vplivom, zato, »da budu isključivi gospodari Europe« in »da Rusiju i slavjanstvo paraliziraju«. Zaradi takšne ocene je menil, »da je Vončina [Ivan, eden od voditeljev hrvaške narodne stranke] zabadava išao u Berlin« — očitno v politični misiji za primer, da bi Prusija posegla po nemških deželah Avstrije. Glede na pruskonemške zmage je ugotavljal, da »danas sve zavisi od držanja Rusa«, ki bi se morali »čim prije zauzeti za Francuze«. Tudi tu je obsodil Srbijo zaradi njene inertnosti ali pasivnosti: »Što se nas tiče, najveća naša nesrieća od nekoga vriemena je bila i danas jeste Srbija. Da je ona umiela i htjela se poslužiti ovom zgodnom prilikom, danas bi orientalno pitanje s bitnih svojih elementi već riešeno bilo, jer Srbija, Bosna, Hercegovina i Crna Gora ujedinjene, eto južnoslavjanskoga pitanja u bitnosti riešena. Srbija je današnja grdna naša rana.« Ko je omenil še krive obdolžitve, ki jih je nekdo v Beogradu razširjal o njem, češ da je »u tjesnom savezu s Turčinom u Bosni« i »s oblastima u vojenoj granici«, je nasvetoval: »Medjutim imali bi mi iz svih sila nastojati, da s liberalnimi srb-skimi elementi u najužem savezu stojimo. Žali Bože toga neima i to je golema šteta naša i njihova. Moralo bi se dakle gledati, da taj savez i glede novina i glede literature i u osobnom doticaju oživi i ojača se.« Končno je k Mrazovičevi misli, »da bi dobro bilo da njetko od nas bude u Beču«, pripomnil: »Ja vam teško mogu ići u Beč, a i ne uvidjam osobite koristi. Ako zdravlja radi, koje mi je jako slabo, morao budem u vrućije predile, onda može biti da ću putem Beča.«

* V prejšnjem pismu z dne 20. oktobra je Strossmayer pisal o tem: »Što se tiče moga sastanka s Andrašijem, mislim da je to misao pruska. Prusi bi na svaki način rado nas pomirili s Madjarima. Andraši je međjutim ciganin i laža. To se međjutim vidi, da je uvjeren, da je Rauch i njegova družba prava ništarija, i meni se čini, da će on [t. j. Rauch] pasti.« Prej je v istem pismu omenil, kako mu je pruski diplomat Schweinitz pri njunem razgovoru na Dunaju »jedino o tome govorio, kako bi se mi s Madjari pomiriti mogli«, in opozoril, da »je njemu [Schweinitzu] danas najpreča briga, kako bi se Carevina [t. j. Avstro-Ogrska] čim prije definitivno organizirala«.

nakanu odobrili, ja bi to učinio. Naravno ako Car tu misao ne bi poprimio, il, što je vrlo vjerojatno, ako ne bi želio, da ja pri tom sastanku budem, ja ne bi mogao doć u Ljubljanu. Jerbo kako gore rekoh sebi bi škodio, a stvari ne bi pomogao. U obće ja dvojim jako, dali će ta misao danas u višjih krugih podpore naći. Tu je sve slipeo. A stoji li stvar doista tako, onda je mnogo bolje, mene u rezervi držati, i [ne] bez skrajne nužde u pogibel me navoditi. Ja sam čvrsto uvjeren, da se Slovenija s nami spojiti ima, ako se misli od njemačke navale spasiti! Medjutim dvojim, dali je sada već vrijeme otvoreno pred Carem s tom misli napried stupiti. Ta bi se misao imala prije više vješto u novina[h] i sastanci[h] pretresati i u sviet uvadjati, pak onda istom na praktično polje š njom stupiti. Dakako da nas je vrijeme u tome i događaji predtekli [= pretekli]. Može biti bi danas bolje i praktičnije bilo samo o jedinstvu trojedine kraljevine raditi, a ostalo bi s vremenom slijedilo. Medjutim, kako rekoh, vrijeme nas goni, i ja sam pripravan sve učiniti, što mogu; samo mi je se čuvati, da se zabadava i prije vremena ne žrtvujem. Sve dakle, da u jedno sbijem: Ja bi imao pod izlikom, da idem u južnije krajeve zimovati, poč putem Pešte i Beča; te prilikom tom može biti s Andrašijem i s kojim boljim još od austrijskih državnika od koji[h] se misliti može, da će može biti vladati danas sutra, sastati se, a i sa Carem. Rezultat toga svega ne bi bio po mojem mnienju nikaki. Ele ako mislite, da bi dobro bilo, to pokušati, ja bi mogao to učiniti.

Mene po svoj priliki dakle neće biti u Ljubljani. Vi me izvinite i recite, kad bude lova, mene ne fali.

Zašto nije bio kanonik [sc. Rački] u Sisku? Priobćite mu ovaj list. Jesté li moj posljednji list primili? Tko one članke u 'Zatočniku' piše od Drave?

Ja ću kanoniku [sc. Račkemu] ovih dana pisati. Neznam što bi? Zdravlje mi je slabo. Rado bi kod kuće ostao ove zime, a opet zdravlja radi valjalo bi u južnije predile. Bi li kanonik pripravan bio sa mnom? Ja ako podjem, na svaki način ću na Beč, da s arhitektom Schmidtom razgovorim se. Hiljadu puta pozdravljam sve Vaše i ljubim Vas

11. XI. 870.

Joso Strossmayer

Ovo sam napisao na brzu ruku, ni nepročitav dobro Vaše pismo. Sada vidim da Slovenija bila bi posebno tjelo s nama u savezu stojeće; a skupa s nami s Ugarskom. To je dobro, i ta se misao ima razvijati i u sastanci[h] i u novina[h], a ako je iole moguće i u saboru kranjskom.

Ostalo gore rečeno ostaje, ko što sam napisao.«

Nekoliko pozneje — po Šišiću »okrog 15. novembra« — je Strossmayer o vsem tem pisal krajše kanoniku Franji Račkemu. Povzel je glavne misli svojega pisma Mrazoviću, le da je bolj poudaril svoj dvom, »da li nije prerano to pitanje [Slovencev] sada istaknuti«, »da li ne bi bolje bilo stegnuti se na trojednu kraljevinu, a pitanje združenja slovenskoga pretresati više u novinah, u sastancih, pak na posljetku i na saboru kranjskom«; ni se mogel otresti bojazni, »da združenje Slovenije, sada potaknuto, ne bude jedna poteškoća više i da ne da neprijateljem našim povoda, da nas kano sanjare i nepraktične ljude žigošu«. Umaknil pa je tisto privolitev, »da bi mogao [pri Šišiću je »morao«] putujuć u južne strane počti putem Pešte i Beča ter se porazgovoriti s Andrassyjem i sa samim Ca-

rem«, takole: »Molim Vas recite Mati [Mrazoviću], da sam se glede toga drukčije domislio. Nije hasne s Madjari govoriti, a Car siroma nije svoj« (Korespondencija Rački-Strossmayer I, str. 117). Rački je v odgovoru z dne 19. novembra 1870 popolnoma pritegnil Strossmayerju glede odklonitve »poziva na ljubljanski sastanak«, kajti: »Vam se ne treba izlagati novoj graji, a svijet i onako znade, da gdje smo mi drugi [voditelji hrvaške narodne stranke], da ste i Vi ondje s nami« (prav tam I, str. 120).

III. Mrazovićevo poročilo o kongresu Strossmayerju

Tretji dan po zaključku kongresa — dne 6. decembra 1870 — je poslal Mrazović Strossmayerju naslednje poročilo o njegovem poteku:

»Preuzvišeni gospodine!

Vi ćete imati bezdvojbena točke našega sisačkoga dogovora; a točke ljubljanskoga dogovora nosi Vam 'Zatočnik' od 5. prosinca.

Sravnite li ih, vidit ćete glavnu razliku u tome, što ljubljanski program šuti o naslonu budi na Ugarsku, budi na Cislajtaniju, isto tako šuti o kombinaciji, u kakvu bi želili sjedinjeni Slaveni na jugu, stanujući u haabsburškoj monarkiji, stupiti u samoj monarkiji.

Ovo se je pitanje prešutilo, dočim se je pitanje narodnog jedinstva odlučno naglasilo i za jamstvo toga dogovorila točka 6., uz koji niti će Slovenci niti Hrvati vlastni biti stupiti u ikakovu kombinaciju bez poprednjega porazumka — jer se samo tako može občuvati skupna korist, dostiživa u narodnom i političkom jedinstvu.

Najbistriji govornik od strane Slovenaca bijaše dr. Tonkli, odvjetnik i zastupnik na saboru Goričkom.

Ako mi podje za rukom navesti Vam njegove razloge, znati ćete, zašto se nije u točkah ljubljanskog dogovora naglasio naslon ili državnopravna kombinacija upravo nikakova.

On reče: Sisački program izriče federaciju med Slovenijom i trojednom kraljevinom. Slovenije neima, trojedna je kraljevina na papiru.

Slovenci raztepeni su na šest upravnih zemljah: u Gorici, Trstu, Istri, Koruškoj, Kranjskoj i Štajerskoj.

Naprama tomu sjede u šest zemaljskih saborah, osim ljubljanskog, svagdje u manjini, i njihov se glas ne može čuti kod prijestola.

S toga se tlače u svakoj zemlji od protunarodnoga življa, makar da su i u većini kao narod; tako biva u Istri, tako u Trstu, tako u Gorici, a kako neće biti u Štajerskoj i Koruškoj, gdje su Slovenci ionako u manjini.

Jedini sabor, u kojem može slovensko pleme glas podići, je ljubljanski.

Slovenija dakle danas najviše ako je Kranjska, i Slovenci nemogu se u nijednom saboru očitovati kao takovi do jedinoga ljubljanskoga.

Istina je, Slovenci su si svjestni, oni su budni i unatoč političkomu razkomananju oni znadu da su jedno pleme. Zato i traže na svojih taborih ujedinjenje slovenskoga plemena u jedno političko tielo.

A toga nedadu Niemci i neće nikad dopustiti, jer je zemljište na kome Slovenci žive naravska etapa do Jadranskoga mora, koje će Niemci nastojati majci Germaniji pričuvati; a tu bi si namjeru otegotili, kad bi ujedinili i oja-

čali slovenski živalj. Dok je dakle do Niemacah, neće se Slovenija ujediniti moći.

Kako stoji s trojednom kraljevinom? — Hrvati su odbili poziv u Reichsrat, odtudjili se od nas i prislonili uz krunu Stjepanovu u tvrdoj nadi, da će zadobiti ustavnu slobodu i da će se oživotvoriti njihov državnopravni ideal: trojedna kraljevina, t. j. da će Magjari pripomoći, da se krajina i Dalmacija pridruže Hrvatskoj i Slavoniji. Kako je s ustavnom slobodom, to nespada ovamo; nu Hrvati niti su dobili krajine, niti su dobili Dalmacije i neće je dobiti pomoću Magjarah iz onih istih ili sličnih razloga, radi kojih Niemci ne dadu Slovencem da se ujedine. Magjari ne mogu želeti Hrvatom, da se ojačaju granicom i Dalmacijom, jer bi odviše ojačali i jer si ne bi dali zapovijedati od Magjarah, kad bi jednom osjetili svoju snagu.

Napram ovako očitoj nakani i Magjarah i Niemacah, među sobom svezanih na propast Slavenah, odlučili se mi ili u Cis- ili u Translajtaniju, mi ćemo svagdje naići na protivštinu. Niemci ne mogu želiti, da se kod njih pojača slavenski živalj s Hrvati iz civilne Hrvatske i Slavonije i iz vojene krajine, kao što ne mogu želiti Magjari, da se kod njih pojača slavenski živalj pristupom Hrvatah iz krajine. — U tom stoji korist dualizma za Magjare i Niemce i zato će ga oni braniti proti nam, odbijajući nas od sebe i jedan i drugi, jedan jedne, drugi druge, u koliko bi se našim prislonom, bilo na desno bilo na lievo, imala poremetiti prevaga, hegemonija sada gospodujućih živaljah — magjarskoga i njemačkoga.

Ali isti razlozi nagnati će i Magjare i Niemce da se [bore] protiv našem ujedinenju u samostalnu skupinu, jer bi se tim dualizam poremetio i naša bi skupina u doticaju s Magjarima i Niemcima, npr. u delegacijah bila jezgra, oko koje bi se kristalizirali ostali nemagjarski i nenjemački življi.

Iz ovih je razlogah sisački program nemoguć, i svako je naše slično trsenje nemoguće, koje ide dalje nego što treba, da se pripravljamo za nastajuće sgode, koje treba da nas nadju kao svestnu cjelinu.

Mi dakle prije svega treba da znamo da smo jedinstvo, da to čutimo, da tu svijest u narodu širimo i gojimo putevi i načini dopustnimi u štampi, u društvi, u sastancih, u saborih i gdje se prilika pridesi. Obuhvati li ova svijest sav naš narod, sgode će mu donieti državnopravnu kombinaciju i pasti će mu ona u krilo kao zrelo voće itd.

Vi ćete, preuzvišeni gospodine, viditi na prvi mah, u kojem odnošaju stoje ovi razlozi napram izjavi ljubljanskoj.

Još jedan je razlog koji je vrlo odlučan, a koji nije naveden, a taj je kazneni zakon.

Pogledom na novostvoreni zakon 'na obranu ustava', nam bi nemoguće bilo raditi o naslonu na Cislajtaniju ili o posebnoj skupini putem štampe, društva, sastanakah, korporacijah itd.; isto bi tako Slovencem nemoguće bilo raditi o naslonu na Ugarsku, jer § 58 kaznenog zakona veli, da je krivac zločina veleizdaje, ko se čega podhvati, što bi napereno bilo na odtrgnuće kojega diela od jedinstvenoga saveza državnog, te se ima kazniti smrću.

Pogledom na ovaj zakon, ako nećemo izazvati sav terorizam proti sebi, moradosmo preko toga proći i premučati, kamo se želimo nasloniti.

Napram točki 3. poznatoga Vam ljubljanskog programa ima se izraditi manifest kao motivacija istoga i putem novinah objaviti.

Točka 4. htjela se tako zaoštriti, da Slaveni južni neće pomagati vlade, koja bi ih htjela upotriebiti na uzdržanje turske vlasti, jer bi tim proti potrebe i koristi svoje braće uzradili.

Obzirom na sve okolnosti prihvaćena je ipak točka 4. onako, kako ju donosi 'Zatočnik'.

Napram točki 5. zaključeno je izdavati 'Südslavische Zeitung', da ovaj program zastupa pred drugim narodima. — Imenovan je odbor, koji će izraditi program i pobrinuti se za sredstva, potražiti urednika i pomoćnika te opredijeliti mjesto, gdje bi se imale [te »novine«] izdavati. Molim Vas, da nas dade obavijestiti, može li se i kakovoj se možemo podpori nadati od tih stranah, koji novčanoj toli i radničkoj.

Točka 6. izriče, da se Slovenci za sebe, a mi Hrvati za sebe nećemo upuštati s nikim u dogovore i ugovore bez porazumka s drugom braćom, jer se samo ovako može obćuvati zajednička korist.

Povjerenici, kojima će biti dužnost bditi nad zajedničkom korišću, imenovani su sljedeći: Klaić Mio iz Zadra, Pavlinović Mio iz Makarske, Vojnović Gjuro iz Erceg-Novoga, Bleiweis dr. Janez iz Ljubljane, Trstenjak Davorin iz Ponikve (u Štajeru), Tonkli dr. Joso iz Gorice, Ravnik Franjo iz Kopra (Capodistria), Brlić dr. Ignjatije iz Broda (Krajina), Miškatočić Jos. iz vojn. Siska, Hrvat Mirko iz Djakova, Rački dr. Franjo iz Zagreba, Kostić dr. Lazo iz Nova Sada, Subotić dr. Jovan iz Nova Sada, Rogulić Mišo iz Vukovara.

Meni povjeriše, kad nastane slučaj, da pozovem pouzdanike, kada mislim, da je najshodnije.

Dogovoreno je nadalje, da će se nastojati, da se uz ove točke očituju društva, sastanci, obćine i druge korporacije, gdje je to samo ikako moguće. U Slovenacah naći će se podpora, jer su slobodniji, i u krajini bi se mogla naći; nu kod nas gdje su sva društva utućena, obćine pod terorizmom Rauchovim stojeće njegove kreature, županijske skupštine zatvorene, skupštine zabranjene, kod nas se nije mnogo čemu nadati.

'Südslavische Zeitung' imale bi s 1. siečnjem izaći. — Do toga ćemo nastojati ovu ideu gojiti i braniti tudjimi organi.

Ja obavješćujem vašu preuzvišenost o tečaju stvari za shodno znanje te molim shodnim načinom za što brži odgovor.

Čujem, da je kod vaše preuzvišenosti bio nedavno iz Biograda [t. j. Beograda] Ante [sc. Orešković]. Ako je to istina, javite mi, sa kakovimi je opet ciganijami došao tamo, ali vas molim i to, da se ga čuvate.

Naklon od svih mojih i ja ostajem sa dubokim štovanjem kao vazda Vaše preuzvišenosti sluga pokoran

Mrazović M.«

Na to poročilo je Strossmayer odgovoril dne 14. decembra 1870 takole kratko svojemu »vrlemu prijatelju«:

»Vaš list, u kom mi javljate rezultat ljubljanskog dogovora, primio sam i odobravam iz sveg srca sve što se je u Ljubljani odlučilo. To sjeme, ako se bude uzajamnom našom slogom i sporazumljenjem njegovalo, prije ili poslie žudjenim će plodom uroditi. Što se tiče 'Südslavische Zeitung', ja sam pripravan po mogućnosti poduprieti ga.

Da stvar u život stupi, ja sam pripravan položiti 1000 for., ali sve mislim, da bi bolje bilo putem akcijah stvoriti kapital za to poduzeće.«

IV. Primerjava Mrazovičevega poročila z Makančevim in z drugimi poročili

Dr. Ivan Prijatelj je svojemu prikazu ljubljanskega kongresa in sledeče mu polemike okrog ugovorov Svetozara Miletića priključil še (prim. tretjo knjigo njegove »Slovenske ... zgodovine 1848—1895« na str. 222 do 225) neke obtožilne izjave dr. Milana Makanca iz leta 1876 proti voditeljem »nagodbenaške« hrvške narodne stranke in je pri tem navedel tudi v njih vsebovani prikaz razpravljanja na ljubljanskem kongresu. (Prejšnja, dve leti bolj zgodnja Makančeva izjava o kongresu, ki jo je Prijatelj prezrl, je predmet naslednjega — V. — razdelka.) Tudi Makanec se je spominjal nastopanja dr. Josipa Tonklija, ki je skupaj z dr. Karlom Lavričem na kongresu zastopal goriške narodnjake, in je označil najprej njegov govor »in pleno«, t. j. v plenumu kongresa, kjer »je naše [hrvaške] i slovenske odnošaje slikao najcrnijimi bojami te ... savjetovao na opreznost«, nato pa še njegov govor v »odboru« ali »politični komisiji« kongresa, kjer »je dr. Tonkli oduševljenim govorom dokazivao, kako naš [hrvaški] i slovenski narod pod dualističkim sustavom pate, te kako se nije moguće nadati promjeni na bolje, a najmanje hrvatsko-slovenskomu sjedinjenju pod tim sustavom«. Do sem se Makančev prikaz sklada z Mrazovičevim povzetkom, oddaljuje pa se od njega z naslednjim stavkom, ki pač bolj izraža takratno (leta 1876) Makančevo politično smer, kakor del Tonklijeve argumentacije v letu 1870: »Naša politika, završi [Tonkli], mora s toga nastojati o promjeni sustava samoga, oko federativnoga ustrojstva države, jer će nam samo pod takovim sustavom omogućeno biti sjedinjenje«. Makanec se je spominjal, da je »Mrazović kao predsjednik [odбора] kongresa odmah iza njega [Tonklija] nastojao utisak njegova govora oslabiti mudrim razlaganjem ob oportunitetu i o praktičnoj politici«. Gotovo je lahko Mrazović tako uvedel svoje zagovarjanje »sklepa« sestanka v Sisku za povezavo Slovenije s Hrvaško v okviru Ogrske, kakor jo je predvsem on zamislil zaradi reševanja Slovencev in avstrijskih (neogrskih) Hrvatov izpod preteče pruske pete, ne pa v namenu, ki mu ga je pač neopravičeno leta 1876 očital Makanec, da bi »narod zaboravio na načelnu borbu«, k čemur »su imali Slovenci pripomoći izjavom, da žele savez s Hrvatskom pod krunom sv. Stjepana«. (Očitno je Makanec tako na svoj mlin obrnil tisti Miškatovičev prikaz kongresa, o katerem bo govor šele v zadnjem — VI. — razdelku.)

Iz Mrazovičevega poročila ne moremo dobiti jasne podobe o njegovem lastnem stališču v razpravljanjih na kongresu, zlasti ne o tem, ali si je kaj prizadeval, da bi pridobil nasprotujoče slovenske predstavnike za svoj predlog, s katerim je prodril na konferenci v Sisku, ne da bi bil naletel na kakšno nasprotovanje. Upoštevati moramo tudi pismo, ki ga je Mrazović pisal neposredno po konferenci v Sisku dne 9. novembra 1870 Antonu Tomšiču, naj bi v »Slovenskem Narodu« zaenkrat »do našega budućega sastanka«, t. j. do ljubljanskega kongresa ne razglašal v Sisku sprejetih smernic o federativnem združenju Hrvške s Slovenijo pod ogrsko krono, da ne bi z njihovim razglašanjem »nehotice učvrstili Rauchovu poziciju« (prim. v tretji Prijateljevi knjigi na str. 195); pri tem ne smemo pozabiti,

da sta nekaj dni nato — morda po krivdi nekoga, ki se s previdnostnim Mrazovičevim zaviranjem ni strinjal — dva dunajska lista vendarle razglasila »sklepe« konference v Sisku (prav tam, str. 190—191). Tudi Strossmayerjevi pismi po konferenci v Sisku — tisto Mrazoviću, ki ga objavljam spredaj v drugem razdelku, in tudi tam omenjeno krajše Račkemu — sta utegnili kaj prispevati k manjši vnemi za »sklepe« konference, predvsem pa se je tisto, kar je bilo tako vroče v Sisku, brž nato ohladilo zaradi okolnosti, ker se je med tem pokazalo, čisto v smislu Strossmayerjeve ocene novega evropskega političnega položaja, kako pretirana je bila bojazen pred pruskim posegom v Avstrijo. Iz Mrazovičevega poročila o kongresu bi prav lahko sklepali, da se vsaj on ni več kaj dosti gnal, da bi v Ljubljani prodrli s »sklepom« konference v Sisku, čeprav ne moremo izključiti, da ga je »pro forma« še nekaj priporočal, a se je bodisi že hkrati ali pa brž nato »vdajal« nasprotnim argumentom Tonklija in drugih Slovencev. Pod temi vtisi sem mimogrede zapisal (ZČ XIV/1960, str. 209) o teh »dejanskih raznoglasjih pred ljubljanskim kongresom«, da »nikakor ni gotovo, da so se pojavila tudi na njem, kljub Makančevim spominskim podatkom«, ker so se mi poznejša poudarjanja tistih raznoglasij in prikazovanja, kakor da bi se bila zaradi njih vnela pravcata bitka na kongresu, zdela neprepričljiva in sumljiva; če sem šel pri tem nekoliko predaleč — tako razumem ne ravno »preveč« jasno pisanje dr. Frana Zwittera o tej moji misli (ZČ XVI/1962, str. 167) — pa sem vendar prepričan, da mi bo vsak nadaljnji raziskovalec hvaležen za to opozorilo k previdnosti in h — kritičnosti. Lahko seveda ne velja tudi za Mrazovičeve tovariše — npr. za Josipa Miškatovića — da so že za časa kongresa videli, kako se je »zjasnil« politični položaj od Siska sem; da bi pa bili na kongresu zastopali s prepričano — pač ne s prepričevalno! — vnemo »sklepe« iz Siska, tega tudi ne moremo sklepati iz članka »Ljubljanski sporazumak«, ki je izšel v »Za- točniku« (št. 278) 6. decembra 1870, t. j. isti dan, ko je Mrazović poslal Strossmayerju svoje poročilo in v katerem je avtor M. (Miškatović ali Mrazović) pisal o poteku kongresa: »Kao što na sisačkom, tako se i na ljubljanskom dogovoru povelja rieč o tome, navlastito od strane hrvatske, dali ne bi ugarski državnici, u interesu same Ugarske, htjeli upotriebiti svoj veliki upliv kod krune, da pomognu ukloniti zaprjeke, koje stoje na putu sjedinjenja južno-slavenskih zemaljah monarkije. Iza druge rasprave došlo se je do zaključka, da se tomu sve dotle nije nadati, dok još ni trojedna kraljevina nije sjedinjena, a znade se za stalno, da je upravo ugarskim državicima vrlo povoljno, što su Dalmacija i vojena krajina odijeljene od Hrvatske. Cislajtanski pako državnici nisu vrstni ni Cislajtanije stvoriti, kamoli bi još na Hrvatsku samo i misliti smjeli, da se i ne spominju svi ostali važni razlozi, koji nedopuštaju, da npr. Hrvatska žrtvuje svoja historična prava i traži naslone u cislajtanskom ustrojstvu. — Odatle je i proizašla izjava, da će južnoslavenske zemlje nastojati o svom jedinstvu najprije upućivanjem narodah o njegovoj potrebi i koristi, ostavljajuć izvedenje sgodam vremena i razvitku događajah, o kojih se može stalno reći, da neće za dugo izostati. — Izjava ne isključuje moguće unije s Ugarskom, kada državnici ove uvide, da dosadanja njihova politika izvr-gava monarkiju i samu Ugarsku najvećoj opasnosti. Al se ona na ništa

ne veže. Ona u obzir uzima svaku kombinaciju, koja joj može glavni cilj pripomoći: jedinstvo trojedne kraljevine i slovenskih krajevah. — Ali taj glavni cilj tako je uzvišen i tako bitno zasieca u biće južno-slavenskih narodah, da je vredno za njega sve moralne i materijalne sile uložiti. — Zato smo uvjereni, da će se sav naš narod izjaviti za izjavu ljubljansku.»

Morda je imel Ferdo Kočever kakšne tendenciozne informacije o tem razpravljanju na kongresu, ko je dobrih deset tednov po njem v »Slovenskem Narodu« (št. 20 z dne 18. februarja 1871) razglabljal »prevažno vprašanje — kako se ima politično zedinjenje Jugoslovanov... izvesti — ali v okviru ogrske krone, ali v okviru cislajtanske Avstrije...«, in zapisal, »da je ravno zaradi tega... debata v ljubljanskem jugoslavenskem shodu najbolj trda bila«, in sicer takole: »Velik del hrvatskih in srbskih velmož je v Ljubljani predlagal, naj se v programu izreče, da Jugoslaveni habsburške monarhije se hote v okviru ogrske krone v eno politično individualiteto zediniti. Ljubljanski očetje so se pa baje [nemara ima ta besedica tu neki stvarni smisel?] tega predloga tako vstrašili, da se je njih strah v poštev vzeti moral, in tako je pri končni redakciji programa ta pasus izostal.« Prav nobenega oporišča nimamo za to, da bi v tem vprašanju ločevali »ljublanske očete«, kakor je Ferdo Kočever tedaj poimenoval staroslovence, od — mladoslovenskih »sinov«, ki v osebah — ne tako hudo »mladih«! — dr. Razlaga, Davorina Trstenjaka in dr. Karla Lavriča niso na kongresu zastopali od Tonklikevega in Bleiweisovega različnega stališča, niti ne bi mogli pričakovati takšnega stališča od dr. Josipa Vošnjaka ali Antona Tomšiča, ki je že na konferenci v Sisku z mrzlo vodo polival Razlagovo vnemo! Zato mi je zgodovinopisno neupoštevna Kočeverjeva omemba (prav tam), »neobilne« udeležbe mladoslovencev na kongresu, češ »da bi bil ljubljanski program, če že ne drugo [kaj vendar?], vsaj odločnejše [? kvečjemu v smislu »določnejše«, t. j. — ogrsko!] lice dobil, če bi se ga bili Slovenci obilnejše udeležili.«

Mrazović je omenil Strossmayerju edinega Tonklija, medtem ko je gotovo več govornikov menilo, da v programskem sklepu kongresa ni priporočljivo iti »dalje nego što treba, da se pripravljamo za nastajūće sgode, koje treba da nas nadju kao svjestnu cjelinu«. Makanec je zapisal: »Dr. Razlag, Danilo, dr. Kostić i ja pristadosmo uz mnienje g. dr. Tonklija, te je g. Danilo u istoj sjednici sastavio poznatu „ljubljangsku izjavu“, a v istem smislu lahko razumemo tudi zapis Laze Kostića (v članku »Još jedna reč o ljubljanskom sastanku« v »Zastavi« št. 149 z dne 20. decembra 1870): »No pošto sam ja bio u prvom sastanku jedan od predlagāča opšteg načela izjave, usled čega su posle odluke u tačke podeljene...«, v zvezi z njegovim zadovoljstvom, da »se onaj program, kojim je ljubljanski sastanak sazvat [t. j. »sklep« v Sisku!], nije primio«.

Na dlani je domneva, da je bil tisti, ki je predlagal »zaostritev« četrite točke — Laza Kostić, ki potemtakem res »nije mogao uspeti da se sastavi [»izjava«] sasvim onako kako je on želeo« — toda v docela drugem smislu, kakor je to prikazoval dr. Nikola Radojčić v svoji prekonstrukciji!

Nemara je prav, da tu nekaj povem o tistem projektiranem ljubljanskem listu, ki ga je nadomestila »Südslavische Zeitung« in ki ga Mrazović ni omenil, pač pa Makanec takole: »Slovenci izjaviše pripravnost,

da će o svom trošku izdavat i u njemačkom jeziku glasilo, koje bi tendencije ljubljanskoga sastanka zastupati imalo. Od ove nakane odstupiše jedino s toga, jer ... je g. Vončina i onako naumio u Sisku izdavat opozicionalno glasilo u njemačkom jeziku.« Na koncu svojega poročila o kongresu so »Novice« (list 49 z dne 7. decembra) »omenile še to, da odstopi gosp. Fr. Potočnik od izdavanja ‚Save‘ in glede na 5. točko ljubljanske izreke bode ob novem letu vsaki dan začela v vojaškem Sisku izhajati ‚Südslavische Zeitung‘, ki bode tudi Slovencem nemški organ«. To je ponatisnil iz »Novic« s celotnim poročilom vred tudi Slovenski Narod« (št. 144 z dne 10. decembra), ki pa je bil to »Savo« napovedal že dober mesec dni prej, torej še pred konferenco v Sisku (št. 129 z dne 5. novembra) takole: »Novi nemški list, kterega v Ljubljani marljivo spravlja na noge gosp. Potočnik, inženir v pokoji, se bo imenoval ‚Die Save‘. Vabila se že tiskajo in se bodo razposlala v velikem številu. Iz njih je razvidno, da ima list nadaljevati tendenco ranjcega ‚Triglava‘, in to po trikrat na teden v večji obliki, kakor je bila ‚Triglavova‘. List bode pričel izhajati o novem letu, pa le, če se bo oglasilo toliko naročnikov, da so plačani stroški.« Kakor je ta Potočnikova akcija potem še do kongresa uspevala, o tem ni poročil, a prav verjetno je, da so slovenski predstavniki na kongresu ponudili napovedano »Savo« kot glasilo za nove jugoslovanske smernice, kakor se je pet let pozneje spominjal Makanec. Nimamo pa nobene osnove za presojo, ali je »odstop« od izdavanja tega lista, ki naj bi — kakor »Triglav« — približeval slovenske težnje nemško beročim sodeželanom, v prid »Südslavische Zeitung« pomenil kakšno izgubo.

Edini Mrazović govori pri tretji točki »izjave« o izdelavi nekega »manifesta«, ki naj bi ga bili kot »motivacijo ljubljanskog programa« razglasili časniki. Vsi drugi (»Novice«, »Slovenski Narod«, »Vaterland«, dr. Valentin Zarnik — v »Slovenskem Narodu« št. 55 z dne 13. maja 1871 — in Makanec) pa govorijo o »spomenici«, ali »memorandumu«, ki naj bi ga bil — po Makancu — izdelal Miškatović, nakar bi ga predložili — cesarju. »Narod« je v že citirani prvi notici omenil, da je takšno spomenico cesarju že prej nasvetoval.

Po Makancu je kongres izvolil »odbor, da rukovodi postepeno udjelotvorenje ljubljanskih zaključaka«; Mrazović je izvoljene imenoval »povjerenike, kojima će dužnost biti bditi nad zajedničkom korišću«. Po skoraj enako se glasečih prvih noticah v »Vaterlandu« in v »Slovenskem Narodu« je kongres izvolil »za redakcijo spomenice tri Srbe, tri Dalmatince, tri Hrvate, tri graničarje in pet Slovencev«, skupaj torej 17 »odbornikov« ali »zaupnikov«. Mrazović jih je navedel le 14, torej z njim vred, ki jih je imel sklicati, 15 — za enega Slovence in za enega Srba manj. Gotovo to ni važno, saj se sploh niso nikdar sešli, vendar tudi te razlike med poročili nisem smel spregledati, ko že o njih govorim.

V. Makančeva izjava o kongresu leta 1873

«Omenil sem že, da je Prijatelj prezrl Makančeva izvajanja o ljubljanskem kongresu v letu 1873, ki so se nanašala zlasti na poslednjo, šesto točko »izjave«. Ta je razglašala, da »bodo vsi južni Slovani habsburške monarhije delali sporazumno v vsakem vprašanju, katero se dotiče njihovih zadev«. To splošno formulacijo je Mrazović konkretiziral v začetku svojega poročila tako, da »niti će Slovenci niti Hrvati vlastni biti stupiti u ikakovu kombinaciju bez poprednjega porazumka«, potem pa še enkrat tako, »da se Slovenci za sebe, a mi Hrvati za sebe nećemo upuštati s nikim u dogovore i ugovore bez porazumka s drugom braćom«.

Na to v Ljubljani prevzeto obveznost se je obesil dr. Milan Makanec, ko je nastopil jeseni 1873 v hrvaškem saboru proti sprejemu revidirane ogrsko-hrvaške nagodbe. »Tudi mi Slovenci se imenujemo v tej debati pogosto,« je sporočil »Slovenskemu Narodu« njegov zagrebški dopisnik (št. 206 z dne 7. septembra 1873) o tej nagodbeni razpravi v saboru in je najprej le kratko navedel: »Dr. Makanec je namreč v svojem govoru spomnil na znani jugoslovanski shod 1. decembra 1870, spomnil i [na] to, da je edini spas Hrvatov jugoslovanska ideja, da pa s potrditvijo te nagodbe Hrvati zapuščajo Slovence in Srbe. To trditév sta dva govornika, namreč g. Ivan Vončina in dr. Derenčin pobijala. Za danes je menda bolje, da v slovenskem listu o tej reči nobene sodbe ne izrečem. Kakor brž dobim stenografične zapisnike dotičnih govorov v roke, pošljem vam in vašim bralcem izpisek dotičnih pasusov, da morete svoje mnenje izreči.« Naslednja številka »Slovenskega Naroda« (št. 207 z dne 10. septembra 1873) je na uvodnem mestu v poročilu o »Nagodbeni razpravi v hrvatskem saboru« navedla okrajšano Makančevo izjavo, da se je hrvaška narodna stranka z revidirano nagodbo »svojemu programu izneverila, prevarila Slovence, s katerimi se je dogovarjala v Sisku in v Ljubljani, sunila Srbe od sebe, prepustila Vojno krajino in Dalmacijo svojej usodi, ter s svojim ponašanjem ubija javni moral«; poleg tega pa najdemo tam tudi Vončinov stavek: »Kar se je s 'Kranjci' (!! Ur.) dogovorilo, to ne spada sem.« Naslednji dan je list (št. 208 z dne 11. septembra) prinesel po stenografskem zapisniku iz Makančevega govora »pasus glede dogovorov med vodji hrvatske in slovenske narodne stranke v zimi 1869—70 [!]:« »V tisti čas spadajo sestanki v Sisku in v Ljubljani. Poslednji sestanek je jako važen čin. Zaupni možje hrvatskega naroda rokovali so se z vodji slovenskega naroda, ter se jim zakleli, da bodo v svojem celem političnem delovanju, posebno pa v saborih, moževno na tem delali, da pade dualistični zid, kateri hrvatski narod od slovenskega deli. Nadalje so naši zaupni možje Slovincem zagotovili, da hočejo ž njimi, kot s svojimi brati zlo in dobro deliti, ter da bodo tudi v tistih vprašanjih njihov svet v poštev vzeli, v katerih gre za specifične hrvatske zadeve. Z eno besedo: zaupni možje hrvatskega [in] slovenskega naroda sklenili so bratsko zavezo za vzajemno politično delovanje. Malo za tem utemeljili so vodje naše narodne stranke v to ime list, ki je pa vsemu drugemu služil, samo sklepom ljubljanskega sestanka ne. Bratje Slovenci videli so se prevarjene, ter morejo lahko Hrvatom očitati, da so jih njih zaupni možje na cedilo postavili.« Že ta

dopisnik je vzkliknil govorniku »Slava!« zaradi izvajanj »o političnem razmerju med Slovenci in Hrvati«, tri dni nato pa je list (št. 211 z dne 14. septembra) prinesel uredniški uvodnik z naslovom »Živio dr. Makanec!« z zaključkom: »Zato kličemo vsi Slovenci od Drave do Adrije, od koroških gor do Kolpe, dr. Makancu srčni ,živio, [na] mnogaja leta!« (Celotnemu uvodniku sem posvetil pozornost v prispevku »Dva pisma Milana Makanca Josipu Jurčiču« v »Historijskem zborniku« XVI/1963, str.147—158, kjer so me zanimala neke druge plati hrvaško-slovenskih odnosov v tistem času, ne pa osvetljevanje ljubljanskega kongresa.)

VI. Miškatovićev prikaz kongresa leta 1873 in opuščena slovenska zavrnitev njegove teze

Ko bi si bil Prijatelj ogledal v »Slovenskem Narodu« enajst dni po uvodniku »Živio dr. Makanec!«, katerega je tudi prezrl, še uvodnik »Hrvati o nas« (št. 220 z dne 25. septembra 1873) in bi v njem našel cel »zgodovinski« prikaz ljubljanskega kongresa, bi ga bil gotovo pritaknil k svojemu prikazu pred navajanjem Makančevih poznejših izjav iz leta 1876.

V tem uvodniku izvemو najprej: »Znano je našim bralcem, da je dr. Makanec v hrvatskem saboru večini novih hrvatskih unionistov očital, da trga vez z drugimi Slovani, posebno z nami Slovenci. Makančev govor je sigurno naredil v hrvatski zemlji ogromen vtis, kakoršen oportunitetnim politikom nagodbene stranke ni ugoden; kajti najboljši publicist Hrvatske, J. Miškatović, je prijel pero in do sedaj napisal celo vrsto člankov v 'Obzoru' da pobije Makančeve razloge. V zadnjem članku 'Ljubljanska konferencija' govori o nas Slovencih in zgoraj omenjenem Makančevem očitani. Sledi povzetek članka, v katerem je Miškatović popolno razkril »korenine« tiste »jesenske« hrvaškoslovenske politike v letu 1870: »Miškatović v uvodu pripoveduje, da je bila brezprimerna vojna sreča pruska Hrvate vzburla, bali so se za Dalmacijo in Slovenijo. 'Nam (Hrvatom) se je jasno predstavljalo — pripoveduje M. — da, ako Bismarck dobi ob svojem napadaji v Cislajtaniji pod edno isto ustavo Češko, Slovenijo i Dalmacijo, bode z nekim navideznim pravom vzel tudi te dežele. V njihovem interesu torej in v interesu dinastije, Ogrske in Hrvatske, trebalo je čimprej te dežele izločiti iz Cislajtanije tako, da bi Galicija in Češka dobili avtonomijo. In kaj s Slovenci na Štajerji, v Istri in na Kranjskem, kaj z Dalmacijo? Prideti jih s celim Jadranskim morjem kroni ogrski pod tem pogojem, da se zedinijo s Hrvatsko v eno politično telo. Dinastija bi dobila uporoštvono posestvo svojih dežel, Ogrska povečano sijajnost in moč, Slovenci osigurano svojo narodnost, a Hrvatska razprostranejšo svojo avtonomijo in neodoljivi razvitek svoje bodočnosti, vsi vkup pa jako obrano proti Nemški. Vrlo smela misel, v kateri je bilo treba najprej na čisto priti s Slovenci, da jo potem odkrito in iskreno razložimo vsem strankam Ogrske in z njimi v slogi — dinastiji.«

Do sem je Miškatovićev prikaz popolnoma sprejemljiv, saj podaja politično misel voditeljev hrvaške narodne stranke v jeseni 1870 v Sisku prav takšno, kakršna je bila; pisec ji ni niti kaj odvzel niti kaj dodal. Tistemu, kar je Miškatović zapisal v nadaljevanju in kar je »Slovenski Narod« z nekim posebnim užitkom in s svojimi dodatki v oklepajih prenesel svojim bralcem, pa ne gre poklanjati vere, ker je bilo tako piscu

kakor prevajalcu preveč na tem, da bi prikazala kot »krivce«, ob katerih se je razbila tista »vrlo smela misel«, prvi slovenske predstavnike na ljubljanskem kongresu — tako je namreč lahko učinkovito pred hrvaško javnostjo odbil Makančevo očitiranje novim »nagodbjenjakom«, češ da so »prevarili Slovence« in jih »pustili na cedilu« — drugi pa staroslovenske predstavnike na kongresu, proti katerim je bilo treba izrabiti vsako priložnost v pogojih razkola slovenske narodne stranke in na začetku ostrega volilnega boja pri prvih direktnih volitvah v dunajsko poslansko zbornico.

»Ko pride«, beremo Miškatovičeva nadaljnja izvajanja v povzetku »Slovenskega Naroda«, »do posvetovanja (na jugoslovanskem shodu v Ljubljani), prestrašijo se Slovenci (pač samo dr. Bleiweis in njegov Mefisto [= dr. Costa]. Ur.) našega predloga in navedo proti njemu težave v ljudstvu... [Tu je nemara »Narodov« urednik kaj za nas prav zanimivega izpustil in nadomestil s tremi pikami!]... Politična misel izlavi [! izjalovi] se v oni vodeni sestavek brez kosti in krvi [!], da se bodo južni Slaveni moralno podpirali, kakor da bi bilo treba ljubljanskega shoda, da se toliko stara in toliko brezplodna [?!] izjava učini. Mi nismo imeli kaj ponuditi niti dinastiji, niti Ogrske, niti Češke. — Kar je tukaj zabranila bojazljivost [!] Slovencev (le bojazljivost naših »prvakov«, ki nikdar poguma niso poznali. Ur.), to je potem imel izvesti grof Hohenwart (t. j. ministrstvo novo), ali na dlako [vejica na tem mestu moti smisel, zato jo opuščam] iz istih razlogov, katere smo mi navajali v Sisku in potem v Ljubljani. Denes morajo Slaveni z one strani Litave v direktne volitve, mi sedimo na ogrskem saboru, a smo preživeli ero Vakanovičevo in Majthenyjevo in smo videli v Beču: Aleksandra [Karadjordjevića], Milana [Obrenovića] in Nikolo [črnogorskega kneza], ako smo tudi dekretirali moralno vzajemnost med južnimi Slaveni, v nadi na kojekakve prilike. To je povest ljubljanske konferencije. Nikdar nismo šli ozbiljniji na politiški posel, a sedaj moramo slišati [od dr. Makanca], da smo igrali komedijo.

Temu zagovoru »nagodbjenjaškega« vodstva se res vidi, da ga je pisal »najboljši [t. j. najspretnější!] publicist hrvatski«, kakor je Miškatovića označil »Slovenski Narod«. Iz njegovega spretnega prikaza je izhajalo, kakor da je bila hrvaška zamisel tri leta prej v Sisku in v Ljubljani ne samo »vrlo smela«, marveč tudi praktično izvedljiva, saj jo je kar izenačil s Hohenwartovim načrtom; »krivda« za to, da je šla tista — enkratna — priložnost mimo, je bila samo — slovenskih narodnih voditeljev, ki jim je zmanjkalo poguma, ko se jim je bilo treba izjaviti za pridruženje Slovenije Hrvaški pod ogrsko krono! Menim, da bi bili tako učinkovito okrivljeni Slovenci mogli odbiti od sebe »krivdo« za propad »smele«, a že v času ljubljanskega kongresa »nepraktične« zamisli, če bi temu okrivljenju postavili nasproti pravo razčlenbo položaja v jeseni 1870 in — kakor domnevam — razmeroma lahak potek debat na kongresu. A »Slovenskemu Narodu« ni prav nič dišalo, da bi zagovarjal skupno slovensko politiko v času kongresa, marveč je hlastno pograbil priliko, ki se mu je ponudila, za udarec po staroslovenskih prvaki, v zaključku uvodniku »Hrvati o nas« pa je po navedku iz Miškatovičevega članka »meritorno« razpravljanje o zadevi odgodil na »primernejši« poznejši čas: »Tako piše hrvatski publicist in poslanec. Mi denes njegove besede zabilježimo, a pride čas, da se na razgovor o tem, kar povedajo, povrnemo. Zdaj v tem momentu, ko nas volitve morajo najprej zanimati in nam pozornost jemlje, mislimo,

da ne bi bilo umestno zaglobiti se v ta predmet, dasi je sigurno za nas prevelike važnosti.« Toda opuščena prilika za »zaglobitev« je bila za vselej zamujena.

Medtem ko »Novice« Miškatovičevega očitka sploh niso zabeležile, ga je mladoslovenski tisk še izrabljaj v gonji proti staroslovincem. Goriška »Soča« ga je obrnila naravnost zoper dr. Tonklija, ki je takrat kandidiral proti dr. Lavriču, v naslednji notici svojega »Političnega pregleda« (št. 40 z dne 2. oktobra 1873): »Hrvatski ‚Obzor‘ je zadnjič prav oestro pisal čez slovenske prvake. On pravi odgovarjaje Makancu, da so se Slovenci pri konferenci v Ljubljani ustrašili, ko so jim Hrvatje predlagali, naj se na to dela, da se Slovenska in Dalmatinska vtelesi ogrski državi. Da, naši prvaki bojé se svoje sence, njih politika je več sebična, nego požrtvovalna in daljnogledna. Če je res tako [ta pogoj je značilen!], potem moremo obžalovati, kajti politika nam po Hrvatih nasvetovana je edina naravna in nam primerna in tudi izvestljiva [pač = izvedljiva], da [= kol] bi se je hoteli resno poprijeti naši in hrvatski voditelji. Posebno ustrašil da se je onega predloga dr. Tonkli, kateri je sploh separatist in malodušen v vsakem oziru. Radovedni smo, če se bo kak prvak oglasil na to, kar ‚Obzor‘ piše.« »Slovenski Narod« ni imel toliko na piki dr. Tonklija, kakor zlasti dr. Etbina Costo, kateremu je šest dni za »Sočinim« napadom na Tonklija posvetil uvodnik »Dr. Costa in njegove zasluge za slovenski narod« (št. 231 z dne 8. oktobra 1873), in tedaj obrnil ost Miškatovičevega »odkritja« kar vanj: »Kako pa je Costa [?] pozneje uničil ves vspeh [!] ljubljanskega shoda Jugoslovanov, pripoveduje Miškatovič v ‚Obzoru‘ dosti jasno [!] in še dandenes o Costi na Hrvatskem čuješ: ‚Politični komedijaš!‘« Pred tem stavkom uvodnik na dolgo in na široko opisuje, kako je šel Costa nekaj let prej kot ljubljanski župan povabit v Zagreb Hrvate v Ljubljano, a ko se mu je zaradi afere s »sokolci« (leta 1868) omajal županski stolček, skušal odgoditi njihov obisk, ko pa se to ni več dalo in »so se Hrvati na pot podali«, se je »zjutraj ob polu sedmih odpeljal v Kamnik«, da mu jih ne bi bilo treba sprejemati, ker bi ga v tem primeru dunajska vlada gotovo ne bila pustila na županskem stolcu, v kar je takrat še upal. Dve leti po tem uvodniku, ko se je bila že spet obnovila sloga med obema frakcijama slovenske narodne stranke, je neki dopisnik »Slovenskega Naroda« (št. 153 z dne 9. julija 1875) zavračal »Obzorove« tožbe nad slovenskimi časniki, ker niso »s svojimi simpatijami na strani [vladnel] narodne stranke, nego na strani [Makančeve] hrvatske narodne opozicije«, in je pri tem zapisal tudi: »‚Obzor‘ piše mej ostalim tudi to-le: ‚Jednoč smo molili slovensku braću, neka odlučno izjave, da žele slovenske krajeve s Hrvatskom i Ugarskom združiti. Na ovaj predlog umalo ih nije groznica od straha spopala. (To je izmišljotina, neistina. Ur.) Nećemo li, nesmiijemo li političke solidarnosti, zašto da praznom vikom [t. j. s podpiranjem — »prazne« — Makančeve »načelnosti] zaustavljamo svoj nutarnji i politički razvoj?‘ Tudi nam je poznana ta [?] zadeva, tudi mi vemo za strahopeten beg j e d n e g a ‚vodjev‘ slovenskega naroda, dr. Coste iz Ljubljane v Kamnik pred hrvatsko deputacijo, prišedšo v zadevi [?!] katero ‚Obzor‘ napominja, v Ljubljano. Mi smo to strahopetnost že zdavnaj [ob]sodili ter jo tudi danes obsojujemo. ‚Obzoru‘ pa rečemo, da je s l o v e n s k i n a r o d brez-

pogojno in brezizjemno za zedinjenje s hrvatskimi brati, makar bi to zedinjenje tudi preko Budimpešte šlo.« Urednik »Slovenskega Naroda«, t. j. isti Josip Jurčič, ki je dve leti prej drugačne trditve postavljaj v oklepaje k Miškatovičevemu prikazu, je zdaj isto »Obzorovo« trditev označil kot »izmišljotino, neistino«, dopisnik pa je vso »krivdo« zvalil na Costo, ki je postal po svoji smrti v začetku leta 1875 in v času, ko se je lepila nova sloga, pravi »grešni kozel« za poprejšnji razkol in še za marsikaj, in na njegov beg v Kamnik, ki se pa ni primeril v času ljubljanskega kongresa, marveč ob neki priliki prej!

Tako se je okrog ljubljanskega kongresa navil pravi klobčič mnogovrstnih »problemov« jugoslovanske politike v času pred sto leti; še ne kaže, da bi bili z njegovim odmotavanjem že čisto pri kraju.

Naj zaključim z Jurčičevim poslednjim ugovorom takratni Miškatovičevi negativni oceni jugoslovanskega kongresa v Ljubljani. Dva dni pozneje jo je v »Političnem razgledu« (Slovenski Narod št. 155 z dne 11. julija 1875) takole navedel in zavrnil: »Hrvatski 'Obzor' pravi, da so Hrvati, upoznali, da se slavenska solidarnost bez jasnih političkih ciljeva i opredieljena načina napokon izvrgne u ništa. Ljubljanski sastanak običaju proti nam okretati. No kako je ljubljanski sastanak zaključio maglovit program, tako mu je i rezultat ostao maglovit, nikakav.' — Dobro! A pisec tega 'Obzorovega' članka [t. j. Miškatović] je bil sam v Ljubljani tačas, zakaj ni svoje govorniške luči uporabil, da bi bil ljubljanski jugoslovanski program manj meglovit? — Zdi se nam, da se v 'Obzoru' zadnji čas malo preveč prezira moč idej. A če nas ta po konci ne drži, pademo mi in vi, nota bene.«

ZAPISKI

OB 1100-LETNICI SLOVANSKE ROKOPISNE KNJIGE

F. Grivec — F. Tomšić, *Constantinus et Methodius Thessalonicenses*. FONTES. Radovi Staroslavenskog instituta. Knjiga 4. Zagreb 1960. 276 str.

Vladimir Vavřínek, *Staroslověnské životy Konstantina a Metoděje*. Rozpravy Československé akademie věd (Řada společenských věd). 1963, sešit 7, ročník 73. 124 str.

Jože Pogačnik, *Zgradba in slog Metodijevega žitja*. Čas v besedi, Maribor 1963, 9—28, 171—172.

Dr. Franc Grivec, *Slovanska blagovestnika sv. Ciril in Metod*. 863—1963. Celje 1963. 246 str. + 15 str. slik v prilogi.

P. Duthilleul, *L'Évangélisation des Slaves. Cyrille et Méthode*. Bibliothèque de théologie. Série IV. Histoire de la théologie (Sous la direction de mgr. G. Jouassard, M. Richard, R. Aubert). Vol. 5. Zal. Desclée & Co., Tuornai (Belgija) 1963. 201 str.

Približevanje 1100-letnega jubileja bizantinskega poslanstva na Velikomoravsko, ki je hkrati simbol prav tolikšnega jubileja začetkov slovanske književnosti, je že nekaj časa pomenjalo pomembno vzpodbudo pri raziskovanju zgodovine Velikomoravske ter dela solunskih bratov Konstantina in Metoda. To je bilo toliko bolj pomembno, ker je letošnji jubilej prvi, odkar se je to raziskovanje med slovanskimi narodi osvobodilo tistega »ciril-metodovskega« aktivizma, ki je spremljal obhajanje tisočletnice tega poslanstva in Metodove smrti (1863 in 1885) in v marsičem zelo močno vplival tudi na zgodovinsko in zlasti cerkvenozgodovinsko raziskovanje te problematike. Medtem ko je bilo v prvi polovici 19. stoletja raziskovanje začetkov slovanske književnosti brez dvoma pomembna podpora narodnega prebujanja slovanskih narodov — še posebej Slovakov in Slovencev — so se v drugi polovici 19. stoletja vzporedno z razvojem meščanstva in uveljavljanjem liberalne ideologije med njimi povezovala zanimanja za Konstantina in Metoda vse močnejše in bolj izrazito s konservativnimi in klerikalnimi družbenimi silami, dokler se jim v »apostolstvih sv. Cirila in Metoda« in njihovih mednarodnih sestankih med obema vojnama ni pridružila še značilna protiboljševiška komponenta. Šele zmaga socialistične revolucije v drugi svetovni vojni in po njej pri vseh slovanskih narodih je osvobodila raziskovanje te pomembne zgodovinske problematike iz te nevšečne in škodljive vprege ter omogočila njeno predstavljanje in obhajanje jubileja le kot resnično velikega preloma v slovanskem kulturnem razvoju, brez aktivizma

in aktualizma, ki sta zapirala spoznavanje zgodovinske resničnosti 9. stoletja (prim. J. Kolečka, *La tradition de Cyrille et Méthode dans la deuxième moitié du 19e siècle*, v zborniku *La Grande-Moravie, Tradition millénaire de l'Etat et de la civilisation*, CSAV, Praga 1963, 117—137, ki obravnava seveda predvsem razvoj pri Čehih in Slovakah, vendar bi mu mogli v vseh obdobjih postaviti ob stran prav istovrstne pojave tudi pri nas).

Ta sprememba in v zgodovinskih institutih bolj sistematično delo sta omogočila že v nepolnih prvih dveh desetletjih po koncu druge svetovne vojne pomembne nove rezultate, zlasti pri čeških, slovaških in bolgarskih zgodovinarjih, jezikoslovcih in arheologih; naša, pa tudi poljska in sovjetska znanost morejo pokazati v tem pogledu nedvomno mnogo manj novih in dosedanje stanje znanja bistveno spreminjajočih dognanj.

Najprej o temelju vsega zgodovinskega znanja — o zgodovinskih virih. Vse do danes sicer še vedno stoji, da dva izmed najpomembnejših virov za delo solunskih bratov, Žitje Konstantina in Žitje Metodija, znani v historiografiji pod (vsaj za drugo gotovo) netočnim imenom »panonski legendi« nista doživeli kritične izdaje, kakršna bi ustrezala zgodovinskim in filološkim tekstokritičnim zahtevam. Pomemben napredek pomeni ugotovitev številnih neznanih rokopisov: medtem ko navaja Fr. Grivec po bibliografiji M. Popruženka in St. Romanskega (*Bibliografski pregled na slav. kirilski iztočnici za života na Kirila i Metodija*, Sofija 1935) le 32 rokopisov ŽK in 8 rokopisov ŽM, jih je znanih po novem pregledu B. St. Angelova (*Slavjanski izvori za Kiril i Metodij*, *Izvestija na Drž. bibl. »V. Kolarev«* za 1956 g., 1958, 179—215) skoraj še enkrat toliko: 59 rokopisov ŽK in 16 rokopisov ŽM. Ta pregled pomeni vsekakor dobro podlago za resnično kritično izdajo teh virov, ki bo morala sloneti pač najprej na ugotovitvi genealogije rokopisov ter nato na izbiri enega izmed njih za podlago edicije. Delo slavistov je bilo doslej usmerjeno v veliko večji meri v rekonstrukcijo prvotne oblike ob raziskovanju posameznih mest in v večje ali manjše popraviljanje ohranjenih rokopisov; vsako delo te vrste pa seveda zahteva kot zanesljiv temelj najprej raziskavo genealogije in ugotovitev najzanesljivejšega (t. j. avtorju najbližjega) rokopisa. Kritična izdaja z variantami je tudi nekaj drugega kakor v kakršnikoli meri popravljana: prva je vir, druga že vir z vnešenimi interpretacijami izdajatelja. V teh pogledih raziskovanje slovanskih virov o solunskih bratih ter Velikomoravski državi vsekakor še ni izpolnilo tega, kar je opravila npr. klasična filologija za številne antične tekste ali kar je že preko sto let postalo temeljna zahteva pri pripravi srednjeveških virov za zgodovinarjev študij v vseh velikih zbirkah teh virov.

Vendar je pri teh virih treba opozoriti na več pomembnih novosti v zadnjem desetletju. Najpomembnejša je odkritje novega rokopisa *Italске legende* v praški metropolitanski knjižnici (P. Meyvaert—P. Devos, *Trois énigmes cyrillo-méthodiennes de la »Légende Italique« résolues grâce à un document inédite*, *Analecta Bollandiana* 73, 1955, 378—461, ter *Autour de Léon d'Ostie et de sa Translatio Clementis*, prav tam 74, 1956, 189—240). Ne le, da je rokopis boljši od dotlej znanega vatikanskega in da je dovolil razrešiti nekaj dotlej nerazumljivih tekstnih ugank; predgovor Leona iz Ostije je omogočil dokaz, da je legenda v resnici delo Konstantinovega in Metodovega sodobnika škofa Gauderika. V uvodu omenjene »litterae (S)clavorum«, ki da jih je uporabljal pisec *italске legende*, pa hkrati dovoljujejo točno in zanesljivo neposredno datiranje postanka ŽK; z navedenim izrazom je mišljen namreč gotovo prav ta spis, ki je potemtakem moral nastati med leti 869 (Konstantinova smrt) in najkasneje 882 (smrt papeža Janeza VIII., ki mu je bil spis posvečen), najbrže pa že pred 880 (prihod Metoda v Rim, ob katerem je mogel Gauderik dobiti ta vir, če ga

ni. dobil že prej). Dokaz, ki so ga doslej izvajali le posredno po značaju jezika (panonsko-moravski izrazi) in delno po vsebini, je sedaj dokončno potrjen (prim. zlasti še V. Vavřínek, n. d., 3—9, in precizno podrobno razpravljanje o datiranju pri Ivan Dujčev, K'm t'lkuvaneto na prostrannite žitija na Kirila i Metodija, v zborniku Hiljada i sto godini slavyjanska pismenost 863—1963, BAN, Sofija 1963, 93—117).

Med slovanskimi viri za to dobo sta dva vendarle doživela poskus kritične izdaje: Kujo Kuev (Dva novi prepisi na Hrabrovoto s'činenie, Izvestija na instituta za istorija BAN 10, Sofija 1962, 226—244) je ob izdaji dveh novih rokopisov podal tudi variante vseh drugih doslej znanih; vendar pa ne odgovarja na vprašanje, ali sta bila resnično prav nova rokopisa najbolj primerna kot podlaga za takšno izdajo. Vzorna pa je izdaja najstarejšega slovanskega zakonskega teksta »Zakon sudnyj ljudem«, ki jo je oskrbela Akademija znanosti SSSR v redakciji akademika M. N. Tihomirova (Zakon sudnyj ljudem kratkoj redakcii, Moskva 1961, 178 str.; Zakon sudnyj ljudem prostrannoju i svodnoj redakcii, Moskva 1961, 286 str.). V uvodni razpravi so v vsaki knjigi ugotovljene skupine, v katere je mogoče razdeliti ohranjene rokopise; za objavo je v vsaki skupini rokopisov izbran najboljši rokopis in objavljen v tekstu z vsemi variantami drugih rokopisov ter hkrati v faksimilu po fotografijah; za zaključek je v obeh delih podan še poskus rekonstrukcije obeh oblik zakona v olajšani transkripciji in na koncu druge knjige seznam dosedanje literature o zakonu (naj opomnim le še to, da sta v drugem zvezku dodatno objavljena — str. 153—162 — dva teksta, ki spadata v okvir kratke redakcije Zakona).

Uporabo virov olajšuje tudi vrsta novih izdaj, ki zbirajo na enem mestu sicer že prej izdane tekste, ki pa jih poslej ne bo treba iskati po različnih številnih objavah. V seriji Izvori za b'lgarskata istorija, ki jo izdaja Bolgarska akademija znanosti, so izšli doslej viri za to dobo v dveh zvezkih: v VII. knjigi (Sofija 1960: Latinski izvori za b'lgarskata istorija II, pod odgovornim uredništvom A. Burmova sestavili in redigirali Iv. Dujčev, Mih. Vojnov, Straš. Lišev in Bor. Primov) so zajeti latinski, v VIII. knjigi (1961: Gr'cki izvori za b'lgarska istorija IV, pod istim odgov. urednikom sestavili in redigirali Iv. Dujčev, Genov. Cankova-Petkova, Vas. T'pkova-Zaimova, Ljub. Jončev, Peter Tivčev) po grški viri za ta vprašanja. V obeh zvezkih so podana v originalu in bolgarskem prevodu s kratkim uvodom o avtorjih in s prav tako kratkimi stvarnimi opombami mesta latinskih in grških virov tako v zvezi z vprašanjem pokristjanjevanja Bolgarov kakor tudi v zvezi s solunskima bratoma; teksti so razporejeni glede na čas, v katerem je nastal ustrezni vir. Za hitro uporabo je zelo priročna tudi zbirka latinskih virov za Velikomoravsko državo, ki so jo izdali za potrebe seminarskega dela v Brnu (Dagmar Bartoňková, Latinské prameny k dějinám Velké Moravy. I. Anály a kroniky. Učební texty vysokých škol, Universita J. E. Purkyně v Brně — Fakulta filosofická. Praga 1963, 173 str.); mesta iz virov so objavljena v latinščini in češkem prevodu (brez komentarja ali opomb), razporejena so pa — kakor pri nas Kosovo Gradivo za zgodovino Slovencev — po posameznih letih, na katera se podatki nanašajo. Le podatki madžarskih kronik, ki jih ni mogoče razdeliti na takšen način, so podani v posebnem dodatku. Podobna zbirka Lubomira Havlíka (Pisemné prameny k dějinám Velké Moravy, Archeologický ústav ČSAV, pobočka Brno, Brno 1963, 46 str.) ima poljudni značaj in ne vsebuje mest virov v originalu, marveč le v prevodu, vendar vsebuje tudi različne geografske vire (opis Alfreda, prevode arabskih potnikov) in druge, ne le analistične tekste — čeprav prihaja v poštev le za hitro obnavljanje spomina, ne pa za pravo delo. Končno spada v vrste odkrivanja novih virov tudi vse intenzivno arheološko delo pri odkrivanju

Kocljave Spodnje Panonije in Rastislavove in Svetopolkove Velike Moravske; pri nas delo na tem področju daleč zaostaja in pri sredstvih, ki jih imajo naši arheologi na razpolago za svoje delo, žal tudi ne more biti drugače — danes morejo le skoraj z zavistjo ogledovati arheološka najdišča v ČSSR ali na Madžarskem in si želeči, da bi jim bili ustvarjeni vsaj od daleč podobni pogoji. Vendar so rezultati teh arheoloških najdb tako bogati, da si jih bo treba ogledati posebej ob drugi priložnosti; tu naj zadostuje le opozorilo nanje (pregled prim. v J. Poulik, *Stari Moravané buduji svŭj stát, Gottwaldov 1963*, 2. izd., 300 str., in v posebni za »velikomoravski jubilej« izdani številki časopisa *Archeologické rozhledy* XV/seš. 5, 1963, 537—662, s prispevki J. Filipa, J. Poulika, A. Točíka, J. Kudrnáča).

Kakor je videti iz tega pregleda, slovanski viri niso doživeli še nove izdaje te vrste in prav tako v zgornjem pregledu nismo srečali obeh takomenovanih »panonskih« legend. Delo Frana Grivca in Frana Tomšiča spada vsekakor med pomembnejše poskuse zadnjih let, olajšati uporabo teh dveh virov; vendar pa žal ne pomeni mnogo več. Niti ne more to delo zamenjati znane edicije slovanskih virov o nastanku starega slovanskega pismenstva, ki jo je pred dobrimi tremi desetletji oskrbel P. Lavrov, niti ne prinašajo komentarji kakih pomembnih novosti, ki bi bile poznavalcem dosedanjega Grivčevega dela še neznane (le v posameznih stvareh gredo preko 2. izdaje slovenskega prevoda Žitja Konstantina in Metodija v publikacijah Filozofske fakultete v Ljubljani iz l. 1951). Najpomembnejši sestavni del knjige je vsekakor objava staroslovanskega teksta ŽK in ŽM, ki jo je oskrbel prof. Fr. Tomšič (83—167). Obe žitji sta uvedeni s pregledom dosedanjih izdaj in filološkim poročilom o različnih variantah in njihovem značaju, objavo teksta pa prav tako spremljajo navedbe variant in zlasti ŽM tudi opombe s filološkim komentarjem, ki se opirajo predvsem na obe Tomšičevi razpravi o ŽM v Slavistični reviji (VIII—IX, 1955 in 1956). Podrobno primerjanje pa vendarle pokaže, da je avtor nekatere svoje analize glede grške podlage posameznih formulacij v slovenskem tekstu izpustil in nikjer nisem zasledil opombe, kako misli sedaj glede originala ŽM, za katerega je v SR VIII, 1955, 196 sodil, da je bil grški — pa tudi obe razpravi, v katerih je filološki komentar podrobneje utemeljen, nista nikjer navedeni. Tekst ŽM v Tomšičevi objavi vsekakor more nadomeščati pri delu teže dostopno publikacijo Lavrova, pri ŽK pa je vzel za podlago žal sorazmerno mlad rokopis srbske redakcije (Hilandarski rokopis iz XVII. st.), ki je sam na sebi objavo gotovo zaslužil — vendar ne na takšnem mestu; saj Tomšič sam priznava, da pripada pri razlikah med srbsko in rusko redakcijo prednost navadno drugi, ki je zastopana tudi v starejših rokopisih (83—84). Tako je treba vsaj pri historičnem znanstvenem delu jemati kot podlago objavo Lavrova.

Fr. Grivec je dodal k tem virom latinske (59—77) — poleg Italske legende pisma bibliotekarja Anastazija (gl. tudi 52), papeška pisma v zvezi z Metodovim delom in dva odlomka iz *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* (55). Izdaja je sicer brez analov in brez virov, ki se tičejo posebej bolgarskih zadev; v tem okviru pa je za papeška pisma popolnejša kakor zgoraj navedena bolgarska, pri Italski legendi pa podaja poleg teksta tudi variante Vatikanskega rokopisa (le pri VII. poglavju so na str. 62 štiri opombe te vrste pomotoma izpadle pri metiranju teksta v tiskarni). Datumov Anastazijevih in papeških listin avtor praviloma ni navedel pri samem besedilu, marveč si jih je treba — dovolj nepriročno — poiskati pri njihovi uvodni označbi (51—54). Poseben dodatek med viri predstavlja še objava nekaj odlomkov latinskega prevoda grškega življenjepisa Klimenta, ki ga je spisal okrog l. 1100 Teofilakt Ohridski (77—82).

Ostali del knjige pa sestavljajo interpretacije (v obliki Grivčevega latinskega prevoda ŽK in ŽM, 169—238) in komentarji — v obliki opomb k prevodu in uvodne označbe virov (13—58), ki jih avtor ne deli v temeljne skupine po viroslovnem značaju (dokumenti, sodobni življenjepisi, poznejši življenjepisi in sl.), marveč po jeziku (slovanski in grški, latinski), obsegu in delno po literarnem značaju, kar seveda ne pospešuje preglednosti tega uvoda glede na vrednost virov. Knjigo zaključujejo še poseben latinski dodatek, v katerem razpravlja Grivec na svoj običajni način o Konstantinovih sanjah o Modrosti, o značaju njegove »filozofije«, o »pradednih časteh« ter o nekaj izrazih v anonimnem govoru v spomin apostola ali mučenca v Klocovem Glagolitu (240 do 252), dalje še hrvatski pregled vsebine in indeksi ter popravki (253—276), medtem ko je povsem na začetku postavljen še seznam najvažnejše literature, v katerem pa viri niso ločeni od literature, kakor je običaj pri zgodovinarjih (8—12).

Grivčev komentar je usmerjen bolj filološko h komentiranju posameznih besed kakor historično v razpravljanje o viroslovni vrednosti različnih odstavkov ali podatkov določenih vrst; to tudi ni komentar, ki bi podajal pregled različnih mnenj o teh vprašanjih — tudi onih ne, kjer po dosedanjem razpravljanju vprašanja nikakor niso še razrešena — marveč predvsem Grivčeva mnenja. Kot sinteza Grivčevih gledanj in razlag — nekaterih že dognanih, drugih domnevnih in tretjih samo zaslutenih — je komentar vsekakor uspel, če naj bi delo služilo kot široka podlaga novih raziskav, bi si pa želeli širšega in opreznije napisanega komentarja. To moram poudariti tem bolj, ker kaže tudi uvodni pregled literature značilne vrzeli; Grivec je pač vselej le redko navajal dela, katerih teze so se bistveno razlikovale od njegovih. Morda prav zato nista zajeti obe Tomšičevi razpravi in seveda še mnogo drugega, tudi iz slovenske znanstvene literature. Takšne stvari so morda človeško še razumljive ob različnih delih druge vrste, ob priročniku virov pa prehaja človeška slabost te vrste že v hudo oviro, ki jo pomeni vsak bistveno in kompleksno nepopolni bibliografski pripomoček.

Sicer pa se ni primerilo le temu, marveč tudi vsem drugim komentarjem ŽK in ŽM, da jih je nenadni sunek v znanosti naprej v trenutku bistveno zastaral. Izredno bistro, trezno in s širokim znanjem bizantinske hagiografske literature napisano delo mladega češkega slavista in zgodovinarja Vladimira Vavříneka je šlo namreč prvič ob teh dveh virih po široki poti nujno potrebne zgodovinske viroslovne in tekstne kritike. Po Dvornikovem širokem zgodovinskem komentarju (*Les Légendes de Constantin et de Méthode, vues de Byzance, Praga 1933*), ki je bil že tri desetletja kljub nekaterim opravičenim pripombam daleč najboljše delo o teh dveh virih, se je položaj nenedoma spremenil. Drobna Vavřínekova knjiga je načela vprašanja znova pri korenini in posledaj ne bo mogoča nobena uspešna študija o vprašanjih, kjer obe Žitiji služita kot vir, brez njene temeljite uporabe. Tudi pri uporabi Dvornikovega dela se je z njo marsikaj spremenilo, da ne omenimo drugih, manj trdno zgrajenih del.

Doslej poznamo že več viroslovnih preiskav obeh Žitij glede na sodobno hagiografsko književnost. Toda nobena med njimi ni prepričevala v celoti. E. Procházkova in P. Sucha (*Pomeř tzv. pannonských legend k legendám byzantským století 8—10. Časopis Matice moravské 39, 1915, 28—66*) nista razlikovali različnih tipov bizantinske hagiografije, ter sta iskali le tiste elemente, ki so v Žitjih spominjali na katerikoli tip v Bizancu; obenem pa sta uporabljali tudi zahodne sheme po L. Zoepfu (*Das Heiligenleben im 10. Jahrhundert, 1908*), ki se od bizantinskih tipov precej razlikujejo. H. Schaeder (*Geschichte und Le-*

gende im Werk der Slawenmissionare Konstantin und Method, Historische Zeitschrift 152, 1935, 229—255) se je oprla sploh le na zahodne sheme in ostala zato še bolj pri dvomljivih rezultatih. Fr. Grivec in njegov učenec Fr. Gnidovec (za Grivca prim. opombe v Fontes, za Gnidovca disertacijo Vpliv sv. Gregorija Nazianškega na sv. Cirila in Metoda, 1942) sta dognala v obeh Žitjih vrsto primerov, da sledi nekaj govorom Gregorja iz Naziansa; toda vse prej kakor prepričljiva je njuna trditev, da so bili ti govori odločilni za celotno zgradbo ŽM, ker se delno opira nanje res II. in XVII. poglavje — vse od III. do XVI. poglavja se namreč močno razlikuje od načina Gregorjevega proslavljanja svetnikov v njegovih govorih. Oba najmarljivejša raziskovalca Žitij pa je brez dvoma oviralo tudi njuno katoliško versko izhodišče: tako Dvornik kakor Grivec sta preveč hotela najti racionalno jedro resničnosti tudi v očitnih tipičnih mestih obeh Žitij, ki so s čudežnim in sanjskim značajem ali z nesoglasjem z drugimi podatki virov jasno opozarjale na legendarne sestavine obeh spisov. Končno doslej nihče med avtorji vsaj ni objavil analize o praktičnem namenu in družbenih težnjah, ki se izražajo v obeh Žitjih samih, čeprav je vprašanje tako blizu, da si ga je pri svojem delu najbrže že marsikdo postavljaj.

Po kritičnem pregledu dosedanjega dela pri viroslovni analizi ŽK in ŽM (3—14) prehaja Vavrinek na dvojno izhodišče lastne analize, ki mu je z ene strani v pregledu rezultatov študija »bizantinske hagiografije« (15—29) in z druge v pretresu »cerkveno političnega ozadja nastanka staroslovenskih Žitij Konstantina in Metoda« (30—52). V zvezi z bizantinsko hagiografijo ugotavlja, da ni imela enotne sheme, marveč so se oblike ločile glede na svetnikov življenjski poklic, po geografskih okoliših, po literarni obliki (martyria, vitae, translationes), pa tudi po svojem namenu (češčenje svetnikov, njim posvečenih cerkva, verska propaganda glede raznih dogmatičnih vprašanj); kot poglavitna sredstva navaja pri češčenju svetnikov zlasti shematične čudežne dogodke, pri verski propagandi (ki se je uveljavljala zlasti od sredre VIII. st. naprej v zvezi s tedanjimi cerkvenimi spori) disputacije in polemike junaka zoper posameznike ali zoper krive nauke. Vsako primerjanje ŽK in ŽM z bizantinsko hagiografijo mora torej najprej po njuni notranji analizi ugotoviti, v katero skupino spada — ali obe, ali vsako zase. Povsem po pravici pa podčrtuje Vavrinek že tu, da so takšni življenjepisi historični spisi svoje vrste: ne gre jim prvenstveno za prikaz zgodovine in življenjepisne podatke (čeprav so ti zanesljivejši, kolikor bližji je nastanek legende življenju njenega junaka), marveč za ustvaritev idealnega svetniškega lika, ob čemer si po pravilu pomagajo tudi s prevzemanjem shematičnih sanjskih, čudežnih in disputacijskih elementov in razlag.

Za zgodovinsko ozadje nastanka obeh Žitij je podal Vavrinek strnjeno podobo razvoja Velikomoravske med Franki, Bolgari, Bizancem in Rimom od dvajsetih let IX. st. do izгона Metodovih učencev. Pri v glavnem dobrem povzetku poglavitnih dejstev, pri čemer poleg pisanih uporablja tudi nove arheološke vire, je po pravici postavil za temelj spoznanje (ne sicer povsem novo), da je šlo Svetopolku predvsem za organizacijo od nemških škofov neodvisne moravske cerkve, in da je žrtvoval Metodove učence pač zato, ker se je zdelo po pismu Štefana V., da je pri latinski cerkvi takšen uspeh zagotovljen, medtem ko je bilo slovansko bogoslužje hkrati vnovič prepovedano. Pomenilo je potemtakem težko oviro na poti do nameravanega uspeha, ki je bil Svetopolku pred očmi vsaj od 874. l. naprej. Le nekaj manjših pripomb se zbuja ob tem očrtu, predvsem v zvezi s slovensko zgodovino. Ali je ne povsem jasni podatek o prošnji Rastislava, Svetopolka in Koclja do papeža za »učitelja« (ŽM VIII) dovolj trdna podlaga trditve, da sta se obrnila Rastislav in Svetopolk s to prošnjo do Nikolaja I., še preden je odšlo njuno poslanstvo 862 v

Bizanc (31)? Vavrinek prejkone podcenjuje politični značaj, ki ga je to poslanstvo gotovo imelo poleg cerkvenega; Fotijeva okrožnica vzhodnim patrijarhom jasno kaže, da je v bizantinskih očeh takšna misijonska akcija zvezana s priznanjem prijateljstva in celo bizantinske (seveda teoretične) vrhovne oblasti (gl. Grčki izвори za b'lgarskata istorija IV, 102). Vašicev predlog, da je pravilno prevajati izraz »prav'da« v ŽM V z lex in ne z veritas ali kvečjemu iustitia (32) se zdi slabo utemeljen — vprašanje datiranja zakona Zakon sudnyj ljudem je treba vsekakor reševati neodvisno od te domneve. Pri predkonstantinskih slovanskih molitvenih obrazcih na moravskih tleh bi bilo na vsak način treba upoštevati dejstvo, da so bavarske misijonske oblike za Slovane nastajale na karantanskih tleh in sicer približno tričetrt stoletja prej, tako da so pasauski in salzburški (Nitra!) duhovniki gotovo prenašali te oblike hkrati z obrazci tudi na novo misijonsko področje. Nekritična uporaba Isačenkovihi trditev (32) je tu neutemeljena (gl. tudi Fr. Kopečný, Slavia XXI, 1953, 318). Povsem se strinjam z izvajanjem I. Snegarova (Črnorizec Hrab'r, v Hiljada i sto godini slavjanska pismenost, 863—1963, 316—318), da so hronološki podatki o Hrabrovem spisu posneti po ŽK in ne samostojni; zato je s tem virom nemogoče dokazati, da bi nastala glagolica l. 855 mesto 863 (33). Po cerkvenem pravu (sic ut ordo presbyteratus exposcit, M. Kos, Conversio Bagoariorum et Carantanorum, 1936, 136) je težko računati pri bivanju solunskih bratov v Spodnji Panoniji l. 867 na več kakor nekaj mesecev — to bi zahtevalo vsekakor že pristanek salzburških predstavnikov cerkvene organizacije (prim. F. Grivec, Fontes, 204, čeprav je omejitve dela na tri mesece v CBC dvomljiva). Gundakar, ki se je povezal l. 869 z Rastislavom, ni bil »panonski vazal« (35), marveč karantanski mejni grof. Domneva, da bi se napotila solunska brata v Benetke, ker sta hotela doseči pri oglejskem patriarhu postavitev enega izmed svojih učencev za škofa (37), ima — ne glede na verjetnost delovanja duhovnikov iz tega področja na Velikomoravskem (iz Vlah' — ŽM V; na to bi kazale tudi arheološke najdbe zadnjega časa — gl. J. Poulik, Dvě velkomoravské rotundy v Mikulčicích, ČSAV, Monumenta archaologica T. XII, 1963, pos. 88—100) — opraviiti s precejšnjimi težavami: prihod misijonskih duhovnikov z juga ni pomenil razširjenja oglejskega področja, ki je bilo proti severu od konca VIII. st. precizno omejeno z reko Dravo; Benetke niso spadale v področje oglejskega, marveč gradeškega patriarha; končno tudi prav obstoj Salzburških odlomkov obreda iz časov patriarha Pavlina najlepše dokazuje, da je mogel priti tak obrednik v Panonijo iz Salzburga ter od tod na Velikomoravsko — brez nujnega neposrednjega akvilejskega deleža (38; s tem se seveda premakne tudi problematika bogoslužja Kijevskih odlomkov, za katere je nemara lažje domnevati z Weingartom postanek v Panoniji in za panonske razmere, kakor že pred tem na Moravskem). V pismih papeža Nikolaja I. bizantinskemu cesarju Mihaelu je šlo povsem konkretno za vprašanje Bolgarije, ne celotnega Ilirika (gl. Lat. izv. za b'lgar. ist. II, 62—65), medtem ko se je vprašanje Bolgarije postavljalo v širšem okviru predvsem na Carigrajskem cerkvenem zboru 869/70 (prav tam, 196—203). Pri vprašanju pristnosti Hadrianovega pisma slovanskim knezom iz l. 869 (42, v op.) bi bilo prav navesti tudi novejši nasprotniki celotnega pisma v sedanji obliki (Hybl, Hauptmann). Spodnja Panonija je bila posebna marka (Lj. Hauptmann, Mejna grofija Spodnjepanonska, Razprave ZDHV I, 1923, 311—357) in samo sestavni del »vzhodne prefekture« (v vojaški obrambni organizaciji — sedež je bil sprva v Zgornji Panoniji, od 70-ih let 9. st. pa je prešel v Karantanijo), ne pa Vzhodne krajine (45); cerkev, ki jo je posvetil Theotmar Gozwinu l. 874, je stala v Ptuj ob Dravi in ne »nekje ob Donavi« (45); prav tako je bil omenjen Kocelj kot anonimni »Carantanus« še v predlogi Arnul-

finuma, ki kaže, da je bil obsojen zaradi veleizdaje (quia reus magestatis nostrae criminatus est — prim. o tem B. Grafenauer, Vprašanje konca Kocljave vlade, ZČ VI—VII, 1952—53, 186—187); omemba iz l. 873 torej ni zadnji podatek virov o njem (45). Na Velikomoravskem ni bila v veljavi le zahodna obredna oblika, marveč poleg nje tudi bizantinska (gl. ŽM XVII, morda tudi XI) in prav to velja tudi za Rim; zato dokazovanje o nujnosti nastanka zahodnega slovanskega obrednika pred 867 (46) ni brez vrzeli (46, op. 149). Trditve, da bi Svetopolk l. 884 osvojil Panonijo, je v nasprotju z viri, ki govorijo le o opustošenju (deleta est) in Svetopolkovem povratku preko Donave, pozneje pa tudi o pripadanju Panonije vojvodini Karantaniji (50).

S tako zgrajenega temelja prehaja Vavrinek v naslednjih dveh poglavjih k osrednjemu delu svoje študije, to je k temeljiti viroslovni analizi ŽK (53—84) in ŽM (85—113). Oba spisa se bistveno razlikujeta po svojem namenu, značaju in zato tudi po pomenu kot zgodovinska vira.

ŽK je v okviru svetniškega življenjepisa sestavljen teološki priročnik za potrebe slovanske cerkve na Moravskem (in pač tudi v Panoniji, ki jo pisec tu izpušča, 84) v obrambi proti stališčem zlasti frankovskega klera, ki je na tej podlagi osporaval opravičenost takšne cerkve. To je temeljni rezultat analize (80—84). Sredstva te obrambe so dvojna. Z ene strani obsežne Konstantinove disputacije, ki obsegajo preko polovice (56 %) vsega teksta, z druge strani dokazovanje Konstantinovega svetništva že od mladih let, soglasja njegovega dela z bizantinskim cesarjem, čigar služabnika se je čutil Konstantin do zadnjih dni pred smrtjo, ter potrdila tega dela in svetništva po papežu. Smisel vsega se najjasneje izraža pač v predsmrtni molitvi za propad »trijezične herezije« in za procvit slovanske cerkve (ŽK XVIII). Spis ima visoko vrednost kot vir, zlasti glede na bližino svojega nastanka Konstantinovemu življenju. Vavrinek misli pri času nastanka očitno na moravsko obdobje Metodovega poznejšega dela (torej na čas od 873/874 naprej). Dejstvo, da so navedeni citati iz »Apostola« po cerkvenoslovanskem prevodu, citati iz Evangelijev pa v veliki meri drugače in neposredno po grškem besedilu (F. Tomšič, Fontes, 88—90) pa morda vendarle opozarjajo, da bi pokazala podobna analiza, kakršno je opravil A. Dostal (Une datation de l'activité de St. Méthode en Grande Moravie, Zbornik radova Vizantološkega instituta VIII/1, Beograd 1963, 91—95) o anonimni homiliji v Klocovem Glagolitu, da gre misliti bolj na panonsko dobo dela: ŽK bi bilo očitno ena izmed prvih skrbi Metodovih učencev po Konstantinovi smrti. Na polemiko, kakršna je zajeta v ŽK, kaže v Panoniji vsekakor tudi izražanje CBC o uvajanju slovanskega bogoslužja. Obenem pa opozarja to dejstvo tudi na potrebo previdnosti pri podatkih ŽM, kaj je bilo od biblijskih tekstov v kakem času že prevedeno — saj je nerazumljiva uporaba le enega prevoda, če bi bilo prevedeno oboje (tudi vsi evangliji; ali morda ni podlaga trditve o prevodu vseh evangelijev še za Konstantinovega življenja v ŽM XV samo prevod evangelistarja, omenjen tudi v ŽK XIV?).

Kljub visoki vrednosti, ki jo ima ŽK kot vir, vendar zaradi značaja vira to ne velja za vse podrobnosti. Pri dokazovanju svetništva je analiza pokazala v marsičem posnemanje »splošnih mest« v bizantinskih spisih podobne vrste (55—65; med vzorce spada gotovo predvsem Gregor Naz., seveda pa posnemanje njegovih hvalnic drugim svetnikov ne daje takšnim mestom večje verodostojnosti, kakor je bilo pisano včasih pri nas). Med takšna »splošna mesta« spadata v marsičem skoraj v celoti ŽK I—II, sanje o »Modrosti« in odvrmitev od posvetnih zabav v ŽK III, opis študija in zavrnitev ponujene neveste v ŽK IV, neškodljivost strupa v ŽK VI, beg v samoto, darežljivost in čudežna pomoč v stiski v ŽK VII, čudežni dogodki pri odkritju Klementovih

ostankov v ŽK VIII, prav tu odvrnitev hazarskega obleganja in ogrskega napada; v ŽK XII najdba vode, napoved smrti herizonskega nadškofa in uspeh molitve za dež; v ŽK XVII čudeži ob Konstantinovem truplu. V to vrsto spadajo tudi še osvoboditve ujetnikov (ŽK XI in XV), neposredna božja pomoč pri raznih uspehih (poziv v Carigrad na študij v ŽK III, spoznanje samaritanskih knjig ŽK VIII in pri sestavi slovanske abecede ŽK XIV), poseganje hudiča v razvoj (ŽK XV) in seveda tudi simbolične številke (zlasti pogosta 7 in njeni mnogokratniki, pa tudi 50 dni v samostanu pred smrtjo, ki ustrezajo času med Kristusovo smrtjo in Binkoštni). Tudi med temi mesti in v njihovem okviru so zanesljivi podatki (npr. o imenu in položaju staršev, imenih učiteljev itd.) ali pa oni resnične podatke le po svoje obrnejo; vsekakor pa so to v znatni meri tudi sumljiva mesta, ki jih je mogoče uporabljati le s temeljitim preverjanjem, delno pa so sploh le legendarnega značaja in za obnavljanje Konstantinovega življenja neuporabna.

Drugo skupino takšnih »skupnih mest« predstavljajo po Vavrinekovi analizi disputacije (66—80). Njihova podlaga so Konstantinovi spisi, toda pri tem gotovo ne gre za avtentične zapise poteka disputacij, marveč za polemične spise v obliki dialogov ali celo le v obliki samostojnega polemičnega nastopa (zlasti glede »trijezične herezije«). Historični okvir je vsaj v dveh primerih tako pokvarjen, da je mogoče dvomiti o njem v celoti (disputacija o ikonoklazmu in zoper mohamedance; gotovo napak je podano tudi pismo hazarskega kana, kajti Hazari tedaj že blizu sto let niso več nihali med tremi verami, marveč so sprejeli že židovsko. Ali to ne opravičuje tudi dvoma, da bi bila glavna disputacija zoper trijezičnike prav v Benetkah — tudi avtor sam dopušča možnost, da gre pri ŽK XVI le za posnetek spisa, ki si ga je pripravil Konstantin za razgovore v Rimu, 78)? Ob tem povzemanju Konstantinovih spisov se postavlja še vprašanje, v kolikšni meri je piščevo posnemanje predlog verno. Primeri, v katerih je to mogoče preverjati, kažejo precejšnja krajšanja in odstopanja od predloge (63—64, 74—75).

Po tej analizi stoji ŽK pred zgodovinarjem mnogo jasnejše: negotovi podatki so ločeni od zanesljivih; verodostojnost spisa je vsekakor precej večja kakor pri običajnih bizantinskih žitjih tega časa, čeprav tega ne smemo zamenjati z lahkovernim zaupanjem v vsak podatek in nasilnim iskanjem njegove zgodovinske podlage; neprecenljiv vir pa je ŽK za stališča slovanske cerkve v Panoniji in na Moravskem ter za vprašanja, ki so se postavljala pred njo ob nasprotovanju frankovske duhovščine.

ŽM pa je vir povsem drugačne vrste. To ni — kakor ŽK — hagiografska legenda v ožjem smislu besede. Metod niti ni v celoti njen poglavitni junak, marveč šele odtlej, odkar mu je Konstantin zaupal nadaljevanje svojega dela. Njen namen tudi ni toliko proslavljanje svetnika, marveč dokazovanje njegove pravovernosti, dejstva, da je bil predstavnik prave cerkve in da je napredek te cerkve bistveno dvignil tudi moč velikomoravske države. Potek življenja je le okvir tega dokazovanja, zato so podatki o vsem drugem tudi skrajno skopi. Običajni hagiografski okvir se kaže le v posnemanju Gregorja Nazianskega v ŽM II in v enem odstavku ŽM XVII, v vsem drugem pa se ŽM bistveno razlikuje tako od bizantinske sheme na sploh, kakor od Gregorja Nazianskega posebej. »Splošna mesta« so izredno redka in še tam uveljavljena le s postranskimi opombami ob resničnih dogodkih (104: ŽM II opomba o pravnem študiju, ŽM IV zavrnitev škofovske časti, ŽM V razlaga Konstantinove sestave slovanske abecede, ŽM X razlaga resnične smrti bavarskih škofov, ŽM XI razlaga resničnih dogodkov z Metodovo preroško močjo); v vsem ŽM ni nobenega Metodovega čudeža, pa tudi hudič nastopa le za razlago resničnega nasprotovanja frankovske duhovščine. Zato pa uporablja pisec raz-

lične dokumente (ŽM V, VIII, X, XII, XIII — le zadnji je najbrže izmišljen), pri čemer včasih okoliščine postanka teh dokumentov kar v preveliki meri izpušča — tako da postaja tekst kot življenjepis ponekod že težko razumljiv. Tudi teoloških vložkov v samem življenjepisu ni. Le prvo poglavje, ki pa po svojem mestu nima primerjave v nobenem bizantinskem življenjepisu svetnikov (87) in ki zajema kar četrtno vsega ŽM, spada v teologijo. Grivec je razlagal ŽM I kot primer Konstantinovega verskega pouka; Vavrinekovo mnenje pa je, da gre za poglavje, ki je nastalo iz Metodove *promissio fidei* l. 869, ponovljene 880 in obakrat potrjene od papeža (89—92). Resnično spada začetek (o sv. Trojici) v okvir frankovskih očitkov zoper Metoda, stvarjenje sveta in posledice Adamovega greha pa v veroizpoved, in prav tako spada v to »izpoved« tudi izrecni pristanek na vseh šest vesoljnih cerkvenih zborov; ti štirje elementi vsekakor gojore bolj za Vavrinekovo mnenje, kajti naštevaje koncilov v ohranjeni obliki za krščanski nauk pač ne bi imelo velikega pomena. Vendar je uporaba tega besedila za uvod v ŽM zahtevala zamenjavo med frankovsko duhovščino in Metodom nespornega dela vere (o učlovečenju in smrti Kristusa) z biblijskimi primeri »mož«, »da bi se z njihovim posnemanjem vsi k dobremu vzpodbujali« (gl. običajno formulo za *promissio fidei* episcopi pri T. Kurentu, Neopaženi rimski dokumenti v zgodovini sv. Metoda, Bogoslovni vestnik XVIII, 1938, 179—196, pos. 194—195). Le v tem poglavju je težišče na bogoslovnih vprašanjih (in pravovernosti Metoda). Odslej gre pa le za dokumentirano obrambo Metodovega dela in slovanske velikomoravske cerkve s premišljenimi temeljnimi tezami: Rastislav, Svetopolk in Kocelj so Metoda sami poklicali (ŽM V, VIII, X); to delo sta potrdila dva papeža (ŽM VI, VIII, X, XII) in poleg velikomoravskih tudi bizantinski »cesar« in frankovski »kralj« (ŽM XIII, XVI), pa tudi drugače je pomagalo velikomoravskemu vzponu (ŽM X, XI). Podčrtujejo se zveze s papeško kurijo (ŽM VI, VIII, IX, X, XII) in priznava se — ob Metodovem priznanju podrejenosti bizantinskemu cesarju (ŽM I, IV, V, XIII, XVII) — papeški primat v cerkvi (ŽM I, VIII, X — zlasti nasledstvo po sv. Petru). To je prepleteno s polemiko zoper nasprotnike (ŽM IX, X, XII), dokazovanjem njihovih laži (XII, XIII, XVI) in opozarjanjem na pogubo, ki jo nosijo Veliki Moravski (ŽM XI). Razen mnenja, da gre pri ŽM XVI za frankovskega »kralja«, ki je vsaj sporno (tudi s Tomšičevo razlago v *Fontes* 165 — po SR IX, 1956 — se mi vprašanje ne zdi rešeno!), vsa ta analiza nedvomno stoji na povsem trdnih tleh. S tem pa je Vavrinek pokazal, da je ŽM kar nekaj pendant k CBC — le da je ona zajeta v zgodovino pokristjanjevanja Karantancev, ta pa v okvir Metodovega življenja. Tak spis je mogel nastati seveda le v obrambo moravske cerkve — in s tem se povsem ujema tudi vse drugo, kar navaja Vavrinek v prid njegovega nastanka na prelomu 885/886: način pisanja o Svetopolku, večkratni poudarek njegove udeležbe pri vabilu Metoda, razpolaganje z dokumentacijo (papeška pisma itd.), česar izven Moravske Metodovi učenci pač ne bi imeli; dejstvo, da ni omenjen niti izgon učencev, niti napadi Madžarov: slovanska cerkev na Velikomoravskem očitno še živi in se bori za svoj obstanek (85—86). Mislim, da zoper to argumentacijo iz vsebinske analize ni več mogoče vzdrževati drugih posredno dokazovanih drugačnih mnenj (npr. Fr. Tomšiča v SR VIII, 1955, ali Iv. Dujčeva v Hiljada i sto godini..., 116—117). Hkrati pa vsa ta analiza dviga ŽM v daleč pomembnejši zgodovinski vir, kakor je sodilo zgodovinopisje o njem doslej, čeprav z druge strani gotovo takšen značaj dela opozarja tudi na *tendenco*, kakršna se s spomenicami takšne vrste vselej povezuje.

Vavrinekova študija je pokazala ŽK in ŽM resnično v povsem novi luči. Šele ona ustvarja temelj za njihovo pravilno uporabo pri študiju zgodovine Srednjega Podonavja v IX. stoletju — morda tudi za kritiko, ki bo segla po-

nekod dlje od njegovega zgodovinskega uvoda. Vsekakor pa nas prav ta temeljita analiza osvobaja potrebe, da bi podrobneje pretresali Pogačnikov esej o »zgradbi in slogu« ŽM. Pogačnikove analize »stilnih značilnosti« so zanimive, le da bi bilo treba pri takšni analizi izločiti iz teksta najprej različne citate (Biblija, Gregor Naz.), da bi mogli označevati v resnici avtorjev slog. Že zgornji povzetek Vavrinekovih izvajanj pa pojasnjuje, zakaj imam v Pogačnikovih izvajanjih za pogrešno vse, kar je povedanega o vplivu pojmovanja »zgodovine« in o označevanju ŽM kot predvsem »pripovednega, zgodovinskega in teološkega dela« (24). Zdi se mi, da je z novimi dognanji padlo tudi vse, kar izvaja Pogačnik o »zgradbi« ŽM (11—15), kajti avtorjeva koncepcija je bila očitno povsem drugačna, kakor je tu prikazana. Opomnim naj, da je za uveljavljanje arhitektonskih triad — vsaj po mojem razumevanju teksta — Pogačnik povzel vsebino posameznih poglavij ŽM in njihovega pomena večkrat bistveno drugače, kakor jih razumem sam. Tako tega novega poskusa »arhitektonike« ne morem sprejeti kot danega po tekstu ŽM, marveč šele po tej, najmanj zelo močno problematični, Pogačnikovi interpretaciji. Razlaga izraza »učitelj« v ŽM VIII ali XVII z »nekakšnim rektorjem univerze« (!) nima s tekstom pač nikakršne zveze, prav tako pa so napačni sklepi o času nastanka dela šele »v zatišju« takega samostana v tedanji Bolgariji, ker ga v »stiski časa in zmed dogodkov neznani avtor (sc. na Moravskem po Metodovi smrti) enostavno ni mogel izdelati« (27). Na Balkanu namreč takega teksta res ne bi mogel izdelati: ne le da je carigrajska cerkev priznavala sedem in ne šest koncilov, marveč tudi ni nasprotovala slovanskemu bogoslužju, kakor se pri nas večkrat napačno trdi: Fotij sam je v enem izmed svojih spisov označil kot »krivoverski« frankovski nauk o uporabi le treh jezikov pri češčenju boga in se je v obsojanju »trijezičništva« povsem strinjal s Konstantinom in Metodom (prim. J. Davreux, *Le codex Bruxellensis (graecus) II 4836 (De haeresibus)*, Byzantion X, 105, št. 33; Iv. Dujčev, V'pros't za bizantijsko-slavjanskite otnošenija i vizantijskite opiti za s'zdavane na slavjanska azbuka prez p'rvata polovina na IX vek, *Izvestija na Instituta za b'lgarska istorija*, BAN, 7, 1957, 256). Prav neutemeljenost s Pogačnikovimi izvajanji zvezanih »zaključkov«, ki jih z rezultati zgodovinske analize vira nikakor ni mogoče združiti, je preskusni kamen, ki dovolj resno opozarja tudi na dvomljivost poti in sredstev, s katerimi so bili zaključki doseženi.

Zadnji dve deli, ki sem ju vključil v to oceno, obravnavata življenje in delo obeh solunskih bratov v celoti. Knjiga Franca Grivca — v primerjavi s Čehi, Slovaki in Bolgari vsekakor zelo skromen in po mojem znanju edini jugoslovanski in slovenski prispevek k tisočletnici postanka slovanske književnosti (ki za Slovence in Makedonce ni nič bolj »tuj« zgodovinski dogodek kakor za potomce Velikomoravcev in za Bolgare!) — je hkrati zadnje delo, v katerem je avtor povzel svoja stališča o vprašanjih, s katerimi se je pečal blizu pol stoletja. Ob podrobni analizi knjige bi morali začeti razpravo o marsikaterem širšem in ožjem vprašanju, toda takšna ocena bi imela smisel le tedaj, če bi bil avtor še živ, kot sestavni del žive diskusije. Tako naj se omejim le na označbo dela in na nekaj opozoril ob njej.

Delo je zasnovano bolj kot prikaz lastnega Grivčevega mišljenja, ne pa kot neprestana živa konfrontacija lastnih tez in njihove dokumentacije z drugimi tezami. V veliki večini primerov celo ni občutiti drugačnih mnenj ali pa so izražena le v povsem nejasnih namigovanjih, ki seveda malo zavrnejo. Teze, ki jih knjiga vsebuje, so že stare — skoraj vse je avtor povedal že pred približno petindvajset leti, le redke med njimi so še plod poznejšega dela. Izbor del, na katera se opira, je žal omejen — celo pri stvareh, kjer je postavil z Grivcem soglasno mnenje prvi kdo iz takega drugega kroga, se avtor — kakor

že dolgo — opira in sklicuje le na delo ljudi iz njemu bližjega kroga (npr. glede Zakona za sojenje ljudem se vselej sklicuje le na Vašico, nikdar na H. F. Schmidta — še manj pa upošteva seveda drugačne teze v obsežnih bolgarskih delih zadnjega časa). Knjiga je pisana v lepem slogu in kot poljudno delo. Podatki legendarnih »splošnih mest« v hagiografskih virih so včasih sicer opremljeni z opombo, da »niso natančno resnični« ali da so to »pesniško okrašene slike«, toda vključeni so vendarle prav vsi v življenjepis kot njegovi resnični in v glavnem zanesljivi deli. Večkrat jim pisec dodaja še nove sestavine, ki so le plod njegovih razmišljanj in scdb, brez podlage v virih. Tako se zdi, kakor da je vplivala svojevrstna »*licentia poetica*« ne le pri lepi obliki, marveč tudi pri vsebini, ki se na mestih približuje že zaokrožitvi legende in leposlovne oblike. Dokumentacija sklepanja v opombah je v marsičem nepopolna. Razumljivo je, da je dolga vrsta trditev postala z Vavrinekovo analizo poglavitnih virov, na katera se Grivec opira, skrajno negotova — toda ne glede na to je bila ob nemški izdaji knjige že po pravici postavljena trditev, da mnogo premalo »upoštevava ves novejši splošni študij legend« (Fr. Graus). Trdna Grivčeva dognanja in njegovi dragoceni podatki za razlago virov z bogoslovnega stališča so pomešani z enostranskimi in premalo podprtimi hitrimi razsodbami v vprašanjih, kjer mnogi in bolj utemeljeno sodijo drugače. Žal knjiga spričo vsega tega ni tudi zanesljiv znanstveni vodnik po problematiki, ki jo je zajela, zlasti ne tam, kjer prehaja na stike dela solunskih bratov s političnim razvojem (to se kaže ne le pri potiskanju teh elementov daleč v ozadje, marveč celo v izrečenih sodbah npr. o Svetopolku, čigar politike avtor ne razume, v netočnem prikazovanju Kocljeve vloge, omejene v knjigi daleč preveč le na cerkvena vprašanja, pa tudi v nenavadnih anahronizmi, celo npr. v izenačevanju »pradednih časti« Adamovih pred izgonom iz raja s Herderjevo, Comtovo in Masarykovo idejo o humaniteti in s človečanskimi pravicami, razglašeni 1. 1948 po Združenih narodih). Tudi po svojih širših koncepcijah spominja knjiga v marsičem na nekdanja Grivčeva dela (pojmovanje zgodovinskega procesa, vloga vere v njem itd.), čeprav niso izrečene tako do kraja kakor so bile v času med obema vojnama.

Večina vprašanj, ki bi jih bil ob podrobnejšem pretresu znanstvenih tez prisiljen načeti ob Grivčevi knjigi, se bo sprožila prirodno itak ob oceni Duthilleulovega dela. Iz tega področja bi želel zato opozoriti tu le na nekaj takšnih, ki so zvezana posebej s slovensko zgodovino, pa pozneje ne bodo mogla priti na vrsto.

»Pradedne časti« so gotovo ena izmed temeljnih misli Konstantinovega bogoslovja. Nedvomna Grivčeva zasluga je, da jih je — po Kurentovem odkritju tega kompleksa (Bogoslovni vestnik XV, 1935, 211 — pozneje ga Grivec navadno ni več omenjal) — uporabil pri svojih analizah in z njimi res razjasnil marsikaj v delu solunskih bratov. Gotovo pa je pri tem pretiraval. Napak je povezovati s tem tako »splošna« hagiografska mesta, kot so ona o osvobajanju ujetnikov, prav tako napak pa je gledati v vsaki omembi Adama, njegovih lastnosti v raju in posledic prvega greha v IX. in X. stoletju pri Slovencih kar nujen vpliv teh Konstantinovih misli. Vse to je namreč tipično »splošno mesto« krščanske književnosti od vzhodne in zahodne patristike naprej (prim. L. v. Rudolff, *Das Zeugnis der Väter, Ein Quellenbuch zur Dogmatik*, 1937, 126—141, originalna mesta in še več drugih pa pri M. J. Rouët de Journal, *Enchiridion patristicum, Loci ss. patrum, doctorum scriptorum ecclesiasticorum*, 1937, 10.—11. izd.). To so stvari, ki so bile neizogibno povezane z vsakim krščanskim naukom (zaradi nujne vzporednice Adama in Kristusa kot temeljne osi krščanstva!), njihov obstoj tudi na zahodu v karolinški dobi pa je bil tudi pri nas že dovolj dokumentiran (I. Grafenauer, Karolinška kateheza ter

izvor Brižinskih spomenikov, 1936, k temu še Čas XXXV, 1941, 350—364, in za okvir postanka Slovenski jezik I, 1938, 8—54). Molk o tem more spremeniti resnico prav tako malo, kakor neutemeljeno ponavljanje trditve, da so takšne stvari značilne »vzhodne« oblike.

Vse to so vprašanja, ki so najtesneje povezana z vprašanjem postanka Freisinških spomenikov oz. njihovih prvotnih slovenskih predlog. Kolikor gre za historični način analize virov, je ob tem gotovo najtrdneje podprto dokazovanje I. Grafenauerja, ki mu v bistvu ustreza tudi presenetljivo Grivčevo priznanje (Iz Cirilove književne šole, Slovo 9—10, 1960), da je »dokazano in obče priznано, da frizinška spovedna propoved (torej tudi Freis. II!) spada v okvir zapadne liturgije in da je bila prvotno sestavljena že pred Cirilom in Metodom« oz. »prvotna predloga Friz. II je bil panonskoslovenski spovedni govor, preveden po nemškem ali latinskem vzorcu« (9—10); v knjigi (182—193) se izraža o tem mnogo manj jasno in delno nepravilno, čeprav brez vsakršnega novega dokazovanja. V kolikšni meri je mogoče dokazati pri Freisinških spomenikih vpliv cerkvenoslovanskega izražanja — Grivec ob tem gotovo pretirava vsaj s »pradedskimi častmi« in »solznim telesom« — je seveda vprašanje filologov; historično bi bilo to gotovo mogoče, saj dokazuje Klimentov govor v Euch. Sin. nedvomen stik Freis. II z Metodovo dobo v Panoniji, le da je v tem primeru poglavitni dejalec gotovo Freis. II oz. njegova predloga (tudi po zgoraj navedenem Grivčevem priznanju). Slovenski značaj predlog za Freisinške spomenike po vsestranski zavrnitvi Isačenkovi izvajanj (A. Bajec, SR II, 1949; Fr. Tomšič, SR XI, 1958; Fr. Kópečný, Slavica XXI, 1953; menda delno celo po lastnem Isačenkovem priznanju Grivcu, gl. Slovo 9—10, str. 12) pač ni več sporen. Pripombo pa zahteva vendarle še mnenje, ki se pri jezikoslovcih večkrat ponavlja, da velja tudi za Karantance trditev, kako so »Slovani šele po Cirilu prejeli pogoje, da so mogli ... zahodne ... vzorce posnemati ter ustvarjati samostojne književne vrednote«, kakršen je Freis. II (185), dotlej pa naj bi bili podobni poskusi v »govoru kmetov in pastirjev« (74) nujno »še zelo okorni« (65; podobno na več drugih mestih; prim. tudi A. Dostal, Jazykové problémy cyrilometodějského období, referati za Konferenco o Veliki Moravi in bizantinskem poslanstvu, Nitra 1963, 133: »i panonisté by musili přiznat, že jazyk např. Frizinských památek, je staroslověnský, t. j. že má stejný nářeční základ jako jazyk jiných nejstarších památek, t. j. bulharsko-makedonský, ale že v tomto jazyce jsou jen zřetelné stopy a prvky jazyka slovinského, kdežto jinak samy tyto památky slovinským jazykem psány nejsou,« kar se gotovo nikakor ne sklada z Ramovševo in Tomšičevo jezikovno analizo). Vse to je seveda nesrečna posledica dejstva, da so bili prav Freisinški spomeniki potegnjeni s Kopitarjevo in Miklošičevo panonsko teorijo v sredo njenega dokazovanja in zato bili deležni prav do konca Jagičeve šole zelo enostranskega študija. Šele z Ramovšem se je začela tu nova doba njihovega študija, medtem ko je npr. še prof. Nahtigala napolnjevala neka velika nevernost, da bi se mogli panonsko obdobje in karantansko-panonske predloge močneje uveljavljati v cerkvenoslovanskem književnem delu (večkrat se to izraža v obrobni opombah k argumentaciji njegove izdaje Eucharologium Sinaiticum II, SAZU, Ljubljana 1942). Historik more k takšnim apriorističnim stališčem opozoriti le na dejstvo, da tudi Konstantinovo veliko dejanje ni samo rezultat velikega človeka, marveč potreba konkretnega zgodovinskega položaja; da izobraževanje jezika ni zvezano šele s potrebami slovanskega bogoslužja, marveč tudi z misijonsko akcijo in katehezo po ureditvi cerkve (tako že npr. z uporabo znanega misijonskega priročnika, ki se je za naše kraje ohranil v latinščini — J. M. Heer, Ein Karolingischer Missions-Katechismus, 1911 — ki so ga pa prav gotovo uporabljali tudi v tedanjem jeziku Karantancev); končno, da so družbene potrebe te vrste pri

Karantancih sto let starejše kakor pri Velikomoravcih in Bolgarih in še precej več kakor pri Rusih — pomen Konstantinove akcije je torej pri njih vsekakor drugačen in ne pomeni v tolikšni meri začetka, kakor drugod. Združitev podobnih družbenih nalog z veliko zgodovinsko osebnostjo in mnogo širšimi koncepti bizantinske cerkve je dalo solunskima bratoma seveda neprimerno večje rezultate in v tem smislu pomeni njun nastop gotovo tudi za slovensko zgodovino bistven kvalitativni dvig, pri katerem pa so bili udeleženi tudi mnogo skromnejši starejši začetki uporabe jezika karantanskih Slovencev v cerkvi. Tako omejena »panonska« teorija ima tudi danes še vso pravico do življenja.

Pač pa je po Dostalovem dokazovanju danes precej trdno dokazano, da spada anonimna homilija iz Klocovega Glagolita, ki jo po pravici prištevajo Metodu samemu, šele v moravsko obdobje (874—880) — to je bilo jasno tudi po vsebini, ker graja tudi kneza, kar za Koclja ni moglo veljati — ne pa v panonsko, kakor je mislil Grivec (156—164); za panonsko obdobje bi mogli domnevati (brez ohranjenega dokaza) kvečjemu kako njeno starejšo obliko, ki bi se obračala le na panonske velikaše, ne pa na kneza.

Končno naj opozorim glede Zakona za sojenje ljudstvu (Zakon sudnyj ljudem), da je obravnava vprašanja njegovega postanka v knjigi (152—154) bistveno enostranska in nepopolna. Z ene strani imamo pravno argumentacijo pokojnega prof. H. F. Schmida (La legislazione bizantina e la pratica giudiziaria occidentale nel piu antico codice slavo, Atti del congresso intern. di diritto romano e di storia del diritto, Verona 27.—29. IX. 1948, Vol. I, 1951, 397 do 403), ki govori jasno v prid domneve o nastanku v Spodnji Panoniji; z druge strani je tu terminološka argumentacija Vašice (Grivec se omejuje le nanjo!), ki pa govori prav toliko v korist panonskega, kolikor moravskega postanka in ni v vseh pogledih nedvomna (izvajanja o razmerju ZSLj in Nomokanona niso nesporna!), s tretje pa bolgarsko dokazovanje (povzeto zadnjič po M. Andreevu, K'de e bil s'zladen »Zakon' sudnyj ljud'm«, Slavjanska filologija, BAN, V, 1963, 113—136, in V Makedonija li e bil s'zladen zakon' sudnyj ljud'm i slavjanskiat p'rvoučitel Metodij li e negov avtor?, zbornik Hiljada i sto godini..., 1963, 321—337), ki sodi, da so ustrezale določbam tega zakona le razmere v Bolgariji (vendar mora del določb, na katere se je opiral Schmid, imeti na dvomljiv način za poznejši dodatek, glede kolektivnega jamstva pa njegova argumentacija ni povsem pravilna; Andreev navaja tudi vso drugo obsežno literaturo). Tu ne morem analizirati argumentacije podrobneje in pokazati, zakaj se mi zdi Schmidova teza najbolj utemeljena — pri čemer pa je bil ZSLj seveda v uporabi v vseh treh predelih in spada seveda prav tako v panonsko, kakor v velikomoravsko in v bolgarsko pravno zgodovino. Vsekakor pa bi zavzemanje stališča v knjigi, kakršna je Grivčeva, moralo vzeti vprašanje v poštev v celoti in ne povzemati le ene teorije, po mojem celo ne tiste, ki je najbolj utemeljena.

Pač pa je objavil P. Duthilleul s svojim delom o »Pokristjanjevanju Slovanov (Ciril in Metod)« o vseh s tem zvezanih vprašanjih polnokrvno zgodovinsko knjigo, polno značilnega galskega kritičnega duha, ki se nikjer ne umika bodisi pred vprašanji kritike virov, bodisi pred onimi, ki jih narekuje širši zgodovinski okvir. Avtor je bil žal preveč omejen pri uporabi novejših slovanske literature — tako češke kakor naše — katere rezultati mu tudi preko večjih del niso mogli biti znani. Tod se začenja ob delu vrsta vprašanj o utemeljenosti takšnih ali drugačnih rešitev — toda tudi ob takšnem stanju ostaja diskusija s knjigo neprestano napeta, živa in plodna.

Največ takšnih vprašanj je zvezanih z uvodno oceno virov. Že pri prvem (pismu Hadrijana II. slovanskim knezom l. 869, ohranjenem v ŽM VIII ter v »Pohvalnem govoru na čast Konstantinu in Metodu«) pozna, žal, avtor (1—5,

131/2) le literaturo do Jagića, ne pa diskusije, ki se je nadaljevala zlasti z Lj. Hauptmannom, Fr. Grivcem in M. Kosom (M. Kos, O pismu papeža Hadriana II. knezom Rastislavu, Svetopolku in Koclju, Razprave filozofsko-filološko-historičnega razreda, SAZU, II, 1944, 269—301; v op. 7 in 8 je navedena vsa literatura dotlej, med drugim tudi dela ostalih dveh navedenih avtorjev; Grivec je pisal o tem še večkrat pozneje, vendar brez bistvenih novih dognanj); »večina historikov in filologov«, ki so pismo proučevali, ga vsekakor ni zavračala (4), marveč branila — sicer pa v znanosti veljajo le argumenti, ne pa število. Po avtorjevem mnenju naj bi bilo pismo v celoti sestavek poznega avtorja ŽM, ki je pisal ob Ohridskem jezeru, pri čemer se opira predvsem na »zmedeno in nenavadno« izražanje o cerkvenem obredu (»po v'semu cr'k'v'nomu činu isp'ln', i s' svetoju m'šeju, rek'se s' služ'boju, i kr'stenijem« — »mirno je mogoče trditi, da ni mogel noben papež pisati na ta način«) ter na primerjavo dovoljenja slovanskega bogoslužja v Hadrijanovem z onim v Ivanovem pismu (iz l. 880); med postranskimi argumenti je najpomembnejši še zgodovinski (ki je enako kakor ostala že tudi star) — da je bil Ivan VIII. pod Hadrijanom rimski arhidiacon, pa se iz njegovega postopanja vendarle zdi, da ni slutil za Hadrijanovo dovoljenje slovanskega bogoslužja, kar je v resnici težko razložiti. K temu je treba povedati, da je Kosova precizna primerjava Hadrijanovega pisma z drugimi papeškimi pismi iz tega časa povsem onemogočila dvom o avtentičnosti pisma kot takšnega: v vseh njegovih delih od intitulacije preko arenge in naracije do sankcijske formule je v tolikšni meri predstavljeno (čeprav v prevodu) avtentično izražanje papeževe pisarne tega časa (sankcijsko formulo navaja Duthilleul še vedno v pogrešnem Pastrnekovem prevodu; pravilno je »separetur, non solum a communione, sed etiam ex ecclesia, donec se correxerit«, kar je Kos našel v vseh elementih v sodobnih papeških listinah, gl. n. d., 291—292); Kos je ugotovil tudi, da tekst listine ustreza diktiranju Anastazija Bibliotekarja, ter s tem omejil postanek pisma ožje, kakor ga omejuje Duth. (1), namreč med junij in konec l. 869. Domneva o avtorju ŽM kot sestavljavcu tega pisma je postala s tem povsem nevzdržna. Toda ali velja to tudi za tisti del dizpozicije, ki govori o slovanskem bogoslužju (po v'semu cr'k'v'nomu činu ... rim'sky, tače slovën'sky«)? Vsi, ki so po Kosu obravnavali to vprašanje, so spregledali, da je postalo že prej težko razložljivo postopanje Janeza VIII. (prepoved slovanskega bogoslužja 873 in 879 ter njegovo dovoljenje 880, kjer ni nikjer nikakršnega migljaja o starejšem po formulaciji tako podobnem Hadrijanovem dovoljenju) sedaj še bolj zamotano: Janezova pisma v zvezi z Metodom l. 873 je narekoval gotovo isti Anastazij, po opreznem izraženem mnenju N. Ertlove (Diktatoren frühmittelalterlicher Papstbriefe, Archiv für Urkundenforschung 15, 1938, 103, 116 sl., 121—128, pos. 123 sl.) pa velja isto najbrže tudi za pismi Svetopolku in Metodu l. 879! Vsekakor ob tem ni mogoče prav nič več računati na nevednost papeške pisarne glede Hadrijanovega pisma. Ali vendar ne gre tu za interpolacijo? Zoper dejstva, da prav tega bistvenega dela v »Pohvalnem govoru« ni, da sankcija varuje le »libros linguae vestrae« (ne bogoslužja, ki je predstavljalo vsekakor pomembnejši spor), da je začetek tega mesta res zmeden, zaključek pa prav tako (kako imenovati »obyčai — consuetudo«, kar se šele ob tem ustvarja in ob čemer najde Ivanovo pismo formulacijo brez tega presenetljivega izraza), je mogel najti Kos v spojnem mestu le dve zelo splošni v tem času običajni mesti (ab omni catholica et apostolica ecclesia ... praecepta divina); izražanje »id est liturgia« ne ustreza Anastazijevem uporabljanju grških tujk, ker se v teh primerih (Ertl, n. n. m., 132) najprej uporablja tujka in se razlaga v latinščini, ne pa obratno (pač pa srečamo isti način izražanja med značilnimi oblikami ŽM X'1, XI'4!), »Romana«

(lingua) pa je v papeških listinah samostojno uporabljena vendarle samo na tem mestu, čeprav je bil sicer izraz Anastaziju res domač. To so vzroki, zaradi katerih vprašanja interpolacije na tem mestu še vedno nimam za rešeno (Zgodovina slovenskega naroda II, 1955, 51). Pri pismu Štefana V. Duthilleul z vzporejanjem pisma Svetopolku in Commonitorija škofu Dominiku lepo dokazuje Vihingovo prefalzificiranje pisma (7—11). Ob *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* sicer ve za Kosovo izdajo, vendar je ne uporablja — to je posebej škoda zaradi dragocenega Kosovega komentarja (namen spomenice je naveden po starem in zelo verjetno napak, kajti spis je bil napisan najbrže za samega Adalwina, vsekakor pa ne za papeža). Tako glede *Conversio* kakor glede pisma bavarskih škofov okr. l. 900 (12—13) bi moralo biti opozorjeno, da gre za tendenčna vira, ki ju je treba uporabljati z vso kritiko. Domneva, da bi nastali ŽK in ŽM šele v Makedoniji (13—17), je zastarana in po zgornjem poročilu o Vavrinekovi študiji ne potrebuje posebnega odgovora. Obe legendi sta izdani seveda tudi pri Grivcu in Tomšiču v *Fontes*, ki jih avtor tu ne navaja. »Pohvalnega govora« — po mojem neutemeljeno — avtor ne šteje med uporabne zgodovinske vire. Končno je nesprejemljiva tudi domneva, da bi združil Gauderikovo *Translatio sancti Clementis* (Italško legendo, 20—24) s podatki ŽK v novo celoto šele Leon iz Ostije v XI. stoletju; mesta iz ŽK so tako tesno spojena v celoto z ostalim poročilom, delno pa tudi dopolnjena s podatki očividca (Gauderika), da je mogoče razložiti to nesrečno misel le s poskusom rešitve napačnega prepozna datiranja ŽK, ki pa nikakor ni na mestu. Končno je tudi kratko poročilo o češki in moravski legendi bistveno nepopolno, saj avtor ne pozna vse diskusije o njihovi vrednosti že od Pekača naprej (24—25).

Življenje solunskih bratov do poslanstva na Velikomoravsko podaja po ŽK in ŽM, dopolnjujoč njune podatke z drugimi viri, kjer je to le mogoče. Najbolj izrazita legendarna mesta pri tem izpušča ali opozarja na zgodovinsko nezanesljivost teh podatkov (npr. o okviru disputacije zoper ikonoklazem in zoper mohamedanstvo, pa tudi o nezanesljivosti Anastazijevega sporočila glede na Konstantinov spor s Fotijem). Prav tako prostodušno razgrinja vsa vprašanja o poslanstvu k Hazarom ter ne skriva zadrege, ki jo o njih povzročajo delno nejasni ali pomanjkljivi zgodovinski viri (npr. o obstoju židovske slovnice in o »ruskih« črkah, o zamotanem vprašanju legendarnosti Klementovega groba ob Herzonu ter posebej o odkritju »papeževih« telesnih ostankov; negotovost o poti iz Herzona naprej ter o kraju, kamor sta se podala brata; vsekakor predalet je segel z dvomom, ali se je Metod te poti sploh udeležil, 57). Tu in pozneje uporablja besedilo ŽK, ŽM in Italške legende pogosto dobesedno; vendar so citati (včasih tudi pri latinskih virih) nekoliko skrajšani in na nekaterih mestih je Dvornikov netočni prevod uporabljen tudi tu; prav v tem pogledu bi moglo Grivčevo dolgoletno delo (dostopno v *Acta Academiae Velehradensis* 1941 ter v *Fontes* tudi v latinščini!) avtorju v marsičem pomagati za razjasnitev nejasnih mest; žal Grivčevega prevoda ni poznal. Vsekakor pa bodisi citati v tekstu, bodisi opombe povsod jasno povedo oporišče sklepanja in omogočajo njegovo hitro in lahko preverjanje.

Nepoznanje novejša literature se čuti najmočneje ob preglednem prikazu širjenja krščanstva med Slovani; tu je pač avtor nujno odvisen v večji meri od literature ter ne sledi korak za korakom virom, kakor ob analizi dela solunskih bratov. V poglavitnih črtah pregled nima vrzeli, ostal pa je (vsaj kar zadeva delo večine slovanskih historiografij!) pri stanju raziskave nekje okrog leta 1920 — sem in tja celo še kaj prej, v nekaterih primerih pa tudi nekaj pozneje. Zato se pri podrobnih formulacijah pogosto kaže nepoznavanje dela štirih desetletij, kar ni tako malo! Le kot primere bom navedel

nekaj takšnih stvari: Pseudocezarijev spis datira v konec VII. mesto v sredo VI. stoletja (60). Zaradi napačnega razumevanja in površnega prevoda Gregorja Velikega (per Histriae aditum) dovaja Slovane v Slovensko Primorje z dalmatinske obale (60). Površno prevaja Prokopijevo izražanje o slovanski in antski veri (62). O Samu ne pozna literature po Novotnyjevih České dějiny I (65) in so zato izvajanja delno negotova (neodločnost, ali je vladal Čehom ali Karantancem), druga preveč gotova (da je bil gotovo frankovski trgovec: gl. B. Grafenauer, ZČ IV, 1950, 151—169; za poznejša dela prim. navedbe lit. pri R. Turek, Čechy na úsvitě dějin, Praga 1963). Netočna je formulacija, da so se Karantanci okr. 745 »osvobodili Obrov« (66), ker niso bili prej pod njihovo oblastjo, marveč so le branili svobodo zoper njihov napad. Karantanija in panonske kneževine za Karla Velikega niso bile še urejene v »grofije« (68), marveč so imele podoben položaj, kakor Moravani v obdobjih, v katerih so priznavali frankovsko oblast (nastanek grofij spada v tem prostoru v poznejši čas — 820—828). Pribinov duhovnik Dominik je prišel iz regensburške škofije in ni povsem neznan (69 — gl. Kosov uvod k CBC, 79—80). Darovnico Pribini iz l. 847 razume avtor napak, ker ne upošteva Hauptmanove ugotovitve, da je bil Pribina mejni grof in da pomeni omemba salzburških pravic le zagotovitev imunitete (69). Podoba salzburškega misijonskega dela bi bila mnogo konkretnjša, če bi upošteval avtor zgoraj navédene študije I. Grafenauerja, katerih rezultati pa so pristopni tudi po sintezah slovenske zgodovine v srednjem veku (M. Kos, B. Grafenauer). Pri Hrvatih se posebej težko občuti nepoznanje Baradove razprave »Episcopus Chroaensis«, ki je osrednja vprašanja pregleda osvetlila precej drugače kakor uporabljeno Šišićevo delo. Pa tudi sicer nastopa vrsta starih napak (datiranje Godežava je dvomljivo, 71; Iljko še vedno nastopa kot hrvatski knez, 73; seveda ne pozna avtor rezultatov N. Klaić pri kritičnem preverjanju virov, niti rezultatov J. Ferluge o bizantinski upravi Dalmacije; napačna je tudi trditev, da bi prišli Hrvati pod bizantinsko oblast že za pohoda proti Bariju, 79, gl. o teh podatkih Konstantina Porfirogeneta B. Grafenauer, ZČ IX, 1955, 202—219). Podobne pripombe bi mogli ob tem pregledu nizati kar po vrsti skoraj povsod, v manjši meri le pri Bolgarih, kjer je razpravljanje oprto tesneje na vire. Vsekakor — to poglavje, ki edino v knjigi nima značaja samostojnega dela po virih, res ne ustreza sedanjemu znanju in stanju raziskovanja. Pregled je dovolj smiselno usmerjen le glede Bolgarov, kajti papeška politika do bizantinskega poslanstva na Velikomoravskem je gotovo zvezana tudi z istočasno borbo za cerkveno pripadnost Bolgarije. Premalo pa je razvidno, da se je oblikoval domači panonski in moravski temelj dela solunskih bratov prav v zvezi s karantanskim razvojem od srede VIII. stoletja naprej.

Že pregled borbe med papežem in carigrajskim patriarhom za Bolgarijo približuje obravnavanje osrednjemu vprašanju, z razpravljanjem o razvoju Velikomoravske je pa že v njegovem središču. V vsem svojem prikazu (tudi pozneje ob delu solunskih bratov) avtor po pravici kar mogoče tesno povezuje cerkveno vprašanje z vsakokratnim razmerjem Velikomoravcev in frankovske države ter s političnimi koncepcijami velikomoravskih knezov. Ponekod bi bilo treba uporabljati podatke frankovskih analov pač z ostrejšo kritiko o njihovi zanesljivosti (zlasti glede frankovskih »uspehov« nasproti Čehom!), premalo pa je upoštevano tudi uporniško zoper vladarja v jugovzhodnih pokrajinah vzhodnofrankovske države same, kjer je nekajkrat kar izhodišče velikomoravskih akcij. O velikomoravskih arheoloških najdbah je znanega sedaj bistveno več, kakor upošteva pisec, ki je upošteval tu (101) le Cibulkovo teorijo o »irskem« izvoru cerkve v Modri pri Velehradu ter njeno datiranje v čas okrog 800 (J. Cibulka, Velikomoravský kostel v Modré a začátky křesťanství na

Moravě, Monum. archeol. ČSAV, 1958). To teorijo danes na splošno zavračajo tako s historične strani (o pokristjanjevanju na Moravskem v dobi, ko so bili na Bavarskem še irski škofje, ni mogoče niti resno razpravljati, kakor poudarja Fr. Graus), kakor tudi z arheološke (V. Hrubý datira po predmetih v grobovih okrog cerkve v Modri cerkev šele v konec IX. st.). Tudi Cibulka sam je v diskusiji na kolokviju o Velikomoravski (1.—4. X. 1963) svojo prvotno tezo umaknil: sicer še meni, da je tip cerkve v Modri zvezan z irsko cerkvijo, vendar gre po njegovem sedanjem mnenju le za arhitektonsko izročilo brez neposredne zveze z »irskim« obdobjem bavarske cerkvene organizacije. Nedvomno pogrešna je tudi trditev, da je bila med Velikomoravci in Franki »od 864 do 870 skoraj neprestana vojna« (100). Obratno imamo poročilo le o frankovskem napadu l. 864, ko je Rastislav moral priznati frankovsko vrhovno oblast (s pripombo analista, da je prisego zvestobe »zelo malo držal«), nato vnovič poročila o hudih bojih v l. 869/870. Med tem pa ni nobenega podobnega sporočila, marveč le takšna, ki kažejo, da se Rastislav ni udeleževal niti uporov posameznih frankovskih velikašev v sosednih pokrajinah vzhodnofrankovske države. Pravilno pa opozarja avtor ob Rastislavovem poslanstvu v Carigrad, da gotovo ni šlo predvsem za znanje jezika (102, 112), kakor trdi ŽK (v ŽM je prošnja drugačna — za škofa, torej za cerkveno organizacijo!). Češka historiografija v zadnjem času močno poudarja, da so tudi tam slovanski molitveni obrzci starejši od prihoda Konstantina in Metoda (pri tem se sklicujejo na razpravo A. Isačenka, Začiatky vzdelenosti vo Velikomoravskéj říši, Príspevok k dejinám západoslovanského písomnictva predcyrilometodejského, v Jazykovedný sborník I—II, 1946—1947, 137—178, 265—317, in pos. 1948; v glavnem je sledil analizam I. Grafenauerja o pokristjanjevanju pri nas in dokazoval obstoj onih obrazcev, ki jih poznamo po ostankih našega pismenstva, tudi pri Moravanih; Cibulka, n. d., 180 sl., poudarja, da je spričo jezikovne bližine verjetneje, da so za Moravce enostavno uporabili v Karantaniji in Panoniji izoblikovane obrazce, prav tako tudi Fr. Kopečný, Slavica XXI, 1953, 318). Vsekakor pa velja prav to tudi za uporabo domačega jezika pri pridigi. V tem pogledu dokazujejo obsojanje »trijezičništva« tudi frankovski sinodalni sklepi (I. Grafenauer, Karol. kateheza, 140) in prav tako poudarja potrebo pridiganja v domačem jeziku Ivan VIII. v istem pismu, v katerem prepoveduje slovansko bogoslužje (Grivec-Tomšič, Fontes, 72; Duth. 145). Opravičen je tudi njegov dvom o zanesljivosti sporočila, da bi pred tem Rastislav prosil »učitelja« v Rimu (ŽM VIII), posebej ker se v ŽM V že omenjajo na Moravskem tudi »učitele... iz Vlah«.

Ob obravnavanju prve dobe delovanja solunskih bratov med Slovani (do 867) je zajeto tudi vprašanje, katera abeceda je bila izhodišče pri sestavljanju glagolice (107). Vsaj omeniti bi bilo treba, da so v zadnjem desetletju nekateri raziskovalci opozarjali tudi na podobnost z nekaterimi oblikami latinice, čeprav med slavisti obnovitev stare Hocijeve teorije res ni naletela na pritriljen odmev. Težko je verjeti, da bi potovala Konstantin in Metod na Velikomoravsko po frankovskem ozemlju skozi Ptuj in nato proti severu do Devina (108). Podčrtati je treba pravilno ugotovitev, da kaže terminologija ŽK v tej dobi delovanja (ŽK XV) in ob mašah v Rimu (ŽK XVII) na vzhodni obred ter da vzhodna obredna oblika nikdar ni bila na Velikomoravskem predmet spora (110 in 145 sl., 163; prim. pismo Ivana VIII. iz l. 879, ki dovoljuje grško bogoslužje, ter ŽM XVII, kjer se omenjajo tri oblike bogoslužja ob Metodovi smrti, tudi grška!); sporen je bil torej le slovanski bogoslužni jezik. Avtor opozarja na Mohlbergove ugotovitve, da se tudi na zahodu razvijajo obredniki iz »knjižic« (libelli) z molitvami za maše ob posameznih praznikih ali nedeljah, in sodi, da so nastajale tudi obredne knjige za slovansko bogoslužje na tak način, ne pa s

sistematičnim prevodom obrednih knjig kot celote (111). Ozadje poziva papeža Nikolaja I., naj prideta brata v Rim, išče v zaostrenosti spora z Bizancem za Bolgarijo v zadnjem obdobju Nikolajeve vladavine (115; prim. Nikolajevo pismo Hinkmarju z dne 22. X. 867, Latin. izv. za b'lgar. istor. II, 62—65). Domneva je verjetna, a v tem primeru nikakor ni mogoče misliti, da bi dohitel papežev poziv brata že na Moravskem, marveč vsekakor šele na poti v Benetke ali pa v samih Benetkah. Pot v Benetke je brata vsekakor vodila skozi Panonijo, zato pa dvom o obisku pri Kocelju (867) nikakor ni utemeljen (115).

Nenavadni uspeh v Rimu pozimi 867/868 je po pravici pripisan močnemu vtisu Konstantina in Metoda na papeža in njegovo okolico (120; izredni ugled Konstantina v Rimu odseva še celo desetletje po njegovi smrti iz pisem Anastazija Bibliotekarja, za Metoda pa priča podobno njegov poznejši naravnost osupljivi uspeh l. 880). Ozadje praktične potrditve slovanskega bogoslužja (z uporabo v rimskih cerkvah, ŽK XVII) išče z domnevo, da je šlo ob tem za vzhodni obred (ki res tudi v Rimu ni bil tedaj nikdar predmet spora) in da se rimski krogi pač niso želeli vmešavati v jezikovno prakso vzhodne cerkve, zlasti ker je prav tedaj prišlo do pomirjenja z Bizancem (119 sl., 150; zahodna terminologija o »maši« — s pojasnilom, da je to »služba« = »liturgija« — se uporablja res šele v dobi samostojnega Metodovega nastopa v ŽM od 869 naprej). Za solunska brata je pomenilo to očitno potrdilo slovanskega obrednega jezika, s katerim je Metod nadaljeval tudi po prehodu k zahodnemu obredu (najbrže pod vplivom razmer v Spodnji Panoniji). Po avtorjevem mnenju je bil sprva namen potovanja obeh bratov res povratak domov (115, 124); spremenil se je zaradi nepričakovanih novih dogodkov (papežev poziv v Rim, prošnja upornih slovanskih knezov pri Hadrijanu II.).

Metodovo samostojno delovanje deli avtor v panonsko (do 874) in moravsko obdobje. S tem je dobil Kocelj v tujih delih pač prvič tisti poudarek, ki mu gre po pravici. Vendar je v panonskem obdobju napak Moravsko povsem izključevati (129); zlomljena ni bila l. 869, marveč šele v naslednjem letu — frankovski anali uspehe iz l. 869 očitno pretiravajo (o utrdbah na Moravskem bi bilo treba danes uporabiti vse kaj drugega, ne samo Niederleja; več Poulikovih pregledov je bilo objavljenih tudi v tujih jezikih, tako v *Historica I*, 1959, 7—71, ter v zborniku *La Grande Moravie...*, 1963, 49—91, ne glede na zelo obsežne tujejezične povzetke v monografijah o rezultatih izkopavanj). V Panoniji je bil gotovo slovanski jezik uveden že tudi v zahodni obred (gl. poleg Mohlbergovih razprav še Weingarta, Hlaholský listy vídeňské, *Časopis pro moderní filologii XXIV*, 1938 in pos., ter odločno mnenje E. Koschmiederja ob Kijevskih odlomkih, *Slovo* 4—5, 1955, 5—24; razprave F. Zagibe iz zadnjega časa mi niso dostopne). Po avtorjevem mnenju v ŽM X »moravski kralj« ni Svetopolk, marveč Rastislav, a »korol'«, ki »brani« Metoda pred nemškimi škofi, Kocelj (135); vsaj drugo je gotovo napak in gre pri tem za Ludvika Nemškega, čigar besede je treba razumeti le kot ironično opombo ali pa kot izraz tendence avtorja ŽM, ki omejuje nasprotje zoper Metoda vselej le na bavorski episkopat in dokazuje skladnost njegovega dela z voljo najvišjih vladarjev (gl. tudi ŽM XIII in ŽM XVI). O koncu kneza Kocelja bi bilo vsekakor treba kaj povedati (gl. B. Grafenauer, *ZČ VI—VII*, 1952—1953, 171—190); avtor se je temu izognil pač zato, ker ima Šišića za eno izmed poglavitnih oporišč pri tem delu južnoslovanske zgodovine in ne ve, da je prav tu Šišić v svojih konstrukcijah močno pogršil.

Težišče obravnavanja Metodovega dela na Velikomoravskem (od 874 do smrti, 885) je pri dveh najbolj zamotanih in najtežje rešljivih vprašanjih Metodovega samostojnega delovanja sploh. Že pri sporu o »filioque« (144) viri presenečajo s svojimi podatki: Ta spor omenja že Nikolaj I. v pismu škofu

Hinkmarju l. 867 (*quod spiritum sanctum ex patre filioque procedere dicamus*); na očitke te vrste (ki jih pa glede oblike ne poznamo!) se vsekakor nanaša tudi pismo Ivana VIII. iz l. 879, med tem ko se v naročilih Štefana V. ponavlja ta spor vnovič v nedvoumni obliki (*spiritus sanctus a patre et filio... procedens dicitur*), čeprav je bilo težišče spora tokrat drugje (med filio ter procedere so namreč besede — *nec ingenuus dicitur*, ne duo patres, nec genitus, ne duo filii) in nemara gre v Rimu tudi 879 prav za vprašanja te vrste. Obstoje spora se kaže tudi v ŽM XII, vendar so bogoslovci dokazali (med njimi je na vidnem mestu Fr. Grivec), da v ŽM I izraženi Metodov nauk ne nasprotuje obliki tedaj v Rimu uporabljane veroizpovedi, niti posebni »*promissio fidei episcopi*«, kakršna je bila tedaj v uporabi (gl. tekst T. Kurent, *Bogoslovni vestnik* XVIII, 1938, 194—196). Vsekakor pa težišče očitkov, ki so jih nosili v Rim zoper Metoda nemški škofje, ni moglo biti v samem vprašanju »*filioque*«, marveč v kakih drugih formulacijah o razmerju oseb sv. Trojice, ki jih pa, kakor rečeno, moremo samo slutiti po pismu Štefana V.

Še bolj zamotano je vprašanje o razmerju Rima do slovanskega bogoslužnega jezika (145—151). Vprašanje izrecnega dovoljenja l. 869 v Hadrijanovem pismu je odprto, pozneje pa so papeži v to vprašanje gotovo posegli štirikrat: l. 873 ali 874 je Ivan VIII. slovanski bogoslužni jezik zabranil (pismo se sicer ni ohranilo, a prepoved omenja sam ob ponovitvi te prepovedi l. 879 in zato o njej ni mogoče nič dvomiti); prepoved je v ostri obliki ponovil l. 879 ter se — v ostalem napak — skliceval, da vsa cerkev pozna le bogoslužje v latinskem ali grškem jeziku, ki ju dovoljuje tudi Metodu. Toliko bolj presemetljivo pa je izražanje l. 880, po Metodovem zaslišanju po papežu in zboru rimskih škofov: »Ne le v treh, temveč v vseh jezikih vелеvamo slaviti s sveto avtoriteto gospoda, kakor je ukazal rekoč: Slavite gospoda vsa ljudstva in častite ga vsi narodi... Nič ne nasprotuje zdravi veri ali nauku peti v istem slovanskem jeziku bodisi maše, bodisi brati sveti evangelij ali božja berila starega in novega testamenta, če so dobro prevedena in razložena, ali vse druge dele ur (brevirja). Isti namreč, ki je naredil tri poglavitne jezike, t. j. hebrejskega, grškega in latinskega, je sam ustvaril tudi vse druge sebi v hvalo in slavo.« Vnovič nas pa iznenadi v Štefanovem pismu l. 885 očitek, da si je Metod sam predrznil uvesti slovanski jezik v bogoslužje ter da je papežu Ivanu VIII. prisegel, da bo to opustil (Grivec-Tomšič, *Fontes*, 71 sl., 73, 75)! Vsi ti dokumenti so brez dvoma pristni!

Štefanovega pisma očitno ni mogoče razložiti drugače, kakor z nevednostjo o resničnem poteku dogodkov v Ivanovi dobi, gotovo podprto z Vihingove strani z opozorilom le na obe prepovedi Ivana VIII. ter z zamolčanjem obrata l. 880, pa tudi z žalostnim in cerkvenega poglavarja nevrednim položajem papežev v tej dobi, v kateri so bili povsem zapleteni v medsebojne borbe rimskih plemiških družin. Avtor poskuša razložiti Štefanov nastop drugače — dovoljenje Ivana VIII. naj bi bila le nekaka osebna koncesija Metodu, ki jo je Štefan V. zopet razveljavil (150 sl.). Vendar se zgoraj navedeni citat iz pisma Ivana VIII. takšni razlagi očitno upira, ker govori povsem jasno o načelnem pristanku na uporabnost slovanskega jezika v vseh verskih obredih.

Pri prepovedih Ivana VIII. in njihovega razmerja do dovoljenja Hadrijana II. — če bi ga mogli imeti za zanesljivo! — pa ni mogoče ponoviti razlage (nevednost, napačne informacije bavarskih škofov in sl.), ki pojasnjuje Štefanov korak, čeprav je bil v slavistiki in cerkveni zgodovini zelo pogosto naveden prav Štefan v dokaz, da more isto veljati tudi za Ivana VIII. To uganko je še mogoče nekako rešiti: videli smo že, da je Hadrijanovo izrecno dovoljenje v pismu l. 869 zelo negotove vrednosti. Toda tu je še problem, pred

katerim stojimo ob ostri prepovedi l. 879 in vneti obrambi l. 880, obakrat v listinah, katerih izročilo zavrača možnost kakršnegakoli dvoma! Tu v resnici ni mogoče reševati presenetljive spremembe, ki je skoraj brez paralele v papeških izjavah, kakor s predpostavljanjem, »da je bil Metod ena izmed tistih mogočnih osebnosti, ki se jim ni mogoče ustavljati, ena tistih čudovitih postav med menihi misijonarji visokega srednjega veka... ki jih nič ni ustavilo, če je šlo za razširjenje krščanstva« (147). Res je treba ob tem upoštevati, da je mogel vplivati prav l. 880 na Metodov uspeh tudi spremenjeni položaj (problem Bolgarije, prehod Hrvatov k Rimu), a predvsem gre vendarle za velik uspeh velikega človeka. Ob prikazu Metodovega prevajalskega dela bi opozoril le na dve stvari: vprašanje Metodovega prevoda Nomokanona je po Lettenbauerjevi najdbi latinske zbirke kanonov, ki jo je dobil Metod iz Rima, mnogo bolj jasno, kakor se zdi pri Duth. (160—161; *Eine lateinische Kannonensammlung in Mähren im 9. Jhdt.*, *Orientalia christiana periodica* XVIII, 1952, 246—269), prav tako pa je po zgoraj že navedenem Dostalovem prispevku postala bolj jasna tudi kronologija prevajanja (158—160). Glede Metodovega groba so nekaj časa že mislili, da ga je z gotovostjo treba iskati v cerkvah Starega mesta pri Velehradu in temu mnenju sledi tudi Duth. (164). Vendar so izkopavanja gradišča pri Mikulčicah s svojimi desetimi odkritimi cerkvami vprašanje vnovič sprožila in danes češki arheologi dovolj odprto razpravljajo o tem, kateri izmed teh dveh krajev naj bi bil v Svetopolkovi dobi cerkveno središče Velikomoravske (v obeh krajih so namreč našli grobove v takšnem položaju, kakor je opisan Metodov pokop; v obeh najdiščih so našli tudi neposredne sledove bizantinske akcije: v Starem mestu križ z grškim napisom, v Mikulčicah v ustih enega izmed skeletov zlatnik cesarja Mihaela III.).

Za zaključek naj se dotaknem le še enega vprašanja, pomembnega za našo ožjo zgodovino, ki je pri Duth. (164—165) omenjeno kar nekako mimogrede, ki pa je bilo sicer večkrat zajeto v diskusijah tudi v letošnjem jubilejnem letu. Od Novotnyjevega dela Česke dějiny I naprej velja v češkem zgodovinopisju, da naj bi spadala Panonija od osemdesetih let IX. stoletja naprej k Velikomoravski državi. Hauptmannovo opozorilo na napako pri razlaganju vira v prid takšne domneve (*Rad JAZU* 243, 1932, 244 in op. 192) sploh ni učinkovalo in danes srečujemo Novotnyjevo mnenje ne le pri čeških historikih in arheologih (npr. pri Dvorníku, *The Slavs, Their early History and Civilization*, 1956, 99, pogosto enostavno kot zagotovljeno dejstvo pri J. Pouliku, medtem ko je le slovaški arheolog J. Dekan v tem pogledu previdnejši in se izraža o tej trditvi z dvomom), marveč tudi v delu Sovjetskaja istoričeskaja enciklopedija 3, 1963, 253—255, in v sličnih sintezah. Podrobno je to dokazoval v zadnjem času posebej mladi češki zgodovinar Lubomír Havlík (*Územní rozsah Velkomoravské říše v době posledních let vlády krále Svatopluka*, *Slovanské štúdie* III, Bratislava 1960, 9—79, pos. 13—18 in 67—72; prim. tudi *Staří Slované v rakouském Podunají v době od 6. do 12. století*, *Razpravy ČSAV*, řada společenských věd, roč. 73, seš. 9, 1963, 63—71, medtem ko njegove razprave *Velká Morava a Franská říše*, *Hist. štúdie* VIII, 1963, nimam še na razpolago). Podobno je prišlo to mnenje do izraza pri mnogih referentih na letošnjem mednarodnem kolokviu o »Velikomoravski in bizantinskem poslanstvu« v Brnu in Nitri: pri J. Pouliku z odločnim prepričanjem; pri Fr. Grausu s pametno rezervo, ki pa jo je pokazal le on; pri V. Vaněčku (*O zunanji politiki Velikomoravske države od štiridesetih do osemdesetih let IX. st.*; podrobnejše razprave *Franské pomezí marky a jejich českomoravské sousedství v IX. století*, v tisku v *Právníhistorické studie* IX, 1963, v kateri menda svoje teze podrobneje dokazuje, ne morem še uporabljati) in P. Ratkošu (*Východné oblasti Vel'kej Moravy a starí Madari*, v razmnoženi objavi referatov Konferencia o Vel'kej Morave a

byzantske misli, Brno-Nitra 1.—4. X. 1963, Nitra, 1963, 103—116) pa srečamo poskus delne dodatne argumentacije Novotny-Havlikovega mnenja. To vprašanje sega seveda kar globoko v našo zgodovino — pri nas že od nekdaj velja, da Svetopolkovi pohodi preko Donave niso imeli osvajačnega, marveč le plenilni značaj.

Preden grem k pripombam glede argumentacije, ki jo navajajo češki in slovaški zgodovinarji o tem ožjem zgodovinskem vprašanju, naj pripomnim nekaj načelnega glede širšega okvira, v katerega se včasih to vprašanje zapleta — t. j. glede pripadnosti Spodnje Panonije k Slovacom ali Slovencem (Karantancem). Filološka argumentacija, s katero je pred dobrimi dvajsetimi leti tako nesrečno začel Jan Stanislav (zlasti Slovenský juh v sredoveku, I—II, 1947), je bila v tem pogledu odklonjena med filologi tako po metodološki strani (zlasti A. Dostal), kakor tudi po konkretnih rezultatih (zlasti Kniesza in E. Moor). Sklicevanje na Stanislavove teze kot na objektivne rezultate »paleolingvistike« kot takšne pri historikih spričo tega pač ne povečuje resnosti razpravljanja. Rezultat jezikoslovnih preiskav je namreč takle: Jezikovna bližina velikomoravskega in karantanskega prebivalstva je bila v tistem času še tolikšna, da jezikovne razlike niso prav nič prihajale v poštev kot kriteriji za razmejevanje tedanjih etničnih skupin. Glede na jezik bi bilo mogoče potegniti najrazličnejše meje. Najlepše dokazuje to celo bližina besedišča Freisinških spomenikov s cerkvenoslovanskimi deli, enako kakor dejstvo, da morejo filologi le redko ločiti v cerkvenoslovanski književnosti »panonizme« od »moravizmov« in pogosto preprosto oboje združujejo kot »moravsko-panonske« posebnosti (že od Vondráka naprej).

Vprašanje pripadnosti k velikomoravski ali karantanski etnični skupini torej ni jezikovno vprašanje in se na jezikovni ravni ne more reševati. To je izrazito historično vprašanje, pri katerem se postavljajo predvsem vprašanja o smeri kolonizacijskih tokov, o nastajanju prvih oblik zavesti o širši etnični skupnosti, oprti v zgodnjefevdalnem svetu seveda predvsem na nastajanje širših političnih enot. Če gledamo na problem kot na zgodovinsko vprašanje (kakor je zgodovinsko vprašanje celoten dolgotrajni proces oblikovanja narodnosti in narodov, ki se tu vprav šele začneja!), pa nam viri nanj povsem jasno odgovarjajo. Kolikor se uveljavlja v Panoniji kaka zavest o takšni širši skupnosti, je to samo zavest o pripadanju k širši skupnosti Karantancev. Čim dalje v IX. stoletju, tem več je njenih sledov. Podlaga tega stanja predstavlja gotovo močni kolonizacijski tok iz Karantanije v Panonijo v prvem desetletju IX. stoletja, izpričan tako po raznih frankovskih analih kakor po *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Poskusi, razložiti podatke frankovskih analov kot posledico pritiska Slovanov iz moravskega prostora preko Donave proti jugu so nezdružljivi že z dejstvom, da najdejo Obri zatočišče vprav v severnem delu svojega nekdanjega ozemlja (ne glede na to, da ti poskusi podatke analov o Slovanih »v Panoniji« neutemeljeno prenašajo na Slovence severno od Donave!). O rezultatu tega kolonizacijskega toka priča že to, da se panonsko ozemlje severno od Drave že 819 imenuje *Carantanorum regio* oz. *Carantanæ partes* (*Annales qui dicuntur Einhardi* oz. *Vita Hludowici imp.*). Podobno je bila po pojmovanju anonimnega salzburškega pisca CBC, ki je očitno razmere zelo dobro poznal, zgodovina Spodnje Panonije do l. 870/71 le del zgodovine »Karantancev«. Po originalnem dodatku v izviru *Excerptum de Karentanis* je to prav tako jasno: po ŽM X je očitno, da je odšel Metod po osvoboditvi najprej h Koclju — po izviru pa je bil »pregnan iz karantanskih predelov« (*fugatus a Karentanis partibus intravit Moraviam*). L. 880 se prišteva Blatenski kostel naravnost h Karantaniji (*Carantanum, ... in quo situm est castrum mu-*

nitissimum, quod Mosaburch nuncupatur, eo quod palude impenetrabili locus vallatus: Regin. Chron. ad a. 880) in pripada Arnulfu; l. 884 se Panonija prištevava izrecno Arnulfovemu »kraljestvu« (Ann. Fuld. ad a. 884), a prav za to srečamo kmalu naslov »regnum Carentanum« (Arnulfovi listini 888, 19. VII., ter med 891 in 893) oz. Charentariche (Arnulfova listina 898, 31. VIII.). Po opisu napadov Madjarov l. 889 je očitno, da so bila njihova prebivališča v »pustinji Panoncev in Obrov« (v Panoniji v vzhodnem robu ter med Donavo in Tiso) v neposrednem sosedstvu »Karantancev, Moravanov in Bolgarov« (prvih na zahodu, drugih na severu in tretjih na vzhodu in jugu; Regin. Chron. ad a. 889); tudi po tem je jasno, da je Karantanija zajemala tudi panonsko ozemlje); končno potrjuje to tudi geografija kralja Alfreda (za čas okr. l. 880): »Moravani imajo na zahodu Turingije in Čehe in polovico Bavarcev; in južno od njih je na drugi strani Donave dežela Karantanija južno do gora, ki se imenujejo Alpe... Na vzhodu Karantanije, onkraj pustinje, je dežela Bolgarija« — tudi po tem opisu omejuje Donava Karantanijo na severu in na vzhodu (ker je Vzhodna krajina spadala k Bavarski, se severna meja na Donavi nanaša le na Panonijo!). Seveda se je položaj povsem spremenil z vdorom Madžarov in srednjeveško germanizacijo: poznejše izhodišče vnovičnega oblikovanja slovenskega naroda od XVI. stoletja naprej je bilo povsem drugačno od zrušene zgodnjerednjeveške skupnosti Karantancev.

Ko smo si na jasnem glede širšega okvira, moremo preskusiti dokazovanje čeških in slovaških zgodovinarjev, da je zajemala Velikomoravska država vsaj začasno del ozemlja, ki ga gornji viri štejejo h »Karantanskemu kraljestvu«. Najpodrobnejšo argumentacijo je podal L. Havlík (Uzemní rozsah...), zato bom sledil pri tem njegovim izvajanjem. Že od začetka IX. stoletja naj bi spadalo k Moravski ozemlje vzhodno od spodnje Rabe proti jugu do Bakonjskega gozda, Köröshegyja ter do rečic Šárvíz in Sió in od tod proti Donavi. Prvi dokaz mu je sklepanje »ex silentio«: za to ozemlje frankovske listine in drugi viri ne poročajo o nikakih darovnicah — seveda pa to ne dokazuje nič več, kakor da je bil to za organizacijo frankovske oblasti sorazmerno pust in odročen predel (tudi za vse zgornje Posavje iz te dobe nimamo nobenih darovanj zemljišča!). Drugi dokaz so mu pozne madžarske legende XII. in XIII. stoletja, ki bajajo o vojni z Moravani tudi za Panonijo v pripovedkah, polnih očitnih zgodovinskih neresnic. Zoper to stoji Alfredovo sodobno pričevanje o meji med Karantanci in Moravani na Donavi, potrjeno s poročili sodobnih analov, da se je med Svetopolkovimi pohodi vračala moravska vojska »ultra Danubium« »in sua« (gl. spodaj!). Ob takem značaju virov se pač ni težko odločiti, kje je treba iskati resnico!

Trditev, da je Svetopolk osvojil v l. 883/884 vso Panonijo do Drave in jo obdržal do svoje smrti, pa dokazuje: a) s Svetopolkovimi vojaškimi uspehi ob pustošenju Panonije v l. 882/884, s sporočilom Konstantina Porfirogeneta o pripadanju Srema Velikomoravski, z označbo, da je ležal Mons Comianus pri reki Tulln »na meji Bavarcev in Slovanov« (in terminis Noricorum et Sclavorum), s sporočilom iz l. 892, da je moralo med Arnulfovo vojno s Svetopolkom Arnulfovo poslanstvo k Bolgarom potovati po reki Odri, Kolpi in Savi (navadna pot po suhem ni bila varna, ker bi Svetopolk hotel poslanstvo preprečiti), ter zopet z domnevnim molkom o Arnulfovem gospostvu nad Panonijo po l. 883/884.

Toda prav podatki o Arnulfovi oblasti nad Panonijo nas silijo, da vnovič pregledamo dokaze. L. 883 se izrecno omenja Arnulf kot gospodar Panonije (Arnulfi... qui tunc Pannoniam tenuit, Ann. Fuld. ad a. 884), pustošenje Panonije l. 884 se godi »v Arnulfovem kraljestvu« (in regno Arnulfi, prav tam);

v drugi polovici marca l. 888 je Arnulf prebival v Blatenskem kostelu in sta nam ohranjeni odtlej dve listini, ki ju je izdal ministerialu Eponu (13. III.) in salzburškemu duhovniku Sigipoldu (31. III.); leta 890 je potoval v Panonijo (*Pannoniam proficiscens*, Ann. Fuld., ad a. 890) prav mimo Tullna, kjer naj bi mu zapiralo pot velikomoravsko ozemlje, in se tu celo sestal s Svetopolkom; l. 889 se ob madžarskem pustošenju jasno razlikuje Panonija od Moravske (*Regin. Chron*, ad a. 889); podatki Konstantina Porfirogeneta se razlikujejo med seboj: iz časa pred propadom Velikomoravske pozna v Panoniji Franke, pripadnost Panonije k Velikomoravski pa uporablja kot geografski pojem, ko sta bili že obe v madžarskih rokah. Končno je tu še dejstvo, da se bavarski škofje l. 900 bridko pritožujejo nad Svetopolkovim pustošenjem v Panoniji, kar se more nanašati le na l. 883/884, nikjer pa ne omenjajo, da bi pokrajino Svetopolk kadarkoli odtrgal od frankovske države — čeprav bi bil ta očitek vse-kakor težji.

Kaj je torej s Havlikovimi dokazi? O Svetopolku vemo po sporočilih frankovskih analov le, da je trikrat vdrl preko Donave v Panonijo in jo dvakrat tako neusmiljeno opustošil, da je živel spomin na te grozote še čez poldrugo desetletje ter da že samo to dokazuje, da ni šlo za njegovo ozemlje; poleg tega pa se je vselej vrnil domov, preko Donave (882: *Nam de septentrionali parte Histri fluminis... Exercitus scilicet iussu ducis igne devastat omnia; insuper ultra Danubium missis spiculatoribus, ubicumque proprietas vel substantia praedictorum fit puerorum, igni tradita sine mora est; hoc scandalum... spacio unius anni sentitur*. 883: *Itaque dux, nam diu collectis ex omni parte Slavorum copiis, cum magno exercitu invadit Pannoniam, immaniter ac cruentius lupi mactat, igne et ferro maximam partem devastat et consumit... Quo peracto dolore... dux cum exercitu suo non laesus remeavit in sua*. 884: *instanti anno... iterum dux in Pannoniam hostilem exercitum infert, ut si quid antea remaneret, nunc quasi ore lupi per totum devorasset... Cum tanta enim multitudine in regno Arnolphi per 12 dies exspoliando versabatur, demum, prout voluit, prospere reversus est, postea vero missa quadam exercitus sui parte supra Danubium*. Po še enem spopadu in zmagi je sledila sklenitev miru, v kateri se je odpovedal Svetopolk napadom na frankovsko ozemlje. Ann. Fuld., ad a. 884). Poslej ni nobenega sporočila več o Svetopolkovem delu ali oblasti nad Panonijo. Sporočilo Konstantina Porfirogeneta o pripadanju Srema k »Veliki Moravi« je razjasnil Lj. Hauptmann že pred 40 leti kot spomin na zvezo Kocljeve Panonije in Rastislavove ter Svetopolkove Velikomoravske; prav Kocljev padec so namreč uporabili Bolgari, da so se polastili tega ozemlja in odtlej ni bil nikdar več povezan s Panonijo, vse do padca pod Madžare. V bližini Mons Cumeus leži že meja med Bavarci ter Velikomoravci severno od Donave, torej ni potrebno konstruirati še nove od severa proti jugu vzhodno od tega kraja. Končno so pomenili nevarnost za poslanstvo k Bolgarom že Svetopolkovi napadi (*insidiae* pomeni tudi to), brez Svetopolkove oblasti v pokrajini nad Dravo, zoper katero govore vsi drugi podatki virov, ki so bili zgoraj naštet.

P. Ratkoš je omejil uspeh Svetopolkovih pohodov južno od Donave očitno na manjše ozemlje (osvojeno l. 882); Blatenskega kostela mu ne prišteva. V toliko so njegove trditve manj v sporu z viri — toda izven madžarskih legend o osvajanju tudi za tako zmanjšane trditve ni nobenega pozitivnega dokaza. Na svojski način pa je dokazoval pripadnost Panonije k Velikomoravski državi (od l. 884 naprej) V. Vaněček. Pri izrazu »zvestoba« (*fides*) v frankovskih analih ni upošteval dejstva, da gre pri tem pač za izraz frankovske teorije o razmerju frankovskega vladarja do knezov sosednih slovanskih kneževin. Se-

veda je mogoče kritizirati podatke virov, da ta teorija ne ustreza resničnemu stanju. Toda v smisel samih izrazov ni mogoče interpretirati drugega, ki bi bil avtorju vira tuj! Prav to pa je Vaněček storil, ko je trdil, da se more ta izraz l. 884, ko je Svetopolk položil prisego zvestobe cesarju Karlu III., nanašati le na njegovo vazalno posest znotraj frankovske države, ki da jo more predstavljati le Panonija. Pri tem pa ni opazil, da je novo razmerje do frankovskega kralja pomenilo za Svetopolka bistveno izboljšanje: tudi če je ustregel frankovski teoriji glede Velikomoravske, se je poslej prvič tudi formalno osvobodil vseh obveznosti, razen vzdrževanja miru na frankovski meji. Velikaši Vzhodnofrankovske države so dobro čutili, da je navidezno »ponižanje« (po izvajanjih Vaněčeka) pomenilo resnično Svetopolkovo zmago — tudi če je šlo ob pogodbi le za razmerje z Velikomoravsko. Tu se je začel razpad Karlove moči, ki se je čez tri leta nehal z njegovo odstavitvijo. Komaj je treba pripomniti, da takšna formalistična kombinacija ne pomeni nobenega dokaza zoper podatke virov o pripadnosti Panonije ter da s Panonijo cesar seveda sploh ni mogel razpolagati, kajti fevd ni bil prost. Zato tudi ni šlo za napačne, formalne naslove, ako po neki kroniki sklepata po tem miru še posebej mir »Arnulf, vojvoda Karantancev in Panonije« ter Svetopolk, »moravski vojvoda«.

To so vzroki, zaradi katerih se mi zdi teorija o pripadnosti Panonije k Velikomoravski nevzdržna. Drugo je seveda vprašanje dotoka prebivalstva s severa na ozemlje v kolenu Donave. S priseljevanjem izpod Karpatov v te predele je vsekakor treba računati in tudi z njegovim stikom in mešanjem na panonskih tleh s karantanskimi kolonizacijskimi tokovi. Med obema tokovima pa seveda ni bilo posebno občutnih razlik.

Bogo Grafenauer

ZGODOVINA OBRTNEGA ŠOLSTVA V LJUBLJANI DO LETA 1860

Dokler so bile produktivne obrti še čisto rokodelske zaposlitve, ki so proizvajale le za krajevne potrebe in je cehovski sistem skrbel za »pošteno« preživljanje mojstrov, se je ohranila tehnična stran dela v podedovanih oblikah, ki so se jih morali priučiti učenci in pomočniki empirično v delavnicah in na obveznem popotovanju. Takrat ni bilo prizadevanja po čim večjem dvigu produkcije in ga niti ni moglo biti, ker so ga onemogočale določbe cehovskih pravil v pogledu omejitve števila učencev in pomočnikov. Takrat se ni občutila potreba po obrtnih strokovnih šolah. Šele ko so z napredkom teoretične kemije in mehanike prodrle znanstvene pridobitve tudi v kemično in mehanično tehnologijo, ko se je produkcija z omejitvijo cehovskih spon začela večati in ko so izboljšana prometna sredstva povzročila, da je postajalo razpečevanje blaga vedno manj odvisno od krajevne potrebe, šele tedaj je dozorelo spoznanje, da nadkriljujejo nove popolnejše metode dela v pogledu zmogljivosti obrata, kakovosti blaga in cen proizvodov dotedanje zastarele načine.

Merkantilistično usmerjena državna uprava je prav kmalu prišla do spoznanja, da se naprednejše metode produkcijskega dela, prepuščene same sebi, prav polagoma udomačijo. Zaradi tega je nastopila iniciativno z ukrepi, ki jih je smatrala za učinkovite za kvalitativni in kvantitativni dvig domače proizvodnje. Temu namenu so služili razni od državne uprave dekretirani **kvalitetni redi**, ki so do skrajne natančnosti predpisovali proizvodjalni proces po takratnem stanju tehnike in predvidevali stroge kazni za vse one, ki se jih ne bi držali. Taki predpisi so vplivali trenutno pospeševalno, s časom pa so postali velika ovira za nadaljnji napredek z uporabo tehnično še popolnejših metod. Razen tega so služila istemu namenu razna na državne stroške tiskana in razširjena navodila, ki so vsebovala pouk o novih panogah industrije. Za izpopolnitev proizvodjalne tehnike in priučitve domačinov je državna uprava vabila inozemske mojstre. Tako so tuji mojstri, ki so bili v začetnem stadiju zaposleni v suknarni na Selu pri Ljubljani, morali priučevati domačine, za kar so bili posebej plačani.

Kmalu se je pokazala potreba po obrtnih šolah, ali vsaj po reformi splošnega pouka v tem smislu, da bi nudil podlago, ki bi omogočila prehod v praktične produktivne poklice. Dvorna resolucija z dne 12. januarja 1747 je odredila, da se v bodoče »cursus philosophicus« v Ljubljani omeji na dva letnika, v tretjem pa naj se obravnavajo matematika, eksperimentalna fizika in osnove geometrije (fundamenta Euclidis). O tem je obvestil deželni glavar dne 6. septembra 1747 rektorja jezuitskega kolegija¹.

Iz šol izključeni študentje so kljub temu še pozneje delali oblastem skrbi. Postajali so večinoma potepuhi in so uprizarjali tudi kaznive ekscese. Zaradi tega je ukazala reprezentanca in komora dne 11. decembra 1754 ljubljanskemu magistratu, naj poizveduje po takih potepuih — bivših študentih — in naj jih pozove, naj se podajo v 14 dneh na delo v kakšnem poklicu, ker bodo sicer po poteku tega roka izročeni v vojaško službo ali pa na prisilno delo. Da bi se magistratu olajšal postopek, je dobil rektor jezuitskega kolegija obenem nalog, naj naznani magistratu od časa do časa imena iz šol izključenih študentov².

Za slovenski rokodelski naraščaj je bila celo izpopolnitev tehničnega znanja v tujini skoraj nemogoča. Po nekem poročilu komerčnega koncesa so bili leta

¹ DAS, (Državni arhiv Slovenije), Stan. arhiv, fasc. 514.

² Mestni a., fasc. 264 III 1630—1798.

1764 vrnjeni na Kranjsko tkalski pomočniki, ki so bili poslani na Dunaj, da bi se izučili v izdelovanju trakov, ker niso bili vešči ne čitanja ne pisanja ne računstva in ker niso znali nemškega jezika³.

Iz vseh teh razlogov je postajalo vprašanje obrtnega šolstva vedno bolj pereče.

I. Mehanska šola v Ljubljani 1769—1784

Prvič je postalo obrtno strokovno šolstvo predmet razmotrivanja leta 1764 v zvezi z javnimi deli, pri katerih so bili zaposleni tesarji in zidarji. Gubernij za notranje-avstrijske dežele v Gradcu je opozoril dne 23. junija 1764 deželno glavarstvo za Kranjsko, da niso rokodelci, zlasti pa tesarji in zidarji zadostno izurjeni in da škodujejo državnim blagajni s slabim delom in s pretiranimi mezdinimi zahtevami. Dne 26. marca 1765 je gubernij pozval deželno glavarstvo naj poroča, če ne bi bilo mogoče, da bi jezuitski kolegij v Ljubljani prirejal za boljšo izobrazbo mojstrov in pomočnikov ob nedeljah in praznikih popoldne predavanja o uporabi šestila in merila in o civilni in vojaški gradbeni umetnosti z vajami v risanju⁴.

Rektor jezuitskega kolegija je podal svojo zadevno izjavo, ki opozarja na razne težave. Zelo malo je tesarjev in zidarjev, ki znajo vsaj okrnjeno nemško. Tehnični izrazi in njihove razlage se ne morejo naučiti naravno v materinščini, ampak se jih morajo naučiti profesorji in učenci iz knjig, katerih pa za to stroko v slovenskem jeziku ni. Iz tega sledi, da se morajo predhodno sestaviti knjige za te panoge v slovenskem jeziku ali pa da bi se morali tesarji in zidarji najprej popolnoma naučiti nemškega jezika, ker bodo sicer predavanja brez haska. Poleg tega bi se morali nabaviti potrebni stroji in nastaviti zmožni profesorji.

Brez ozira na te pomisleke je odredil dvorni dekret z dne 9. avgusta 1766 naj se vrše ta predavanja pri jezuitih ob nedeljah in praznikih popoldne. Dne 22. avgusta je naročilo deželno glavarstvo jezuitskemu kolegiju naj organizira čimprej ta pouk in naj nastavi profesorja veččega slovenščine⁵. S tem je bila stvorjena podlaga za ustanovitev prve obrtne šole v Ljubljani čeprav z omejenim območjem. Do izvršitve tega načrta pa ni prišlo takoj. Šele ko je bila leta 1767 ustanovljena »Kranjska družba za poljedelstvo in koristne umetnosti« so bili postopoma izpolnjeni pogoji za otvoritev te šole, za katero se je ta družba moralno in materialno zelo zavzela. V zvezi s predstoječo otvoritvijo te »javne šole praktične mehanike« je odredil dvorni odlok z dne 1. junija 1768, naj se opozore načelniki in komisarji zadevnih cehov v Ljubljani, da se morajo pri podelitvi mojstrskih pravic caeteris paribus ozirati v prvi vrsti na one kompetente, ki izkažejo z izpričevali, da so obiskovali ta predavanja in dosegli dober napredek. Za to šolo je prispevala država letno 400 goldinarjev. Za izdelavo potrebnih modelov sta bila nastavljena mizar z mesečno plačo 15 goldinarjev in ključavničar z mesečno plačo 12 goldinarjev. Nabavljene so bile potrebne knjige, stroji, instrumenti in modeli. Za profesorja mehanike je bil postavljen jezuit Gabriel Gruber, ki je prispel 3. junija 1768 v Ljubljano. Pouk se je začel 8. aprila 1769 v gimnaziji. Obsegal je risanje, geometrijo, hidrauliko in inženirske vede. Za odlične slušatelje so bile določene denarne nagrade. Gruber se je sam zavzemal za one, ki so se dobro izkazali. Januarja 1771 je

³ DAS, Commercién-Commission lit. O N = 1 vol 1.

⁴ DAS, Publico-politica lit M N = 10, Spominska knjiga ob petdesetletnici državne tehniške srednje šole v Ljubljani, str. 30.

⁵ DAS, Publico-politica lit M N = 10.

interveniral pri komerčnem konsesu, da bi dobil neki Josip Lip meščansko in obrtno pravico ključavničarja, češ da se je v mehanski šoli zelo dobro izkazal in ker ni v Ljubljani nobenega ključavničarja, ki bi znal izdelovati večje stroje kot stiskalnice in primože⁶. Komerčni konses je dal 11. januarja 1771 ljubljanskemu magistratu zadevno naročilo⁷. Žal niso ohranjeni podatki o številu obiskovalcev te šole in njihove razporeditve po panogah. Gruber je vodil to šolo do leta 1784, ko je zapustil Ljubljano. S tem je prenehala po 15 letnem obstoju prva obrtna šola v Ljubljani⁸. To pa ni bila prva šola te vrste na slovenskih tleh. V Celovcu je bila že leta 1765 ustanovljena pri jezuitskem kolegiju mehanska šola, ki jo je vodil pater Abfalterer. Celovski komerčni konses mu je dodelil pomočnika in je stavil na razpolago sredstva za nabavo strojev in instrumentov. O nadaljni usodi te šole ni znano ničesar⁹.

Tudi v Gradcu je bila podobna šola. Po predpisih o izpitih za zidarske, tesarske in kamnoseške mojstre z dne 5. maja 1790 je v Gradcu sodeloval pri teh izpitih tudi profesor mehanike¹⁰.

Prva ljubljanska mehanska šola je prenehala ravno v času, ko je avstrijska državna uprava leta 1784 uvedla najstrožji prohibicijski sistem, ki je prepovedal uvoz vseh izdelkov, ki se lahko proizvajajo v državi in bi vsled tega bile obrtne šole najbolj potrebne.

Leta 1785 se je ponudil naravoslovec Baltazar Hacquet, da bo brezplačno predaval rokodelcem o kemiji. Družba za poljedelstvo in koristne umetnosti mu je nakupila vse potrebne knjige in pripomočke. Vendar ni prišlo do uresničitve te zamisli, ker se je preselil Hacquet v Lwow¹¹.

II. Prva državna risarska šola v Ljubljani

Da bi se omogočil in razširil pouk v nekaterih realnih predmetih je šolski pravilnik iz leta 1774 določil kot učne predmete v četrtem letniku normalke osnove geometrije, stavbarstvo, mehaniko in risanje za boljšo izobrazbo rokodelcev. V naslednjem letu je bila ustanovljena normalka v Ljubljani, katero je obiskovalo okoli 300 učencev in ki je spadala med najboljše šole te vrste v Avstriji. Na tej šoli je poučeval od leta 1778 do 1804 prostoročno risanje slikar Andrej Janez Herrlein. To je bila prva državna risarska šola v Ljubljani, ki je bila dostopna tudi obrtnikom. Po upokojitvi Herrleina mu je sledil leta 1804 kot učitelj risanja Vincenc Dorfmeister. V četrtem razredu normalke so se poučevali tudi prirodoznanstveni in tehnični predmeti in je risarska šola tvorila bistveni del tega razreda¹².

⁶ DAS, Commerzien-Commission lit MN = 1, lit ON = 1, lit SN = 18; DAS, Diarium coll. S. J. labacensis 1651—1792. Pod datumom 3. VI. 1768 navaja: P. Gabriel Gruber mechanicę exp. primus profesor Labaci hodie advenit.

⁷ DAS, Ključavničarski ceh zvezek 112.

⁸ Franz Wilde, Ueber den Zustand der Unterrichtsanstalten in Krain v Mittheilungen des historischen Vereins für Krain 1860, str. 69; Spominska knjiga ob 50-letnici državne tehniške srednje šole v Ljubljani, str. 30; Bleiweis, Historische Skizze der Landwirtschaftsgesellschaft in Krain v Mittheilungen des histor. Vereines für Krain 1855, k. k. Innerösterr. Schematismus für das Jahr 1769.

⁹ Kärntens gewerbliche Wirtschaft von der Vorzeit bis zur Gegenwart, Klagenfurt 1953, str. 251.

¹⁰ Mestni a., Ljubljana Reg. I fasc. 17.

¹¹ Bleiweis, Kmetijska družba, str. 3—5.

¹² Spominska knjiga, str. 32; Hermann, Reisen II., str. 18.

Po prenehanju mehanske šole je otvoril tudi deželni inženir Schemerl leta 1785 risarsko šolo za rokodelce, ki je pa po 2 letih prenehala¹³.

Zaradi pomembnosti risanja »za tovarne, umetnosti in rokodelstvo« je bila leta 1808 postavljena na Dunaju posebna direkcija za vse z ljudskimi šolami združene razrede risanja, ki naj bi ta pouk v celi državi enotno uredila. Ta direkcija je izdala navodilo, da morajo biti glavni predmeti pouka geometrične in arhitektonske risbe, izvršene s šestilom in ravnilom po določenih merah, poleg tega pa še prostoročno risane arabeske in cvetice, češ da bazirajo na teh osnovah vsi drugi okraski kakor tudi vse risbe umetnikov, fabrikantov in profesionistov. Za posebno uspele risbe so se dodeljevale nagrade iz šolskega fonda¹⁴.

III. Prizadevanja za ustanovitev mehanske šole v Ljubljani od leta 1799 do leta 1809

Proti koncu osemnajstega stoletja se je vedno bolj občutila potreba po strokovnem šolstvu, ki naj bi omogočilo kvalitativni dvig domačih izdelkov. V prejšnjih časih je državna uprava podpirala in pospeševala dotok strokovnih moči iz naprednejših zapadnih držav. Po francoski revoluciji so pa postali inozemci sumljivi, da ne bi pod pretvezo koristnega udejstvovanja širili revolucionarne nazore¹⁵. Zaradi tega se je policijska država upirala zaposlitvi inozemskih strokovnjakov. Tem bolj potrebna je postajala v zvezi s prohibicijo izpolnitvev domačega rokodelstva z ustanovitvijo strokovnih šol. Tudi v Ljubljani se je ventiliralo to vprašanje. Leta 1799 je pozvala deželna vlada gradbeno direkcijo v Ljubljani, naj stavi zadevne predloge. Dne 21. junija in ponovno 26. julija 1800 je naročila študijskemu kongresu, naj obravnava to zadevo z mestnim magistratom in z gradbeno direkcijo. Dopis deželne vlade na ljubljanskega župana z dne 21. junija 1800 se glasi: »Deželna vlada želi, da bi se rokodelcem, ker niso v stanju, da bi si sami prisvojili teorijo mehanike, nudila možnost pouka v praktični mehaniki z razlaganjem splošno koristnih strojev«. »Urediti se mora tudi, da bi se rokodelski učenci prisilili k obisku take šole. Zaradi tega naj se magistrat posvetuje s študijskim konsesom in naj predloži rezultat tega sporazuma obenem s seznamom rokodelcev in rokodelskih učencev«. Deželna vlada je potemtakem predlagala ustanovitev šole za praktično mehaniko za rokodelce. Ljubljanski magistrat je poslal dne 12. julija 1800 okrožnico mizarjem, strugarjem, izdelovalcem orgel, kolarjem, urarjem, kleparjem, ključavničarjem, izdelovalcem železnega blaga, zvonarjem, zidarjem in tesarjem s katero jih je pozval, naj vpišejo v priloženi formular imenoma svoje za to mehansko šolo sposobne učence, da bo mogel magistrat predložiti ta seznam deželni vladi.

Na ta poziv je bilo prijavljenih 22 mizarških pomočnikov in učencev, 2 kleparska učenca, 7 ključavničarskih učencev, 11 kovaških pomočnikov in učencev, 1 zvonarski pomočnik, 1 zidarski in 2 tesarska učenca. Študijski konses je že v svojem poročilu z dne 16. junija 1800 predlagal, naj bi se ta pouk združil z za rokodelstvo potrebnim risanjem in naj bi trajal 2 leti. V prvem letniku naj bi se v zimskih mesecih poučevala aritmetika, v letnih pa praktična geometrija za rokodelce z risanjem, v drugem letniku naj bi se obravnavala mehanika

¹³ Franz Wilde n. a. m., str. 69; Bleiweis, Historische Skizze.

¹⁴ Kopetz W. Gustav, Allgemeine österr. Gewerbsgesetzkunde, Wien 1829, II 42.

¹⁵ Prim. Slokar, Geschichte der österr. Industrie, str. 15 sl.

z risanjem modelov, ornamentov in arhitektonskih motivov. Zapisnik prvega skupnega posvetovanja je predložil študijski konses deželni vladi dne 22. julija 1800. Pri tem omenja, da je iz seznama učencev mehanskih rokodelstev in umetnikov razvidna »žalostna resnica«, da jih je med njimi prav malo, ki bi bili sposobni za obisk mehanske šole, »ker znanje čitanja in pisanja še ni postalo last najnižjih ljudskih slojev«. Če bi vsled tega kdo predlagal, da ne sme v bodoče noben mojster sprejeti učenca, ki se ne bi izkazal s šolskim izpričevalom, da zna čitati in pisati, bi bilo to za rokodelstvo bolj škodljivo kot koristno. Izkušnja uči namreč, da prestopijo absolventi normalke, ki so večji čitanja in pisanja, večinoma na gimnazijo, le nekateri se vrnejo k poljedelstvu, drugi si poiščejo zaposlitve kot pisarji, skrajno redko se pa primeri slučaj, da bi tak absolvent postal rokodelski učenec. Te okoliščine ponazorujejo, zakaj so mojstri prisiljeni da sprejmejo za učence fante z dežele, ki niso obiskovali nobene šole in da jih oprašajo po končani učni dobi kljub temu, da zna redkokdaj eden od njih prečitati svoje učno pismo. Pri zidarjih in tesarjih so celo polirji, ki ne znajo ne čitati ne pisati. Zaradi tega se predlaga, da bi se otvorila šola za vse rokodelske učence, posebno za učence onih panog, ki predpostavljajo neko znanje o mehaniki. Pouk naj bi bil ob nedeljah in praznikih. En učitelj normalke naj bi za letno remuneracijo poučeval 1 uro čitanje, pisanje in kvečjemu še 4 najpreprostejše računske operacije. To naj bi bil pripravljalni pouk za naslednji dvoletni pouk mehanike in risanja. »Na ta način bi prišla država do spretnih rokodelcev in stroški za vzdrževanje šole bi nesli domovini visoke obresti«.

Ker bi bila nabava strojnih modelov z Dunaja združena s precejšnjimi stroški, je izjavil Franc Hladnik, ki je bil že določen za učitelja mehanike, da se bo zadovoljil z malim številom v predavalnici fizike nahajajočimi se stroji. Pomagal si bo z risbami modelov, dokler ne bodo učenci manjkajoče po nje-govih načrtih sami izdelali. Pridobiti se mora učitelj risanja, katerega v Ljubljani ni. Za to mesto naj se imenuje od dunajske akademije upodablajočih umetnosti izprašan človek.

Kako je ta šola potrebna, nadaljuje poročilo, je razvidno iz dejstva, da so ljubljanski zlatarji, srebrarji, strugarji, ključavničarji in mizarji izrazili že opetovano svojo posebno željo po mehanski šoli. Ne priporoča se pobiranje učnine, ker so rokodelski učenci sinovi skrajno revnih staršev. Pouk risanja naj bi se vršil na normalki, mehanika naj bi se pa poučevala v učilnici za fiziko. Šola naj bi bila dostopna vsakomur, posebno pa naj bi se pozvali umetniki in rokodelci onih panog, ki stoje v ozki zvezi z mehaniko, naj bi primorali svoje učence k obiskovanju tega pouka. Navzlic temu, da so bili ti predlogi odobreni z dvornim dekretom z dne 3. novembra 1800, ta šola še ni bila otvorenjena, ker niso bile še končane vse priprave. Rokodelci sami so se zavzemali, da bi se pouk kmalu začel. Dne 5. avgusta 1801 je naslovil meščanski srebrar Anton Rabič prošnjo na magistrat, v kateri izraža željo, da bi se magistrat zavzel pri višjih oblasteh, da bi se otvorila v Ljubljani posebna risarska šola za rokodelske pomočnike in učence po vzorcu takih šol na Dunaju in v Gradcu. Kot svoj prispevek je obljubil Rabič, da bo, ko bo ta šola otvorena, naročil na lastne stroške nekaj najboljših dunajskih risb in jih podaril tej šoli. Ljubljanski magistrat je bil mnenja, da bi se mogla taka šola združiti s šolo za praktično mehaniko in je vsled tega odstopil Rabičev predlog okrožnemu glavarstvu s prošnjo, da ga predloži deželni vladi.

Deželna vlada je odredila dne 31. marca 1802 ponovno posvetovanje študijskega konsesa z gradbeno direkcijo, h katerima naj se pritegne tudi Franc Hladnik in je zahtevala izčrpno poročilo o izvršenih pripravah za otvoritev mehanske šole. V svojem poročilu z dne 13. aprila 1802 je študijski konses po-

novil svoje zadevne predloge z dne 16. junija 1800¹⁶. To poročilo je poslala deželna vlada dne 24. aprila 1802 deželnim stanovom, ki naj bi podali svoje morebitne pripombe in se izjavili, koliko bi mogli v ta namen prispevati. Deželni stanovi so odgovorili dne 17. maja, da nimajo sredstev in da je študijski fond poklican, da podpira splošno koristne učne zavode. S tem odgovorom se pa deželna vlada ni zadovoljila. Dne 22. maja je opozorila stanove, da so ti že pri prejšnjem razpravljanju izrazili svojo pripravljenost, da podprejo ustanovitev mehanske šole, kar je deželna vlada sporočila dvornim oblastem, katere so na tej osnovi dale svoj pristanek za otvoritev te šole. Če stanovi ne bi prostovoljno določili svojega prispevka, se bode znesek uradno odmeril. Pod vtisom tega pritiska so sporočili deželni stanovi dne 28. maja 1802 deželni vladi, da so pripravljeni prispevati letno 300 goldinarjev iz domestikalnega fonda¹⁷.

Kljub temu mehanska šola ni bila ustanovljena, ker so težke Napoleonove vojne nalagale Avstriji velika bremena. Toda tudi v teh časih misel na ustanovitev take šole v Ljubljani ni prenehala. Oblasti so se z njo pečale še v letih 1804 in 1807¹⁸. Še pozneje se omenja ta namera. V zvezi z ustanovitvijo industrijskega kabineta na Dunaju so se leta 1807 po najvišjem nalogu zbirali po celi državi vzorci vseh tovarniških in manufakturnih izdelkov. To priliko je nameravala izkoristiti deželna vlada na Kranjskem, da bi ustanovila v Ljubljani deželni industrijski kabinet. Pozvala je vse »fabrikante«, naj pošljejo duplikate vzorcev, ki so jih poslali za dunajsko zbirko, v Ljubljano, kjer naj bi se industrijski kabinet združil s kmetijsko družbo, mehansko šolo in licejem. Na ta način je prišlo leta 1808 v Ljubljano precej vzorcev posebno iz Idrije in iz Zagorja in je bila za to zbirko že določena adaptacija pritličnih prostorov licejskega poslopja, dokler ni dvorna komora dne 20. decembra prepovedala nadaljnje zbiranje in ustanovitev deželnega kabineta¹⁹.

S tem v zvezi je zadnjič pred Napoleonovo Ilirijo omenjena mehanska šola, ki so jo vsi prijatelji gospodarskega napredka želeli. Tako je pisal Žiga Zois dne 20. januarja 1809 Erbergu, da polaga največjo važnost na tehniške šole in na praktične poskuse²⁰.

IV. Obrtno šolstvo v Ljubljani v času Napoleonove Ilirije

Tudi v času Napoleonove Ilirije ni prenehalo zanimanje za obrtno šolstvo. V četrtem razredu normalke, ki je trajal 2 leti, so bili učni predmeti slejkoprej tudi stavbarstvo, osnove geometrije, stereometrija, mehanika in pričetki fizike²¹. Učitelj risanja je bil še vedno Vincenc Dorfmeister²².

Z odlokom generalnega guvernerja z dne 5. novembra 1810 je bila osnovana šola za umetnost in obrt (*Les écoles d'arts et métiers*), katere področje je bilo omejeno na strokovni pouk zidarjev, mizarjev in ključavničarjev. Njen direktor

¹⁶ Mestni a., Ljubljana fasc. 45 I 1793—1810; Arhiv prve ljubljanske gimnazije fasc 34 (v mestnem arhivu).

¹⁷ DAS, Novejši stanovski a. fasc. 38 N = 683, 774 in 837.

¹⁸ To je razvidno iz repertorijev nov. stan. a. za leta 1804 in 1807. Zadevni spisi pa niso ohranjeni.

¹⁹ Slokar n. o. m., str. 228 sl.; DAS, nov. stan. a. fasc. 38 N = 375 in 743 ex 1808.

²⁰ Kidrič France, Zoisova korespondenca 1808—1809, str. 125.

²¹ J. Vrhovec, Francoska ljudska šola na Kranjskem, v Letopisu M. S. 1897, str. 148.

²² DAS, Ljub. a. 1814 = 3844.

je bil Valentin Vodnik. Obisk te šole je bil minimalen, ker je imela za učence le pet zidarskih in 8 ključavničarskih pomočnikov. Razumljiva je pripomba, ki jo je postavil šef liceja Walland na Vodnikovo poročilo o tem pouku z dne 30. aprila 1811, da so izdatki za to šolo zelo pomembni za malo število učencev. Zaradi tega je bila ta šola že koncem avgusta 1811 ukinjena²³.

Obrtno-pospeševalne vzgojne namene je imela tudi Napoleonova odredba z dne 27. julija 1810, na podlagi katere je bilo poslano večje število ilirskih mladeničev za dve leti na brezplačno šolanje v šoli za umetnost in obrt v Châlons sur Marne. Kolikor je znano se ni nahajal med temi izvoljenci noben Ljubljčan ali Slovenec sploh²⁴.

Pozneje je nameravala francoska oblast omogočiti ambicioznim mladeničem Ilirskih provinc celo študij na politehniški šoli v Parizu. Reflektanti so morali predhodno položiti izpite, ki so bili določeni na dan 11. julija 1813 v Rimini in 26. julija 1813 v Bologni. Pristopiti so mogli le oni, ki so razpolagali z zadostnimi sredstvi za kritje izdatkov, ki so znašali letno 1625 frankov. Ni znano, če se je kdo iz Ljubljane prijavil k temu izpitu tik pred prenehanjem francoske Ilirije²⁵.

V. Nedeljske ponavljalne šole za rokodelske učence

Nepismenost rokodelskega naraščaja je bila glavna ovira za dvig kvalitetne ravni izdelkov. Na ta pojav je postala avstrijska državna uprava pozorna že v času prosvetljenega absolutizma. Cesarske naredbe iz let 1778 in 1786 so odredile, da morajo učenci vseh rokodelcev, umetnikov in trgovcev obiskovati med celo učno dobo župnijski pouk o veronauku in da se morajo 14 dni pred oprostitvijo prijaviti k izpitu pri krajevnem katehetu, ki jim izstavi zadevno izpričevalo, brez katerega jih ne sme pod kaznijo noben ceh oprostiti. Poleg verouka so se učenci vadili tudi v čitanju, pisanju in računstvu. Take ponavljalne šole so bile v vseh mestih, trgih in večjih krajih. Uspehi tega ponavljalnega pouka so pa bili vsaj glede čitanja, pisanja in računstva minimalni. Velika večina rokodelskih učencev je bila kot že omenjeno še leta 1800 nepismena.

Po končanih Napoleonovih vojnah so te šole spet oživele. Kurenda ilirskega gubernija z dne 20. marca 1815 je odredila, da se morajo ponovno začeti nedeljske šole, ki jih morajo obiskovati vsi učenci »rokodelcev, umetnikov in fabrikantov«. V teh šolah naj se ponavljajo ob nedeljah in praznikih učni predmeti osnovnih šol, češ da »izkušnja uči, da pozabi večina učencev, ko stopi iz šole v obrt, že zaradi pomanjkanja vsakega ponavljanja vse, kar se je v šoli naučila«. Posebno je imela ponavljalna šola namen, da prepreči pozabo čitanja, pisanja in računstva. Vsak učenec je moral obiskovati to šolo 3 leta. Na ljubljanski normalki se je tvorila ponavljalna šola maja 1815 za rokodelske učence šenklaške, šentjakobske in frančiškanske župnije. Do 30. aprila so morali mojstri prijaviti ravnateljstvu normalke svoje učence k vpisu²⁶.

²³ Arhiv klasične gimnazije v Ljubljani, fasc. 26 (v mestnem arhivu); Spominska knjiga str. 33–35, Dimitz, Geschichte Krains VIII, str. 350.

²⁴ Pivec-Stele, La vie économique, str. 78; Spominska knjiga, str. 34.

²⁵ Arhiv klasične gimnazije v Ljubljani, fasc. 26 (v mestnem arhivu); Télégraphe officiel od 27. maja 1813.

²⁶ Mestni a. Ljubljana fasc. 48 1837, Intelligenzblatt zur Laibacher Zeitung 1815, No. 32.

Navzlic temu, da ogromna večina učencev ni obvladala nemščine, se je avstrijska vlada upirala pouku v sami slovenščini. Na podlagi dekreta dvorne študijske komisije z dne 22. junija 1820 je izdal ilirski gubernij odredbo, da se za nedeljske šole na Kranjskem ne smejo zalagati knjige samo v slovenščini. Ob tej priliki je bilo naročeno guberniju, naj se pobriga, da bi se uporaba nemškega jezika na njegovem področju čimbolj razmahnila in da bi se v vseh šolah z vso vnemo poučevala nemščina²⁷. Toda kmalu je sama oblast uvidela nesmiselnost te prepovedi. Že leta 1823 je dovolila, da se smejo zalagati za »tako koristne kranjske nedeljske elementarne šole« potrebni učbeniki samo v slovenskem jeziku, ki naj se dodele revnim učencem brezplačno²⁸.

Pouk na teh ponavljalnih šolah so krajevne oblasti pospeševale na vse mogoče načine. Razglas škofijskega konsistorija z dne 22. oktobra 1825 poudarja, da se ne sme opustiti nobeno sredstvo, da bi se učenci, »ta sicer surovo doraščajoči človeški razred, vzgojili za dobre in poštene rokodelce«. Najsiromašnejši dobe iz dobrodelnega sklada magistrata peresa, črnilo, papir in knjige. Ob koncu šolskega leta dobe najpridnejši nagrade. Poskrbelo se bo tudi, da bodo prijatelji šolstva stavili na razpolago kot nagrade hranilne knjižice, »ker uči izkušnja, da se je s tem dosedaj marsikaj dobrega doseglo«²⁹.

Za nagrade je prispeval magistrat letno 20 goldinarjev. Leta 1828 je obiskovalo ljubljanske ponavljalne šole okoli 300 učencev³⁰. Tiskani obrazci učnih pisem so se glasili v tem času, da je bil učenec oproščen in da je postal pomočnik, ker se je izkazal s spričevalom o verouku in o obiskovanju nedeljske šole³¹.

Leta 1835 je bil objavljen seznam mož, ki so se posebno odlikovali s pospeševanjem šolstva v ljubljanski diecezi. V ta seznam je bil uvrščen tudi ljubljanski župan Janez Nepom. Hradecky zaradi svojih zaslug za šolo za rokodelske učence³².

Magistrat je moral kot krajevna oblast skrbeti za to, da se je obveznost ponavljalnega pouka upoštevala. S tem je imel obilo posla. Mojstre, ki svojih učencev niso redno pošiljali k temu pouku je kaznoval z globo 4 goldinarjev. Mojster, ki bi oprostil učenca brez predpisanega spričevala o obiskovanju ponavljalne šole je bil kaznovan z globo 50 tolarjev³³. Učenec pa, ki je večkrat svojevoljno izostal, je bil obsojen na 12 ur aresta pri kruhu in vodi³⁴.

Zaradi učinkovitejše kontrole obiska tega pouka je dal magistrat leta 1840 tiskati za učence teh šol 1000 knjižic, v katere so učitelji beležili vsak izostanek³⁵.

Tudi grožnja, da se pod kaznijo ne sme noben učenec oprostiti če ne dokaže da je obiskoval nedeljsko ponavljalno šolo, ni zadostovala odkar je bilo vedno večje število mladine zaposleno pri obratih, ki niso oprášali učencev, ker so jih zaposlovali kot pomožne delavce. Glede te mladine zaposlene pri tovarnah, ki ni imela ne hrane ne stanovanja pri delodajalcu, je bila

²⁷ Sammlung der politischen Gesetze und Verordnungen für das Herzogtum Krain und den Villacher Kreis in Königreich Illyrien für das Jahr 1820, II Band, Laibach 1823.

²⁸ DAS, gub. a. 1823 fasc. 55 N = 13.

²⁹ Intelligenzblatt zur Laibacher Zeitung No. 87 od 1. novembra 1825.

³⁰ Mestni a. Lj. fasc. 47 1827—1834.

³¹ Mestni a. Lj. fasc. 48 1836.

³² Laibacher Zeitung No. 48 od 16. junija 1835.

³³ Mestni a. fasc. 48 1837.

³⁴ Mestni a. Reg. I. fasc. 631.

³⁵ Mestni a. Reg. I. fasc. 478.

kontrola o obiskovanju ponavljalnih šol zelo težavna. Dvorna študijska komisija je naročila že dne 22. maja 1841 ilirskemu guberniju, naj poizveduje, če in v koliko obiskujejo učenci, delavci ali pomožni delavci v starosti od 12 do 15 let pouk o verouku in ponavljalno šolo. V nasprotnem primeru naj predlaga v sporazumu s škofijskimi ordinariati in okrožnimi glavarstvi potrebne ukrepe³⁶.

Leta 1851 je odredil magistrat, da morata za vzdrževanje reda prisostvovati pouku vsako nedeljo po 2 mojstra po vrstnem redu, ki ga določi magistrat³⁷.

Navzlic vsem tem naporom uspehi niso bili zadovoljivi. Leta 1847 so imeli ljubljanski produktivni rokodelci skupno 262 učencev in sicer:

10 v starosti 11 let, 47 v starosti 12 let, 37 v starosti 13 let, 30 v starosti 14 let, 56 v starosti 15 let, 21 v starosti 16 let, 29 v starosti 17 let, 4 v starosti 18 let, 6 v starosti 19 let, 7 v starosti 20 let, 15 v starosti čez 20 let.

Od teh je znalo čitati in pisati le 110 učencev, torej le 42 %³⁸. Bilo je torej 58 % nepismenih kljub obveznemu ponavljalnemu pouku.

Občinski svet ljubljanski je razpravljal o teh nedostatkih na svoji seji z dne 7. decembra 1851. Odredil je sicer splošen popis vseh rokodelskih učencev, ki so dolžni obiskovati ponavljalno šolo. Podoba je pa, da je sam obupal nad uspehi tega pouka ker je razglasil, da sme biti sprejet za učenca v rokodelstvu le oni, ki izkaže s spričevali, da je dovršil 2 razreda trivialne šole in se naučil čitanja, pisanja in računstva. »Le pri zelo težkih obrtnijah«, pri katerih so potrebne telesne moči, se smejo v posebnih primerih »ker še niso skoz in skoz farne šole vpeljane« sprejemati učenci brez spričeval še šest let, torej do konca leta 1857³⁹.

Nedeljska ponavljalna šola za rokodelske učence ni bila strokovna obrtna šola, imela je le namen, da posreduje rokodelskemu naraščaju najelementarnejšo izobrazbo v čitanju, pisanju in računstvu, brez katerega znanja ni mogel nihče postati dober rokodelec. Na drugi strani so se usposabljali mladi kadri s tem za vstop v nedeljsko obrtno-industrijsko šolo.

VI. Obrtno-industrijska šola v Ljubljani (1815—1850)

Po zopetni združitvi Ilirije z Avstrijo je bil položaj ljubljanskih rokodelcev zelo težak. Pod režimom obrtne svobode v Napoleonovi Iliriji se je število rokodelskih obratov zelo pomnožilo, kar je ogrožalo preživljanje rokodelcev. Med rokodelce se je bilo urinilo mnogo takih, ki niso imeli potrebne kvalifikacije. Cehi so bili v francoski dobi ukinjeni. Isto usodo so doživeli realne obrtne pravice. Poleg tega je tlačila gospodarstvo denarna inflacija. Avstrijska vladavina je oklevala in začel se je brezuspešen boj za obnovitev cehov in realnih obrtnih pravic.

V takem kaotičnem položaju se je gubernij takoj oprijel misli, da bi se ustanovila mehanska šola. Dne 15. februarja 1814 je pozval rektorat liceja naj poda svojo zadevno mnenje. Rektorat se je temu ukazu odzval in je predložil 11. marca obširno poročilo. Dne 14. decembra istega leta je predlagal rektorat nastavev učitelja mehanike in morda še učitelja, ki naj bi poučeval spise in računstvo. V smislu predloga gimnazijskega prefekta Franca Hladnika je izdal

³⁶ DAS, gub. a. fasc. 55 1841/42 N = 147.

³⁷ Mestni a. Reg. I. fasc. 631.

³⁸ Mestni a. Reg. I. fasc. 631.

³⁹ Mestni a. Reg. I. fasc. 631.

gubernij dne 23. decembra 1814 odlok, s katerim je naročil liceju, naj' otvori v naslednjem letu mehansko šolo in naj se kot učitelja nastavita profesor fizike na liceju in risarski mojster, katere bosta v primeru dobrih uspehov deležna remuneracije. Tej šoli naj se stavi na razpolago od šole za obrt in umetnost v francoski dobi preostalo orodje in fizikalni kabinet. Pouk naj bi bil obvezen in naj bi se vršil ob nedeljah in praznikih. Za pouk risanja naj se stavi posebna soba na normalki na razpolago. Pouk risanja naj bo dostopen tudi gimnazijcem in učencem liceja. V bodoče ne bo sprejet za praktikanta pri gradbeni direkciji nihče, ki ni končal filozofskih študij z dobrim uspehom in ki ni izvežban v risanju⁴⁰. Nato je razglasil dne 7. februarja 1815 rektorat liceja, da bo mehanska šola na liceju otvorjena dne 19. februarja. Namen te šole je vzgoja rokodelcev in umetnikov, »ki mislijo o svojem delu po priznanih načelih in ki postanejo s premišljevanjem v tem vedno popolnejši«. Pouk bo ob nedeljah in praznikih in sicer od 10 do 12 ure pouk in vaje v risanju, popoldne od 1 1/2 do 3. ure pa pouk o mehaniki. Razglas navaja rokodelske panoge, katerih pomočniki in učenci naj bi v prvi vrsti obiskovali to šolo in sicer lončarji, zidarji, tesarji, kolarji, mizarji, strugarji, izdelovalci klavirjev in orgel, vsi rokodelci in umetniki, ki predelujejo kovine kot ključavničarji, kovači, izdelovalci železnega blaga, nožarji, puškarji, izdelovalci puškinih kopit, kotlarji, zlatarji, kleparji, kositrarji, pasarji, izdelovalci grbov, pečatarji, zvonarji, izdelovalci jeklenega blaga in urarji. Izključen ni nihče, ki ima zanimanje in veselje do tega pouka. Za večjo izpodbudo se bo gledalo, da bodo sistemiziranih nagrad deležni najbolj vredni učenci. Pri bodoči podelitvi mojstrskih pravic se bodo upoštevali v prvi vrsti pomočniki, ki bodo to šolo pridno obiskovali in se bodo mogli izkazati z dobrimi spričevali o pridobljeni spretnosti. Razglas izraža pričakovanje, da bodo rokodelstva sama spoznala korist mehanske šole obrti in umetnosti in da bodo že iz ljubezni in spoštovanja do svoje panoge izpodbujala pomočnike in učence, da jo bodo v lastno korist radi in v velikem številu obiskovali.

Zastopniki rokodelskih organizacij so bili pozvani, naj se 19. februarja zberejo v za to določeni dvorani, kjer bo slovesna otvoritev mehanske šole v prisotnosti predstavnikov visokih oblasti. Do tega dneva pa naj prijavijo pomočnike in učence, ki bodo obiskovali to šolo magistratu, ki bode sezname dostavil učitelju mehanike in mojstru risanja, ki bodeta o tem vodila kataloge⁴¹.

Že prvega leta 1815 je obiskovalo mehansko šolo 94 učencev. Mehaniko je poučeval profesor fizike na liceju Janez Kersnik, učitelj risanja je pa bil Vincenc Dorfmeister.

Člana ljubljanskega občinskega odbora Janez Bachmann in Franc Wutti sta se stavila na razpolago, da bosta vršila nadzorstvo nad poukom. Gubernij je pozval dne 16. februarja 1816 ravnateljstvo liceja naj poroča, če in s kakšno vneto sta vršila to nalogo, da bi jima izrazil svoje zadovoljstvo⁴².

Konzistorij ljubljanskega kapitlja je zaprosil gubernij dne 6. septembra 1815 naj bi se zavzel, da bi se obljubljeni in zelo potrebne vzorne risbe z Dunaja čimprej poslale in sicer posebno take, ki zadevajo mehanske umetnosti in rokodelstva⁴³.

Kar čudno se sliši, da je šele cesarski odlok z dne 12. januarja 1816 odobril risarsko šolo za umetnike in rokodelce v Ljubljani s pripombo, da se, če

⁴⁰ DAS, gub. a. 1814 N = 17781 in 17925.

⁴¹ Intelligenzblatt zur Laibacher Zeitung 1815 No. 14.

⁴² DAS, Stan. a. fasc. 10 1826 N = 128.

⁴³ DAS, gub. a. 1815 N = 151.

bo pouk o risanju prikazal dobre uspehe, tej risarski šoli lahko priključi še pouk o mehaniki. Dvor očitno ni bil poučen, da je bila že 19. februarja 1815 otvorjena risarska in mehanska šola in da sta dobila za pouk v tem letu Kersnik in Dorfmeister vsak po 150 goldinarjev nagrade iz provincialnega fonda. Iz istega razloga je cesarski odlok z dne 12. januarja 1816 določil le za učitelja risanja remuneracijo letnih 200 goldinarjev.

Mehansko šolo je obiskovalo v letih 1815 in 1816 stalno okoli 60 do 70 pomočnikov in učencev. Septembra 1816 je prejelo več odličnih učencev od magistrata nagrade v znesku 3, 2 in 1 dukata⁴⁴.

Zaradi teh uspehov je predlagalo dne 25. maja 1817 ravnateljstvo filozofskih študij guberniju, naj bi izposlovalo, da bi se ta šola definitivno odobrila v smislu tej prošnji priloženega od Janeza Kersnika izdelanega učnega načrta. Definitivno potrjena je bila ta šola s cesarskim odlokom z dne 22. januarja 1818, ki je odredil: 1. obrtno-industrijska šola (dotedanja mehanska ali mehansko-tehniška šola) v Ljubljani se proglasi za definitivno. 2. Odobri se od profesorja fizike na liceju Janeza Kersnika za to šolo predlagani učni načrt glede učnih predmetov, njihove razporedbe, razdelitve učnih ur in uporabe fizikalnih aparatov. 3. Profesor Kersnik se potrdi definitivno kot učitelj na tej šoli z letno plačo 200 goldinarjev. Kot remuneracijo za dotedanji pouk se mu izplača naknadno isti znesek za leto 1816 in nadaljnjih 200 goldinarjev za leto 1817. 4. Ob koncu vsakega šolskega leta se vrše na tem zavodu redni javni izpiti, h katerim se povabi tudi ljubljanski mestni magistrat. Šola stoji pod vrhovnim nadzorstvom gubernija. Pouk na tej šoli se mora vršiti, ne da bi rokodelski učenci zanemarjali nedeljskih ponavljalnih šol niti nedeljskega verouka⁴⁵.

S tem je postala definitivna obrtno-industrijska šola v Ljubljani, ki je trajala do leta 1850, torej polnih 35 let. Bila je to prva šola te vrste v celi Avstriji. Pouk je trajal dve leti. Učni predmeti so bili: risanje, aritmetika, geometrija, mehanika in osnove kemije in njene uporabe pri rokodelstvu, za »Kranjce« (Slovence) namesto kemije stavbarstvo. Za Slovence, ki niso bili vešč nemškega jezika, se je vršil pouk v slovenskem jeziku⁴⁶. V prvem letniku se je poučevala od 10. do 12. ure dopoldne poljudna aritmetika in geometrija, popoldne od 2. do 3. ure mehanika. V drugem letniku dopoldne aritmetika, geometrija in stavbarstvo, popoldne splošna kemija za rokodelce⁴⁷.

Glede števila obiskovalcev so nam na razpolago podatki le za nekatera leta in sicer: 1825 — 55 vajencev in pomočnikov, 1839 — 34, med temi dva pomočnika, 1840 — 34 vajencev, 1842 — 34 vajencev, 1849 — 21 vajencev.

Najbolj obiskana so bila predavanja profesorja Kersnika o mehaniki⁴⁸. Tudi pouk risanja, ki je bil prvotno podrejen ravnateljstvu normalke, je prišel leta 1825 v območje rektorata filozofskih študij⁴⁹.

⁴⁴ DAS, Stan. a. fasc. 10 1826 = 128.

⁴⁵ Arhivi prve ljubljanske gimnazije fasc. 34 (v mestnem arhivu). Prim. tudi Apih Josip, Deželni stanovi kranjski od 1818 do 1847 v Letopisu M. S. 1890, str. 155.

⁴⁶ Slokar, Geschichte der österr. Industrie, str. 175.

⁴⁷ Mestni a. Lj. Reg. I. fasc. 393.

⁴⁸ Arhiv prve ljubljanske gimnazije 34 (v mestnem arhivu). Iz ohranjenega originalnega spričevala z dne 17. avgusta 1741, podpisanega od Janeza Kersnika je razvidno, da se je ta šola nazivala »Nedeljska in praznična v dva letnika deljena obrtno-industrijska šola na filozofskem študijskem oddelku ces. kr. liceja v Ljubljani za umetnike in rokodelce« (DAS, Ključavničarski ceh, zvezek 112).

⁴⁹ DAS, Stan. a. fasc. 10 1826 N = 128.

Potreba po razširitvi tehniškega pouka je postajala z napredkom tehnike vedno bolj pereča. Cesarski odlok z dne 7. decembra 1825 omenja, da se je zelo pomnožilo število učencev na filozofskih učiliščih. Po končanih študijah se znajdejo v zelo težavnem položaju oni absolventi, ki jih ne moreta zaposliti država ali cerkev. Lahko pridejo celo v skušnjava, da bi se preživljali na sumljiv način. Zaradi tega se naroča vsem deželnim vladam, naj po možnosti znižajo število gimnazij. Poleg tega naj se s strogim ocenjevanjem izločijo iz gimnazij učenci, ki ne pokažejo zadostnega napredka. Na ta način naj bi se taki učenci napotili pravočasno k rokodelstvu ali k drugim meščanskim poklicem. Obenem naj bi se čimbolj pomnožila in izpopolnila tehniška učilišča⁵⁰.

V zvezi s to namero je pozval dvorni dekret z dne 9. februarja 1826 kranjske deželne stanove, naj stavijo utemeljene predloge, kako naj bi se dobilo za to potrebna denarna sredstva. V kolikor še ne obstojajo v deželi taki učni zavodi, naj bi stanovi izpodbujali za ustanovitev takega učilišča posebno one poklice in korporacije, ki bi imeli od tega koristi. K temu predmetu sta podala svoje mnenje profesor Janez Kersnik v obširni spomenici z dne 9. junija in učitelj risanja Vincencij Dorfmeister v kratkem elaboratu z dne 22. aprila 1826. Za izpopolnitev risarske šole je predlagal Dorfmeister nabavo risb najmodernejših izdelkov, da bi mogli obrtni učenci slediti najnovejšemu razvoju. Za mizarje je predlagal preskrbo risb najmodernejšega pohištva, za pečarje risbo peči itd. Prof. Kersnik je obširno analiziral strukturo pouka na obrtno-industrijski šoli in navedel tudi pomanjkljivosti. Glavna hiba je bila, da pouk ni bil obvezen. Predlagal je odredbo, da ne bi smel noben pomočnik onih panog, ki predelujejo les, kamen ali kovine, postati mojster, ne da bi dovršil to šolo. Do tedaj se je dogajalo, da so nekateri gojenci obiskovali le ona predavanja, od katerih so si obetali največjo neposredno korist. Klobučarji so se zanimali le za pouk o soleh in kislinah, lončarji in izdelovalci kameninastega blaga so se omejevali na metalne okside, mizarji in ličarji so koncentrirali svojo pozornost na pokoste, loščila in politure. Kersnik je bil mnenja, da bi morali tudi mojstri obiskovati ta pouk zaradi izpopolnitve. Tudi študentje liceja in gimnazije naj bi ga obiskovali, da bi se s tem morda usposobili za prehod na politehniške institute. Končno je Kersnik ožigosal predpis, da ne sme obisk obrtno-industrijske šole povzročiti zanemarjanja nedeljsko ponavljalnih šol in nedeljskega verouka. Pri tem je poudaril, da ni mogoče pričakovati, da bi učenec ali pomočnik imel zadosti časa in volje za več kot triurni pouk v obrtno-industrijski šoli ob nedeljah in praznikih, če mora ob istih dnevih prisostvovati javni službi božji, dalje najmanj 1 uro obveznemu verouku, 2 uri v ponavljalni šoli in 2 uri v risarski šoli. Zaradi tega se ne more učni program obrtno-industrijske šole raztegniti še na druge predmete.

Na seji deželnega zbora z dne 16. oktobra 1826, na kateri se je razpravljalo o tem predmetu, je referiral ljubljanski škof Wolf, ki je sestavil tudi poročilo na gubernij. Poročilo se naslanja v glavnem na Kersnikov elaborat in poudarja, da ne obstoja v Ljubljani prava tehniška šola, ampak le leta 1818 definitivno potrjena obrtno-industrijska šola. Škof Wolf se je v svojih izvajanjih pridružil mnenju profesorja Kersnika, da pomeni obvezen obisk ponavljalnega pouka in verouka ogromno obremenitev gojencev obrtno-industrijske šole ob nedeljah in praznikih, torej ob dnevih, ki bi morali biti posvečeni odmoru. Celo pomočnik, ki nima obveznega verouka in ponavljalnega pouka je zadosti zaposlen v petih urah risalnega in industrijskega pouka.

Zaradi tega so stanovi mnenja, da se ne more misliti na razširitev obrtno-industrijske šole niti v pogledu pomnožitve učnih predmetov niti v smeri po-

⁵⁰ Slokar n. o. m., str. 164.

večanja števila učnih ur. Če bi se hotela doseči višja tehniška izobrazba, bi se moralo ustanoviti novo tehniško učilišče, za kar pa ni sredstev.

Iz teh razlogov predlagajo stanovi naj bi se zaenkrat dalo obstoječi obrtno-industrijski šoli širše območje in sicer:

1. Rokodelski učenci, ki so dovršili vse razrede glavne ali trivialne šole z dobrim uspehom, naj bi bili oproščeni nedeljskega ponavljalnega pouka, pač pa naj bodo *dolžni* obiskovati obrtno-industrijsko šolo.

2. Gimnazijski in posebno gramatikalni učenci, ki izkazujejo slab napredek, naj se dirigirajo na obrtno-industrijsko šolo s čemer bi se pri marsikateremu vzbudilo veselje, da bi se posvetil rokodelstvu ali umetnosti.

3. Da bi se vsaj revnejšim učencem preskrbeli dobri učbeniki, da bi se s tem razširilo veselje do dobrega čtiva in vsaj pri bodočih mojstrih odpravili predsodki v škodo te šole.

4. Pooblasti naj se profesor Kersnik, da sestavi od časa do časa vsebino bodočih predavanj, ki naj bi se tiskala in razdelila rokodelcem in učeči se mladini.

5. Profesor Kersnik naj bi naznanil gojencem uro enega ali drugega specialnega predavanja, da bi mogli izostati oni, katere ta predmet ne zanima.

6. Naj bi se tudi v bodoče delile nagrade najboljšim in najpridnejšim učencem⁵¹.

Vse te razprave so ostale brez uspeha. Pri obrtno-industrijski šoli v Ljubljani ni prišlo do nobenih bistvenih izprememb.

Bilo je med mojstri precej takih, ki so odtegovali svoje učence in pomočnike obisku te šole z raznimi nedeljskimi zaposlitvami. Po nalogu deželne vlade je posvaril magistrat dne 7. januarja 1827 vsa rokodelstva s pripombo, da je industrijska šola za mladino zelo koristna in da mora mojstrom samim biti na tem ležeče, da dobe v svoje delavnice spretne in izobražene pomočnike.

Profesor Kersnik je sestavil v začetku leta 1828 kratek pregled snovi, ki jo je nameraval predavati. Ta izvleček je dal tiskati v 500 izvodih. Stroške za tisk v znesku 18 gld. in 20 kr. je plačal magistrat. Gubernij je ta izdatek naknadno izjemoma odobril, obenem je pa dal magistratu strog ukor, ker ni bil zaprosil predhodno za dovoljenje. To tiskano »navodilo za rokodelce, umetnike in obrtnike« se je razdelilo med učence šole. Magistrat je dostavil 100 izvodov 92 obrtnikom in jih pozval, naj ga drže v delavnici, da ga morejo čitati pomočniki, ki naj se pozovejo k obiskovanju tega »koristnega šolskega zavoda«⁵².

Za nagrade za najboljše učence je prispeval magistrat letno 10 goldinarjev⁵³. Poleg tega je kupil leta 1828 knjige in druge potrebščine za revne učence za znesek 32 gld. in 45 kr.⁵⁴. Koncem leta 1829 je dovolil magistrat Kersniku predujem 50 gld. za tisk popularne geometrije za rokodelce proti vrnitvi v 1 letu.

Glede pouka v risanju je priznala celo dvorna študijska komisija precejšen napredek, kot to omenja v svojem dopisu na gubernij z dne 24. decembra 1830. Izrazila je le svoje mnenje, da bi bilo za začetnike bolj koristno, če bi se vežbali v risanju kontur, kot da bi se zaposlovali z risanjem tuširanih ali koloriranih cvetic⁵⁵.

⁵¹ DAS, stan. a. fasc. 10 1826 N = 128; Prim. tudi Apih Jos., Deželni stanovi Kranjske 1818—1847 v Letopis Matice Slovenske 1890, str. 155.

⁵² Mestni a. fasc. 48 1836.

⁵³ Mestni a. fasc. 47 1827—34.

⁵⁴ Mestni a. fasc. 48 1836—N = 729.

⁵⁵ DAS, Gub. a. fasc. 55 1831/32 N = 10.

Obrtno-industrijska šola ni bila namenjena le za rokodelski naraščaj, ampak tudi vsem drugim delavcem v nerokodelskih obratih. Zaradi tega je pozval magistrat leta 1832 sladkorno rafinerijo v Ljubljani, naj bi pošiljala k temu pouku vse delavce, izvzemši edino dninarje⁵⁶.

Iz poročila profesorja Kersnika z dne 10. aprila 1838 posnemamo, da je imela šola povprečno 40 rednih učencev, od katerih se jih je 16 do 24 prijavilo k javnemu izpitu. Izrednih slušateljev iz raznih poklicev je pa bilo 60 do 80. Pouk risanja je obiskovalo v šolskem letu 1840/41 skupno 88 učencev⁵⁷. Število rednih učencev je bilo sorazmerno nizko, ker ta pouk ni bil obvezen in ker so bili rokodelski učenci tudi ob nedeljah in praznikih preobremenjeni s službo božjo in z obvezno nedeljsko ponavljalno šolo. Takratna državna uprava se na to ni ozirala. Za ta prepotrebni pouk na obrtno-industrijski šoli je določila nedelje in praznike, da ne bi bili prikrajšani delodajalci, če bi se vršil v večernih urah ob delavnikih. Niti topogledne omenjene opombe profesorja Kersnika in škofa Wolfa niso bile upoštevane. Namesto, da bi oblasti odstranile ovire, ki so dušile strokovno šolstvo so se omejevale na vedno ponavljajoča se izvajanja o potrebi in koristi dviga strokovne izobrazbe rokodelstva. Tako naglašala ljubljanski magistrat v svojem poročilu, naslovljenemu dne 25. julija 1842 na okrožno glavarstvo, potrebo po strokovni izobrazbi rokodelskega naraščaja v tem času, ko se širijo železnice, ki zblížujejo najbolj oddaljene dežele. »Če hočemo obdržati ravnovesje z drugimi sosednimi mesti, moramo skrbeti za izpopolnitev znanja svojih rokodelcev, kar pa ni mogoče brez neobhodno potrebne predizobrazbe«⁵⁸.

Posebno težaven je bil pouk zaradi pomanjkanja strokovnih učbenikov. Šele po marčni revoluciji je ministrstvo za promet na Dunaju pozvalo dne 4. avgusta 1848 ilirsko deželno vlado, naj predloži program za sestavo učbenika za rokodelce⁵⁹.

Profesor Janez Kersnik je umrl dne 24. junija 1850 in obrtno-industrijska šola, ki jo je vodil celih 35 let, je prenehala.

Na splošno željo se je obrnil magistrat 7. decembra 1850 na kranjsko namestništvo s prošnjo, naj bi izposlovalo pri ministrstvu na Dunaju ponovno otvoritev tega prepotrebne učnega zavoda. Ministrstvo je pa odredilo, da se nedeljska obrtna šola ne obnovi, dokler ne bodo končane predpriprave za otvoritev realke. Ko bo otvorjena popolna nižja realka bo z njo združena tudi obrtno-industrijska šola po razširjenem in urejenem planu⁶⁰.

Na ta način je ostala Ljubljana do leta 1856 brez obrtne strokovne šole.

Duša obrtno-industrijske šole v Ljubljani, ustanovljene leta 1815 je bil Janez Krstnik Kersnik. Rojen 26. marca 1783 v Mostah pri Žirovnici je nastopil 15. septembra 1804 službo učitelja 4. razreda na ljubljanski normalki, z dekretom dvorne študijske komisije na Dunaju z dne 10. decembra 1808 pa je bil nastavljen kot redni profesor fizike na liceju, na katerem je služboval do smrti. Poleg tega je vodil od leta 1815 do svoje smrti leta 1850 obrtno-industrijsko šolo. Za to šolo je izdal leta 1828 kratko navodilo za rokodelce, umetnike in obrtnike, in leta 1830 učbenik elementarne geometrije za rokodelce v nemškem jeziku. Bil je tudi član izpraševalne komisije za zidarje, tesarje in kamnoseke. Oblast ga je pritegnila večkrat kot izvedenca v raznih tehniških zadevah⁶¹.

⁵⁶ DAS, Gub. a. fasc. 55 1831/32 N = 2722.

⁵⁷ Mestni a. Reg. I. fasc. 393.

⁵⁸ Mestni a. fasc. 48 1837. N = 4018.

⁵⁹ DAS, Gub. a. fasc. 55 1849 N = 45.

⁶⁰ Mestni a. fasc. 48 1847.

⁶¹ Prim. Zgodovino fajančne posode v Ljubljani.

V svojem poročilu okrožnemu glavarstvu z dne 8. februarja 1829 poudarja mestni magistrat, da se Kersnik izredno odlikuje in da ne opušta ničesar, kar je potrebno, da bi učenci postali sposobni in spretni rokodelci⁶².

Zavedajoč se svojega temeljitega teoretskega in praktičnega znanja je kompetiral Kersnik leta 1835 za vakantno katedro fizike na dunajski univerzi. Dne 20. januarja 1835 je poslalo ravnateljstvo filozofskih študij njegovo zadevno prošnjo guberniju, ki jo je predložilo s priporočilom dvorni študijski komisiji na Dunaju. Ta Kersnikova prošnja je ostala brezuspešna, ker je bila stolica za fiziko podeljena profesorju višje matematike na dunajski univerzi⁶³.

Če bi bil s svojo prošnjo uspel, bi najbrž že takrat prenehala ljubljanska obrtno-industrijska šola, kot se je to zgodilo pozneje takoj po njegovi smrti.

VII. Društvena risarska šola v Ljubljani

Poleg države se je udejstvovalo na polju pospeševanja rokodelstva v Ljubljani tudi obrtno-industrijsko društvo v Gradcu, ki je bilo ustanovljeno leta 1837. V Ljubljani in v Celovcu je imelo svoje delegacije. Ljubljanska delegacija je imela svoje prostore v Salendrovi ulici, kjer je imela svojo tehniško knjižnico. Knjižna zbirka je razpolagala z okoli 300 tehniških del. V istih prostorih je otvorila delegacija leta 1839 tehniško čitalnico in risarsko šolo za rokodelce.

Obisk ni takoj opravičil pričakovanj društvene delegacije. Dne 16. maja 1840 se je pritožila na magistrat, da obiskujejo rokodelci in njihovi pomočniki premalo čitalnico in risarsko šolo. Leta 1841 je izkazala čitalnica 267 obiskovalcev iz vseh rokodelskih panog.

Risanje se je poučevalo ob nedeljah in praznikih. Vse risarske potrebščine kot risalne deske, risalni papir, risalno orodje, svinčnike, tuš itd. je stavila društvena delegacija učencem brezplačno na razpolago. Nabavila je poleg tega bakrotiske iz dragocenih tehniških publikacij in risbe strojev. Leta 1845 je doočila delegacija denarne nagrade, ki so se delile ob koncu vsakega leta onim učencem, ki so se posebno odlikovali in pokazali najboljši napredek. Prva delitev daril se je izvršila na zelo slovesen način dne 25. januarja 1846 v prisotnosti številnih uglednih osebnosti in rokodelskih mojstrov. Darila je izročil odlikovancem sam župan Janez Hradecky. Prvo darilo je znašalo 3 tolarje, drugo in tretje po 2 tolarja, četrto, peto in šesto po 1 tolar.

Ta darila so se delila vsako leto. Risanje je poučeval tesarski mojster Jurij Pajk, od leta 1845 naprej pa Joahim Oblak, učitelj risanja na normalni. Risarska šola je izkazovala letno okoli 25 do 40, leta 1849 pa že 61 učencev in sicer 16 zidarskih, 12 ključavničarskih, 8 mizarskih, 6 tesarskih, 5 tkalskih, 2 kolarska, 2 pasarska, 2 kamoseška, 2 soboslikarska, 1 kovaškega, 1 lončarskega, 1 rokavičarskega, 1 knjigoveškega, 1 glavnikaškega in 1 strugarskega⁶⁴.

Po prenehanju obrtno-industrijske šole je bila od leta 1850 do leta 1852 ta društvena risarska šola edini učni zavod za rokodelski naraščaj. Od leta 1852 do konca marca 1856 je bil risarski pouk ob nedeljah in praznikih od 8. do 10. ure na realki, od 10. do 12. ure pa v društveni risarski šoli. Leta 1856 je indu-

⁶² Mestni a. fasc. 48 136. N = 729.

⁶³ DAS, Gub. a. fasc. 56 1835—36, glede ostalih podatkov glej S. B. L.

⁶⁴ Mestni a. Reg. I. fasc. 393; Laibacher Zeitung od 18. I. 1840, 12. III. 1842 in 24. I. 1850; Anhang zur Laibacher Zeitung od 11. III. 1845 in 19. I. 1847; Novice 1846, str. 16, 1847, str. 23, 1848, str. 20, 1850, str. 20, Illyrisches Blatt 1847, str. 5, Bericht der Handels- und Gewerbekammer Laibach für 1852 str. 90; Costa Heinrich, Reisseerinnerungen aus Krain (1848), str. 29.

strijsko društvo svojo risarsko šolo ukinilo. Ko se je društvo leta 1863 končno razšlo, je poklonilo vse pripomočke nižji realki za nedeljsko rokodelsko šolo⁶⁵.

V društveni risarski šoli je dne 6. decembra 1846 na stroške industrijskega društva nazorno razlagal Ernest Heintz, slikar v Parizu, »kako se da mehjemu lesu ličnost likanega terdiga«. To predavanje je bilo namenjeno predvsem mi-zarskim mojstrom in pomočnikom⁶⁶.

VIII. Strokovna šola za rokodelce na realki

Leta 1852 je bila ustanovljena v Ljubljani nižja realka in sicer na podlagi cesarske naredbe z dne 2. marca 1851⁶⁷. Ta naredba je predvidevala na realki tudi risarsko in tehniško šolo ob nedeljah in praznikih za izobrazbo rokodelskega naraščaja.

Ob ustanovitvi realke ni bilo še navodil za naravoslovni in tehniški pouk za rokodelce. Medtem se je novembra 1852 otvorila zaenkrat risarska šola, na kateri je poučeval risanje Joahim Oblak. Pouk je bil ob nedeljah in praznikih od 8. do 10. ure.

Za to državno risarsko šolo je bilo v začetku le malo zanimanja. Saj je obstojala še društvena risarska šola v Salendrovi ulici. Ravnatelj realke Miha Peternel je obvestil dne 25. aprila 1853 magistrat, da obiskuje ta pouk od 65 vpisanih učencev le 20 in je zaprosil za primerne ukrepe. Magistrat je nato po-zval vse rokodelske obrate, naj pošiljajo svoje učence in pomočnike v to šolo⁶⁸. Kljub tem težavam se je pouk nadaljeval. Oktobra 1854 se je vpisalo 66 učen-cev, toda komaj polovica je vztrajala do konca leta.

Medtem se je začelo obravnavati vprašanje ustanovitve obrtne šole na realki.

Namestništvo je pozvalo magistrat dne 31. januarja 1854, naj predloži svoje predloge, kako naj bi se ta šola organizirala. Občinski odbor je o tem razpravljal na svoji seji od 16. marca 1854. Pri tem posvetovanju je iznesel referent dr. Janez Bleiweis svoje zadevne vidike. Po njegovem mnenju bodo prišle obrtne šole v redni tek šele, ko bo novi obrtni red uredil razmerje mojstrov do pomočnikov in učencev in ko bo na deželi dovolj šol za pouk mladine, da ne bo treba pri rokodelskih učencih začeti z abecedo. Omenil je, da uporabljajo mojstri učence večinoma za raznašanje blaga, prinašanje vode in čuvanje otrok. Zaradi tega je potrebno da nov obrtni red uredi razmerje med mojstri in pomožnimi delavci, s čemer bi dobile obrtne šole šele svojo podlago. Na obrtni šoli more biti pouk le ob nedeljah in praznikih, ker Ljub-ljana ni industrijsko mesto. Večerni pouk ob delavnikih ni izvedljiv, ker delajo nekatere panoge rokodelstva do pozno v noč. Kot učne predmete je predlagal risanje, geometrijo, mehaniko, primenjavno fiziko ali naravoslovje, kemijo in osnove stavbarstva.

Nova šola bi morala upoštevati, da je mnogo pomočnikov, ki ne obvladajo nemščine in ki ne razumejo nemških tehniških predavanj. Zaradi tega bi se moralo vse razlagati v obeh jezikih, kot je to delal profesor Kersnik na prejšnji obrtno-industrijski šoli. Učenci, ki so absolvirali 3 razrede normalke naj se sprejmejo v obrtno šolo namesto da bi obiskovali ponavljalno šolo.

⁶⁵ Mestni a. Reg. I. fasc. 708, Bericht der Handels und Gewerbekammer Laibach für 1854—56, str. 73—75.

⁶⁶ Novice 1846 str. 197, 1847 str. 141; Anhang zur Laibacher Zeitung od 3. XII. 1846.

⁶⁷ Drž. zakonik 1851, str. 70.

⁶⁸ Mestni a. Reg. I. fasc. 631.

Razen tega naj se premeste v obrtno šolo tudi učenci, ki so se v ponavljalni šoli posebno odlikovali.

Te sklepe je magistrat sporočil namestništvu dne 17. marca 1854. Po nalogu ministrstva je odredilo namestništvo 29. avgusta 1854 ponovno posvetovanje z ravnateljstvom realke, h kateremu naj se pritegnejo tudi zastopniki zbornice za trgovino in obrt. Izdelal naj bi se načrt o učnih predmetih, o učbenikih in o prispevkih za nabavo učil. To se je izvršilo na sestanku z dne 23. decembra 1854, sklicanem od ravnateljstva realke.

Nerešeno je ostalo še vprašanje stroškov za vzdrževanje te šole. Ministrstvo je bilo mnenja, da morajo stroške nositi občina in rokodelci. Obenem je odklonilo predlagane remuneracije v znesku 400 gld za učitelje realke, ki bi vršili pouk, češ da bi se mogla priznati remuneracija le izjemoma za posebno vmeno in zasluge. Brez remuneracij je bil predviden letni izdatek 158 gld. Namestništvo je pozvalo dne 11. julija 1855 magistrat, naj se glede kritja tega zneska sporazume z zbornico za trgovino in obrt. Ko je zbornica odklonila vsak prispevek je prevzela ta strošek občina. Rezultat vseh navedenih posvetovanj je bil, da so bile sestavljene in od ministrstva za uk in bogočastje z odlokom z dne 6. marca 1856 odobrene »Organske določbe o nedeljski šoli za rokodelce na nižji realki v Ljubljani«, ki so vsebovale organizacijski načrt tega zavoda. Namen te šole je bil »da nudi obrtnikom, njihovim pomočnikom in učencem z zadostno predizobrazbo priložnost, da se izpopolnijo v pri njihovi rokodelski zaposlitvi nepogrešljivem znanju in dosežejo s tem napredek rokodelstva«. Učni predmeti se dele v tri grupe in sicer A. splošno, vsakemu obrtniku potrebno znanje kot 1. sestavljanje spisov, 2. računstvo in 3. zemljepis; B. Vede, ki jih potrebujejo obrtniki, ki se pečajo z upodabljanjem oblik in to 1. osnove geometrije v zvezi z linearnim risanjem, 2. stavbna umetnost in stavbno risanje, 3. prostoročno risanje združeno z modeliranjem arhitektonskih okraskov; C. naravoslovne vede kot 1. naravoslovje, 2. fizika in 3. kemija.

Vsak učenec mora obiskovati pouk o risanju, obiskuje pa lahko poleg tega v istem letu tudi pouk o predmetih grupe A in B. Pri fiziki se mora upoštevati predvsem mehanika in nauk o toploti. Pri kemiji naj se v prvi vrsti upoštevajo alkalije, železo, jeklo, baker, kositer, cink, svinec in njihove kompozicije, poleg tega še barvanje, beljenje, strojenje, milarstvo, izdelovanje stearinskih sveč, lončarstvo, opekarstvo in steklarstvo.

V to šolo se sprejemajo rokodelci in njihovi pomočniki; od učencev le oni, ki ne morajo obiskovati nedeljsko ponavljalno šolo in oni, ki dobe od predstojništva ponavljalne šole dovoljenje za obisk rokodelske šole. Učni jezik je v splošnem nemški, razlaga se pa lahko tudi v slovenščini. Pri risanju naj se uporablja po potrebi zdaj nemški, zdaj slovenski jezik, če nekateri učenci nemščine sploh ne razumejo.

Pouk traja od začetka oktobra do konca julija in se vrši ob nedeljah in praznikih od 8. do 12. ure. Ob koncu vsakega šolskega leta se vrše javni izpiti v prisotnosti predstavnikov magistrata in zbornice za trgovino in obrt.

Neposredno nadzorstvo nad to šolo je imelo ravnateljstvo realke, posredno pa zbornica za trgovino in obrt.

Pouk se je začel 6. aprila 1856⁶⁹.

Šola je uporabljala tudi učila prejšnje risarske šole delegacije industrijsko-obrtnega društva, ki jih ji je odstopila 30. aprila 1856⁷⁰. Ko se je dele-

⁶⁹ Mestni a. Reg. I. fasc. 631 in 764; Spominska knjiga str. 37 sl. Binder, Festschrift, str. 84 sl.

⁷⁰ Bericht der Handels und Gewerbekammer Laibach für 1854—56 str. 73—75.

gacija društva s sklepom z dne 19. julija 1863 razšla, je darovala nedeljski rokodelski šoli na realki tudi svojo knjižnico tehniške literature in strokovne časopise⁷¹. Poleg tega je prispevalo obrtniško pomožno društvo v Ljubljani od leta 1858 naprej letno po 100 goldinarjev za nabavo učil za revne učence⁷².

Število obiskovalcev tega pouka je bilo:⁷³

Šolsko leto	Število obiskovalcev	Od tega	
		pomočnikov	učencev
1855/56	115	32	83
1856/57	112	19	93
1857/58	127	23	104
1858/59	115	16	99
1859/60	121	21	100
1860/61	159	20	139

Pri 21 000 prebivalcih in 388 rokodelskih delavnicah, ki jih je imela Ljubljana leta 1860, je bilo število obiskovalcev te šole kar zadovoljivo. Obenem opažamo postopno upadanje števila ta pouk obiskujočih pomočnikov in močnejše naraščanje števila šolajočih se rokodelskih učencev, kar je predstavljalo zdrav pojav. Najštevilnejši obisk je izkazoval pouk o risanju.

IX. Strokovno šolstvo za tesarje, zidarje in kamnoseke

Kot že omenjeno, je dala pomanjkljiva strokovna raven zidarjev in tesarjev pobudo za ustanovitev prve mehanske šole leta 1769. Njeno prenehanje leta 1784 se je posebno v stavbarski stroki zelo občutilo. Leta 1785 je bilo v Ljubljani tako pomanjkanje zidarskih mojstrov, da so se izvrševala erarska stavbna dela z velikimi zamudami. Dne 26. julija tega leta je pozvalo okrožno glavarstvo magistrat, naj bi preskrbel izurjenega zidarskega mojstra iz sosednih dežel ali morda z Dunaja.

Dne 5. maja 1790 izdani predpisi o izpitih za zidarske, tesarske in kamnoseške mojstre v notranjeavstrijskih deželah poudarjajo, naj se ti izpiti vrše s čim večjo obzirnostjo. Izpit naj se omeji na oceno predloženega načrta in proračuna večje stavbe in na nekatera dosednji zaposlitvi kandidata ustrezajoča vprašanja iz splošnega stavbarstva, tako da se iz rešitve in odgovorov na ta vprašanja more v zadostni meri sklepati o primerni usposobljenosti za to panogo. Ti izpiti so se vršili v Ljubljani pri cestnih nadzornikih, katerim so bila poverjena stavbna dela.

Omenjeni predpisi za mojstrske izpite priporočajo, naj bi mojstri v glavnih mestih, kjer obstojajo normalke, sprejemali za učence le mladeniče s spričevalom četrtega razreda normalke, iz katerega izhajajo, da so si priučili osnove stavbarstva in da so večji računstva. V ostalem se pa bode prizadevalo, da bi

⁷¹ Mestni a. Reg. I. fasc. 708.

⁷² Binder Festschrift, str. 86.

⁷³ Bericht der Handels — und Gewerbekammer Laibach für 1857—1860 str. 117.

se risarske šole v treh glavnih mestih notranjeavstrijskih dežel razširile z uvedbo posebnega pouka ob nedeljah in praznikih, ki naj bi dvignil okus izdelkov s čemer bodo tudi zidarji, kamnoseki in tesarji imeli priliko za izpopolnitev⁷⁴.

Pouk v četrtem razredu normalke pa nikakor ni zadostoval, da bi nadomestil pravo strokovno šolo za te panoge, ki so jo sami mojstri pogrešali.

Mestni stavbenik Andrej Menini, ki je postal 1. februarja 1793 ljubljanski meščan, se je istega leta ponudil, da bo vsako nedeljo poučeval ob 10. uri dopoldne polirje, pomočnike in učence brezplačno o stavbni in zidarski umetnosti. Ker ni obvladal slovenščine se je izjavil pripravljenega, da bo za ta pouk nastavljal posebnega človeka, ki bi obvladal italijanščino in slovenščino, tako da se bo vršil pouk v slovenskem jeziku, kar je deželna vlada s pohvalo odobrila⁷⁵. Iz ohranjenih arhivskih virov ni mogoče ugotoviti, če se je ta zamisel res uresničila. Po ustanovitvi mehanske oziroma obrtno-industrijske šole leta 1815 so imeli tudi pomočniki in učenci stavbarskih panog priliko, da si pridobe koristno znanje o tehniki svoje stroke.

V tem času so morali kandidati za samostojno izvrševanje teh obrti v Ljubljani položiti strokovni izpit pri gradbeni direkciji v prisotnosti profesorja fizike na liceju, ki je bil obenem učitelj na obrtno-industrijski šoli in v navzočnosti enega mojstra zadevne stroke. Po navodilih, ki jih je na podlagi uredbe gubernija z dne 16. februarja sporočilo okrožno glavarstvo magistratu dne 5. marca 1828 je moral kandidat sestaviti pod nadzorstvom načrte, izmere in proračun o podani mu nalogi. Poleg tega je moral ustno odgovoriti na nekoliko primernih vprašanj iz splošnega stavbarstva, mehanike in aritmetike⁷⁶.

Ljubljana je bila zelo slabo preskrbljena z mojstri teh panog. Leta 1837 je bil v Ljubljani le 1 zidarski in 1 tesarski mojster, kamnoseškega pa sploh ni bilo. Zaradi dopolnitve števila teh mojstrov »v interesu javne in zasebne varnosti« je dal magistrat oglas v uradnem listu, s katerim je pozval reflektante, ki imajo kvalifikacijo v smislu gubernijske uredbe z dne 16. februarja 1828, naj se v roku treh mesecev prijavijo magistratu in predlože predpisana izpričevala. Ta razglas je bil objavljen tudi v uradnih listih v Gradcu in Celovcu. Prijavila sta se 2 prosilca za zidarsko in eden za kamnoseško obrtno pravico, za tesarsko pa se ni javil nihče⁷⁷. Da bi izločil konkurenco podeželskih zidarjev, tesarjev in kamnosekov, je izdal magistrat kmalu nato in sicer 20. septembra 1838 obrtni red za te panoge, ki je baziral na gubernijski naredbi z dne 16. februarja 1828. Ta red naglaša, da je sicer vsakemu na prosto dano, da prevzame gradbena dela na licitaciji ali v akordu, mora se pa tako delo izvršiti pod vodstvom pooblaščenega mojstra⁷⁸.

X. Podkovska šola v Ljubljani

Na Dunaju je bila leta 1767 ustanovljena veterinarska visoka šola, ki je bila dolgo vrsto let edina v Avstriji. S to šolo je bil združen tudi strokovni pouk o podkovstvu.

V Ljubljani za pouk podkovačev ni bilo poskrbljeno. Tudi po ukinitvi cehov je mogel postati podkovski mojster vsak, ki se je izučil te obrti pri mojstru

⁷⁴ Mestni a. Reg. I. fasc. 17.

⁷⁵ Mestni a. fasc. 44—45 1791—1810 (fasc. 45 N = 211, 1417 in 1474).

⁷⁶ Mestni a. Reg. I. fasc. 286 in 291.

⁷⁷ Mestni a. Reg. I. fasc. 417 in fasc. 20 1837.

⁷⁸ Mestni a. Reg. I. fasc. 417.

in je morda dopolnil svoje znanje na popotovanju. Sinovi naprednejših in predvsem premožnejših staršev so si morali pridobiti večje strokovno znanje na Dunaju. Tako izvemo iz ohranjenih arhivskih virov, da je Alojzij Bayr, sin ljubljanskega podkovača delal najprej pri svojem očetu nakar se je podal na Dunaj, kjer je po dveh letih položil na veterinarski šoli vse izpite in dobil 5. septembra 1826 diplomu za podkovskega kovača⁷⁹.

V naslednjem letu se je otvorila na podlagi gubernijske naredbe z dne 5. oktobra 1827 prva podkovska šola v Ljubljani. Do leta 1830 je izkazovala dobre uspehe. Polagoma je pa začela pešati iz razloga, ker so nekateri kovači opraščali učence ne da bi zahtevali predložitve izpričevala o obiskovanju te šole. Posledica tega je bila, da so tudi ostali obiskovalci tega pouka postopno izostali. Okrožno glavarstvo je pozvalo dne 4. septembra 1837 ljubljanski magistrat naj poroča, če ne bi kazalo zahtevati obvezno obiskovanje pouka kot pogoj za oprostitev kovaškega učenca. Magistrat je odgovoril 10. oktobra, da soglaša s to namero in da bo odredil, da se ne smejo opraščati učenci, ki se ne izkažejo, da so dovršili ta pouk. O tozadevnih ukrepih magistrata in o nadaljnji usodi te prve podkovske šole niso ohranjeni podatki⁸⁰.

Odločilen korak je bil napravljen šele, ko je odredil dekret ministrstva za trgovino in obrt z dne 14. avgusta 1849, da se ustanovi za kranjsko deželo v Ljubljani javni učni zavod za veterinarstvo in podkovstvo s polletnim tečajem. Pouk je brezplačen in se vrši v slovenskem jeziku. Obenem je bilo določeno, da ne bo od 1. julija 1851 naprej, torej po končanem drugem tečaju, na Kranjskem nobenemu dovoljen začetek izvrševanja podkovske obrti, če se ne izkaže z izpričevali o uspešnem obiskovanju polletnega tečaja na tem zavodu ali pa na enako pooblaščenemu drugemu zavodu⁸¹. Ta veterinarska in podkovska šola je bila ustanovljena od kmetijske družbe za Kranjsko. Otvorjena je bila 7. januarja 1850. Nahajala se je neposredno za rafinerijo sladkorja na Poljanah. Njen vodja je bil dr. Janez Bleiweis⁸².

XI. Čipkarska šola v Ljubljani

Čipkarstvo je prišlo k nam iz Holandije preko Češke. Uvedeno je bilo najprej v Idriji z namenom, da bi se omogočil revnim rudarskim rodbinam postranski zaslužek⁸³. Pozneje se je začelo kleklanje čipk tudi v drugih krajih. Klekljaric je bilo leta 1763 v Ljubljani 22, v nemški Komendi in v Krakovem 23, v predmestjih Kamnika 20, v Radovljici 5 in na ozemlju gosposke Logatec 2. Mnogo več jih je bilo v Idriji. Takrat se je začel zanimati za to panogo postranskega zaslužka komerčni konses. Iz njegovega zadevnega poročila z dne 30. maja 1763 posnemamo, da so čipke iz surove svile postale moderne. So pa tako drage, da si jih večina tukajšnjega plemstva ne more privoščiti. Zaradi tega so si ženske skoro v vseh plemiških hišah nabavile blazine za kleklanje in so začele izdelovati čipke. Ko to spričo naraščajočega povpraševanja ni več zadostovalo, so pritegnile k temu delu tudi »navadne« ženske moči. Nabavile so jim surovo svilo, izdelale potrebne risbe ter jih z veliko potrebnostjo naučile klekljati. Vendar se to ročno delo ni moglo dovolj razviti

⁷⁹ Mestni a. Reg. I. fasc. 292.

⁸⁰ Mestni a. Reg. I. fasc. 478, Mestni a. fasc. 48 1857 (N = 6081).

⁸¹ Mestni a. fasc. 20 1847—56, Reg. I. fasc. 556.

⁸² Anhang zur Laibacher Zeitung od 7. I. 1850; Novice 1850, I. dokladni list.

⁸³ Prim. J. Mohorič, Problematika domače obrti, v Slovenski Etnograf 1951 str. 11.

zaradi pomanjkanja surove svile, ki jo trgovci niso prodajali, da bi lažje razpečavali drage tuje čipke iz surove svile. Zaradi tega so čipkarice izdelovale čipke izključno iz grobega lanenega sukanca. Pri tem delu je igrala veliko vlogo čistoča, na katero se navadne klekljarice niso mogle ozirati, ker so stanovale in delale v tesnih prostorih polnih dima in prahu in ker so morale poleg tega opravljati vsa druga gospodinjska dela in so si s tem večkrat onesnažile roke. Bile pa niso dovolj oprezne, da bi si roke sproti umivale. Iz tega razloga od njih izdelane čipke niso bile čiste. Klekljaric je bilo tudi premalo.

To poročilo komerčnega konsesa je imelo za posledico, da se je dvor leta 1763 odločil poslati v Ljubljano dobro izurjeno učiteljico kleklanja in da je dovolil, da se za izboljšanje te panoge uporabi iz komerčne blagajne skozi 3 leta letno po 500 goldinarjev⁸⁴.

Od dvora poslani učiteljici Ani Saip je poskrbel komerčni konses stanovanje v Zoisovi hiši v Gosposki ulici (danes št. 3). V njenem stanovanju v tretjem nadstropju je bila tudi čipkarska šola, za katero je preskrbel komerčni konses potrebno orodje in material. Pouk se je začel v začetku novembra 1763. Učiteljici je bilo prepovedano sprejemanje katerekoli učnine. Ne le, da je bil pouk brezplačen, ampak je morala učiteljica plačevati učenkam skromno mezdo, ki se je zvišala v drugem in tretjem letniku. Okrožno glavarstvo je naročilo magistratu, naj razgласi otvoritev te šole v nemškem in v slovenskem jeziku.

Toda učiteljica ni izpolnila pričakovanj komerčnega konsesa. Ta naglašala v svojem poročilu z dne 18. decembra 1764, da ni imela nikoli 30 učenk, kot je bila obljubila, in da je celo več prijavljenih deklet pod raznimi pretvezami odslovila. Več kot 10 do 11 jih ni imela nikoli. Tudi ni znala poučevati. Zaradi tega je predlagal komerčni konses, da se jo odslovi ter je prosil za drugo učiteljico. Ta želja konsesa se pa ni izpolnila. Saipova je ostala na svojem mestu dokler ni bila ta šola leta 1768 ukinjena. V petih letih je izvežbala čez 200 klekljaric⁸⁵. Z namenom, da bi se zaščitila ta panoga domače obrti je prepovedal dvorni dekret z dne 7. maja 1770 uvoz vseh vrst tujih čipk. Izvzet je bil le uvoz čipk iz avstrijske Holandije⁸⁶. Na vsak način se da ugotoviti nek napredek te domače obrti v Ljubljani. Leta 1784 se je pečalo v Ljubljani s klekkanjem 74 žensk in sicer 64 v Trnovem in 10 na Tržaški cesti⁸⁷.

XII. Predilna šola v Ljubljani

Cesarski patent z dne 27. novembra 1765 je odredil, da se morajo ustanoviti predilne šole v vseh mestih in trgih, kjer še ni bilo vpeljana predenje. Čeprav naglašala patent, da je namen te odredbe dvig življenjske ravni podeželskega prebivalstva s postranskim zaslužkom iz predenja, je vendar razvidno iz patenta, da je bil njegov glavni namen olajšanje preskrbe manufakturstov-založnikov z zadostno množino cenenega prediva. Zaradi tega je bilo predenje proglašeno za prosto obrt. Onim pa, ki bi ustanovili nove »predilnice« ali pa jih stalno zalagali s surovinami je bila obljubljena izključna pravica nabave prediva⁸⁸.

⁸⁴ DAS, Commerciën-Commission lit S N 23 Vol 1, Fabriquenwesen XII.

⁸⁵ DAS, Commerciën-Commission Lit S N = 23, Vol 1, lit. 0 N = 1, Vol 1, Fabriquenwesen XII.

⁸⁶ DAS, Star. stan. a. fasc. 8 b.

⁸⁷ Mestni a. fasc. 181—183 1764—1790.

⁸⁸ DAS, Stan. a. fasc. 537 a.

V zvezi s tem patentom se je lotil tudi mestni magistrat leta 1766 ustanovitve take šole v Ljubljani. Otvorjena je bila januarja 1767. Obiskovalo jo je 30 otrok. Zalagal jo je lastnik suknarne na Selu Josip Desselbrunner. Po dveh letih je bila predilna šola ukinjena in se je predenje volne prepustilo predilnici v povečani prisilni delavnici, ki jo je tudi zalagal Desselbrunner. Predilna šola ni bila obrtna šola, ker ni bil njen namen izpopolnitev proizvodne tehnike, ampak razširjenje predenja, ki se je bilo tudi na deželi posebno razmahnilo. Zaradi tega so dobivali otroci, gojenci te šole, neko, čeprav zelo skromno mezdo⁸⁹.

XIII. Društveni izobraževalni tečajji za rokodelske pomočnike

Junija 1850 je s smrtjo profesorja Kersnika prenehala obrtno-industrijska šola v Ljubljani, nedeljska šola za rokodelce na nižji realki je pa bila otvorjena šele leta 1856. V medčasu šestih let ni bilo strokovnega pouka za rokodelski naraščaj izvzemši pouk na risarski šoli. Obstojala je torej občutna vrzel.

Po vzorcu Kolpingovih društev v Nemčiji je bilo leta 1855 ustanovljeno v Ljubljani katoliško društvo rokodelskih pomočnikov pod vodstvom duhovščine. Njegova pravila so bila odobrena dne 30. marca 1855. Namen društva je bil med ostalim tudi splošna izobrazba in strokovna izpopolnitev rokodelskih pomočnikov. Društvena pravila so določala, da se bode vršil pouk v veronauku, petju, čitanju, pisanju, spisju, računstvu, risanju, modeliranju, zemljepisju, zgodovini in naravoslovju s posebnim ozirom na razne rokodelske panoge.

Svoje prostore je imelo društvo v knežjem dvorcu v Gosposki ulici. Brezplačno so poučevali na teh tečajih profesorji in učitelji, med ostalimi tudi ravnatelj realke Miha Peternel in znani učitelj risanja Joahim Oblak. Že prvo leto je bilo 149 pomočnikov deležnih vzgoje v teh društveni tečajih. Ti tečajji so se nadaljevali tudi potem, ko je bila otvorjena nedeljska šola za rokodelce na realki⁹⁰.

XIV. Zasebni obrtni pouk

Pouk o ženskem ročnem delu se je vršil že proti koncu osemnajstega stoletja v mestih v takozvanih industrijskih šolah, ki so bile priključene splošnim šolam⁹¹. V Ljubljani se je v tem pogledu posebno odlikovala šola pri Uršulinah. Magistrat je dodeljeval nagrade za najboljše učenke te šole in sicer letno 20 goldinarjev, torej dvakrat toliko kot za nagrade pri obrtno-industrijski šoli.

Šele v devetnajstem stoletju naletimo tudi na zasebni pouk o ženskih ročnih delih. Leta 1818 se je lotila takega zasebnega pouka neka izdelovalka

⁸⁹ Mestni a. Reg. I. fasc. 17 in 55; Glej tudi poglavje »Industrija volne v Ljubljani«, Prim. tudi Vrhovec, Laibach str. 41—45.

⁹⁰ Mestni a. Reg. I. fasc. 708; DAS, namestniški a. 1855 (601—1500 št. 1093). Statistično poročilo zbornice za trgovino in obrt v Ljubljani za leto 1870 str. 354; Jubilejni zbornik katoliškega društva rokodelskih pomočnikov ob 75-letnici, Ljubljana 1930; Jože Pretnar »Obrt na ozemlju Ljudske republike Slovenije« v Ekonomski reviji 1951 str. 282, kjer je kot leto ustanovitve pomotoma navedeno 1851.

⁹¹ Gubernijska naredba z dne 7. novembra 1787 odreja, da se morajo gosposke pobrigati, da bodo ustanovljene tudi v njihovem območju tako koristne industrijske šole, ki naj bi bile po možnosti v zvezi s krajevnimi šolami (Mestni a. 195—199 1773—1790).

okrasja za ženske obleke in trgovka s takim blagom. Bila je to Terezija Ludwig, ki se je tega leta priselila v Ljubljano iz Gradca. Razglasila je oktobra 1818⁹² da bo (kot dotedaj v Gradcu) poučevala deklice v ženskih ročnih delih, da bodo v tem dobro izurjene in s časom postale koristne državljanke. Poučevala bo razne vrste pletenja, šivanje, vezenje, kvačkanje in podobno. Pripravljena je vzeti deklice iz oddaljenih krajev tudi na stanovanje in hrano. Šest deklic revnih staršev v starosti najmanj 12 let je pripravljena poučevati brezplačno. Šola se je nahajala v njenem stanovanju v prvem nadstropju hiše na Starem trgu, danes št. 21. Iz samega razglasa je razvidna špekulantska usmerjenost te podjetne ženske, ker so morale vse deklice, razen omenjenih 6 hčera revnih staršev, plačevati za ta pouk, izdelovale so pa blago, ki ga je ta »učiteljica« kot producentka in trgovka prodajala. Ta šola ni imela torej vzgojnega značaja, ampak namen izkoriščanja mladoletnih delavk, ki so morale ne le delati brezplačno, ampak plačati še učnino.

O tej »šoli« ni drugih vesti, tako da ne vemo, če se je ta špekulacija obnesla ali ne, kljub temu, da je imela za ta pouk oblastveno dovoljenje. Dne 1. oktobra 1849 je prosil neki Adam Greil za dovoljenje pouka o merjenju in krojenju ženskih oblačil. Njegovo prošnjo je magistrat odbil že 2. oktobra, češ da bi postal tak pouk leglo za šušmarstvo v škodo legitimnih obdavčenih izdelovalcev ženskih oblačil. Magistrat je smatral za svojo dolžnost, da že v kali zatre take poskuse, ker je dobil s odlokom ministrstva z dne 25. avgusta 1848 navodilo, naj resno nastopa proti šušmarstvu⁹³.

Zaključek

V vseh šolah za rokodelce v Ljubljani se je vršil v tem razdobju pouk le ob nedeljah in praznikih. Bil je zaradi tega pri takratnih prometnih razmerah dostopen le naraščaju ljubljanskih rokodelcev. Mehanska oziroma obrtno-industrijska šola na liceju od leta 1815 do 1850 je bila edina šola za elementarni tehnološki pouk rokodelskih učencev in pomočnikov vseh panog na slovenskih tleh in celo prva v celi Avstriji, ki ji je sledila podobna šola na realki. V Trstu leta 1854 ustanovljena navtična šola je imela le namen vzgojitve pomorsko-trgovskih strokovnjakov. V tem mestu je obstojala poleg tega od leta 1818 naprej katedra za civilno arhitekturo in od leta 1819 naprej nedeljska risarska šola za rokodelce na realni akademiji⁹⁴. V Celovcu so pa šele leta 1843 začela od delegacije n. a. industrijskega društva organizirana popularna tehnološka predavanja⁹⁵.

Poleg nedeljskih obrtnih šol so v Ljubljani mnogo prispevale za kakovostni dvig rokodelske proizvodnje tudi tehnološke zbirke muzeja in obrtno-industrijske razstave, ki jih obravnavamo posebej. Za rokodelce same si je pa pridobil nevenljive zasluge dr. Janez Bleiweis kot urednik prvega strokovnega lista v slovenskem jeziku. Bile so to kmetijske in rokodelske Novice, ki so začele izhajati kot tednik leta 1843 in ki so z veliko vnemo izpodbujale vse rokodelske panoge k napredku.

Ivan Slokar

⁹² Intelligenzblatt zur Laibacher Zeitung 1818 N. 79.

⁹³ Mestni a. fasc. 20 1849. N = 6613.

⁹⁴ Lowenthal II. 154 II. str. 154.

⁹⁵ Hermann, Geschichte Kärntens III/3 131 sl.

Zabilješka o razgovoru Predsjednika Wilsona s predstavnicima Slovenaca

(Pariz, 25. IV. 1919)

U »Diplomatskom arhivu« Državnog sekretarijata za inostrane poslove u Beogradu (fond Delegacije na Pariškoj mirovnoj konferenciji 1919 g.) nalazi se odulja zabilješka dra Ivana Švegela (Paris, 26. IV. 1919), napisana na njemačkom jeziku. U njoj je zabilježen tok razgovora trojice predstavnika Slovenaca s predsjednikom SAD W. Wilsonom, i to: dra I. Švegela, dra Gustava Gregorina i dra Bogumila Vošnjaka. Švegel je u to vrijeme, na Pariškoj mirovnoj konferenciji, bio na radu u Delegaciji Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, u njejoj mnogobrojnoj a znatno manje djelotvornoj i uspješnoj Sekciji za štampu. Vrsno vladajući engleskim jezikom i dobro poznavajući Amerikance (bivši austro-ugarski konzul u Chicagu), Švegel je služio Delegaciji — i prije i kasnije — kao neki »oficir za vezu« s američkom delegacijom. Tako je i ovdje — dakako sa znanjem i odobrenjem vrhova Delegacije (Pašić-Trumbić) — uspostavljao vezu sa Wilsonovom okolinom i pritom mu je pošlo za rukom da dodje do sastanka i sa samim Predsjednikom i, ujedno, šefom američke delegacije na Konferenciji. Gregorin je kao tršćanski djak (rodом iz Sežane), te, kasnije, tršćanski vijećnik u Trstu i zastupnik u Carevinskom vijeću u Beču dobro poznao prilike u Trstu, Slovenskom Primorju i Istri, a Vošnjak, pak, oko Gorice, svog mjesta školovanja.

Od samog početka Konferencije (januar 1919), šefove američke, britanske i francuske delegacije (Wilsona, Lloyd Georgea i Clemenceaua) najviše je zanimalo i brinulo pitanje Njemačke, dok je sudbina bivše Austro-Ugarske, u prvom redu pitanje razgraničenja s novim sušjedom na Jadranu, privlačilo jedino pažnju talijanske delegacije. Zato je šef talijanske delegacije V. Orlando tek 3. IV. izložio ostaloj trojici (u t. zv. »Vijeću četvorice«) talijanske želje: izvršenje tajnog Londonskog ugovora (1915) i — povrh toga — Rijeka, a upravo oko Rijeke kristalizirale su se zatim, diskusije u Vijeću, jer je Wilson odlučno bio protiv toga da je prepuste Italiji. Pri takvom je stavu ostao i pošto je Orlando (19. IV) izložio tri glavna talijanska zahtjeva, dok su Lloyd George i Clemenceau samo ponavljali da su vezani spomenutim ugovorom. Do vrhunca zaoštrenosti (Wilsonov manifest, Orlandov odgovor i demonstrativno povlačenje glavnih talijanskih delegata sa Konferencije) došlo je u vrijeme (druga polovica aprila), kad Wilson prima predstavnike Slovenaca (Švegela, Gregorina i Vošnjaka), o čemu i govori ova zabilješka.

* * *

»Am 25. April 1919 V. M. wurde ich in meiner Wohnung im Hotel Continental von Captain Stuart Montgomery, U. S. A., aufgesucht, welcher mir mitteilte, dass Präsident Wilson um 11¹⁵ für einige Minuten Zeit habe, um mich zu empfangen und über slovenische und jugoslawische Angelegenheiten zu sprechen, wenn ich sofort zu ihm hinkommen wolle. Die Einladung erfolgte auf Veranlassung des Vertrauensmannes des Colonel House¹, des amerik. Botschaftsrates Arthur Hugh Frazier², welchen ich einige Tage früher in Begleitung von Dr. Gregorin und Dr. Vošnjak besucht und, ebenso wie andere Amerikaner vorher, darauf aufmerksam gemacht hatte, dass der Präsident bisher noch immer

¹ Edward M. House, Wilsonov savjetnik i član američke delegacije na Konferenciji.

² Arthur Hugh Frazier, savjetnik američke ambasade u Parizu, pridodat House-u.

keinen Angehörigen des slovenischen Volkes in Paris gesprochen habe. Ich suchte sofort wieder die beiden genannten Herren Landsleute, weil sie des Englischen mächtig sind, und mir daran lag, die wenigen uns gebotenen Augenblicke durch einen möglichst direkten und raschen Kontakt mit dem nur Englisch sprachenden Präsidenten im Interesse unserer südslavischen Sache auszunutzen. Dieser Wunsch ist auch vollkommen gelungen und unsere Konversation mit dem Präsidenten, welcher uns auf das liebenswürdigste empfing und sich in ebenso ungezwungener wie eingehender Weise mit uns unterhielt, dauerte, trotzdem bereits weitere Besuche warteten, über eine halbe Stunde.

Als Gesamteindruck kann ich den der herzlichen Teilnahme und des aufrichtigen Wohlwollens feststellen, die Mr. Wilson dem Entstehen, der Entwicklung und den äusseren Schwierigkeiten unseres Staates entgegenbringt; eine Feststellung, bei der man sich immer die Verdienste vor Augen halten muss, die sich dazu unsere Landsleute und ihre ausgezeichneten Führer in Amerika erworben haben.

Ich begann das Gespräch damit, dass ich dem Präsidenten für die Gewährung der Audienz dankte und ihn daran erinnerte, dass von dem Volke der Slovenen, dem nordwestlichen Zweige der Jugoslaven, 1 1/2 Millionen in Europa und fast 200 000 in der Ver. Staaten leben, vorzüglich in den Staaten New-York, Pennsylvania, Ohio, Illinois, Minnesota, Colorado und Montana, wo sie sich durch Tüchtigkeit und Ordnung in amerik. Wirtschaftsleben Anerkennung verschafft, und auf geistigem Gebiete schon fünf Bischöfe der kathol. Kirche in Amerika geliefert haben, darunter den Pionnier des Nordwestens, den Gründer der Diözese Sault Ste. Marie & Marquette, den Apostel der Indianer und Verfasser ihrer Grammatik, den grossen Bischof Friedrich Baraga, nach dem eine Stadt und eine Grafschaft (County) im Staate Michigan benannt worden sind. In Europa habe unser Volk das ganze Alpengebiet westlich und südlich der Donau besessen und mit den Tschechen in direkter Landverbindung gestanden, bis es, während es nach Osten die andrängenden Barbaren und Türken von der westlichen Civilisation abwehrte, im Rücken von den Deutschen angegriffen, Stück für Stück seines Territoriums in den Alpen verlor, sich aber doch im Laufe dreizehnhundertjähriger Kämpfe in seinem heutigen Gebiete zu halten vermochte, auf dem es dem Vordringen der Deutschen an das Mittelmeer den Weg verlegt und das europäische Gleichgewicht verteidigt.

Der Präsident, welcher diesen kurzen und, wie er bemerkte, ihm zum Teile neuen Linien des Bildes interessiert folgte, wandte sich dann von selbst der Frage zu, von der er wusste, dass sie ebenso uns am Herzen liegt wie sie in diesen Tagen seines Offenen Briefes in der italienischen Frage³ seinen eigenen Geist beschäftigt hat, indem er auf das Problem unserer Grenzen gegenüber Italien zu sprechen kam. Wir drückten unsere Genugtuung und unseren Dank für seine Abwehr der unmässigen italienischen Ansprüche aus, die verhindert habe, dass über eine Million Jugoslaven den Italienern hingeopfert werden, baten ihn aber zu bedenken, dass auch nach seinem, von den Italienern zurückgewiesenen Vorschlage⁴, und angesichts der Dispositionen, die für unsere Nordgrenze in Kärnten, Steiermark und Ungarn zu bestehen scheinen,

³ To Wilsonovo »Otvoreno pismo« odštampano kod F. Šišića, Jadransko pitanje na Konferenciji mira u Parizu. Zbirka akata i dokumenata, Zagreb 1920, str. 29—32. U njemu W. ponavlja svoje argumente, upotrebljene u diskusijama vođenim u »Vijeću četvorice« i odlučno odbija da Rijeku prizna Italiji, jer ona »treba da služi kao trgovačko izvozno i uvozno izlazište ne Italiji, nego teritorijama na istoku i sjeveroistoku te luke: Ugarskoj (Madjarskoj), Češkoj, Rumuniji i državama nove jugoslavenske skupine.«

⁴ Orlando je odmah odgovorio Wilsonu i otklonio Wilsonove prijedloge.

ca 400 000 Slovenen Gefahr laufen, von ihren jugoslawischen Brüdern getrennt und vernichtet zu werden, während gleichzeitig auch das uns verbleibende Oberkrain politisch und wirtschaftlich abgeschnitten und lebensunfähig gemacht würde.

»Ich erkenne diese Argumente vollkommen an«, sagte der Präsident, »aber hier soll eben die League of Nations eingreifen und die Vergewaltigung von Minoritäten durch andere grosse Nationen verhindern«. Man konnte nicht umhin, das grosse Vertrauen wahrzunehmen, wenn man es auch nicht zu teilen vermag, das Mr. Wilson dem zukünftigen Wirken der League of Nations entgegenbringt. Er meinte: »In that respect we shall insert into the Covenant a few very strong points — wir werden diesbezüglich einige sehr starke Garantien aufnehmen, Bevölkerungsteile, welche sich bedrückt fühlen, werden an die League of Nations appellieren können.« Ich meine nur, dass es noch sehr die Frage ist, ob der Völkerbund im Stande sein wird, seinem Urteile Autorität zu verschaffen, den Fall vorausgesetzt, dass es der Minorität gelungen ist, dasselbe überhaupt anzurufen, was bei den Machtmitteln der heutigen staatlichen Organisationen, die, wie wir sahen, in diesem Kriege durch vier Jahre Bruder gegen Bruder in den Kampf zu senden vermochten, noch zu bezweifeln ist. Ich habe bei einer anderen Gelegenheit Dr. Gregorin gegenüber den Amerikanern mit Recht den Einwand machen gehört: Wenn uns die League of Nations später im Wege eines Processes die verlorenen Brüder zurückgeben soll, warum will man dann diesen ganzen Umweg machen und nicht lieber gleich den richtigen Weg einschlagen, der den von Wilson verkündeten Prinzipien entspricht, für die sich nirgends eine bessere und leichtere technische Durchführungsgelegenheit bietet, als an der slovenisch-italienischen Grenze? Auch Mr. Wilsons gestrige Antwort auf eine ähnliche Bemerkung war der Hinweis auf Italiens Wunsch nach strategischen Grenzen. Hier machte Dr. Vošnjak die Bemerkung, der Krieg habe gezeigt, dass die beste strategische Grenze eben die Soča sei, jedenfalls eine bessere Grenze, als jene neue, längere, welche die Italiener im Londoner Pakte⁵ gezogen haben, und welche im istriatischen Karste keine starke Verteidigungslinie aufweist. Die italienische Begründung mit der dort verlaufenden Wasserscheide zwischen den Gewässern des Adriatischen und Schwarzen Meeres hat keinen Wert. Es gibt kaum einen Platz auf der Landkarte, wo man nicht irgend eine Wasserscheide feststellen und deren weitere Konsequenzen konstruieren kann.

Wie der Präsident des Näheren beschrieb, schwebt ihm eine Grenzlinie vor, die die Mitte Istriens durchschneidet und als welche die amerikanischen Experten wahrscheinlich die Raša, die alte Römergrenze, vorschlagen würden⁶. Wie dann die Linie weiter nördlich verlaufen soll, darüber ist er noch zu keinem Schlusse gekommen. Hier wäre es, da die Angelegenheit wahrscheinlich noch einige Zeit der Erledigung harren wird, vielleicht noch möglich, einen Versuch zur Rettung von Görz zu unternehmen, da sonst mit Görz auch das ganze Soča-Tal zu Italien fallen wird und auch Idria verloren gehen könnte. Bezüglich Fiume drückte sich der Präsident ganz entschieden dahin aus, dass es nicht zu Italien kommen dürfe. Er zeigte eine ziemlich genaue Kenntnis

⁵ Tekst ugovora: B. Krizman — B. Hrabak, Zapisnici sa sednica delegacije Kraljevine SHS na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919—1920, Institut društvenih nauka, Odeljenje za istorijske nauke, Serija III-Gradja, Beograd 1960, str. 305—307. O njemu vidi djelo M. Marjanovića: Londonski ugovor iz godine 1915. Prilog povijesti borbe za Jadran 1914—1917, Izdanje JAZU, Zagreb 1960.

⁶ To je t. zv. »Wilsonova linija«.

der Verhältnisse, der Karte und der geographischen Namen der dortigen Gegend. Er sagte, er habe in seinem Arbeitszimmer eine Reliefkarte, welche die steilen Uferformationen der adriatischen Küste klar zum Ausdruck bringe, und welche Lügenhaftigkeit der italienischen Behauptung klar erweise, dass unserem Staate auch ohne Triest, Fiume, Zara und Sebenico noch ein Dutzend vorzüglicher Häfen, wie Makarska, Erzenovi in denen in Wirklichkeit nur Fischerboote anlegen können, übrig bleiben. Ich machte den Präsidenten darauf aufmerksam, dass auch Fiume, als zweiter Hafen nach Triest, den Italienern zwar deshalb von grösster Wichtigkeit scheine, um unseren Staat wirtschaftlich vollkommen vom Adriatischen Meere abschliessen zu können, dass es aber an und für sich vom technischen Standpunkte auch kein erstklassiger Hafen sei und schwer je zu einem solchen gemacht werden könnte, wegen der Tiefenverhältnisse, welche sofort vom Ufer auf 70 Meter hinabgehen und den Bau von Molos sehr kostspielig machen. Die ungarische Regierung hat, um Oesterreich Konkurrenz zu machen, das Möglichste getan, um Fiume auszugestalten, konnte aber doch gegenüber Triest nichts ausrichten, welches der grosse Hafen der Adria sei und bleiben werde, wenn es nicht verurteilt werde, unter italienischer Herrschaft zu Grunde zu gehen. In diesem Falle könnte sich allerdings die Lage ergeben, dass es von einem südslavischen Fiume vorübergehend aus dem Felde geschlagen würde, und auch um dieser Eventualität vorzubeugen, wollte Italien den südslavischen Besitz von Fiume mit allen Mitteln verhindern.

Wenn von Fiume gesprochen wurde, vermochte es der Präsident, bei aller Milde seines Tones nicht zu verhindern, dass man ihm eine innere Erregung über die Italiener ansah, besonders als er von »that unanimously elected fellow« sprach, in dem wir sofort den Herrn Ossojnack⁷ erkannten, dem der Präsident, als die Italiener ihn als »einstimmig erwählten Abgeordneten von Fiume« vorstellten, erklärte, wenn er einstimmig erwählt sei, dann habe man dies jedenfalls nur dadurch erreichen können, dass man die Slaven von Fiume mit Gewalt an der Abstimmung verhinderte. Der Präsident lachte, als er beifügte: »Sie hätten sehen sollen, wie verblüfft er war.«

Mr. Wilson sagte, es sei ihm wohlbekannt, dass die Magyaren das italienische Element in Fiume erst in jüngster Zeit künstlich grossgezogen hätten. Ich sagte: »Natürlich, noch im Jahre 1848 zählte die Stadt blos 700 Italiener. Aber dasselbe ist der Fall bei Triest und Görz, wo besonders seit der Gründung des Dreibundes Deutschland eine Bevorzugung des italienischen Elementes von der Wiener Regierung verlangte, und nun sollen wir wegen 15 000 Italiener, welche sich dergestalt in der Stadt Görz gebildet haben, die ganze, rein slavische Bevölkerung der Provinz Görz von 155 000 Seelen verlieren!« Im Gedanken an Klagenfurt und Marburg bemerkte ich ihm, dass überhaupt in allen slavischen Ländern des früheren Oesterreich-Ungarn die Städte niemals der natürliche Ausdruck des umgebenden Landes, sondern sozusagen sein Gegensatz waren, die Zwingburgen, denen Beamtentum, Offiziere, liberale Berufe, Gesellschaft, Geschäftsleute, Industrielle, Angestellte, Lehrer einen den unwissenden Fremden irreführenden, deutschen oder magyarischen, jedoch oberflächlichen Anstrich gaben, der mit dem Eintritt normaler Verhältnisse verschwinden wird, wie der Winterschnee. Diese, anfangs etwas schwierige, fremdartige Erkenntnis haben sich nunmehr wohl alle mit dem Gegenstand beschäftigten amerik. Experten zu eigen gemacht.

Nicht ganz klar schienen mir die Informationen zu sein, die Mr. Wilson über die Provenienz des bisherigen Fiumaner Handels besitzt, was bei der

⁷ Andrea Ossojnack, zastupnik Rijeke u ugarskom parlamentu.

Mangelhaftigkeit der bezüglichen Statistik und den darauf aufgebauten Entstellungen der Italiener nicht zu verwundern ist. Bekannt ist, dass die letzteren auf die konservative Äusserung des Ministers Dr. Trumbić hin, dass 50 % des Fiumaner Handelsverkehrs auf die jugoslawischen Gebiete entfallen dürften, mit der in der Pariser Presse verbreiteten bestimmten Erklärung des Dr. Ossojnack antworteten, unser Anteil betrage 7 %. Mr. Wilson sprach uns die Meinung aus, dass nicht nur ungarischer, sondern auch rumänischer Handelsverkehr über Fiume gehe. Rumänisches Getreide und Petroleum, soweit es den Seeweg nimmt, hat doch die Häfen des Schwarzen Meeres bei der Hand. Fiume wird in Zukunft allein mit dem aufblühenden Handel seines jugoslawischen Hinterlandes genug zu tun haben. Mir scheint eine möglichst genaue ziffernmässige Aufklärung dieses Sachverhaltes wichtig, weil sie die Amerikaner veranlassen könnte, von der geplanten Eventualität einer Internationalisierung Fumes als autonomer oder gar von Jugoslawien anabhängiger Freistadt wieder abzugehen. Auch uns gegenüber erwähnte der Präsident diese Möglichkeit als Ausweg. Ich bezeichnete sie als politisch bedenklich und nur dann annehmbar, wenn gleichzeitig Triest samt der Halbinsel Istrien, ebenso internationalisiert und dann womöglich unter amerikanische Verwaltung gestellt werde, als Modus des gleichzeitig unserem jungen, der Ruhe bedürftigen Staate an der Westgrenze Sicherheit schaffen und materiellen Fortschritt mit Hilfe Amerikas verbürgen würde. Präsident Wilson zeigte sich diesem Gedanken nicht abgeneigt, nur meinte er, seine Landsleute würden sich auf dauernde europäische Engagements nicht einlassen wollen. Ich sagte darauf, die Welt sei kleiner geworden, die Verbindungen so vielfältig, dass Amerika seine frühere Isolierung, mit der es in diesem Kriege bereits gebrochen habe, nicht werde aufrecht halten können. »America has come here to stay, Amerika ist gekommen, um zu bleiben«, und er schien durch seine Aufnahme diese Auffassung zu teilen. Und von allen Konfliktpunkten Europas — Konstantinopel nicht ausgeschlossen — scheint mir keiner so wichtig wie die Adriafrage, welche sich zum entscheidenden Problem der Friedenskonferenz gestaltet⁸. Triest, ein Hafen, liegt gleichzeitig auch beinahe im Herzen Europas und wird immer das Ziel deutscher Wünsche bleiben, denen die italienische Politik und Besitzergreifung fast bewusst zu Hilfe kommt. Das hat Wilson erkannt und auch die seit dem Waffenstillstande zwischen den Deutschen und Italienern bereits erfolgten Anknüpfungen sind ihm nicht verborgen geblieben. Ich wies ihm darauf hin, dass Napoleon, als er, mit vorseilenden Instinkte, vor 100 Jahren Illyrien gründete, demselben Triest als Hafen und als Hinterland selbst einen Teil von Tirol zuwies, bis Lienz. (Wenn man wollte, könnte man hier auch wieder von Wasserscheide reden). Wilson meinte lachend: »Ich wünschte, ich hätte die Macht Napoleons.« Hier war Gelegenheit für ein Kompliment, das ich mit voller Ueberzeugung vortrug. »Ihr Wort, Herr Präsident, wird weiter wirken, als das Schwert Napoleons. Das, was Sie vorgestern über Fiume geschrieben haben, geht in seiner Anwendung weit über diesen Gegenstand hinaus und erweckt in uns die Hoffnung auf eine bessere Menschheit, welche sich von dem kurzichtigen Egoismus befreit haben wird, für den gegenwärtig eben Italien ein Beispiel ist.«

»Das hoffe auch ich«, fiel darauf der Präsident mit Wärme ein, und er setzte dann auseinander, wie man die praktische Verwirklichung dieser idealen Ziele nicht mit einem Male, sondern nur stückweise einem widerstrebenden

⁸ Više o tome: B. Krizman, *Jadransko pitanje pred »Vijećem četvorice«* Pariške mirovne konferencije, »Anali Jadranskog instituta JAZU«, Zagreb 1961, sv. 3, str. 419—468.

Gegner abringen könne. Er gebrauchte dabei das Bild, dass man, um die Menschen die Richtung ihres Weges ändern zu machen, sie nicht plötzlich scharf um die Ecke drehen, sondern langsam auf einen anderen Weg führen muss. Dies sei der Fall mit Italien, das sich jetzt aller Einsicht zu verschliessen scheine und die Durchführung des Londoner Paktes (und noch mehr!) verlange, den er, eine von mir hingeworfene Zwischenbemerkung aufnehmend, zustimmend als »hold up« (Erpressung) bezeichnete. Wenn dieser Pakt nicht da wäre, an dem Amerika keinen Anteil habe und den es nicht anerkenne, zu dem sich England und Frankreich bekennen müssen, obwohl sie, nach seiner Ansicht, lieber nicht durch ihn gebunden wären (»they would rather be out of it«), so würde er, der Präsident, sich gerne für unsere ganzen Territorialansprüche an der slovenischen Grenze einsetzen, da er ihre Berechtigung anerkenne und einsehe, dass wir nichts anderes fordern als die Grenzbestimmung nach klar erkennbaren nationalen Linien. »Bestehen Sie hier nur auf der Durchführung eines gerechten Plebiscites, das ist alles, worum wir Sie bitten,« fiel hier, mit bittenden Händen, Dr. Vošnjak ein.

Unser Gespräch, das so rasch dahinfloss und so viele Gegenstände berührte, dass selbst heute, unter dem unmittelbaren Eindrucke, mein Bericht keinen Anspruch auf vollständige Wiedergabe, wohl aber auf volle Wahrheit alles Gesagten machen kann, hatte so lange gedauert, dass wir uns schon zum Weggehen erhoben hatten, dann aber wieder längere Zeit im stehenden Gespräche verblieben waren, an dem der Präsident wirklich so interessiert war, dass er einmal die Bemerkung machte, er möchte sich mit uns noch länger unterhalten. Für seine Stimmung bezeichnend war auch der familiäre Humor, mit dem er von seinen Erfahrungen aus des Umgegend von New-York erzählte, wo er stundenlang herumgewandert sei, ohne ein englisches Wort zu vernehmen, ohne daraus Zweifel über den amerikanischen Charakter dieser oder anderer amer. Städte abzuleiten.

Beim Fortgehen machte ihn noch Dr. Gregorin in einfachen und warmen Worten auf die Verfolgungen und Bedrückungen aufmerksam, denen unser Volk in den von den Italienern besetzten Gebieten ausgesetzt ist, auf die Verhaftungen und Deportierungen nach Sardinien unserer Intelligenz und lokalen Führer, welcher beraubt, die Bevölkerung in einen Zustand der Anarchie und Verzweiflung zu verfallen drohe, wie er schon grosse Teile Europas kennzeichnet. Man war nicht in Zweifel, dass sich der Präsident diese Schilderung zu Herzen nahm und dass er sie, sowie alles, was wir ihm vortrugen, nicht nur anhörte, sondern zu hören wünschte.

Zum Schlusse bat ich ihn noch, ein künstlerisches Album mit vielen Tausenden von Unterschriften, welches die slovenischen Mädchen seiner Tochter gesandt haben, in deren Namen übernehmen zu wollen, da Miss Wilson selbst, welche für die amerikanischen Soldaten an der Front singt, noch für längere Zeit nicht nach Paris kommen wird.

Ich war bemüht, unsere Audienz so zu gestalten, und während der ganzen Zeit die Konversation so zu führen, dass wir den Präsidenten, den von allen Seiten bestürzten Schiedsrichter der Welt, nicht zu sehr mit den uns naheliegenden Einzelheiten, Klagen und Wünschen angehen und dadurch seine Natur sogleich zur Zurückhaltung drängen, sondern nur durch unser Gespräch zu seiner Aufklärung, sowie durch den Gebrauch seiner Sprache und durch angenehme Formen bei der ersten Begegnung zu einem günstigen Eindrucke und zu seinen Sympathien für die Slovenen beitragen würden, die sich dann von selbst in seine umso wärmere Vertretung unserer Interessen im gegebenen Zeitpunkte umsetzen werden.«

Dr Bogdan Krizman

PROBLEMI ZA DISKUSIJO

O NEKATERIH KRIVIH PRIJEMIH V POLITIČNEM ZGODOVINOPISJU*

Moja razčlemba »Hegemonistične prekonstrukcije jugoslovanskega kongresa v Ljubljani leta 1870« v prejšnjem »Zgodovinskem časopisu«¹ je prizadela nekaj udomačenih prijemov v našem političnem zgodovinopisju poprijateljeve dobe. V njihovo obrambo je kar v isti številki takoj za mojim² objavil dr. Fran Zwitter izrazito »omnibusni« sestavek »Nekaj problemov okrog jugoslovanskega kongresa v Ljubljani«, ki je ves izšel iz njegovih številnih »pomislekov« do »nekaterih mojih tez in pogledov ter [do vsega?] načina obravnavanja problemov«. Te pomisleke je dr. Zwitter poudaril v drugem stavku svojega uvoda, medtem ko je v prvem zgolj na splošno priznal, da moja »razprava opozarja na nekatera doslej neznana dejstva in doslej neupoštevane momente ter korigira nekatera mnenja v dosedANJI literaturi«.

Njegovi pomisleki v nadaljnjih šestih razdelkih »odgovora« pa so skrbno naravnani tako, da ne bi zadevali naravnost v jedro moje »razčlembe«, kateri je predmet Radojčičeva prekonstrukcija z njeno recepcijo pri Prijatelju in z njenim prevzemom v Prijateljevi »šoli« (kakor označujem poprijateljevo politično zgodovinopisje predvsem zaradi njegove vezanosti na Prijateljevo gradivo in problematiko). V pravi polemiki bi od polemičnega nasprotnika smel in moral pričakovati, da bo predvsem do tega središča mojega razpravljanja ali razčlembé zavzel nedvoumno stališče. Dr. Zwitter pa se je temu ognil nasploh tako, da je v začetku zamenjal predmet razpravljanja, in se mu ogiba tudi v nadaljnjem »odgovoru« tako, da si more tudi prav prizadeven bralec komaj ustvariti neko le megleno predstavo, na katere prvine moje »razčlembe« se nanaša njegovo uvodno »priznanje«.

I. O zamenjavi predmeta razpravljanja

Z jasnim namenom, da bi čim bolj oslabil vtis moje »razčlembe«, jo je dr. Zwitter kar potisnil z »odra« obravnave v neko »zakulisno« temo, kjer je njegov bralec ne more videti — niti ne opaziti, kako ji je pisec obrnil hrbet že v svojem tretjem stavku, ki ga zavaja drugam takole: »Kdor v dr. Kermaunerjevi razpravi... išče, kakšna je njegova razlaga vse [!] problematike okrog

* D. Kermavner nadaljuje tu polemiko iz lanskega letnika ZČ (gl. op. 1 in 2); uredništvo ni hotelo oteževati diskusije, posebej ker je v njej druga stran njegov član; zato bo — po želji avtorja — izšel odgovor prof. dr. Zwitterja v prihodnjem letniku ZČ; ne glede na vse to pa se ne moremo sprijazniti z ostrino, ki se je zdela potrebna avtorju in ki je kljub opozorilom redakcije ni opustil.

¹ ZČ XVI/1962, str. 81—144.

² ZČ prav tam, str. 145—170.

ljublanskega kongresa [a razložiti sem hotel samo njeno hegemonistično prekonstrukcijo!], jo bo našel kmalu po začetku razprave v njegovi oznaki nasprotujočih si tez Matije Mrazovića in Svetozara Miletića. «Tu meri dr. Zwitter k moji uvodni »oznaki« novega političnega položaja v jeseni 1870 in z njim zvezanih političnih zamisli obeh nasprotujočih si političnih mislecev — Mrazovića z njegovo novo hrvaškoslovensko politiko in Miletića kot njenega nasprotnika; od te izhodiščne »oznake« (na tretji do četrti strani moje razčlenbe) sem se brž (na str. 85) obrnil k Radojčiću z očitanjem, da ni »podal Miletićevih misli takšnih, kakršne so bile,« nato pa sem »preostalih« 60 strani posvetil vsem »operacijam«, ki so sestavljale hegemonistično prekonstrukcijo. In vendar si mora nič hudega sluteči bralec Zwitterovega »odgovora« misliti, da se na teh 60 straneh pravzaprav ne oddaljim od tistega izhodišča, ko še po kratkem povzetku moje »oznake nasprotujočih si tez Mrazovića in Miletića« bere (še na prvi, t. j. 145. strani): »Dr. D. Kermauner pozneje ne govori več mnogo [?] o Mrazovićevelem stališču [pač »po potrebi«!], vedno znova pa se vrača na stališče Svetozara Miletića [ki sem ga imel res razlog prav obilo navajati in z njegovimi izjavami rušiti prenekatero bistveno prvo Radojčičeve prekonstrukcije in njenih »razrastkov« pri Prijatelju in pri njegovi »šoli«], tako da je [te tri besedice prekrivajo prav znaten logičen preskok čez prekonstrukcijske »operacije«] mogoče označiti njegovo koncepcijo [?] tega stališča za enega vogelnih kamnov vse [!] njegove polemike.« Nato pušča dr. Zwitter v prvem razdelku svojega »odgovora« popolnoma v nemar ostale moje »vogelne kamne vse ... polemike« in se osredotočuje k temu »vogelnemu kamnu« s konstrukcijo, ki naj bi izkazala, da sem ta »kamen« pravzaprav »izmaknil« — njemu!

Gotovo je tudi to eden izmed načinov informirati svet, da se dr. Zwitter strinja z mojim prikazovanjem Miletićevega stališča, toda prav tako gotovo je tudi, da tak način ne spada v nobeno polemiko, ki naj bi se odvijala v okviru »fair play-a«, obveznega na znanstveni ravni.

Osnova te Zwitterove konstrukcije je — prava hitroprstniška! — odstranitev prvega vira za spoznavanje Miletićevega stališča, t. j. njegovih člankov ali pa tudi navedkov iz njegovih člankov. Ko je dr. Zwitter omenil mojo »koncepcijo« Miletićevega stališča kot »vogelni kamen«, je namreč brž omejil bračev pogled le na poznejša profesorska razpravljanja o Miletićevem stališču, kakor da bi bilo le iz njih mogoče črpati informacije o njem: »Te koncepcije Miletićevega stališča ni najti v nobeni od treh publikacij, ki dr. Kermauner proti njim polemizira«, namreč niti v Radojčičevem prvem članku, niti v Prijateljevem prikazu, niti v Radojčičevem drugem članku. Ko dr. Zwitter nato — na drugi strani (str. 146) svojega »odgovora« — opozarja na pomanjkljivo ali »zelo nedoločeno« Radojčičevo podajanje Miletićevega stališča in pa na neko zmedo v Prijateljevem podajanju, sledi pri tem moji razčlenbi — kar nekako nejasno tudi sam priznava — toda zamlčuje, da bralec pri Prijatelju ni navezan samo na njegovo podajanje, marveč da najde v njem tudi povzetek Jurčičeve polemike proti Miletiću z nekaj navedki iz njegovih člankov in v Mrazovićevehih pismih Antonu Tomšiču tudi neke prvine Mrazovićeve polemike proti Miletiću. Dr. Zwitter pač ne bo mogel tajiti, da nam Jurčičeva in Mrazovićeve »koncepcija« posredujeta neko umevanje Miletićevega stališča, a obenem z Miletićevimi članki in navedki iz njih kot prvega vira je »odstranil« tudi ti dve »koncepciji«, ki sta najbližji prvemu viru, ker sta mu sodobni. Ko vsega tega ne bi bil prikril bralcu, tedaj kajpak dr. Zwitter ne bi bil mogel preiti v svoj diskvalifikacijski napad name s prečudno »ugotovitvijo«, češ da »nikjer ne navajam literature [!] za svojo razlago Miletićevega stališča« in da »bi zato bilo mogoče sklepati, da gre tu za njegovo [t. j. Kermaunerjevo] originalno [!] interpretacijo«. Če gre za bralca, ki ga slučajno ni zavedla Zwitterova omejitev virov za

spoznavanje Miletičevega stališča zgolj na profesorske »vire«, si mora najprej misliti, da sem jaz »zatajil« Miletičeve članke in oba prva polemika zoper nje, Jurčiča in Mrazoviča, ki pa jih prikriva samo dr. Zwitter; nato se šele takšnemu bralcu posveti, da si tisto »originalnost«, ki si je ne lastim — ker pretendiram le na priznanje, da sem bil zvest do zgodovinskih virov — a ki mi jo dr. Zwitter odreka, češ da »v resnici pa ni tako«, namreč da bi bilo moje podajanje Miletičevega stališča »originalno«, t. j. neodvisno od »literature«, prilašča — on sam, češ: »To mnenje o stališču Miletiča sem izrazil...«, kakor da bi se vsi drugi mogli o Miletičevem stališču prav informirati samo pri njem!

S tistim, najprej le skromno uvedenim in šele potem v pomenu hipertrofiranim »mnenjem o stališču Miletiča«, ki ga je tako čudno »monopoliziral« v edini dostopni vir za spoznavanje tega stališča, je dr. Zwitter — kakor obvešča bralca — najprej leta 1940/41 seznanil svoje poslušalce na univerzi in ga je prav takrat skušal uveljaviti tudi v javnosti, kar pa se mu ni posrečilo, ker je prišlo do okupacije in je zaradi stališča »italijanske okupatorske cenzure«, da se ne sme pisati ničesar o jugoslovanskem vprašanju, odpadel pri objavi njegove recenzije Prijateljeve »Kulturne in politične zgodovine Slovencev 1848—1895« v »Glasniku Muzejskega društva za Slovenijo« ravno »ves pasus« o ljubljanskem kongresu. Po navedbi tega »konfisciranega pasusa«, ki mu je ostal v predalu, pove dr. Zwitter (na str. 148) še, da se je »k temu vprašanju še enkrat vrnil leta 1944 v razpravi »Narodnost in politika pri Slovencih«, ki je pa bila nekaj let pozneje tudi objavljena«, in navede iz nje »mesto, ki je v zvezi s problemi ljubljanskega kongresa, v celoti«. Ko potem še docela po nepotrebnem opozori, da »se pozneje na problem interpretacije teh razlik ob diskusijah o ljubljanskem kongresu ni več specialno vrnil« niti v tej niti v oni »niti v kaki drugi [vsekakor: tretji!] publikaciji«, nas preseneti z »ugotovitvijo«, ki je glede na vsakršno objavljeno »interpretacijo« očitno nesmiselna: »Pač pa je bila ta moja interpretacija med slovenskimi zgodovinarji precej znana...! Samo če bi bil hranil v svojem predalu s »konfisciranim pasusom« vred tudi vso v njem vsebovano »interpretacijo« in je ne bi bil objavil v razpravi »Narodnost in politika pri Slovencih«, bi bila v okviru njegove konstrukcije nemara smiselna zgodba, kako mi je — leta 1957 ali 1958 — dal v uporabo svoj »leta 1941 konfiscirani tekst s pooblastilom, da ga [lahko tudi] objavim v svojih opombah k Prijateljevemu tekstu«, in kako sem mu ga »čez nekaj časa vrnil z izjavo, da ga ne bom objavil, ker njegove trditve ne drže« (res sem mu ob vrnitvi posojenega teksta dejal, da mu ga hvaležno vračam, a da zame ni uporabljen, ker ne gre za tisto, kar je v njem, marveč za nekaj drugega, pri čemer sem mislil na — Radojčičevo prekonstrukcijo, kateri sem že bil »na sledi«, izhajajoč od kritičnega prebiranja Prijatelja in Radojčiča, ne pa od tistega ali katerega drugega Zwittrovega teksta). Za to zgodbo, s katero bi bil pač lahko prizanesel »Zgodovinskemu časopisu« in svetu, opozarja dr. Zwitter (na str. 148—149), da »niti v dr. Kermaunerjevih opombah k tretji Prijateljevi knjigi... leta 1958, niti v opombah k četrti knjigi... leta 1961, niti v kaki drugi dosednji Kermaunerjevi objavi ni niti sledu o zgoraj omenjeni interpretaciji onega srbskega stališča«. V tej opozoritvi res ni mogoče videti nobenega drugega smisla, kakor zbujanje vtisa, da naj bi bil nekaj nedostojnega počenjal, ko nisem krošnjaril s tisto »interpretacijo«, ki mi jo je dal tako prijazno v uporabo dr. Zwitter in ki naj bi jo bil jaz zato nekako moralno obvezan objaviti namesto njega!

Moj odnos do Radojčičeve prekonstrukcije, na katerega ni prav nič vplival Zwittrov tekst, kakor si to on po vsej sili domišlja, se je razvijal takole: V opombah k tretji Prijateljevi knjigi sem pokazal (na str. 527—528) samo na njene najbolj prijemljive prvine, nato pa sem prav brezskrbno čakal na neko obsežnejšo pojasnitev »vse problematike« ljubljanskega kongresa in jugoslo-

vanske politike v tistem času — po dr. Zwitteru nikakor ne neznani napovedi iz uredništva »Zgodovinskega časopisa«. Zakaj bi se ubadal z zadevo prej, ko mi bo pa potem posel olajšan ali pa celo opravljen namesto mene — tako sem si mislil. A zgodilo se je, da je tista napovedana dr. Koste Milutinovića »pojasnitev« »vse problematike« ljubljanskega kongresa poleg tolikih — in mestoma tako debelih — netočnosti o slovenskem dogajanju kar obnavljala Radojčičevo prekonstrukcijo kot nesporno in se pri tem opirala na Zwitterovo razpravo »Narodnost in politika pri Slovencih«. Dr. Zwitter menda ne bo trdil, da bi se bilo vse to godilo mimo njega! Ko pa je tako moja opozoritev v opombah k tretji Prijateljevi knjigi ostala »glas vpijočega v puščavi«, sem v opombah k četrti knjigi (na str. 560—561) napovedal posebno razčlenbo Radojčičeve prekonstrukcije. Ta ne malo trudapoln posel sem končno opravil »v tej razpravi«, v kateri pa dr. Zwitter (na str. 149) sploh noče videti nobene razčlenbe Radojčičeve prekonstrukcije, marveč edinole, da v njej »dr. Kermauner to [sc. njegovo, Zwitterovo!] interpretacijo v celoti sprejema, ne da bi navedel, odkod jo črpa«! Tako je konstrukcija zaključena in bralec, ki verjame dr. Zwitteru na besedo, mora biti prepričan o naravnost monstrozno plagiatu, ki naj bi ga bil — sicer ne ve, zakaj — zagrešil ta Kermauner s svojo razčlenbo »hegemonistične prekonstrukcije«.

Zdaj si moramo ogledati tisto Zwitterovo »interpretacijo«, o kateri beremo njegovo lastno hvalo, da je z njo »vnesel v raziskovanje vse [!] te problematike neke nove, dosedanjim raziskovalcem neznane ali vsaj nejasne in nepoudarjene momente«, in ki naj bi bila tako odločilna, da »je samo z njeno pomočjo mogoče dati razumen smisel različnim mnenjem in stališčem, ki so se tedaj pojavljala«; in to nadvse dragoceno »interpretacijo dr. Kermauner enostavno sprejema in z njenega stališča [?!] kritizira druge publikacije«, njega — njenega tvorca dr. Zwittera — pa »suvereno tretira le kot Prijateljevo ‚šolo‘, ki je samo povečala njegove zmote«! Tako hudo je prizadela dr. Zwittera okolnost, da pri razčlenbi Radojčičeve prekonstrukcije nisem mogel poudariti nobenih njegovih zaslug za njeno rušenje poleg neutajljive krivde za njeno utrjevanje!

Toda teza, da bi bilo njeno zrušenje pravzaprav »zasluga« od mene »nenavedenega« dr. Zwittera, ne pa moja, je očiten — paradoks, v »dokazovanje« katerega je mogel zavesti dr. Zwittera samo hujši notranji kompleks, ki izvira iz nekaterih nezadovoljenih pretenzij... A pustimo to in si oglejmo njegovo znamenito »interpretacijo«!

V tistem leta 1941 »konfisciranem pasusu« najdemo po obravnavi Radojčičeve, za Prijateljevo recepcijo njegove prekonstrukcije tako odločilne tiskovne pomote iz leta 1921, ki jo je popravil Radojčić sam »post festum« leta 1928, naslednji kratek Zwitterov povzetek Prijateljevih »dognanj« o »dejanskih razlikah v političnih nazorih in ciljih v času ljubljanskega kongresa leta 1870«: »Pokazal je, da so iskali Hrvatje in Slovenci rešitev v splošnem v avstrijski polovici ali v ogrski polovici ali pa v posebni tvorbi v okviru habsburške monarhije, medtem ko so Srbi odklanjali Avstrijo in hoteli imeti samostojno državo in v njo vključevali Hrvate, ne pa Slovencev, ker so bili — vsaj v začetku — prepričani o legitimizmu Slovencev, in pa zato, ker so se hoteli izogniti konfliktu z Nemci zaradi Slovencev in Čehov, ki jih more rešiti pred nemštvom le vse slovanstvo.«

Res najdemo vsa ta »dognanja« v Prijateljevem prikazu, le da so tam nekoliko drugače formulirana: od osnovne razlike med hrvaškoslovensko »evolucijsko formulo z avstroogrskim okvirom« in pa »srbsko, v bistvu revolucionarno formulo« pa do tiste Prijateljeve porazdelitve »odgovornosti za ‚srbsko‘ nezainteresiranost za Slovence med njene nosilce in njene žrtve, t. j. Slovence, ki so se šele tu pri Prijatelju znašli sami, namreč brez Hrvatov, izpostavljeni

hegemonističnemu očitku 'austrijanstva' (kakor sem zapisal v »razčlembi« na str. 109). Opraviti imamo s Prijateljevo recepcijo Radojčičeve prekonstrukcije in na koncu z njegovo dopolnitvijo na temelju Jurčičeve polemike proti Miletiću. Iz moje »razčlembe« izhajajo k vsem »recipiranim« prvinam popravni in dopolnilni ugovori, ki se deloma nanašajo tudi na nikakor ne »perfektne« Zwitterove formulacije. K prvi tezi, da »so iskali Hrvatje in Slovenci rešitev... v okviru habsburške monarhije«, je opozoriti, da so v tem okviru, ki ga niso mogli niti odmisлити niti razmakniti, že bili s tolikimi Srbi vred, in pa, da je pri njihovi prenaravni težnji — ki je bila prav tako lastna tudi Srbom — po čim večji sprostitev od tujih pritiskov v danem državnem okviru mogoče govoriti o »rešitvi« samo ob upoštevanju nepremakljivosti tega okvira in glede na nevarnost, da bi ga utegnil zamenjati kak slabši tuji državni okvir. K drugi tezi, da »so Srbi odklanjali Avstrijo«, je opozoriti, da so tudi Miletić in njegovi somišljeniki med ogrskimi Srbi upoštevali okvir habsburške monarhije kot dejstvo, ki je prav tako nad njimi kakor nad Hrvati in Slovenci, dokler ga neka večja tuja sila — takrat pruska — ne razbije. K tezi, da »so Srbi hoteli imeti samostojno državo«, je pripomniti, da so jo onstran Save in Donave že imeli. Drži kajpak, kar je izvedel Prijatelj iz Jurčičeve polemike zoper Miletića — ne pa od Radojčiča, ki je to prikril — da so zamislili »Srbi« ob predvidevanem razsulu Avstro-Ogrske na prusko pobudo samo omejeno jugoslovansko državo, namreč takšno, ki bi »vključevala Hrvate, ne pa Slovencev«. A kakor je bil Prijatelj s tem »dognanjem« izven Radojčičeve prekonstrukcije, pa je brž spet zapadel vanjo, ko je kot razlog tiste »srbske« nezainteresiranosti navajal sploh in celo na prvem mestu njihovo »austrijanstvo«, zdaj, t. j. pri Zwitteru leta 1941 preimenovano v — »legitimizem«. Razen v tem nesrečnem preimenovanju (o katerem razpravljam posebej) ni v tem povzetku Prijateljevih »dognanj« našti nobenih Zwitterovih »interpretacijskih« primesi. A poglejmo dalje!

Naslednji stavek je še nadaljevanje povzetka iz Prijatelja: »Razlog za te razlike [sc. »v političnih nazorih in ciljih« med jugoslovanskimi politikami leta 1870] vidi [Prijatelj] v antagonizmu Hrvatov in Srbov, dveh narodov, ki sta hotela oba postati 'kristalizacijsko zrno' za Južne Slované.« Na tem mestu — leta 1941 — dr. Zwitter te misli, da je bil v ozadju političnih razlik »piemontski« antagonizem med Hrvati in Srbi, ni zavrnil, pač pa je to storil leta 1963 v svojem »odgovoru« z docela nemotivirano in nesprejemljivo presojo (str. 157), češ »da ne drži teza, da je bilo ozadje vseh sporov vprašanje, kdo bo 'kristalizacijsko zrno' za združitev Jugoslovánov, Srbija ali Hrvatska«, in s čudnim sklicevanjem (str. 158) »proti tezi o 'kristalizacijskem zrnu'« na »dejstvo, da Strossmayer... stoji na stališču, da naj Bosna pripade Srbiji«, kakor da bi mogel ves »antagonizem« izvirati samo od nasprotnega stališča Hrvatov v tem vprašanju, medtem ko so pri njem Srbi že vnaprej prosti vsakršne krivde zanj! Leta 1941 pa se je dr. Zwitter odmaknil od Prijatelja samo z »mnenjem«, da »s to razlago stališče srbske 'Omladine' [t. j. Miletića kot vodje srbske liberalne stranke v Vojvodini in največje politične avtoritete za »Omladino«] še nikakor ni pojasnjeno«, in je nato le prenesel poudarek na prvine, ki je ni manjkalo tudi pri Prijatelju — saj smo jo našli na koncu Zwitterovega povzetka Prijateljevih »dognanj«, da so se namreč »Srbi hoteli izogniti konfliktu z Nemci zaradi Slovencev in Čehov« — a ki jo je dr. Zwitter izrazil takole:

»Razložiti mi ga [sc. stališče srbske »Omladine« ali — recte — Svetozara Miletića!] more samo hipoteza [?], da je 'Omladina' po letu 1866 pričakovala novo vojno med Prusijo in Avstrijo, kjer bi Bismarck [spet zmagal in] definitivno uničil Avstrijo in pridružil svoji Nemčiji ozemlje, ki je nekdanj pripadalo nemškemu Reichu in Nemški zvezi, torej tudi češke in slovenske dežele s

Trstom vred; v tem primeru bi si Srbi in Hrvatje pač v borbi z Madžari mogli priboriti samostojnost [pač združenje s Srbijo!], ne bi pa mogli misliti na Slovence, ker bi jih to privedlo v konflikt tudi z Nemčijo. Ker je vedela, da si Slovenci takega razvoja dogodkov ne žele, je gledala skeptično na možnost sodelovanja z njimi in izjavljala, da je vprašanje Slovencev in Čehov zadeva nastopa vsega slovanstva v konfliktu kasnejše dobe, ne pa zadeva nje [mar »Omladine«?!] same.«

Da, takšno je videti Miletićevo stališče v člankih proti ljubljanskemu kongresu in s takšnim Miletičevim stališčem sta polemizirala Jurčič v »Slovenskem Narodu« in M. (bodisi Mrazović ali Miškatović) v »Zatočniku«. Po teh prvih virih je bilo Miletićevo stališče ali Miletičeva »konceptcija« dostopno vsakemu raziskovalcu, zaradi česar je sploh krivo Zwitterovo pisanje o »svoji« ali »moji« — »konceptiji Miletičevega stališča« — pisanje, ki vključuje v sebi tudi od dr. Zwittera neuporabljene oznake: Jurčičeva konceptcija in Mrazovičeva konceptcija Miletičevega stališča! Le kolikor bi kdo odstopal od smisla Miletičevih izjav, kakršen nedvoumno izhaja iz njih in kakor so jih med seboj skladno razumeli njegovi sodobniki, bi smeli govoriti o njegovi posebni »konceptiji« kot različni od Miletičeve konceptije ali stališča, kot — »prekonstrukciji«! (To je bilo — vsaj podzvestno — jasno tudi dr. Zwitteru, ki je že pri prvem koraku izven svoje pripovedke, kako sem mu baje »izmaknil« neki njegov »vogelni kamen«, prenehal govoriti o »konceptiji« ali »interpretaciji« Miletičevega stališča in je nenadoma našel pravo govorico o — Miletičevem stališču!)

Takšno, kakor ga je prikazal ali »razložil« kot »stališče srbske »Omladine« v nazadnje navedenem odstavku »konfisciranega pasusa«, je bilo Miletićevo stališče ob upoštevanju takratnega evropskega položaja, ki je bil kajpada izhodišče Miletičevi enoumni perspektivi in v katerega je Miletič »proiciral« svojo željo po čimprejšnjem razpadu Avstro-Ogrske na — edino takrat aktualno — prusko pobudo. Ta evropski položaj je bil pred očmi njegovim sodobnikom — Jurčiču in Mrazoviću — in ga mora imeti pred očmi tudi vsak le malo resen raziskovalec njegovega stališča, ki nikakor ni obsojen k temu, da črpa informacije o njem ravno pri dr. Zwitteru bodisi v njegovem »konfisciranem« ali pa v objavljenem »pasusu«, marveč sme vzeti v roke kateri koli priročnik novejše evropske politične zgodovine! In takšnega neizogibnega upoštevanja političnega položaja ob presoji nekega političnega stališča v njem ne gre »prenapihovati« v — »orazumitvene interpretacije« ali v »vnašanje v raziskovanje nekih novih, dosedanjim raziskovalcem neznanih ali vsaj nejasnih in nepoudarjenih momentov«, kakor prazno dr. Zwitter samega sebe hvali! Tiste njegove »nove... momente« najdemo namreč cele že pri Jurčiču, od koder jih je navedel Prijatelj, od tega pa prevzel in vgradil v nekaj obširnejši prikaz evropske situacije dr. Zwitter! Saj ni šele dr. Zwitter, marveč je že Jurčič bistro pokazal, kako je Miletič v članku »Slovenija« Čeha namesto Slovencev »substituiral«, ko je zapisal: »Ali za Čeha, na primer, na straži protivu Nemaca stojati, nije specifična dužnost Srbalja i Hrvata...«, in ko je sploh »razrešil« — popolnoma lahko, brez vsake profesorske pomoči razrešljivi — »rebus« Miletičevega nastopa proti smernici ljubljanskega kongresa v preprosti ugotovitvi: »Miletič za zdaj izključuje nas Slovence od jugoslovanstva in vabi Hrvate, naj nas Nemcem prepuste...« Ali da dalje ne ponavljam, kar sem v svoji »razčlembi« navajal iz Miletičevih člankov in Jurčičevih odgovorov nanje, naj tu raje navedem del M.-ovega povzetka prvih dveh Miletičevih člankov v uvodniku »Razprava o ljubljanski izjavi« (Zatočnik št. 289 z dne 20. decembra 1870), iz katerega sem v »razčlembi« (str. 115) navedel samo toliko, kolikor je bilo treba za razumevanje Kostičevega zagovora v tisti točki kjer je zavračal M.-a. Ta povzetek »dokazivanja »Zastave« se glasi: »Danas se evropski narodi bore za slobodu

i narodnost, a ta će se borba svršiti propašću Turske i Austro-Ugarske. Čemu onda u habsburškoj monarhiji raditi o jedinstvu južnih Slavena i raditi za njezin obstanak proti duhu vremena i slobodi naroda, npr. njemačkoga, koji će po svojoj želji i onako otići u Njemačku. On će za sobom povući Sloveniju s Trstom, kako bi se Njemačka dokopala Jadranskoga mora i po njemu istoka za svoju trgovinu... Takav isti udes od prilike čeka i na Česku. No Sloveniju i Česku može Niemcem oteti cijelo slavenstvo, kad njegovo pitanje dodje na red... jedinstvo Hrvata i Srba može se i mora izvesti u posebnoj državi... kad nestane monarhije...» Tako najdemo tiste Zwittrove »nove... momente« tudi že pri M.-u, v nadaljevanju njegove polemike izvemo še nekaj novega v primeri z dr. Zwittrom. M. se je namreč v tem članku — kakor sem že omenil v »razčlembi« (prav tam) — spravil zlasti nad Miletičevo napovedovanje bližnjega razsula Avstro-Ogrske« in je v začetku opozoril, kako so se prevarili tisti, ki so mu v letih 1861 do 1865 »dokazivali, da nije dobro udešavati hrvatske politike naprama obstoju monarhije, jer ove kano da već nije«, kajti »Ugarska će se otrgnuti«, ker ji »nikada Austrija neće ustupiti, što je njezino pravo«, a cislajtanski »ostanek« bodo pograbili Prusi. Med temi prezgodnjimi preroki razpada Avstrije moramo na prvem mestu domnevati Miletića samega, čigar koncepcija se je po letih 1866 in 1867 samo modificirala tako, da pobude za razsulo monarhije ni več pričakoval toliko od »Ugarske«, kolikor od Prusije, ko bi v novi vojni zmagala nad Avstro-Ogrsko in nad Francijo, na katero se je Avstro-Ogrska oslanjala. Miletičeva koncepcija se potemtakem ni šele rodila z letom 1866, ko je bila ustanovljena »Ujedinjena omladina srpska« kot obćenarodna organizacija, na katere čelu so bili ljudje, ki so v glavnem sprejemali Miletičeve politične smernice, a s katero vendarle ne smemo ravnati tako, kakor je to delal dr. Zwitter leta 1941 in leta 1947, namreč kot s politično organizacijo z lastnim političnim programom (povsod je namesto Miletića »substituiral« Ujedinjeno omladino srpsko). Tisto, kar pa se je primerilo ob ljubljanskem kongresu, da je namreč Miletić v imenu svoje koncepcije nastopil proti hrvaško-slovenskemu političnemu konceptu, pa prej sploh ni bilo mogoče, ko takšnega koncepta še ni bilo.

A ne glede na to, da je bilo tisto, kar dr. Zwitter krivo imenuje »svojo interpretacijo«, že na dlani pri Miletiću in pri obeh njegovih polemičnih nasprotnikih, pri Jurčiću in M.-u, kjer pa je — dokler ga nisem obudil v življenje — le »tiho ugovarjalo« Radojčićevi prekonstrukciji, mi v Zwittrovi obliki zaradi tega ni moglo prav nič rabiti kot »eden vogelnih kamnov vse moje polemike« proti tej prekonstrukciji in proti njeni recepciji pri Prijatelju in — dr. Zwitteru, ker je bilo v tej obliki videti docela vsklajeno s to prekonstrukcijo. Če bi bil dr. Zwitter le majčkeno zaostрил tisto, kar imenuje »svojo interpretacijo«, proti Radojčiću in če ne bi bil sam prevzel njegove bajke o Kostičevem pričevanju o »manjšem avstrijstvu«, bi mi omogočil, da oprem svojo razčlembu tudi nanj kot na predhodnika v rušenju prekonstrukcije, kar bi bil tudi silno rad storil, saj bi si dosti olajšal razmeroma težaven posel, če bi se pri njem mogel opreti na zgodovinarja tolikšne veljave, kakršen je dr. Zwitter.

Toda čemu se vglablja v ta strahotna protislovja, v kakršna je mogel zavesti dr. Zwittera samo njegov kompleks, ko se pa niti v svojem »odgovoru« še ni toliko »premagal«, da bi vzel popolno slovo od Radojčićeve prekonstrukcije?!

Meni se pri moji nalogi, t. j. pri razčlembi te prekonstrukcije, ni bilo treba kaj več ustavljati pri Miletičevih evropskopolitičnih kombinacijah, ki so bile že od Prijatelja dalje nesporne, kakor le z opozoritvijo, da jih je Radojčić prikril zato, da bi lahko »obelil« Miletića v pravega popolnega Jugoslavana; izven tega me sploh niso mogle zanimati. Zato je popolnoma odveč Zwittrovo očitiranje

(str. 148), češ da sem pri navajanju iz njegove razprave »Narodnost in politika pri Slovencih« nekako grdo »izpustil prve, za to [za katero?!] vprašanje odločilne stavke«, namreč tiste, ki govorijo o želji »Omladine« po pruski zmagi enako kakor zadnji del »konfisciranega pasusa«. Za vprašanje, ki sem se ga — po spoznani potrebi, ki se je dr. Zwitteru nikoli ne bo posrečilo bodisi zanikati ali le zmanjšati, pa tudi če napiše še ne vem koliko takšnih in drugačnih »odgovorov«! — lotil, t. j. hegemonistične prekonstrukcije, so bili »odločilni stavki« le tisti, ki sem jih navedel! Dr. Zwitter bi mi smel tu kaj očitati samo v primeru, ko bi se bila zmenila, da bom razpravljal o — Miletičevi »konceptiji« in posvetil posebno pozornost tistemu razmeroma prav majhnemu odseku, v katerem je dr. Zwitter to konceptijo razumel bolje od Prijatelja, ne pa tudi bolje od Jurčiča in Mrazoviča; toda takšnega dogovora med nama ni bilo in dr. Zwitter se bo le moral pomiriti z dejstvom, da sem se lotil razčlenbe hegemonistične prekonstrukcije, ki se je on ni nikdar lotil, marveč je pri njenem utrjevanju bil kar krepko udeležen! Proti temu dejstvu mu ne more prav nič pomagati trud, ki ga je v »odgovoru« porabil v to, da bi zamenjal predmet razpravljanja in na temelju te samovoljne zamenjave konstruiral na moj rovaš nekakšen verolomni plagiat. Ta konstrukcija se je pokazala v svoji sofistični izkonstruiranosti vsa nebogljenja, kjer koli sem se je samo dotaknil; zato jo lahko označim kot docela negoden poskus okrnitve mojega znanstvenega in moralnega slovesa in pa kot zgled nedopustnega pseudopolemičnega izmikanja zastavljenim vprašanjem in njihovemu pretresanju na znanstveni ravni.

Tu moram obravnati še uvod v zadnji odstavek prvega razdelka Zwitterovega »odgovora«. V misli na zadnji stavek »konfisciranega pasusa«, ki se je glasil: »To hipotezo [!] bi pa mogla definitivno dokazati šele posebna študija o srbski politiki in posebej o politiki »Omladine« v tedanji dobi«, označuje dr. Zwitter tisto svojo imenitno »konceptijo« takole (str. 149): »Svojo interpretacijo onega srbskega stališča sem označil kot hipotezo, ki bi jo mogla [tu je zmanjkala beseda »definitivno«!] dokazati šele posebna študija o srbski politiki tedanje dobe; vseh njenih sestavnih delov [le katerih — tega nam nikdar ne bi vedel povedati!] namreč ni mogoče podpreti z direktnimi podatki iz virov, vendar pa je mogoče samo s pomočjo te hipoteze [!] dati razumen [!] smisel različnim [katerim le?!] mnenjem in stališčem, ki so se tedaj pojavljala. Tudi dr. Kermauner to [?] interpretacijo enostavno [!] sprejema in z njenega stališča [?!] kritizira druge publikacije, nikjer je pa ne dokazuje [!].«

Rad bi vedel, kateri »sestavni del« Zwitterovega stvarno pravilnega prikaza — le h krivi hegemonistični prekonstrukciji prilagojenega in nekoliko krivo kot »stališče srbske »Omladine« obravnavanega — Miletičevega stališča je v katerem koli pogledu »hipotetičnega« značaja in ga ne bi bilo »mogoče podpreti z direktnimi podatki iz virov«!? V moji »razčlembi« je dovolj navedkov iz Miletiča, Jurčiča in Mrazoviča, ob katerih v tem pogledu ni ostalo nobenega prostora več za kakršno koli domnevo. Kje je potem ostal dr. Zwitter? Očitno je obtičal še tam, kjer je leta 1941 zaradi tega menil, da postavlja »hipotezo«, ker si ni utegnil ogledati niti Miletičevih člankov niti Jurčičevih in Mrazovičevih odgovorov nanje v takratnih časnikih, v katerih bi našel svojo »hipotezo« bodisi »definitivno potrjeno« ali pa bi jo moral deloma, če ne kar celoma umakniti v primeru, ko bi se bilo izkazalo, da je bilo Miletičevo stališče pri Prijatelju krivo podano zaradi krivega opiranja na krive navedke iz Miletiča, Jurčiča in Mrazoviča. Zdaj se nam posveti, kako je moglo pri dr. Zwitteru Miletičevo stališče izginiti za njegovo »hipotezo« ali »interpretacijo« ali »konceptijo« o njem, kako se je mogla v njem roditi misel, da je prek nje vodila edina pot do spoznanja tega stališča, po kateri bi bil tudi jaz moral hoditi, le

da nisem bil voljan — le zakaj ne?! — te hoje tudi priznati, kako se je mogel Miletić skriti v Zwittrovih očeh končno samo še v potrjevalca njegove, t. j. Zwittrove »konceptije« ali »interpretacije onega srbskega stališča«, kako je mogel dr. Zwitter pozabiti, da je Miletić to svoje stališče izrazil za vsakogar umljivo najprej sam v svojih člankih proti smernicam ljubljanskega kongresa! Okrog dve desetletji je čakal na »definitivno« preverjenje in »dokazanje« svoje »hipoteze«, a ko ga je našel v moji »razčlembi« oprtega na prve vire, ki si jih niti leta 1941 niti pozneje ni sam pribavil, je v trenutni oslepitvi menil, da je bila njegova »konceptija« — prvotna, vse drugo, z menoj in z — Miletićem vred pa drugotno!

Tako se je posrečila razrešitev psihološke uganke, ki jo zastavlja Zwitterovo — sicer neumljivo — ravnanje z zamenjanim predmetom razpravljanja!

Zwittrov ekskurz v srbsko politiko

Ko naj bi dr. Zwitter na koncu prvega razdelka pristopil k pogrešanemu — a docela odvečnemu, kakor smo videli — »dokazovanju te [sc. Zwittrove »originalne«] interpretacije onega srbskega [sc. Miletićevega] stališča«, s katero je tako neverjetno, pa vendarle odrinil »s sveta« stališče, ki naj bi ga bila »interpretirala«, pa moramo storiti z njim vred prav dolg logičen preskok v — »iskanje ozadja tega stališča« — končno vendarle stališča, saj ga je dotlej v vsem toku gradnje svoje konstrukcije dosledno izrival s »konceptijo« in »interpretacijo ... stališča«! — in sicer njegovega »ozadja v tedanji srbski politiki«. Po tem preskoku si je privoščil na celih treh straneh nekakšen ekskurz v srbsko politiko, ki ga ni mogoče označiti nič drugače kakor kot poskus posrednega podpiranja hegemonistične prekonstrukcije! Tako lahko od zavračanja čiste psevdopolemike končno le preidemo k razpravljanju nekih zgodovinskih vprašanj večinoma metodičnega, deloma pa tudi dejstvenega značaja.

»Iskanje ozadja tega stališča v tedanji srbski politiki«, piše, »pri njem [sc. Kermaunerju] tudi ne bi bilo logično [?], saj ne bi bilo v soglasju z njegovimi tezami, da so vladajoči krogi tedanje Srbije mislili [?] izključno [?] le na ekspanzijo [!] v tedaj turške pokrajine, ne pa v pokrajine pod habsburško oblastjo, da se je vsa meščanska politika tudi pri vojvodinskih Srbih gibala le v okviru habsburške monarhije, in da je imela tudi »Ujedinjena omladina srpska« samo protiturške ideale [?!], medtem ko protiaavstrijskih idealov [?!] pri njej sploh ni bilo.« V zadnjem delu tega navedka se kaže dr. Zwitter pravega učenca tistega Radojčića, pri katerem se je lahko naučil takšnega mešanja »politike« z »ideali«, ki je učitelju omogočilo njegovo hegemonistično »beljenje« in »črčenje« ali izkrivljanje prave podobne dogajanja, kakor sem pokazal v »razčlembi«, ne da bi bil doslej naletel na Zwittrov ugovor. V pravi podobi dogajanja so namreč bili — le pritajeni — »protiaavstrijski ideali« pogojeni z neznanko morebitnega tujega uničevalnega udara po Avstro-Ogrski, ne da bi bili postali in mogli postati sestavina srbske politike v času in za čas, dokler bi ta zaenkrat nepremakljiva sila še obstajala, medtem ko »protiturški ideali« niso bili odgojeni s podobnim »tujim« pogojem, marveč so bili sestavina srbske politike v času in za čas še nadaljevanega trajanja Turčije ali tako imenovanega »bolnega moža ob Bosporu«! Mar to ni prav velika razlika?! Tudi dr. Zwitter jo kajpada pozna, toda v njegovi formuli je nekako zabrisana: »Pri tem je seveda [!] res, da so bili glavni [!] cilji politike tedanje Srbije in Srbov sploh protiturški, vendar pa protiaavstrijske tendence [!] iz te politike [!] ni mogoče enostavno eliminirati, kakor to dela dr. Kermauner.« Res je samo Radojčić takrat, ko je konstruiral kar revolucionarno protiaavstrijsko véliko itd. srbsko

politiko, zatajil osrednje dejstvo in obeležje srbske politike v tistem času, ki jo označuje vsakdanja akcijska misel na čim bližnje osvobajanje »raje«: ta misel je opredeljevala srbsko ravnanje in vse »srbovanje«, v njej so Srbi čutili svoje poslanstvo v času, ki je bil pred njimi, pripravljali so se in imeli so se za pripravljene na pohod proti osmanski sili, za osvobajanje Bosne in pa srbskih krajev na jugu. A mojemu zavračanju Radojčiča in postavljanju tistih le pogojnih »protiavstrijskih tendenc« v neki kotiček srbske politike, kamor spadajo in kjer jih ne bi bilo mogoče napihovati à la Radojčič, se dr. Zwitter nikakor noče pridružiti, marveč se spravlja nad me, češ da sem se lotil »enostavnega eliminiranja« teh tendenc iz srbske politike, in posveča zaključek prvega razdelka nekakšnemu — kajpada brezuspešnemu! — uveljavljanju teh tendenc ali »protiavstrijskemu« prebarvavanju srbske politike, da le ne bi bila videti tako »izključno« ali enoumno protiturška, kakor je v resnici bila!

Opredeljevati neko politiko, ki jo je mogoče jemati kot celoto — kar v srbskem primeru za obravnavani čas velja — je mogoče in dopustno samo s tistim, kar je bilo zanjo značilno, s cilji, ki si jih je postavljala kot »nepogojne«, ne pa z zgolj »tendencami«, ki so bile le »pod površjem« in ki so imele le sporadičen ali izjemen značaj, z le morebitnimi cilji, vezanimi na neke negotove uničevalne udarce tujih velesil po habsburški monarhiji, z izjemnimi kombinacijami, ki v danem času niso prišle na dnevni red. Takšnih tendenc ne spravljamo iz kotičkov dobe v ospredje prej, ko so dejansko stopile tja, ko so prodrle iz »podpovršja« na površje! Ne mešajmo politike, ki zasluži to poimenovanje, ker je razgibavala politične sile — srbsko vlado, srbsko liberalno stranko v Vojvodini in posredno tudi »Ujedinjeno omladino srpsko« — v določeno pripravljenost in dejavnost, s politiki neenakovrednimi zgolj mislimi kogar-sibodi, tudi vodilnih političnih osebnosti ali celo prav velikih idejnih predhodnikov, ki so poznejšim orientacijam v politiki le pripravljale pot, a dani dobi še niso vtisnile pečata! Strogo ločujmo zgolj idejno zgodovino od politične zgodovine dobe, ki jo hočemo spoznati in dalje posredovati njeno pravo podobo, omogočati pravilno, t. j. z viri skladno umevanje takratnega političnega dejanja in nehanja v takratnih — ne poznejših! — pogojih! Ta zgodovina ne sme izgubljati iz oči značilnih črt dobe, ki se zgolj idejna zgodovina zanje ne mora meniti, ker je njena naloga drugačna. To razločevanje spada po mojem med metodične nujnosti političnega zgodovinopisja in ne morem verjeti, da bi ga dr. Zwitter hotel ali mogel zavračati.

A ko ga vendar vidim, kako kar po vrsti greši proti obrazloženemu metodičnemu vodilu, moram z obžalovanjem ugotoviti, da se še ni mogel rešiti iz kalnih vod nekdanjega hegemonističnega zgodovinopisja, kamor ga potiska nazaj neka neopravičena notranja potreba po bolj ko »podpovršnem« pojavljanju »protiavstrijskih tendenc« v obravnavanem času sploh in v politiki jugoslovanskih narodov posebej! Kako bi sicer mogel grabiti po takšnih bilkah, kakor je »omenjanje« pri Jovanu Skerliću »zvez« med srbsko »Omladino« in »revolucionarnimi [?] gibanji v tedanji Evropi« in pa »stalnega stika« srbskega liberalca Vladimira Jovanovića v času pred nastankom »Omladine«, v kateri je potem vodilno sodeloval, »z Mazzinijem in drugimi evropskimi emigranti«, kakor da bi bilo mogoče s takšnimi »sklicevanji« prebarvati liberalno »Omladino« in liberalnega Jovanovića drugače, kakor to dopušča takratno srbstvo, ki se je samo v svoji protiturški usmerjenosti izživilo v načelu revolucionarno?!

Docela odveč je nato Zwittrovo razpisovanje kar na dveh straneh o načrtih za srbsko in hrvaško dejavnost v primeru, ko bi Avstrijo jemal ali pa že vzel pruski vrag, kajti v vseh teh načrtih je bila na srbski in hrvaški strani — ne

pa seveda tudi pri pruskih in italijanskih agentih, ki jih je dr. Zwitter neopravičeno rine v ospredje — na prvem mestu protiturška vojna akcija, s katero naj bi si Srbija priključila Bosno, ko je Avstrija zaradi svojih zadreg drugje ne bi mogla pri tem ovirati, medtem ko so šele v drugi vrsti pristopale še neopredeljene kombinacije o eventualno mogočih posegih k deželam, ki so bile v monarhiji in ki bi se znašle v novem položaju, ko bi zmagovita Prusija odsekala Avstriji njeno nemško »glavo« in ko pravzaprav ne bi šlo več za nikakšno »protiavstrijsko akcijo« Srbije in priključene ji Bosne, marveč za — protiogrsko! Samo ta »preciziranja« onemogočajo zavajanje bralcev k docela krivi predstavi, kakor da za ta čas ne bi bila značilna za srbsko politiko redna usmerjenost v »vzhodno vprašanje«, k turški posesti na Balkanu, v prvi vrsti v Bosno, ki naj bi si jo Srbija priključila, preden bi segla po njej Avstrija. Dr. Zwitteru pa se je zdelo dopustno in umestno prav takšno zavajanje, v katerem dosega pač svojevrsten vrhunec, ko omeni, da knez Mihajlo »tedaj [leta 1866] ni začel z vojno« (str. 151), ne da bi povedal, da je šlo »tedaj« za — samo protiturško vojno, ne pa tudi še za protiavstrijsko, ali tudi tam, kjer omenja, da se dve leti pozneje »uradna politika Srbije... ne bavi več s protiavstrijskimi načrti«, in tako krivo sugerira bralcu, kakor da se uradna Srbija prej ne bi bila bavila s takšnimi »načrti« le pogojno, če bi ji bilo po priključku Bosne mogoče seči še proti severu in zahodu v primeru, če bi druge sile razbile Avstro-Ogrsko!

Za politično zgodovino pisje metodično kriv prijem se razodeva spet v naslednjem Zwitterovem stavku: »Iz tega pa ne sledi, da takih načrtov v srbski politiki sploh ni več bilo.« V političnem zgodovino pisju namreč ni vprašanje, ali so takšni načrti — kot »podpovršni«, le pogojni, samo sporadični in izjemni, v neko nedogledno prihodnost proicirani — »bili«, marveč: ali so spreminjali takratni srbski politiki njeno osnovno in daleč pretežno smer ter ji dajali drugačno obeležje?! Spričo takšnih prijemov in zavajanj nas kajpada ne more zadovoljiti Zwitterova »koncesija« na drugem mestu »odgovora« (str. 155—156), češ: »Glede politike same Srbije je sigurno, da je bila predvsem protiturška in da je bila rezervirana do protiavstrijskih tendenc; čeprav tako kar pravilno odmerja tem tendencam mesto nekako v kotičku, pa potrebno preciznost brž žrtvuje s pristavkom, da »vendar tudi tej politiki [?] niso bile vedno tuje«.

Ne morem si priti na jasno, kaj je dr. Zwitter pripravilo do naslednjega zanikanja neke moje docela utemeljene trditve, ki ga ni mogel opreti na prav nobeno mesto v svojih predhodnih izvajanjih: »Dr. Kermauner torej [?] nima prav, če misli, da so ogrski Srbi 'pospravili' zahtevo po obnovi Vojvodine, ker je bila Beogradu potrebna dobra volja Madžarov« — za njegovo protiturško akcijo kajpada! Domnevati moram, da dr. Zwitter ni hotel »reševati« Beograda, saj vendar sam govori o »času, ko se nova zunanja politika Srbije zaradi ozirov [kakšnih?!] na Madžare dezinteresira na prečanskih Srbih« (str. 151), ampak da se je hotel postaviti za »ogrske Srbe«. A kaj bi dejal, ko bi bil — tako kakor jaz — prebral v Čorovičevi »Istoriji Jugoslavije« (str. 508), da je leta 1861 (torej davno pred tisto »novo zunanjo politiko Srbije« po letu 1866!) »i Miletić, ma da protivnik Beča i za sporazum s Madjarima, nalazio, da bi Vojvodinu na svaki način trebalo obnoviti«, a »da se ne bi pokvario [v Beogradu zaželeni] sporazum z Madjarima, kojima je srpska Vojvodina bila trn u oku, i još više, [vojvodinski] Srbi so prihvatili beogradske sugestije i nisu od obnavljanja [Vojvodine] pravili krupno pitanje«, in ko bi vrh tega prav tam še izvedel, da »je neslaganje [v tem vprašanju] dovelo do prvih razilaženja izmedju kneza Mihaila i Miletića«? Očitno torej »nima prav« dr. Zwitter, ki na drugem mestu (str. 156) sam ve o Miletiću povedati, da je bil »v smislu bečkereškega pro-

grama [iz leta 1869] za arondiranje Bačke in Banata v enoto s srbskim uradnim jezikom (ne da bi to enoto imenoval Vojvodino)«, kar je bila le šibka surogatna zahteva namesto »pospravljene« zahteve po obnovi Vojvodine; s to zahtevo so vojvodinski Srbi v svoji politiki izgubili izhodišče za poznejše zahtevanje teritorialne avtonomije, ki se je pri njih vse bolj izgubljalo (že bečkereški program ni več imenoval naravnost »arondiranja Bačke in Banata«). Glede na važno beograjsko sporazumevanje z Madžari, v okvir katerega spada tudi umik zahteve po obnovi Vojvodine, sem v »razčlembi« (str. 85) zapisal tudi še: »Stališče Svetozara Miletića [konec leta 1870] gotovo zasluži vso pozornost zgodovinarja njegove dobe in zahteva temeljito razčlemba glede na dane okoliščine, pri čemer bi bilo zlasti tudi treba proučiti možnosti političnega obrata Srbije, katere vladajoči krogi so si že celo desetletje [ne šele po letu 1866!] prizadevali za sporazum z Madžari, ki bi jim zagotovil njihovo zaslombo pri srbskem posegu v Bosno in v Staro Srbijo, ne pa prek Save in Donave na sever!«

Kakor koli obračamo tisto srbsko politiko — tudi »med leti 1866 in 1871«, ki jih skuša dr. Zwitter nekako izvzemati — vedno nam pade nazaj na svoje protiturške »noge«! Mimo tako močno in tudi tako naravno prevladujoče protiturške usmerjenosti v vsej srbski politiki tistega časa nas kajpada ni mogel povesti izjalovljeni Zwitterov napor, da bi »v ozadju« Miletićevega stališča »odkril« neke od njegovih večje »protiavstrijske« — a komaj tudi protimadžarske! — »načrte« v srbski politiki. Ščasoma se bo pač moral tudi dr. Zwitter posloviti od tistega — ne tako davno »modnega« — iskanja takšnih »načrtov«, ki je v največji meri obstajalo v tem, da so le latentno »protiavstrijstvo« in »protiogrštvo« vlekli izpod površja na »plano« v prozornem hegemonističnem smotru!

II. O zgodovinopisnem »beljenju«

V kratkem drugem razdelku dr. Zwitter zavrača ne samo mojo oznako njegovega nekdanjega »glorifikacijskega« pisanja o »tedanjih mladoslovencih« kot njihovega »obeljenja«, ampak sploh vsakršno označevanje z »beljenjem«, kakor da bi mu bil takšen pojav neznan!

Je mar mogoče drugače pojasniti tisto njegovo trditev, češ da »se tedanji mladoslovenci v strahu pred sosedi niso zatekali pod varstvo Avstrije«, kakor tako, da jo je zapisal »zaradi obeljenja« [mladoslovenskih liberalcev, t. j. iz vnaprejšnje ali apriorne, slehernemu zgodovinarskemu raziskavanju, kakšni so ti liberalci v resnici bili, predhodne »elementarne« težnje po neki njihovi »glorifikaciji«?! Dr. Zwitter psevdopolemično preobrača smisel te moje — in edine mogoče — pojasnitve njegovega nekdanjega pisanja — ki ga je med tem sam popravil, ker je videl, da je govorica zgodovinskih virov drugačna — ko prav slepomišno vprašuje, »koga je hotel tedaj [leta 1944, ko je to pisal] obeliliti, ali tedanje [!] 'Jutro' ali 'Slovenski Narod'?« Pri odgovoru na to vprašanje moram seveda zanikati »tedanje 'Jutro'«, ki je izhajalo šele v dobi med obema svetovnima vojnama, lahko pa »sprejemem« — »Slovenski Narod«, ki je od svojega začetka v letu 1868 dalje najprej izražal nazore mladoslovenskih liberalcev; o njih je pisal dr. Zwitter zaradi tega krivo, ker je delal neke zaključke »v zraku«, ne da bi bil prej vzel v roke vsaj nekaj številčk tistega začetnega »Slovenskega Naroda« kot prvega in pravega vira o njih! Prav čudno si zamišlja, da bi bilo mogoče tisto njegovo obeljenje mladoslovencev kar izbrisati, ko piše: »Kdor bo prebral to razpravo [iz leta 1944, objavljeno leta 1947] v celoti in posebej vsa mesta, kjer govorim o slovenskem liberalizmu, si bo mogel sam ustvariti mnenje o tem, kako je s tem 'beljenjem'.« Res je to njegovo »beljenje«

omejeno na čas političnega »debuta« mladoslovencev, kajti nadaljnjo »pot slovenskega liberalizma« je očrtal kot »drugačno« od tiste začetne, namreč da »narodnostna politika slovenskih liberalcev ne kaže bistveno drugačnega značaja od politike njihovih klerikalnih nasprotnikov« in da »vztraja slovenski liberalizem na avstrijskem stališču« (Zgodovinski časopis I/1947, str. 50 in 51). Na avstroslovanskem stališču pa je krepko »vztrajal« tudi tisti začetni mladoslovenski liberalizem, na katerega se je omejevalo Zwittrovo »beljenje«.

»Beljenje« obstoji vselej le v spreminjanju resnične vloge gibanj (ali osebnosti) zato, da bi bolj vzblestela v preteklosti, kakor »zaslužijo« po svoji takratni (ne po poznejši ali poprejšnji) vlogi. Dr. Zwitter je brž spet v psevdopolemiki, ko se takole dela, kakor da ne bi vedel, za kaj gre: »Treba je samo pomisliti, kam bi privedlo uporabljanje takih argumentov [»beljenje« je oznaka nekega — zgodovinopisno nedopustnega — ravnanja, ne pa argument!] proti vsakomur, kdor bi poudarjal kake (!) pozitivne momente v naši preteklosti.« Mar ne gre ravno za pravilno in pravično porazdeljevanje teh »pozitivnih momentov«? Mar je »poudarjanje kakih pozitivnih momentov v naši preteklosti« mogoče le ob njihovem — izmišljanju in pretiravanju?! Tudi brez krivo jim pripisovanega protiaustrijsstva, t. j. ob popolnem priznavanju njihove avstroslovenske politike, docela brez »obeljenja« si lahko kličemo v spomin pozitivna prispevanja naših dedov k meščanskemu oblikovanju našega naroda pred stoletjem. Dr. Zwitter čudno domneva, da bi bilo prireditvam ob stoletnici tiste pomembne dobe tudi, kolikor ne bi »obeljevale«, »mogoče očitati 'beljenje', saj so bili vendar vsi tedanji slovenski preporoditelji konservativci ali pa liberalci«. Ko je tako poskusil »diskreditirati« sam pojem »beljenja«, predlaga, da ga sploh izženemo iz zgodovinopisja: »Zato mislim, da bi bilo prav, če pustimo 'argumentacijo' [?] take vrste popolnoma ob strani in se omejimo na diskusijo o točnosti, netočnosti in pomanjkljivosti naših trditev in analiz« (str. 152). Saj prav za takšno diskusijo tudi v najinem primeru gre! »Beljenje« je samo — po mojem kar ustrezna — oznaka za tiste netočne in pomanjkljive trditve in analize, ki so bile »dobljene« metodično krivo iz glorifikacijskih pobud.

Komaj je mogoče verjeti, da bi dr. Zwitteru tisto, kar označujem z »beljenjem«, ne bilo znano iz zgodovine zgodovinopisja. Vsa znanstvena šolanost ne more kar iztrgati zgodovinarja oblasti določenih »elementarnih« vnaprejšnjih sodb, ki so bile vanj vsajene pred njegovim zgodovinarskim raziskovanjem in s katerimi pristopa k zgodovinskemu gradivu. Vselej njegov »vidik« odločilno vpliva na njegovo »izbiranje« v gradivu, ki ga tudi pri najboljši volji ni mogoče podajati v vsej mnogostranosti aspektov dogajanja. A kolikokrat so zgodovinarje vodili njihovi »vidiki« mimo dejstev, tudi ne da bi se bili tega zavedali, kolikokrat so jih oslepljali, da niso videli, kako se za dejstva ne menijo ali kako jim spreminjajo pomen, kako na svoj vatel »prevrednotujejo« preteklo dogajanje zato, da bi nekaj v preteklosti povzdignili in drugo ponižali. To se je dogajalo in se dogaja, čeprav je zgodovinopisno nedopustno. Mar niso ravno glede na tolika »beljenja« in »črnenja«, glede na tolikšen delež »subjektivnosti« v njem vedno znova odrekli zgodovinopisju značaj znanosti? Toda ali ni vedno znova uspešno zavrnilo to odrekanje s sklicevanjem na okolnost, da se vedno znova oprošča »subjektivnih« pomanjkljivosti in zmot, da v njem vedno zmaguje upoštevanje dejstev nad njihovim preziranjem, indukcija iz gradiva nad dedukcijami, ki se od gradiva oddaljujejo, bogatejše gradivo nad bornejšim, da se tako uveljavlja kot veda o preteklem dogajanju, kot zmagovalka nad legendami in potvarami vseh vrst, nad pristranostmi in enostranostmi, nad vsimi poskusi prikazovati preteklo dogajanje drugačno, kakršno je bilo. Kjer se zgodovinar izgublja od upoštevanja dejstev in zapušča zvestobo

gradivu, ker ne more v sebi obrzdati elementarne sle po »beljenju« enih in po »črnjenju« drugih, ga je mogoče zasačiti pri uporabljanju krivih metodičnih prijemov.

Iz takšnih prijemov je sestavljena npr. Radojčičeva prekonstrukcija, kjer je »obelil« Miletića v »hrabrega revolucionarca«, kjer je iz trte izvil neko »srpsko revolucioniranje hrvatske i slovenačke omladine i preudešavanje njezinih političkih ideala [!]« in mu pripisal »uspeh« ravno na ljubljanskem kongresu ... Celotno Radojčičevo prekonstrukcijo je lepo zaokrožila bajka, da je Kostić našel na kongresu »manje avstrijanstva, nego što se nadao«, bajka, ki je hkrati »sladila grenko hegemonistično pilulo, da bi jo Hrvati in Slovenci laže pogolt-nili.« In če bi zdaj povprašali, kako pa dr. Zwitter, ki ni videti pripravljen uporabljati moje — precizne — oznake »prekonstrukcija«, »bajka« in »belje-nje«, po besedilu in smislu svojega »odgovora« presoja Radojčičevo prekonstrukcijo z zaokrožujočo jo bajko, bi spravili v zadrego njega in slehernega njegovega bralca! Včasih se sicer zdi, da nekaj odstopa od njiu, toda ta vtis se spet izgublja, ker ju nikjer ne obsoja metodično in ker sega tudi po naravnost dvoumnih formulacijah. Tako npr. piše proti koncu (str. 167): »Za trditve dr. N. Radojčića, da je Laza Kostić ... na kongresu zastopal protiaavstrijsko stališče in ... našel v Ljubljani manj 'avstrijstva' ... in da pomeni resolucija kongresa ... boječe približevanje srbskemu stališču, obstoji [!] en [!] sam direkten [!] vir [!] v Kostićevem članku 'Još jedna reč o ljubljanskom sastanku' ... « Iz nadaljnega Zwitterovega povzetka tega Kostićevega članka je pač mogoče in treba razbrati, da v njem ni nobene osnove za Radojčičeve trditve, toda dr. Zwitter se — nekako načeloma! — ogiblje jasni govorici o njegovi prekonstrukciji, kakor da bi z njo moral prijeti za žareče oglje! Tu je samo eno od dvojega mogoče: Ali to Zwitterovo ravnanje ni na ravni, ki jo moramo od njega pričakovati, ali pa je moja zahteva po preciznem izražanju v zgodovino-pisju »kriva« in »odveč« — toda dokler mi kdo prepričljivo ne razloži, zakaj bi utegnila biti »kriva« ali »odveč«, se ne samo lahko sam ravnam po njej, ampak smem tudi grajati tiste, ki jo kršijo!

A sledimo še naprej »razčlembi«, ki jo je moj psevdopolemični nasprotnik zrinil z odra za kulise, in poglejmo, kako je Radojčić s svojo bajko »zaradi naivnosti [t. j. nekritičnosti] svojih slovenskih bralcev nenavadno uspel«. Na Prijatelja je s posebno težo pritiskal občutek slovenske krivde za Miletićevo ali »Omladine« nezainteresiranost za Slovence (to nezainteresiranost je sicer Radojčić zaradi obeljenja Miletića prikrl, toda Prijatelju se je odkrila v Jurčičevem zavračanju Miletičevega stališča); tu so se tedaj Hrvati, ki jih je Radojčić potiskal na isto zatožno klop s Slovenci, izgubili. Prijatelj se je mogel nekoliko sprostiti težkega pritiska slovenskega krivdnega kompleksa samo ob Kostićevem »pričevanju«, da »je našel v Ljubljani [!] manj avstrijstva, kakor je pričakoval«. Ta »podatek« mu je bil zaradi tega izredno dragocen, ker so vsi drugi pripovedovali samo o neomajnem vztrajanju Slovencev na avstroslovan-skem stališču, t. j. proti propadu svojih narodnostnih pozicij s pruskim razpadom Avstrije. To vztrajanje je Prijatelj razumel perfektno, toda pod pritiskom hegemonistične prekonstrukcije se je zbehal in je v tej zbežanosti ocenil vrednost Kostićevega »pričevanja« kot naravnost edinstveno, saj je vsaj del Slovencev očičalo »izvirnega greha« avstrijstva in tako oproščalo njegov narod vsesplošnega spokornišтва, ki je izhajalo iz hegemonistične teze. In to vrednost je iz istega domoljubnega »kompleksa« — »zaradi odpora proti pritisku hege-monističnega očišanja«, kakor sem zapisal — ohranilo Kostićevo »pričevanje« — seveda le v okviru Radojčičeve prekonstrukcije in v prav tisti obliki, ki jo je dobilo pri Prijatelju — v Prijateljevi »šoli« po dr. Zwitteru, ki je tisto »pričevanje« v več smereh povečal tako, da priča ni bila več samo ena (namesto

Kostića so stopili »srbski udeleženci ljubljanskega kongresa«, da je šlo za Slovence sploh (ne več samo za tiste v Ljubljani) in da je »manj avstrijstva« kolikiško povečal in — na videz — »preciziral« v »mnogo manj avstrijskega legitimizma«. Dr. Zwitteru lahko vsa moja »psihološka« razčlemba ni piškavega oreha vredna, toda takšno sodbo bi moral tudi argumentirati. Ker pa bi bila takšna naloga očitno pretežavna, kolikor sploh izvedljiva, se je raje podal v psevdopolemiko (str. 165): »Glede udeležbe [!] na ljubljanskem kongresu kritizira dr. Kermauner mene, da govorim o več srbskih udeležencih [govori pa o njih kot o pričah!], medtem ko je bil v resnici navzoč [! ne samo »navzoč«, ampak od Radojčiča prav »za lase privlečena« priča!] le Laza Kostić... Celotnega seznama udeležencev kongresa ne sporoča noben vir in ga zato sploh ne poznamo... Miletić omenja, da so bili v Ljubljani, od strane Srbalja medju ostalima Laza Kostić... Vprašanje enega ali več srbskih udeležencev [kakor da bi bil jaz zastavil takšno vprašanje!] se mi ne zdi važno [tudi ni, pač pa je važno vprašanje, česa »priče« so bili], na vsak način pa tudi udeležbe Laze Kostića ne smemo zanemariti.« Tako se je dr. Zwitter izmotal, da mu ni bilo treba ugrizniti v — zdaj — kisló jabolko tiste prekonstrukcije, v katero se je dal ujeti zato, ker ni prepoznal Radojčičevega »beljenja« in Prijateljevega krivega branja, in k utrditvi katere je prispeval iz istega domoljubnega nagiba kakor Prijatelj. Končno moramo vendarle presoditi, da dr. Zwitter zavrača sam pojem »beljenja« le zaradi tega, ker tu noče sodelovati pri njegovem razkrivanju in odpravljanju iz našega političnega zgodovinskega.

III. O meščanski nerevolucionarnosti in protiaustrijsstvu

Ko sem v svoji razčlembi zavrnil Radojčičevo pripisovanje revolucionarnosti Miletiću in »Omladini« v odnosu do Avstro-Ogrske, ne da bi bil zaničal pri Miletiću silno »intenzivno željo po koncu Avstro-Ogrske« (str. 98), sem izrazil tudi splošen nauk (str. 99), da v političnem zgodovinskepisju ne more iti za tako imenovane »notranje želje«, marveč za politična dejanja zgodovinskih osebnosti in gibanj, da je te osebnosti in gibanja »mogoče ocenjevati le po dejanski politiki, ne pa po željah«, kajti »želje gredo za ideali, ki pa pogosto niso dosegljivi v danih pogojih in v bližnji prihodnosti«, in da »želje, naj si bodo še tako daljnosežne in intenzivne, še ne pomenijo nobene revolucionarnosti«, marveč »gre ta oznaka le gibanjem, ki so prirejale ali pripravljale [kajpak socialne, t. j. protifevdalne in protikapitalistične] boje ljudskih množic, pa čeprav v teh bojih še ni šlo neposredno za maksimalne cilje, za doseg velikih želja«. Po teh opredelitvah, ki naj bi onemogočile krivo uporablanje in mešanje teh pojmov, sem presodil še, da »vsa narodnostna politika vzpenjajočega se meščanstva v Avstro-Ogrski druge polovice 19. stoletja sploh ni bila na ravni revolucionarnosti, ker ni bilo pogojev zanjo«.

To mojo »najbolj splošno« tezo v tem pogledu je dr. Zwitter — prav izjemoma! — citiral, medtem ko je druge delne istosmerne teze iz moje razčlembे povzel s svojimi besedami še kar smiselno verno. Toda na tako pripravljeno »bojišče«, kjer se ne bi mogel izogniti jasno opredeljenim pojmom, ni stopil, marveč je spet zamenjal predmet razpravljanja! Najprej izjavlja (str. 153), da »zaradi jasnosti [!] v diskusiji ne bi govoril o revolucionarnosti, ampak o protiaustrijsstvu«, kajti pod pojem revolucionarnosti ne bi mogel spraviti tudi vsemuških schönerejevcev, ki spadajo »v predzgodovino nacizma«, in italijanskih iredentistov«, med katerimi je bila »tudi že smer, ki je pripravljala fašizem«, njemu pa »se zdi z ozirom na problem trdnosti in labilnosti Avstro-Ogrske, ki je tu [?] v diskusiji [?], primerno [!], da govori o protiaustrijskih

gibanjih, brez ozira na zelo velike razlike v značaju teh gibanj«. Le mimogrede naj pripomnim, da je to njegovo mešanje obeh vladajočih narodov v Avstro-Ogrski z zastopavljenimi narodi v enem kotlu »vsesplošnega« protiaavstrijstva po moji sodbi popolnoma »neprimerno«, ker nam le otežuje, da bi se prav znašli v tistem avstroogrskem dogajanju, a na to vprašanje se najino razpravljanje tu ne more razširiti. Začetno njegovo izjavo pri tej zamenjavi predmeta razpravljanja pa moram odločno zavrniti, kajti če bi bil hotel dr. Zwitter ohraniti »jasnost v diskusiji«, bi bil ostal pri »revolucionarnosti« in bi jo z menoj vred zanimal, ne pa se spet odpravil iskat psevdopolemičen izhod iz zadrege, ki ga je »našel« takole: Po kratkem zgodovinskem pregledu Avstrije pod vidikom vprašanja njenega obstoja ali razpada, ki je postalo »prvič aktualno v letih revolucije 1848—49«, nato »z zmago reakcije trenutno [!] neaktualno« in po nekaj letih, ko je bilo spet predmet »razpravljanja«, kar za tri desetletja »nove začasne [!] stabilizacije« močno neaktualno, dokler ni znova prišlo v začetku tega stoletja »na dnevni red avstrijske in evropske politike«, dr. Zwitter ugotavlja, da »brez radikalnih smeri ni bila nobena doba po letu 1848«, in meni nič tebi nič zamenjuje v zastavljenem vprašanju precizni pojem revolucionarnosti s povsem nedoločenim pojmom »radikalnosti«. »Trditev [kajpak bo vsak bralec bral »Kermaunerjeva trditve«, čeprav gre le za enega izmed krivih Zwitterovih »povzetkov«!], da v narodnostni politiki meščanstva v Avstro-Ogrski ni bilo pogojev za radikalnejše [!] struje, postane nerazumljiva, če pomislimo na neke politične pojave, ki jih ima dr. Zwitter za takšne »radikalnejše struje«, in sicer v prvi vrsti dve struji pri meščanstvu obeh vladajočih narodov v Avstro-Ogrski, nemške nacionalce in madžarske kossuthovce, pri katerih krivo predstavlja poudarek od zanju značilnega »radikalnejšega« šovinizma, na njuno, v prvem primeru z izjemo pri vsenemcih komaj zaznavno »protiaavstrijstvo«, v drugem pa le omejeno »protiaavstroogrstvo«! Če bi šlo profesorju za »jasnost v diskusiji«, ne bi spravljaj v ospredje teh dveh »radikalnejših struj«, ki sta imeli pred očmi ohranitev vladajoče pozicije svojih narodov tudi po morebitnem koncu Avstro-Ogrske, ne pa pospešitev avstroogrškega razsula, in tudi ne bi vlekel na dan iz nekih koticov, kjer so bili poskriti, tistih »poznejših pristašev velikonemškega republikanskega programa dunajske revolucije oktobra 1848«, ki niso avstrijskemu političnemu dogajanju vtisnili niti najbolj drobčenega pečatka, niti ne bi pretiraval »razvoja« italijanskega in romunskega iredentizma, v katerih je pač bila prisotna največ le posredno izražana želja, da bi Avstrije oziroma Ogrske rajši več ne bilo, niti ne bi tej čudni kopici »protiaavstrijstva« nekako sramežljivo dodajal še »nekaterih struj pri Slovanih«, kakršna je bila nekam kratkotrajna in pa docela izjemna Fričeva struja pri Čehih »v obravnavanem razdobju«! Ko preberemo potem še zaključno »tezo« tega Zwitterovega odstavka (str. 154), da »razen tega [»protiaavstrijstva«, ki je zlasti z ogromnima deležema nemškega in madžarskega šovinizma napihnjeno nad vsako mero] obstoje tudi med strujami pri vseh narodih v monarhiji, ki niso principiarno protiaavstrijske; velike razlike v odnosu do monarhije«, nam je jasno, da Zwitteru sploh ne gre za nobeno aktualno protiaavstrijstvo, marveč le za vnaprejšnjo pripravljenost na morebitno ali predvideno razdelitev habsburške monarhije, pri čemer kar odmetava bojazen pred to razdelitvijo pri nekaterih narodih, bojazen, iz katere je rasel tako mogočen tok avstroslavizma in avstropolonizma. Skozi prizmo tako nakopičenega »protiaavstrijstva«, poleg katerega se vse avstrijstvo res skrči v »legitimizem« nekih majhnih ostankov, ki »niso bili še razkrojeni po nacionalizmu posameznih narodov« (uporabljam Zwitterove besede s str. 159), moramo seveda dobiti docela izkrivljeno sliko o političnem dejanju in nehanju v Avstro-Ogrski, a obravnavanje tega vprašanja moram odgoditi na drugo priliko.

Dr. Zwitter ne odkrije skrivnosti, kako je mogel presoditi kot »ne povsem logično« mojo »formulacijo, da poleg želja tudi objektivni pogoji sousmerjajo dejavnost politikov in da [prav: ki] jih je zato mogoče ocenjevati le po dejanski politiki, ne pa po željah« (ali po njihovih načrtih v zvezi s predvidevanji za prihodnost, kakor zdaj dopolnjujem svojo formulacijo); to svojo presozo pa dve strani dalje (str. 156) sam pohodi, ko navaja neko okolnost kot »dokaz, da želje vendar vplivajo na konkretno politiko«, kakor da bi bil jaz to zanikal! Dr. Zwitter pa se je prav zapletel v nekem absurdu s sodbo (str. 153), da je od tiste »ne povsem logične« — »bolj precizna« druga moja »formulacija, da so važni le tisti notranji nagibi, ki so vodili do dejavnosti«, kajti (str. 154) »želje, ki res niso vodile do nikake dejavnosti, tudi niso zapustile sledov v zgodovinskih virih in jih zgodovinar sploh ne more ugotoviti«. Tudi v tem svojem »regestu« je dr. Zwitter iztrgal moji formulaciji smiselno, česar ne bi bil mogel storiti, če bi jo bil navedel (s str. 111): »Zgodovinske osebnosti in gibanja se razodevajo v svoji dejavnosti, za katero potem zgodovinopisje ugotavlja tudi notranje nagibe [tu niso v narekovajih!]; razpravljanje o nekih nagibih [tu so v narekovajih, ker predstavljajo želje in predvidevanja!], ki niso vodili do nobene dejavnosti, pa ne more prav nič prispevati k obrazložitvi dogajanja in se zaradi tega uporablja izključno za — zgodovinopisno neupoštevno — črtnjenje ali beljenje osebnosti in gibanj.« Mojo dopolnilno tezo (str. 112), da »zaradi različnosti nekih notranjih želja, ki niso prav nič usmerjale dejanske politike in ki so se utegnile izražati le zasebno ob kavi in vinu, pa ne moremo različno vrednotiti enakega političnega ravnanja«, je tudi nekoliko spremenjeno dr. Zwitter prevzel v obliki, kakor da on razglša nekaj za napačno, kar sem jaz pozabil storiti: »Napačno je tudi, če zgodovinar gradi na željah, izraženih ob kavi in vinu, medtem ko dejanska politika istih osebnosti nima s temi željami nič opraviti.« K temu očitno ne preveč navdušenemu sprejemu enega izmed mojih metodičnih vodil, pa je privesil še svojo misel: »čeprav je celo [?] tu mogoče, da take želje očetov postanejo pri sinovih princip politične akcije; to misel, ki ji ni mogoče ugovarjati, pa je treba povezati s poudarjenim svarilom zgodovinarju, da ja ne bo teh akcij sinov pripisoval že očetom! Gotovo mora zgodovinar«, kakor nadaljuje dr. Zwitter, »študirati tudi politične nazore, ki so le prav malo vplivali na politično življenje dobe, ko so nastali«, a »so važni kot izhodišče političnih gibanj v poznejših dobah«, toda zgodovinar nikakor nima pravice s takšnimi nazori označevati tistih prejšnjih dob, ko so še drugi »politični nazori« ravnali politično življenje! Zgodovinar se ne sme dati zbegati nekim izjemnim »podpovršnim« političnim mislim, načrtom ali izjavam, ki se ne strinjajo s celoto, in ne sme zaradi njih izgubljati iz oči značilnih obeležij dobe, gibanj ali osebnosti!

Popolnoma nedvoumno sem zavračal hegemonistično tezo o nekem srbskem revolucionarstvu v Avstro-Ogrski obravnavane dobe, nasprotnem hrvaško-slovenskemu »evolucionizmu« — tezo, ki jo je Radojčić »pridobil« s krivim ravnanjem — ne da bi bil pri tem zanikal ali tudi mogel zanikati preočitne protiaavstrijske želje Svetozara Miletića in takšne načrte v zvezi z njegovim predvidevanjem pruskega razbitja Avstrije. Dr. Zwitter me pobija drugje — ne tam, kjer stojim — ko pravi (str. 155): »Tudi če hoče dr. Kermauner omejiti svojo tezo o neeksistenci protiaavstrijskih gibanj [dejansko misli tu na želje in načrte, ne pa na gibanja!] na jugoslovanske narode v habsburški monarhiji, se z njegovo v tako absolutni obliki [?!] izrečeno tezo ne morem strinjati...« Ta — nedopustna! — nejasnost, s čim se pravzaprav dr. Zwitter ne strinja, ko zavrača samo konstruirano »absolutnost« moje teze, ki se v pravi formulaciji glasi, da protiaavstrijske želje niso opredeljevale politike meščanstva pri jugo-

slovanskih narodih, ostane tudi še potem, ko razčlenimo njegova »dejstva«, na katere se pri tem »nestrinjanju« z menoj nato sklicuje.

Če bi bil dr. Zwitter uporabil pravilni izraz »misel« namesto krivega »akcija«, bi se pri prvem teh »dejstev« ne razhajala: »Že v predmarčni dobi obstoji akcija [?!] poljske emigracije [!] za jugoslovansko državo iz jugoslovanskih turških in avstrijskih pokrajin (vendar še brez slovenskih dežel) okrog Srbije kot jedra, ki pri njej sodelujejo tudi nekateri Hrvati, čeprav ta akcija še nima večjega političnega pomena.« Sicer je ta zaključek popolnoma zadostno potrdilo moje teze, a moram se z največjim začudenjem vprašati, kako je mogoče tisto načrtovanje v »najožjem« krogu na pobudo poljskih emigrantov, ki so predvidevali na poti do obnove Poljske tudi razpad Avstrije, imenovati »akcijo« in ga uvrščati med »protiavstrijska gibanja«?! Ni še vsaka protiavstrijska misel že samo zaradi tega, ker je protiavstrijska, kar »gibanje« in »akcija«! Prav klasičen primer takšnega nezgodovinopisnega prijema je to krivo poimenovanje in s tem napihovanje tistih nitk, ki so se na neke poljske pobude spletle takrat med nekaterimi Hrvati in Srbi, ne da bi mogli govoriti niti o kakšni zarotniški ali propagandni skupini, in ki so se potrgale, ne da bi se bile njihove »tendence« tudi le malo uveljavile v letu 1848!

Dr. Zwitter pa očitno meni, da je s takšnimi prijemi dopustno zameglevati dejansko politiko jugoslovanskega meščanstva (ilirskega in nadaljnjega)! Zato prihaja z — nemara komaj omembe vrednimi, vsekakor pa ne za to politiko značilnimi — »poskusi hrvatskih in srbskih demokratov priti do sodelovanja z Madžari v letu 1849«, in potem še s »Tkalčevo brošuro iz leta 1853 in njegovo akcijo leta 1866«. Dejal sem že, da izkrivljamo pravo podobo dogajanja, če spravljamo v ospredje razne izjemne pojave. Med takšnimi sta bila tudi Kvaternikov prvi nihljaj od Moskve do Pariza in drugi v Italijo; tudi po njih ne moremo presojati hrvaške politike tistega razdobja!

Gotovo pa se je konec šestdesetih let začel politično uveljavljati pravaški radikalizem s svojevrstnim — ne čisto enoumnim — protiavstrijstvom. O tem res nisem imel nobenega razloga razpravljati v okviru moje razčlenbe Radojčičeve prekonstrukcije, spričo česar ni bilo prav nič opravičeno ali »potrebno« Zwitterovo »dodajanje« (str. 155), sem pa o njem — tudi kritično in prav tako ne da bi bil sledil kakšnim Zwitterovim mislim! — nekaj pisal v opombah k četrti Prijateljevi knjigi (str. 608—612). Gotovo smemo pri pravaštvu govoriti še o neki drugi — ne »podpovršni« protiavstroslovanski — hrvaški politiki poleg politike »narodnjakov«. Vendar ne smemo izgubiti iz oči okolnosti, da je bilo pravaštvo izjemen pojav v politiki slovanskih narodov v Avstro-Ogrski.

Kar pa se tiče »politike novega kurza« pri Hrvatih v začetku 20. stoletja, je Zwitterovo gledanje nanjo zgolj skozi prizmo »propada Avstro-Ogrske kot njenega končnega cilja« silno enostransko izkrivljajoče, kajti pri njej je šlo pač v prvi vrsti — če jo vzamemo v prerezu — za »etapni« prihod hrvaško-srbske koalicije kot predstavnice odločilnih delov meščanstva na oblast v Hrvaški — Slavoniji!

IV. Jasnost v sodbah o Svetozaru Miletiću

Ne bo držalo, da naj bi bila v moji razčlembi Zwitterovo »pozornost vzbudila nejasnost v sodbi o Miletiću«, marveč bo nasprotno res, da je izzvala v njem nelagodnost prav tista jasnost, ki mu preprečuje vsakršno napihovanje protiavstrijskih želja tega velikega srbskega meščanskega politika. Ne zadošča mu moje »priznavanje, da je Miletić sovražnik Avstrije in da je pričakoval njeno katastrofo prav kmalu«, in sicer — kakor dr. Zwitter spet zmotno meni

(str. 156), po le pri njem spoznavni »njegovi tezi«, kakor da mi je ni bilo mogoče najti pri Miletiću! — »od Prusije«, ko »bi se morali osvoboditi in združiti Srbi in Hrvati habsburške monarhije«, vsekakor s Srbi izven nje, česar pa tu tudi ne izvemo. S tem mojim »priznavanjem« je zadovoljen, ne pa tudi z mojimi »trditvami, da Miletić in 'Ujedinjena omladina srpska' nista imela nobenih (?) protiaavstrijskih, ampak samo protiturške [političnoakcijske] cilje, da Miletić ni bil [protiaavstrijski] revolucionar, da pri Srbih v habsburški monarhiji ni bilo nikakega protiaavstrijskega revolucionarstva in da tudi iz Srbije ni izhajala nikaka revolucionarna dejavnost proti habsburški monarhiji«. Dr. Zwitter nato izhaja od skupnega spoznanja, »da Miletić razlikuje dvojno politiko«, a takoj skrene po svoje oziroma po radojčičevsko, ko po zgledu tega svojega učitelja označuje Miletićevo »redovno politiko sadašnjosti« kot »dnevno politiko« (ne samo tu na str. 156, ampak tudi še na str. 168, kjer pravi, da je za Miletića in Polita-Desančiča »značilno, da sta proti vsakemu upoštevanju okvira habsburške monarhije razen (!) v dnevni (!) politiki«, kakor da bi šlo le za majčken delček srbske politike!), medtem ko tisto drugo »vanredno politiko bodočnosti« ali »politiko upotrebljenja katastrofe [t. j. razpada Avstrije s pruskim udarcem po glavi, po Dunaju] za bodočnost« prav označuje kot »politiko bodočnosti, ki je treba zanjo narod duhovno in moralno pripravljati in ki je odvisna od svetovnih dogodkov«. Dr. Zwitter ne more sprejeti mojih misli, da »vse Miletićevo napovedovanje takšnega bližnjega razsula Avstro-Ogrske ni bilo v prav nobeni zvezi s kakšnim načrtom za jugoslovansko pobudo v tej smeri in ni prav nič ... slabilo nujnosti, da meščanska ohranitvena politika vseh slovanskih narodov upošteva okvir te države do njenega razsula«, niti se ne more ogreti za moj sklep, da »Miletić ni bil nikak 'revolucionarni' sanjač, kakršen se pojavlja pri Radojčiču, marveč zelo realen mislec, ki je prav dobro vedel, da želje, naj si bodo še tako intenzivne, ne spreminjajo položaja« (str. 98), niti mu ni mar za moje metodčne smernice, da mora biti spričo okolnosti, ker je do »katastrofe«, ki jo je Miletić videl v bližnji prihodnosti, prišlo šele čez pol stoletja, »težišče presoje njegovega stališča na njegovi 'redovni politiki sadašnjosti', medtem ko je 'politika upotrebljenja katastrofe za bodočnost' upoštevana le v drugi vrsti poleg prve« (str. 99). Dr. Zwitter vzklika, da vendar »ne moremo to drugo politiko, ki je izrazito protiaavstrijska, enostavno eliminirati iz Miletićevega udejstvovanja«, in se tako dela, kakor da ne vidi, kako je ostala kot »politika« le v zarodnem štadiju načrta, kako jo je »eliminiral« nepričakovani potek dogodkov, medtem ko se je tista »prva« politika nadaljevala še pol stoletja pri vseh avstroogrskih Jugoslovanih. V zaključku odstavka pribija (str. 157), da »ne moremo odrekati Miletićevi »[drugi«] politiki 'v izrednih okoliščinah', ki je bistven (!) sestavni del njegove politike (!), njenega protiaavstrijsstva [tega ji nisem odrekel, pač pa »bistvenost« in značaj politike, ker se njen bodoči pogoj ni izpolnil!], prav tako kakor ga ne moremo odrekati tedanjemu pravaštvu [tudi temu nisem odrekel protiaavstrijsstva, toda tudi pri presoji njegove politike sem upošteval pač bistveno okolnost, da so jo njeni pogoji pustili na cedilu!] in drugim že omenjenim gibanjem [?].«

Dr. Zwitter je moral čutiti, da se bo od gole negacije moje docela jasne predstave o dogajanju, skladne z vsemi osnovnimi dejstvi, mogel premakniti le, če uveljavi neke konkretne prehode od Miletićevih protiaavstrijskih želja do političnih korakov v tej smeri. A ker takšnih prehodov ni v virih, si jih je dovolil uvesti v razpravo z rokohitrskimi besednimi stopnjevanji: Nenadoma spregovori nekaj »o konkretni (?) poti, ki jo predlaga Miletić«, ne da bi nam hkrati povedal o tej poti kaj konkretnega, in v naslednjem stavku imamo že »Miletićeve konkretne (?) predloge«, kakor da bi o njih že razpravljali in kakor da že vemo, o čem govori, ko štiri vrste dalje govori o »teh načrtih« — medtem

ko ubogi bralec pozna samo njegove »želje, da bi Prusija kmalu uničila Avstrijo«!

A kar nam dr. Zwitter zdaj — nekoliko miselno jecljaje — ponudi kot »te načrte«, potrjuje le mojo tezo o protiturstvu celotne srbske politike, nikakor pa ne njegove teze o njenem tudi-protiavstrijstvu: »Pri vsem tem [?] je seveda [!] jasno [?], da se lastne [?] iniciative te akcije, pri kateri se ne čaka na evropske zaplete, ki jih bodo povzročili drugi [vsekakor Prusi!], ne vrte okrog upora [!] v habsburški monarhiji, ampak okrog Bosne, kjer se hoče doseči priključitev Srbiji in prekrižati načrte avstrijske politike.« Da, za Bosno, ki pa je bila še turška, je šlo, kajti le z njeno priključitvijo je mogla tedaj Srbija postati upoštevna sila na Balkanu, medtem ko bi jo avstrijska priključitev Bosne obsodila v nadaljnjo malopomembnost — šlo je za protiturstvo vstajo v Bosni in za srbsko intervencijo v njen prid, šlo je za složnost bosenske raje in za — lahko odločilno — udeležbo v bosenski vstaji protiturstkih prostovoljcev iz vrst avstroogrskih Srbov in Hrvatov, zlasti tistih iz vojaške krajine z njihovo protiturstko bojno tradicijo. Tako bi »se prekrižali načrti avstrijske politike«. Toda v Zwitterovem nadaljnjem »prikazu«, ki res tega imena ne zasluži, je vse to nekako prikrito: »Akcije te vrste se ne pripravljajo samo v Srbiji, ampak tudi na Hrvatskem; tajnemu odboru s tem namenom v Zagrebu predseduje prav Matija Mrazović. Te akcije moremo pravilno razumeti le, če upoštevamo, da je tedaj še obstajala Vojna krajina; vse protiavstrijske akcije...« Tako je pripravljanje očitno protiturstkih akcij obrnil v »protiavstrijske akcije«, čeprav je v začetku ostal zvest virom, ki soglasno izpovedujejo, da se vse tiste »akcije« — »niso vrtele okrog upora v habsburški monarhiji, ampak okrog Bosne«!

Ko govori dr. Zwitter takoj za tem o »drugačnem položaju na Hrvatskem leta 1870«, pač upošteva okolnost, da je pričakovana bosenska akcija Srbije izostala; če naj bi pomislili še na katero drugo spremembo v položaju, bi nam to moral vsaj nakazati. Nato postavi v ta »že drugačni položaj« Mrazovića z njegovo novo hrvaškoslovensko politiko in z njegovo »vero v obstoj habsburške monarhije in celo v njeno [prihodnjo] pravičnost« in označi to njegovo stališče kot »etapo na poti, na kateri je postal nekaj časa kasneje pristaš revidirane ogrsko-hrvatske nagodbe« (str. 157—158), t. j. na poti, ki je privedla narodno stranko v objem madžaronov in za vrsto let na oblast v Hrvaški-Slavoniji. Od Mrazovića pa se z nekim čudnim preskokom obrne k Strossmayerju in ga označi skupaj z Miletićem kot nasprotnika oportunizma (str. 158). Iz vsega tega bi utegnil bralec krivo sklepati, kakor da Strossmayer-Mrazovićevo vodstvo hrvaške narodne stranke ne bi bilo dotlej stalo na avstroslovenskih pozicijah in da se te pozicije ne bi popolnoma vsklajevale z njegovo pripravljenostjo, da podpira bosensko akcijo Srbije, od katere si je obetalo izboljšanje šans tudi za zedinjenje hrvaških dežel.

V. Avstroslovanstvo ali legitimizem?

Dr. Zwitter me je krivo »povzel« tudi, ko mi pripisuje (na str. 158 in 160) »splošno tezo« ali »trditev«, češ »da se nacionalna politika mladoslovencev ni v ničemer [?!] razlikovala od nacionalne politike staroslovencev«; na vso svojo psevdopolemiko, ki jo je privesil na ta krivi »povzetek«, da bi — baje proti meni! — odbranil tezo, da so si mladoslovenci za razliko od staroslovencev »prizadevali, da bi dali nacionalni politiki bolj radikalen značaj« (str. 160—161), pa je pozabil, ko je sestavljal opombo pod črto na str. 162 in v njej na koncu vendarle omenil moje »priznavanje, da pomenja nastop mladoslovencev narod-

nostnopolitično radikalizacijo» z opozorilom na moje opombe k četrti Prijateljevi knjigi na str. 563—564!

Te psevdopolemike se ne bi bil mogel lotiti, ko bi bil navedel tudi le eno od mojih treh formul. Očitno se je navajanju zaradi tega tako ogibal in dajal tolikšno prednost »povzemanju«! Zanimal sem samo krivo predstavo, kakor da bi mladoslovenska politika ne bila prav tako avstroslovenska, kakor je bila staroslovenska. Najprej sem ob navedbi zelo upoštevne Jurčičeve opozoritve v tej smeri zatrjeval, da »različna mera spoštljivosti do izročnega državnega reda ... pri izrazitih konservativcih na eni in pri liberalnejših življih na drugi strani ... v takratnih okoliščinah pri Slovencih in Čehih ob eni sami politiki na konservativni ravni avstroslovanstva ni imela niti najmanjšega političnega pomena« in da »vnašanje ločevanja glede na odnos do nekega želenega razsula Avstrije v slovensko ali češko politiko tistega časa pomeni umetno 'odkrivanje' nekega 'protiavstrijstva', ki se v nobeni obliki ni uveljavilo« (str. 107). Potem sem zapisal, da »se obe frakciji edine slovenske narodne stranke nista v odnosu do Avstrije [kot državnega okvira seveda] prav nič politično ločevali, čeprav sta kajpada med njima bili dve miselnosti, 'nijansi', bolj liberalna in pa bolj konservativna« (str. 112). Končno sem še kratko dejal, da »se avstroslovenska politika staroslovencev ni prav nič razlikovala od enake politike mladoslovencev« (str. 132—133). V Zwitterovi psevdopolemiki ni niti najmanjšega zavračanja teh mojih formul, ki pa se ne strinjajo z nekimi prejšnjimi in že umaknjenimi Zwitterovimi tezami, toda njegov pregled slovenske politične zgodovine (na str. 161—162), ki ga je postavil tako pod vidik liberalno-konservativne delitve, da je podaljšal liberalno izročilo nazaj kar do leta 1848, zbuja nekatere večje pomisleke, med katerimi pa se ustavim le pri enem.

Ko pove, da je postala zahteva po zedinjeni Sloveniji »za nekaj let res program vsega slovenskega gibanja«, dr. Zwitter sporoči (str. 162), da »že leta 1872 staroslovenci spet pristanejo na program avstrijske pravne stranke o avtonomiji historičnih dežel in določenih pravicah jezikov v njih, medtem ko jih mladoslovenci kritizirajo in še nekaj časa vztrajajo na programu Zedinjene Slovenije«, in se nato še loti razglabljanja, v kolikšni meri so pri tem vodili staroslovence »le taktični razlogi«, v kolikšni »pa tudi načelni, t. j. strah pred radikalnejšim uveljavljanjem narodnostnega načela«. Po mojem bi bil moral dr. Zwitter, preden bi napisal nekaj takšnega, iz česar mora bralec dobiti vtis, da so staroslovenci s pridružitvijo avstrijski pravni stranki odstopili od zahteve po zedinjeni Sloveniji, konsultirati njihove liste, ne pa se enostransko oslanjati samo na kakšen njim nasprotni časnik ali pa celo samo na tisto pod določenim vidikom izbrano gradivo, ki je tako lahko dosegljivo v Prijateljevi »Slovenski ... zgodovini 1848—1895«, kakor si je delo lajšala vsa Prijateljeva »šola«. Sodim, da mora politično zgodovinopisje vzeti v vednost tudi staroslovensko zavračanje očitkov, češ da nekateri njihovi kandidati, kakor grof Hohenwart, glava tiste avstrijske pravne stranke, niso za celotni slovenski narodni program z zedinjeno Slovenijo vred (prim. članek Antona Domicelja v »Novicah« list 41 z dne 8. oktobra 1873), njihovo poudarjanje v volilnem oklicu iz tistega časa, da »je pravna stranka za upravičeno zahtevo Slovencev po zedinjenju«, in naglašanje v prvem uvodniku »Slovenca« (št. 1 z dne 14. oktobra 1873), da bo delal na to, »da se zedinimo tudi zunanje v eno upravno skupščino, kar naši rodoljubi že od leta 1848 vedno zahtevajo«. Se bo mar res tako težko odvaditi tistih nesolidnih dedukcij, s kakršnimi se je dalo doslej slikati bodisi staroslovence ali mladoslovence po potrebi črnenja in beljenja drugače, kakršni so bili? A šele tedaj bo mogoče govoriti o koncu Prijateljeve »šole«, ko se spet privadimo »induktivnemu« študiju gradiva brez apriornih shem!

Svoj zgodovinski pregled — ki nikakor ni brez zmot, kakor sem pokazal v prejšnjem odstavku — je zaključil dr. Zwitter z »mislijo, da je slovenski liberalizem v prvem četrstoletju svojega obstoja [t. j. 1848—1873!] vendar izvršil nalogo, da je vplival na slovensko nacionalno gibanje v smeri večje radikalizacije, čeprav je res, da se pozneje nacionalna politika liberalcev čisto ni razlikovala od nacionalne politike konservativcev«. Tu pa v opombi pod črto (na str. 162) priznava samo Prijatelju, da »to nacionalno stran mladoslovenske politike v nasprotju s staroslovenci poudarja, čeprav jo omejuje preveč na dobo njegovega mladoslovenstva« (t. j. šele od leta 1868 dalje), o meni pa pravi, da v svojih opombah k Prijateljevi zgodovini v tem pogledu »omahujem«! Prav rad priznam, da močno »omahujem« od — Zwittrovega, ne mojega — »trdnega sklepa« naravnost ali posredno »obeljevati« tako že znane kakor tudi na novo odkrite »slovenske liberalce«; ne gredo mi in ne gredo ti liberalni prijemi, med katerimi je eden poglavitnih naslednji: Tudi ko sta mladoslovenec in staroslovenec ravnala in govorila enako, to ni bilo isto! Odbijam pa od sebe Zwittrovo »diagnozo« mojega »omahovanja« v odstavkih, kjer sem — kakor v opombah k drugi Prijateljevi knjigi na str. 570 — ugotavljal dejanska omahovanja mladoslovencev glede na taktično umestnost zahtevanja zedinjene Slovenije, kjer sem skušal razložiti eno od važnih zadreg slovenske politike tistega časa, nikakor pa ne »utemeljeval [!] vztrajanje na zgodovinsko-pravnem stališču s tem, da bi Slovenci z naravnopravnim programom zedinjene Slovenije ne našli zaveznikov«!

Vsa ta psevdopolemika bi utegnila prikrivati Zwittrov umik in sprejem moje teze, ki je izrasla samo iz pričevanj zgodovinskih virov, da se v odnosu do Avstrije ali v avstroslovanski usmeritvi mladoslovenska politika v šestdesetih in nadaljnjih letih ni razlikovala od staroslovenske in da notranja nenaklonjenost, ki je do te »mačehovske« države kajpada rasla ob slehernem prevarjenem upu in ki nikakor ni morala biti in ni bila omejena frakcijsko zgolj na mladoslovence, ni prav nič slabila skupne avstroslovenske politične linije, da so potemtakem tisti notranji pridržki proti njej, ki so se utegnili kdaj tudi izraziti »ob kavi in vinu«, političnozgodovinsko neupoštevni. Res utegne biti marsikdaj res, da ni isto, kadar dva govorita ali delata isto, ne drži pa to v primeru skupnega avstroslovanstva! A čeprav dr. Zwitter ni mogel in ne more izkazati dveh različnih politik glede na državni okvir pri takratnih Slovencih — prav tako, kakor ni mogel izkazati nobene srbske politike, ki ne bi bila »glavom« usmerjena k protiturški akciji — vendar ne popusti od tistega »dr drugega vprašanja, ali se v tem zgodnjem slovenskem liberalizmu že pojavljajo protiavstrijske tendence.« Po mojem metodičnem vodilu, ki sem ga »izbistril« v razčlembi Radojčičevega »privzdigovanja vse obravnave v sfere notranjih želja«, nas morejo tu političnozgodovinsko zanimati samo takšne »tendence«, ki so se bodisi tudi le skušale uveljaviti v dejanski politiki, namreč vsaj tako, da bi bile inavgurirale novo, od dotedanje avstroslovenske politike slovenske narodne stranke različno politiko; in če bi mogli izkazati tudi enega samega prinašalca takšnih tendenc — slovenskega Friča ali Tkalca — bi lahko nanj kazali kot na osamljen, izjemen primer, ne da bi s tem tudi le malo izkrivljali pravo podobo o avstroslovanski politiki takratnih Slovencev. Toda s takšnim izjemnim pojavom političnega protiavstrijstva si dr. Zwitter ne bi mogel nič pomagati; njegovi »elementarni« želji, da bi mladoslovenska politika zablestela, rabi samo tisto — političnozgodovinsko »neulovljivo« — notranje protiavstrijstvo, h kateremu nas povede s stavkom: »Do akcij [!] s konkretnim [!] političnim ciljem seveda [!] ni prišlo, pa zaradi tega ne izgubi pomena vprašanje, kaj so tedanji slovenski liberalci mislili [!] o Avstriji.« Če hoče spoznati — političnozgodovinsko upoštevne — misli teh liberalcev glede na Avstrijo, se mora zgodovinar

potruditi k študiju njihovih razglabljanj o političnem položaju v člankih in v korespondenci. Toda ta — edini dopustni — »izhod« je dr. Zwitter, ki zastopa neko aprioristično tezo, »zaprt«; zato se je obesil za neko — nesprejemljivo — splošno shemo o zapovrstnih »fazah« v odnosu »liberalcev drugih slovanskih narodov v habsburški monarhiji« in v to shemo tlači čisto deduktivno, po goli analogiji tudi »slovenske liberalce«, pri katerih naj bi »bil ta razvoj podoben« (str. 163). V tej shemi je očrtan nekak razvoj od »iskrenega« avstroslovanstva »brez vseh rezerv [!] za federalistično Avstrijo« v letu 1848 prek »sovrastva do Avstrije« v času Bachovega absolutizma pa do »časa velikega [?] vala [?] protiavstrijskih razpoloženj med 1866 in 1871, ki pa ga zavirajo oziri [!] na realni politični položaj in pri Čehih tudi čisto računski [t. j. politični!] premislek, da bi prišli po katastrofi Avstrije v še slabši položaj«; k tej zadnji »fazi« bi takoj pristavil vprašanje, mar niso ti »oziri« in »računski premisleki« v tolikšni meri »zavirali« tisti »veliki val« pri Čehih in pri Slovencih, da je iz »velikega« splahnil v prav — **neznatnega?!** Ko je dr. Zwitter tu v opombi pod črto opozoril, da se ta njegova shema »v neki meri ujema z izvajanjem dr. Kermaunerja v opombah k tretji Prijateljevi knjigi na str. 501, samo da dr. Kermauner govori le o panslavizmu, medtem ko je bilo antiaavstrijskih [!] koncepcij več«, je pozabil na bistveno dognanje moje razčlenbe tistega »političnega panslavizma«, da je namreč »ves spadal v domeno čustvovanja« in da »je dotedanjo avstroslovanstvo politiko samo dopolnjeval, ne pa stopil na njeno mesto« (na naslednjih straneh 502 in 503)! Po Zwitterovi shemi naj bi bilo »sovrastvo do Avstrije« pod Bachom pri slovanskih liberalcih kar izbrisalo avstroslovanstvo političnoidejno dediščino iz leta 1848, česar pa pri njih — razen pri nekaj izjemah — ne opažamo; njihovo sovrastvo do germanizatorske Avstrije namreč nikakor ni izključevalo njihove vneme za drugačno, avstroslovanstvo, federalistično, pravično ali vsaj znosno Avstrijo, česar ne vidi zaslepljeni dr. Zwitter, ki tudi ne bo niti v sto letih dočakal takšnih — doslej mu primanjkujočih — »rezultatov novih raziskovanj«, na kakršne bi mogel opreti svojo »zračno« shemo. Niti avstroslovanstvo takšnega »prinašalca« skrajnega rusofilstva k Slovencem, kakršen je bil Gregor Blaž, mu ne odpre oči za to, kako različna od njegovega apriorizma je resnica o avstroslovanstvu »stališču slovenskih in drugih slovanskih liberalcev«; ti nikakor niso prepustili avstroslovanstvu konservativcem, kakor izpričujejo njihova razpravljanja v govorih, listih in pismih. To politično koncepcijo obojih je zgodovinar ne samo za leto 1848, ampak tudi za šestdeseta in poznejša leta imenovalo avstroslovanstvo ali avstroslovanstvo, kolikor pa je — zaradi krivih prijemov in konstrukcij — zavrglo to precizno poimenovanje, se po mojem mora spet vrniti k njemu.

V našem zgodovinarstvu je od dr. Zwittera uvedena shema legitimizem-nelegitimizem kar zadušila pojem avstroslovanstva, ki ga ni bilo mogoče uporabljati niti v beljenje enih niti v črnenje drugih, ker je politika obojih stala na njegovem temelju. Ti slovenski politični »avstroslovani« so sicer imeli popolne somišljenike pri vseh drugih slovanskih narodih v Avstro-Ogrski, a ker se teh drugih nikjer ni »prijelo« ime »legitimisti«, je pretila nevarnost, da bi ta etiketa diskriminatorno oblepela samo na Slovencih. Tudi to nevarnost sem imel pred očmi, ko sem zapisal v razčlembi (str. 112), da »zavaja na krivo pot označevanje avstroslovanstva kot 'legitimistične', ki se je samo pri nas od preimenovanega Radojčičevega 'avstrijanstva' dalje nekako udomačilo v kvar točnega označevanja« političnih stališč v naši avstrijski preteklosti.

Če dr. Zwitter sam vidi, »da se je ta izraz [legitimizem] udomačil pri slovenskih piscih od [Zwitterove] razprave 'Narodnost in politika pri Slovencih'« (str. 159), ni umljiva njegova zavrnitev vsega pet vrst prej (na str. 158): »Kar

se tiče izraza legitimizem, je popolnoma odveč [!], če poskuša dr. Kermauner dognati, da je ta izraz od dr. Radojčičeve razprave leta 1928 preko mene prišel v splošno rabo v slovenski historiografiji. Bistveno je kajpak to, da je dr. Zwitter vstavil ta izraz na mesto Radojčičevega »avstrijstva«, ki je — politično-idejno in političnogodovinsko — pokrivalo pojem avstroslovanstva; menim, da ne bi smel zdaj zvrčati še tudi svojo — poglavitno, ker »originalno«! — krivdo za takšno uporabo izraza na tiste, ki so mu v tem sledili! Gotovo ne ugovarjam tisti splošni rabi izraza legitimizem za politično »ideologijo«, ki »je po dunajskem kongresu branila obstoječe države in njihove državne oblike, kar pomeni konkretno navadno obrambo absolutne monarhije«, toda po dez-orientacijski vlogi sheme »legitimizem-nelegitimizem«, ki je naravnost dušila političnogodovinska raziskavanja, je nujno potrebna prav stroga omejitev uporabe tega izraza. Le ob takšni omejitvi nam ga ni treba »enostavno črtati iz slovenske politične zgodovine«, čemur se dr. Zwitter tako upira (str. 159).

V tem razdelku meni dr. Zwitter končno (str. 163), da »bi moral dr. Kermauner na vsak način bolj jasno in izčrpno povedati, kaj si predstavlja, ko trdi, da je bilo pri Slovencih tudi skrajno rusofilstvo do leta 1914 le ‚dopolnilo‘ njihovega avstroslovizma«. Moja razčlemba vseslovanskega čustvovanja in političnega panslavizma v opombah k tretji Prijateljevi knjigi (str. 501—503) je pač dovolj »jasna in izčrpna«, vsekakor pa najjasnejša in najizčrpnjša v našem zgodovinopisju. Lahko pa opozorim dr. Zwittera, da sem imel takrat, ko sem tisto trditev zapisal, v mislih — vsekakor nad vsak dvom o njeni verodostojnosti — izjavo Ivana Hribarja v njegovih spominih (II, str. 351—352), nanašajočo se na čas pred novoslovanskimi petrograjskimi posveti leta 1908 in po njih: »Nam bi bil razpad Avstroogrške silno simpatičen. Vendar pa vanj nismo upali. Saj je bilo v njej marsikaj gnilega; toda v obče je njena državna uprava zadovoljivo poslovala in upali smo, da svojim narodom — ker je bilo prišlo do splošnega in enakega volilnega prava in je tako poražujoča slovanska večina prebivalstva prišla do veljave — navsezadnje vendar še priborimo človeškodostojno življenje. Da bi nas prijateljstvo Avstroogrške z Rusijo tako zelo približalo izpolnitvi teh naših želja, kakor nas je njeno prijateljstvo z Nemčijo od njih oddaljevalo, nam je bilo jasno... je bil dr. Kramář [mladočeški voditelj in Hribarjev politični vzornik] avstrijski patriot... Ko bi se bila, posrečila njegova namera, da ta država stopi na stran Rusije, živela bi še danes svoje grešno življenje... Naša posvetovanja leta 1908 so torej resnično imela namen odtrgati Avstroogrsko od Nemčije in tako velikim zaveznikom, katere smo takrat že prav razločno videli, olajšati tudi v interesu slovanstva delo v predstoječi borbi z le-to. Zato so jih ruski slavjanofili iskreno pozdravili. Toda oni so tistokrat za slučaj, da Avstroogrška ostane neizpokorljiva, gojili in izražali že tudi smelejše misli in nade. Govorili so že o delitvi njeni. Kar se mene tiče, moram reči, da sem te govorice sicer z neko posebno naslado sprejemal, da jim pa vere [leta 1908] vendar še nisem dajal.« Tako se glasi odkritosrčna izjava slovenskega liberalca, ki je hkrati spadal med skrajne rusofile!

V opombah k četrti Prijateljevi knjigi sem zavračal (str. 653—655) Prijateljevo konstrukcijo o nekem splošnem »streznenju« mladostlovencev od prejšnjega rusofilstva v zvezi s Celestinovo vrnitvijo leta 1873 oziroma z izidom njegove knjige o Rusiji leta 1875; v razčlembi Radojčičeve prekonstrukcije pa sem zavrnil še njegovo tezo (str. 144): »Da bi se bila ‚teško slagala rusofilstvo i liberalizam‘, v slovenskem primeru nikakor ne velja, saj je v prerezu bilo rusofilstvo malone bistvena oznaka slovenskega liberalizma«, in sem še posebej opozoril, da so liberalni publicisti »še vsa sedemdeseta leta skušali Rusijo idealizirati«, medtem ko je bil »prav zelo omejeni Celestinov primer« izjemen.

Na obeh mestih sem mimogrede opozoril na nedavno Zwittrovo obnavljanje teh tez s predstavljanjem Celestinove knjige kot reprezentativnega »mnenja slovenskega liberalca«. Dr. Zwitter se mi je sedaj približal z izjavo (str. 163), da »je neka vrsta slovanskega čustvovanja in s tem tudi rusofilstva brez dvoma tipična ne samo za večino tedanjih slovenskih liberalcev, ampak tudi... za vse slovensko nacionalno gibanje v 19. stoletju sploh«; vprašanje o skladnosti rusofilstva in liberalizma, kakršen je bil slovenski (pa tudi češki in še drugi slovanski), bi morali s tem imeti za rešeno v moj prid. Krive teze, ki sem jih zavračal, so bile vse deduktivne, medtem ko sem jaz do svoje prišel po indukciji, na temelju študija naše liberalne publicistike in korespondence; ta študij pa me je tudi poučil, da se je — sicer bolj za kulisami, kakor javno — zlasti konec osemdesetih let pojavljal med slovenskimi liberalci tudi kritičen odnos do carske Rusije, in zato moram označiti kot krivo tezo, ki pa je samo v Zwittrovem »povzetku« (ne tudi v moji tako »povzeti« razčlembi), češ »da je bil ves [?] slovenski liberalizem do konca 19. stoletja rusofilski«. Krivo me tudi »interpretira« dr. Zwitter, ko mi pripisuje »identificiranje splošnega slovanskega čustvovanja in s tem tudi rusofilstva s panslavizmom slavjanofilskega tipa«, kakršnega je predstavljal Gregor Blaž, in pa »tezo, da je bila edina izjema od tega stališča med slovenskimi liberalci Celestinova knjiga« (str. 164). Dr. Zwitter skratka ni opazil, da sem Blaža z njegovim »specifičnim vseslovansko-protijugoslovanskim kompleksom« docela jasno in izčrpno predstavil kot prav izjemno »zaslepljenega« rusofila, ki »je stal v svoji togosti docela sam zase« (v opombah k četrti Prijateljevi knjigi, str. 664). Pri Ferdu Kočevarju, ki res ni gledal slepo samo v carsko Rusijo, marveč se je zanimal tudi za glas ruske emigracije in je na nekem mestu zavrnil »panrusizem«, pa dr. Zwitter ne bi smel izgubiti iz oči, da ga moramo vendarle predvsem šteti za izrazitega »panslavista slavjanofilskega tipa« (prim. zlasti njegova razpravljanja o »Socialnem vprašanju« v »Slovenskem Narodu« leta 1869).

VI. O Slovencih ob ljubljanskem kongresu leta 1870

Z nekaterimi Zwittrovimi krivimi »povzetki« in mnenji iz zadnjega razdelka njegovega »odgovora« sem se pobavil spotoma že spredaj, k mnogim nimam kaj pripomniti, k vprašanju o diskusijah na ljubljanskem kongresu se vrnem v zvezi z Mrazovičevim poročilom Strossmayerju o njegovem poteku (glej v tem »Zgodovinskem časopisu« prispevek »Še nekaj gradiva o ljubljanskem kongresu«). Tu moram opozoriti še na nekatere dr. Zwittrove krive prijeme in sodbe o takratnih slovenskih zadevah.

Za dr. Zwittra sem zaman osvetlil v opombah k četrti Prijateljevi knjigi (na str. 574—577) tisto razrvanost v mladoslovenskem središču pred zatonom leta 1870, ki jo tako izčrpno razkrivajo Tomšičevi dopisi Jurčiču in ki v znatni meri pojasnjuje, zakaj »so bili na kongresu staroslovenci bolj reprezentativno zastopani kakor pa mladoslovenci«; njemu (str. 166) »ni važno, ali gre pri tem za namerno zapostavljanje mladoslovencev s strani staroslovencev, kakor je [očitno krivo!] mislil Prijatelj, ali pa so vzroki drugi, kakor [nemara na temelju enako nezadostnih virov?!] misli dr. Kermauner«, marveč je svojo pozornost obrnil k neki »pomembnejši« nalogi, ki pa jo moram označiti kot — dlakopcepsko! Samo čuditi se je mogoče njegovemu stavljanju zanimanja obeh slovenskih narodnih frakcij za jugoslovanske politične smernice na »lekarniško« tehtnico in pogumu, da s takšnim tehtanjem »utemeljuje« stavek: »Vendar bi pa jaz iz tega [sc. iz takratne sloge, iz popolnega sodelovanja in sprejemanja dogovorjenih smernic] ne sklepal, da sta obe frakciji enako zainteresirani na

jugoslovanskem vprašanju.« Le komu si bo upal dopovedovati, da bi vsa ta njegova »operacija« mogla imeti drug smoter kakor — dodatno »beljenje« mladoslovencev!

Docela neumljivo je — in bo prejkone tudi ostalo — kako je mogel dr. Zwitter zapisati, da so bila »mnenja o Miletičevem stališču« — »različna tudi pri Slovencih«, kjer sta ga zavrnila v istem smislu glasili obeh frakcij narodne stranke, »Slovenski Narod« in »Novice«. Sledi pa (na str. 170) stavek, ki nas mora spraviti v še večje začudenje: »Gotovo je, da so si tudi nekateri [samo nekateri?] slovenski liberalci zamišljali uresničenje ljubljanskega programa v avstrijskem državnem okviru.« Zdaj bi bil dr. Zwitter dolžan pokazati še tiste druge slovenske liberalce, ki so si to zamišljali izven avstrijskega državnega okvira! Namesto tega nam le pove: »To [sc. da si je zamišljalo to uresničenje v tem okviru!] bi jaz trdil danes tudi za poročilo dr. Lavriča 'Jugoslovanska zveza' na občnem zboru 'Soče' v Gorici 23. februarja 1871« (a to poročilo je bilo takrat objavljeno v »Soči« in povzeto v drugih listih, ne pa nemara šele nedavno odkrito)! Tudi dr. Karla Lavriča je moral dr. Zwitter, ki si ga je nekoč zamišljal kot neavstroslovanskega »protiavstrijca«, žrtvovati na oltarju zgodovinske resnice. Ali pa nam more pokazati kakšno nadomestilo zanj, ki bi ga opravičevalo, da je omejil tisto »gotovost« le na »nekatero slovenske liberalce«?

Ne, nadomestila za »odpadlega« dr. Lavriča ni, toda vendar naj bi takšne, od teh le »nekaterih slovenskih liberalcev« različne — domnevali in tako sledili fantaziji dr. Koste Milutinovića, ki je — oplojena od Radojčičeve bajke — (v »Zgodovinskem časopisu« X—XI, str. 180—181) gledala Lazo Kostića, kako »se prijetno iznenadio, došavši u neposredan kontakt sa slovenačkim javnim radnicima, naročito sa mladoslovencima, kada je u njihovim redovima [mogoče »izmedju redova«?!] osetio i sagledao nova progresivna shvatanja, koja su rešenje jugoslovenskog pitanja već nazirala izvan uskih okvira Habsburške monarhije, iako još nisu bili sazreli potrebni uslovi da ta nova shvatanja dodju do punog izražaja i preko javnosti«.

Takšno pisanje nima značaja političnega zgodovinopisja, marveč narodnega »beljenja«, ki je izraslo iz krive hegemonistične teze in iz krivega občutka, da bi se morali Slovenci ali Hrvati ali tisti Srbi, ki se niso docela strinjali z Miletićem, svojega avstroslovanstva leta 1870 bolj sramovati kot onega iz leta 1848 (ko je nasprotovalo revoluciji, s katero pa leta 1870 ni imelo več opravka). Zgodovinopisno ne moremo ugotavljati in tudi ni treba, da bi ugotavljali, kolikšno je bilo »spoštovanje« avstrijskega državnega okvira bodisi pri povprečnih ali pri izjemnih (»radikalnejših«!) mladoslovincih, ker prav noben rezultat takšnega »ugotavljanja«, noben njihov notranji ali pa na pol izraženi »prijazek« ne more niti najmanj »zmanjšati« njihovega avstroslovanstva — če nam gre za pravo podobo časa in ljudi v njem, ne pa za njihovo »beljenje«!

V »argumentaciji«, ki jo nato še nudi Zwittrov »odgovor«, lahko vidimo samo neko grabljenje po bilkah, da ne bi čisto potonil s tisto nezgodovinopisno »legendo«, ki sem jo z razčlenbo Radojčičeve prekonstrukcije videl že smrtno zadeto. Ko je žrtvoval »poročilo dr. Lavriča«, se je brž obesil za nekaj besed v »Soči«: »Res pa je, da se Srbija prvič [?] omenja kot 'jugoslovanski Piemont' med Slovenci v 'Soči', čeprav v zelo previdni obliki.« Menda je jasno, da vse takšno in podobno pisanje »pro futuro«, kakršnega navaja dr. Zwitter iz zadnje »Sočine« številke v avgustu 1872, ni v prav nobenem nasprotju z avstroslovanskim stališčem »Soče« ali »Slovenskega Naroda«, ki je ta »jugoslovanski« oziroma »orientalni Piemont« nekaj dni pred »Sočo« takole slavil v uvodniku (št. 97 z dne 22. avgusta 1872): »Srbija stoji danes ponosno pred Evropo, upo-

števana od vseh razumnikov. Samo Magjari, kateri ne morejo kljubu svoji samostalnosti v enaki meri s Srbijo napredovati, zavidajo 'orientalnemu Piemontu' častno mesto v krogu evropskih držav... Svet odreka Magjarom sposobnost kulturni voditelji drugih narodov biti; Srbijo narobe pa svet imenuje orientalni Piemont in s tem izreka, da ima Srbija v sebi sposobnost in nadejo postati ono zrno, iz katerega enkrat procvete — podobno kakor po Piemontu italijanska — jugoslovanska edinost in svoboda ali vsaj edinost in svoboda slovanskih narodov pod turškim vladarstvom.« Kajpada sta bili obe liberalni glasili nasploh in posebej še ob slavnostnem stopanju na srbski knežji prestol Milana Obrenovića, ki je takrat dosegel polnoletnost, tej slovanski državi na Balkanu naklonjeni; toda takšna naklonjenost nikakor ni bila tuja tudi staroslovincem in se je popolnoma skladala z avstroslovansko politiko obojih, ki so svojo enako zaskrbljenost, kakor bo s Slovenci takrat, ko Avstrije več ne bi bilo, enako reševali z mislijo na ta »jugoslovanski Piemont«! Menda bo tudi dr. Zwitter pripravljen upoštevati glas nekega dopisnika konservativnega »Slovenca«, ki je v razpravljanju o »Bodočnosti Slovencev«, objavljenem v desetem letu Milanovega vladanja (št. 132 z dne 26. novembra 1881), kajpak obžaloval, da »pri sedanjih razmerah v Jugoslaviji [t. j. med jugoslovanskimi narodi] se še ni tak brzo od todi kake pomoči od bratov nadjati«, zaključil pa takole: »A predno da bo praznovala Pangermanija svoj triumf v naši pokrajini, moramo se še politično vsestransko ojačiti, kajti slovanski Piemont na Balkanu ne bo prezrl v takem položaju [pač: nevarnosti, da pridemo] pod prusko vlado naših interesov. Iz tega razloga pa tudi zremo bodočnosti brez posebne bojzni nasproti.«

Naše politično zgodovinopisje bo treba končno postaviti na temelj študija prvih virov, ki jih nikakor ni izčrpal — ni mogel izčrpati — Prijatelj, in ga »osvoboditi« razvade sklepanja iz splošne miselnosti obeh svetovnonazorskih taborov na njuno različno politično ravnanje tudi na področjih, kjer sta predstavljala praktično in idejno le en sam slovenski tabor z eno — ne sicer zmerom enako, toda zmerom — avstroslovansko politiko.

Hoče mar dr. Zwitter iz okolnosti, da »se je v direktno diskusijo z Miletičem med tedanjimi slovenskimi liberalci spustil le Josip Jurčič«, sklepati, da Jurčič ni govoril tudi v imenu drugih ali da vsaj ni izražal mnenja nekaterih med njimi? Potem bi bil moral takšne slovenske liberalce izkazati na temelju nekega vira, kajti čisto »zračne« kombinacije ne sodijo v zgodovinopisje; dokler kdo takšnih liberalcev ne pokaže, nam mora Jurčičevo stališče veljati kot reprezentativno mnenje slovenskega liberalca, ki se — ne glede na to, koliko je kdo od Avstrije »pričakoval« (dr. Zwitter je krivo »povzel« tako Jurčiča kakor Miletiča, ko temu pripisuje »trditev«, prvemu pa nagnjenje k »trditvi, da od Avstrije ni ničesar [!] pričakovati!«) — nikakor ni mogel strinjati z Miletičevim odbijanjem Slovencev od jugoslovanstva v primeru morebitne »katastrofe Avstrije«. Popolnoma neumljivo je, kaj naj bi bilo v »vsem tem — presenetljivega«, tudi »če ne bi upoštevali« razpravljanj takratnega »Slovenskega Naroda«, ki so naravno tudi »govorila o zmagovitem pohodu narodne ideje, katera je ustvarila Italijo in Nemčijo«, toda ki so še zmerom gledala v teh dveh državah kot potencialnih razbijalkah Avstrije neprimerno hujšo nevarnost za slovenski narodnostni obstoj in so zato zastopala od kraja do konca avstroslovansko politiko.

* * *

Iz moje — vsekakor prav nič od dr. Zwittra bodisi »sugerirane« ali »pospeševane« — razčlenbe »hegemonistične prekonstrukcije« se je tako razvil okrog vprašanj o političnem odnosu Jugoslovancov do — takrat nepremakljivega —

avstroogrškega državnega okvira razgovor o nekaterih prijemih v našem političnem zgodovinopisju, ki jih imam za krive, a katerih dvomljivo »opravičenost«¹ bolj ali manj brani dr. Zwitter hkrati z nekimi deli razčlenjene prekonstrukcije. Da se ne bi ta razgovor dalje »dramatiziral«, pa bi bilo zelo priporočljivo, da se vanj vmešajo še drugi iskalci zgodovinske resnice.

Dodatek: M.-ov prvi odgovor Miletiću

Da ne bi bila razčlemba »Hegemonistične prekonstrukcije jugoslovanskega kongresa v Ljubljani leta 1870«² v prejšnjem »Zgodovinskem časopisu«³ predolga, sem marsikaj žrtvoval, kar bi bil prav rad navedel, ker bi olajšalo globlje umevanje nasprotstev, ki so se pojavila po kongresu v jugoslovanski javnosti. Posebno pa mi je postalo žal, da sem iz M.-ovega (zapisal sem Mrazovičevega, a lahko je tudi Miškatovičev) prvega polemičnega članka zoper Miletića »Razprava o ljubljanski izjavi«⁴ (Zatočnik št. 289 z dne 20. decembra 1870) poleg omembe, da »se je spravil zlasti nad Miletićevo napovedovanje bližnjega razsula Avstro-Ogrske«, navedel samo nekaj stavkov, o katerih sem sodil, da si je v njih »privoščil iti nekoliko dlje, kakor bi mu bilo treba,«⁵ s tolikim poudarjanjem »žilavosti habsburške monarhije«⁶ in njene kar neizčrpne sposobnosti za »pomlajevanje«⁷ (str. 115). Omejil sem se prav striktno samo na tisto v tem M.-ovem članku, kar je bilo treba poznati zato, da bi bil umljiv Kostičev zagovor v tistem delu, kjer je nekoliko zavrnil »Zatočnikovega«⁸ M.-a. Kdor pa bo samo po tistih iztrganih stavkih presojal ves M.-ov prvi odgovor Miletiću, ga bo lahko krivo sodil. Zato imam za potrebno, da prikažem ta odgovor v vseh njegovih delih. Ker ta prikaz ni sestavina polemike z dr. Zwitterom, ga ne gre uvrščati vanjo, lahko pa ji ga dodam.

M. je začel ta svoj uvodnik takole elegično: »Čemu se ne bi nadali, dogodilo se: 'Zastava' piše protiv ljubljanskemu programu, Subotičev 'Narod' ne govori o njemu ni reči, t. j. ne odobrava ga, a kako nam se javlja iz Graca i Beča, srpska mladež na onim sveučilištima strani se od mladeži hrvatske i slovenske, koja je ljubljansku izjavo iskrenom radosti prihvatila.«⁹ Nato je podudril, da ni on prvi, ki ugovarja: »Zastava«¹⁰ je o tej stvari priobčila dva [Miletičeva] članka, u kojima razvija cijelo oštroumlje i pokazuje neobičnu građansku srčanost, dokazajući odvažno, zašto je kriva ideja ljubljanskemu programu. 'Slovenski Narod' je jednomu tih članaka već odgovorio, pak jer se ovako zapodjela razprava, za koju bi voljeli, da je izostala, ne smijemo ni mi ostati u njoj nijemi svjedoci.«¹¹ Naglasil je, da noče polemizirati na lahko, marveč: »Nastojali smo naravno svom ozbiljnosti, koju stvar znamenita iziskuje, prodrijeti u smisao znamenitih članaka 'Zastave', jer nam stoji do toga, da politično nastojanje i djelovanje naroda bude osnovano na razlozih, znajući dobro, da se samo tim načinom dadu ukloniti bludnje, koje narod odvode s jednog zla na gore, dokle ga posve ne obore u propast.«¹²

»Gledati ćemo dakle,«¹³ je nadaljeval, »da u kratko no točno narišemo dokazivanje 'Zastave', koje služi za ravnilo srbskoj braći«, in je nato povzel argumentacijo obeh Miletičevih člankov takole: »Ljubljanski program ima na umu jedinstvo Južnih Slavenah habsburške monarhije; te monarhije nema, nego je razpadnuta na dvie države, od kojih jedna neimajući ni ime sasvim se razsipa, a druga, Ugarska, opada. Danas* se evropski narodi bore za slobodu i narodnost

* Od tu dalje pa tik do predzadnjega stavka v tem odstavku je navedek bralcu že znan, ker sem ga — z več izpuščenji — navedel že spredaj v I. razdelku kot dokaz, kako neopravičeno si dr. Zwitter domišlja, da je prvi »orazumitveno interpretiral«¹⁴ Miletićevo stališče!

a ta će se borba svršiti propašću Turske i Austro-Ugarske. Čemu onda u habsburškoj monarkiji raditi o jedinstvu Južnih Slavenah i raditi za njezin obstanak proti duhu vremena i slobodi narodah, npr. njemačkoga, koji će po svojoj želji i onako otići u Njemačku. On će za sobom povući Sloveniju s Trstom, kako bi se Njemačka dokopala Jadranskog mora i po njem istoka za svoju trgovinu. Toga i onako Južni Slaveni ne sustaviše, osobito ako se s Njemačkom u tom smislu sporazumije Rusija. Takav isti udes od prilike čeka i na Česku. No Sloveniju i Česku može Niemcem oteći cielo slavenstvo, kada njegovo pitanje dodje na red. Jedinstvo Južnih Slavenah habsburške monarkije nije 'jedinstvo', jer preko Save i Une ima Južnih Slavenah, koji se neće htjeti ujediniti s našimi pod ovom monarkijom; jedinstvo Hrvatah i Srbah može se i mora izvesti u posebnoj državi. Tako je, kad nestane monarkije; dok ona postoji, niti će njemački niti magjarski državnici dopustiti, da se ujedine Južni Slaveni u njoj živući. S toga neka Hrvati i Srbi trojne kraljevine gledaju, da svoju zemlju ujedine, a Slovenci neka za sebe rade, da stvore ujedinjenu Sloveniju.»

Po tem povzetku je M. zagrabil Miletićevo argumentacijo v tisti točki, ki je bila Miletiću pač najljubša in hkrati temelj ali izhodišče njegovemu političnemu konceptu, namreč v njegovem napovedovanju bližnjega konca Avstro-Ogrske. V spomin si je priklical tiste, ki so mu v letih 1861 do 1865 »dokazivali da nije dobro udešavati hrvatske politike naprama obstoju monarkije, jer ove kano da već nije; Ugarska će se otrgnuti« itd. A nič od tistega, kar so napovedovali — med njimi v prvi vrsti Miletić, kakor moramo domnevati — se ni zgodilo. Odpadla je tudi najveća nada: »Kragujevački topovi medju tim već su zahrdjali«, t. j. srbska vojska ni šla osvobajati Bosne, kakor so jugoslovanski rodoljubi želeli in pričakovali! In po uvedbi dualizma »je Ugarska postala najodaniji štit monarkije, a kneževina srbska vodi s njom najbolje prijateljstvo i kuje zavjere proti trojednoj kraljevini, dapače i proti srbskom elementu Ugarske.« Nato je vzkliknil: »Čuvajmo se u istini obmanah« in upoštevajmo, da »habsburška monarkija postoji još uvijek«. Tu je M. čutil, da opozarja na čvrsta dejstva proti Miletićevim zgolj »pobožnim željam«, in si je privoščil že znane »sklepe« iz preteklosti: »U otajstvene knjige budućnosti nije nikomu sudjeno zaviriti; no prošlost habsburške monarkije dokazuje žilavost, za koju se ne zna, da li veće udivljenje ili strah uzbuđuje... Ona se uz sve promjene svijet pokretajućih ideja preobrazivala i pomladjivala od najnižeg bezsilja do najveće snage.« Pojasnilno je pripomnil: »Kada sve ovo navodimo, ne izričemo nikakve svoje želje, nego crpimo opomenu, da nije probitačno ičiju budućnost snovati na propasti ovake monarkije i odmitati od sebe dobro, koje se pruža [?], za volju boljemu, koje se istom negdje u tamnoj magluštini sakriva.« Z monarhijo je treba še nekaj časa računati, kajti njena delitev še ni tako blizu: »Zastava priznaje sama, da mi ne možemo oboriti monarkiju; mi pak dodajemo, da je nama za volju niko obarati neće.« Predvsem je M. zanikal možnost, ki jo je Miletić dopuščal: »Pruska i Rusija... neće se nikada sporazumjeti u tome, što je njemačko [od Avstrije] i što nije, nikada npr. Rusija neće priznati, da su njemačke Česka i Slovenija s Jadranskim morem.« S prav tako trdnim prepričanjem bi enako govoril pač sleherni Slovenec in Čeh kajpada zaradi svoje globoke zasidranosti v vseslovanstvu, zaradi tako močne želje, ki ni dopuščala dvomov v veliko slovansko silo, pokroviteljico vseh Slovanov! Od zunaj torej spričo gotovega nesoglasja med Prusijo in Rusijo glede na njeno razdelitev Avstriji še ne preti nevarnost za njen obstoj, pa tudi od znotraj ne, kajti: »Ne smije se... ni to lakoumno držati, da austrijski Niemci jedva čekaju čas, kada bi prebrodili u njemačko carstvo... — Za Čehe i Poljake znade se, da nisu proti samoj monarkiji, makar najžešće pobijaju sistem, kojim se u njoj vlada.

— Magjari će i svoje i naše sve sile napregnuti za njezin obstanak.« Državni okvir je torej zaenkrat nepremakljiv in od tega dejstva je treba izhajati!

In v tem državnem okviru je pisec odkrival le šibke žarke lepih nad, ki jim je bila kajpada mati — dobra želja: »Tko sve ovo znađe, lasno će dokučiti, da Pruska i Rusija ne misle na propast habsburške monarkije; al ju misle navesti na to, da u nijednoj sgodi neuzmogne biti opasna težnjam njihove politike. — Zato će svojim uplivom podupirati njezino konsolidiranje na temelju načela narodnosti i ravnopravnosti. — Prema tomu, mi Južni Slaveni, koji monarkije oboriti ne možemo, možemo ipak nastojati, da se po načelu narodnosti ujedinito i složnom snagom dovijemo ravnopravnog sudjelovanja u državnih poslovih njezinih. Kao što se je nemudro govorilo [t. j. Miletić je tako nemudro govoril pred letom 1867!], da nikada Austrija neće ustupiti Ugarskoj, što je njezino pravo, da se nikada Ugarska neće izmiriti s Austrijom, tako je prenaglio svojim sudom, tko govori, da nikada slavenski narodi neće upornom radnjom izvojevati ravnopravni položaj u monarkiji. Ona je tolike metamorfoze proizvela, ona će proizvesti i ovu narodnu, prije nego li ugne. — Beust-Andrassyjeva monarkija nije za dugo moguća, jer draži Njemačku [!], Rusiju i većinu svojih narodah; al je moguća i puna života, kada se prama duhu vremena ustroji po pravdi jednakoj za svoje narode.« Z avstroslovansko politiko se je nužno vezala većja ali manjša — lahko tudi prav majčkena, pri tem M.-u, ki ga navajamo, pa prav velika! — doza takšne vere, ki jo je avstrijski državni sistem sebi v prid omogočal (in ta okolnost po mojem nikakor ni majhnega zgodovinskega pomena)!

Piscu je bilo tudi lahko nekako pomilovati Srbe »preko Save« zaradi njihove tako majhne vloge: »Mi držimo, da je unosnije i korisnije po Južne Slavene, da na tome putu idu do svoga cilja, nego [da] obmanjujući se nadami na problematičnu propast monarkije, izčekuju pomoć od narodah preko Save i Une, od kojih jedni i sami za našom pomoću uzdišu [»raja« v Bosni i Hercegovini], [a] drugi misleć samo na sebe, ne mare svaki čas složiti se s našimi protivnici, ako se im odatle nekakva korist pokaže. — Prekosavski srodnici imadu svoj i to vrlo mučan posao; mi bi i naš i njihov otežali, da ih u jedan uzao zapletemo.«

V novo zahodnojugoslovansko politiko so Hrvati pritegnili Slovence kot bistveno sestavino, medtem ko jih je »Zastava« iz svojega »vzhodnega« koncepta izpuščala. Njim so veljale pomirjevalne besede: »Slovenci neka budu uvjereni, da će Hrvati i Srbi trojedne kraljevine s njimi djeliti, kako se braći pristoji, sve sgode i nesgode, sve bitke i poraze, dok zajednički ne održe pobjedu, koju duh vremena olakočuje, a njihov složni napor konačno održati mora.«

Sodimo lahko, da je bilo tega optimizma glede na dotakrat tako malo prohrvaški in proslovenski državni okvir mnogo preveč, da ne bi bil v dobršnem delu narejen zaradi polemične potrebe in iz političnega računa! A zgodovino-pisno je malo važno, pa tudi neugotovljivo, koliko te »vere« je bilo neiskrene, ko pa je izvirala iz docela enoumne avstroslovanske politike hrvaške narodne stranke...

Dušan Kermavner

IN MEMORIAM

Heinrich Felix Schmid

(14. VIII. 1896—6. II. 1963)

Sredi lanske dolge zime nas je pretresla nenadna novica, da ni več predsednika mednarodne zveze za zgodovinske vede, rednega profesorja za vzhodno-evropsko zgodovino ter predstojnika instituta za zgodovino Vzhodne Evrope in za raziskovanje Jugovzhoda na dunajski univerzi, Heinricha Felixa Schmid. Mladostna leta je preživel v Berlinu, kjer je bil rojen, in v Wiesbadenu, leta študija (slavistike, zgodovine in pravne zgodovine) v Leipzigu in Berlinu, dokler ni z disertacijama s področja slavistike (*Die Nomokanonübersetzung des Methodius*, 1922) in prava (*Das Recht der Gründung und Ausstattung der Kirchen im kolonialen Teile der Magdeburger Kirchenprovinz während des Mittelalters*, 1924) pokazal svoje znanstvene dozorelosti. Leta dela pa so ga pripeljala v naše sosodstvo, kjer je bil najprej profesor slavistike v Gradcu, po drugi svetovni vojni pa profesor vzhodne in jugovzhodne evropske zgodovine na Dunaju, hkrati pa v zadnjih skoraj dvajsetih letih v mednarodnem svetu pač najvidnejši predstavnik avstrijskega zgodovinopisja.

Obe smeri dela — slavistična in pravnozgodovinska — sta ga vodili k proučevanju slovanske zgodovine v najširšem smislu, čeprav je v prvem času posvečal nekaj več pozornosti zahodnim, v zadnjem desetletju pa južnim Slovanom. Hkrati so šle njegove razprave povsod tudi v globino, kajti pri postanku pravnih institucij je povsod iskal tudi njihove temelje v posebnostih slovanskega gospodarstva in družbene ureditve. Njegov pregled znanstvene problematike srednjeveške slovanske zgodovine je bil čudovit tako po svoji širini, ki ni poznala nobenih (na zahodu sicer tako pogostih) jezikovnih meja, kakor tudi po svoji popolnosti tudi glede manjših razprav. Tudi to mu je omogočilo, da je postal zlasti po drugi svetovni vojni v neslovanskem svetu eden izmed poglavitnih in nemara najbolj obveščeni posredovalec rezultatov zlasti poljskega in češkega zgodovinopisja. Končno je bil tudi iskren prijatelj slovanskih narodov in je tudi v mednarodnih telesih zgodovinske organizacije pogosto podprl predloge s strani slovanskih in tudi posebej jugoslovanskih zgodovinskih organizacij.

V številnih svojih delih se je dotikal tudi zgodovine jugoslovanskih narodov, posebej zgodovine Hrvatov, ki ji je posvetil tudi obsežno tazpravo o »dalmatinskih mestnih knjigah« v našem časopisu (*Dalmatinische Stadtbücher*, ZČ VI—VII, 1952—1953, 330—390). K naši zgodovini ga je vodilo zlasti v zadnjih letih raziskovanje poznoantičnih (bizantinskih) pravnih vplivov na zgodovino slovanskih pravnih institucij, čemur je posvetil tudi svoje predavanje na bizantinološkem kongresu v Ohridu l. 1961 (*Oströmisches Vulgarrecht, byzantinisches, balkanisches und slavisches Recht*).

Slovenska zgodovina — čeprav je zelo dobro poznal tudi naša dela in na mednarodnih sestankih tudi opozarjal na njihove rezultate — je bila že nekoliko oddaljena od pglavitnih problemov njegovega znanstvenega dela. Pa vendar je tudi tu prispeval k razjasnitvi dveh pomembnih vprašanj. Ko je v obravnavanju »pravnih osnov organizacije župnij na zahodnoslovanskih tleh in njihovem razvoju v teku srednjega veka« (Die rechtlichen Grundlagen der Pfarrorganisation auf westslawischem Boden und ihre Entwicklung während des Mittelalters, Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, kanon. Abt. XV, 1926, XVII—XIX, 1928—1930) ter v razpravi »o nastanku desetinskega prava na slovanskih tleh« (Die Entstehung des kirchlichen Zehentrechtes auf slawischem Boden, v zborniku Wl. Abrachamu, 1930) dokazoval, da je postopno uveljavljanje cerkvenega desetinskega prava pri slovanskih narodih izraz svoj-
skih potez slovanskega gospodarstva in družbe, je pritegnil ob tem tudi cerkveni razvoj v Karantaniji ter Panoniji v VIII. in IX. stoletju ter tudi naše podatke o »slovanski desetini«; vzporednice z razvojem pri drugih Slovanih so bile v marsičem povsem jasne. Ko je E. Klebel nastopil zoper to razlago karantanskega razvoja ter dokazoval, da gre tu le za poseben način vpliva bavarskega prava na Karantanijo in za razširjanje tu nastalih oblik k drugim Slovanom, mu je Schmid odgovoril v dodatku h knjižni izdaji svojega obsežnega dela o organizaciji župnij (1938, str. 910—965). Odgovor je izšel v knjigi, ki je premalo znana, in tako v našem zgodovinopisju vse do zadnjega časa skoraj ni bil opažen. Pa vendar vprašanje precej jasno rešuje v bistvu v smislu Schmidove teze: pri zahodnih Slovanih namreč ne gre za prenos karantanske oblike v njihovo cerkveno organizacijo, marveč se — ko v Karantaniji že dolgo poznajo »slovansko desetino« — ponavlja ves razvoj oblik od stanja, ki ga srečujemo v Karantaniji še v VIII. stoletju; očitno gre za samostojno ponavljanje istih oblik, ki so gotovo globlje utemeljene s slovanskimi razmerami — le za posebno obliko slovanske desetine vemo, da se je prvič izoblikovala v posebnih razmerah v Karantaniji po l. 800, a tudi tu ne kot navaden rezultat uveljavljanja »bavarskega« prava v Karantaniji, marveč v mnogo širšem okviru frankovske države. Drugo takšno odkritje je v našem zgodovinopisju bolj znano: to je dokazovanje, da je nastal najstarejši ohranjeni slovanski pravni spomenik, »Zakon sudnyj ljudem«, v Spodnji Panoniji kot rezultat stika tam veljavnega frankovskega prava ter delovanja Metoda v prvem obdobju njegovega samostojnega dela (869—870). Resnično upošteva Schmidova kratka razprava (La legislazione byzantina e la pratica giudiziaria occidentale nel piu antico codice slavo, Atti del congresso internazionale di diritto romano e di storia del diritto — Verona, 27.—29. IX. 1948. Vol. I., Milano 1951, 397—403) v dosedanji literaturi edina v celoti oba uvodna člena zakona ter hkrati tedanje razlike prava v Panoniji, na Moravskem in v Bolgariji. To je tudi vzrok, zaradi katerega se nam zdi tudi danes, da je ta zakon v resnici mogoč nastati prav v Panoniji, čeprav je postal neposredno za tem tudi sestavni del velikomoravskega in bolgarskega prava.

Vrzel, ki jo je napravila prezgodnja smrt velikega poznavalca in raziskovalca, bomo občutili še dolgo ne le pri svojem delu, ampak tudi v svojih srcih — kot bolečino, ki spremlja smrt resnično iskrenega in dobrega prijatelja.

Bogo Grafenauer

Mijo Mirković

V začetku letošnjega leta je jugoslovansko javnost presenetila nepričakovana novica o smrti univerzitetnega profesorja in akademika dr. Mija Mirkovića.

Rodil se je 28. septembra 1898 v Raklju v Istri. Šolal se je doma in v tujini, kjer je tudi promoviral, in si že tedaj pridobil solidne osnove za svoje poznejše znanstveno delo. Po raznih privatnih in državnih službah je leta 1928 začel kariero akademskega učitelja kot docent na pravni fakulteti v Subotici, kjer je leta 1939 postal redni profesor in v jeseni istega leta prešel v istem nazivu na Ekonomsko-komercialno visoko šolo v Beogradu.

Po narodnoosvobodilnem boju, v katerem je od septembra 1944 tudi aktivno sodeloval, je krajši čas opravljal razne občasne funkcije v državni upravi, a se je kmalu vrnil na svoje znanstveno področje in pedagoško delo na najvišji ustanovi za ekonomski študij v svoji republiki — Ekonomsko-komercialni visoki šoli v Zagrebu. Hkrati je kot strokovnjak sodeloval na mirovni konferenci v Parizu in je bil jugoslovanski delegat na zasedanju ekonomsko socialnega sveta OZN v New Yorku. Na Ekonomsko-komercialni visoki šoli, kjer je bil direktor od avgusta 1945. leta dalje, in na Ekonomski fakulteti, ki je 1947 nadomestila preje imenovano ustanovo, se je poleg proučevanja gospodarskega sistema in ekonomike S F R J vse bolj posvečal tudi gospodarski zgodovini jugoslovanskih narodov, ki jo je od 1953 dalje tudi predaval. Poleg tega pa je še s posebno intenzivnostjo raziskoval življenje in delo velikega Istrana Matije Vlačića Ilirika. Tesna povezanost z rodno istrsko zemljo in njenimi ljudmi, čeprav je moral kot begunec v času med obema vojnama živeti izven nje, je v mnogem navdihovala in vplivala tudi na njegovo literarno in publicistično dejavnost [npr. zbirka čakovskih pesmi *Dragi kamen* (1938), članki v časopisu *Istra* pod skupnim naslovom *Istra se mijenja* (v l. 1937—38) in roman *Tijesna zemlja* (1946)]. Zaradi svoje mnogostranske kulturne in znanstvene dejavnosti je leta 1947 postal redni član J A Z U in je bil neko dobo tudi njen glavni tajnik. Umrli je 16. februarja 1963. leta.

Celotno življenjsko — literarno in publicistično, strokovno in znanstveno raziskovalno — delo akademika Mija Mirkovića je ne samo zelo obsežno, marveč je tudi zelo pomembno in je na mnogih področjih obogatilo hrvatsko in na sploh jugoslovansko kulturno izročilo. Višek v znanstveno raziskovalnem delu je dosegel na dveh področjih, ki sta ga v zadnjem obdobju življenja prvenstveno privlačila. Gre na eni strani za proučevanje gospodarske zgodovine jugoslovanskih narodov, kar je bilo tesno povezano s pedagoškim delom pokojnika. Sintezo tega proučevanja je skušal dati v knjigi *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb 1958 (443 str.), ki je ne glede na prigovore — zlasti ob prikazu poglobitnih razvojnih smeri gospodarskega in družbenega razvoja pri jugoslovanskih narodih do konca 18. stoletja — važno delo zlasti z vidika nadaljnjih raziskav tega področja naše zgodovine, a še posebno za obdobje kapitalizma. Še bolj kakor to področje pa je akademika Mirkovića pritegovalo proučevanje življenja in dela Matije Vlačića Ilirika. Prav njegova zasluga je — v študij tega problema je namreč vključil mnogo dotlej neznanega gradiva iz številnih tujih arhivov in bibliotek — da poznamo danes življenje in delo ter duhovno podobo tega velikega humanista in reformatorja našega rodu do tolikih podrobnosti. Še posebej pa je osvetlil sredino, iz katere je Vlačić izšel, dalje njegova zgodovinska dela in odnos do rodnega kraja, s čemer je odprl nove strani v dosedanjem raziskovalnem delu o velikem Istranu 16. stoletja.

Rezultate svojega dela na tem področju je dal v vrsti razprav in knjig,¹ a v knjigi Matija Vlačić Ilirik je strnil prejšnja dela in svoje proučevanje v široko in svojstveno zajeto sintezo.² Menim, da je popolnoma pravilno trditi, da gre prav raziskave o Vlačiću šteti za najpomembnejši znanstveni dosežek M. Mirkovića.

Zgoraj orisano znanstveno delo akademika Mirkovića in njegova raziskovalna dejavnost sta povezana vsaj deloma, neposredno ali posredno, tudi s slovensko zgodovino. V gospodarski zgodovini Jugoslavije je v sorazmerju s celotnim obsegom vključen tudi razvoj na Slovenskem, a z rezultati raziskav o Vlačiću moremo vsaj deloma osvetliti celotni pojav flacijanizma na Slovenskem in v določenem pogledu tudi podobo Sebastijana Krelja, drugega superintendenta slovenske protestantske cerkve in njegovega učenca. Akademik M. Mirković je dal s svojimi zgodovinskimi deli velik doprinos ne samo hrvatski, marveč celotni jugoslovanski historiografiji.

Z akademikom M. Mirkovićem je zapustila hrvatsko in jugoslovansko kulturno sredino široko razgledana osebnost, novinar in publicist, pesnik in pisatelj, ekonomist in zgodovinar, znanstvenik.

¹ M. Mirković, Flacius, Zagreb 1938; isti, Pokušaj Matije Vlačića Ilirika da osnuje sveučilište u Regensburgu i Celovcu, Rad JAZU 300 (1954), str. 537 do 573; isti, Magdeburške centurije, Rad JAZU 306 (1955), str. 5—74; isti, Matija Vlačić u Labinu i Veneciji, Jadranski zbornik 2 (1957), str. 63—94; isti, Matija Vlačić, Beograd 1957; omeniti pa je še obsežen predgovor o Vlačiću v izdaji njegovega Kataloga svjedoka istine (Catalogus testium veritatis) v zbirki JAZU Hrvatski latinisti 5, Zagreb 1960, str. XI—LXXXIII.

² M. Mirković, Matija Vlačić Ilirik, Djela JAZU 50, Zagreb 1960.

Ferdo Gestrin

Franc Grivec

Pokojni raziskovalec življenja in dela obeh začetnikov slovanske književnosti — solunskih bratov Konstantina in Metoda — ter še posebej njunih stikov s slovensko zgodovino je omahnil v grob letos (26. junija 1963) le nekaj tednov prej, kakor bi moral podati na »Salzburškem kongresu slovanske zgodovine v spomin sv. Cirila in Metoda« (12.—16. julija 1963) referat, zajet iz one problematike, s katere je dobrih štirideset let prej pristopil k tej problematiki (Cyrillus et Methodius apostoli oecumenicae unitatis). Na to področje zgodovine pa je posegel šele kot dozorel mož.¹

Kmečki sin iz Velikega Lipovca pri Žužemberku (r. 19. oktobra 1878) je rasel na gimnaziji kot vrstnik v »Zadrugi« povezanih začetnikov naše moderne. Bil je celo — hkrati z Ivanom Prijateljem — v središču skupine »almanahovcev«, ki so se leta 1898 po maturi predstavili tudi slovenski javnosti z almanahom »Na razstanku«. Prav v njegovem eseju »Ruski realizem in njega glavni zastopniki« je bil zarisan tudi literarni program, o katerem se je dogovarjala ta skupina. Obenem pa se tu kaže Grivčevo zgodnje zanimanje za slovansko, predvsem pa rusko književnost, ki se je uveljavilo tudi v njegovem strokovnem delu, ko si je izbral študij bogoslovja. Po dovršenem študiju v Ljubljani in njegovem izpopolnjevanju v Innsbrucku (promoviran je bil l. 1905) je najprej nadomeščal dr. Janeza Kreka kot profesorja za filozofijo in osnovno bogoslovje (1907—1916) na bogoslovju v Ljubljani, bil nato do 1919 profesor za ista predmeta, po kratkem prehodu v Zagreb (kot redni profesor za vzhodno bogoslovje na teološki fakulteti) pa se je 1920 vrnil na teološko fakulteto v Ljubljani in učil poslej tu osnovno bogoslovje. Toda tri knjige, ki jih je izdal s tega področja predvsem za potrebe svojih študentov, so v njegovem znanstvenem delu pomenile vendarle le postransko pot. Zanimanje za slovanske književnosti, ki se je kazalo še v nekaj prispevkih med njegovim študijem, ga je namreč vodilo v bogoslovju že od l. 1907 k sodelovanju pri organizaciji velehradskih shodov v smislu tedanje »ciril-metodove ideje« in k študiju »vzhodnega cerkvenega vprašanja«, torej tudi k študiju zgodovine pravoslavja. Nekaj preko deset let se je sicer kazalo to le v za to gibanje značilnem študiju poskusov združitve pravoslavnih cerkva s katoliško, kar je ostalo za Grivčevo delo značilno tudi še v pozneje do konca druge svetovne vojne. Ta aktivistična pot sama zase seveda ni mogla dati kakih pomembnih rezultatov, saj je njeno katoliško izhodišče tako pred l. 1918 kakor tudi med obema vojnama in še posebej med drugo vojno v mnogočem zapiralo vrata do resničnega razumevanja preteklosti in sedanjosti. Pomembna pa je postala posredno — z Grivčevim študijem vzhodnega bogoslovja in posebej po raziskovanju delovanja Konstantina in Metoda z bogoslovne strani, ki je dotlej niso načenjali niti slavisti, niti zgodovinarji. Že sodelovanje z Academia Velehradensis (ust. 1909) ga je usmerjalo v to, še posebej pa je bilo pomembno v tem pogledu po njegovem lastnem pričevanju enoletno prebivanje v Zagrebu, kjer je moral obrniti vse svoje delo na fakulteti le v to stran. Ni pa se omejil le na objavljane dovolj mirnih in objektivnih informacij o pravoslavju in vzhodnih cerkvah (dvakrat v knjižni obliki).

Po povratku v Ljubljano je presenetil zgodovinarje s knjigama »Pravovernost sv. Cirila in Metoda« (Razprave Bogoslovne akademije I, 1921) in »Cer-

¹ Prim. avtobiografski opis dela Franc Grivec, Ciril-Metodijska ideja, Zbornik teološke fakultete, Ljubljana 1962, 47—58; nekrolog z bibliografijo Marija Pantelič, Život posvećen cirilometodskoj problematici, Slovo 13, Zagreb 1963, 177—193 (bibliografija ni povsem popolna).

kveno prvenstvo in edinstvo po bizantinskem pojmovanju» (Dela Bog. akad. I, 1923). V obeh delih je pretresal verske nauke solunskih bratov in posebej njuno razmerje do Fotija, medtem ko je ostal oris njunega življenja (Slovanska apostola sv. Ciril in Metod, 1927) še na poljudni in »ciril-metodijansko« propagandni ravlini. Obe prvi deli sta opozorili jugoslovansko zgodovino-pisje na nove možnosti pri obravnavanju teh vprašanj in seveda tudi posebej na svojega pisca, zlasti ko jih je v poznejših letih dopolnjeval v raznih časopisih (v Slaviji, Byzantinische Zeitschrift, Bogoslovnem vestniku in Acta Academiae Velehradensis); tako so ga povabili tudi k sodelovanju v svojem prvem skupnem strokovnem glasilu (Jugoslovanskem istoriskem časopisu), v katerem je bil v vseh letnikih (1935—1939) najmarljivejši slovenski sodelavec. V tem času je začel sodelovati tudi v Glasniku Muzejskega društva za Slovenijo (1937—1942) ter Časopisu za zgodovino in narodopisje (1937), štiri prispevke pa je objavil tudi v našem časopisu (tri o vprašanju Metodove ječe v ZČ VI—VII, VIII in X—XI, 1952—1957, ter »o papeških pismih knezu Koclju« v ZČ VIII, 1954).

Prav ko je na prvotnem področju Grivčevega zgodovinskega dela zrasel v Fr. Dvorniku zlasti glede bizantinologije mnogo bolj pripravljeni strokovnjak, ki je po Grivcu načeta vprašanja v marsičem bistveno poglobil, dopolnil in tudi spremenil njihovo reševanje, pa se je Grivčevo delo obrnilo močnejše v drugo smer. Mogli bi jo imenovati bogoslovno-tekstnokritično in sčasoma tudi vse bolj filološko. Njen začetek je bila priprava slovenskega prevoda Žitij Konstantina in Metoda (1936, delno dopolnjeno in spremenjeno 1951), pri kateri je posvetil intenzivno preiskavo različnim predlogam: našel je mnogo dotlej neznanih citatov iz Biblije in odkril kot vir pri sestavi Žitij tudi govore Gregorija Nazianskega. S tem delom je omogočil tudi boljše razumevanje obeh virov in utrdil mnenje o njihovi verodostojnosti. Ta način študija je pozneje razširil tudi na nekatere druge vire o solunskih bratih in njunem delu. Prav v zadnjih letih je vnovič povzel rezultate in domneve, ki jih je v tem pogledu postavljaj, v dveh velikih delih — v pregledu virov in komentiranem latinskem prevodu Žitij Konstantina in Metoda (Constantinus et Methodius Thessalonicensis. Fontes. Recensuerunt et illustraverunt Fr. Grivec et Fr. Tomšič. Radovi staroslavenskog instituta, knj. 4, Zagreb 1960) ter v novem življenjepisu solunskih bratov (»Konstantin und Method, Lehrer der Slawen«, Wiesbaden 1960; predelano izšlo tudi v slovenščini »Slovanska blagovestnika sv. Ciril in Metod, 863—1963«, Celje 1963). Nova smer dela ga je pripeljala tudi bliže slovenski zgodovini, kjer je obravnaval posebej dobo »slovenskega kneza Koclja« (v knjigi 1938 in nato v številnih člankih v zvezi z ocenami) ter pri slovenskem pismenstvu k Freisinškim spomenikom (v posebni knjigi »Zarja stare slovenske književnosti«, Ljubljana 1942, in pozneje zlasti v Slavistični reviji; vendar se zdi, da je v Slovu 9—10, Zagreb 1960, svoja starejša mnenja znatno modificiral). Čeprav se je v zadnjih treh desetletjih loteval mnogih zgodovinskih in literarnozgodovinskih vprašanj iz naše preteklosti, nosi njegov način dela vendarle do konca značilne poteze svojega prvotnega bogoslovnega izhodišča — predvsem tu so nastajale dragocene nove osvetlitve virov ali pojasnila njihovih podatkov, medtem ko je drugod večkrat prehitro zapiral problematiko virov z domnevami ali celo — ob pomanjkanju virov — s teoretičnimi kombinacijami.

Vsekakor pa je bil v zadnjih štirih desetletjih med Slovenci najbolj »neumoren raziskovalec življenja in delovanja slovanskih apostolov Cirila in Metoda« (M. Kos) in si je na tem področju pridobil tudi tolikšen mednarodni ugled, da je bil vključen v »znanstveno častno predsedstvo« letošnjega salzburškega kongresa.

Bogo Grafenauer

ZBOROVANJA IN DRUŠTVENO ŽIVLJENJE

XII. ZBOROVANJE SLOVENSКИH ZGODOVINARJEV V KOČEVJU

(OD 14. DO 16. OKTOBRA 1963 LETA)

Dvanajsto zborovanje slovenskih zgodovinarjev je bilo posvečeno dvema prelomnicama v zgodovini slovenskega naroda: nam bližji dvajsetletnici Zbora odposlancev slovenskega naroda v Kočevju in šestdesetim letom preteklega stoletja, ko so se pričeli Slovenci konstituirati v politični narod. Povezujoč oba jubileja je dr. Franc Zwitter v svojem referatu »Slovenski politični prerod XIX. stoletja v okviru evropske nacionalne problematike« lepo poudaril, da predstavljajo šestdeseta leta preteklega stoletja le prvo od faz v zgodovini Slovencev, ki se preko leta 1918 vežejo z narodnoosvobodilno borbo, ko je bila tudi s stališča nacionalne problematike vnešena nova, za slovensko zgodovino še nepoznana krvava nota, in ko ni imel več vodilne vloge slovenski meščanski razred.

Zborovanja se je udeležilo skoraj 150 zgodovinarjev, med gosti pa so bili akademik dr. Vaso Bogdanov kot delegat JAZU, v imenu SAZU akademik dr. Milko Kos, Zvezo zgodovinskih društev Jugoslavije je zastopala Jovanka Mijušković, Nikola Babić, Društvo istoričara SR BiH, dr. Jovan Marjanović pa Jugoslovanski istorijski časopis. V imenu občinske skupščine in občinskega odbora SZDL za Kočevje je zborovanje s toplimi besedami pozdravil tov. Janez Mrhar.

Kot prvi predavatelj je govoril univ. prof. dr. Metod Mikuž o Zboru odposlancev slovenskega naroda v Kočevju (naslov predavanja; »Od Zbora odposlancev slovenskega naroda v Kočevju do I. zasedanja SNOO (SNOS) v Črnomlju«). V referatu je kritično ocenil sintetična dela o drugi svetovni vojni, se dotaknil problematike literature in dokumentacije za moderno zgodovino, nato pa po vključitvi kočevskega zasedanja v tedanji evropski in jugoslovanski okvir analiziral problematiko Zbora odposlancev. V diskusiji k referatu sta se tovariša Franček Saje in Tone Ferenc dotaknila problematike volitev poslancev za kočevski zbor in specifičnosti teh volitev po posameznih področjih, Franček Saje se je še posebej dotaknil sovjetske literature o drugi svetovni vojni, dr. Fran Zwitter pa je načel vprašanje pomena Moskovske deklaracije ZSSR, ZDA in Velike Britanije iz decembra 1943 o restavraciji Avstrije za integriteto njenih meja in prosil za dodatna pojasnila o priznanju II. AVNOJ s strani zapadnih zaveznikov in Sovjetske zveze. V diskusiji se je tov. Dušan Biber vrnil na problematiko literature in dokumentacije za moderno zgodovino ter ponovil svoj nedavni predlog o ustanovitvi jugoslovanskega dokumentacijskega centra.¹

Isti diskutant je nato v referatu »Kočevski Nemci med obema vojnama« podal politično in kulturno problematiko tega nemškega otoka. Referat pomeni

¹ Dušan Biber, Jugoslovanski istorijski časopis, 1963, br. 1, str. 59—72.

po besedah dr. Boga Grafenauerja nekako novost v slovenskem zgodovinopisju; ta se je doslej pretežno bavila s slovensko zgodovino, referat Dušana Bibra pa je pokazal potrebo po širših raziskavah. Skrbno izdelanemu referatu je v diskusiji dodal Peter Šober nekaj spominov in drugih podatkov o predvojnem odnosu med kočevskimi Nemci in Slovenci, Ivo Simonič pa je po opozorilu na predvojni Kočevski zbornik (1939) in na svojo bibliografijo o Kočevski govoril še o nameravani razstavi Družbe sv. Cirila in Metoda Kočevski v letih 1937/38 v Ljubljani, ki pa je odpadla iz zunanjepolitičnih vzrokov. V odgovoru je Dušan Biber pojasnil referentoma nejasne točke, tov. Francetu Klopčiču pa kritiko delavskega gibanja v Kočevju v letih 1919 do 1920.

Slično kot tov. Dušan Biber je prof. Janko Jarc podal v referatu »Kočevska v dobi NOB« podroben in skrbno obdelan oris vojaških dogodkov na Kočevskem v času narodnoosvobodilne borbe. K referatu je v diskusiji tov. Peter Šober dodal več podrobnosti o sodelovanju prebivalstva Kočevske v NOB, posebej pa se je ustavil na 8. septembru 1943 in ob ukrepih ljudske oblasti v osvobojenem Kočevju. Tov. Tone Ferenc je v diskusiji obžaloval, da referent ni utegnil enako podrobno kot za vojaške akcije izdelati oris političnega razvoja na Kočevskem zlasti v letih 1942 in 1943. Pri tem je poudaril pomen tako imenovanega Zalarjevega arhiva (shranjeno v arhivu IZDG) za proučevanje dela prvih organov ljudske oblasti pri nas. Nadalje se je dotaknil problema zemlje izseljenih Nemcev, oris razlastitve in obdelave zemlje Kočevarjev in domačih izdajalcev, pa tudi dela italijanske okupatorske družbe za izkoriščanje Kočevske zemlje, Emone in peripetije okoli nje. Na koncu je omenil še neuresničen načrt nemškega komisariata za utrditev nemštva iz leta 1944 o ponovni nemški poselitvi Kočevske.

Prof. J. Kramar se je zatem v nekaj hvaležnih besedah spomnil organizatorja slovenske partizanske sanitete dr. Lunačka Pavla. Ob zaključku diskusije se je prof. J. Jarc zahvalil za pripombe, nato pa predlagal, da bi bilo v bodoče za obširnejše teme imeti več referatov, ki bi se med seboj dopolnjevali.

Problemom slovenske zgodovine XIX. stoletja je bil posvečen že omenjeni referat univ. prof. dr. Zwittera.² V njem se je dr. F. Zwitter dotaknil problematike formiranja narodov v političnem smislu, stanja, ki so ga v Evropi ustvarile meščanske revolucije, razlik med zgodovinskimi in nezgodovinskimi narodi in v ta okvir postavil problematiko slovenske zgodovine prve polovice in sredine XIX. stoletja. Z vključitvijo slovenske zgodovine v širši evropski okvir je dr. Zwitter pokazal po besedah dr. Boga Grafenauerja na začetek široke revizije zgodovine Slovencev v tem obdobju. Utemeljenost te revizije pa je nato s konkretnimi podatki pokazal dr. Vasilij Melik, ki se je v referatu »O nekaterih vprašanih slovenske politike v začetku šestdesetih let XIX. stoletja« dotaknil predvsem dveh problemov: vprašanja volitev v deželne zbornice 1861. leta na Slovenskem in politične opredelitve slovenskih (in drugih) poslancev v Schmerlingovem parlamentu.³

V diskusiji k referatu dr. F. Zwitterja je tov. France Klopčič opozoril, da se je dr. F. Zwitter v referatu premalo dotaknil zakonov ekonomskega razvoja in vprašanja geografskega faktorja. V odgovoru je dr. F. Zwitter poudaril, da je želel v referatu podati le en aspekt vprašanja in zato ni zajel celotne zgodovine Evrope v XIX. stoletju, predvsem pa je želel podati kritično razdobje evropskih meščanskih revolucij in čas neposredno za njimi, pri tem pa izhajal iz dejstva, da avditorij pozna osnovne postavke historičnega razvoja. Kot drugi diskutant k obema referatoma je dr. Marijan Britovšek menil, da se dr. F.

² Referat dr. Frana Zwitterja bo izšel v reviji »Sodobnost«, 1964.

³ Referat dr. Vasilija Melika bo izšel v Jugosl. istor. časop. III, 1964, 1. zv.

Zwitter morda ni dovolj dotaknil faktorjev družbenega razvoja v XIX. stoletju in se (ob diskusiji tov. F. Klopčiča) dotaknil še vprašanja Marxovih stališč 1848. leta.

Okvirno izven jubilejnih predavanj, zato pa vsebinsko aktualno, je bilo predavanje prof. Bogomira Stupana »Problemi zgodovinskega nauka na naših šolah«. V referatu je prof. Stupan ob učnem načrtu za naše osnovne in srednje šole, ob stanju in perspektivah napredka zgodovinskega pouka na šolah in vprašanju učno vzgojnega kadra pokazal pglavitne naloge in probleme pouka zgodovine na šolah. Diskusija k referatu je bila nadvse živa: Dotikala se je izbora učne snovi (Štefan Trojār), problema učnega načrta in učbenikov za višje razrede osnovne šole (Jože Gostinčar), metodike dela (Milan Simić), dr. Fran Zwitter pa je želel pojasniti o vprašanju pouka na strokovnih srednjih šolah in o spremembi sistema mature. Dr. Bogo Grafenauer je med diskusijo opozoril, da tudi fakultetni pouk zgodovine ni še dokončno urejen (tako v Sloveniji kot v celotni državi), ob zaključku delovnega dela zborovanja pa je podčrtal, da postavlja prav pouk zgodovine na naših šolah pred Zgodovinsko društvo Slovenije nov delovni program, njegovo izvajanje pa bi moralo imeti za posledico ožji kontakt osrednjega odbora društva z njegovimi podružnicami in vsemi člani.

Tretji dan zborovanja so se udeleženci zborovanja udeležili izleta v Belo Krajino in na Bazo 20 v Kočevskem Rogu in s tem obiskali one partizanske kraje, o katerih je govoril na zborovanju prof. J. Jarc.

Tone Zorn

SIMPOZIJ OB STOLETNICI NARODNEGA PRERODA DALMACIJE IN ISTRE

Dinamika nacionalnega gibanja kot političnega gibanja se pri Hrvatih v Dalmaciji v revolucionarnem letu 1848/49 ne more primerjati z dinamiko, ki jo je imelo nacionalno gibanje tedaj in že v predmarčni dobi na Hrvatskem, ono daleč zaostaja za tedanjim nastopom vojvodinskih Srbov, zaostaja celo za močjo nacionalnega gibanja pri Slovencih v letu revolucije; še bolj velja seveda vse to za Istro. Po obnovitvi ustavnih uredb v začetku šestdesetih let preteklega stoletja nastane v Dalmaciji svojevrstna politična situacija; kljub neznatnosti italijanskega etničnega elementa je bilo zaradi splošne zaostalosti dežele, velike socialne in kulturne premoči Italijanov in italijanščine in pa zaradi volilnega sistema mogoče, da sta se borili med seboj za večino v deželnem zboru in v mestnih zastopih avtonomaška stranka, ki postaja vedno bolj italijanska stranka, in narodna stranka; ta boj se začne ob uvedbi ustavnih uredb in je v bistvu odločen približno dvajset let pozneje, ko je italijanska stranka potisnjena v položaj neznatne manjšine v deželi. Približno v istem času se začne tudi politični boj Hrvatov in Slovencev v Istri, podpiran iz Hrvatske preko Reke in Liburnije in od Slovencev s severa; ta boj je pa zaradi drugačnega etničnega stanja in zaradi še večje premoči Italijanov v centralnem delu dežele še mnogo težji, doseže sicer velike uspehe, vendar pa ves čas avstrijske oblasti niti približno ne takih kakor v Dalmaciji. Prelomni značaj razdobja pred sto leti, ko so bili ustvarjeni bistveni pogoji za ves nadaljnji razvoj, tako zelo različen od prejšnjega stanja, upravičuje zamisel sestanka zgodovinarjev, ki naj bi razpravljali o problematiki narodnega preroda Dalmacije in Istre. Tako je prišlo do simpozija o narodnem prerodu Dalmacije in Istre, ki se je vršil v Zadru

in Puli v dneh od 14. do 19. oktobra 1962. Organizacija simpozija je bila v rokah Jugoslavske akademije znanosti in umjetnosti, Matice hrvatske in Povjesnega društva Hrvatske, glavno delo pri organizaciji je pa imela Matica hrvatska s svojim predsednikom prof. Jakšo Ravličem in s svojima pododboroma v Zadru in Puli. Matica hrvatska je povabila k udeležbi in sodelovanju pri diskusijah tudi slovenske zgodovinarje; vsa organizacija njihovega sodelovanja je bila v rokah Zgodovinskega društva za Slovenijo, udeležili smo se pa simpozija podpisani kot zastopnik Slovenske akademije znanosti in umetnosti, dr. Lavo Čermelj kot zastopnik Slovenske matice, razen tega pa še univ. docent dr. Vasilij Melik in asistent Inštituta za narodnostna vprašanja Tone Zorn.

Simpozij se je začel 14. oktobra v Zadru z akademijo, kjer je govoril predsednik Jugoslavske akademije znanosti i umjetnosti dr. Grga Novak. Naslednji dan so predavali iz dalmatinske tematike D. Foretić o boju za občine, J. Grabovac o čitalnicah v narodnem prerodu, Vj. Maštrović o boju za narodni jezik v predstavništvih, uradih in šolah in J. Ravlič o kulturnih razmerah v tedanji dobi; koreferata sta imela K. Milutinović o zvezah Srbije in posebej Vojvodine z narodnim prerodom Dalmacije in M. Milošević o zvezah s Črno goro in posebej o Boki v času narodnega preroda. Naslednji dan, 16. oktobra, se je prijavilo k besedi kar enajst diskutantov, med njimi od Slovencev dr. V. Melik, ki je govoril o volitvah 1861 v jugoslovanskih pokrajinah neogrskih dežel, in jaz. Dne 17. oktobra so udeleženci odpotovali v Pulo, kjer se je simpozij začel zvečer z akademijo, na kateri je imel glavni govor član Jugoslavske akademije dr. Mijo Mirković, ki je umrl nekaj mesecev po tem simpoziju. Naslednji dan so se razvrstili referati o problemih te dobe v Istri; Vj. Bratulić je govoril o političnih strankah v Istri v avstrijski dobi, V. Zidarić o razvoju združništva in njegovem pomenu v narodnem prerodu, V. Vitolović o poljedelstvu v dobi narodnega preroda, T. Peruško o problemu šolstva v narodnem prerodu, V. Antić o tisku in čitalnicah v tej dobi, M. Rojnić o književnih in kulturnih razmerah v tej dobi in D. Šepić o volitvah v državni zbor l. 1907; nekateri od teh referentov so govorili tudi o istrskih Slovencih in o sodelovanju s Slovenci v drugih pokrajinah. Zadnji dan simpozija je govoril R. Barbalić o deležu pomorcev Istre, Reke in Hrvatskega Primorja v narodnem prerodu, nato je pa govorilo šest diskutantov, nekateri tudi po večkrat; od Slovencev sva diskutirala dr. V. Melik in jaz, ki sem opozarjal na analogije med tedanjim položajem Slovencev v celoti s položajem Hrvatov v Dalmaciji in Istri, na sodelovanje med Slovenci in Hrvati (posebej v Istri in v Trstu) v avstrijski dobi, na programe Zedinjene Slovenije in druge nacionalne programe z ozirom na Slovensko Primorje in Istro, na prizadevanja Petra Kozlerja in njegovih sodelavcev v času revolucije 1848/49 za ugotovitev in informiranje o etničnem stanju v Dalmaciji in posebno v Istri, in primerjal končno nacionalni položaj v avstrijski dobi v vseh jadranskih deželah od Goriške do Dalmacije.

V zvezi s simpozijem, ki se ga je v obeh mestih udeležilo znatno število zgodovinarjev in drugih poslušalcev, sta bili obe že omenjeni akademiji, ki sta poskušali s svojim programom približati udeležencem značaj dobe narodnega preroda, v Zadru razstava dokumentov narodnega preroda za obe pokrajini ter prireditve hrvatskih novinarjev ob stoletnici Narodnega lista (začel izhajati l. 1862 v narodnem duhu, a v italijanskem jeziku s hrvatsko prilogo kot »Il Nazionale« zaradi dominantnega položaja italijanščine med tedanjo dalmatinsko inteligenco, pozneje samo v hrvaščini, ustanovljen l. 1920, obnovljen med NOB in izhaja še danes), razen tega so pa bile odkrite spominske plošče v Zadru na mestih, kjer je zboroval dalmatinski deželni zbor in delala Matica

dalmatinska (ustanovljena tudi leta 1862), v Puli pa na stavbi nekdanjega Narodnega doma.

Simpozij je v celoti lepo uspel. Kakor sem obveščen, je zbornik o njem, kjer bodo objavljeni vsi referati, v tisku in bo izšel verjetno v letu 1964. Jasno pa je, da je mogel simpozij uspeti le zato, ker se je mogel opreti na sistematično delo institutov in raziskovalcev ter na publikacije o teh problemih pri Hrvatih v zadnjih letih; naj opozorim samo na to, da obstoji v Zadru Institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, ki izdaja svoje Radove, na Jadranski Institut iste akademije v Zagrebu, ki izdaja svoje Anale, na publikacije Fr. Barbalića, Vj. Bratulića, D. Šepića in drugih in na številne razprave v revijah historičnega in splošnega značaja, kakor so Riječka revija in Zadarska revija, o teh problemih (Zadarska revija X, 1961, je objavila tudi članek T. Zorna, Odjaci dalmatinskog pitanja šezdesetih i sedamdesetih godina XIX. stoljeća u slovenskoj štampi). Pri Slovencih so pa po številnih publikacijah prvih povojnih let (prim. Fr. Zwitter, Bibliografija o problemu Julijske krajine in Trsta 1942—1947, ZČ II/III, 1948—49, in A. Rejec s sodelovanjem L. Čermelja, Bibliografija o primorskem problemu, ZČ V, 1951) in po zadnji sintetični sliki v knjigi Slovensko Primorje in Istra, Beograd 1953 (srbohrv. izdaja Istra i Slovensko Primorje, Beograd 1952) o teh problemih sicer še pisali dr. L. Čermelj in nekateri drugi, vendar pa dokazuje pregled bibliografije slovenske zgodovine za leta 1945 do 1960 v redakciji dr. V. Melika (ZČ V; XII—XIII, 1958—1959; XV, 1961), da po delu institutov in raziskovalcev v zadnjem desetletju zaostajamo in da o problemih skupnega interesa pišejo skoraj izključno le hrvatski raziskovalci. In vendar ti problemi za nas niso manj važni. Trditi je mogoče še več: tudi za slovenski narod v celoti in ne samo za Slovence v primorskih deželah se je sicer politično nacionalno gibanje začelo že v dobi revolucije 1848/49, vendar pa imajo šele šestdeseta leta v tem oziru prelomni pomen. Upati je, da bo pomenilo razpravljanje o tem na XII. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Kočevju leta 1963 začetek bolj intenzivnega dela na teh problemih.

Fran Zwitter

OCENE

Ilona Kovrig, Das avarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán. *Archaeologia Hungarica, Dissertationes archaeologicae Musei Nationalis Hungarici a Consilio Archaeologorum Academiae Scientiarum Hungaricae redactae. Series nova XL, Budapest 1963. 267 strani, 80 tabel, 14 slik v tekstu in 2 prilogi.*

Madžarska akademija znanosti je v seriji *Archaeologiae Hungaricae* objavila izredno pomembno delo Ilone Kovrigove, v katerem avtorica obravnava avarodobno grobišče v Alattyánu. Delo se ne omejuje le na omenjeno grobišče, temveč so zajeti tudi veliko širši sklepi, ki se dotikajo avarskega obdobja v Panonski ravnici tako z zgodovinskega kakor arheološkega gledišča. Odlična tehnična oprema ter odlične ilustracije samo še povečujejo pomen dela, ki ga je opravila I. Kovrig.

Po vzgledu drugih podobnih monografij je avtorica svoje delo podobno razdelila, pač z malimi spremembami oziroma dodatki, že glede na razne pojave, ki se javljajo na samem grobišču v Alattyánu. Tako v poglavju »grobišče« obravnava zgodovino izkopavanj in daje geografske podatke o samem grobišču. Sledi poglavje z obširnimi in točnim grobnim katalogom. V tretjem poglavju »Običaji pri pokopih« se dotika vseh točk, ki se javljajo na grobišču od grobnih jam, načinov pokopa, dvojnih ali trojnih grobov, sledov ognja, ropanja lobanje itd., pa vse do orientacije grobov. Četrto poglavje je namenjeno pridevkom, ki jih deli glede na kronološke sklepe na tri skupine. Naslednje poglavje je posvečeno časovni uporabi posameznih delov grobišča, glede na kronološko razporeditev skeletov. V šestem poglavju se avtorica dotika vprašanja sarmatske naselbine, ki se je nahajala tudi na mestu tega grobišča, v sedmem pa hunskega groba št. 13, ki se je ravno tako odkril pri raziskovanjih avarodobnega grobišča. Osmo poglavje je posvečeno družbeni strukturi avarskega prebivalstva v Alattyánu, a deveto kronologiji ter zgodovini avarskega obdobja v Panonski ravnici.

V posebnem poglavju je podal P. Lipták antropološke raziskave odkritih skeletov. Na temelju taksonomskih analiz prihaja do zelo zanimivih rezultatov. Tako je prebivalstvo Alattyána bilo glede na rasni sestav zelo heterogeno. Prevladuje tako imenovani nordidni tip, v katerem se nahaja brachykrana skupina, kromanjonidi, mediteranidi itd. Mongoloidi se pa pojavljajo samo v nekaj primerih. Zanimivo je tudi, da je Lipták ugotovil tudi precejšnje razlike med moškimi in ženskimi skeleti.

V zvezi s svojim delom je zbrala avtorica tudi ogromno število analogij in sorodnega gradiva, na katerega se sklicuje pri raznih tolmačenjih in sklepih. Pri dotičnih primerih, kjer ni mogla na temelju svojega gradiva zavzeti določenega stališča, se pač naslanja ali pa samo navaja mnenja drugih avtorjev glede na podobne primere drugih najdišč. To velja predvsem za razne momente pri načinu pokopov in pri tipološki klasifikaciji gradiva. Vendar bi bila pri

takšnih momentih možna tudi druga tolmačenja, čeprav mogoče samo preliminarna, dokler se ne zbere dovolj novega gradiva. Poleg tega pa tudi ne gre tolmačenje posameznih primerov, t. j. analogij, posploševati, čeprav imamo opravek z istim obdobjem in celo z isto, v našem primeru avarsko skupino. Vse prepogosto se namreč danes nek soroden moment rad posplošuje, čeprav moramo računati tudi na razne lokalne variante, ki so med seboj bile lahko popolnoma divergentne. To pa še tem bolj, ako so takšne lokalitete med seboj zelo oddaljene. Vzemimo kot primer rop lobanje, ki se na grobišču v Alattyánu javlja med 708 grobovi v 9 primerih. Vendar so tudi med temi primeri neke določene razlike. Tako tudi sama avtorica sodi, da samo trije takšni grobovi niso bili tudi drugače oropani, medtem ko pri ostalih, kjer so poleg manjkajoče lobanje manjkale tudi še druge kosti, sodi, da so takšni grobovi bili na splošno oropani. Poleg teh primerov imamo po avtoričinem mnenju tudi nekaj primerov kjer se je glava oddelila od trupla in položila na nek drug del telesa. Tako en kakor drug način se tolmačita na razne načine, vendar se pa v osnovi pripisujeta praznoverju in magičnim vzrokom. Avtorica se naslanja na gledišče, ki ga je izrekel Gy. László, ki sodi, da je bil rop lobanje izvršen od pripadnikov druge rodbine, medtem ko naj bi se le okrnjevanje mrliča izvršilo od strani lastne rodbine.

Ni dvoma, da je tako en kakor drug primer, t. j. rop lobanje ali pa predstavljane lobanje, potrebno pripisati nekakšnim posebnim vzrokom v zvezi z nekim verovanjem, mogoče celo določenim kultom. Vprašanje pa je ali imamo v dotičnih primerih, kjer manjka lobanja, v resnici opravek z ropom in v dotičnih primerih, kjer se glava nahaja le oddeljena od trupla, vendar pa v samem grobu, res okrnjevanje mrliča ne glede na vprašanje, kdo je to napravil, oziroma ali tu moramo računati na lastno ali pa neko tujo rodbino. Ravno tako je zelo dvomljivo ali imamo pri grobovih, kjer poleg lobanje manjka tudi še kakšen drug del telesa ali kakšna druga kost, oziroma so nekateri drugi deli telesa samo dislocirani, v resnici opravek z ropanjem celotnega groba, zaradi pridevkov. Verjetnejše je pač, da tudi takšni primeri stojijo v zvezi s prejšnjimi. Vsa ta vprašanja se javljajo v zvezi s podobnimi pojavi v celi vrsti drugih grobov s podobnimi pojavi na avarskem grobišču v Bogojevu, ki nudijo včasih popolnoma drugačno sliko, oziroma ki v mnogočem dopolnjujejo prejšnja mnenja. Glede na vse momente, ki se danes javljajo v avarskem obdobju Panonske ravnice bi bilo mogoče, v kolikor so bila opazovanja pravilna, ugotoviti več variant mogoče v osnovi istega običaja ali pa tudi delno različnega, ker se je iz prvotnih navad in običajev moglo tekom časa razviti več popolnoma različnih načinov interpretacije osnovne navade že glede na priliv novih tujih vplivov. V takšnih momentih moremo namreč računati tudi na prihod novih, včasih celo rasno različnih doseljencev, ki so vsekakor imeli določen vpliv na formiranje kasnejših običajev in verovanj in ki so nekdane verovanje lahko tudi popolnoma izobličili.

Zgornje momente sem nakazal samo kot primer, ki na eni strani sega tako v običaje in religijo, na drugi pa tudi v družbeno stanje že glede na moment, da so bili npr. v Bogojevu podobni primeri doslej zaznamovani samo pri bogatih grobovih, t. j. pri socialno višje stoječem sloju itd. Seveda pa to tudi ni primer, ki bi ga smeli enostavno posplošiti na celo avarsko obdobje Panonije. Je pač primer, ki omogoča tudi drugačna tolmačenja nekaterih običajev.

Poleg zgornjega primera imamo tudi še marsikakšna druga tolmačenja, ki so, kakor pravi avtorica sama, samo preliminarne, ter jih ne gre jemati že kot končne sklepe, temveč le kot sklepe na temelju gradiva, ki ga je imela na razpolago.

Tipološko obdelavo gradiva je avtorica napravila po treh časovnih fazah na katere je razdelila celotno grobišče. Ta delitev je pravzaprav v zvezi z enim od kasnejših njenih poglavij, v katerem obravnava terensko časovno uporabo grobišča, ki je nekakšno sklepno poglavje tako kulturne, kakor kronološke opredelitve nekropole. Ni dvoma, da je avtoričina delitev gradiva na tri faze ne samo prepričljiva, temveč tudi verjetna. Vprašanje pa je ali res tudi vsak grob spada v dotično fazo, kamor ga je postavila avtorica. Na ta vprašanja danes ni mogoče niti pozitivno niti negativno odgovoriti z izjemo nekaterih povsem jasnih primerov. Ostalo pa ostaja vprašanje časa in novih najdb. V grobem je avtorica v I. časovno fazo postavila dotične grobove, ki bi naj po gradivu pripadali zgodnjeavarskemu času in ki se glede na izdelavo delno razlikujejo od kasnejšega gradiva. V to skupino bi prišli tudi elementi, ki so sorodni elementom t. i. martinovske kulturne skupine. Poleg tega obstajajo posamezne razlike tudi v grobnem ritualu. Tako je npr. orientacija grobov v glavnem različna, dalje niso skoraj nikoli v teh grobovih najdene živalske kosti kot pridatek hrane itd. Ta skupina je tudi najmanjša, zaradi česar avtorica sklepa, da je bil v tem času ta predel še slabo naseljen. V II. časovno fazo je pa dala grobove, kjer se v moških grobovih nahajajo okovi pasic izdelani in odtisnjeni v pločevini, ornamentirani pa na razne načine. Dalje spada sem večina grobov z orožjem itd. Med ženskimi grobovi vodijo dotični z raznimi uhani. Poleg tega so tudi same grobne jame veliko globlje vkopane kakor pa grobne jame moških grobov. Ostale grobove je avtorica dodelila III. skupini. V to skupino stavlja tudi lite okove in jezičke pasic.

Poleg takšne delitve I. Kovrigova razlikuje na temelju posameznih detajlov tudi še druge posebnosti in grupacije. Tako vidi na temelju pasic in okovov v srednjem delu grobišča v drugi fazi kar 6 družinskih skupin oziroma rodbinskih enot. Vodeča osebnost naj bi bil v takšni skupini moški s pasico, na kateri so se nahajali polmesečni okovi. Število pokopov v posameznih takšnih skupinah je pa različno.

Kronološko bi se prvi pokopi prebivalstva, ki prvotno ni bilo številno, izvršili v prvi polovici 7. stoletja. V drugi polovici 7. stoletja bi naj po mnenju avtorice okolico Alattyána naselilo novo ljudstvo, ki je absorbiralo tudi nahajajoče se staro prebivalstvo. Glede na razpored grobov na grobišču pa sodi, da je bilo mogoče tukaj pokopano nekaj velikih rodbin nekega manjšega plemena in večje število revnih prebivalcev ter sužnjev. Konec grobišča stavlja v drugo polovico 8. in na začetek 9. stoletja. Kar se tiče etničnega elementa sodi avtorica, da je tu pri prihodu raznih nomadskih plemen bil zelo močno zastopan lokalni element, sestoječ se iz ostankov romaniziranega prebivalstva, dalje sarmatskih, gepidskih in hunskih ostankov, ravno tako pa tudi iz protobolgarskih in slovanskih elementov. Le ti so v glavnem bili poljedelci in živinorejci, ravno tako pa tudi obrtniki.

V zadnjem poglavju skuša avtorica na temelju raznih sklepov drugih arheologov ter lastnega opazovanja in lastnih analiz podati zgodovino Avarov, upoštevajoč tudi zgodovinske pisane vire. Ni dvoma, da ji je to delno tudi uspelo, čeprav obstaja tudi še vrsta nerešenih vprašanj in nejasnih tolmačenj. Med ostale spada tudi vprašanje časa, ko se je izvršila večja slovanska naselitev na področju Avarske države. Avtorica sodi, da je le ta začela šele v 9. stoletju ter je imela za posledico močnejšo slovenizacijo tamkajšnjega prebivalstva. Dalje je tudi zelo pomembno vprašanje ali je res mogoče vsak grob brez pridevkov v nakitu in orodju tolmačiti kot grob sužnja, medtem ko bi naj dotični grobovi s skromnejšimi pridevki pripadali revnejši plasti prebivalstva kakor to smatra avtorica. Pridevki v hrani tozadevno ne prihajajo v poštev, ker se nahajajo tako v bogatih grobovih kakor tudi v t. i. grobovih sužnjev in to včasih celo v veli-

kih količinah. Ako bi vzeli v poštev tudi delitev grobov ne glede na predpostavljeno socialno stanje a na temelju pridevkov, potem bi celotna slika izpadla bistveno drugače. Seveda so tudi to samo domneve, česar se tudi avtorica v svojih sklepih zaveda. Zato kljub temu, da je mogoče o marsikakšnih sklepih še mnogo diskutirati ali jih postaviti na drugo bazo in na drug način tolmačiti, moramo I. Kovrigovi priznati, da je opravila zelo veliko nalogo, ki nam v marsičem približa razne probleme iz časa avarske nadvlade v Panoniji.

J. Korošec

Gurker Urbare (Bistum und Kapitel in Auswahl aus der Zeit von 1285 bis 1502). Herausgegeben von Hermann Wiessner (Oesterreichische Urbare. Herausgegeben von der Oesterreichischen Akademie der Wissenschaften. III. Abteilung. Urbare geistlicher Grundherrschaften. 3. Band. Die mittelalterlichen Stiftsurbare Kärntens. I. Teil. Gurker Urbare 1285 bis 1502). Wien 1951. — CCXXVIII + 454 strani, 2 pregledni karti.

Hans Pirchegger, Die Herrschaften des Bistums Gurk in der ehemaligen Südsteiermark (Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie, 49. Band). Klagenfurt 1956. — 32 strani.

Obsežna zemljiška posest na Koroškem in Štajerskem, nekaj pa tudi na Kranjskem in celo v Posočju, je pripadala škofijski cerkvi, ki je imela svoj sedež na koroški Krki (Gurk). Prvi podatki o posesti na koroških tleh pa v Posavinju in Posavju tja proti hrvatski meji, ki je kasneje postala in bila krška, segajo nazaj še v 9. in 10. stoletje. V Posavju in Posavinju so jo imeli in pridobili z darovnicami krone savinjski krajišniki in rod koroške Heme. Od te je vsaj del te posesti prešel na ženski samostan, ki ga je Hema ustanovila na Krki na Koroškem, od tega pa na ondod leta 1072 ustanovljeno škofijo.

O nastanku in obsegu te krške posesti se je že marsikaj napisalo. Nazadnje je o gospostvih in fevdih krške cerkve na spodnještajerskih tleh pisal Hans Pirchegger, v razpravi navedeni na začetku tega poročila in sedaj v svojem najnovejšem delu »Spodnja Štajerska v zgodovini njenih gospostev in gilt, mest in trgov« (Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gült, Städte und Märkte. Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission, Band 10, München 1962. — Gospostva in fevdi krške cerkve na str. 213 do 245).

Najpomembnejše delo o posesti krške cerkve na Koroškem, Štajerskem in Kranjskem iz zadnjih let je pa objava izbranih starejših krških urbarjev, ki jo je priredil Hermann Wiessner. Obsežna edicija obsega mimo dveh krajših predgovorov še uvod na 110 straneh. V tem razpravlja avtor o rokopisih ohranjenih urbarjev, o času nastanka po njem objavljenih urbarjev, o ozemlju na katerega se ti urbarji nanašajo, o organizaciji in upravi krške zemljiške posesti, o prebivalstvu, davščinah in dajatvah ter produkciji tal, o občem gospodarskem položaju kmetijskega prebivalstva na Koroškem in v stari Savinjski marki v razdobju od 13. do 15. stoletja, o merah, denarju in cenah, o pravnem in finančno-zgodovinskem pomenu objavljenih urbarjev in o načinu njihove edicije. Na koncu je njihova stvarna vsebina zajeta v vrsto statističnih tabel.

Sledijo z bogatimi podčrtnimi opombami opremljene objave tekstov, ki so: a) urbarji stolnega kapitlja na Krki iz dobe 1285—1306, nanašajo se na Koroško,

b) urbarji škofije na Krki iz dobe 1326—1404, ki se prav tako nanašajo le na koroška tla, c) urbar krške škofije iz leta 1404, ki se nanaša na posest, ki jo je tedaj imela v svoji neposredni upravi krška cerkev na Spodnjem Štajerskem in Kranjskem, č) gorske pravice krških gospodstev na Spodnjem Štajerskem in Kranjskem iz škofijskega urbarja iz leta 1502 (vinske gorice pri Šaleku, okoli Nove cerkve in Konjic, v uradih Početrtek, Pilštanj, Bizelj, Mokronog in Šentjur pri Celju).

V prilogah objavlja Wiessner regeste listin, ki se tičejo krške zemljiške posesti v razdobju od 864 do 1492, zatem pa v literaturi sicer že znani tekst iz časa velikega slovenskega kmetskega upora leta 1515 o pritožbah kmetov zbranih v Konjicah. Osební, krajevni in stvarni registri ter glosar zaključujejo obsežno in pomembno edicijo.

Ne bi želel tako ali drugače podati bogato vsebino Wiessnerjevega uvoda k objavi urbarjev, ali pa prav tako bogato vsebino urbarialnih tekstov samih z dodanimi avtorjevimi pripombami in razlagami. Za krajevno, gospodarsko, družbeno, kolonizacijsko in upravno zgodovino velikih delov Koroške in Štajerske, nekaj pa tudi Kranjske so ti teksti nad vse dragoceni vir.

Nanašajo se na krško posest na Koroškem, ki se je v tej deželi razprostirala v glavnem v območju porečja Krke z njenimi pritoki Glino z Vimico (Wimnitz) in Motnico (Metnitz). Na štajerskih in kranjskih tleh pa obravnavajo gospodstva, ki so bila leta 1404 oziroma leta 1502 v neposredni upravi Krke, to je urade Vitanje, Podčetrtek, Pilštanj, Bizelj in Mokronog. Posesti, ki je bila od krške cerkve dana v fevd pa ti urbarji ne popisujejo. Ta je obsegala gospodstva Rogatec, Lemberk, Planino, Podsredo, Kunšperk in še vrsto manjših fevdnih gospodstev.

V tem donesku, ki naj bo hkrati naznanilo Wiessnerjevega dela, bi želel poseči le v nekatere probleme, ki se odpirajo in se nam ponujajo ob branju teh urbarialnih tekstov, zlasti take, o katerih menim, da bi z njimi mogel avtorja do neke mere dopolniti ali popraviti, oziroma bi želel tudi poseči v nekatere probleme, ki si jih je avtor le dotaknil.

Osrednje vprašanje srednjeveške upravne in gospodarske organizacije v vaseh na spodnještajerskih tleh se tiče županov. Wiessner razpravlja o njih na dveh straneh uvoda in dodaja nekajkrat pripombe o njih pod črto pri objavljenih tekstih. Več o župah in županih na gospodstvih krške cerkve na Spodnjem Štajerskem razpravlja Lj. Hauptmann (Staroslovenska družba in obred na knežjem kamnu, SAZU, Razred za zgod. in družbene vede, Doba 10, 1954, 65 do 67). Njegovemu tehtnemu izvajanju dodajam nekatera svoja opažanja o župah in županih na omenjenem ozemlju.¹

Kar v uradih krške škofijske cerkve na spodnještajerskih tleh predvsem preseneča je, na kako različen način se župani v njih omenjajo oziroma vobče ne omenjajo.

V urbarju za urad Vitanje se župani sploh ne navajajo. Le v vasi Razdel se omenja kmet s priimkom župan (Jaensel Suppan). Vitanjski urad je območje prevladujočih samotnih kmetij, razporejenih v glavnem med Pohorje, Paški Kozjak in Stenico, pa bi pri posameznem kmetu in kmetiji župan kot upravni in gospodarski organ ne imel pravega smisla. To bi mogla biti ena razlag za neomenjanje županov v vitanjskem uradu.

¹ O županih v uradih Laško, Brežice in Sevnica so razpravljali zlasti A. Meitzen, J. Peisker, Vl. Levec in A. Dopsch. O njihovih izvajanjih in moja izvajanja: Srednjeveški urbarji za Slovenijo, Urbarji salzburške nadškofije (Viri za zgodovino Slovencev 1), 1939, str. 36—46.

Vse drugače je v uradu Podčetrtek, ki se je širil od Sotle pri Podčetrtku na zahodno, severno in južno stran. V tem uradu prevladuje v urbarju pri opisu vasi glede županov formula: župan ima dve kmetiji, ena mu pripada kot nagrada za župansko službo (propter officium, ratione officii suppanatus, propter suppanatum) in od nje zategadelj zemljiškemu gospodu ne plačuje, od druge pa plačuje. To je »klasična« oblika za omenjanje župana in njegove župe, kakršno najdemo na primer v blizu sto let starejših salzburških urbarjih za Brežice in Sevnico (1309, 1322). Ob prevladujočem pravilu dveh županovih kmetij v vaseh urada Podčetrtek pa moramo vendarle na podlagi podatkov urbarja iz l. 1404 navesti nekatere posebnosti in izjeme.

V Spodnjem Imenu pri Podčetrtku sta dva župana, vsak z dvema kmetijama, od katerih pa od ene ne plačujeta. Velikost vasi, 17 kmetij, ki je bila nemara združena iz dveh prvotnih, bi dva župana v tem sedaj samo enem naselju mogla razložiti. Dve vasi, Zgornja in Spodnja Rudnica, imata vsaka svojega župana, ki pa ima le po eno kmetijo in plačuje od nje podobno kot ostali kmetje v teh vaseh. Kaže se, da je tukaj sprva obstojala le ena vas Rudnica z dvema županu pripadajočima kmetijama, da pa je potem razpadla ali bila razdeljena na dve, na zgornjo in spodnjo, in je od županske prvotne dvojne kmetije na vsako vas prešla po ena, ki pa se glede plačevanja v glavnem ne razlikuje od ostalih v vasi.

So vasi kjer ražen županskih drugih nastanjenih kmetij ni, za ostale je pa povedano, da so puste. Župan torej v takih krajih ne bi imel kaj upravljati. Zemljiškemu gospodu je pa bilo očitno na tem, da ima tudi sicer opustela vas svojega župana, ki bi eventualno bil v pomoč pri njeni obnovi. Edine nepuste kmetije v vasi so pripadle županu. V Novih Rodnah ima župan eno kmetijo — župo; po podatkih v starem urbarju, ki se naš urbar nanj sklicuje, je pa bilo ondi nekoč 18 kmetij, ki pa so vse puste. V Malih Rodnah ima župan kmetijo — župo, od katere ne plačuje, pač pa od tamkaj edino še obstoječe polkmetije, dočim je pet kmetij, ki so po starem urbarju tamkaj nekoč obstojale, bilo pustih.

Na dveh županu pripadajočih kmetijah sta kar dva župana, plačujeta pa le od ene (v vaseh Lekmarje, Polena, Hajnsko, Bukovje, »Nyrvin«). Gre za primere, ki nanje v krških in tudi drugih urbarjih večkrat naletimo, to je, posamezno kmetijo obdeluje kmet s tovarišem, ki je mogel biti tudi gospodarjev sin, brat ali siceršnji sorodnik. V vaseh Bukovje in »Nyrvin« imata županski kmetiji oče in sin. S propadanjem prvobitne uredbe županstva se nemalokrat vsak na županskih kmetijah sedeči kmet začenja imenovati župan. Takih primerov je na primer v salzburškem urbarju za Sevnico iz leta 1448 obilo.

V vasi Brezje ima dve županski kmetiji vdova. Najverjetneje se mi zdi, da je kmet — župan umrl, pa ni bilo ob zapisovanju urbarja glede županstva v vasi še urejeno.

Preseneča, da se v uradih Pilštanj, Bizelj in Mokronog v urbarju iz leta 1404 župani in župe drugače navajajo kot v uradu Podčetrtek. Pravilo v teh uradih je navedba, župan ima župo, ki more biti cela (suppa integra) ali polovična (suppa media). Pod župo je razumeti dve kmetiji. Ni pa nikjer v navedenih uradih povedano, da župan zaradi županstva delno ne plačuje, nasprotno ob navedbi župe so našteje njegove dajatve v celotnem obsegu.

Razliko glede navedb o županih in žup v teh treh uradih v nasprotju s Podčetrtkom razlagam tako, da je bil urbar iz leta 1404 sestavljen iz starejših ne istočasno nastalih delnih urbarjev, ki so se glede podatkov in ureditve županstva razlikovali.

Tudi v uradih Pilštanj, Bizelj in Mokronog naletimo glede županov in žup na nekatere posebnosti, ki smo jih navedli in razložili pri uradu Podčetrtek.

Dva župana sedita na eni župi v vasi Jelšovec urada Pilštanj, v vaseh Bračna vas, Drenovec, Nova vas, Gregovce in Gred v uradu Bizelj in v vasi Draga v uradu Mokronog. V vaseh Bukovje in Spodnje Dramlje urada Bizelj imamo pa celo tri župane na eni župi. V Stari vasi urada Bizelj ima župan Črne župo s tovariši (cum sociis), v Bistrici pri Mokronogu pa župo z bratom. Celo župo ima županova vdova v vasi Straže urada Pilštanj.

V uradu Bizelj so vasi, v katerih se navajajo le župe oziroma polžupe z županom, kmetije pa ne (vasi Leskovec, »Wydenperg«, Župnik, Prosinec, Vučilčevo, Črešnovce, Spodnje in Zgornje Dramlje). Razlage za to morejo biti od vasi do vasi različne. V Dramljah je imela salzburška cerkev 13 kmetij (Urbarji salzbuške nadškofije, 75, 115). Salzburški urbar iz leta 1322 pravi, da so ondod silili plačevati kmete v Bizelj in drugam, ne pa za Salzburg. Zaradi te neurejenosti in nejasnosti, kam so kmetije v tej vasi pripadale, ki je obstojala nemara še leta 1404, se v našem urbarju iz tega leta kmetije v Dramljah prejkone ne omenjajo. Vasi Leskovec, Župnik in Črešnovce so bile mogoče leta 1404 v toliki meri opustele, da v njih razen žup kmetij ni bilo. Nekaj podobnega bi utegnili veljati za vasi Prosinec in Vučilčevo, kjer je na opustelost mogla vplivati svojo strugo menjajoča Sotla ali pa plovodnji. Danes spadata obe vasi in bližnja vas Čemehovec, nekdanj v krškem bizeljskem gospostvu, pod Hrvaško. V drugi polovici 17. stoletja je bila od hrvatske strani po načrtu spremenjena glavna struga reke Sotle, tako da so omenjene tri vasi z njenega desnega brega prešla na levi breg; to je na hrvatsko stran.

V vasi Obrež urada Bizelj so bile kar štiri župe; za časa zapisa našega urbarja so pa že bile razbite na dve celi župi in tri polovične, vsaka z županom na čelu. Razlago za toliko število žup v Obrežu daje sam urbar ko pravi, da so bile tamkaj nekdanj tri vasi, »Zyrin«, »apud aquam« in »Obres«.

Dve župi v vasi Žabjak v uradu Bizelj, ki poleg županskih kmetij šteje še 14 kmetij, pa v vaseh Spodnje Dramlje in Brezje v istem uradu bi utegnili razložiti iz nastanka teh vasi iz več naselij.

V vaseh Orešje, Župnik, Čemehovec in Črešnovce v uradu Bizelj ter v vasi Ravne v uradu Mokronog so obstojale polžupe (media suppa) z županom na čelu.

V dolenskem uradu Mokronog se v mnogih vaseh ne omenja niti župa niti župan. Vemo, da v teh krajih posest krške cerkve ni bila sklenjena in ustaljena in da jo je mnogo bilo dane v fevd, pa bi iz tega mogli razložiti nenavajanje županov in žup v teh krajih.

Podatki o županih in županstvu v vaseh krških uradov Podčetrtek, Pilštanj, Bizelj in Mokronog kažejo, da je naziv župan prehajal na splošno na imejitelje starih županskih kmetij ali žup, se posploševal in izgubljal na svojem prvotnem značaju in pomenu. Župani na župah plačujejo v glavnem tako kot ostali kmetje v vasi. Očitna je tendenca izenačevanja županov z ostalimi kmeti v vasi. Uredba županov v starih oblikah se preživlja.

Omenjanje županov in žup nam daje oporo za zgodovino kolonizacije. Kjer se ti navajajo moremo računati z ozemljem starejše kolonizacije, takim ki je bilo že od starine po župskem sistemu naseljeno in kultivirano. V naših urbarjih velja to za urade Podčetrtek, Pilštanj, Bizelj in Mokronog. Tipi imen naselij, navedenih v urbarju to v glavnem potrjujejo.

Eden nadaljnjih problemov, ki nas ob branju urbarja iz leta 1404 za spodnještajerske urade krške cerkve še prav posebej privlačuje je opustelost kmetij. Opustelost kmetij v sosednjih salzburških uradih je po podatkih urbarja iz leta 1309 v uradu Brežice dosegla 65,90 %, v uradu Sevnica 14,75 %; po podatkih urbarja iz leta 1322 v uradu Brežice 70,64 %, v uradu Sevnica pa 32,12 %. Zanimivo je s temi številkami primerjati podatke glede opustelosti kmetij v krških spodnještajerskih uradih na podlagi urbarja iz leta 1404. Seveda

velja tako pri salzburški kot krški posesti predpostavka, da je vas v urbarju popisana v celoti z vsemi kmetijami in da je neposredno pripadala Salzburgu oziroma Krki, da niso v njej bile na primer nekatere kmetije dane v fevd ali najem, ali pa spadale pod katero drugo gospodstvo in da zato v urbarju niso popisane.

Mnoge statistične podatke o opustelosti in vobče o raznih gospodarskih in obdelovalnih enotah na strani 122 Wiessnerjevega uvoda k njegovi ediciji nika-kor ne morem spraviti v sklad s točno preverjenimi dejanskimi podatki v naših urbarskih tekstih.

Podrobna analiza podatkov o kmetijah, župah, županih, rovtih, pustotah in drugem v uradu Vitanje je pokazala, da se ta glede na splošni gospodarski značaj v mnogoterem oziru razlikuje od ostalih treh spodnještajerskih uradov, ki so bili leta 1404 pod neposredno upravo Krke. Vitanjski urad leži v tipičnem gorskem okolišu, južno od glavnega grebena Pohorja. Niso velike ali večje vasi, ki bi mu glede naseljenosti dajale značilni pečat, marveč samotne kmetije, ki jih sestavlja več urbarja rad posamič ali združene po nekaterih večjih teritorialnih okoliših navaja, na primer pod označbami Stenica, Brezen, Paka, Kozjak, Hudinja. V vitanjskih krajih je kolonizacija z rovti segla v gozdove in v višje položaje, v gore (alpes) kot pravi večkrat naš vir. V vitanjskem uradu našteva naš urbar 13 takih rovtov z označbo »novalia«. Vkljub tem novinam, ki kažejo na določen štadij v izgrajevanju kolonizacije, so pa številne kmetije za časa zapisa našega urbarja bile pustote. Pri tem pa razlikuje naš vir točno dve vrsti pustih kmetij. Kmetije, ki nanje zemljiški gospod ni bil v stanu namestiti kmeta, da bi jih obdeloval in je bila nevarnost, da taki grunti povsem propadejo in zapadejo »rasti lesa« (crescentia lignorum), kar je stalen izraz v tekstu našega urbarja. Tako kmetijo je zemljiški gospod dodelil v obdelavo ali pa tudi le kot prostor za pašnjo drugemu kmetu, tako da je ta poleg svoje kmetije imel, ali v obdelavi ali za pašnjo, še eno (včasih celo več) kmetijo, jo »soobdeloval« (adcolit) kot pravi naš vir in seveda od nje tudi primerno plačeval. Dajatve pa so bile od take prav zaradi opustelosti (propter defectum desolationis) navadno manjše kot pri redno obdelani kmetiji, nemalokrat samo v denarju. Včasih si tako »soobdelovalno« kmetijo deli tudi več sosednjih kmetov.

Druge pa so kmetije, ki so bile povsem puste, ki so povsem zapadle »rasti lesa« in od njih zemljiški gospod ni prejemal ničesar.

Za vitanjski urad smo iz podatkov v našem urbarju ugotovili naslednje številke: a) 141 kmetij (135 celih kmetij, ena kmetija z označbo »predium«, pet polkmetij), na katerih kmet sedi (mansus in quo residet), b) 46 takih kmetij, ki jih kmet »soobdeluje« (adcolit), c) 16 povsem pustih. Ali drugače povedano: od skupnega števila 203 kmetij je bilo nenastanjenih 30,54 %.

Na gospodarski značaj vitanjskega urada kažejo tudi ovčje staje (oviliones), ki so bile nastanjene le v letnem času. Po številu jih urbar navaja 15, od teh sta pa bili dve pusti. V enem primeru je navedeno, da je iz ovčje staje nastal rovt. Te ovčje staje so segale visoko na višine Pohorja in sosednjih gorskih skupin.

V mnogočem drugačni podobi od vitanjskega se nam glede kmetij in pustot predstavljajo uradi Podčetrtek, Pilštanj in Bizelj. V teh moremo porazdeliti kmetije na županske, kmetske in neobdelane. Po uradih razporejenih je bilo:

Podčetrtek, 81 županskih kmetij, 162 kmetskih (od teh 87 celih kmetij, 74 polkmetij, ena »soobdelana« polkmetija), 60 pustih kmetij.

Pilštanj, 15 žup (na župo štejem dve kmetiji, torej 30 županskih kmetij), 57 kmetskih kmetij (od teh 25 celih, 28 polkmetij, dve »soobdelani« celi in dve »soobdelani« polkmetiji), 7 pustih kmetij (5 kmetskih kmetij in ena pusta župa).

Bizelj, 24 celih žup (torej 48 kmetij), 11 polžup (torej 11 kmetij), 145 kmet-skih kmetij (od teh 48 celih kmetij, 73 polkmetij, 6 »soobdelanih« polkmetij in 18 »soobdelanih« polkmetij), 7 pustih kmetij (tri cele kmetije, 4 polkmetije).

V odstotkih povedano je bilo: v uradu Podčetrtek od skupaj 304 kmetij, nenastanjenih 20,06 %; v uradu Pilštanj, od skupaj 94 kmetij nenastanjenih 7,34 %; v uradu Bizelj, od skupaj 211 kmetij nenastanjenih 13,96 %.

Značilno za urade Podčetrtek, Pilštanj in Bizelj je veliko število polkmetij. Nekateri podatki v našem urbarju kažejo, da so te v mnogih primerih nastale iz delitve cele kmetije na dve gospodarski enoti.

Po Wiessnerju objavljeni krški urbarji so prebogati viri za onomastiko in toponomastiko, to je za poznavanje imen in priimkov oseb ter za imena krajev. Iz obilnega gradiva bi želel navesti le nekaj podatkov.

Podrobno proučevanje stotin in stotin imen in priimkov oseb bi pokazalo, kako je v dobi ko so naš urbar zapisovali nastajal priimek, ki se dodaja imenu. Vendar ne vsakemu imenu. Več kot v kmetijskih naseljih je priimka v trških krajih našega področja, v Podčetrtku, Pilštanju in Vitanju, kajti tudi sezname prebivalcev v teh vsebuje naš vir.

Imena oseb v trgih in na kmetih so največ krščanskega, slovenskega in nemškega izvora. Številna so na primer Gregor, Marko, Martin, Mihael itd., ali pa slovenizirana Janž, Juri, Jurko, Yban, Matejko itd. Nemška imena na kmetih, kot na primer Herman, Hema ali Elizabeta, nam za narodnostno pripadnost ne morejo nič povedati. Kot še danes ne, ni tudi za 14. ali 15. stoletje dopustno ob takih imenih delati kake sklepe o narodnosti nosilca.

Priimki morejo biti različnega značaja in izvora. Priimki po obrti so pogosti zlasti v trških naseljih (textor, molitor, carnifex, faber, sutor, sartor, molen-dinator, hafner, wagner, sneider, statzner); na deželi pa kažejo, da se je nosilec takega priimka (ali že njegovi predniki) posvečal poleg kmetiskemu delu tudi tej ali drugi obrti. Če je priimek po obrti nemški, bi bil napačen sklep, da je bil njegov nosilec v vsakem primeru Nemec. Kmet s priimkom Vyscher (ribič) ima slovensko ime Cvetko, kmet s priimkom Sneider (krojač) ima ime Jančec.

Pogost je priimek tam kjer je v eni vasi živelo več kmetov istega imena. Dodani priimek jih je razlikoval in se obdržal tudi pri potomcih. Nastajajoči priimek je lahko tudi to ali drugo osebno ime, ali pa je po značaju to, kar danes navadno imenujemo priimek. V eni vasi sta dva kmeta z imenom Mate, eden je Mate Pogorelec (Pogrieltz), drugi Mate Chuntz. Od dveh Jančecov v isti vasi je eden samo Jančec, drugi pa Jančec Mastnik. Od treh Marinov v vasi je eden s priimkom Jelenček (Jelentschek), drugi Marin »pod potjo« (underm Weg), tretji pa Korošec (Goroschetz). V isti vasi so štirje Martini, eden je Martin Volčič (Woltschitz), drugi »Martin filius Radatz«, tretji enostavno samo Martin, četrti pa je »Lepi Martin«. Takih primerov bi mogli iz naših urbarjev navesti še veliko število.

Priimke, ki so še danes razširjeni na ozemlju nekdanjih krških gospostev na spodnještajerskih tleh najdemo že v naših urbarjih, na primer Cvetko, Jančič, Mastnik, Medved, Zorko, Zupan, Zupanc itd. Zelo pogost je Majhen oziroma Majcen, kar je lahko priimek ali pa tudi ime. V vasi Veliki Rodni ima župan z imenom Majhen dva sinova, eden je Volko, drugi Bratec. Majhenov sin je Majhenič. Pogosti so priimki v zvezi z »brat«: Brate, Bratko, Bratec. Stojdragov sin Nikla je Stodrasnik. Današnji Pungartnik bi mogel biti potomec Janža »izpod pungrta« (underm Pawmgarten) v urbarju iz leta 1404. Marin, sin ali potomec Dietmarov je v urbarju Marin Dietmarnik. Po prebivalcu v naselju Mrzli dol (Mersydol), ki se v urbarju iz leta 1404 omenja v vitanjskem uradu z dvema kmetijama je nastal še danes znani priimek Mrzdovnik. Eden kmetov v naselju Konač je Konačnik. Nemara priseljenca s Koroškega v našem

urbarju sta dva omenjena kmeta s priimkom Korošec (Goroschetz, Korosetz). V uradu Mokronog je prebival Križe Korošček sin (Crise filius Cherner).

Ni dvoma, da je prišlo na ozemlje krške cerkve na spodnještajerskih tleh tudi nekaj nemškega življa, z ministeriali in vitezi, z uradniki in duhovniki, ki so prebivali v gradovih, dvorcih in trških naseljih, pa imeli tudi dele krške zemlje v fevd ali najem. Tudi na deželi je mogel biti kak posamezen kmet po svojem izvoru Nemec, vsako nemško ime ali nemški priimek pa nikakor ne more govoriti vedno za to. K Nemcem v podeželju bi štel tistega Teutschmanna, kot ga je slovenska okolica po njegovi narodnosti tako imenovala; bi pa takoj pripomnil, da ima imejitelj kmetije tega priimka leta 1404 slovensko ime Juri. Po temu Teutschmannu se še danes imenuje Tučmanova kmetija v vitanjskem okolišu. Martina Sperrenbergerja pri Mokronogu bi pa z Wiessnerjem ne štel med Nemce, marveč bi njegov priimek spravljal v zvezo z imenom nekdanjega gradu Sperrenberg pri Rajhenburgu ob Savi.

Nad vse podučen je študij osebnih imen in priimkov na ozemlju nekdanje krške posesti na koroških tleh. V krških urbarjih iz 13. in 14. stoletja za Koroško, ki jih je objavil Wiessner je obilo krajevnih in osebnih imen oziroma priimkov. Na podlagi takih slovenskega izvora je mogoče proučevati obseg stare slovenske naseljenosti v porečjih Krke in Gline, zlasti še pokazati kako močno je bilo tod slovenstvo v 13. in 14. stoletju. Imena in priimki so za to celó močnejši dokaz kot krajevna imena slovenskega izvora, kajti ta so dolga stoletja neizpremenjena, dočim so imena in priimki oseb živa takrat, ko jih je sestavljalec urbarja zapisoval.

Prav tako kot za onomastiko nudijo krški urbarji tudi za toponomastiko izredno bogato zakladnico. Wiessner je v njih navedene kraje lokaliziral oziroma skušal lokalizirati. Pri tem žal ne navaja vedno krajevnoimenske oblike kakršne so danes v živi uporabi. So pa težave pri lokalizaciji krajev, zlasti če smo navezani le na »kabinetna« pomagala kot so zemljevidi in krajevni leksikoni, nimamo pa priložnosti iskati ali preverjati v viru sporočeno krajevno ime na terenu. Pri objavljenih spodnještajerskih urbarjih se je ta težava zlasti pokazala, ko sem hotel podrobneje lokalizirati samotne kmetije, ki se tako pogostokrat navajajo v vitanjskem uradu. Nekoliko so temu v pomoč lokalizacije, ki jih je za nekatera naselja in kmetije navedel Ig. Orožen pri svoji objavi — v izvlečku — vitanjskega urbarja iz l. 1404 (Das Bisthum und die Diözese Lavant, VIII. Theil, Das Dekanat Neukirchen, 1893, str. 464—468). Orožnove objave Wiessner ne navaja. Nekatere Wiessnerjeve lokalizacije v krških spodnještajerskih uradih je mogoče spopolniti oziroma popraviti.

Urad Vitanje. Erczt (Wiessner, str. 245) je naselje Arcet blizu ceste, ki pelje iz Vitanj proti Konjicam. — Underm Holtz (str. 250) je Podlesnik na severnem pobočju Paškega Kozjaka. — Nekateri priimki kmetov iz okolice Vitanj Michel Lasperger, Jennsel Spanner, Cristan Taschetz (str. 251, 254) so še danes ohranjeni: Lošperk, Španer, Tasič. — Kmetije Enczelas, Rappas, im Winkhel, am Gupf (str. 255, 260, 262): Encik, Repas, Kotnik, Vrhovnik. — Ime kmetije »am Skofflehen« (str. 253) naj bi po Wiessnerju (str. 253) bilo napačno zapisano mesto Schaflehen, kar naj bi bil ovčji fevd. Menim, da je to fevd, ki je tako ali drugače v zvezi s škofom, to je isto kot Škoflek pri Novi cerkvi kot imenuje Orožen ondodni v urbarju Bischofshof imenovani dvor.

Urad Podčetrtek. — Ekk pri Zibiki, severozap. od Podčetrтка (str. 279), danes je tam Breška gorca. — Werwobetz po Wiessnerju (str. 283) danes »Wresowetz — Birkendorf«, pravilno Vrbovec pri Zibiki. — Kraja v urbarju Maroltsdorff in Weinzürl imenovana išče Wiessner (str. 293) na Bizeljskem; pravilna je lokalizacija v Mačno vas (na avstrijski karti Martschendorf) in Vonarje severno od Podčetrтка.

M. Kos

V. Schmidt, Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem.

I. del. Pedagoška knjižnica, Ljubljana (DZS) 1963, str. 327.

Delo, zasnovano v treh delih in katerega prvi del je letos izšel, bo prvi tekst o zgodovini šolstva in pedagogike pri nas, ki bo skušal zajeti celotni razvoj tega problema od naselitve Slovencev dalje in bo obsegel hkrati vse slovensko ozemlje in primorska, romanska mesta v slovenskem delu Istre. Tako obsežno zasnovane monografije o zgodovini šolstva in pedagogike, a zlasti ne tako vsestransko in z mnogo aspektov zajete, še nismo imeli v slovenski pedagoški oziroma zgodovinski literaturi. Avtor je pri tem moral mnogokje orati ledino in je skušal biti pri tem čim bolj izčrpen. Prav zaradi tega je delo tudi zasnoval tako, da je znanstveno analizo prepletal s sintezo povsod tam, kjer jo je mogel dati oziroma je bila potrebna. Zato delo, kljub obsežnosti in mnogim podrobnostim oz. naštevanju pri prebiranju ne daje vtisa razvlečenosti, marveč se, čeprav je snov za povprečnega bralca zelo specialna, bere z zanimanjem.

V ocenjevanem prvem delu monografije, ki zajame čas do začetka 19. stoletja (drugi bo segel do prelomnice, ki jo je v zgodovini šolstva hkrati z gospodarskimi, socialnimi in političnimi spremembami postavilo revolucionarno 1848. leto, a tretji do propada habsburške monarhije) je avtor snov razdelil v štiri poglavja. Po vsebini obravnava najprej vzgojo in šolstvo od naselitve Slovencev do začetka reformacijske dobe oziroma do nastanka protestantskega šolstva. V tem poglavju z naslovom Stanovsko šolstvo (od naselitve do 1550) je prvič v naši znanstveni literaturi prikazan celotni razvoj šolstva tega obdobja, podana analiza pedagoške misli in teorije in ocenjen fevdalni šolski sistem obnavljanega časa. V naslednjem oddelku, Nastanek osnovne šole in gimnazije (1550—1598), se je pisec naslonil predvsem na svoje delo o tem problemu (Pedagoško delo protestantov na Slovenskem v XVI. stoletju, Ljubljana 1952), a upošteval je tudi kritične pripombe, ki jih je omenjena knjiga sprožila. Toda poglavje je napisano mnogo bolj pregledno, zgoščeno in znanstveno dognano ter poglobljeno. S tem je pisec obdobje protestantskega šolstva, ki predstavlja nov kvaliteten skok tako po sistemu kakor tudi po pedagoški teoriji, bralcu še bolj približal. Poglavje Propad osnovne šole in pedagoško delo jezuitov (1598—1772) obravnava dobo, ki pomeni v razvoju šolstva na Slovenskem v mnogih pogledih nazadovanje. Predvsem so bili v tem obdobju prevlade jezuitskega šolstva in jezuitske pedagoške prakse in teorije potisnjeni v pozabljenje ideja in principi osnovne šole in z njo ter propadom stanovske šole v Ljubljani je bila potisnjena v ozadje seveda tudi vloga slovenskega jezika v šoli. Obširno opisuje avtor na tem mestu zlasti pedagoško delo jezuitov in poseganje države v jezuitsko šolstvo, ki je sledilo na koncu obdobja. Prikaže pa tudi stanje elementarnega šolstva in šolanja duhovščine. Pritegne zlasti opis jezuitske pedagoške teorije in prakse, tesno povezano s tedanjo družbeno stvarnostjo. V zadnjem obsežnem poglavju Terezijansko-jožefinske šolske reforme (1772—1805), pisec opisuje razvoj šolstva te dobe, ki pomeni dobo obnovitve osnovnega šolstva na Slovenskem in začetka zgraditve državnega šolskega sistema. Podrobno so opisani nastanek in razvoj ter materialne osnove šol in učnega kadra, a tudi razredna nasprotja, ki se kažejo ob ustanovitvi osnovne šole in po njej. V zvezi s tem pa avtor ne obravnava le rasti pedagoške misli, marveč tudi vrsto drugih problemov, kakor na primer značaj in družbeno vlogo šolstva v vsaki dobi, šolski obisk in razširjenost šolstva, vsebino pouka in šolske knjige, vprašanje učnega kadra, dalje šolsko nadzorstvo in poleg gimnazijskega tudi višješolski študij. Posebej se pisec posveti tudi vprašanju uporabe slovenščine v osnovni

šoli in šolstva sploh, dalje strokovnemu šolstvu in pedagoški praksi, didaktiki in vsebini ter metodiki posameznih predmetov.

Izhodišče za proučevanje je bilo avtorju v veliki meri arhivsko gradivo, ki ga je črpal predvsem v Državnem arhivu Slovenije, arhivu Slovenskega šolskega muzeja (kjer je zbranih mnogo fotokopij gradiva iz arhivov na Dunaju, v Gradcu in Celovcu), in škofijskem ter kapiteljskem arhivu v Ljubljani. Poleg tega je uporabljal tudi obsežno gradivo, ki je objavljeno v raznih standardnih zbirkah, a tudi po revijah in literaturi. Pritegnil je dalje raznovrstno in številno domačo in tujo strokovno, zlasti nemško literaturo, iz katere ni povzemal le dosedanjih znanstvenih ugotovitev, marveč je do nje zavzemal tudi kritično stališče. Zlasti je prišlo to do izraza povsod tam, kjer je pisec uporabljal arhivsko gradivo. Naslonil se je končno na svoje razprave (npr. Linhart kot okrožni šolski nadzornik, ZČ 8; Začetki pedagoškega izobraževanja na Slovenskem (1775—1800), Ped. Zb. 1956; Doneski k problemu otroškega dela v začetku kapitalističnega razvoja na Slovenskem, ZČ 10—11, in dr.) in že omenjeno knjigo o šolskem delu slovenskih protestantov. Vsa ta dela lahko ocenimo kot pripravljalne študije za pričujoči del Zgodovine šolstva in pedagogike na Slovenskem, v kateri je avtor strnil plod svojega dolgoletnega raziskovanja v tej smeri in ki jo lahko označimo kot pionirsko delo tega področja.

Delo, ki je do sedaj pisčev najboljše znanstveni tekst, v mnogočem dopolnjuje vrzel v strokovni pedagoški literaturi. Je pa pomembno tudi za zgodovinarje, saj daje z zgodovino šolstva in pedagogike podroben pregled tega razvoja in se dotika tudi mnogih drugih problemov slovenske kulturne zgodovine. V njem je vrsta novih ugotovitev, ki imajo ali stalno vrednost ali pa bodo sprožile nove raziskave in poglobljene analize ter tako predstavljajo važen korak naprej v iskanju znanstvene resnice. Pisec je v razpravi na zelo posrečen in neprisiljen način povezal razvoj šolstva in pedagoške misli ter vso drugo s tem povezano problematiko z sočasnimi gospodarskimi in družbenimi ter tudi političnimi in kulturnimi pojavi. Prav z njimi je razložil in pojasnil marsikatero doslej še ne razčiščeno vprašanje na svojem področju. Vendar se mi zdi, da bi bilo iz istega vzroka treba ponekod besedilo še trdnje postaviti v zgodovinski okvir, ker bi ob analizi vseh sočasnih pojavov bilo mogoče priti do še bolj kompleksnih in popolnejših rešitev problemov. V tem me še potrjuje dejstvo, da je avtor dal na mnogih mestih v svoji monografiji zelo zaokroženo in izčrpno podobo zgodovine šolstva in pedagoške misli in teorije na slovenskih tleh.

Med drugim je dalje treba poudariti tudi vlogo tega dela pri uveljavljanju strokovne terminologije, saj jo je bilo nujno mnogokje postavljati šele na novo ali pa stare pojme bolje precizirati. Ne glede na končni rezultat je avtorjev prispevek glede reševanja tega problema prav pomemben.

Ne bom navajal pripomb, ki se tičejo posameznih sorazmerno zelo redkih konkretnih napak oziroma pomanjkljivosti, ki so pri tako obsežnem besedilu skoraj nujne, a tudi ne problemov, ki bi jih bilo morda treba ob zgodovini šolstva in pedagogike še upoštevati in vključiti. Opozoril pa bi, da arhivski podatki tudi iz uporabljenih arhivov niso do kraja izčrpani. Vendar bo sedaj, ko imamo to delo, zgodovino šolstva lahko dopolnjevati z novim gradivom. Če se tu poslužim te priložnosti, bi omenil najprej akt od 20. marca 1617 iz kapiteljskega arhiva v Ljubljani, ki govori o priorju Avguštinu iz Bistre, da si je pridobil za svoj samostan župnijo v Cerknici in tam postavil vikarja in druge duhovnike. Ustanovil je tam tudi šolo s stalnim učiteljem (KAL 30/11 — citiram po razpravi M. Golie, ki jo je napisal za Kroniko). Pri tem se sama po sebi poraja misel, če ni morda to dejstvo povezano z neposrednim vplivom protestantskega šolstva. Nadalje pa še nekaj novih vesti o šolstvu v primorskih mestih, ki čaka, kakor je avtor posebej poudaril v uvodu knjige, na podrobnejšo

obdelavo. Njegove podatke o tamkajšnjem šolstvu v srednjem veku (str. 28), naj dopolnim z naslednjimi. V Kopru in Izoli sta, podobno kakor v Piranu, morali imeti mestni šoli že zgodaj svojega rektorja (rector scholarum) V prvem mestu je imel ta položaj leta 1372 »magister Johannes de Casulis«, a v drugem, leto dni pozneje, »magister Jacobus quondam ser Ambrosii de Mediolano« (Pa — V. k. 1371/74, f 73—1372 febr. 4; 171—1373 jul. 3). Mestna šola v Piranu je imela konec 60-ih let istega stoletja svoje prostore v mestni hiši na trgu Porta Campo, a kot rector scholarum se omenja tedaj »magister Johannes« (PA — V. k. 1368 f 18'—1368 okt. 13; V. k. 1369/71 f 24'—1369 april 29; f 84—1369 dec. 30). Na koncu bi še poudaril, da bi morda knjigi, ki jo smiselno dopolnjujejo številne ilustracije, ne bilo slabo dodati karto o razvoju šolstva (šolska mreža, okoliši, inšpektorati itd.), ki bi zajela celotno obravnavano dobo.

Schmidtova obsežna in zelo dokumentirana monografija je zrelo delo, je pomemben doprinos in eno temeljnih del svojega znanstvenega področja. Izpolnila je precejšnjo vrzel v poznavanju naše preteklosti na sploh.

Ferdo Gestrin

M. Rupel, Primož Trubar, Življenje in delo, Ljubljana 1962, str. 321.

Z ocenjeno knjigo se je naše znanje o reformaciji, ki je v povojnih letih predmet poglobljenega študija tako zgodovinarjev kakor tudi literarnih zgodovinarjev, zopet poglobilo. Hkrati se je z njo v precejšnji meri zapolnila vrzel, ki se je v proučevanju reformacije na Slovenskem kljub Kidričevemu »Ogrodju«¹ kazala zaradi tega, ker nismo imeli obsežnejše biografije o začetniku slovenske književnosti in vodilnemu reformatorju — Primožu Trubarju.

Besedilo knjige je bilo že leta 1960 objavljeno v zbirki Portreti beograjske založbe Nolit. V sedanji obliki — predelani, izpopolnjeni in razširjeni — pa je dobilo v precejšnji meri novo vsebino in bolj zaokroženo podobo.

V prvem delu monografije obravnava avtor pod naslovom Rast in vzpon Trubarjevo mladost in rod, njegovo šolanje, prve javne nastope mladega reformatorja, njegovo službovanje v Ljubljani, prvo preganjanje in pregnanstvo 1548. leta. V drugem, ki prikaže višek Trubarjevega dela, zajame nastanek prvih dveh slovenskih knjig, zveze z Vergerijem in obnovev knjižnega dela, dalje sodelovanje pri biblijskem zavodu v Urachu in prizadevanje za hrvaški tisk ter višek Trubarjevega dela kot reformatorja, organizatorja in superintendenta slovenske protestantske cerkve. Zelo obširen je zlasti opis Trubarjevega literarnega dela v času, ko je živel v Kemptenu, to je od ponovnega izdajanja slovenskih knjig leta 1555 do povratka v domovino. Prav tako pa tudi opis njegovega prizadevanja za protestantske knjige v hrvaškem jeziku in vsebina njegovih knjig. V tretjem delu knjige pa je avtor zajel Trubarjevo življenje in delo v Nemčiji, zlasti v Derendingenu, od ponovnega izгона do smrti (1586), Zaključni jo s poglavjem Reformator, pisatelj, človek, v katerem je skušal prikazati celotno duhovno podobo začetnika slovenske književnosti in njenega prvega predstavnika. V njem se je avtor povzpel do viška svoje izrazne sile, hkrati pa je prav tu še posebej pokazal svojo veliko zavzetost za snov, ki jo

¹ F. Kidrič, Primož Trubar, k njegovi štiristoletnici. Izhajalo v časopisu Domovina (Celje), 1908) v 32 podlistkih v št. 80—143. Ponovno izdajo spisa je priredil in mu napisal uvod M. Rupel (F. Kidrič, Primož Trubar, Ljubljana 1951; isti, Ogrodje za biografijo Primoža Trubarja, Razprave ZDHV I, 1923, 179—272.

je proučeval. Delu je dodal seznam Trubarjevih del, v posebnem poglavju so poleg obsežnih opomb še posebej zbrani viri in literatura in, končno, kazalo osebnih imen ter zemljevid k Trubarjevemu življenju.

Delo ni samo najobsežnejša monografija avtorja, ki se je prvenstveno posvetil literarni zgodovini reformacije in baroka na Slovenskem, marveč je hkrati tudi najpomembnejši dosežek v njegovem dolgoletnem znanstvenem delovanju na tem področju. Bilo je tudi nagrajeno z nagrado Kidričevega sklada za 1962. leto.

K obravnavi Trubarjevega življenja in dela je avtor pritegnil poleg obsežne literature, in s tem že ugotovljenih dejstev, tudi vse bistveno doslej znano objavljeno gradivo, ki ga je deloma celo sam publiciral, a prav tako tudi povsem nove podatke, ki jih je zbral v tujih in domačih arhivih ter knjižnicah. Prav v tem pogledu pomeni delo velik korak naprej. Na mnogih mestih je namreč na osnovi novega gradiva pisec popravil stare trditve ali pa vsaj nakazal verjetnejše rešitve problemov. Toda po uporabljeni metodi, zastavljenem okviru — kjer je pisec ostal predvsem pri opisu Trubarjevega življenja in dela, kar je poudaril že s samim podnaslovom knjige — in po zasnovi je ostal zvest svojim utrjenim potem, a hkrati tudi šoli svojih akademskih učiteljev.

Avtorjev zaokrožen prikaz življenja in dela Primoža Trubarja nam je tako v veliki meri utrdil njun kronološki potek in poglobil znanje o njegovi dejavnosti in reformatorski vnemi. Podrobneje nam je pisec orisal tudi Trubarjeve nagibe za literarno in organizacijsko delo, a v nekaterih pogledih tudi bolje osvetlil njegovo duhovno podobo, kakor se je izoblikovala v takratnem času in okolju. S tem je Trubarja res približal bralcu kot osebnost, a ga je na drugi strani v preveliki meri izoliral od splošnega razvoja reformacije v naših deželah. Predvsem je pisec preveč upošteval vpliv neposrednega okolja na Trubarja, vpliv oseb, s katerimi se je družil in srečeval, ter vpliv idej, ki jih je ob njih spoznaval, na njegovo mišljenje in delo. Zato nam stopa Trubar v monografiji, ki je v začetnem okviru seveda dobra, sredi reformacijskega gibanja preveč v ospredje, čeprav mu vsekakor gre prvenstvo in vodilno mesto na področju protestantske slovenske književnosti, dalje v reformatorski vnemi in delu med vsemi našimi reformatorji, a tudi pri delu in skrbi za organizacijo slovenske protestantske cerkve in šolstva.

Pisec se je torej vse preveč omejeval na opis Trubarjevega življenja in dela, preslabo in nikakor ne v celoti pa je prikazal njegovo mišljenje, njegov življenjski nazor. Tudi je poskušal le z zgoraj naštetimi momenti razložiti in prikazati razvoj mnogo kompleksnejših posameznih strani Trubarjevega notranjega obraza. Vsekakor je premalo vključeval kot drugo pomembno komponento vplivov na Trubarjevo osebnost celotni razvoj v tedanjem času. Mislim na celotni razvoj reformacije na naših tleh — čeprav je res, da je Trubar z izjemo treh let od leta 1548 pa do svoje smrti živel v izgnanstvu — in seveda tudi v tujini, v kateri je živel in bil z njo po svoje povezan. Verjetno je, da so prav zaradi tega ostala mnoga vprašanja (na primer odnos Trubarja do obstoječega družbenega reda in še bolj do posameznih družbenih razredov, zlasti razmerje do plemstva, dalje vloga plemstva v reformacijskem gibanju in v protestantski cerkvi, globlji vzroki za uveljavitev Lutrove vere in le obrobni pojavi cvinglijskih in flacijanskih verskih idej, uradna lutrovska in kmečko-plebejska smer reformacije itd.), ki bi jih bilo treba prav ob Trubarju podrobneje orisati, a prav tako tudi njegovi socialni, politični ter družbeno etični nazori, precej ob strani, ali so bila premalo osvetljena in ne do kraja rešena, ali pa so ostala celo nenačeta. Tako bi bilo treba nedvomno več spregovoriti o Trubarjevem nazoru o oblasti, družini, delu, lastnini, pravični ceni itd., kar vse je avtor na

kratko označil z ugotovitvijo, da Trubar o njih ni mogel povedati nič bistveno svojega, ker se je pri tem pač držal lutrovskih nauk. Tudi bi bilo več in s širših vidikov spregovoriti o elementih slovenske zavesti, čeprav je pisec prvi, in po mojem mnenju povsem upravičeno, poudaril, da se je Trubar povsem jasno zavedal slovenske etnične celote in da mu je bil termin Slovenec oznaka zanj. Ker se z vsem tem tesno povezuje Trubarjevo mišljenje, je ostala verska fiziognomija in zlasti celotna duhovna podoba najpomembnejšega predstavnika prve generacije slovenskih kulturnih delavcev, čeprav seveda mnogo jasnejša kakor prej, vendar še vedno nepopolna.

Konkretnim podatkom o Trubarjevem življenju in delu v splošnem ni pri-govarjati, čeprav je v delu tudi nekaj napačnih trditev, ki so sicer v zgodo-vinopisju znane. Motijo včasih tudi posamezne ne dovolj premišljene formu-lacije, kakor npr. ona, ki Trubarju pripisuje spoznanje, »da ne gre samo za njegov cerkveni red, temveč za usodno prelomnico v razvoju protestantizma na Slovenskem« (str. 175), ali tista ob koncu Trubarjevega življenja, češ, da je protireformacija zatrla tudi slavo Trubarjevega imena vsaj za dvesto let, dokler se Slovenci spet (! sic) niso narodno zavedli (str. 224). Nerazumljive so tudi posamezne kontradiktorne trditve. Tako je na primer pisec najprej odločno trdil, da se Trubar ni vpisal na univerzo (str. 27), a na koncu besedila pravi, »... da mu ni bilo dano, da bi se bil na univerzi do konca izšolal (str. 235).²

Precej slabša pa je v tem pogledu knjiga povsod tam, kjer avtor poseže — od uvoda dalje — na širši zgodovinski okvir. Tu je preveč pogosta zelo površno podana podoba in oznaka časa ter so dalje česte pretirane ali pomanjkljive in časovno neopredeljive formulacije, ki jih delu drugje — z res redkimi izje-mami — ni očitati. Čeprav menim, da jih tu ne gre omenjati, ker jih vsakdo lahko popravi sam s pomočjo zgodovinskih razprav in sintez za to obdobje, pa bi vendar poudaril, da postane ob njih bolj razumljivo tisto, kar je bilo uvodoma rečeno glede zasnove knjige.

Toda vse pripombe, ki bi jih imeli ob knjigi M. Rupla o Primožu Trubarju, seveda ne morejo zmanjšati osnovne vrednosti tega dela. Monografija je do-stojen prispevek našemu dosedanjemu znanju o reformacijski dobi in o Tru-barju, njegovem življenju in delu.

Ferdo Gestrin

Ivan Mohorič, Bombažna predilnica in tkalnica v Trziču. Nastanek, razvoj in delo 1885—1960. Ob 75-letnici izdala DS in UO Bombažne pre-dilnice in tkalnice. Samozaložba BPT Trzič. Trzič 1960 (Zgodovina obrti in industrije v Trziču, II. knjiga).

Za Mohoriča je prav značilno, da obvlada zelo dobro novejšo gospodarsko zgodovino poslednjih 80 let in da je še posebno izkušen poznavalec gospodarske aktivnosti v stari Jugoslaviji. To seveda ni nobeno naključje, saj je takrat stal skoraj sredi tega dogajanja in mu je še danes vse prezentno. To dokazujeta mimo drugega njegovi knjigi Industrializacija Mežiške doline in Bombažna predilnica in tkalnica v Trziču. Manj precizen je pisec za starejše obdobje, za katero je potreben intenzivni študij arhivalij.

² Glej o tem J. Žigon, Biografske zanimivosti iz 16. stoletja. NR 11 (1962), str. 455.

Iz urbarjev in drugih arhivalij lahko razberemo, kje povsod so gojili lan za izdelavo platna in kje so imeli znatne črede ovac. Za Kočevsko na primer je znano, da je gojila precej lanu. Neki podatek iz leta 1749 pravi, da v Kočevju mnogo predejo in tkejo in da gre platno deloma na Hrvaško (morda v granice?), največ pa v obmorski pas Littorale, zlasti še na Reko (Drž. arhiv Slov., Reprez. in komora, Commerz-Commission). Prva doba, ki je ljudi res sistematično vzgajala in navajala k večji gospodarski aktivnosti, je bil terezijanski čas. Znana mi je dvorna resolucija z dne 25. marca 1758, ki poudarja, da je velike važnosti vpeljava predenja volne; zato naj se podložniki poučujejo v predenju, priskrbijo naj se surovine in orodje za predenje, preja naj se odkupuje po zmerni ceni (DAS, Repr. in kom., Fabriquewesen, XII). Poleg tega so pospeševali pletenje nogavic. Izdatno so pletli nogavice in rokavice v Trziču, zlasti še za armado (Ib.). Franc Rakovec-Reigersfeld posebej omenja, da se je oglasila pri njem na domu dne 16. avgusta 1758 tržiška pletilja Marija Aljančič (DAS, Rakovec Diarij 1758—59). Takrat se navajajo kot zelo pomembni tkalski kraji Škofja Loka z okolico, Radovljica z okolico, Hrušica. Cesarica je dovolila ustanoviti v Rosenauu v Sp. Avstriji manufakturo za izdelavo kölnskih trakov (Cölnische Bandel Fabrique). Gojence zanjo so hoteli dobiti tudi iz Kranjske med sposobnejšimi tkalskimi pomočniki (dopis z Dunaja z dne 27. sept. 1763). V začetku 1764. leta so se oglasili trije: 26-letni Matevž Barle, tkalski pomočnik iz Vodice nad Ljubljano, 18-letni Jurij Golob, kolovski podložnik, in 19-letni Anton Steržek iz Šmarja. Vendar sta odšla sredi maja 1764 v Rosenau za 3 leta le dva in sicer Primož Avsenik iz kamniškega gospostva in Primož Reš iz radovljiškega gospostva. V tem tujem mestu sta spoznala, da sta v zelo težavnem položaju, ker ne znata niti pisati niti brati niti ne nemško govoriti. Vodstvo šole ju je hotelo že poslati domov, vendar se na intervencijo to ni zgodilo (DAS, Rep. in kom., Commerz-Commission, Lit. W). — Iz povedanega razberemo, da Trzič ni bil vodilni tkalski kraj že takrat in da je naletelo terezijansko tekstilsko strokovno šolstvo na zelo velike začetne težave. Pozneje, nekako v letih 1830—1840, je bilo stanje že znatno boljše. Kako je bilo v Trziču, nam pojasni Mohorič na str. 9—14.

Zanimiva je razpredelnica za leto 1910, ki jo reproducira Mohorič na str. 36 in kjer fiksira za devet držav (točno rečeno za deset enot, ker je Avstro-Ogrska razdeljena na samostojno Avstrijo in Ogrsko) število tovarn, vreten, stavev in delavcev, končno konsum (= predelava) bombaža v balah. Lotil sem se obdelave citiranih podatkov in izračunal, da je imela na eno tovarno povprečno

Francija	221 delavcev	Ogrska	600 delavcev
Švica	226 delavcev	Avstrija	755 delavcev
ZDA	270 delavcev	Nemčija	960 delavcev
Španija	270 delavcev	Italija	1000 delavcev
Anglija	283 delavcev	Rusija	2363 delavcev

Kolona dokazuje, da je bila prva skupina 5 držav že precej mehanizirana, ruske tovarne so pa imele še močno potezo starih manufaktur, še je bilo v veljavi manualno delo. Prva skupina držav je imela mnogo tovarn z malo delavci, Rusija je imela malo tovarn (vsega 148) z ogromno koncentracijo delavcev v njih. Druga skupina držav je imela dokaj raztegljivo lestvico zaposlenih delavcev; Avstrija je bila v zlati sredini.

Še bolj poučno je izračunati povprečno obremenjenost enih stavev. V citiranem letu so predelale ene statve preje v

Švici	5,0 bale	ZDA	7,5 bale
Španiji	5,0 bale	Nemčiji	8,6 bale
Angliji	5,3 bale	Franciji	9,0 bale
Avstriji	6,6 bale	Rusiji	9,3 bale
Italiji	6,6 bale	Ogrski	11,0 bale

Najbolj so bile zaposlene, to se pravi, največ ur na dan so delale statve (in z njimi vred seveda tkalci) v Ogrski in Rusiji, zložno so delali v Švici, Španiji, Angliji. Drugi so spet sredina — a s pripombo, da v Franciji in Nemčiji niso bili popustljivi niti do statev niti do tkalcev.

Ko smo tako videli povprečno število delavcev v tovarni in izračunali konsum bombaža na ene statve, nam preostane še ugotovitev konsuma (= predelave) bombaževih bal na enega delavca. Spoznamo, da je predelal 1 tekstilec v

ZDA	12,5 bale	Nemčiji	5,3 bale
Franciji	10,0 bale	Španiji	5,0 bale
Avstriji	8,0 bale	Ogrski	5,0 bale
Angliji	7,0 bale	Švici	4,8 bale
Italiji	5,7 bale	Rusiji	4,1 bale

Z drugimi besedami se to pravi, da je bila rentabilnost obrata največja v ZDA in Franciji, proizvodni stroški zato tu najnižji. Rusija se je odrezala najslabše; delo njenih tovarn je bilo drago in konkurenčna sposobnost majhna, ker je bila mehanizacija zelo zaostala. Sredino predstavljajo države s 5 do 8 konsumiranih bal na delavca (s pogojem, da Švici spregledamo malenkostni zaostanek). Primerjava s prejšnjo tabelo pove še to, da povsod tam, kjer je bila količinska predelava na 1 delavca manjša od količinske predelave na 1 statve, je bilo »nekoristnih«, neplodonosnih delavcev preveč. To sta zlasti Ogrska in Rusija, sledi jima Italija. Tudi Nemčija ni imela najbolj idealne organizacije dela. Nasprotno so z malo ljudmi mnogo proizvedli zlasti v ZDA, manj v Angliji in Avstriji. Tudi Francija se še uvršča sem. Nekakšno ravnovesje izkazujeta Švica in Španija. — Seveda moram takoj pripomniti, da so podatki zelo relativni in da nisem upošteval še mnogih drugih faktorjev: najprej sploh nepreverjena točnost tabele s str. 36 Mohoričeve knjige, morebitno začasno počivanje določenega števila statev itd. Idealno bi bilo, če bi imeli točne podatke za dolgo vrsto let. Videli bi dviganje proizvodnje nekaterih držav, zaostajanje določenih konkurentov in podobno. Navedbe za eno leto nudijo zgolj prerez skozi trenutno stanje leta 1910, skozi leto relativne konjunktore.

Na str. 90 navaja Mohorič, da je znašal družbeni kapital tržiške komanditne družbe pred prvo svetovno vojno 2 100 000 K. To je kar solidna vsota, če pomislimo, da je imela takrat avstrijska polovica države 80 tekstilniških delniških družb. Pregled njihovih delniških glavnih pokaže, da je imela dolga vrsta družb 2 000 000 K in manj kapitala. Delniški kapital ogrskih tekstilniških d. d. je bil v povprečju znatno šibkejši od avstrijskih delniških družb.

Ker se je Mohorič držal predvsem le obdelave ožje teme, nima analiz in komparacij za odnos Tržič : avstrijske tovarne. Zato pa je za protiutež nanizal za tržiško komanditno družbo in njeno tovarno prav dragocene podatke. To še posebej velja za čas prevrat-osvoboditev. Prav zaradi njih bomo Mohoričevo knjigo vzeli v roke enako radi kot bo tako z Industrializacijo Mežiške doline za istih 25 let.

Jože Šorn

France Kresal, Razvoj Predilnice Litija. Ob 75. obletnici. Samozaložba Predilnice. Litija 1961.

Ta knjiga se je razvila iz diplomske naloge študenta naše filozofske fakultete. Vsekakor je treba pohvaliti tako pisca kot založnika (ta je dal pobudo za sestavo spisa), ker sta nam s tem omogočila boljši vpogled v dogajanja v naši tekstilni industriji, še posebej poznanje zgodovine litijske predilnice. Vidi se, da se je pisec lotil naloge z velikim poletom, vztrajnostjo in težnjo, dati iz rok čim boljšo razpravo. Za sestavo svojega spisa je preštudiral Kresal kar precej virov in literature.

Ker kljub trudu in iskanju seveda ni mogel avtor izslediti in pregledati tudi virov o začetkih še drugih predilnic pri nas, želim tu razbistriti nekaj nejasnosti na osnovi virov, ki sem jih pregledal prav v bližnji preteklosti. Na str. 15 piše Kresal, da je bila ustanovljena v Ajdovščini leta 1829 predilnica in tkalnica, ki da so jo ustanovili Minerbi, Chiozza, Schnell-Griot in Marpurgo. Dejansko so dogodki potekali takole: Kmalu po sredini maja 1826 je prosil tržaški trgovec Jožef Chiozza preko postojnskega okrožnega urada gubernij v Ljubljani za dovoljenje, da bi smel postaviti bombažno predilnico v vipavskem okraju. Gubernij je odgovoril, da se po pravilu podeljujejo tovarniška dovoljenja le delujočim podjetjem, ki se že lahko izkažejo s proizvodnjo in prodajo, ne pa tistim, ki šele pričenjajo obratovanje. Verjetno je ta sicer uradni a v bistvu zavlačevalni odgovor pripravil Chiozza do tega, da je prosil Gorico za podobno dovoljenje. Tu so bili ekspeditivnejši in manj uradniški, kajti sredi oktobra 1826 je obvestila Postojna Ljubljano, da Chiozza že gradi mehanično predilnico v Ajdovščini na oni strani Hublja in da prosi preko nje Ljubljano za gradbeno dovoljenje glede postavitve jezu s tega na oni breg rečice pod komercialnim mostom. Sredi decembra je gradbena komisija odobrila postavitev jezu (Drž. arhiv Sl. v Lj., Reg VIII, Ilirski gubernij, fasc. št. 31 za 1825—26, ovoj št. 28). — Iz teh suhih dejstev je razbrati, da je pričel graditi trgovec predilnico že precej pred oktobrom 1826 in da je bil obrat — ki gotovo ni bil prav velik — morda že tega leta dogotovljen (razen jezu) ter je morda tudi že pričel s poskusno proizvodnjo. Vsekakor pa je zanesljivo obratoval že leta 1827.

Zdi se, da je imel obrat prvotno bolj skromno osnovno glavnico in da je Chiozza sam pritegnil k obratu manjšo družbo. Možna je seveda tudi varianta, da si je denar sposojal pri drugih upnikih; ti so zaradi jamstva plačila pristopili k podjetju kot družabniki. Že 14. novembra 1829 namreč beremo, da so prejeli Graziadio Minerbi, Karel Ludvik Chiozza (sin?) in Schnell-Griot, tržaški trgovci in lastniki c. kr. privilegirane mehanične predilnice v Ajdovščini, tega dne za 5 let privilegij na izum predenja svilnih odpadkov (Arhiv fin. ministrstva, Dunaj, Commerz Acten, Fasz. No 29 za leto 1835; dalje isti spisi, fasc. št. 30—31 za 1831—40; prim. tudi Wiener Zeitung 16. dec. 1829, št. 288). Nam tu seveda ne gre toliko za izum, kolikor bolj za dve stvari: prvič, da si je obrat že izposloval c. kr. privilegij (torej je dobro uspeval), drugič, da se srečamo z vrsto znanih tržaških trgovcev (Schnell-Griot je bil npr. tudi bavarski konzul v Trstu), na katere bomo ob drugi priliki še večkrat naleteli. Abraham Morpurgo, tudi trgovec v Trstu, je pa prejel privilegij za izboljšanje predenja svilnih odpadkov s pomočjo stroja dne 16. decembra 1829 (AFM, komerčni spisi, fasc. 30—31 za l. 1831—40), vendar se nikjer ne navaja, da bi bil med »ustanovitelji predilnice l. 1829«.

Za preboldsko tovarno navaja Kresal ustanovno leto 1842. Bericht der Gratzter Handels- und Gewerbekammer... im J. 1852, str. 105, trdi, da je

»položil temelj« tovarni nadvojvoda Ivan že leta 1839 in da je bila »odprta« leta 1842. Ker je Bericht skoraj sodobnik temu dogajanju, ima verjetno kar točne podatke. Preboldski obrat je bil do 10. marca 1844 last Gustava A. Uhlicha, s tem datumom pa je postal last družbe 23 članov z imenom »Pragwalder Spinn- und Weberei-Commerzial-Anstalt in Triest«. Povsem točne navedbe bomo našli pač v protokolih na sodišču. Preboldska tovarna je vgradila leta 1844 svoj prvi parni stroj, ki je bil istočasno tudi prvi parni stroj na bivšem Spodnjem Štajerskem. Kresal bi mogel spregovoriti o preboldskem obratu kaj več, kajti pozneje — kot sam omenja — je bil v dokaj tesni zvezi z litijsko predilnico.

O preboldski predilnici naj dodam še sledeče podatke: Poleg nemškega imena je bil protokoliran tudi italijanski, in sicer Stabilimento Commerciale per la Filatura e Tessatura di Pragwald. Firmo so podpisovali Viljem Anton Cloetta, Isaac Schwarz in Aleksander Daninos, vsi iz Trsta (Cloetta in Schwarz, oba trgovca, sta ustanovila medsebojno družbo že 1. maja 1852, seveda v Trstu). Kot lastnik nastopa leta 1856 Angelo Gianichesi, ki se takrat imenuje kraljevi grški konzul v Trstu. Ta je tovarno prodal v januarju 1860 firmi »Actien-Gesellschaft der Pragwalder Spinn- und Weberei«, kjer spet fungirajo kot vodilni ljudje firma Cloetta & Schwarz in Aleksander Daninos. Leta 1864, ko ni bilo Daninosa več v družbi, so naslov spremenili v »Pragwalder-Baumwoll-Spinn- und Weberei von Cloetta & Schwarz«. Leta 1866 je tovarna pogorela, maja 1870 je pričela ponovno obratovati z imenom »Mechanische Baumwoll-Spinnerei und Weberei zu Pragwald bei Cilli von Cloetta & Schwarz«. Nad premoženjem Cloette in Schwarza je bil razpisan v maju 1875 konkurz. Vse je kupil maja 1877 Jakob Brunner, trgovec v Trstu. Dva meseca pozneje je prešel obrat v last firme »Baumwoll-Spinnerei Pragwald von Raphael Cardahy« (tudi Cardahy je bil trgovec v Trstu). Po kupni pogodbi v aprilu 1891 je prešel obrat v last firme »Commanditgesellschaft Baumwollspinnerei Pragwald von Raphael Cardahy«. To družbo so sestavljali sledeči trije osebno jamčeči družabniki: Raphael Cardahy, trgovec v Trstu; Gabrijel Schwarz, trgovec v Trstu; Hans Stocker, tehnik v Preboldu — in sledečih šest komanditistov: dr. Jakob Tonicelli iz Trsta (vloga 14 000 fl); Julij Schwarz, tovarnar v Litiji (7000 fl); Emil Grafenried, trgovec v Trstu (10 000 fl); Oto Lichtensteiger iz Trsta (21 000 fl); Evgen Stocker, uradnik v Preboldu (7000 fl); Karolina Schwarz, privatnica v Trstu (65 000 fl). Ta vpis je bil zbrisan po sredini decembra 1897. Avgusta 1898 je bilo ime spremenjeno v »Baumwollspinnerei Pragwald Stocker, Hofmann & Comp«. Umrla sta namreč G. Schwarz in Tonicelli, na njuni mesti pa sta vstopila javni družabnik Karef Hofmann, trgovec v Trstu, in komanditista vdova Antonija Tonicelli ter Olga Stocker (DAS, Rudarska knjiga V A; rudarsko-knjižne listine za celjsko okrožno sodišče).

Zakaj sem napisal to dolgo vrsto sprememb v lastništvu preboldskega obrata? Zato, da bomo videli, da se ni naselil tržaški kapital samo v podobni litijski tovarni (o njej govori Kresal na str. 15—20, 24—25, 31—32), ampak tudi v preboldski. To vse je seveda le rezultat razvoja kapitalizma v Trstu: ker se je hitro krepil, je silil v obliki investicij v zaledje. Podoben pojav vidimo tudi v premogovništvu oziroma rudarstvu sploh, v sladkorni industriji, v nakupu gozdov, itd. Nujno moramo to dobro poznati, če hočemo razumeti Kresalovo poglavje na str. 32 »Vereinigte österreichische Textilindustrie...« Kajti s tekstom na str. 29—36 stopi Kresal v sredino kompliciranih zapletov in razpletov v avstroogrski tekstilni industriji. Na teh straneh je v bistvu zajeta vsa zgodovina tekstila v poslednjih desetletjih starega cesarstva. Kresal to le sluti,

zato ne zna dobro in enostavno raztolmačiti osnovnega dogajanja v takratni tekstilni industriji.

Ob prehodu 19. v 20. stoletje, zlasti že v 20. stoletju, vznikne v Avstriji vrsta tekstilniških delniških družb. Za nas sta osnovne važnosti zlasti dve močni delniški družbi. Prvo bom improvizirano imenoval »severno družbo«, drugo pa »južno družbo« (čeprav sta imeli obe sedež na Dunaju!). Severna družba je bila spočetka finančno šibkejša, a preje ustanovljena kot južna družba. Naša severna družba se je do leta 1905 imenovala Isaac Mautner & Sohn. Tega leta je ta ustanovila skupaj z avstrijskim denarnim zavodom Boden-Credit-Anstaltom (to je bistveno važno dejstvo, ki ga je pa Kresal spregledal!) delniško družbo »Österreichische Textilwerke AG vormalis Isaac Mautner & Sohn«. Razen Mautnerjevih obratov je kupila še vrsto čeških in spodnjeavstrijskih tovarn in postala ena izmed najvidnejših avstroogrskih tekstilnih delniških družb. Južna družba je bila ustanovljena leta 1912. Imenovala se je »Vereinigte österreichische Textilindustrie AG«. Sicer je ta imela nekaj tovarn tudi na severu, toda polastila se je vseh osmih južnih: Prebolda, Litije, Ljubljane, Ajdovščine, Gorice, Ronchija, Ajella in Tržica (Monfalconeja). Južna družba je imela ob ustanovitvi 10 000 000 kron delniškega kapitala, severna le 5 000 000 K. Severna ali Textilwerke je dohitela južno šele leta 1915, prehitela pa naslednjega leta. Leta 1916 torej je prišlo do razpleta, do odločilne spremembe: severna družba dvigne glavnico na 24 000 000 kron in kupi južno družbo ali Textilindustrie. Obe se zlijeta v mogočno delniško družbo s podjetniškim imenom severne družbe. Vse to se je dogajalo sredi vojnega gospodarstva in grmenja topov. Tako se je tik pred prevratom dokopala do naših obratov severna družba ali Textilwerke.

Z ustanovitvijo severne družbe 1905 se pričinja v odnosih do bodoče južne družbe zaplet, ki ga Kresal imenuje »borba« (str. 32—33). Poglejmo to »borbo« s povečevalnim steklom! Severno družbo ali Textilwerke, včasih imenovano tudi Mautnerjev koncern, so vodili sledeči ljudje: Izidor Mautner, Štefan Mautner, Alfred Herzfeld, dr. Ludvik Schüller, Aleksander Weiner, Karel Fitz, inž. Rihard Frigyessy, Evgen Erhart. Ti so sedeli tudi v vodstvu južne družbe oziroma tudi že njenih predhodnikov. Podobno so voditelji južne družbe (oziroma že njenih predhodnikov) sedeli v direkciji severne družbe. Nekaj imen: Maks Brunner, inž. Rihard Brunner, dr. Armin Brunner, Artur Kuffler. Menjava mož je bila le posledica nakupa delnic (oz. v nekem smislu menjave delnic), menjava delnic pa vedno kaže na rahlejšo ali tesnejšo povezavo in interesno skupnost (jakost interesne skupnosti zavisi od debeline paketa kupljenih oz. zamenjanih delnic). Tako se je ustvarjala osnova za bodočo fuzijo.

Kresal bi mogel pisati o borbi bolj previdno, saj je vedel, da so predilnico v Ajdovščini vodili tako dr. Armin Brunner, inž. Rihard Brunner, Artur Kuffler kot Izidor Mautner, Alfred Herzfeld, dr. Ludvik Schüller, inž. Rihard Frigyessy; da so Cotonificio Triestino vodili tako Artur Kuffler, dr. Armin Brunner kot Izidor Mautner, Alfred Herzfeld, dr. Ludvik Schüller; da so Potensteiner Baumwollspinnerei AG vodili tako Artur Kuffler, dr. Armin Brunner kot Izidor Mautner, Alfred Herzfeld, dr. Ludvik Schüller; da so vodili Ungarische Textilindustrie AG tako Artur Kuffler, dr. Armin Brunner kot Izidor Mautner, Štefan Mautner, Konrad Mautner, dr. Ludvik Schüller; da so znatni del avstroogrške tekstilne industrije vodili isti ljudje, mogočni ljudje, in da za njihovimi imeni stoji še eno mogočnejše ime: BODEN-KREDIT-ANSTALT, ob njegovi strani pa Živnostenska banka. Ni brez pomena dodati še to, da je Ungarische Textilindustrie AG organizirala leta 1912 v Beogradu tkalnico in da je tudi Vereinigte österreichische Schiffahrts-Aktien-Gesellschaft

vormals Austro-Americana & Fratelli Cosulich imela v predsedstvu Alfreda Herzfelda, v nadzornem svetu pa Arturja Kufflerja.

Da je bilo med obema družbama poleg mnogo stičnih točk tudi dokaj spornih zadev, je razumljivo. Na primer: severna družba je imela 110 000 vreten, južna 376 000 vreten, severna je imela 4300 statev, južna 2000 statev; prva je bila glede preje odvisna od druge, ta pa je oni konkurirala s svojimi statvami. Velika družba iz leta 1916 je imela — razplet! — 486 000 vreten in 6300 statev ter tržišče obeh prejšnjih še samostojnih družb; nova delniška glavnic je bila večja od vsote prejšnjih dveh glavníc. S tem je postala nova družba najmočnejša tekstilniška firma avstroogrškega cesarstva, pa tudi v takratnem evropskem merilu je nekaj veljala!

Dodam naj še nekaj besed o kartelih. Kresal je o njih spregovoril premalo, čeprav je o njih pisal. Karteli so bistveno važen pojav v življenju kapitalizma novejšega datuma. Kartel za juto iz leta 1899 za nas ni toliko važen kolikor bolj je pomembno Eksportno in prodajno združenje avstrijskih in ogrskih predilnic bombaža, d. z o. z. na Dunaju, ustanovljeno leta 1905, in Dogovor o kontingentiranju avstroogrskih predilnic bombaža iz leta 1912. Vodilni ljudje kartelov so bili poleg drugih Artur Kuffler in Izidor Mautner z Dunaja ter dr. Armin Brunner iz Trsta. Kartelizacijska praksa se je nadaljevala po prevratu tudi na jugoslovanskem ozemlju. Stanje v septembru 1938, zadnjem mirnem letu v Evropi, je bilo sledeče: registriranih je bilo 5 tekstilnih kartelov s skupaj 25 podjetji, črtan je bil 1 kartel z 8 podjetji. Tako so ostali 4 karteli s še vedno 17 podjetji. Holzmann navaja karteje za nogavice, lepljeno vato, hlače vino.

Namesto Kresala naj spregovorim še nekaj besed o avstrijskem vojnem gospodarstvu med prvo svetovno vojno. Ker je kmalu pričelo primanjkovati surovin iz uvoza in je bilo treba od koder koli že došle surovine skrajno racionalizirati in upoštevati naročila armade (severna družba je izvedla 1914/15 celó znatne investicije, da bi mogla zadovoljiti potrebe armade, poleg tega je bila stavljena do nadaljnjega, najdlje pa za čas vojne, pod državno zaščito), so v začetku oktobra 1914 ustanovili Zedinjeno avstrijsko in ogrsko bombažno centralo. Njej je mesec dni pozneje sledila Centrala za volno d. d.; leta 1916 so organizirali Vojno zvezo volnene industrije (v aprilu) in Vojno zvezo bombažne industrije (v avgustu). Vsem tem organizacijam je gotovo bila glavna naloga borba za surovine. Vprašanje prodaje izdelkov pač ni bil problem. Jasno je tudi, da so s tem izgubili vrednost vsi tisti karteli, ki so regulirali prodajo blaga in nakup surovin, saj je v času vojne v znatni meri država morala omejiti devizna sredstva in jih staviti pod strogo kontrolo. Vojaška oblast je naročala blago po svojih vidikih in v tistih tovarnah, ki so se zdele njenim pogojem primerne. Spričo vsega tega je bila svoboda akcije kapitalističnih podjetij (nakup deviz, konkurenca, vpliv na oblasti in obratno, razna pogajanja in dogovori) precej utesnjena. Podjetja so se še bolj osredotočila na potegovanje za naročila in na intervencijo pri vseh možnih instancah, naj se jim izroči v izdelavo določena količina blaga. Kakó katastrofalno stanje se je pojavilo proti koncu vojne v preskrbi ljudi z živili, tekstilom, kurivom itd., je pa tako mnogim ljudem še v živem spominu.

V poprevratni dobi je za nas važen študij tiste odskočne deske slovenskega kapitalizma, ki jo imenujemo »nacionalizacija tuje industrije«. V splošnem vemo, da za slovenske kapitaliste ni šlo vse lahko in da je primanjkovalo denarja za odkup manjšega ali večjega paketa delnic marsikje. Poleg tega je imela dotakratna avstrijska industrija mnogo obveznosti do domačih in tujih upnikov in dolžnikov še iz časov pred prvo svetovno vojno. Vse to je vplivalo tudi na poslovanje novih slovenskih lastnikov teh tovarn. Reševanje množice

takšnih in podobnih problemov po prevratu je dolgo časa dajal pač nek osnovni ton vsej gospodarski politiki. Kresal se je lotil »nacionalizacije« Litijske na str. 37—39. Ne vem, kako je z viri konkretno za »nacionalizacijo« Litijske, ki je bila izvedena šele leta 1923; gotovo bo vprašanje lažje rešiti na osnovi arhiva Kreditnega zavoda za trgovino in industrijo v Ljubljani, ki je imel dobre zveze z Mautnerjem.

Za konec: pogrešam zemljevid predilnic in tkalnic na slovenskem ozemlju in v njegovi sosesčini vsaj od 1880 dalje; tiskovnih napak, ki čestokrat spremenijo smisel stavka, je nenavadno mnogo. Ne bi bilo napak, če bi se Kresal temeljito lotil monografije o tekstilni industriji. To bi ga sicer stalo 3—4 leta napornega študija virov in literature, bi pa s tem obogatil znanje o naši gospodarski zgodovini. Osnovo za tako delo si je pridobil že s pisanjem tu ocenjene knjige.

Jože Šorn

Wschodnia ekspansja Niemiec w Europie środkowej. Zbiór studiów nad tzw. Niemieckim »Drang nach Osten«, Instytut Zachodni, Poznań, 1963, str. 321.

Poznanjski Instytut Zachodni združuje kot svoje redne ali priložnostne sodelavce tiste poljske zgodovinarje (pa tudi geografe, pravnike, sociologe, ekonomiste itd.), katerih pozornosti je še posebej deležno delikatno vprašanje poljsko-nemških odnosov v preteklosti in sedanjosti. Področje dela poznanjskega inštituta je namreč prav vsestransko proučevanje ozemelj, pripadlih Poljski po l. 1945, in pa seveda tudi kritična analiza največ zoper Poljsko usmerjenih, obsežnih zahodnonemških znanstvenih in »znanstvenih« proučevanj, znanih tudi nam pod skupnim pojmom »Ostforschung«. Nedvomno so publikacije tega inštituta za slovensko zgodovino še posebej zanimive zaradi mnogih paralel in skupnih idejnih pa tudi stvarnih izhodišč veliko-nemške vzhodne in jugovzhodne ekspanzije. Pričujoče delo — zbornik zanimivih razprav avtorjev: G. Labuda, J. Dabrowski, E. Maleczyńska, J. Chlebowczyk, Z. Nowak, J. Pajewski, C. Madajczyk, B. Wiewióra — vsebuje zaokrožen prikaz nemških prizadevanj proti vzhodu (»Drang nach Osten«). Nekak okvir predstavljata prispevek G. Labude, ki skuša podati historiografsko analizo pojma »Drang nach Osten«, in prispevek B. Wiewióre (znan strokovnjak za mednarodno-pravna vprašanja nemško-poljske meje), čigar razprava vsebuje genezo, analizo in prognozo politike Zahodne Nemčije do njenih vzhodnih sosedov, zlasti Poljske. Ostale razprave so historični prikazi nemške ekspanzije na vzhod pred delitvami Poljske (Dabrowski, Chlebowczyk), v obdobju, ko Poljska kot država ni obstajala (1795—1918), v dobi imperializma (Pajewski) in hitlerijanskih vzhodnih načrtov (Madajczyk), pri čemer obravnava posebna razprava (Nowak) ekonomsko ozadje nemške imperialistične ekspanzije. Ne da bi se spuščali v podrobnejši prikaz posameznih razprav naj omenim, da kljub posameznim interpretacijam, kjer je še čutiti vpliv polpretekle sovjetske historiografije in šole mednarodnih odnosov, predstavlja celotno delo zanimiv, zaokrožen in uporaben prikaz t. i. »Drang nach Osten«. Značilno je, da je nemško prodiranje na vzhod prikazano kot **kontinuiran proces** bolj ali manj zavestne in bolj ali manj nasilne ekspanzije nemških **vladajočih razredov**, od zgodnjih obdobjev fevdalizma do danes, ob ustreznih vsakokratni **ideologiji** (od pokristjanjevanja do teorij o Lebensraum — upajmo, da sodobne teorije npr. »Recht auf die Heimat« ne

bodo doživele tovrstne aplikacije!). Torej »Drang nach Osten« ni le ideološka kategorija, ki bi se pojavila v 60-tih letih 19. stoletja v polemikah panslovanov z velenemci, tudi termin kot tak, je zaslediti že prej. Pomembno je tudi, da se pričujoči zbornik kritično omejuje (Labuda) tudi od tistih poljskih in ostalih slovanskih zgodovinarjev, ki v vzdušju stalne nemške nevarnosti niso več videli možnosti mirnega sožitja z nemškim narodom, ki torej niso videli razrednega bistva nasilne nemške ekspanzije proti vzhodu.

E. P.

Karel Pichlík, Das Ende der österreichisch-ungarischen Armee. Österreichische Osthefte, 5. Jahrgang, 5. Heft, September 1963.

V Avstriji delujoča znanstveno-raziskovalna in publicistična ustanova »Arbeitsgemeinschaft Ost« se marljivo ukvarja tako z zgodovino vzhoda in jugovzhoda Evrope kakor tudi s sodobnimi pojavi v tem koncu Evrope. O tem priča med ostalim tudi njeno glasilo »Österreichische Osthefte«, ki izhaja že peto leto in prinaša obilico gradiva, o tehtnosti katerega ne gre dvomiti, čeprav najdemo v sestavkih pomanjkljivosti in zmote ter niso svobodni določenih tendenc. Tako npr. priobčuje 5. zvezek tega glasila v septembru 1963 štiri prispevke na jugoslovanske teme (o naši naftni industriji, o gospodarstvu Makedonije po potresu v Skopju, o Ivu Andriću kot zgodovinarju in o obisku pri jugoslovanskih znanstvenikih junija 1963). Tematika v glasilu je sploh zelo raznovrstna in zajema širok krog držav, narodov in vprašanj najrazličnejših obdobj. Kakor je videti iz poročil, goji Arbeitsgemeinschaft Ost redne stike z znanstveniki drugih dežel, zlasti sosednih.

Kot plod takšnega kontakta med avstrijskimi in češkimi znanstveniki krogi se je v zgoraj omenjenem 5. zvezku Österreichische Osthefte za september 1963 pojavil tudi referat češkega zgodovinarja dr. Karla Pichlíka iz Prage z naslovom »Konec avstro-ogrske armade«, ki ga je imel tega leta na Dunaju v prostorih omenjene ustanove. Predavanje je pritegnilo pozornost celo nekaterih preživelih avstro-ogrskih generalov, ki so se ga zato udeležili in kljub osebni zainteresiranosti v takratnem dogajanju niso mogli v diskusiji odreči priznanja referentu za objektivno tolmačenje globokih procesov znotraj avstro-ogrske armade leta 1918.

Ker je predavanje K. Pichlíka tudi za nas, Slovence, zanimivo in prinaša nekatere nove ugotovitve, je potrebno spregovoriti o njem, zlasti navesti na kratko nove podatke, o katerih naše zgodovinopisje še ni zadosti spregovorilo.

Pisec takoj v začetku poudarja, naj se pri vrednotenju dogodkov v Avstro-Ogrski ob koncu prve svetovne vojne »osvobodimo ozkega okvirja nacionalne zgodovine«. Takole pravi docela upravičeno: »Šele tedaj, če bomo probleme, povezane z revolucijo leta 1918, razmotrivali kot skupne vsem narodom nekdanje Avstro-Ogrske, se bomo dokopali do objektivne rešitve. Zato moramo vsekakor pod površjem radikalnih nacionalističnih nastopov posameznih takratnih politikov videti mogočne družbene procese, razvoj katerih je spravil v gibanje ljudske množice in cele narode; to razumljivo velja tudi za vrednotenje pojavov, ki so neposredno spremljali konec avstro-ogrske armade.«

V začetku l. 1918 je stara monarhija imela pod orožjem skoraj štiri in pol milijona vojakov in oficirjev. Od tega se je nekaj manj od treh milijonov nahajalo na frontah ali v bojnih vrstah, ki so potekale večidel izven meja Avstro-Ogrske. Vendar je armada že pomembno čutila pomanjkanje človeških rezerv. Generalni štab je v začetku leta pričakoval, da v letu 1918 ne bo dobil več kot

polovico potrebnih popolnitev v moštvu. Znotraj armade se je širila utrujenost, ki jo je pospeševalo še slabo stanje s prehrano (brez zalog, »iz rok v usta«). Bolezni so prizadejale armadi naraščajoče izgube: leta 1917 okrog 60 %, leta 1918 pa celo 90 % vseh izgub ali milijon ljudi. Občutno se je povečalo dezertstvo. Samo na Ogrskem je bilo leta 1917 okrog 450 000 primerov dezertstva, v prvih treh mesecih 1918 leta pa skoraj 200 000.

Ti pojavi so oslabili moč armade, čemur so prispevali še neugodni zunanjepolitični dogodki in razkroj v zaledju. Med nalogami, ki jih je monarhija naročala armadi, in možnostmi, da jih izpolni, je nastalo in hitro raslo nepremostljivo nasprotje. Fronte so terjale popolnitve, ki so prihajale vedno manjše in z vedno večjimi zakasnitvami, zlasti ker je armadi pripadala vedno večja vloga pri vzdrževanju reda v monarhiji sami. Ko je januarja 1918 izbruhnil v nekaterih avstrijskih pokrajinah generalni štrajk delavstva, je moralo vojaško poveljstvo odtegniti frontam sedem divizij, da zatre prvi veliki nastop delavskega razreda med vojno. Februarja je moralo poslati celo divizijo v lublinsko pokrajino na Poljskem, da umiri tamkajšnje prebivalstvo. Precej vojaštva je bilo zaposleno pri rekvizicijah žita na Madžarskem.

V začetku leta 1918 so se javno odrazili tudi procesi znotraj armade same. Pisec pravi o tem razvoju: »Milijoni ljudi, ki jim je vojna nataknila uniforme, so ostali duhovno povezani s svojim socialnim in nacionalnim okoljem. Ob koncu vojne je postalo to dejstvo veliko bolj očitno kakor pa v začetku; in vsak veliki nastop ljudskih množic v njihovem socialnem in nacionalnem boju je našel svojo relativno samostojno enačico v armadi in sicer pogosto docela neodvisno od neposredne politične agitacije oficialnih zastopnikov posameznih političnih struj.«

Kot tipičen primer take enačice v armadi navaja pisec upor mornarjev v Boki Kotorski februarja 1918. Povezanost tega upora z januarskim delavskim štrajkom ima pisec za nesporno. Pravi celo, da med delavstvom zaradi razlik v mnenjih in zaradi nacionalnih protislovij ni bilo mogoče doseči, da bi generalna stavka postala enotna politična manifestacija; omejila se je na odpor gospodarskim posledicam vojne. Drugače, pravi pisec, je bilo z uporom v Boki Kotorski. Med mornarji »v specifičnih razmerah na bojnih ladjah je dozorel politični program, s katerim so se vsaj v začetku vstaje strinjali vsi mornarji ne glede na narodnost in okrog katerega so se zedinili tako socialisti kot tudi zastopniki jugoslovanskega nacionalnega gibanja«. Pisec označuje ta program — takojšnja mirovna pogajanja, samoodločba narodov, lojalen odgovor na Wilsonovo noto idr. — kot »konkreten program demokratične obnove Avstro-Ogrske« in dodaja: »V letu 1918 ni nikjer v armadi prišlo do tako izrazitega oblikovanja političnih ciljev.«

Karel Pichlik našteva nato posamezne puntarije februarja 1918: nadomestnega bataljona 22. pešpolka v Mostarju, čet 36. strelskega polka v Čapljini, 53. pešpolka in bosansko-hercegovinskega lovskega bataljona v Konjicu in čete za nabavo sena v Sinju. Ocenjuje jih kot izraz stihijnega odpora moštva zoper lakoto in »morda tudi kot odmev upora v Kotoru«.

Sicer pa, trdi pisec, januarska delavska stavka in dejavnost levih radikalov med socialisti v Avstriji in protimilitarističnih skupin v Budimpešti, ki so izdajale protivojne letake, niso našle »nobenega odmeva« med vojaštvom, ki je poseglo brutalno vmes, da zatre stavkovno gibanje. S takšno trditvijo se je težko strinjati, saj vemo, kako je vztrajno napredoval razkroj v vrstah armade, kako so se množile vrste »zelenega kadra«, t. j. dezertarjev ipd. Pač pa se je tu še obnesla starodavna taktika avstrijskih vladajočih krogov, ki so eno narodnost hujskali in pošiljali zoper drugo narodnost. Tako omenjajo češkoslovaški zgodovinarji zaviralno vlogo madžarskih čet na Češkem, medtem ko madžarski

pisec E. Andics z isto upravičenostjo navaja »zanesljive češke in bosanske čete«, uporabljene proti madžarskim delavcem.

S pričetkom pomladi 1918 se je položaj znotraj armade spremenil. Očitni nemiri zavzemajo velik obseg. Pisec piše: »Vrenje med pehoto se je bistveno začelo šele spomladi 1918 in sicer v popolnoma drugačnem položaju kakršen je bil za časa upora mornarjev.«

Položaj se je spremenil zaradi novih, toda brezuspešnih ofenziv nemških in avstro-ogrskih armad na frontah, zaradi naraščanja nacionalnega gibanja med Čehi in jugoslovanskimi narodi kot tudi med Poljaki, zaradi spremenjenega mednarodnega stanja idr. V armadi je strahotno padla disciplina. Aprila je prišlo do streljanja med moštvom in oficirji 1. in 314. honvedskega polka in 7. polka husarjev v Nabrežini. In prav v tem času so se v velikem številu pričeli vračati vojni ujetniki iz Rusije, s katero je bil sklenjen mir: do konca aprila jih je prišlo 380 000, do konca junija pa nad pol milijona, to je velika večina ujetnikov, ki so se še za vojne vrnili domov.

Na vlogi teh povratnikov se je pisec precej pomudil. Podaja originalne misli o njihovih nagibih, ko so se znašli spet v vojašnicah avstro-ogrskih monarhije. Piše namreč, da so se vojni ujetniki težko orientirali v dogodkih Rusije v dobi med februarско in oktobrsko revolucijo, da je socialistično gibanje med njimi takrat le počasi napredovalo, da je pa oktobrška revolucija s svojo politiko miru sprožila med njimi množično in internacionalistično gibanje, ki je zbralo ob I. kongresu vojnih ujetnikov vse Rusije aprila leta 1918 podporo več kot polmilijonske množice. Po brestlitovskem miru je kmalu nastala v tem gibanju hitra razslojitev: deset in deset tisoč vojnih ujetnikov se je pridružilo rdeči armadi, da brani socialistične pridobitve, sto in sto tisoči pa so se podali domov. »V monarhijo se niso vrnili »bolševiki«, — meni K. Pichlík — marveč ljudje, ki so si želeli dóma in so bili prepričani, da se je z vrnitvijo domov zanje končala vsakršna vojska«. Pisec se ne strinja z oznako teh povratnikov kot »bolševikov«, kot ljudi, »okuženih« »z boljševiški idejami«, kakor so tedaj trdile oblasti. »Po mojem mnenju — pravi — so pretiravali glede te **plati** gibanja povratnikov«. S tem pa, nadaljuje, ne gre podcenjevati velikih življenjskih izkušenj, ki so jih zbrali vojni ujetniki na fronti in v Rusiji, in vtisov, katerim so bili podvrženi med revolucijama v Rusiji. Njegov zaključek je naslednji: »**Poglavitna gibalna** njihovega vedenja gre iskati vendarle v socialnih in nacionalnih nasprotjih, ki so jih odkrili po svoji vrnitvi domov.«

Temu zaključku pisca lahko pritrdimo. Iz (dokumentarnih) virov — zlasti iz poročila federacije inozemskih komunistov v Sovjetski Rusiji na VIII. kongresu Komunistične partije (bolševikov) Rusije marca 1919, glej stenografske zapisnike s kongresa — vemo, da so spomladi 1918 šele nastajale komunistične organizacije vojnih ujetnikov in da poročila ne omenjajo pošiljanja agitatorjev v Avstro-Ogrsko.

Povratniki so aprila, maja in v začetku junija 1918 povzročili v armadi številne punte in sicer v Velikem Bečkereku (sedaj Zrenjaninu), Češki Lipi, Jičinu, Troppau (Oopavi), Lublinu, Kielce, Pjotrkovu, Rimavski Soboti, Trenčinu, Lučencu in Bratislavi, torej v Banatu, na Češkem, Poljskem in Slovaškem. Bili so posledica protesta zoper lakoto, zoper zavračevanja z dopusti domov ali njihovo prekratko dobo, zoper uvrstitev v tako imenovane »marškompanije«, ki so odhajale na fronto.

Teh puntanj pisec ne uvršča med največje akcije povratnikov. Velike akcije, ki so prerasle v vstaje, so izbruhnile v krajih, »kjer so [povratniki] prišli v tesne stike z ljudskim bojem in so nanje vplivali pojavi socialnega in nacionalnega gibanja ljudskih množic«. »Največje upore in vstaje povratnikov na Štajerskem, v severni Češki in južni Ogrski označujejo okoliščine, da so

se jih udeležili vojaki iz pokrajin z močnim nacionalnim gibanjem (Slovenci, Čehi in Srbi), da so se njihova garnizijska mesta nahajala v industrijskih krajih, kjer je prav tedaj med delavstvom vzniklo stavkovno gibanje in so bile lakotne demonstracije proti nezadostni prehrani, in da so ta mesta bila razmeroma blizu njihove domovine.«

Med takšne upore šteje pisec tiste v Judenburgu, Murauu, Neumarktu, Voitsbergu in Radgoni na Štajerskem, kjer so se formirale nadomestne čete s področja Ljubljane, Trsta in Pulja, nadalje v Rumburgu na Češkem in v Pečuju na Ogrskem.

»Vstajo 1200 vojakov ljubljanskega 17. pešpolka v Judenburgu dne 12. maja — piše K. Pichlík — so spremljale stavke v Fohnsdorfu, Pleschu, Wasendorfu, Donawitzu in Leobnu. Del čet, ki so jih poslali v Judenburg zatreti upor, je moral 13. maja nastopiti proti delavski demonstraciji. Dne 14. maja so se uprli vojaki nadomestne čete ljubljanskega lovškega bataljona v Murauu, a 23. maja je v Radgoni izbruhnil upor slovenskih in italijanskih povratnikov tržaškega 97. pešpolka.«

Po njegovih podatkih, se je 20. maja v Pečuju uprlo 2000 srbskih povratnikov pri nadomestnem bataljonu 6. pešpolka iz Novega Sada. Uporniki so poizkusili oborožiti rudarje v tamkajšnjem premogovniku. Šele po celodnevnom boju na ulicah Pečuja in v njegovi okolici so uporniki podlegli kazenskim četam.

Pisec navaja tudi upor v 71. slovaškem pešpolku, ki je bil stacioniran v Kragujevcu.

Spričo teh dejstev, ki jih našteva pisec, je neutemeljena — in njemu samemu protislovna — njegova trditev, da uporniki v vojaških garnizijah, razen primera v Pečuju, niso iskali zveze z bojem delavstva, in s tem tudi njegova nadaljnja trditev, da so »uporniki iskali zaveznike le pri vojaških enotah lastne narodnosti«.

Pač pa je zanimiva druga njegova ugotovitev, da so puntarske čete v naštetih primerih hotele zapustiti nacionalno njim tuje ozemlje in se podati v rodne kraje: iz severne, tj. nemške Češke so se usmerjale v notranjost Češke, iz Štajerske na jug v slovenske kraje, iz madžarskega Pečuja v srbski Novi Sad.

Zatrtje teh vstaj ni ustavilo razvoja v armadi. Njena naraščajoča slabost se je očitno razodela pri poletnih vojaških operacijah. Na italijanski fronti je avstro-ogrsko armado doletel poraz: ofenziva, ki jo je začela 15. junija 1918, je po treh dnevih obtičala in se sprevrgla v poraz. Mesec kasneje je še hujši polom doživela nemška ofenziva na francoski fronti. »Juriš za mir«, kakor sta Nemčija in Avstro-Ogrska označili omenjeni ofenzivi, je spodletel. Vojaški poraz obeh monarhij se je kot grozeč oblak pokazal nad obzorjem.

Vojaki so reagirali na te poraze s povečanim dezerterstvom. Največ »zele-nega kadra« se je zbralo na Hrvaškem in v Slavoniji. Število vojakov na italijanski fronti se je od 1. julija do konca septembra zmanjšalo od 650 000 do 400 000 v glavnem zaradi dezerterstva. Vendar na frontah takrat ni bilo vstaj kakor v zaledju in vojaške enote niso kazale še takšne aktivnosti kakor v garnizijah, kjer so se oblikovale popolnitve. Vojaško glavno poveljstvo je še mesec pred razsulom Avstro-Ogrske, torej konec septembra 1918, računalo, da bo z armado zaprlo meje monarhije pred vdorom sovražnika, dokler ne bo dosežen sporazum o miru, in da bo z armado lahko celo poseglo v notranje dogodke, ki so obljubljali splošno državno krizo.

Toda račun vrhovnega poveljstva je bil zgrešen. Sile, ki so izpodkopavale armado in monarhijo, so nenehno rasle. Položaj je postajal vedno bolj napet in poln eksplozivnih snovi. Antanta je zavrgla mirovne predloge Nemčije in Avstro-Ogrske. Francosko-srbska ofenziva severno od Soluna je imela uspeh.

Bolgarija je kapitulirala. Nacionalna gibanja so skokoma naraščala in dobivala vsebino in obliko obračuna z monarhijo. V oktobru je prišlo do odločilnih priprav in ukrepov za ustanovitev neodvisnih nacionalnih držav v Varšavi, Budimpešti, Pragi, na Slovenskem in Hrvaškem.

Vzporedno s tem, piše pisec, je »v drugi polovici oktobra nastal v avstro-ogrski armadi nagel razkroj, ki je na eni strani odražal bližajoči se vrhunec nacionalnega gibanja v monarhiji in je na drugi strani pospeševal nastop tega vrhunca in s tem razsulo Avstro-Ogrske«.

Razkroj se je začel na fronti v Srbiji. Madžarske, ukrajinske, (galicijske) in češke enote so se uprle v Jagodini, Kragujevcu, Oršovi in Turnu Severinu.

»Toda — pravi K. Pichlík — za monarhijo je bilo odločilno stanje na italijanski fronti.« Razkroj se je tu začel 22. oktobra, dva dni pred italijansko ofenzivo, z vstajo zagrebskega 25. honvedskega polka v neposrednem zaledju armadne skupine sektorja Belluno. Čez dva dni se je v zaledju soške armade uprl ljubljanski 2. polk alpskih strelcev, a nemiri so zajeli češko 21. strelsko divizijo, medtem ko je upor 25. pešpolka sprožil punt dveh madžarskih divizij, 27. pehotne in 38. honvedske. Med 26. in 28. oktobrom so na italijanski fronti skoraj vse madžarske enote odpovedale pokorščino in so se uprle še naslednje enote: češka 26. strelska divizija, dve severnočeški diviziji (29. in 43.), hrvaški pehotni diviziji št. 57 in 42, moravska 5. pehotna divizija, češki polki 13. strelske divizije in del moštva 3. divizije »Edelweiss«. Skratka, vojaško razsulo je raslo kot orjaška snežna lavina in v nekaj dnevih pokopalo staro monarhijo v porečju Donave.

Pisec opisuje tudi druge pojave propadanja avstro-ogrske armade. Na kraju daje strnjeno oznako njenega konca kot »procesa napredujočega razpada« v letu 1918: »Na ta proces so razumljivo vplivali mednarodni činitelji (med drugim odvisnost monarhije od Nemčije cesarja Viljema, odnos antante do monarhije in do nacionalnih gibanj v Avstriji kakor tudi vpliv ruske socialistične revolucije); nadalje so vplivale spremembe na bojiščih (predvsem neuspeli ofenzivi, ki sta ju organizirali osrednji državi in uspeh antantnih ofenziv), najbolj neposredno pa gospodarski razpad monarhije ter nacionalni in socialni boj ljudskih množic. Vse te činitelje je treba upoštevati v njihovi vzajemni povezavi in vzajemni odvisnosti. Vendar bi želel pokazati, da **moramo razvoj v armadi sami imeti za aktiven sestavni del teh činiteljev, ne pa samo za njihov pasivni odraz.**«

Vzporedno z glavno temo obravnava K. Pichlík tudi druge. Naj omenim tu le eno, ki se nanaša na odnos delavskega gibanja in socialnodemokratskih oziroma socialističnih strank do nacionalnih gibanj. Precej strnjeno oblikuje naslednjo trditev:

»Po porazu generalne stavke januarja [1918] se je namreč dokončno izkazalo, da se je socialistično gibanje v praksi odpovedalo svoji nalogi, da vodi ljudske množice v **skupen** boj za mir in demokracijo. Delavsko gibanje s svojimi stavkami in demonstracijami se je razpršilo po posameznih industrijskih krajih in usmerjalo večidel zoper **gospodarske** posledice vojne. Politično premoč v boju ljudskih množic je pridobila ideja nacionalne samostojnosti, od katere so tudi pričakovali, da bo prinesla mir in izpolnila socialne zahteve.«

To trditev, dasi v nekoliko drugačni obliki, zasledimo pri E. Kardelju že leta 1939 v »Razvoju slovenskega narodnega vprašanja« (str. 205). Podal jo je tudi D. Kermauner v predavanju »O odmevu oktobrske revolucije pri Slovencih v letih 1917—1921«, ki ga je imel l. 1957 na zborovanju slovenskih zgodovinarjev (Nova obzorja, 1957, št. 10—11, str. 600).

»Ideja nacionalne samostojnosti«, s katero je nastopilo meščanstvo in si ustvarilo politični kapital, je sicer leta 1918 privedla do ustanovitve vrste meščanskih nacionalnih držav v srednji Evropi, toda ljudskih pričakovanj ni uresničila. To je pa že tema izven okvirja članka Karla Pichlika.

France Klopčič

Charles F. Delzell, Mussolini's Enemies. The Italian Anti — Fascist Resistance, New York, 1961.

Ob obširnem prikazu italijanskega antifašističnega gibanja Američana Ch. F. Delzella je zapisal znani angleški historik A. J. Taylor, da je v »Nemčiji, še vedno mogoče spoznati, da ste med Hitlerjevimi rojaki, nihče v Italiji pa ne more domnevati, da je med Mussolinijevimi sorojaki« (New Statesman and Nation, 12. I. 1962, str. 53—54). Ta Taylorjeva trditev — če izvzamemo današnjo maloštevilno fašistično stranko MSI — v glavnem drži. Defašizacija je potekala različno pri Italijanih in Nemcih; gre za bistvene vsebinske razlike, kot na primer razlika med italijanskim gibanjem v okviru Resistence in med atentatom na Hitlerja dne 20. julija 1944.

Ko je prišel v Nemčiji nacizem po letu 1930 svojo zmagovito pot, je bila Italija že vrsto let pod fašističnim režimom. Poseben udarec za parlamentarno opozicijo proti fašizmu je pomenil 1924. leta uboj socialističnega prvaka Matteottija, čez dve leti pa aretacija voditelja italijanske komunistične stranke Antonia Gramscia (režim ga je izpustil iz zapore na pritisk evropske javnosti šele leta 1937, nekaj dni pred smrtjo. Prim. članek Ančke Jager: Antonio Gramsci v »Naših razgledih«, 1961, str. 233). Notranjo opozicijo proti fašističnemu režimu je v Italiji začasno ohromelo po letu 1936 navdušenje ob okupaciji Etiopije, zato pa je nastopila ta opozicija tembolj elementarno po 8. septembru 1943, po kapitulaciji Italije; dotedaj pa je bila v glavnem omejena na močno italijansko kolonijo v inozemstvu (razen v ZDA), predvsem v Franciji. Tu najdemo kontinuiteto komunistične ter socialistične stranke ter raznih meščanskih skupin (kot Giustizia e libertà), zadnje s precej neizdelanimi, tudi romantičnimi programi. Tesno sodelovanje med italijanskimi komunisti in socialisti najde v teh letih prvo obliko 1934. leta v Ljudski fronti, to zvezo sicer prekine začetek druge svetovne vojne, ponovno pa se vzpostavi med oboroženim antifašističnim odporom po kapitulaciji 1943. leta ter se nadaljuje do leta 1954. Ker se italijanski antifašisti niso mogli do druge svetovne vojne doma aktivno boriti proti fašističnemu režimu, so skušali to drugod; prvo obliko kasnejšega oboroženega antifašističnega boja najdemo v španski revoluciji. Obilo so se ga udeležili italijanski komunisti, socialisti in intelektualci, izkušnje španske šole pa so, kot prča osebnost komunista Luigia Longa, odlično služile čez nekaj let; predvsem pa je bila republikanska španska zmaga pri Guadalajari, kjer so se borili tudi italijanski patrioti proti Mussolinijevim četam, ne le zmaga španske revolucije, pač pa tudi italijanske Resistence.

Kriza fašističnega sistema med drugo svetovno vojno je pomenila istočasno krizo monarhije in savojske dinastije. Ko je slednja zaslutila izid druge svetovne vojne se je hotela rešiti z naslonitvijo na bolj demokratične sile, žrtvovala Mussolinija ter predala vlado v roke generalu Badogliju. Ta maneuver je sicer dal dinastiji injekcijo, od katere je živela tja do leta 1946, ko so se italijanski volivci, predvsem iz severnega gospodarsko razvitejšega dela dežele, kjer je bil center antifašističnega boja, odločili za republikansko ureditev

države. 45 dni od predaje vlade v roke Badogliju pa do kapitulacije 8. septembra 1943 označuje politično vrenje, med katerim so se začele organizacijsko formirati celice iz katerih so se obnovile stare politične stranke ali pa naslednice teh. Da bo mogoč natančen oris oboroženega odpora italijanskega naroda proti fašizmu (resistenza armata) bo potrebna še vrsta let. Kljub temu skuša Delzell na osnovi obstoječe literature podati čimbolj zaokroženo podobo celotnega odpora, še posebej oboroženega boja, ki je za nas tembolj zanimiv, ker je prihajalo v njenih okvirih do obmejnih problematik, do vprašanja Slovenskega Primorja, Trsta, Istre, doline Aosta in Južne Tirolske. Delzell precej natančno opisuje vprašanje samoodločbe slovenskega in hrvaškega življa v Istri in Slovenskem Primorju, kot se je pojavljalo pred glavno centralo italijanske Resistence CLNAI v Milanu in stike te centrale s slovenskim osvobodilnim gibanjem. Pri opisu NOB na Primorskem in v Istri Delzell napačno piše, da se je pričela oborožena borba slovenskega in hrvaškega prebivalstva v mejah rapalske Italije šele z 8. septembrom 1943. Slično je v zmoti, ko skuša seznaniti bralce z odnosom fašističnega režima, pred drugo svetovno vojno do narodnosnih manjšin in ga opisuje v istem poglavju skupaj z italijanskim anarhizmom.

Tone Zorn

DOKUMENTI LJUDSKE REVOLUCIJE V SLOVENIJI. Knjiga I. Marec 1941—marec 1942. Izdal Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani. Ljubljana 1962. Strani 354. 8°.

Inštitut za zgodovino delavskega gibanja je leta 1962 začel izdajati novo zbirko dokumentov pod naslovom »Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji«. V prvi knjigi je objavljenih 153 dokumentov, ki zajemajo čas od marca 1941 do marca 1942. V predgovoru je uredniški odbor osvetlil potrebo izdajanja takih dokumentov, nakazal nekak načrt za bodoče izdajanje in obrazložil kriterije, po katerih misli izdajati zamišljeno zbirko.

Prva knjiga, izdana po navedenem konceptu, je že pred nami. O njej želim povedati nekaj besed, ki nimajo namena biti kritika omenjene izdaje, temveč bolj prispevek k diskusiji o vprašanjih, ki se porajajo ob taki knjigi, kakor je izdaja »Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji«.

Popolnoma pravilno postavlja uredniški odbor izdajo dokumentov ljudske revolucije ob stran Zborniku dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, ker gre dejansko za posebno vrsto izdajanja dokumentov, ki se po vsebini razlikujejo od onih v Zborniku. Pri Zborniku namreč prevladujejo dokumenti vojaškega značaja, pri izdaji dokumentov ljudske oblasti pa gre za dokumente, ki naj osvetljujejo dejavnost političnih in oblastnih organov, kakor so živeli in se razvijali v dobi narodnoosvobodilnega boja. Ne bi pa pritrdil uredniškemu odboru, da je zgodovinopisje doslej obravnavalo predvsem vojaška vprašanja, manj pa raziskovalno vlogo in dejavnost političnih faktorjev in organov. Zgodovinarji so se vedno zanimali za obe veji dejavnosti v našem narodnoosvobodilnem boju, ker se namreč zelo zavedajo ne samo pomena obeh, temveč predvsem prepletenosti obeh v okoliščinah našega narodnoosvobodilnega boja, saj so mnogokdaj isti ljudje direktno posegali v razvoj obeh vej. To prepletenost kažejo tudi nešteta poročila, ki sočasno govorijo o obeh dejavnostih. Kolikor pa so memoaristi obravnavali predvsem vojaška vprašanja, je pa treba reči, da ni naloga memoaristov pisati zgodovino, temveč prispevati predvsem gradivo za zgodovinarje, ki naj potem proučujejo zgodovino.

vinski razvoj in pišejo o njem. Seveda s tem ni rečeno, da izdajanje dokumentov, na kakršne je v tej knjigi mislil uredniški odbor, ni potrebno. Ne, potrebno je, pa še kako potrebno. Vprašanja, ki se ob izdaji pojavljajo, se ne nanašajo na potrebo izdajanja, temveč so, kakor bomo videli spodaj, povsem drugačnega značaja.

Prva knjiga dokumentov ljudske revolucije je po besedah uredniškega odbora postavljena nekako ob stran dokumentov, ki izhajajo v Zbornikih dokumentov in podatkov o NOB jugoslovanskih narodov, je torej nekaka druga plat razvoja našega NOB. Nedvomno to drugo plat izraža že sam tehnični način objave dokumentov, ki je mnogo več kakor podoben oni v zbornikih, direktno povzet je po zborniškem. Vprašanje kurzivnega tiska namesto razprtega na tem bistvu ničesar ne spremeni. Jezikovno so dokumenti po ogromni večini slovenskega izvora, kar je za prikazano vejo dejavnosti razumljivo. Prevodov iz nemščine ali italijanščine je malo. Nanašajo se na nekaj letakov, ki so jih organi osvobodilnega gibanja namenili italijanskim ali nemškim vojakom. Nekaj partijskih poročil in letakov je prevedenih iz srbohrvaščine. Vsi drugi dokumenti so izključno domačega slovenskega izvora.

Uredniški odbor je v predgovoru pojasnil kriterije, po katerih je dokumente izdal. Kriteriji so postavljeni zelo jasno in striktno določeno. Hvalevredno je, da se je uredniški odbor odločil, da bo pri objavljanju dokumentov zvest izvirniku ne samo v formalnem oziru, temveč predvsem glede besedila, da bo namreč objavljajal tako besedilo, kakršno je, in v celoti, vsa izpuščanja pa vidno označil. Nedvomno je, da le taki kriteriji dajejo ediciji potrebno vrednost in dokazilno moč. Glede podrobnejše vsebine dokumentov, to je, katere probleme je mogoče razbrati iz objavljenih dokumentov, mi na tem mestu ni treba kaj več povedati. Edicija sama nudi za taka spoznanja dovolj gradiva, napotila za probleme pa je v predgovoru nakazal uredniški odbor sam. Glavna vrednost knjige so ravno neposredni, sodobni dokumenti, ki so sami na sebi objavljeni zelo natančno in vestno ter že s tem dokumentirajo probleme, o katerih govorijo. Vprašanja, ki morejo nastati ob izdaji dokumentov ljudske oblasti, se morejo nanašati bolj na izbor dokumentov in njihovo razčlenitev ter na vsebinsko komentiranje.

Splošno znano je, da je o razvoju narodnoosvobodilnega gibanja v letu 1941 ohranjeno relativno malo arhivskega gradiva. Delno zaradi stroge konspiracije sploh nastalo ni, delno pa je propadlo zaradi slabega hranjenja ali zaradi nesreč, ki so v tem času zadele organe narodnoosvobodilnega gibanja. Ohranili so se v prvi vrsti tisti dokumenti, ki so bili tiskani oziroma ciklostirani in po tem načinu razdeljeni ljudem v informacijo. Zato za čas, na katerega se nanašajo dokumenti prve knjige, beseda izbor ne more priti do večje veljave. Ob splošnem pomanjkanju sodobnih dokumentov dobi večjo vrednost tudi tisto gradivo, ki bi drugače res bilo lahko izločeno. V večji meri bo treba gradivo izbirati šele pri naslednjih fazah, o katerih je dejansko gradiva več na razpolago ali pa ga je celo mnogo.

Problem izbora ni samo v tem, da je treba dokumente izbirati po pomembnosti dogodkov, njihovem nazornem prikazovanju, po organih, ki so jih izdali, po specifični vsebini, ki jo morebiti obdelujejo (navodila, okrožnice, zapisniki). Pri izboru je važno tudi vprašanje, kakšno provenienco dokumentov upoštevajo izbiratelji. Prva knjiga dokumentov ljudske revolucije kaže, da so upoštevali le dokumente, ki so nastali kot produkt kakršnihkoli organov narodnoosvobodilnega gibanja. Vprašanje pa je, če proces, katerega potek si je uredniški odbor namenil pojasniti in osvetliti s sodobnimi dokumenti, res pojasnjujejo samo dokumenti, ki po provenienci pripadajo narodnoosvobodilnemu gibanju. Ali morebiti kak okupatorski dokument ne more bistveno prispevati k večji

jasnosti določenega dogodka oziroma člena v razvoju našega narodnoosvobodilnega boja, to je naše revolucije? Prav isto more veljati tudi o dokumentih, ki so nastali v okviru kontrarevolucionarne akcije pri nas. Znano je, da nje-nega dokumentarnega gradiva ni tako malo. Marsikakega dokumenta osvobodilnega gibanja brez poznavanja nasprotnikov Osvobodilne fronte ne moremo niti razumeti: npr. ukrepov Osvobodilne fronte za praznovanje 1. decembra 1941, ukrepov za razbijanje zarote notranjih sovražnikov slovenskega naroda, zlasti pa ne odloka SNOO o zaščiti slovenskega naroda in njegovega gibanja za osvoboditev in združitvev. Nedvomno torej drži, da je za pravilno poznavanje dokumentov, ki glede na navedeno problematiko prve knjige dokumentov ljudske revolucije osvetljujejo in pojasnjujejo razvoj naše revolucije, treba poznati tudi dokumente, ki po provenienci pripadajo nasprotnikom narodnoosvobodilnega boja. Vprašati se moramo le, ali bi bilo bolje, da bi jih vključili v zbirko, kakršno predstavlja prva knjiga dokumentov ljudske revolucije, ali pa naj bi te dokumente izdali v posebni knjigi ali zbirki.

S posebne strani se nam problem izbora dokumentov pokaže, če pregle-damo strukturo dokumentov, ki jih obsega navedena knjiga. Vseh dokumentov v knjigi je 153. Iz listov je vzeto natančno 100 dokumentov, iz arhivskih aktov je vzetih 15 in iz letakov 38. Med listi je Slovenski poročevalec udeležen z 69 dokumenti, Delo z 10, Mlada Slovenija s 7 in Borba z 1. Med arhivskimi akti so 3 originali iz arhiva CK ZKS, 12 pa iz arhiva CK ZKJ. Med letaki je 8 izvirnikov v NUK, 20 iz arhiva CK ZKS, 3 iz Celja, 1 iz Maribora, pri 1, to je dokumentu št. 137, pa ni napisano, kje se izvirnik hrani. Navedena struktura zelo nazorno kaže, kako malo se je ohranilo dopisov (aktov). Ogromna večina je takih dokumentov, ki so bili tiskani oziroma ciklostirani ter tako objavljeni že v času, ki ga prva knjiga obsega.

Še važnejša je razčlenitev dokumentov po tem, koliko je od njih bilo po vojni že ponatisnjenih, koliko pa jih je sedaj v knjigi prvič objavljenih. Na-tančen pretres pokaže, da je med 153 dokumenti bilo 88 že objavljenih, le 65 je takih, ki so prvič objavljeni oziroma po izvirniku ponatisnjeni v prvi knjigi. Med ponovno objavljenimi dokumenti je bilo vzetih iz Slovenskega poročevalca 47, to so tisti, ki pripadajo letu 1941, iz Dela 10, iz Mlade Slovenije 13, iz lista Osvobodilna fronta 1 in iz Borbe 1. Letakov je v izdaji ponatisnjenih 6, arhivskih aktov pa 10. Glede listov je treba reči, da eksistirajo naslednji ponatisi: Slovenski poročevalec za leti 1938 in 1941, Delo v celoti, Mlada Slovenija v celoti, Borba za leto 1941—1943, to je prvih 39 števil. V Prispevkih za zgodovino delavskega gibanja so bili že natisnjeni dokumenti št. 5, 7, 14, 17, 66, 85, 86, 94, 104, 108 in 109, v Zbornikih VI so bili že objavljeni dokumenti št. 11, 49, 113, 120 in 151. V Slovenskem poročevalcu in Zborniku obenem je bil objavljen dokument št. 6. Popolnoma na novo je objavljenih 65 dokumentov. Med njimi je iz Slovenskega poročevalca, in to iz leta 1942, vzetih 22 dokumentov, iz Osvobodilne fronte 6, letakov je prvič objavljenih 32, arhivskih aktov pa 5.

Pri navedeni strukturi nas mora presenetiti izredno visoko število ponat-sisov, namreč 88 dokumentov. V glavnem gre pri tem za dokumente, ki so izšli v publikacijah, ki so lahko dostopne, ali pa jih je celo mogoče še nabaviti. Ponovno so bili v knjigi objavljeni vsekakor zato, da je edicija bolj zaokro-žena. Ta tehnično razumljiv faktor bo pa pri naslednjih knjigah postal pro-blematičen, ker bodo imele knjige opraviti z mnogo obsežnejšim gradivom, ki ni bilo še nikjer objavljeno. Verjetno se bo pri tem gradivu pokazala potreba po večji specializaciji. Vprašanje seveda je, ali bi ne bilo dobro misliti na specializacijo dokumentov že kar pri prvi knjigi. Pri tem ne mislim na raz-delitev dokumentov po časovnih etapah, recimo v dokumente za čas enega leta ali pol leta ali dva meseca ali celo enega meseca, kakor je razvidno to

pri Zbornikih. Mislim bolj na razdelitev gradiva po nekaki vsebinski razčlenitvi, kjer gradivo določenega značaja spada skupaj, samo v sebi pa naj bi bilo razdeljeno po kronološkem redu. Misel naj pojasnim s konkretnim primerom. Vsak list, ki predstavlja sam zase zaključeno celoto, naj bi izšel kot samostojna edicija, ali pa tudi kot zbirka več zvezkov: npr. Slovenski poročevalec, Osvobodilna fronta, Partizanski dnevnik itd. Tako samostojno zbirko bi lahko tvorili tudi letaki, ki so zlasti v letih 1941 in 1942 imeli zelo važen pomen v razvoju narodnoosvobodilnega boja. Tako zbirko naj bi tvorili tudi zapisniki določenih organov, okrožnice, navodila, nato dopisi itd. Vsaka enota bi naj bila v sebi zaključena, zraven pa lahko vključena v celotni sistem izdajanja dokumentov. Tak široko zastavljen koncept bi bil znanstveno vsekakor sprejemljiv in utemeljen, morda celo bolj kakor sedanji način izdajanja dokumentov. Zahteval bi seveda več truda in več napora, predvsem pa več časa, pravzaprav celo več let, toda rezultati bi bili trajni, pravzaprav bi bili kar dokumentarni spomenik našega narodnoosvobodilnega boja.

Poseben pomen pri izdaji historičnih dokumentov imajo vedno komentarji, ki jih napišejo uredniki vsakokratne izdaje določenih dokumentov. Njihova nujnost izhaja iz dejstva, da se historični dokumenti iz prve roke kot gradivo za proučevanje zgodovinskega procesa v splošnem objavljajo precej pozneje, kakor so bili napisani. Zaradi večje odmaknjenosti obeh terminov se zgodi, da v času knjižne objave dokumentov marsikaj ni več popolnoma jasno in je zato marsikaj treba primerno razložiti. Ta nujnost se je pokazala seveda tudi pri dokumentih, ki jih vključuje prva knjiga dokumentov ljudske revolucije. Razume se, da so komentarji, stisnjeni v opombe pod črto, lahko zelo različni po obsegu in vsebini. Tudi v našem primeru je to dejstvo jasno izraženo. Poleg pripomb, ki samo pojasnjujejo najnujnejše stvari, npr. kje se hrani izvirnik tega ali onega dokumenta oziroma iz katerega lista je vzet, kar je v »Dokumentih...« vedno zelo vestno povedano, z izjemo pri dokumentu št. 137, so v opombah napisana tudi obsežnejša pojasnila, ki večkrat zelo občutno izpopolnjujejo nezadostne podatke o samih dokumentih. Opombe takega značaja nedvomno povečujejo oziroma utrjujejo pomembnost ali vsaj vrednost objavljenega dokumenta.

Opombe v »Dokumentih ljudske revolucije v Sloveniji« kažejo, da se je uredniški odbor tudi glede njih zgledoval po Zbornikih, ker so pisane po enakih kriterijih, zato pa tudi kažejo večkrat enake slabosti. Naloga opomb ni, da samo vsebinsko prispevajo čim jasnejše dopolnitve, pojasnila in razlage, temveč morajo biti tudi same v zadostni meri dokumentirane. Na zunaj je tako opravilo precej tehničnega značaja, toda vestnost pri takem delu šele utrdi dokazno moč konkretnega dokumenta. Pri izdaji virov brez takega posla ne gre. Tudi pri opombah morajo biti navedeni viri, odkod je pisec opombe črpal podatke. Prav kar se tega tiče, pa so komentarji v opombah prve knjige »Dokumentov...« precej pomanjkljivi. V opombah je uredniški odbor sicer vestno označil od kod je vsak dokument vzel, natančno je označil tudi zveze z drugimi dokumenti (npr. glej dok. št.), toda viri, odkod so pisci komentarjev črpali svoje podatke, so označeni v zelo neznatnih primerih, pravzaprav samo v 23 primerih. Ta številka je zelo nizka, če pomislimo, da je vseh opomb preko 700, pri čemer pa moramo seveda vštetiti vse vestne označitve zvez med dokumenti in navedbe, odkod so dokumenti vzeti. Če primerjamo opombe, kjer so viri navedeni, z opombami, kjer viri niso navedeni, ne moremo razumeti, zakaj jih pri nekaterih ni. Verjetno gre za različne avtorje komentarjev, tako da so eni imeli za potrebno navajati vire svojih navedb, drugi pa ne. Seveda sem mnenja, da bi pri komentarjih morali biti viri podatkov navedeni. Take navedbe namreč dvignejo ediciji znanstveno vrednost, izpuščanja pa ji ga jemljejo.

Vsebina komentarjev je ne glede na pomankljivosti v navajanju virov sestavljena vestno in koristno prispeva k razumevanju mnogih mest v dokumentih. Na nekaterih mestih pa so se vrinile netočnosti. Nevedem naj jih na tem mestu, ne da bi jih vedno podrobneje klasificiral, ali so posledice tiskovnih ali kakih drugih napak.

Na straneh 49, op. 3, 160, op. 3 in 217, op. 7 pišejo komentarji, kakor da je do priključitvi ljubljanske pokrajine k Italiji prišlo tako, da so zastopniki slovenskega naroda zaprosili za priključitev k Italiji, da so to »prošnjo« podpirali med drugimi dr. Marko Natlačen (str. 49), Rudolf Smersu (str. 160), Avgust Praprotnik (str. 217), itd. Ta »prošnja« ne ustreza zgodovinski resnici, ker tako daleč kolaboranti niso šli. Nepravilno mnenje o »prošnji« je nastalo na temelju nepravilnega srbohrvatskega prevoda Natlačenovega poročila begunski vladi v Londonu. V srbohrvatskem prevodu namreč pravi zadevni stavek: »Stavio mi je (Grazioli) na znanje da bi Duče taj dekret (misli dekret o priključitvi, op. F. S.) objavio ako bi bilo najprej tako pripravljeno da delegati slovenačkog naroda taj dekret zatraže od njega. On bi odobrio i pozdravio«. V slovenskem originalu je zadevni stavek bistveno drugačen: »Dal mi je razumeti, da bi Duce ta dekret objavil, ako bi bilo naprej zagotovljeno in pripravljeno, da bodo predstavniki slovenskega naroda ta dekret s posebno adresom naslovljeno na Duceja, **odobrili in pozdravili**« (podčrtal F. S.). O prošnji torej ni govora. Zakaj je ta razlika nastala, ali iz površnosti, ali iz kakšnih drugih razlogov, ne vemo. Gotovo pa je, da je vsaj delno vplivala na notranje razmere v sami begunski vladi, kakor je mogoče zaključiti iz znanega Kuharjevega pisma škofu Rožmanu 8. marca 1943, kjer je pisec napisal: »...tisti nesrečni Natlačenov osebni popis dogodkov... je bil pretipkan in preveden in kot obtožnica proti nam postavljen« (Londonski Kuhar piše, Dokumenti II, izd. propagandni odsek OFSN 1943, str. 8).

Na strani 65 pravi komentar, da je partijsko posvetovanje v Mencingerjevi ulici bilo 1. in 2. junija 1941. V Zgodovinskem časopisu XII/XIII str. 305—306 sem prikazal, da je bilo partijsko posvetovanje samo 1. junija, 2. junija pa so bili sestanki s sekretarji OK, ki so časovno sicer sledili posvetovanju, toda organizacijsko niso bili del posvetovanja, pač pa konsekvence posvetovanja.

Na strani 65 in 118 govori komentar o ustanovitvi glavnega poveljstva oboroženega upora na seji CK 22. junija 1941 in da je ta sklep potrdilo tudi vodstvo OF na seji 29. junija 1941. Pomanjkanje vira, na katerem sloni zlasti podatek o seji vodstva OF 29. junija, je tu posebno pereče. Poleg tega so navedbe o sami seji, njenem odnosu do seje CK 22. junija, veliko preskromne, da bi bilo mogoče kaj več zaključiti, npr. ali so na tej seji preimenovali Protiimperialistično fronto v Osvobodilno fronto, ali je na tej seji bila razširjena platforma za zbiranje ljudi v Osvobodilni fronti itd. Zelo koristno bi bilo, če bi bil komentar glede teh problemov obsežnejši in natančnejši. Ti problemi so bili namreč eminentno političnega značaja. Zato bi knjiga, v kakršni so natisnjeni dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, najbrž ne smela mimo njih. Če komentar na citiranih straneh povežemo s komentarjem na str. 43 pod opombo 2, ki pravi, da se je ime Osvobodilne fronte prvič pojavilo v Slovenskem poročevalcu 11. julija 1941 v članku »K dejanjem!«, potem moremo reči, da seja 29. junija 1941 ali še ni bila seja vodstva OF, ali pa seja ni bila 29. junija, temveč kak drug dan. Dodati pa moram takoj, da se ime Osvobodilne fronte ni pojavilo v Slovenskem poročevalcu prvič šele 11. julija 1941, temveč že prěj, kakor bomo videli pozneje. Na tem mestu moram najprej opozoriti, da je čas okoli 22. junija 1941 tudi za razvoj dogodkov v Sloveniji bil tako pomemben, da je bilo treba hkrati, ali vsaj zelo blizu skupaj, odločiti o več vprašanjih, ne samo o potrditvi ustanovitve glavnega poveljstva, temveč tudi o preimenovanju Proti-

imperialistične fronte v Osvobodilno fronto in razširitvi platforme za zbiranje ljudi v Osvobodilni fronti. Organa, ki sta take odločitve takrat sprejela, sta bila CK KPS in vodstvo Protiimperialistične fronte. Če je Komunistična partija bila predvsem tista, ki je v razvoju osvobodilnega gibanja dajala iniciativo, je seveda razumljivo, da je seja CK KPS, ki je bila, kakor je že splošno znano, dne 22. junija v stanovanju Filipa Bernarda na Vodnikovi cesti 27 v Ljubljani, razpravljala o teh problemih in o njih tudi sprejela ustrezne sklepe. O virih, ki govore o tej seji in sklepih na njih, bi na tem mestu ne hotel govoriti, ker so pač dovolj jasni. Omenim naj samo brošuro »Strategija in taktika Osvobodilne borbe«, ki jo je E. Kardelj, čeprav kot avtor v njej ni naveden, napisal v letu 1943 ali 1944. V njej je namreč omenil tudi preimenovanje Protiimperialistične fronte v Osvobodilno fronto. Napisal je kratko in jasno: »22. 6. 1941 se je antiimperialistična fronta preimenovala v osvobodilno fronto« (str. 17). Seveda je bil datum napisan po spominu. Toda njegovo vrednost poveča dejstvo, da je bil napisan približno dve leti potem, ko se je organizacija dejansko preimenovala in so spomini na to preimenovanje bili še dokaj sveži. Kasneje se je E. Kardelj dotaknil preimenovanja v govoru na tretjem kongresu Osvobodilne fronte leta 1951. Tedaj je rekel, da je bilo 22. junija formirano glavno poveljstvo partizanske vojske. Nato pa je rekel: »Nekaj dni nato se je sestel tudi razširjeni IO OF, ki je odobril stališče CK KPS in se pridružil njegovemu pozivu na vseljusko vstajo. Na istem sestanku je bil tudi sprejet sklep o preimenovanju Protiimperialistične fronte v Osvobodilno fronto slovenskega naroda« (Delo XX/1951, št. 2—3, str. 24). Datiranje z besedo nekaj dni je seveda zelo relativno in si z njim v našem primeru, ko v vsem kompleksu tudi gre le za nekaj dni, ne moremo pomagati. Datiranje z nekaj dni ne dokazuje drugega kakor to, da E. Kardelj seje po desetih letih ni mogel več natančno datirati, ali pa tega ni imel za potrebno.

Komentatorji »Dokumentov ljudske revolucije v Sloveniji« so sejo vodstva »OF« datirali na nedeljo 29. junija 1941, vendar virov za trditev niso navedli. Proti 29. juniju obstoje nekateri pomisleki. Po pripovedovanju Staneta Kovača je bilo določeno, da se bo sestanek vodstva Protiimperialistične fronte vršil v stanovanju M. Jeršiča v Dermotovi ulici 11. Po pripovedovanju M. Jeršiča pa pri njem ni bilo sestankov ob nedeljah razen enega — 27. aprila 1941, ko so se pri njem sestali nekateri člani vodstva Protiimperialistične fronte (ta sestanek na dan 27. aprila služi M. Jeršiču kot argument, da ustanovni sestanek Protiimperialistične fronte ni mogel biti 27. aprila 1941, temveč kak drug dan prej). Sestanki pri njem so bili ali v začetku tedna ali pa proti koncu, nekako v torkih ali petkih. Če so Jeršičevi spomini točni, potem seveda zadevna seja vodstva »OF« ni mogla biti 29. junija, temveč kak drug dan, in to pred 29. junijem. Dokaz za pravilnost takega mnenja daje Slovenski poročevalec sam v št. 6 z dne 28. junija 1941. Kajti že ta Poročevalec pravi: »Komunistična partija Slovenije je dala iniciativo za najširšo osvobodilno fronto slovenskega naroda, v kateri naj sodeluje vsaka skupina in vsak posameznik, ki se hoče boriti za zlom nemškega in italijanskega fašizma« (Slov. poročevalec, ponatis str. 76). Ker moramo na redakcijo Slovenskega poročevalca računati vsaj en dan — v Slovenskem poročevalcu je članek, ki ima glede tega pomemben naslov: Pet dni vojne med Sovjetsko zvezo in Nemčijo — potem je zadevna seja vodstva OF mogla biti najkasneje 26. junija. Pravzaprav moramo reči, da je bila neke med 22. in 26. junijem 1941. Slovenski poročevalec z datumom 28. junija 1941, št. 6, daje za tako sklepanje močne argumente.

Na isti strani »Dokumentov...« 65 pravi komentar pod opombo 3, da je glavno poveljstvo na seji 16. julija odločilo, da je treba preiti od priprav na oboroženi boj k dejanjem, to je k oboroženi vstaji. Trditev je povzeta po ko-

mentarju v Zborniku VI/1, str. 31. V Zgodovinskem časopisu XII/XIII, str. 307—308 sem obširneje govoril o kronoloških možnostih seje glavnega poveljstva, ki naj bi sklepala o začetku oboroženega odpora Slovencev proti okupatorju. Pokazal sem, kateri dnevi sploh ne pridejo v poštev za datiranje seje. Pokazal sem na 14. julij kot najpoznejši možni datum. Prav tam sem zapisal, da je zadevna seja lahko bila tudi prej, to se pravi, da je natančen datum te seje še popolnoma negotov. Seja je pač bila nekje med 22. junijem in 14. julijem 1941. Naloga zgodovinarjev bo, to razdaljo čim bolj skrajšati, dokler ne bo ugotovljen natančni datum.

Na tem mestu naj opozorim na članek »K dejanjem« v Slovenskem poročevalcu z datumom 11. julija 1941, št. 8. Po mojem mnenju ta članek nikakor ni samo akt propagandnega ali agitacijskega značaja, čeprav je seveda jasno, da je bil njegov namen tudi propagirati Osvobodilno fronto kot organizacijo vsega slovenskega naroda v osvobodilnem boju. Toda pomembnejši je zadnji del članka, ki jasno pove, da tisto, kar je bilo dotlej z Osvobodilno fronto narejenega, ni dovolj, da čas zahteva več, namreč, da slovenski narod ne sme dovoliti, da bi slovenska zemlja služila kot mirno in idilično zaledje fašistovskim okupatorjem. »... Slovenski narod se mora vredno uvrstiti v Osvobodilno fronto narodov, ki ji načeljujejo junaški narodi Sovjetske zveze. Več dejanj!« Prav končni poziv, ki je izražen tudi v naslovu, govori za to, da članek ni nekakšna časniška agitacija, temveč da je rezultat čisto določenih sklepov določenega organa. Vsiljuje se namreč misel, da stoji za člankom sklep, da je treba preiti od priprav na oboroženi boj k dejanjem!

Če primerjamo članek »K dejanjem!« s proglasom vrhovnega plenuma OF na zasedanju 28. julija 1941, ki ga je potem objavil Slov. poročevalec 2. avgusta, moremo v obeh odkriti iste misli, to se pravi, da je med obema neka notranja povezava, ki je ne izraža samo osebnost Borisa Kidriča, ki je verjetni avtor obeh sestavkov, temveč isti odnos do določene aktivnosti slovenskega naroda. Za proglas vrhovnega plenuma OF je nesporno, da stoji za njim sklep vrhovnega plenuma. Ker pa se oba sestavka v bistvenih črtah o bodoči aktivnosti slovenskega naroda ujemata, je zelo enostavno sklepati, da sta oba sestavka izraz določenih sklepov določenih organov. V prvem primeru bi šlo za sklep glavnega poveljstva, ali vsaj CK, v drugem pa za izraz organa, ki je že nastal na razširjeni platformi osvobodilnega gibanja po 22. juniju 1941.

Ne mislim, da so moje trditve v tem zadnjem delu kaj več kakor hipoteza, toda hipoteza, ki ima glede na sestavke v Slovenskem poročevalcu določene realne temelje. Ni izključeno, da se bo nekoč še našel vir, ki bo njeno vrednost povečal in tedaj za trdno pokazal, da je treba datum tiste seje, ki je odločila o začetku oboroženega odpora, pomakniti bolj proti 10. juliju 1941, ali pa še bolj nazaj, tako da bomo morali morda ugotoviti, da je na sklepanje bistveno vplival Stalinov govor po radiu 3. julija 1941, o katerem je poročal Slovenski poročevalec 4. julija 1941, št. 7.

Na strani 67 v opombi 2 omenjena Nagodetova »Stara pravda« v tistem času, dasi se 2. točka v dokumentu št. 20 nanaša nanjo, še ni bila članica Osvobodilne fronte. Po dolgotrajnih pogajanjih je skupina podpisala pristopno izjavo šele 26. avgusta 1941. (Zasliševanje ing. Č. Nagodeta v procesu K 1/47). V opombi 3 dok. št. 46 na str. 124 je netočno datiran partizanski napad na italijansko patroljo med Radohovo vasjo in Št. Lovrencem. Ni bil v noči 3/4. septembra, temveč 1/2. septembra 1941 (glej Zbornik VI/1, dok. št. 156). Dok. št. 53 na str. 136 ni bil objavljen v Slovenskem poročevalcu 11. oktobra 1941, št. 20, temveč 17. oktobra in št. 21 (glej SPor, ponatis str. 157 in 158). Str. 142, 143 in 247: ime srbskega mesta Užice ni plurale tantum, zato se ne sklanja Užice, Užic, v Užicah, temveč singularna oblika, zato Užice, Užica, v Užicu. Nepra-

vilno je uporabljeno ime vasi na severni periferiji Ljubljane na str. 5 in 212, ker se ne reče Obrje, temveč Obrije. Na str. 192 se v opombi 2 nepravilno uporablja beseda listina za akte. Listina v historični terminologiji pomeni nekaj čisto drugega. Stran 234, op. 15: dr. Kuhar ni odšel niti ob kapitulaciji Jugoslavije niti ni zbežal, temveč je odpotoval po sklepu vodstva SLS (glej Saje, Belogardizem II, str. 25) ter se odpeljal iz Jugoslavije še pred nemškim napadom na Jugoslavijo. Na str. 314 govori op. 2 pod dok. št. 149 o prireditvi srednješolske mladine, ki so jo organizirale fašistične organizacije. V opombi je datum 9. marca 1942 očitno pomota in bi verjetno moralo biti 9. maja. Toda prireditev je dejansko bila junija, in to za nižje gimnazije 5. junija, za višje pa 8. junija. Mladina se je dejansko upirala, da bi nastopila na fašistični prireditvi telesne vzgoje. Toda v opombi se njen avtor moti, ko misli, da je bila prireditev, to je prireditev na Stadionu, odpovedana in prenesena v prostore GILL. Prireditev se je izvršila na Stadionu po fašističnem programu, vendar v skromnejšem obsegu (glej zapisnike srednjih šol, klasične gimnazije, II. moške in IV. moške gimnazije).

Če se na koncu še enkrat ozremo na prvo knjigo »Dokumentov ljudske revolucije v Sloveniji« in pri tem upoštevamo predvsem namene, ki jih imajo s to zbirko izdajatelji, moramo reči, da je bila izdaja koristno delo, za katero si želimo, da bi se čim prej nadaljevalo ne glede na vprašanja, ki si jih lahko postavljajo zgodovinarji v zvezi s strukturo dokumentov in njihovo specifikacijo itd. Potreba in korist nameravane edicije se bosta še močneje pokazali pri bodočih knjigah, ki jih vsi, ki se kakorkoli bavijo z zgodovino našega narodnoosvobodilnega boja, z zanimanjem pričakujejo.

France Škerl

Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa, Band V: Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien. Her. vom Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsgeschädigte, Bonn, 1961.

Kot peti in zadnji zvezek dokumentacije o usodi nemških manjšin na vzhodu in jugovzhodu Evrope je izšel zvezek posvečen Jugoslaviji in jugoslovanskim Nemcem. Zvezek obsega 264 strani uvodnega teksta ter 633 strani vsebinskega dela, ki ga tvori 84 spominov — večinoma nastalih v letih 1958 in 1960. Časovno spomini zajemajo dogajanja druge svetovne vojne in prva leta po njej, pri tem pa je glavni poudarek na času po letu 1944. Prvi del knjige želi prikazati položaj jugoslovanskih Nemcev pred drugo svetovno vojno, drugi NOB in posledice druge svetovne vojne za jugoslovansko nemštvo. V prilogah najdemo okupacijsko zakonodajo in zakonodajo nove Jugoslavije, ki se dotika nemške manjšine.

V uvodnem delu se uredniki knjige očitno izogibajo tistih predvojnih nemških avtorjev s katerimi je zvezana ona smer nemške znanosti, ki je utirala pot nemški ekspanziji na jugovzhodu (Doris Kraft, Helmut Carstanjen) pač pa mimogrede zasledimo ime Walterja Schneefussa, med citiranim arhivskim materialom pa nek elaborat predvojnega graškega jugovzhodnega inštituta o položaju Nemcev v Jugoslaviji. Poleg nemške so se uredniki knjige poslužili tudi anglosaške literature.

Med popravki k temu delu knjige naj omenim, da se pri ljudskem štetju v stari Avstriji leta 1910 ni spraševalo po materinščini, pač pa po občevelnem jeziku. Iz knjige bi nepoučen bralec nemara razbral, da so imeli Slovenci v

stari Avstriji povsod razvito srednje šolstvo, saj se v knjigi govori le o uničenju nemškega šolstva po prvi svetovni vojni (str. 22 E). Iz časa po anšlusu Avstrije k tretjemu rajhu izvemo o telegramu kočevarske Volksführung z dne 13. IV. 1939 nemškemu zunanjemu ministrstvu z zahtevo po priključitvi Kočeske k Hitlerjevi Nemčiji. Motiv telegrama naj bi bil v skrbi Kočevarjev, da ne bi prišli po albanskem vzoru »pod Italijo«. O tem telegramu je obvestil vodja političnega oddelka berlinskega zunanjega ministrstva dne 3. VII. 1939 jugoslovanskega poslanika (41 E). Uredniki knjige priznavajo, da so ob napadu na Jugoslavijo vojvodinski Nemci sicer formirali oborožene oddelke, tudi aktivno podpirali nemško vojsko, toda to ni imelo zveze z zmotno predstavo o nemški »peti koloni« (48 E). Pri tem se uredniki sklicujejo na knjigo Luisa de Jonga, »Die Deutsche fünfte Kolonne im 2. Weltkrieg«, Stuttgart 1959 (nemški prevod). V resnici pa je prav de Jong pokazal, da je bila ob začetku druge svetovne vojne nemška vojaška peta kolona prav na Poljskem in v Jugoslaviji, čeprav to ne velja za zapadnoevropske države (prim. Restyūt W. Staniewicz, »A Polish comment on a book dealing with the German fifth column«, Polish western affairs, št. 1, 1960, str. 110—130). V resoluciji V. partijske konference KPJ od 19. do 21. 10. 1940 v Zagrebu je v poglavju »Boj za nacionalno enakopravnost in svobodo« v resnici zahteva po svobodi »za... nemške in ostale manjšine v Vojvodini«, vendar pa so uredniki knjige izpustili vezni del citata, ki popolnoma spremeni smisel te zahteve (61 E). (Resolucija: e) »boj za svobodo in enakopravnost madžarskih, romunskih, nemških in drugih narodnih manjšin v Vojvodini, hkrati pa tudi boj proti poizkusom madžarskih, nemških in drugih reakcionarjev, da bi z imperialistično zavojevalno vojno baje rešili nacionalno vprašanje v teh in ostalih predelih«.)

Podatki iz Slovenije nudijo več zanimivosti o preselitvi kočevarskih Nemcev. 27. IV. 1941 se OF seveda ni formirala kot »Partisanenheit«. Po mnenju avtorjev zbornika je prišlo v Sloveniji do »partizanske vojne« zaradi forsiranja narodnostne politike štajerskega gaulajterja Uiberreitherja (prav tam). O preseljevanju Slovencev iz Štajerske v Srbijo bi avtorji našli podatke v razpravi France Škerl, Nacistične deportacije Slovencev v letu 1941, Zgodovinski časopis, 1952/53, str. 768—797. Preseljeni Slovenci tudi niso bili »sog. Windische« (76 E). Po podatkih dokumentacijskega zbornika (82 E) je bilo preseljeno iz Kočevske v brežiški kot 15 000 Nemcev, številka pa je previsoka (Škerl navaja številko 12 000 Kočevarjev in 2000 ostalih preseljencev). NDH je bila posebna država le v očeh sil osi. Nedosledno je pisanje krajevnih imen: enkrat dvojzlično, drugič v nemški obliki itd. Avtorji knjige so postavili tudi dokaj realno številko izgub nemške manjšine med drugo svetovno vojno v Jugoslaviji, številko, ki gre pri nekaterih avtorjih tudi v nekaj sto tisoč (60 000 oseb, 130 E).

Glavni vzrok za katastrofo podonavskega nemštva vidijo uredniki knjige v nacistični ideji ustvariti etnično kolikor mogoče homogeno nacionalno državo. Iz zbornika pa lahko razberemo, da je cela nemška narodnostna skupina stopila le z majhnimi izjemami na stran tretjega rajha. Eden vzrokov je bil vsekakor stalno naglaševanje usodne povezanosti nemških manjšin z matičnim narodom še iz časov pred nastopom nacizma. Vodja ustanove, ki pripravlja Heimatloskartei für Südosteuropa v Stuttgartu, bivši prostovoljec SS Karol Zahlecher je o tem izjavil: »Vsa naša tragika je bila v tem, da smo živeli v veri in smo prišli s tem prepričanjem v Nemčijo, da mora biti dober Nемец istočasno tudi dober nacionalsocialist in SS-ovec« (Neuland, 10. V. 1962, str. 3). Zbornik dokumentacije o usodi jugovzhodnega nemštva je reven po podatkih ima pa, kljub videzu znanstveno-dokumentacijskega dela, predvsem politični pomen (prim. E. Petrič, Vznemirljiva prizadevnost, Problemi 1962, št. 1, str. 69—76).

Tone Zorn

ČASOPISI

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino I.—X., 1953—1962. Ljubljana. Izdaja in zalaga Zgodovinsko društvo za Slovenijo, sekcija za krajevno zgodovino.

Leta 1934 je pričela izhajati v štirih zvezkih na leto v Ljubljani Kronika slovenskih mest. Izšla je v sedmih kompletnih letnikih, potem pa so okupacijske razmere preprečile nadaljnje delo. Po osvoboditvi je med slovenskimi zgodovinarji spet oživila misel o izdajanju podobne revije. Ker je bila tradicija tako že dana, zgodovinarji pa pripravljeni sodelovati, ni bilo v glavnem treba rešiti drugega kot vprašanja tehnične in finančne narave. Glavna tehnična dela, usmerjena v oživitvev Kronike, je opravil personal Mestnega arhiva Ljubljanskega. Poleti 1952 se je začel v prostorih tega arhiva sestajati provizorični uredniški odbor, ki je pripravil vse potrebno za izdajanje revije. V jeseni 1953 pa se je ustanovila v okviru Zgodovinskega društva za Slovenijo poleg drugih sekcij še sekcija za slovensko krajevno zgodovino, ki naj bi fungirala kot izdajatelj in založnik Kronike, časopisa za slovensko krajevno zgodovino. Za razliko od osrednjega strokovnega glasila, Zgodovinskega časopisa, naj bi se Kronika že po prvotnem konceptu osredotočila na objavljjanje poljudno pisanih člankov s področja krajevine zgodovine.

Uredniški odbor Kronike že vrsto let poskuša urejati in voditi časopis po načelih moderne in napredne historiografske aktivnosti, skuša uvesti različne novosti, izboljšati to in ono, vendar mu zaradi raznih objektivnih faktorjev to ni lahko izvesti. Kakšnih je teh deset letnikov, bodo pokazali naslednji statistični podatki.

Do sedaj je bilo natisnjenih za preko 1900 strani člankov. Po **tematiki** prevladujejo prispevki, ki obravnavajo neagrarne gospodarske panoge; njih je za 302 strani. Na drugem mestu so historiaty mest, trgov in gradov (220 strani), s 197 stranmi je na tretjem mestu umetnostna zgodovina. Agrarni zgodovini je posvečenih za 140 strani tekstov. Še kolikor toliko močno je zastopana zgodovina narodnoosvobodilne borbe (134 strani). Čeprav gre uredniški odbor zavestno za tem, da se objavljajo članki z raznih področij v isti številki in da se med njimi ohranja nekakšno ravnovesje, tako delo nima vedno pravega uspeha. Kot je po eni strani razveseljivo, da prevladujejo članki s področja gospodarske zgodovine in da so dobro zastopani historiaty urbanskih naselij, je po drugi strani presenetljivo, da zavzema umetnostna zgodovina tako visoko mesto. Presenetljivo samo na videz, kajti v resnici je bilo zanimanje za umetnostno zgodovino vedno veliko (saj je to zelo široko področje dejavnosti in ima mnogo stičnih točk z urbanizmom, arhitekturo, regulacijo mest ipd.), po drugi strani pa vidimo, da umetnostni zgodovinarji morda nimajo dovolj svojih revij. Šibkeje so v Kroniki zastopani spomini in življenjepisi (93 strani), zgodovina delavskega gibanja, socialnih razmer in socialne demokracije (90 strani), arheologija (86 strani), demografija (54 strani). Dokaj na kratko so zastopane: zgo-

dovina šolstva (45 strani), literarna zgodovina (32 strani), vojaška zgodovina (30 strani), zgodovina glasbe (22 strani).

Seveda ni naključje, da nastopajo v določenih vrstah člankov stalna imena **sodelavcev**. Pri neagrarnih gospodarskih panogah so najbolj vidni sodelavci: Joža Gašperšič za gorenjsko fužinarstvo, Ivan Slokar za ljubljanske manufakture in tovarne, Jože Jenko za železnice, Ivan Mohorič za fužinarstvo, Sergij Vilfan za kmečko trgovino s soljo, Jože Šorn za manufakture in tovarne. Pisca za zgodovino denarnih zavodov in trgovine še nimamo. — Zgodovino mest, trgov in gradov obdelujejo Milko Kos (Novo mesto), Miroslav Pahor (mesta Slov. Primorja), Ivan Zelko (naselja v Prekmurju), Janko Orožen (Celje), Rafael Ogrin (Vrhnika), Sergij Vilfan (Ljubljana), Božo Otorepec (Dragomelj). — V področju umetnostne zgodovine dominirajo Nace Šumi (Ljubljana, Kranj, Slovenija), Marijan Zadnikar (Prekmurje, vsa Slovenija), Jože Curk in Sergij Vrišer (Sp. Štajerska), Emil Smole (mesta Sl. Primorja); dobro znana imena so še Ivan Komelj, Marijan Mušič, Fran Šijanec. — Vodilni sodelavci v področju agrarne zgodovine so Pavle Blaznik, Marijan Britovšek, Sergij Vilfan; članke so prispevali še Joško Koropec, Majda Smole, Rafael Ogrin, Peter Ribnikar. — Zgodovino narodnoosvobodilne borbe zastopajo Janko Jarc, Metod Mikuž, Tone Ferenc, Davorin Jeršek, Tone Svetina, Ludvik Čarni, Miroslav Luštek.

Kronika je objavila dalje Navratilov dnevnik, Westrove spomine in Seidlovo avtobiografijo — poleg nekaj življenjepisov in nekrologov.

O zgodovini socialne demokracije, delavskega gibanja in socialnih razmer proletariata je največ pisal Dušan Kermavner, slede mu Rudi Kyovsky, Rudolf Golouh, Franc Klopčič. — S področja arheologije je prispeval največ člankov Jaro Šašel, sodelovali so tudi Josip Klemenc, Peter Petru, Iva Mikl, medtem ko so najbolj znani demografi Vlado Valenčič za Ljubljano, Ivan Zelko za Prekmurje, — za isti teritorij tudi Dragica Černy, — Vladimir Bonač za Iško vas, v posebnem aspektu tudi za Maribor. — Šolstvo zastopajo France Ostanek, Branko Reisp, Silvo Kranjec, Jan Sedivy, Vlado Valenčič in Ivan Simonič. — V literarno zgodovino posegajo Kristina Brenk, Dušan Pirjevec, Leopold Stanek, France Dobrovoljc, delno Ivan Vasič in Nikica Brumen, vojaško zgodovino pa podajajo Jurij Mušič, Sergij Vilfan, Josip Žontar, Majda Smole. — Izmed glasbenih zgodovinarjev naj omenim Dragotina Cvetka in Marijana Smolika.

Geografska **področja**, ki jih članki obdelujejo, lahko razvrstimo v štiri skupine s po tremi področji: Ljubljana z okolico (310 strani), vzhodna Slovenija brez Prekmurja (222 strani) in kot izjemno posebnost članke brez točnejše geografske opredelitve (spomini, avtobiografije, življenjepisi in podobno; 200 strani); drugo skupino sestavljajo: najprej članki, ki obravnavajo vso Slovenijo (179 strani), potem Slovensko Primorje (170 strani), končno Gorenjsko (138 strani); članki tretje skupine se lotevajo Notranjske (71 strani), Prekmurja (61 strani), Bele krajine (49 strani); končno so zelo šibko zastopani predeli Dolenjska (46 strani), Kranjska v celoti (30 strani), Goriško in Tolminsko (27 strani). Docela ob strani sameva Koroška s svojimi 20 stranmi. Tak je torej ta historičski zemljevid Kronikinih člankov.

Podobnih kombinacij bi se dalo sicer napraviti še več, toda že gornji podatki zadoščajo za obris slike našega osrednjega časopisa za krajevno zgodovino. Vidimo, da je Ljubljana z okolico najbolj obdelana in da v Ljubljani živijo večini pisci obdelujejo tudi »neljubljanske« teme in področja. To je povsem razumljivo, saj je tu največ zgodovinarjev in historiografskih institucij. Vendar moramo biti pri tej izjavi nekoliko previdnejši, kajti vrsta krajevnazgodovinskih zbornikov dokazuje, da je vrsta neljubljanskih zgodovinarjev precej dolga in tudi dokaj aktivna. Ti zborniki predstavljajo močno protiutež sedanji

Kroniki, saj jih je znatno več kot pa pred okupacijo. Čeprav je treba njihovo izhajanje — če gledamo ta pojav z načelnega stališča — le pozdraviti, saj krepko sodelujejo pri kulturnem delu za ljudstvo, je treba pritrditi misli, da je osrednje glasilo za krajevno zgodovino vsekakor potrebna revija, končno tudi zato, ker daje krajevni zgodovini bolj enotno obeležje.

Jože Šorn

Papiergeschichte. Zeitschrift der Forschungsstelle Papiergeschichte in Mainz. Herausgegeben vom Verein der Zellstoff — und Papier-Chemiker und — Ingenieure. Darmstadt 1951 —.

V našem dnevnem življenju se komaj kdaj pa kdaj spomnimo, da je papir eno izmed nujnih in osnovnih sredstev za razvoj civilizacije. Zato ni čudno, da je že dolgo časa predmet študija in raziskav in to tako iz tehniške, umetnostne in gospodarskozgodovinske strani kot iz zornega kota zgodovine civilizacije. Že do sedaj je bilo o zgodovini papirja, njegovih posebnostih (vodni znaki!) in tehniki izdelovanja napisanih mnogo knjig, danes pa izhajajo celo posebne revije, ki tekoče seznanjajo interesente z dosežki študij, posvečenih problemom papirja, izdelanega ročno iz cunj. Zato se mi zdi prav, da dam na tem mestu kratek pregled vsebine v naslovu citiranega časopisa. S tem želim posredovati bralcem Zgodovinskega časopisa vsaj bežen vpogled v aktivnost »papirničarjev« in filigranologov današnjega sveta.

Gre za časopis, ki izhaja v zahodni Nemčiji ter ima veliko veljavo in ugled celo v mednarodnem obsegu, to je za »Papiergeschichte«, ki je začel izhajati spomladi 1951. Sedaj (december 1962) se je zaključil 12. letnik. Načelno je vsak letnik razdeljen v šest zvežčičev. Članki so tiskani na umetniškem papirju in največ v nemščini, manj v francoščini in angleščini. Obravnavajo le najnovejše rezultate raziskav s področja papirništva, izmed katerih so nekateri naravnost presenetljivo novi. Na te novosti bom sproti opozarjal. Članke pišejo strokovnjaki iz mnogih evropskih in neevropskih držav.

Manjše število prispevkov obravnava tematiko s področja filigranologije (klasifikacija vodnih znakov, terminologija filigranologije, metodika raziskovanja vodnih znakov, zbiranje, urejanje in katalogiziranje vodnih znakov in podobno), v manjšini so tudi še prispevki prakticističnega značaja (patologija in terapija papirja, tehnika ročnega izdelovanja papirja itd.), medtem ko se največ sodelavcev posveča zgodovini mlinov za papir, zgodovini uvoza papirja, selitvam mojstrov-papirničarjev itd. — O organizacijskem in kongresnem delu zgodovinarjev papirja in filigranologov se piše še zelo malo.

S področja teorije, to je filigranologije, naj omenim vsaj sledeče avtorje: A. F. Gasparinetti piše o terminologiji za vodne znake in o sistematičnem študiju le-teh (letnik III, snopič 4, leto 1953); dalje predlaga utemeljitev internacionalne družbe raziskovalcev zgodovine papirja in vodnih znakov (V/3, 1955). — Theo Gerardy govori o metodiki raziskavanja vodnih znakov (VI/2, 1956), o zbiranju, urejanju in katalogiziranju vodnih znakov (IX/1, 1959), o problemih raziskavanja vodnih znakov (IX/6, 1959). — Ta in Wisso Weiss obravnavata terminologijo filigranologije (XII/1—2, 1962), medtem ko Weiss še posebej razčlenjuje pojem, raziskovalno metodo in naloge filigranologije (X/6, 1960). — Naš znanstvenik Vladimir Mošin razpravlja o evidentiranju in datiranju vodnih znakov (V/4, 1955).

Prispevki, ki se lotevajo zbirke vodnih znakov, so tile: Gösta Liljedahl je napisala krajši spis o zbirki vodnih znakov v švedskem državnem arhivu v Stockholmu, ki obsega 4400 vodnih znakov za čas 1350—1800 (VI/5, 1956). — Toni Schulte je objavila poročilo o Mošinovi (in Traljičevi) zbirki, ki obsega 7271 filigranov (VII/5, 1957). — Ista poroča o knjigi sovjetskega strokovnjaka S. A. Klepikova o vodnih znakih v papirju ruskega in tujega izvora od 17. do 20. stoletja (Moskva 1959). Klepikov nadaljuje vrsto ruskih strokovnjakov Lap-tjeva, ki je leta 1824 objavil 145 vodnih znakov, Tromonina iz leta 1844 s svojimi 1827 vodnimi znaki, Lihačeva (1891 le 738 filigranov, 1899 že 4528 vodnih znakov). Klepikov ima 217 novih vodnih znakov (X/1, 1960). — Knjigo M. V. Kukuškine iz leta 1958 o vodnih znakih v papirju ruskih papirnic od 18. do začetka 19. stoletja ocenjuje Horodisch. Kukuškina piše, da je deloval prvi ruski mlin za papir že konec 16. stoletja, a da je šele Peter Veliki leta 1705 ukazal zgraditi prvi res velik mlin za papir (X/4, 1960). — Oriol Valls i Subirá poroča, da so v Španiji zbrali že preko 10 000 filigranov (XII/1—2, 1962), medtem ko je danska kolekcija filigranov prišla do številke 4000. — Kot specialiteto popisuje A. Platbarzdis vodne znake prvih švedskih in s tem evropskih bankovcev iz leta 1661 (V/5, 1955).

Izmed člankov »iz prakse za prakso« naj se zaustavim predvsem pri dveh piscih: Alfonso Gallo se ukvarja s patologijo in terapijo papirja (III/1, 1953); Simmons nam pravzaprav s pomočjo ocene razprave posreduje izredno novost sovjetskih znanstvenikov. Gre za razpravo leningrajskega znanstvenika D. P. Erastova iz leta 1960, kjer se popisujejo reproduciranje vodnih znakov z uporabo radioaktivnega kalcijevega izotopa in podobni eksperimenti v laboratoriju za konserviranje in restavriranje dokumentov leningrajske akademije znanosti (XI/5—6, 1961).

Zgodovine papirništva se lotevajo številni člankarji oziroma sploh večina sodelavcev. Najzanimivejši so gotovo tile: Joannes Plasnik piše o prvem izdelovanju papirja na Poljskem. Tu se je pojavil papir v začetku 14. stoletja (uvoz iz Nemčije in Italije). Prvi mlin za papir na Poljskem je zgradil v mestu Prondnik Duchacki leta 1496 neki Alzačan. — Prvi mlin v Švici se omenja pri Bernu leta 1466, toda zgradil ga je že okoli 1460 neki severni Italijan (IV/4, 1954). — Henk Voorn govori o začetkih papirništva na Nizozemskem. Tu so spustili v pogon prvi mlin za papir leta 1428. Isti pisec se zaustavi še pri holandcih (pri bobnih na vodni pogon za rezanje oziroma cefranje cunj s pomočjo rotirajočih nožev) in dokaže novost, da so holandcu podobne naprave uporabljali že leta 1670, medtem ko se pravi holandec omenja šele 1673. Uporabljali so jih vetrni mlini za papir; podobni mlini na vodni pogon jih niso imeli, ker so funkcijo cefranja tu prevzele stope. Noži niso bili iz železa (ta je napravil papir rjav), pač pa iz zmesi bakra, medenine in srebra (V/3, 1955). — Z mlino za papir na Finskem od prvega iz leta 1667 dalje nas seznani Oskar Burgman (V/6, 1955). — Toni Schulte je napisala članek o mlinu za papir na evropskem bregu Bospora v predmestju Carigrada, ki je že deloval, ko so leta 1453 Turki zavzeli to mesto. Omenja še druge poznejše obrate in pravi, da je na bližnjem vzhodu izdelovanje papirja ob koncu srednjega veka skoraj čisto prenehalo; papir so uvažali manj iz Perzije in več iz Evrope, od 13. stoletja dalje iz Italije in južne Francije, od 19. stoletja posebno iz Avstrije (VIII/3, 1958). — Viliam Decker nas seznani z zgodovino ročnega izdelovanja papirja na Slovaškem od leta 1530 dalje, torej od tamkajšnjega prvega mlina za papir (VIII/8, 1958). — Torsten Althin pravi, da se je pričelo množičnejše izdelovanje papirja na Švedskem z letom 1612, kajti mlin iz leta 1565 je bil le kraljevi mlin, ki je bil »brez pomena« in je obratoval le prav malo časa. Leta 1850 je bilo na Švedskem 91 mlinov za papir; eden izmed njih, Ösjöfors, ki je bil ustanovljen 1777, deluje še

danes (IX/4, 1959). — Jean Irigoien govori o uvozu italijanskega papirja v Španijo; dodaja, da so pričeli uporabljati papir v Španiji že v začetku 10. stoletja (X/3, 1960). — A. F. Gasparinetti podrobneje obdeluje najstarejši mlin za papir v Modeni, ki ga omenjajo viri že leta 1292 (XI/3, 1961). — Oriol Vallis i Subirá ugotavlja povsem novo dejstvo, da je pričel prvi mlin za papir v Španiji delovati leta 1166 v vasi Salt (katalonska provinca Gerona) in da nosi njegova do sedaj ugotovljena najstarejša pola papirja letnico 1179 (XII/1—2, 1962). — Danski astronom Tycho Brahe je imel prvi na Danskem steklarno in mlin za papir; ta obrat je pričel graditi leta 1590 in ga končal dve leti pozneje (IV/5, 1954). — Končno je popisal mline na slovenskem, hrvaškem in srbskem ozemlju Zv. Kujundžić (V/3, 1955), podpisani pa sem pozneje podal nemško pisan povzetek svoje razprave o mlinih za papir na Slovenskem, objavljene v Zgodovinskem časopisu VIII, Ljubljana 1954 (VI/3, 1956).

Zanimivi so tudi članki, v katerih se obravnavajo papirniški muzeji. Iz njih razberemo, da že imajo take muzeje (zahodna Nemčija, Francija, Holandija, Japonska, Švica, ZDA; Norveška ima en mlin za papir kot del tehniškega muzeja. Marca 1961 je bil odprt muzej za papir v Španiji (IX/3, 1959; XII/1—2, 1962). Leta 1960 so pričeli tudi na Finskem zbirati gradivo za papirniški muzej. Gutenbergov muzej v Mainzu, ki je bil porušen v drugi svetovni vojni, so pričeli ponovno graditi (X/3, 1960).

O organizaciji in kongresih strokovnjakov za ročno izdelani papir in filigranologijo se poroča v raznih letnikih časopisa *Papiergeschichte*. Toni Schulte, ki sicer vodi »Forschungsstelle Papiergeschichte im Gutenberg-Museum Mainz, Zentralarchiv für Wasserzeichen, Mainz«, daje seznam institutov, muzejev in posameznikov iz 15 držav, ki se ukvarjajo s to vejo papirništva (V/3, 1955). Med posamezniki najdemo mnogo imen inženirjev, direktorjev tovarn in zgodovinarjev-strokovnjakov, na primer: E. J. Labarre, utemeljitelj »Paper Publications Society« in generalni izdajatelj »Monumenta Chartae Papyraceae« (Holandija), A. F. Gasparinetti, direktor tovarne papirja v Milanu (Italija), dr. Vladimir Mošin (Jugoslavija), Leo Santifaller, profesor germanistike (Avstrija), Toni Schulte (zahodna Nemčija), Henk Voorn, žurnalist (Holandija), Marius Peraudeau, trgovec s papirjem, utemeljitelj »Musée Historique du Papier« (Francija), Armin Renker, tovarnar papirja (zahodna Nemčija).

Do sedaj je prišlo do treh mednarodnih srečanj raziskovalcev zgodovine papirja in filigranov. Prvi je bil v Bambergu od 19. do 20. septembra 1959, drugi v Mainzu od 24. do 26. junija 1960, tretji od 15. do 19. maja 1961 v gradu Oud Poelgeest pri Leydenu. Tega se je udeležilo 60 strokovnjakov iz 13 držav (prvič tudi Sovjetska zveza).

Jože Šorn

Kamniški zbornik VIII — 1962. Izdal in uredil uredniški odbor. Odgovorni urednik Zvone Verstovšek. Ljubljana 1962.

Kamniški zbornik lahko uvrstimo na posebno mesto med krajevnimi periodičnimi publikacijami. Izhajati je začel leta 1955 in šteje že osem letnikov. V tem ga dosegajo le Loški razgledi, ki jih izdaja Muzejsko društvo v Škofji Loki. Uredništvo je v predgovoru k prvemu letniku zapisalo, da so Kamniški zbornik rodile želje »prispevati s članki, razpravami in spisi z območja Kamnika in okolice k celotni gospodarski, kulturni, zgodovinski, geografski in narodnopisni podobi vse slovenske zemlje...« (I, str. 1). Že v naslednjem letniku je uredništvo svoj program razširilo s sklepom, da bo objavljalo tudi prispevke z ob-

močja Domžal, Mengša in Moravč, kar je utemeljevalo s tesno povezanostjo predela od Kamniških planin do Save v zgodovinskem razvoju in današnjem času.

Prispevkov, ki se v večji ali manjši meri dotikajo zgodovinskega razvoja tega območja, je v dosedanjih letnikih lepo število. Omenimo naj nekaj večjih in pomembnejših zgodovinskih sestavkov. Božo Otarepec je napisal tri tehtne razprave iz kamniške srednjeveške zgodovine. V razpravi »Prebivalstvo Kamnika v srednjem veku« (II, str. 67—100) so zbrana vsa imena kamniških meščanov do leta 1500, ki jih je avtor zasledil v objavljenih virih ter listinah, fevdnih knjigah in urbarjih v treh ljubljanskih arhivih ter v dunajskem, graškem in videmskem arhivu. Iz razprave se lepo vidi socialna struktura in izvor premožnejših slojev kamniškega meščanstva. S prispevkom »Donesek h gospodarski zgodovini Kamnika do XVI. stol.« (III, str. 43—61) je avtor osvetlil razvoj obrti in trgovine v mestu do srede XVI. stoletja, ko se je končalo obdobje razcveta kamniškega gospodarstva. Izredno pomemben vir za kamniško srednjeveško zgodovino je privilegijska knjiga mesta Kamnik iz leta 1528, ki je edina ohranjena izvirna zbirka listin iz nekdanjega mestnega arhiva. Kralj Ferdinand I. je namreč leta 1528 na prošnjo sodnika, sveta in meščanov Kamnika potrdil privilegije, ki so jih podelili mestu njegovi predniki v 23 listinah. B. Otarepec je te listine objavil, jim dodal regeste, podatke o dosedanjih objavah in njihovi uporabi v literaturi, v uvodu pa je opisal obliko in usodo te privilegijske knjige (IV, str. 87—110). Vlado Valenčič je objavil v Kamniškem zborniku več študij, ki segajo časovno pretežno v obdobje od 18. stoletja dalje. Zanimiv problem iz agrarne zgodovine je obdelal v prispevku »Bistriški gozd in kamniški meščani« (III, str. 69—101), v katerem je prikazal oblike in značaj zemljiške lastnine ter način gospodarjenja z gozdom ob Kamniški Bistrici od srednjega veka do agrarne reforme v stari Jugoslaviji. Med prispevki istega avtorja je posebno pomemben prikaz populacije kamniškega območja v zadnjih treh stoletjih (IV, str. 41—86), ker »v številčnem razvoju prebivalstva odseva tudi njegov socialni in gospodarski razvoj« (str. 41). Avtor se ni zadržal le na naštevanju podatkov o gibanju prebivalstva ter njegovi socialni in poklicni strukturi, ki jih je našel za starejše obdobje v raznih virih cerkvenega izvora, za čas od srede 18. stol. do 1953 pa predvsem v uradnih popisih prebivalstva, temveč je opozoril tudi na gospodarske vzroke populacijskih sprememb na Kamniškem od začetka 18. stoletja dalje. Predvsem na podlagi spisov davčne rektifikacije v DAS, je avtor opisal neurejenost mestnih financ, stanje obrti in socialno strukturo kamniškega meščanstva ter njegovo povezanost z zemljiško posestjo v 18. stoletju (VI, str. 5—34), ko je mesto začasno gospodarsko nazadovalo. Razprava »O slarnikarski domači obrti« (V, str. 165—193) je tehen prispevek k osvetlitvi nastanka in razvoja slarnikarstva na domžalskem in mengškem območju, od druge pol. 18. stol. do najnovejše dobe. Avtor posebej opozarja, da bi bilo potrebno za vrsto problemov v zvezi z razvojem te gospodarske panoge gradivo šele zbrati. O razvoju slarnikarstva kot industrijske panoge je napisal krajši prispevek Janez Jerovšek (III, str. 322—324). Njegov sestavek je povzetek obsežnega prikaza razvoja slarnikarske industrije v knjigi Franca Bernika »Zgodovina fare Domžale« (Kamnik 1923). Razprava Janka Polca »Kamniške meščanske hiše in njihovi lastniki v dve sto letih« (str. 51—111) je pisana na podlagi zemljiških knjig in vsebuje »seznam in vrstni red hiš z navedbo njihovih lastnikov ter označbo njihovega poklica, z razvidnostjo njihove in njihovih rodov menjave v hišni posesti...« (str. 51). Razprava omogoča lokalizacijo pomembnejših dogodkov v zadnjih dveh stoletjih, je pa tudi pomemben prispevek za spoznavanje gibanja prebivalstva, poklicnega sestava in gospodarskega razvoja mesta Kamnika. Med prispevki lokalnega zgo-

dovinarja Ivana Zike je vsekakor najpomembnejša krajša razprava o kamniškem rojaku Andreju Bernardu Smolnikarju (VI, str. 69—87), »ki je kot izobraženec, potem ko je že zgodaj spoznal krivičnost tedanjega družbenega reda in iskal pota, kako bi na krščanski podlagi in z mirno evolucijo reformiral družbo, ustanavljal po Ameriki naselbine v okviru nekakšnih komun ali zadrug s skupno lastnino in skupnim uživanjem vseh dobrin« (str. 84). V razpravi je podrobno opisano tudi Smolnikarjevo prizadevanje, da bi preprečil ameriško državljansko vojno. S to razpravo je prvič obsežnejše osvetljena zanimiva osebnost edinega slovenskega utopičnega socialista A. B. Smolnikarja. Avtor je v razpravo vključil seznam vseh znanih Smolnikarjevih spisov. Med krajšimi prispevki istega avtorja je pomemben še sestavek »Iz zgodovine kamniške tiskarne« (II, str. 234—241). V njem je prikazal vlogo Hinka Saksa in Antona Slatnarja pri širjenju narodnjaškega in naprednega tiska. Skupaj sta izdajala neodvisno politično glasilo za Slovence »Naš list« (1905—1909), kateremu sta ob znanih domžalskih dogodkih junija 1905, ko je prišlo ob razvitju prapora društva »Andreas Hoffer« ob izizvalnem nemškem nastopu do spopada med narodno zavednimi domačini in Tirolci, dodala še prilogo »Kamničan« (1905 do 1907). A. Slatnar je 1913. leta prevzel tudi tisk »Preporoda« in vseh drugih publikacij preporodovcev, pri čemer jih je tudi materialno podpiral. V Slatnarjevi tiskarni je bilo natisnjenih tudi več Cankarjevih, Aškerčevih, Župančičevih in drugih del.

Marijan Zadnikar je v sestavku »Sadnikarjev muzej v Kamniku« (II, str. 113—119), prikazal gradivo najstarejše muzejske zbirke na Gorenjskem, ki je sad več kot šestdesetletnega zbirateljskega dela ljubitelja starin in umetnin veterinarja Josipa Nika Sadnikarja. Ker je velik del od nad 2000 predmetov te privatne zbirke pokojni Sadnikar zbral na kamniškem območju, je njegov muzej zelo pomemben tudi za lokalno zgodovino.

Posebno pozornost je uredništvo posvetilo objavljanju prispevkov iz najnovejše zgodovine. Med memoarskimi prispevki borcev in aktivistov vsebujeta pomembne podatke za zgodovino NOB na Kamniškem, zlasti sestavka Mirka Podbevška-Ladota (II, str. 11—35; III, str. 6—22) in članek Jožeta Štoka-Korotana »Slandrovci na Kamniškem« (I, str. 6—22). V celoti pa je obdobju NOB posvečen sedmi letnik, ki je izšel 1961. leta ob dvajsetletnici vstaje. Ivan Vidali je v obsežnem prispevku »V boj za svobodo« (VII, str. 7—275) zbral spomine udeležencev NOB. Sistematično urejeni spominski prispevki, dopolnjeni s kratkimi uvodi in ponekod še s podatki iz partizanskih in nemških arhivskih virov, nam nudijo pregledno podobo razvoja NOB na Kamniškem. Obsežnejše sestavke sta napisala še Franc Podstudenšek-Rok in Zvone Verstovšek. Prvi je podrobno opisal partizanske bolnišnice na Kamniškem (str. 313—332), Verstovšek pa je v prispevku »Partizanski kraji na Kamniškem« (str. 351—387) zbral pomembnejše podatke iz NOB o posameznih krajih in pomnikih naše revolucije, kar lahko koristno služi zlasti učiteljstvu pri organiziranju ekskurzij v partizanske kraje.

Za boljše razumevanje vstaje 1941 in nadaljnega razvoja NOB v kamniškem okrožju pa je nujno potrebno poznati razvoj delavskega gibanja pred vojno. To vrzel je v sedmem letniku poskusil izpopolniti Srečko Zabrič s prispevkom »Delavsko gibanje med obema vojnama na Kamniškem« (VIII, str. 3—56). V uvodu je avtor naštel uporabljene vire ter vseh šestdeset kolektivnih pogodb in petnajst stavk, o katerih je našel podatke v ohranjenih dokumentih. Nato je pisec podrobneje obdelal delovanje kamniške komunistične organizacije leta 1920. V prikazu delovanja sindikalnih organizacij se je omejil predvsem na opis nekaterih stavk in na podrobnejše naštevanje določb nekaj kolektivnih pogodb. Prispevek je zaključil s kratkim opisom delavskega pro-

svetnega in športnega udejstvovanja ter nastanka prvih komunističnih celic v kamniškem okrožju.

Zaradi precej številnih napak, ki izvirajo predvsem iz površnega iskanja in uporabljanja virov ter literature, vzbuja Zabričev prispevek na nekaterih mestih prej vtis koncepta kot izdelane razprave. Tekst je ponekod tudi nerazumljiv. Že iz prikaza uporabljenih virov na začetku razprave se vidi, da avtor svoje naloge ne bo zadovoljivo opravil. Zlasti po glasilih Strokovne komisije Jugoslovanske strokovne zveze in Zveze združenih delavcev, ki so vestno spremljala razvoj domala vseh pomembnejših akcij svojih strokovnih organizacij v kamniškem okraju, bi avtor svoj pregled delavskega gibanja na tem področju lahko občutno izpopolnil. Precej gradiva je seveda tudi v drugem časopisju. Uporabil pa je vsega nekaj številok delavskega časopisja in tudi arhivskega gradiva je ostalo še dokaj nepregledanega. Zato se z avtorjevimi pritožbami na nekaj mestih, da ni bilo mogoče dobiti več virov, ne moremo strinjati, s pripombo o skrbnem iskanju (str. 47) pa celo ne. Tudi si je avtor na nekaj mestih dovolil preveč samovoljno spreminjanje imena Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, glavnega hranišča virov (na str. 38 ga je preimenoval celo v Inštitut za delavska vprašanja).

Pred opisom lokalnih razmer je avtor na nekaj mestih nakazal tudi razvoj slovenskega in jugoslovanskega delavskega gibanja ter razmere v stari Jugoslaviji, pri čemer je napravil več napak. Tako je zapisal, da so v Beogradu »v začetku leta 1919 osnovali socialistično stranko, ki se je šele poleti 1920 v Vukovaru preobrazila s pristopom različnih delavskih strank v Komunistično partijo Jugoslavije« (str. 11). V Vukovaru je prišlo vendarle samo do preimenovanja, na novo pa so bili zastopani le slovenski komunisti (Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije, tom II, Kongresi i zemaljske konferencije KPJ 1919—1937, Beograd 1949, str. 5—6). Centralni delavski sindikalni svet Jugoslavije ni bil ustanovljen junija 1920 (str. 11), temveč neposredno po ustanovnem kongresu SDSJ (k) 22.—23. aprila 1919 v Beogradu (Josip Cazi, Revolucionarni sindikati Jugoslavije 1919—1920, Beograd 1959, str. 59). Veliko stavko aprila 1920 je povzročila vladna razveljavitev protokola sporazuma s strokovno organizacijo transportnih delavcev in uslužbencev (France Klopčič, Zaton slovenske socialnodemokratske stranke 1919—1920. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja. Ljubljana 1960, št. 1, str. 53—103), nikakor pa ne bi mogli železničarji z njo preprečiti »namene vlade, poslati intervencijske sile na Madžarsko (str. 12), saj je Madžarsko sovjetsko republiko uničila intervencija domače in tuje reakcije že avgusta 1919. Proti intervenciji je bila uperjena stavka julija 1919. Na str. 15 so navedeni podatki, da je dobila KPJ na volitvah za konstituantno le 55 poslancev, od tega kar 16 v Sloveniji, dejansko pa so imeli komunisti v parlamentu 58 poslancev, od teh le 5 slovenskih komunistov (Vasilij Melik, Izidi volitev v konstituantno 1920, Prispevki..., Ljubljana 1962, št. 1, str. 11 in 46). Vladna »Obznana« je v razpravi nepravilno označena kot »skupščinski zakon« (str. 16), popolnoma nerazumljivo pa je, kako je mogel avtor na isti strani govoriti celo o neki šestojanuarski ustavi 1929. V prikazu atentata v skupščini junija 1928 je avtor Stjepana Radića in njegovega nečaka Pavla »pobratil« (str. 17).

Avtor je tudi netočno izpisal iz arhivskih dokumentov imena nekaterih podjetij, delavskih zaupnikov in funkcionarjev, ponekod pa je celo popolnoma spremenil smisel določb kolektivnih pogodb. Tako je pri naštevanju podatkov iz kolektivne pogodbe delavstva tovarne »Titan« iz oktobra 1928 o uporabi § 1154 b zapisal: »Če delavec po 14-dnevnem službovanju izostane z dela zaradi bolezni oziroma nenamerne ali nemarnostne nezgode, se mu izplača za enotedensko mezdna plača in hranarina bolniške blagajne po zadnji urni mezdi«

(str. 22). V originalnem tekstu pogodbe pa je ta člen formuliran takole: »Ako je delavec po vsaj 14-dnevnem službovanju vsled bolezni ali nezgode polne 4 tedne zadržan od dela, ne da bi bil to zakrivil namenoma ali z veliko nemarnostjo, mu podjetje izplača razliko (podčrtal M. S.) za 1 (eden) teden med njegovo plačo in hranarino, katero prejema od Bolniške blagajne. Za plačo se vzame ključ zadnje urne mezde.« (IZDG, Delavska zbornica, fasc. 1). V razpravi je tudi zapisano v členu VIII: »Sprejem in odpust delavcev opravlja obratovodstvo z delavskimi zastopniki« (str. 22), v originalu pa piše »Sprejem in odpust delavcev vrši slej ko prej samo (podčrtal M. S.) obratovodstvo »Titana« d. d. odn. po svojih zastopnikih (mojstrih)«. Napačno pa je navedenih še več podatkov iz omenjene pogodbe. Tudi pri izpisovanju podatkov iz poročil o stavkah se kaže avtorjeva površnost. Iz stavke od 13. do 23. oktobra 1921 v Kovinski in lesni industriji »Bistra« v Domžalah je napravil kar dve stavki, eno v Kovinski industriji, drugo v »Bistri« (IZDG, Inšpekcija dela, fasc. 2). Prikaz stavkovnega gibanja je na mnogih mestih nepopoln in netočen. Merilo za obseg opisa posameznih stavk ni avtorju toliko njihova pomembnost kot gradivo, s katerim je razpolagal. Več stavk avtor sploh ne omenja. Tako pogrešamo v njegovem kronološkem pregledu stavk podatke za stavko septembra 1919 pri »Titanu« ob sklenitvi prve kolektivne pogodbe (Delavec št. 39, 27. 9. 1919), za pomembno stavko od 20.—30. julija 1936 v tovarni Medic & Zankl (Delavska pravica št. 29, 23. 7. 1936; št. 31, 6. 8. 1936), za stavko v rudniku kaolina v Črni aprila 1937 (Delavska pravica št. 16, 15. 4. 1937; št. 17, 22. 4. 1937) ter za stavko pri Meščanski korporaciji v Stahovici od 24.—28. junija 1940 (Delavska pravica št. 27, 27. 6. 1940; št. 28, 4. 7. 1940).

Nekaj napak izvira tudi iz nekritične uporabe spominskega gradiva. V stavku: »Tako vemo, da so bile 28. ali 29. za delavstvo tovarne Remec na volišču gostilne Krulovec volitve v Delavske zbornice« (str. 28) sta dve napaki; netočno datiranje in nepravilno pisanje o volitvah v več delavskih zbornic v Sloveniji. Primer velike površnosti je tudi avtorjeva pripomba, da je bil tov. Miha Marinko predsednik LRS (str. 32) in da je tov. Marijan Dermastia vodil na Kamniškem oboroženo vstajo tudi leta 1942 (str. 33).

Razvoj delavskega gibanja na Kamniškem je v tej razpravi na mnogih mestih podan netočno, vrsta pomembnih dogodkov pa je ostala nezabeležena ali slabo osvetljena (delovanja strokovnih organizacij v nekaterih podjetjih, volitve in delovanje delavskih zaupnikov, sodelovanje delavstva s tega območja na taborih Ljudske fronte, prizadevanje grobeljskih misionarjev za osnovanje organizacij ZZD na Kamniškem, velike protidraginjske akcije itd.). Avtor je v razpravi ostal precej daleč od v naslovu začrtanega cilja, prispevek pa je tudi precej pod nivojem drugih razprav.

Emil Cesar je v razpravi »Razvoj in delo ilegalnih in partizanskih tehnik na Kamniškem« (str. 57—120) prikazal veliko požrtvovalnost in težave partizanskih tehnikov pri razmnoževanju in razpečavanju revolucionarnega tiska. Pomembna prelomnica v propagandni dejavnosti na kamniškem področju je sredina leta 1943, ko je število tehnik in tiskarn naglo poraslo, tako da je v prvi polovici 1944 poleg okrožne in rajonskih tehnik delovalo še troje tiskarn, ki so pošiljale svoje tiske celo na Dolenjsko. Avtor zaključuje razpravo z ugotovitvijo, da so tehniki svojo nalogo zadovoljivo opravili in mnogo pripomogli, da je bilo prebivalstvo kamniškega okrožja tako dobro seznanjeno s cilji in razvojem NOB. Razpravo odlikuje zlasti živo prikazovanje težav partizanskih tiskarjev ter natančno citiranje virov, kar smo pogrešali v Zabričevem prispevku. Delu bi koristilo, če bi avtor poleg arhiva tehnik pregledal tudi poročila okrožnih in okrajnih političnih forumov, ki vsebujejo pomembne podatke tudi o tehnikah. V njih bi lahko našel zlasti zanimive podatke o nakladah

tiskov v nekaterih tehnikah in točnejše podatke o njihovem nastanku. Prav v poročilih OK KPS Kamnik bi lahko našel dokaze za svojo domnevo, da je tudi okrožna tehnika razmnoževala osrednji politični tisk (str. 71). V obdobju od 10. do 28. oktobra 1943 je okrožna tehnika razmnožila 500 izvodov Slovenskega poročevalca, 1100 izvodov Ljudske pravice, 1250 izvodov Mladine, 500 izvodov Kmečkega glasa in še več drugih tiskov (IZDG, fasc. 664). Isto poročilo tudi navaja, da je bila tehnika domžalskega rajona v Krtini osnovana 15. avgusta 1943 in da je že v prvem mesecu trikrat razmnožila radio poročila, prvič v 2280, drugič v 2700, tretjič pa celo v 10 080 izvodih. Rajonski in okrožni forumi so morali v redna tedenska poročila vključevati tudi podatke o delovanju tehnik na njihovem območju. Vsekakor pa predstavlja Cesarjeva razprava kljub tej pomanjkljivosti pomemben prispevek k osvetlitvi propagandne dejavnosti med NOB na Kamniškem.

Gradnja prve lokalne železnice na Kranjskem od Ljubljane do Kamnika je pomenila velik korak k hitrejšemu gospodarskemu razvoju kamniškega okraja. Zanimivo zgodovino njenega nastanka od prve pobude kamniškega mestnega županstva 1868 pa do njene dokončne dograditve 1891 je po arhivskih in časopisnih virih ter literaturi prikazal Jože Jenko v razpravi »Vloga mesta Kamnika in okolice v železniškem omrežju« (str. 121—149). Avtor ugotavlja, da »lokalka Ljubljana—Kamnik ni mogla in tudi v prihodnje ne bo imela opravičenega obstoja kot slepa proga. Glede na geografsko lego moremo pričakovati, da postane Kamnik zbirna postaja in vozle več vanjo in iz nje vodečih prometnih zvez« (str. 139). V razpravi so navedeni tudi vsi dotedanji projekti povezave kamniškega območja s sosednjimi. Nesprejemljiva pa je trditev, da je ostalo slamnikarstvo »poglavitna zaposlitev domžalske okolice do zadnjih 15 let« (str. 124).

V sestavku »Muzej v Kamniku« (str. 163—170), je Srečko Zabrič opisal dosedanja prizadevanja kamniške občine za ureditev muzeja v gradu na Zaprcah. Ustanovitveni odlok za muzej je bil izdan decembra 1961 in od tedaj je kamniška občinska skupščina vložila že precejšna finančna sredstva, da bi zgradbo preuredila za stalno razstavo osmih zbirk. Oddelek NOB bo že v kratkem urenjen. Z ustanovitvijo muzeja je tudi Kamniški zbornik postal njegova publikacija.

Ob pregledu dosedanjih osmih letnikov moremo ugotoviti, da zbornik uspešno služi svojemu namenu. Uredništvo je poskrbelo, da je bilo objavljenih več tehtnih razprav iz starejše in najnovejše zgodovine. Rezveseljivo je, da je v zadnjih letnikih odmerjenega historičnim tekstom vedno več prostora in v VIII. letniku sta bila priobčena le dva krajša prispevka z drugih področij.

Mirko Stiplovšek

Arheološki vestnik (Acta archaeologica) XI—XII, Ljubljana 1960 do 1961, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za zgodovinske in družbene vede, Sekcija za arheologijo, 285 str.

Letnika XI in XII Arheološkega vestnika sta združena v eni knjigi, ki je izšla 1962. leta. Opomba redakcije na notranji ovojni strani pove, da bo odslej Arheološki vestnik izhajal enkrat letno in ne dvakrat oziroma štirikrat kot doslej. V tej zadnji številki se je tudi nekoliko spremenila tehnična stran kazala — vsebine. Podajanje naslovov prispevkov, ki so še vedno razdeljeni v razprave, poročila, in memoriam ter knjižna in druga poročila, si sledijo po vrsti.

Razpravam pripadajo trije prispevki in sicer obravnava paleolitik Srečko Brodar pod naslovom »Najdbe kostnih ostankov ledenodobnega človeka na slovenskih tleh«. Avtor je zbral vse podatke iz strokovne literature, ki govorijo o kakršnih koli osteoloških ostankih človeka, za katere je bilo kakor koli domnevano, da pripadajo paleolitu. Ugotavlja, da so vse dosedanje najdbe sporne prav zaradi pomanjkanja ustreznih stratigrafskih podatkov. Več prostora posveča v svojem članku najdbi človeške leve spodnje čeljustnice v manjši severnoistrski jami pri Lokah v okolici Podpeči, ki je kljub iskanju še ni bilo mogoče vnove najti. Edinole to najdbo meni avtor, bi bilo s precejšno gotovostjo mogoče pripisati končnim fazam pleistocena. Naslednja razprava obravnava »Dva poznolatenska groba iz Volarij pri Tolminu«, avtor pa je Stane Gabrovec. Oba žgana groba, ki sta bila slučajno odkrita, pripisuje poznolaten-skemu horizontu. Najdišča, ki imajo podoben inventar, imenuje najdišča idrijske skupine. Tretjo razpravo »K trem novim napisom s spodnjega Posavja« je napisal Peter Petru. Kot prvi napisni kamen obravnava miljnik Antonina Pia. najden v bližini Čateža pri Brežicah, drugi spomenik, najden prav tako v Čatežu, je fragmentirana ara, tretji napisni kamen pa je nagrobnik, najden v Ribnici pri Brežicah. Avtor nakazuje in podaja problematiko razmejitev področij posameznih mest ter na podlagi imen na napisih obravnava etnično pripadnost postavitelja in tistega, ki mu je napis posvečen.

Med razpravami pogrešamo prispevke, ki bi obravnavali čas neolita, bronaste in starejše železne dobe ter čas zgodnjega srednjega veka.

Med poročili obravnava Mitja Brodar v članku »Slučajna paleolitska najdba« slučajno najden paleolitski artefakt pri vasi Blatni vrh v bližini Jurkloštra na Kozjanskem, ki pripada moustérienski kulturi. Naslednje poročilo podaja Vida Stare, »Prazgodovinske Malence«; v njem obravnava material, ki je bil izkopan v zadnjem desetletju preteklega stoletja. Material je brez kakršnih koli najdiščnih podatkov. Zato je avtorica mogla opredeliti ta material le tipološko, razen v dveh primerih, kjer sta poznani grobni celoti. Material pa je zelo raznolik in obsega skoraj vsa kovinska obdobja. Naslednji članek »Antične gomile v Prekmurju« je napisal Stanko Pahič. V tem delu daje pregled vseh do sedaj poznanih gomil tega časa v Prekmurju. To področje je razen antičnih gomil v Dobrovniku in antičnega naselja v Dolgi vasi popolnoma neznano. Čas antike obravnava tudi Vera Kolšek v poročilu »Dva miljnika iz Celja«. Eden od miljnikov pripada Eliagabalu, drugi pa Claudiu II Gothicu. Mikl Iva objavlja v naslednjem poročilu antične najdbe iz Ptuja »Rimske najdbe iz Ptuja po letu 1954«. Objavljeni predmeti so bili najdeni pri raznih zemeljskih delih v Ptuj samem ali najbližji okolici. Kot poslednje poročilo so »Epigraphica« Jarota Šašla, v katerem nas seznanja z napisnimi spomeniki rimskega časa iz Emone in njenega bližnjega okolja, ki so bili najdeni v zadnjih letih.

Srečko Brodar kar v odstavku »In memoriam« seznanja z življenjem in delom pred dobrim letom umrlega univ. prof. dr. Boža Škerlja.

Na koncu zvezka je Staško Jesse podal jugoslovansko bibliografijo v letih 1959 in 1960 ter prispevek o zamenjavi knjig v letu 1960, ki jih je Arheološka sekcija prejela kot zameno od raznih znanstvenih ustanov.

Tatjana Bregant

Starinar, Organ Arheološkog instituta Srpske akademije nauka, Nova serija, knjiga IX—X/1958—1959, Beograd 1959, 452 str.

Nova številka je posvečena spominu 1945. leta umrlega akademskega učitelja za zgodovino starega veka ter klasičnega arheologa prof. dr. Nikole Vulića. Spominski članek in bibliografijo del prof. Vulića je napisal R. Marić.

Kakor so bile dosedanje številke, tako je tudi nova razdeljena na splošne načelne članke, dalje na strokovne razprave, priloge, poročila, kritike in prikaze, bibliografijo, nekrologe ter na razna splošna poročila. Tudi sedaj se mešajo, oziroma niso deljene razprave umetnostno zgodovinskega značaja od arheoloških, že glede na tolmačenja arheologije na sploh, v katero je vključena tudi starejša umetnostna zgodovina. Tak način »Starinar« oz. Arheološki institut uporablja že od same ustanovitve.

Uvodni članek je napisal Dj. Bošković pod naslovom »Naša arheologija — danas« ob jubileju desetletnega dela Arheološkega instituta Srpske akademije nauka.

Med strokovnimi razpravami M. Grbić v razpravi »Starčevo kao najraniji izraz neolitske ekonomike na Balkanu« zagovarja gledišče, da na Balkanu nimamo nobenega hiatusa med mezolitom in neolitom, ker se je starčevska kulturna skupina razvila na autohtoni podlagi na začetku 5. tisočletja pr. n. e., dalje da je potrebno začetek vinčanske kulturne skupine postaviti časovno na začetek 4. tisočletja, konec pa v sredino 3. tisočletja. Starčevsko kulturno skupino vzporeja s predsesklo kulturo, vinčansko pa s Sesklo kulturo Grčije oz. Tesalije itd. Marsikakšne avtorjeve sklepe pa ni mogoče sprejeti, posebno še, ker so marsikakšni momenti, ki jih navaja, postavljeni na napačno bazo ali so pa povsem napačni.

Naslednjo razpravo je napisal M. Garašanin »Period prelaza iz neolita u metalno doba u Vojvodini i Severnoj Srbiji«. Obširno razpravlja o kulturnih skupinah, ki se v teh krajih javljajo, kakor so npr. bodrogkereszturska, dalje badensko-kostolaška pri čemer smatra zadnji termin kot naziv za varianto, ki se širi v teh krajih, medtem ko za Ogrsko predlaga naziv badensko-pecelska skupina, in pa vučedolska skupina. Medtem ko so to skupine, ki se dokaj med seboj razlikujejo, avtor v posebnem poglavju posebej obravnava tudi bakrene sekire, katerih kulturna pripadnost v Severni Srbiji in Vojvodini ni znana. Pripadale pa bodo tu nahajajočim se kulturnim skupinam ne glede na to, da danes pripadajo slučajnim najdbam, a mogle so poleg tega dospeti sem tudi trgovskim potom. Poseben odstavek je posvetil tudi problemu vrvičaste keramike v tamkajšnjih krajih. To je storil na temelju neke posode, čeprav je ta problem že nekaj časa odstavljen kot neko posebno vprašanje. Kljub temu avtor zopet skuša, čeprav pod znakom vprašanja, oživeti domnevo o eventualnem povezovanju takšnih najdb s prvim pojavom Indoevropcev na Balkanu. V celoti je razprava zanimiva, vendar bi se o marsikakšnih avtorjevih glediščih moglo še razpravljati in vzeti v poštev tudi druge točke, ki jih je pustil v nemar.

D. Garašanin v razpravi »Studije iz metalnog doba Srbije« nadaljuje objavo posameznih depotov in najdb, od katerih je že tri pod istim naslovom objavila v *Starinaru* V—VI/1954—1955. Sedaj pod št. IV. objavlja depot iz Janjeva na Kosovem Polju na str. 37 sl. Pod istim naslovom se pa od iste avtorice na str. 193 sl. nahaja pod št. V. objavljen bronasti meč iz Saraocev.

Rimskemu obdobju pripada razprava D. Srejovića »Bronzana statueta iz Tamniča«. Avtor na temelju analogij ter opisov pri Staciju in Marcialu sklepa,

da je to kopija Lizipovega Herakla epitrapeziosa. Časovno jo stavlja med 211 in 235 l. n. e. t. j. med Karakalo in Maksimina Traksa.

Cvito Fisković v razpravi »Starokrščanski ulomci iz Dubrovnika« podaja nekaj doslej najstarejših fragmentov s področja Dubrovnika, ki pripadajo starokrščanski dobi. — V članku »Djakonikom i protezis u ranohrišćanskim crkvama« razpravlja Dj. Stričević o genezi protezisa in diakonikona, ki sta se iz primitivnejših oblik razvila in ostala v uporabi in razpodelitvi prostora vzhodno-krščanskih cerkva do danes, podobno kakor je opisano v Testamentum Domini v VI. stoletju. Pri svojem razlaganju se v dobršni meri naslanja na domače gradivo, predvsem na Caričin Grad in na Stobi. — Isti avtor v razpravi »Ikono grafija kompozicija sa carskim portretima u San Vitale« skuša dokazati liturgijski pomen mozaikov s cesarjem Justinianom in cesarico Teodoro v San Vitale v Raveni. Nasprotno mnenju A. Grabara, ki sodi, da je tu ikonografsko predstavljena svečanost cesarskega obdarovanja glede na Porfirogenetovo knjigo o ceremonijah, avtor potrjuje mnenje Lanzonia, Tea in Simsona, ki smatrajo, da je tu prikazan liturgični ofertorium, imenovan »Veliki vhod«. — Zanimiva je razprava »Portret vizantiske carice iz Balajna«, ki sta jo napisala D. Srejšević in A. Simović. Po stilu stavljata glavo časovno med 520. in 530. leto. Glede na razlike, ki obstojajo med njo in Teodorino glavo v S. Vitale v Raveni jo pripisujeta bizantinski cesarici Eufemiji, ženi Justina I. — Razprava L. Mirkovića »O ikonografiji mozaika iznad carskih vrata u nartekstu crkve sv. Sofije u Carigradu« je bolj polemične narave; avtor zagovarja svoje nekdanje gledišče, da scena predstavlja papeža Leona VI. kot prosilca, da bi mu Kristus bil milostljiv ob zadnji sodbi, glede na tolmačenje A. Grabara, ki zopet tolmači sliko kot investituro Leona VI. po božanski modrosti.

Srednjeveški zgodovini ter umetnostni zgodovini pripada razprava R. Ljubinkovića »Humsko eparhisko vlastelinstvo i crkva svetoga Petra u Bijelom Polju«. Podobnega značaja je tudi razprava »O nekim našim graditeljima i slikarima iz prvih decenija XIV. veka«, ki jo je napisal Dj. Bošković, dalje razprava S. Radojčića »Freska pokajanja Davidovog u Ohridskoj sv. Sofiji« ter razprava »Ikonostas crkve svetog Nikole u Velikoj Hoči«, ki jo je napisala M. Čorović-Ljubinković.

Zanimiva je numizmatična razprava S. Dimitrijevića »Nove vrste srpskog srednjovekovnog novca«, kjer objavlja 25 doslej neznanih ali pa napačno tolmačenih vrst srbskega srednjeveškega denarja. Zastopani so novci carja Dušana, despota Jovana in Vukašina, carja Uroša, carice Jelene, kralja Vukašina, česarja Stefana, Andreaša Vukasinovića, Nikole Altomanovića, kneza Lazara, despota Stefana Lazarevića, despota Djurdja Brankovića, mesta Skadra, Balše II. Balšića ter raznih neznanih vladarjev.

Med prilogami ima arheološki značaj članek »Orudje i oružje od kosti i nakit iz Vinče«, ki sta ga napisala D. Srejšević in B. Jovanović. Članek je pomemben predvsem zato, ker je prvič objavljeno in tipološko razvrščeno vse koščeno in roženo orodje ter orožje in nakit odkrit v Vinči. Nekatera tolmačenja glede uporabe so na vsak način napačna, na drugi strani pa avtorja tudi ne razlikujeta med koščenim in roženim orodjem in orožjem ter vse tolmačita kot koščeno orodje in orožje. — Dalje je članek V. Truhovića »Prilog proučavanja halštatske kulture u Srednjem Podunavlju«, v katerem avtor zvišuje po nepotrebnem datacijo železne dobe od 9. in 8. stoletja celo v čas nekaj pred 1100. leto st. e. Ravno tako skuša vršačko-žutobrdsko skupino datirati v čas kasno bronaste dobe, ki naj bi bila paralelna z mikensko dobo v Grčiji. — A. Čermanović objavlja rimsko bronasto svetiljko iz okolice Požarevca, medtem ko Lj. Zotović-Zunković in R. Šalabalić objavljata nov Mitrov spomenik po

vsej priliki iz vasi Ražanj. — Lj. Zotović-Žunković objavlja dalje tudi še tri bronaste statuete iz muzeja v Negotinu in sicer kipec rimskega vojščaka, dalje kipec Merkurja in kipec Venere. — Poleg teh člankov je tudi še nekaj manjših sestavkov, ki so jih napisali N. Petrović, M. Čorović-Ljubinković, L. Mirković ter M. Garašanin, v katerih obravnavajo manjše probleme. Podoben je tudi članek S. Mandića, ki pripada umetnostni zgodovini, »Jedna ktitorka Bele Crkve Karanske«.

Marsikakšna poročila v oddelku »poročila« imajo značaj večjih razprav. Takšen je članek N. Tasića »Preistorisko naselje kod Dobanovaca i prilog proučavanja badenske grupe u Vojvodini«. Poleg poročila o izkopavanju in klasifikaciji najdenega materiala se avtor ustavlja pri problemu izvora badenske kulturne skupine ter jo skuša povezati s köröstarčevsko, iz katere naj bi se razvila. Marsikakšni sklepi, ki jih je napravil avtor, so popolnoma zgrešeni, tako npr. tudi njegovo gledišče glede dolgega trajanja badenske skupine, ki jo skuša delno staviti celo v čas trajanja žutobrdске skupine. — Naslednje poročilo podajata M. in D. Garašanin o novih izkopavanjih na Velikoj Humskoj Čuki pri Nišu, ki so prinesla nekaj novih momentov pri vprašanju bubanjsko-humske kulturne skupine. — Draga Garašanin podaja dalje poročilo o izkopavanju na Gumništu-Dačkom Ridu v Donji Slatini. Gradivo ima sorodnost z bubanjsko humsko skupino, vendar pa v nekaterih momentih odstopa, tako da ga za sedaj avtorica izloča kot poseben slatinski »tip«. — Ista avtorica podaja dalje poročilo o izkopavanju tumulov v Medvedji pri Lebanu, ki pripadajo bronasti dobi. — Poročilo o prazgodovinski nekropoli v vasi Rutevac pri Aleksincu sta podala J. Todorović in A. Simović, v kateri so odkrili tri grobove, ki jih pripisujejo t. i. slatinskem tipu. — »Dva grupna nalaza iz severoistočne Srbije« je naslov poročila M. Kosorić v katerem obravnava bronasti depot iz Leskovca, ki ga datira v halštatsko A-B periodo in depot iz Kamenova, ki ga stavlja v halštatsko A periodo. — D. Vučković-Todorović poroča o grškem grobu iz Demir Kapije z izredno bogato vsebino in ga stavlja v V. stoletju pr. n. e. — Ista avtorica skupaj z J. Todorovićem poroča tudi o izkopavanju gomile v vasi Moravac pri Aleksincu. V tumulu je ležalo 27 slovenskih skeletov, ki so pa bili pokopani v že obstoječo gomilo, čeprav ni bilo tukaj nikakršnega drugega groba starejše periode. — Poročilo o novi baziliki na Caričinem Gradu podaja Dj. Mano-Zisi. To je sedaj že četrta bazilika in šesta cerkev na tem mestu. Pripada pa 6. stoletju t. j. Justinianovi epohi.

Umetnostno zgodovinskemu krögu pripada poročilo o raziskovanju Zanjevačke cerkve, ki je ni mogoče točno datirati zaradi skromnih ostankov. Poročilo sta pa podala Dj. Stričević in G. Subotić. — Dalje podaja poročilo o arheološko konzervatorskih delih na Novem Brdu v 1957. letu I. Zdravković; v njem poroča o konzervaciji cerkve sv. Nikole. — Obširno poročilo je dala M. Čorović-Ljubinković v članku »Arheološka iskopavanja na Novom Brdu u toku 1957 godine«. — Naslednje poročilo o cerkvi v Vaganešu iz XIV. stoletja je napisal V. Jovanović, medtem ko P. Mijović poroča o freskah v cerkvi sv. Nikole v Praskvici, ki jo je sezidal Balša III, 1413/14 leta. Tudi A. Skovran poroča o freskah v cerkvi sv. Nikole v Podvrhu pri Bijelom Polju iz XVII. stoletja.

Sledijo kratka poročila pod naslovom »Pregled arheoloških iskopavanja u NR Srbiji 1956 godine«, v katerih avtorji raziskovalci podajajo čisto sumarno glavne podatke o delu. Poročila so istočasno na srbsko-hrvatskem in francoskem jeziku. Na koncu so kritike in prikazi, glavna arheološka, umetnostno zgodovinska in kulturno zgodovinska bibliografija Jugoslavije, nekrologi Milutinu Milankoviću in V. Gordon Childeu ter poročilo o desetletnem delu Arheološkega instituta Srpske akademije znanosti.

Tehnično je nova številka izredno dobra tako glede tiska kakor glede kličev. Redakciji pa je vsekakor mogoče ugovarjati, da neko razpravo širšega obsega, ki sicer zajema več bolj samostojnih študij, deli med razprave in gradivo kakor je v tej številki primer z razpravo »Studije iz metalnog doba Srbije« od iste avtorice, kjer se ena študija nahaja pod razpravami, druga pa pod gradivom 150 strani naprej.

J. Korošec

Starinar, Organ Arheološkega Instituta, Nova serija, knjiga XI/1960, Beograd 1961, 290 strani.

Enajsti zvezek Starinarja je izšel šele po zvezku XII, ki je bil pripravljen za XII. mednarodni bizantološki kongres v Ohridu. Zato je tedaj bila izključena tudi prazgodovina, oziroma v glavnem skoraj vsa arheologija, kolikor ne stoji v zvezi s srednjim vekom in bizantologijo. Nasprotno temu je pa zvezek XI. v celoti posvečen samo prazgodovinski arheologiji in problemom, ki stoje v zvezi s prazgodovino.

B. Gavela se v članku »O ilirskoj komponenti u indoevropskoj diaspori« dotika vprašanja izvora Indoevropejcev. Članek, ki prinaša razna mnenja tako lingvistov kakor antropologov in arheologov, je zanimiv, vendar pa poleg raznih mnenj, ki jih navaja, ne posega v reševanje samega problema kakor tudi ne v odnos Ilirov do Indoevropejcev, oziroma se sploh ne dotika Ilirov, ki naj bi vsaj po naslovu predstavljali komponento v indoevropski diaspori. Poleg tega avtor sam priznava, da danes nimamo arheoloških dokazov, ki bi nam mogli razjasniti vprašanje izvora, čas pojava ter mesta, kjer so vzniknili Indoevropejci. Kljub temu se na koncu le opredeljuje za hipotezo po kateri naj bi se Indoevropejci formirali na jugovzhodu Evrope, na področju nekako med Jadranskim in Črnim morjem ter srednjim Podonavjem in Ukrajino. To področje je pa predpostavljaj kot zibel Indoevropejcev tudi že Hrozný.

Poskus nove delitve vinčanske kulturne plasti je napravil B. Jovanović, ki skuša vinčansko plast popolnoma pravilno deliti na temelju stanovanjskih horizontov. Pri tem tudi kritično ocenjuje dosedanje druge delitve. Članek je zelo dobro napisan, vendar pa gledišče, ki ga zastopa ni novo, ker je bila napravljena podobna ako že ne ista delitev tudi na drugem mestu (Arheološki vestnik 1953, 5 sl.). Žal pa avtor ne uporablja slovenske literature, preko katere danes molče prehajajo tudi marsikakšni drugi arheologi, kot da ta sploh ne bi obstajala. To je nekoliko čudno, ko drugače uporabljajo vso ostalo evropsko literaturo. Še bolj čudno je pa, da to ne delajo le mlajši arheologi marveč celo tisti, ki se morajo za svoje naslove zahvaliti ravno slovenski univerzi.

M. Parović-Pešikan v članku »O karakteru grčkog materijala na Glasincu i putevima njegovog prodiranja« dokazuje, da grški import na Glasinac ni prihajal samo z juga z Jadrana, od koder naj bi po njenih besedah dospelo le malo predmetov, temveč je prihajal tudi po kopnem iz Italije čez Alpe na eni strani ter iz Istrosa na Črnem morju po Donavi na drugi strani. Ravno tako pa tudi po poti Vardarsko-Moravske doline. Čeprav so izvajanja avtorice izredno zanimiva, so vendar marsikakšne njene domneve še premalo podprte. Posebno prihaja to v poštev pri vprašanju trgovskih poti in njih smereh. Poleg tega v posameznih primerih ne jemlje v poštev celot, temveč izloča posamezne predmete, kot je to npr. s fibulami najdenim u Štrbcih. Pri tem namreč popolnoma izpušča možnost izdelave posameznih predmetov na samih naših tleh, ne glede ali so jih izdelali domači ali pa tuji obrtniki.

Poročilo o treh prazgodovinskih depojih v vzhodni Srbiji daje D. Srejšević »Tri praistoriske ostave iz istočne Srbije«. En depot je bil odkrit v Alunu, drugi v Urovici in tretji v Brzi Palanki.

M. Garašanin se v članku »Skulptura troglava iz Vačana kod Bribira« dotika vprašanja etnične pripadnosti skulpture najdene v Vačanih blizu Bribira, ki se danes nahaja v Muzeju hrvatskih starina v Splitu. Pri razpravljanju, ali je ta skulptura delo slovanskih rok ali keltska prihaja avtor do sklepa, da imamo tu opravek s keltskim delom. Čeprav je članek zelo zanimiv, je opredelitev te skulpture Keltom zelo problematična in kaj malo verjetna.

D. Garašanin nadaljuje svoje »Studije iz metalnog doba Srbije«. Tokrat objavlja bronzasti depot iz zahodne Srbije, ki ga pripisuje prazgodovinski livarni glede na to, da so vsi predmeti skupaj s kosi amorfnih kovine bili najdeni v eni posodi. Ali imamo tukaj res opravek že z livarno, je pa v resnici še zelo problematično. Prej zna namreč to biti trgovski depot, kakršnih imamo tudi na drugih mestih v veliki množini. Dalje objavlja avtorica srebrni ilirski nakit, ki je najden v Umčarih in v katerem se nahajajo tako zapestnice kot fibule, igle in metalne jagode.

»Tato ilirski deus patrius« je naslov razprave, ki jo je napisal M. Suić. Gre tukaj za novo čitanje napisa na nekem spomeniku, ki ga je objavil Dj. Bošković v Starinaru VII—VIII. Avtor sedaj sklepa, da je »Tato« mogoče ilirski »deus patrius«, t. j. božanstvo, ki bi moglo biti povezano s heroiziranim konjenikom upodobljenim na reliefu istega spomenika.

A. Jurišić poroča o zaščitnih izkopavanjih v vasi Radinja, kjer je bila odkrita naselbina s kasno vinčansko kulturno plastjo dalje pa tudi plast, ki pripada prehodni in bronzasti dobi. Poročilo o eneolitiki naselbini na Kormadinu sta podala B. Jovanović in J. Glišić, kjer je bila zastopana vinčanska kultura. Zanimivi so predvsem ornamentirani fragmenti v hiši 1, ki jih avtorja tolmačita kot hišni ornamentiran omet. Ravno tako je izredno zanimiv objekt, katerega avtorja tolmačita kot monumentalni žrtvenik.

N. Tasić poroča o najdišču »Djurdjevačka glavica«, kjer je odkrito najdišče z elementi slavonske kulturne skupine. Avtor, upoštevajoč razna mnenja, sodi, da se je ta kultura razvila najprej nekje v vzhodno-alpskem prostoru, od koder je prodrla potem proti vzhodu. Pri uporabi mnenj je pa potrebno omeniti, da se avtor ne drži pravila in da izpušča najnovejša mnenja, ki zastopajo isto gledišče, kakor ga zagovarja avtor. Članek B. Stalio in A. Jurišića »Jasik-Gornja Komarica na temelju iskopavanja 1954« obravnava ravno tako vprašanje slavonske in nekaterih starejših kultur, ki so odkrite na tem najdišču.

O prazgodovinski nekropoli v Belegišu poroča V. Trbuhović. Tu sta v resnici dve nekropoli, od katerih pripada ena kasni bronzasti dobi, druga pa začetku halštatske dobe. Isti avtor poroča v članku »Iz praistorije doline Resave« o nekaj predmetih, zbranih pri rekognosciranju terena tega kraja.

A. Cermanović-Kuzmanović v članku »Nova nekropola žutobrdске kulture »Pesak« kod Kordova« objavlja novo odkrito nekropolo, ki časovno pripada prehodni fazi med bronzasto in železno dobo ter začetkom železne dobe. Kulturno se pa ujema z žutobrdsko kulturno skupino. M. Kosorić objavlja v enem članku dva depota, ki se nahajata v muzeju v Požarevcu; eden je najden v Aljudovu in pripada časovno HC periodu, drugi pa je najden v Manastirici in pripada po mnenju avtorice časovno ravno tako HC periodu. V drugem članku »Humka kod Kostolca« ista avtorica poroča o grobu ter njegovih najdbah, odkritih v tamkajšnjem tumulu, kateri pripada latenski dobi.

V članku »Ranohalštatska nekropola na lokalitetu Saraj u Brodu« poročajo P. Mačković, D. Simoska in V. Trbuhović in jo stavljajo v čas od 1.200 do VIII.

stoletja pred n. št. B. Kitanovski pa objavlja dva groba iz starejše železne dobe, ki sta bila odkrita v okolici Prilepa.

Š. Mlakar v članku »Neka terenska ispitivanja u okolini Duklje u Crnoj gori« poroča o raznih najdbah in ugotovitvah, ki jih je napravil za časa rekonstruiranja terena 1956. leta.

Po teh člankih in poročilih sledi v Starinarju »Pregled arheoloških iskopavanja u NR Srbiji 1957 godine«, v katerem se nahajajo kratka poročila o izvršenih terenskih raziskovanjih in izkopavanjih v 1957. letu. Nato pa sledijo kritike in prikazi nekaterih pomembnejših evropskih publikacij. Na koncu se nahaja bibliografija arheoloških, umetnostnih in kulturno zgodovinskih publikacij v Jugoslaviji iz 1957. leta.

J. Korošec

Starinar, Organ Arheološkega instituta, Nova serija, knjiga XII/1961, Beograd 1961, 329 str.

Dvanajsti zvezek Starinarja je bil dotiskan pred številko XI. Po vsebini se ne razlikuje od dosedanjih, tehnično je pa tudi na isti višini. V glavnem obsega razprave in večja poročila, medtem ko so manjša poročila tokrat v manjšini. Zanimivo je, da nova številka nima nobene razprave, niti večjega poročila, ki bi se dotikal prazgodovinske arheologije, temveč pripada že rimski periodi najstarejše obdobje tu podanega gradiva. V večini primerov pa imamo v novem zvezku zastopano arheologijo kasnejšega obdobja in umetnostno zgodovino, ki obravnava tako arhitekturo kakor slikarstvo oz. freske.

Razprave in poročila, ki zadevajo rimsko dobo so podali razni avtorji, obravnavajoč bodisi novo odkrite lokalitete ali pa se ukvarjajo s posameznimi problemi. Tako obravnava Nevenka Petrović problem term v Caričinem gradu. Na temelju planov ter raznih terenskih arheoloških najdb skuša rekonstruirati izgled takšnih term VI. stoletja tudi v Caričinem gradu. — Ista avtorica obravnava dalje, v članku »Demir Kapija, arhitektonski nalazi na sektoru »Manastir«, ostanke gradbenih objektov na delu, ki je danes znan pod imenom Manastir v Demir Kapiji, ki pripadajo antičnemu času. Poleg tega omenja tudi mnogo mlajše gradbene ostanke, ki lahko pripadajo tudi že srednjemu veku. — Dušanka Vučković-Todorović poroča v krajšem članku o helenistični keramiki, ki je bila najdena v »Jošanički banji«. — Ista avtorica je podala tudi obširno razpravo pod naslovom »Antička Demir Kapija«, v kateri monografično opisuje dosedanja raziskovalna dela ter rezultate, ki so jih ta raziskovanje prinesla v letih 1947—1952. Predvsem je veliko bogastvo v keramičnih izdelkih. — »Isis« — Fortuna. Spomenici o kultu Izide, Fortune i Izide — Fortune u našoj zemlji« je naslov članka, ki ga je napisal Petar Lisičar. V tem članku obravnava doslej najdene bronaste figurice, ki predstavljajo imenovana božanstva. Odkrite so pa bile delno na področju Trsta, delno Salone in delno v okolici Prilepa v Makedoniji. — Ljubica Zotović pa objavlja tri bronaste rimske figurice, od katerih dve predstavljata Venero. — Novce kolonije Viminiciuma obravnava Slobodan Dušanić v članku »Novac kolonije Viminaciuma i datum i iz rimske istorije III veka«.

Med razpravami, ki obsegajo arheologijo po rimskem času je nad vse zanimiva razprava Jovana Kovačevića »O tamgama iz Caričina grada i Sonte«, v kateri skuša razjasniti nekatere ornamentalne momente na posameznih jezičkih za pasico, ki so najdeni poleg imenovanih najdišč tudi na drugih mestih.

Podobno želi razjasniti tudi obliko nekaterih ločnih fibul s posebej oblikovanim trupom, ki so se, oziroma ki se pripisujejo martinovski kulturni skupini. Razjasnitve išče v tamgah, znakih nomadskih turško-mongolskih klanov. Svoja opazovanja bazira avtor na najnovejših raziskovanjih nekaterih madžarskih in ruskih znanstvenikov.

Srednjeveški arheologiji pripada članek »Some reliefs outside the Vjetrenica Cave at Zavala«, ki ga je napisal Marian Wenzel in v katerem obravnava reliefne konjeniške in druge predstave pri vhodu v jamo Vjetrenico pri Zavali v Hercegovini. Te predstave imajo sorodnost s predstavami, ki jih nahajamo na srednjeveških t. i. bogomilskih nagrobnikih (stečkih) v Bosni in Hercegovini. Avtor prihaja do sklepa, upoštevajoč razne srednjeveške nagrobnike ter nekatere druge zgodnejše predstave okolnih krajev, da so to velikokrat ostanki helenističnih misterijev, ki so se obdržali v posameznih oblikah do srednjega veka. Študija je dokaj malo prepričljiva, četudi bi mogli za marsikakšne momente iskati izvor še v veliko starejših časih kakor je pa avtorjeva domneva. — Istemu obdobju pripada tudi objava srednjeveške nekropole »Bo-ljuni«, ki jo je napisal Šefik Bešliagić.

Umetnostni zgodovini pripada članek Vojislava Koraća »Sv. Sergije (Srdj) i Vakh na Bojani«. Avtor v članku obravnava relativno skromne arhitektonske ostaline ter razna mnenja o tem samostanu in cerkvi, ki so bila doslej izražena na raznih mestih. — Mirjana Čorović-Ljubinković v razpravi »Odraz kulta sv. Stefana u srpskoj srednjevekovnoj umetnosti« dokazuje, da ta kult ni sprejet iz Bizanca in tudi ni v zvezi z kakšnim domačim ali rodbinskim kultom srbskih vladarjev. Po mnenju avtorice je kult sv. Stefana kot zaščitnika srbske srednjeveške države bil sprejet preko Madžarske in njenega sorodnega kulta. Dalje prinaša avtorica likovne spomenike, na katerih je upodobljen sv. Štefan. — Naslednji članek, ki ga je napisal Vojislav Djurić, »Jedna slikarska radionica u Srbiji XIII veka«, skuša ugotoviti kronološko zaporedje fresk v cerkvah Bogorodice Ljeviške in Nikoljače v Studenici ter v samostanu Morača. Te freske so nastale v okviru ene delavnice XIII. stoletja. — V članku »Da li se freske Markova Manastira mogu tumačiti žitijem sv. Vasilija Novoga?« odgovarja Lazar Mirković S. Radojčiću, ter brani svoje nekdanje gledišče, ki ga je nekolikokrat izrazil pri tolmačenju fresk v Markovem Manastiru. Po avtorju naj bi predstavljale »Veliki vhod«, ne pa scene iz življenja sv. Vasilija Novega, kakor sedaj domneva Radojčić. — Sreten Petković v večjem članku razpravlja o ruskem vplivu na srbsko slikarstvo XVI. in XVII. stoletja. — »Slikari ikonostasa manastira Bodjana i Krušedola« je razprava, ki jo je podal Pavle Vasić. V njej skuša identificirati na temelju stilskega dela ter pisanih virov, s katerimi razpolaga, posamezne slikarje, ki so sodelovali pri delu na imenovanem ikonostasu. Sklepa, da so ruski slikarji, ki so prihajali v Srbijo in Vojvodino, imeli veliko večji vpliv na srbsko slikarstvo XVIII. stoletja, kakor pa se je doslej domnevalo.

Ostali članki in razprave se dotikajo raznega gradiva. Tako Mitar Pešikan obravnava vprašanje datiranja in avtorstva Mokropoljskega evangelija. — Georgije Orlov poroča o najdbi ruskega denarja XVI. in XVII. stoletja v Bosni. — »Prilog arheološkoj topografiji Novog Brda« je članek, ki ga je napisal Vojislav Jovanović, Maja Parović-Pešikan pa nas seznaja z rezultati sovjetske arheologije v Ukrajini. Poleg tega je tudi še notica Miloja Vasića, v kateri se ozira na Priskovo notico v Nišu iz 448. leta.

Na koncu je podan pregled arheoloških terenskih del v LR Srbiji v teku leta 1958, ki so ga podali razni avtorji. Sledijo kritike in prikazi ter bibliografija, ki zajema arheologijo, umetnost in kulturno zgodovino.

J. Korošec

Diadora, Glasilo Arheološkega muzeja u Zadru, sv. 2. 1960—1961, Zadar 1962, 337 str.

Druga številka novega strokovnega časopisa »Diadora« je glede na vsebino veliko bolj pestra kakor je bila prva. Strokovno in tehnično je pa na isti višini. Tudi tokrat obsega Diadora le arheološke razprave in članke ter zgodovinske probleme starejše zgodovinske dobe.

»Tragovi kultnog sahranjivanja u neolitu Jadranske oblasti« je naslov članka, ki ga je napisal A. Benac. Avtor se tukaj spušča v nemogoč poskus dokazovanja nekakšnega kulta lobanje v neolitskem času na naši Jadranski obali, glede na to da je baje takšen kult bil znan že v mlajšem paleolitu in da je danes znan tudi pri nekaterih primitivnih narodih. Dalje bi avtor želel na temelju domneve, ki jo je postavila za moldavsko-ukrajinski neolit Hortenzija Dumitrescu raztolmačiti pokop otrok v naselbinah dalmatinskega neolita kot žrtvovanje otrok za povečanje plodnosti zemljišča. Tudi ta domneva je zgrajena bolj na fantaziji, ne upoštevajoč pri tem druge momente.

Naslednji članek »Neka pitanja oko neolita u Dalmaciji«, ki ga je napisal J. Korošec, kaže na vrsto raznih doslej še nerazjasnenih problemov v dalmatinskem neolitu, ki jih bo sčasoma nujno potrebno razjasniti. Z drugimi besedami, avtor stoji na gledišču, da so dosedanja raziskovanja komaj začetna ter da na temelju njih ni mogoče danes že podajati neke sintetične splošne slike.

Tudi Šime Batović obravnava neolitsko obdobje v članku »Neolitsko naližište u Smilčiću«. V članku objavlja avtor gradivo starejšega ter mlajšega neolita, zbranega na površini zemljišča pred začetkom sistematičnih raziskovanj. Rezultati, do katerih je prišel, so v grobem popolnoma isti, kakršni so bili že doslej objavljeni za druga podobna najdišča. Samo gradivo pa, čeprav pripada slučajnim najdbam, je izredno zanimivo ter tako oblikovno kakor ornamentalno izredno bogato.

Milutin Garašanin v članku »Arheološki prilozi problemu velike egejske seobe« skuša ovreči domneve in hipoteze, ki jih je dala A. Mozsolics, ko vidi v vrsti depotov ter uničevanju naselbin na koncu III. bronaste dobe spremembo tako v etničnem pogledu na Madžarskem kakor vidi v tem tudi prvi val egejske selitve. Garašanin se pa pri svojih izvajanjih sklicuje na jugoslovansko gradivo, katerega pa tolmači zopet s svojega osebnega gledišča, ki ni vedno dovolj točno in zadostno dokumentirano.

Poskus podati sliko delovnega orodja pri Ilirih je v članku A. Stipčevića. Avtor se naslanja v glavnem le na literaturo ter mnenja v raznih objavah. Orodje deli po svojem namenu ter skuša poleg klasifikacije zaiti tudi v vprašanje izvora in razvoja posameznih tipov, kar se mu pa ni vedno posrečilo.

Nadvse zanimiva je študija Mate Suića »Municipium Varvariae«. Na temelju zgodovinskih in arheoloških virov skuša avtor dokazati pomembnost in moč, ki jo je v rimskem času imela Varvaria, današnji Bribir, že zaradi svoje lege. Po avtorjevem mnenju so meje tega municipiuma segale tudi na nasprotno obalo reke Krke, četudi je po virih to področje pripadalo že Delmatom, ne pa Liburnom, kamor spada Varvaria.

Petar Lisičar objavlja rimske strigile, ki so bili najdeni v ninskih in zadarskih grobovih. — Šime Batović v članku »Novi prikaz vučice« objavlja rimsko fibulo s predstavo volkulje, ki predstavlja novo varianto doslej znanih predstav. — Antun Ratković pa objavlja nekaj novih ilirskih epigrafskih spomenikov s področja Ridera.

Za slovansko arheologijo je pomembna objava Janka Beloševiča »Slavenska keramika iz ranosrednjovekovne nekropole »Materize« kraj Nina. Časovno stavlja avtor keramiko pod konec VIII. in na začetek IX. stoletja. Predstavlja naj bi pa lokalno varianto slovanske keramike v Jugoslaviji pod močnim vplivom provincialno rimske keramike. — Naslednji članek je napisal I. Petricioli, »Ranosrednjovekovni natpisi iz Zadra«. Spomeniki izvirajo od konca IX. do sredine XI. stoletja.

Med poročili in manjšimi prispevki je Boris Ilakovac objavil ostanke rimskih stavb, odkritih v Zadru 1960. leta. — Amos-Rube Filipi podaja arheološko topografske črtice z otoka Ugljana. — Ivo Petricioli poroča o ostankih starokrščanske stavbe pri Brbinju, M. Suić in M. Perinić pa poročata o reviziji izkopavanj »Ninskega baptisterija«.

Na koncu so objavljene ustanove s katerimi je zadarski muzej v zamejnji za publikacije, dalje seznam časopisov in del, ki jih je muzej prejel.

Paola Korošec

Zbornik na trudovi, Narodni muzej vo Ohrid, Posebno izdanie po povod 10-godišnjina od osnovuvanjeto na muzejot, posvečeno na XII medjunaroden kongres na vizantologite, Ohrid 1961, 244 strani. (Tekst v makedonščini in v francoščini).

Ob XII bizantološkem kongresu, ki se je vršil 1961 l. v Ohridu ob enem pa ob 10-letnici obstoja muzeja v Ohridu je Narodni muzej izdal »Zbornik«, v katerem posamezni avtorji obravnavajo vprašanja, ki se nanašajo na starejšo kulturo in umetnost v Ohridu ter njegovi okolici. Zastopani so le domači avtorji, ki so tudi neposredno raziskovali že poprej preteklost Ohrida.

B. Koneski podaja v kratkem uvodnem članku oris kulturne vloge, ki jo je opravil Ohrid posebno v srednjem veku. T. Tomovski v članku »Ohrid do kraja na XIV. vek« podaja sumarne črtice iz zgodovine Ohrida. Strokovno poročilo o zgodnjekrščanskih bazilikah daje D. Koco v članku »Ranohristijanski baziliki vo oblata na Ohridskoto ezero«. Ena od teh bazilik je odkrita v vasi Radolište blizu Struge, druga pa v Studenčištu poleg Ohrida. Obe se datirata glede na odkrite mozaike konec V. in na začetek VI. stoletja. Avtor skuša dalje v članku pojasniti tudi čisto religijske probleme v zvezi z možnostjo udeležbe kristjanov in nekrstjanov pri kulturnih obredih.

Čisto arheološko temo obravnava V. Lahtov v članku »Nakitot na ranosrednovkovnite naodjaliašta vo Ohridsko«, v katerem na podlagi zgodnjeveškega nakita, predvsem uhanov, zapestnic in prstanov, prihaja do sklepa, da se je v zgodnjem srednjem veku na področju Makedonije razvil pod vplivom Bizanca poseben tip slovanske kulture.

Dj. Bošković in K. Tomovski podajata pregled srednjeveške arhitekture v Ohridu. Članek je bolj sintetične in informativne narave, spremljan z nekaterimi karakterističnimi fotografijami ter risbami sakralnih objektov. Naslednji članek, ki sta ga napisala R. Ljubinković in M. Čorović-Ljubinković »Srednovkovnoto slikarstvo vo Ohrid« obravnava kratko zgodovino srednjeveškega slikarstva v Ohridu. Avtorja se za najstarejše likovne upodobitve naslanjata na cerkev sv. Sofije, ki predstavlja edinstven primer ogromne likovne in ikonografske celote XI. stoletja. Avtorja dalje obravnavata ostale freske in ikone raznih cerkva od XII.—XVII. stoletja. Smatrata pa, da se v umetnosti v Ohridu

opazata dve komponenti tujega vpliva in sicer bizantinska iz Carigrada ali Soluna, mogoče celo iz Epira, kolikor bi se ugotovil obstoj epirskih bizantinskih slikarskih delavnic, ter vpliv s severa v času cesarja Dušana. Poleg teh dveh tujih komponent so pa pri ustvarjanju igrale pomembno vlogo tudi avtohtone likovne tradicije. Članek je bolj splošnega informativnega značaja.

Na podoben način je z etnološkega gledišča obdelal staro stanovanjsko arhitekturo v Ohridu B. Čipan, ki obravnava hiše XVIII. in XIX. stoletja. Na koncu V. Mošin v članku »Rokopisi na Narodniot muzej vo Ohrid« daje popis vseh ohranjenih tako grških kakor slovanskih rokopisov, zbranih danes v tamkajšnjem muzeju. Grških je 89, medtem ko so se ohranili le 4 slovanski. Ti pripadajo XIV.—XVI. stoletju, grški pa X.—XVIII. stoletju. Vsi rokopisi so religioznega značaja.

J. Korošec

BIBLIOGRAFIJA

BIBLIOGRAFIJA SLOVENSKE ZGODOVINE

(Publikacije iz let 1961—62)

Sestavila Slavka Kajba-Milić in Vasilij Melik

Uvod

Bibliografija, kakor jo objavljamo v tem letniku Zgodovinskega časopisa, se razlikuje od one za leta 1959—60 (15. letnik, 1961, str. 242—256) in 1951—58 (12—13. letnik, 1958—59, str. 377—422) predvsem po tem, da vključuje tudi obdobje narodnoosvobodilnega boja. Naše prejšnje bibliografije so se omejevale na dela, ki so govorila o slovenski zgodovini do leta 1941. Bibliografija za zgodovinski čas 1941—45 je bila sestavljena po drugačnih kriterijih; začela je izhajati v Zgodovinskem časopisu, nato pa je izšla v posebni knjigi (France Škerl-Bregar: Petnajst let bibliografije o narodnoosvobodilnem boju Slovencev 1945 do 1959, Ljubljana 1962, 546 strani) ter se za publikacije iz leta 1960 nadaljevala v Prispevkih za zgodovino delavskega gibanja (1962 št. 1, priloga 2, 61 strani). Upoštevala je samo v slovenskem jeziku napisana dela. V letošnjem letniku Zgodovinskega časopisa objavljena bibliografija NOB pa je sestavljena po istih glavnih načelih kakor smo se jih držali v splošni zgodovinski bibliografiji za publikacije od leta 1951 naprej: prvič, da niso upoštevana vsa dela, ampak samo izbor, drugič, da so zajete publikacije ne glede na jezik, v katerem so izšle. V podrobnostih je sicer v kriterijih in v načinu ureditve med splošno zgodovinsko bibliografijo in bibliografijo NOB nekaj razlik, zato objavljamo bibliografijo NOB pod posebnim naslovom in s posebnim uvodom.

Na ta način je ostala izven obsega naše bibliografije le še zgodovina starega veka in arheologija. Ta je zajeta v Bibliografskih prispevkih k jugoslovanski arheologiji, ki jih objavlja Staško Jesse v Arheološkem vestniku; zadnji so izšli za leto 1959 in 1960 (11—12. letnik, 1960—61, str. 254—278).

Naj na kratko ponovimo glavna načela, ki se jih držimo pri sestavljanju bibliografije slovenske zgodovine (do leta 1941). Upoštevana so dela, ki obravnavajo zgodovino Slovencev ali zgodovino ozemlja, na katerem žive, oziroma ozemlja, na katerem so nekdanj živeli, če se vsebina dela posredno ali neposredno nanaša na slovensko življenje na tem ozemlju. Zajeta so dela, ki so izšla v SR Sloveniji, SFR Jugoslaviji ali v inozemstvu, v naših ali v tujih jezikih, kot samostojne knjige in brošure ali kot razprave in članki v zbornikih, časopisih, časnikih in drugih periodičnih publikacijah, imajo pa kot letnico izida označeno leto 1961 ali 1962. Upoštevali smo poleg tega še nekatera dela z zgodnejšo let-

nico izida, ker so dejansko izšla pozneje ali pa smo jih v prejšnji bibliografiji prezrli.

Izložili smo učbenike za osnovne in srednje šole, članke, ki ne prinašajo ničesar novega, ki so le splošno informativnega ali popularizacijskega značaja, ki so le odlomki ali okrajšave iz prej ali pozneje objavljenih širših del, ki so le kratke notice posameznih lokalnih dogodkov ali njih priložnostni prikaz, ki samo na kratko podajajo spomine tega ali onega udeleženca ali očividca, ne da bi hoteli dati kritično ali globljo sliko. Izložili smo kratke obravnave zgodovinskega razvoja posameznih šol, podjetij, društev, ulic, poslopij itd., skratka večino drobne krajeve literature. S tem seveda ne odrekamo člankom, ki smo jih izpustili, vrednosti in pomembnosti. Mnogi teh člankov so pravi viri, neobhodno potrebno gradivo z dragocenimi podatki za vsakogar, ki bo sestavljal kritičen zgodovinski prikaz tiste dobe ali ozemlja. Iskalec takih člankov bo s pridom uporabil splošno zvezno in slovensko bibliografijo, medtem ko je naša samo izbor.

Del s področja zgodovine literature, zgodovine likovne umetnosti, zgodovine glasbe, zgodovine filozofije, zgodovine znanosti, s področja etnografije, lingvistične, geografije, numizmatike in drugih v celoti ali deloma zgodovini bližnjih ved praviloma razen nekaterih preglednih del, ki zajemajo daljša obdobja slovenske preteklosti, nismo upoštevali.

Od zgodovinskih del, ki obravnavajo celotno ozemlje SFR Jugoslavije ali vse jugoslovanske narode, smo upoštevali samo najvažnejša in tista, ki v veliki meri govorijo o slovenski zgodovini in njenih problemih. Del, ki zajemajo Slovenijo ali Slovenijo v širšem okviru, praviloma nismo upoštevali. To velja za razne širše zgodovine diplomatskih ali vojnih dogajanj, avstrijske, italijanske, srednjeevropske, jugovzhodnoevropske, slovanske, evropske, svetovne, zgodovine itd.

Bibliografija je razdeljena na dve poglavji. V prvem navajamo dela, ki obravnavajo celotno slovensko zgodovino, zgodovine posameznih panog kakor pravne zgodovine, slovstvene zgodovine in podobno, ter dela, ki obravnavajo posamezna obdobja ali probleme iz slovenske zgodovine od naselitve (razen arheoloških del) do leta 1941, in jih pri tem povezujemo v skupine po problematiki, času in ozemlju, ki ga zajemajo. V drugem poglavju navajamo dela, ki obravnavajo zgodovino posameznih manjših pokrajinskih enot, mest in krajev. Pri tem začenjamo z Ljubljano in nadaljujemo z Notranjsko, Dolenjsko, Gorenjsko, Štajersko, Prekmurjem, Koroško in Primorsko, z Beneško Slovenijo, Gorico, Trstom in Istro. Marsikatero delo je težko uvrstiti v en sam odstavek. Deloma si pomagamo s kazalkami ter v splošnem prvem poglavju opozarjamo na literaturo, navedeno v lokalnem drugem poglavju in narobe. Da bi bilo iskanje olajšano, smo odstavke označili z zaporednimi arabskimi številkami.

I

1. Od **Zgodovine slovenskega naroda**, ki jo piše **Bogo Grafenauer**, je izšel V. zvezek: Doba hitrega razkrajanja fevdalne organizacije, razvoja manufakturne in začetkov industrijske proizvodnje od sredine XVIII. do sredine XIX. stoletja. (Ljubljana 1961, 207 strani). S tem je Zgodovina slovenskega naroda, ki je najprej izhajala v redni knjižni zbirki založbe Kmečka knjiga (1.—3. zvezek 1954—56), pozneje pa v Kmečki knjižni zbirki Glavne zadružne zveze (4. in 5. zvezek 1960—61), zaradi prenehanja izhajanja te zbirke v tej obliki nehala izhajati.^{1a} Izdajanje bo nadaljevala Državna založba Slovenije, ki bo obenem ponatisnila dosedanje zvezke.

2. Izšla je obširna sintetična knjiga **Sergij Vilfan: Pravna zgodovina Slovencev od naselitve do zloma stare Jugoslavije** (Ljubljana 1961, 568 strani)¹, ki daje na koncu tudi »kratek komentiran izvleček iz bibliografije«, pregled virov in stanja raziskav na področju naše pravne zgodovine. V univerzitetnem učbeniku **Istorija država i prava jugoslovenskih narodov** (do 1918. godine) (Beograd 1962, 380 strani) sta obdelala slovensko pravno zgodovino **Dragoslav Jančević**, ki je orisal **državo Karantanskih Slovencev** (str. 6—8) ter **Jelena Daničević**, ki je zajela **obdobja od 12. stoletja do 1848** (str. 144—166) ter **od 1848 do 1918** (str. 367—368). Knjiga **Ferdo Čulinović: Državnopravna historija jugoslovenskih zemalja** (Zagreb 1961, Prva knjiga, 274 strani), učbenik zagrebške univerze, obsega tudi slovensko pravno zgodovino od začetkov do leta 1918. S področja pravne zgodovine naj tu navedemo naslednje razprave: **France Goršič: Slovensko ljudsko pravno pravo** (Kronika 10, 1962, str. 106—111); isti: **Mejaštvo in organizacija vinskih gora** (Kronika 9, 1961, str. 31—36); isti: **Zastopanje strank na gorskem pravnem redu** (Pravnik 16, 1961, str. 45—49); isti: **Zur Frage der Feudalen Rezeption des Weinbergrechter in der Steiermark** (Zeitschrift des historischen Vereines für Steiermark 53, 1962, str. 305—320); isti: **O vplivu nemškega mestnega prava na gorsko pravo slovenskega ozemlja** (Pravnik 16, 1961, str. 325—336).

3. V delu **Zgodovina slovenskega slovstva**, ki ga izdaja Slovenska Matica, je izšla tretja knjiga (III: Realizem II, Ljubljana 1961, 384 strani), v katerem je Anton Slodnjak opisal drugi del realizma in s tem obdelal obdobje 1876—1895². S področja zgodovine knjižnega jezika je omeniti razpravo: **Francè Jesenovec: Odmev štajersčine v slovenskem knjižnem jeziku** (Celjski zbornik 1962, str. 205—224).

4. **Fran Vatovec** je izdal prvi del svoje zgodovine slovenskega časnikarstva: **Slovenski časnik 1557—1843** (Maribor 1961, 269 strani) v katerem opisuje zlasti Vodnikove Ljubljanske novice ter novinarstvo prve polovice 19. stoletja do začetka izhajanja Bleiweisovih Novic.

5. Zgodovinski pregled slovenskega založništva je dal **Bogomil Gerlanc** v Enciklopediji Jugoslavije (**Knjižarstvo kod Slovenaca**, 5, str. 273—274).

6. Pomorski zbornik povodom 20-godišnjice dana mornarice i pomorstva Jugoslavije 1942—1962 (Zagreb 1962, 1967 strani v dveh knjigah) vsebuje vrsto člankov iz zgodovine pomorstva, ki se nanašajo na celotno jugoslovansko obalo in zajemajo pri tem tudi slovensko morje. Posebej slovensko ozemlje pa obravnava **Ferdo Gestrin: Pregled pomorstva v Slovenskem Primorju** (str. 1489 do 1515); isti **Oris razvoja pomorstva v Slovenskem Primorju** (Kronika 10, 1962, str. 90—94); **Vilhar Srečko: Prispevki Slovencev k dvigu pomorstva na Jadranu** (Odlomki iz naše gospodarske zgodovine) (Slovenski pomorski zbornik 1962, str. 43—61); isti: **Iz zgodovine slovenskega pomorstva v Trstu** (Jadranski koledar 1961, str. 162—169); isti: **Slovenski ribiči, pomorščaki in ladjarji na Tržaškem** (Jadranski koledar 1962, str. 157—162); **Vladimir Medvešek: Razvoj potniške obalne plovbe ob vzhodnem Jadranu. Kratka zgodovina** (Slovenski pomorski zbornik 1962, str. 139—151) ter še nekateri članki, ki jih navajamo v 69. in 70. odstavku.

7. Ob sedemdesetletnici **Milka Kosa** je izšel članek Boga Grafenauerja z bibliografijo Kosovih del v letih 1953—1962 (Zgodovinski časopis 16, 1962, str.

¹ Ocene: Gorazd Kušej (Naši Razgledi 11, 1962, str. 147—148), Francè Goršič (Pravnik 16, 1962, str. 34—42). Ad 1a: ocena 1.—5. zvezka: J. V. Čurkina, Voprosy istorii 1963, št. 9, str. 158—163.

² Ocena: Jože Pogačnik (Naši Razgledi 11, 1962, str. 213).

171—175). Nekrolog **Jožetu Hainzu** sta napisala Ferdo Gestrin (Zgodovinski časopis 16, 1962, str. 230—231) in Vasilij Melik (Historijski pregled 9, 1963, str. 75).

8. O arhivalijah, ki so bile iz državnega arhiva v Trstu izročene Jugoslaviji, poročata **Milko Kos** (Zgodovinski časopis 15, 1961, str. 197—199) in **Jože Maček** (Arhivist 1962, str. 160—161). Izčrpno sliko celjskega arhiva je podal **Janko Orožen** (Celjski zbornik 1961, str. 519—529).

9. V seriji **Monumenta historica ducatus Carinthiae** je izšel 7. zvezek (7. Band, Die Kärntner Geschichts-quellen 1300—1310, 264 strani), ki ga je pripravil **Hermann Wiessner**. Izšel je **Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark**, Vierter Band, 1. Lieferung (Wien 1960, 128 strani). Pod vodstvom **Heinricha Appelta** je izdajo pripravil **Gerhard Pfersch**. Vire za **Cirila in Metoda** navajamo v 11., nove zvezke **Gradiva za zgodovino Ljubljane v srednjem veku** pa v odstavku 48.

10. **France Goršič** je napisal razpravi: **O rodbinski zadrugi kot izrazoslovnem problemu** (Zgodovinski časopis 16, 1962, str. 209—211) in **Nekaj pogledov na družbenost starih Slovencev** (Slovenski etnograf 15, 1962, str. 33—54).

11. Vire za **Cirila in Metoda** (**Konstantin i Metodije Solunjani, Izvori — Constantinus et Methodius Thessalonicensis, Fontes**, Zagreb 1960, 276 strani) z obširnimi komentarji in literaturo sta izdala **Fran Grivec** in **Fran Tomšič**. S problemom Cirila in Metoda se ukvarjata članka: **Fran Grivec: Vprašanja o Konstantinu in Metodu** (Slovo 1962, str. 131—147) in **France Perko: Problem Metodove nadškofije** (Nova pot 14, 1962, str. 384—393).

12. Probleme naselitve, ustoličevanja in »slovenske nadvojvodine« na Koroškem zajema razprava **Wilhelm Neumann: Wirklichkeit und Idee des »windischen« Erzherzogtums Kärnten** (Südostdeutsches Archiv 3, 1961, str. 141—168)³. **Bogo Grafenauer** je napisal obširno kritično poročilo **Deset let proučevanja ustoličevanja koroških vojvod, kosezov in države karantanskih Slovencev** (Zgodovinski časopis 16, 1962, str. 176—209).

13. **Adolf Trende** razpravlja o **Geistig-kulturelle Beziehungen zwischen Kärnten und Bayern**. (Carinthia I, 152, 1962, str. 81—97).

14. **Viktor Paschinger: Die historischen Landschaften Kärntens** (Carinthia I, 152, 1962, str. 309—350).

15. **Pavle Blaznik** obravnava: **Enote kmetskih gospodarstev na Slovenskem** (Kronika 9, 1961, str. 129—134), **Walther Fresacher** je napisal razpravo **Zur Frage der Erbhöflichkeit (Leibeigenschaft) in Kärnten** (Carinthia I, 151, 1961, str. 487 do 513) in članek **Die Leibeigenschaft in Kärnten** (Kärntner Landes-Zeitung, 21. dec. 1962).

16. **Vilko Novak** opisuje **Die Stellung des Alpwesens in Slowenien zwischen dem germanischen und romanischen Raume** (Volkskunde im Ostalpenraum, Graz 1961, str. 123—131).

17. **Helmut J. Mezler-Andelberg** obravnava **Jodok-Kapellen in der Steiermark** (Zeitschrift des historischen Vereines für Steiermark 53, 1962, str. 85—92).

18. **Hans Pirchegger** je izdal knjigo **Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gülden, Städte und Märkte** (München 1962, 299 strani) ter razpravo **Der Besitz der Kärntner Klöster und Pfarren in der Steiermark** (Carinthia I, 151, 1961, str. 514—519), **Ivo Pirkovič: K topologiji freisinških posesti na Dolenjskem** (Kronika 9, 1961, str. 174—181) daje nekaj manjših dopolnil in popravkov glede lege nekaterih krajev, omenjenih v Blaznikovi razpravi **Zemljiška gospodstva v območju freisinške dolenjske posesti** (1958) o kateri je napisal tudi oceno (Naši razgledi 10, 1961, str. 282—283).

³ Ocena: **Bogo Grafenauer** (Zgodovinski časopis 15, 1961, str. 219—223).

19. **Ferdinand Tremel** je uredil knjižico **Die Landeshauptleute im Herzogtume Steiermark** (Graz 1962, 67 strani), pri kateri so sodelovali **Heinrich Attems, Karl Eder, Fritz Popelka in Fritz Posch** in ki daje pregled razvoja funkcije deželnega glavarja ter na kratko prikazuje nosilce te funkcije, s seznamom vseh deželnih glavarjev od 1236 do danes, **Heinrich Appelt** obravnava **Die Rechtsstellung der ältesten steirischen Landeshauptleute** (Zeitschrift des historischen Vereines für Steiermark, 53, 1962, str. 15—27).

20. **Wilhelm Neumann** piše **Zur frühen Geschichte der Juden in Kärnten** (Festschrift für Gotbert Moro 1962, str. 92—104), **Karl Dinklage** obravnava **Kärntner Städtegründungen unter Herzog Bernhard** (1202—56) (Mitteilungen des Instituts für österreichischen Geschichtsforschung 69, 1961, str. 85—96), **Jože Curk** piše **O urbanistično-gradbenih zasnovah trgov in mest v Posavinju, Obsočlju in Posavju** (Celjski zbornik 1962, str. 225—254). O prekmurskih trgih in mestih glej v 62. odstavku navedeno Zeljkovo razpravo o Murski Soboti.

21. **Maks Miklavčič** piše **Ob petstoletnici ljubljanske škofije** (Nova pot 14, 1962, str. 321—330), **Jakob Oberstein** objavlja **Eine Gurker Urkunde zum Konzil von Pisa aus dem Jahre 1511. (Ein Beitrag zur Stellung des Gurker Bischofs Matthäus Lang von Wellenburg zum genannten Konzil)**. (Festschrift für Gotbert Moro 1962, str. 105—111).

22. Na reformacijo se nanašajo dela: **Karl Eder: Die erste Kunde vom Auftreten Luthers auf dem Reichstag zu Worms (1521) in Innerösterreich** (Carinthia 151, 1961, str. 687—704); **Pavle Blaznik: Reformacija in protireformacija na tleh loškega gospostva** (Loški razgledi 9, 1962, str. 71—104); **Mirko Rupel: Primož Trubar (Življenje in delo, Ljubljana 1962, 324 strani)**, isti: **Trubar išče novega pridigarja za Ljubljano** (Slavistična revija 13, 1961—62, str. 211—224) isti: **Trubar in Hrvati** (Ob 400-letnici ustanovitve biblijskega zavoda v Urachu) (Slavistična revija 13, 1961—62, str. 49—59).

23. Knjiga **Bogo Grafenauer: Kmečki upori na Slovenskem** (Ljubljana 1962, 484 strani)⁴ zajema kmečke upore od 15. stoletja pa vse do konca fevdalnega obdobja, vključno s kmečkim gibanjem v revolucionarnem letu 1848. Jugoslovansko področje zajema razprava **Bogo Grafenauer: Tipologija kmečkih uporov in ljudskih vstaj pri jugoslovanskih narodih od XV. do konca XVIII. stoletja** (Jugoslovanski istorijski časopis 1962, št. 2, str. 3—22).

24. Posebej gospodarske razmere raziskujejo razprave: **Ferdo Gestrin: Gospodarske osnove razrednih bojev na Slovenskem konec XV. in v XVI. stoletju** (Jugoslovanski istorijski časopis 1962, št. 2, str. 23—47); isti: **Économie et société en Slovénie au XVIe siècle** (Annales 17, 1962, str. 663—690); isti: **Gospodarstvo in družba na Slovenskem v 16. stoletju** (Zgodovinski časopis 16, 1962, str. 5—26); **I. V. Čurkina: Nekotorye čerty ekonomičeskogo razvitiya slovenskih zemelj v XVI v.** (Srednje veka 19, 1961, str. 221—245); ista: **Iz istorii slovenskega goroda konca XV — načala XVII v.** (Učene zapiski Instituta slavjanovedenija 25, 1962, str. 193—233); **Stanislas Hoszowski: L'Europe centrale devant la révolution des prix (XVIe et XVIIe siècles)** (Annales 16, 1961, str. 441—456) in **Revolucija cen w srodkowej Europie w XVI. i XVII. w.** (Kwartalnik historyczny 68, 1961, str. 297—314) — upošteva tudi podatke o cenah v Ljubljani, ki jih je avtorju dal na razpolago **Sergij Vilfan**; **Blaznikova** razprava **O trgovskih zvezah Škofje Loke in Reke** (glej 56. odstavek); **Johann Rainer: Geschichtliche Bemerkungen über den Buchweizen** (Carinthia 151, 1961, str. 705—710); **Sergij Vilfan: K zgodovini kmečkega kupčevanja s soljo** (Kronika 19, 1962, str. 129—144) — sega do 17. stoletja; **Ferdinand Tremel: Kärntner Fuhrleute und Händler in Judenburg (1579)** (Carinthia 151, 1961, str. 726—236); **Hans Leo Mikoletzky: Kärntner Kon-**

⁴ Ocena: Marjan Britovšek (Naši razgledi 12, 1963, 414—415, št. 21).

tributionen (Carinthia 151, 1961, str. 772—789); **Günther Probszt: Hans Widmanns Erbe** (Klagenfurt 1961, 136 strani) — opisuje trgovsko rodbino 16. in 17. stoletja, ki je trgovala tudi v naših krajih, in daje vrsto podatkov za gospodarsko zgodovino; **Fritz Posch: Herrschaftliche Viehhaltung und Milchwirtschaft um 1700** (Zeitschrift des historischen Vereines für Steiermark 53, 1962, str. 145—154); **Josef Grömmel: Die Steinbierherzeugung, ein ausgestorbenes Gewerbe in Kärnten** (Carinthia 152, 1962, str. 272—289); **Ivan Slokar: Ljubljanska suknarna** (Zgodovinski časopis 16, 1962, str. 55—79).

25. Posebej rudarstvo opisujejo članki: **Jože Gašperšič: O tehniki in opreми nekdanjih rudarjev na Jelovici** (Kronika 10, 1962, str. 9—19); isti: **Rudarsko poklicno znamenje »Kladivo in klin«** (Kronika 10, 1962, str. 157—163); isti: **V spomin zadnjim rudarjem na Jelovici** (Loški razgledi 9, 1962, str. 140—148); **Jože Šorn: Vzpon in zaton spodnještajerskega fužinarstva** (Kronika 10, 1962, str. 144—156) — obsega čas do srede 19. stoletja.

26. Zgodovino gozdarstva obravnavata **Anton Šivic** s serijo člankov: **Pomembnejši gozdarski strokovnjaki na Slovenskem v preteklosti** (Gozdarski vestnik 19, 1961, str. 50—52, 185—186, 322; 20, 1962, str. 59—60, 242—244, 301—302), ki je začela izhajati že v prejšnjih letnikih Gozdarskega vestnika (glej našo bibliografijo 1959—60, odstavek 24) in **Franjo Sevnik: Iz zgodovine našega gozdarstva. Gozdar Anton Meliva** (Gozdarski vestnik 19, 1961, str. 320—322).

27. Razvoj železnice opisujejo članki: **Jože Jenko: Med Zidanim mostom in Siskom vozi vlak že 100 let** (Kronika 10, 1962, str. 94—105); isti: **90. letni jubilej gorenjske proge** (Kronika 9, 1961, str. 20—30, 113—119) nadaljevanje članka iz 1960. leta (glej bibliografijo 1959—60, 29. odstavek); isti: **Vrhniška lokalna železnica** (Kronika 10, 1962, str. 35—42); isti: **Vloga mesta Kamnika in okolice v železniškem omrežju** (Kamniški zbornik 8, 1962, str. 121—150).

28. Razvoj prebivalstva proučujejo **Manfred Straka: Studie über die Verwendbarkeit der Häuserzählungen des 15. Jahrhunderts zur Bestimmung der Seehenzahl** (Zeitschrift des historischen Vereines für Steiermark 53, 1962, str. 45—54); isti: **Die Bevölkerungsentwicklung der Steiermark von 1528 bis 1782 auf Grund der Kommunikantenzählungen** (Zeitschrift des historischen Vereines für Steiermark 52, 1961, str. 3—53); isti: **Die Pfarrenzählung des Jahres 1782 in der Steiermark** (Graz 1961, 174 strani) — se omejuje na današnje avstrijsko ozemlje; **Vlado Valenčič: Štetje prebivalstva leta 1754 v predložefinski Ljubljanski škofiji in njegovi rezultati** (Zgodovinski časopis 16, 1962, str. 27—54); **Hans Pirchegger: Der deutsche Bevölkerungsanteil in den untersteirischen Städten Marburg und Pettau im Mittelalter und in der frühen Neuzeit** (Südost-deutsches Archiv 4, 1961); **Živko Šifrer: Izseljevanje s slovenskega ozemlja** (Prikazi in študije 8, 1962, št. 2, str. 1—24); **Vladimir Leban: Uloga sklapanja brakova u depopulaciji višinskih naselja** (Zbornik VI. kongresa geografov FLRJ 1961, Ljubljana 1962, str. 345—351); v 54. odstavku navedeni razpravi o prebivalstvu novomeškega predela ter še nekatere druge obravnave manjših ozemelj ali krajev.

29. Šolstvo obravnavajo razprave in članki: **Branko Reisp: Višje šole na slovenskem ozemlju v XVII. in XVIII. stoletju** (Kronika 10, 1962, str. 163—172); **Vlado Schmidt: Slovenščina v naših osnovnih šolah v prvi polovici XIX. stoletja** (Ljubljana 1962, 132 strani) (izšlo kot Zbornik filozofske fakultete IV/1); **Ivan Simonič: Šolske kronike** (Kronika 10, 1962, str. 47—50); **France Ostanek: »Učiteljski tovariš«** (kratek pregled razvoja od 1861 do 1914) (Sodobna pedagogika 12, 1961, str. 131—142); **Milica Bergant: Pedagoški nazori ter pedagoški vpliv dr. Franja Žgeča** (Sodobna pedagogika 12, 1961, str. 164—175).

30. **Fritz Posch** opisuje **Kärnten zur Zeit Kaiser Josephs II.** (Carinthia 151, 1961, str. 881—895); **Erika Weinzierl-Fischer** prikazuje **Eine Denkschrift Erz-**

herzog **Johanns über Innerösterreich 1807** (Carinthia 152, 1962, str. 13—26); **Herman Braumüller** daje **Ein Blick auf Kärntens gesellschaftliches Leben bis zur Zeit der Gründung der Zeitschrift Carinthia 1811** (Carinthia 152, 1962, str. 3—12); **Eduard Winter** je pod naslovom **Eine grundlegende Urkunde des Austroslavismus** objavil Kopitarjevo pismo Metternichu z dne 7. aprila 1827 z bibliotekarskih poročilom (Zeitschrift für Slawistik 3, 1958, str. 107—124); **Melita Pivec-Stele** prikazuje, kako je opisoval naše kraje **Franz Tschischka** v svojem vodiču: **Vodnik leta 1834 o Sloveniji** (Kronika 9, 1961, str. 187—190).

31. **Jan Šedivý** objavlja po malonedeljski župnijski kroniki: **Prispevek o revolucionarnih dogodkih na vzhodnem Slovenskem leta 1848** (Kronika 9, 1961, str. 190).

32. **Olga Janša** je napisala članek **Agitacija »Novic« za preseljevanje Slovencev v Srbijo v letu 1865 in 1866** (Kronika 10, 1962, str. 185—187).

33. Že v zadnji bibliografiji (1959—60, odstavek 37) navedeni referat na mednarodnem zgodovinskem kongresu v Stockholmu — **Fran Zwitter** (s sodelovanjem **Jaroslava Šidaka** in **Vase Bogdanova**): **Nacionalni problemi v habsburški monarhiji** (Ljubljana 1962, 232 strani) je izšel zdaj tudi v slovenski izdaji, ki je z ozirom na širši krog bralcev po besedilu nekoliko razširjena in v bibliografiji izpopolnjena ter prinaša v dodatku statistični pregled in dve karti.⁵ Diskusija o referatu na kongresu je posneta v publikaciji **XIe Congrès International des Sciences Historiques, Actes du Congrès, 1962, 242—250**.

34. O problemu koroških Slovencev razpravljata **Thomas M. Barker**: **The Slovenes of Carinthia, a National Minority Problem** (New York-Washington, 1960, 302 strani) ter **Pleterski** (glej 40. odstavek).

35. **Giulio Cervani**: **Appunti per una moderna storiografia risorgimentale isontina** (Studi Goriziani 29, 1961, str. 9—25) je delna predelava drugega dela študije **Lineamenti di storiografia risorgimentale nazionale e goriziana**, ki je izšla v zborniku Gorizia nel Risorgimento (str. 7—42)⁶. Publikacija **Giuliani e Dalmati nel Risorgimento** (Trieste 1961, 89 strani) je katalog razstave, ki zajema čas od 1700 do 1945 in v katerem pišejo: **Giovanni Quarantotti o Istri**, **Silvio Rutteri o Trstu** in **Carlo Luigi Bozzi o Gorici**; **Nereo Salvi** je napisal **Razpravo Fonti e documenti per la storia dell' irredentismo giuliano — I processi politici dal 1850 al 1860** (Archeografo Triestino 23, 1960/61, str. 95—166). Nekaj del o italijanskem irredentizmu glej še v naslednjem ter 68. in 69. odstavku.

36. Zbornik **La crisi dell' impero austriaco dopo Villafranca** (Trieste 1961, 367 strani) vsebuje naslednje za našo bibliografijo pomembne razprave: **Roberto Cessi**: **Dopo Villafranca** (str. 7—62), **Ernesto Sestan**: **Le riforme costituzionali austriache del 1860—1861** (str. 63—91), **Cesare Pagnini**: **L'opposizione alle riforme costituzionali del 1860—1861** (govori v glavnem o italijanski opoziciji, str. 93—102), **Maria Cessi Drudi**: **Giudizi di un diplomatico sull' impero austriaco dopo Villafranca** (odlomki iz Hübnerjevega dnevnika, str. 103—123), **Richard Blaas**: **Il Barone Burger, loutenente a Trieste** (str. 137—170), **Giuliano Gaeta**: **Politica giornalistica austriaca e realtà giornalistica a Trieste e in altre province italiane (1859—1860)** (str. 171—177), **Elio Apih**: **Appunti sulle origini del liberalismo triestino** (str. 179—191), **Angelo Tamborra**: **Trieste e i suoi traffici con i porti della penisola dopo l'unità secondo i rapporti dei consoli italiani** (str. 193—200), **Nereo Salvi**: **La crisi di trasformazione dell' emporio di Trieste in porto di transito (1856—1965)** (str. 201—265), **Giovanni Quarantotti**:

⁵ Ocena: Mirjana Gross (Jugoslovenski istorijski časopis 1963, št. 2., str. 114—123).

⁶ Ocena: Ivo Juvančič (Zgodovinski časopis 16, 1962, str. 266—268).

L'Istria per l'unione al Veneto (str. 267—273). Ostale razprave se nanašajo na Reko, Dalmacijo, Benečijo in Ogrsko **Giovanni Quarantotti** je avtor razprave **L'Austria alla ricerca di un sistema dietale per il Litorale** (Atti e memorie della Societa istriana... 9, 1961).

37. Obdobja po dualizmu se dotikajo članki: **Vlado Valenčič: Ljubljanski protinemški odmevi turnarskih dogodkov** (Kronika 10, 1962, str. 117—125); **Kosta Milutinović: Prvi ideolozi federalističke misli kod Južnih Slavena** (Rad 330, 1962, str. 85—195); **Dušan Kermavner: Hegemonistična prekonstrukcija jugoslovenskega kongresa v Ljubljani leta 1870** (Zgodovinski časopis 16, 1962, str. 81—144) ter odgovor **Fran Zwitter: Nekaj problemov okrog jugoslovenskega kongresa v Ljubljani leta 1870** (prav tam str. 145—170).

38. Izdaja obsežnega dela **Ivan Prijatelj: Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848—1895** se je nadaljevala s četrto knjigo (Ljubljana 1961, 675 strani), ki jo je prav tako kot prejšnje uredil Anton Ocvirk, obsežne politično zgodovinske opombe pa ji je napisal Dušan Kermavner. V četrti knjigi sta zajeti poglavji o vlogi akademske mladine v prvem obdobju mladoslovenskega gibanja ter o splošnem razvoju literature in literarne kritike v obdobju mladoslovenskega romantičnega realizma z dodatkom o vzajemniški epizodi. Med Kermavnerjevimi opombami je posebej opozoriti na dva ekskurza: **Slovenski apostol rusofilstva pred stoletjem** (str. 548—561, izšlo prej v Naši sodobnosti 9, 1961, str. 20—30), ki govori o Gregorju Blažu, ter **Prvo ali Tomšičevo obdobje mladoslovenske politike** (str. 561—584). **Franc Koblar** je napisal obsežno monografijo **Simon Gregorčič (njegov čas, življenje in delo)** (Ljubljana 1962, 433 strani). **Avtobiografijo prirodnoslovca Ferda Seidla** (r. 1858) je objavil **Marjan Mušič** (Kronika 9, 1961, str. 36—54).

39. **Vjekoslav Bratulić: O suradnji južnoslavenskih zastupnika carevinskog vijeća (1894—1900) i o problemu nacionalnosti u Austriji** (Anali Jadranskog instituta 3, 1961, str. 5—68) opisuje zlasti aktivnost istrskih poslancev in njihova stališča; poleg tega obširno razpravlja o strukturi dunajskega državnega zbora ter o poslanskih klubih v njem. O zadnjem obdobju pred prvo svetovno vojno govore razprave: **Ju. A. Pisarev: Osvoboditeljnoe dviženie jugoslavjanskih narodov Avstro-Vengrii 1905—1914** (Moskva 1962); isti: **Reakcionnaja rolj katolicizma v osvoboditeljnem dviženii jugoslavjanskih narodov Avstro-Vengrii v 1905—1914 gg** (Voprosy religii i ateizma 7, 1959) in isti: **Nacionaljno-osvoboditeljnoe dviženie jugoslavjanskih narodov Avstro-Vengrii nakanune i v period balkanskih vojn (1909—1913)** (Učenyje zapisi Instituta slavjanovedenija 22, 1961, str. 169—224); **Dragovan Šepić: Politika »Narodnog mira« u Istri 1908—1913** (Anali Jadranskog instituta 3, 1961, str. 69—123).

40. Tudi za zgodovino našega delavskega gibanja je pomembno delo **Herbert Steiner: Bibliographie zur Geschichte der österreichischen Arbeiterbewegung 1867—1918** (Wien 1962), ki daje bibliografijo oziroma izbor iz bibliografije socialističnega tiska, pregled arhivskih fondov, ki dajejo informacije o delavskem gibanju, ter spisek strokovnih združenj (s krščanskimi sindikati vred) do leta 1918. Delavsko gibanje na Slovenskem pred prvo svetovno vojno zajemajo dela: **Jože Munda: Bibliografija delavskega socialističnega tiska na Slovenskem od 1868 do 11. aprila 1920** (Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1962, št. 1, Priloga, 51 strani); **Ivka Križnar: Iz zgodovine slovenskega delavskega gibanja. Delež žena v borbi slovenskega proletariata** (Slovenski izseljenski koledar 1961, str. 192—199); **Dušan Kermavner: Drugi slovenski socialno-demokratski list** (Kronika 10, 1962, str. 80—90) — opisuje »Delavski list« iz leta 1890; **Janko Pleterski: Koroška socialna demokracija in slovensko nacionalno vprašanje na Koroškem do leta 1914** (Zgodovinski časopis 16, 1962, str. 212—218); **Giuseppe Piemontese: Il movimento operaio a Trieste dalle**

origini alla fine della prima guerra mondiale (Udine 1961); Ivan Regent: Pri-pombe h knjigi G. Piemontese »O delavskem gibanju v Trstu do konca prve svetovne vojne« (Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1962, št. 1, str. 259—269); Ivan Regent: Nekaj o socialističnem gibanju na Primorskem in v Istri (str. 7—30); »Ljudski oder« v Trstu — prva slovenska ljudska univerza (str. 97—107); Ivan Cankar v Trstu (str. 62—72) — vse v knjigi Poglavja iz boja za socializem III (Ljubljana 1961, 316 strani); Marko Kurtini: Socijalno-eko-nomsko stanje i pokreti naših pomaraca u XIX st. i početkom XX st. (Pomorski zbornik II, 1962, str. 1645—1674); Dinko Foretić: Generalni štrajk radnika u Trstu u povodu štrajka Lloydovih ložača god. 1902 (Pomorski zbornik II, 1962, str. 1675—1698).

41. O obdobju prve svetovne vojne in nastanku stare Jugoslavije so pisali: Dragovan Šepić: Supiko Diplomata (Rad Frana Supila u emigraciji 1914—1917. godine, Zagreb 1961, 275 strani);⁷ Krizman Bogdan: Povjerljive veze izmedju Jugoslavenskog odbora i domaćih političara za I svjetskog rata (Historijski zbornik 15, 1962, str. 217—229); isti: Austrougarska diplomacija u danima raspadanja dvojne monarhije 1918 god. (Historijski pregled 8, 1962, str. 15—38); Ju. A. Pisarev: Poslednie dni monarhii Gabsburgov i osvoboditel'naja borba jugoslavjanskih narodov. »Narodnoe veće« i ego dejatel'nostj (Učenyje zapiski Instituta slavjanovedenija 24, 1962, str. 197—220); Silvo Kranjec je ponovno objavil Koroščevo predavanje o postanku Jugoslavije (Zgodovinski časopis 16, 1962, str. 218—229) iz leta 1925; Dragoslav Janković je napisal izčrpno razpravo O posleratnim radovima na istoriji stvaranja jugoslovenske države 1918 (Jugoslovenski istorijski časopis 1962, št. 2, str. 68—87); Bogdan Krizman je obravnaval Pitanje međunarodnog priznanja jugoslavenske države 1919. godine (Istorija XX veka 3, 1962, str. 345—386).

42. Posebej o problemu zapadne meje so bila objavljena dela: Milan Marjanović: Londonski ugovor iz godine 1915 (Prilog povijesti borbe za Jadran, 1914—1917, Zagreb 1960, 469 strani)⁸; Bogdan Krizman: Jadransko pitanje pred »Vijećem četvorice« Pariske mirovne konference (Anali Jadranskog instituta 3, 1961, str. 419—467); Paolo Alatri: Nitti, D'Annunzio e la questione adriatica (Milano 1959)⁹; Bogdan Krizman obravnava Rapalski ugovor 12. novembra 1920 (Historijski pregled 7, 1961, str. 231—239) v obliki ocene zbirke dokumentov, ki jo je pod tem naslovom izdal leta 1950 Vojislav Jovanović.

43. Problem severne meje obravnavajo Lojze Ude: Boj za Maribor in štajersko Podravje leta 1918/19 (Zgodovinski časopis 15, 1961, str. 65—156); Bogdan Krizman: Promemoriја A. Trumbića o Mariboru i Radgoni na Pariškoj mirovnoj konferenciji 1919. god. (Historijski pregled 8, 1962, str. 70—78); Stanko Škerlj: Koroški plebiscit. Spomini in razmišljanja (Naši razgledi 10, 1961, str. 210—211, 235, 259); knjižica Dass Kärnten eins und frei bleibe, ki jo je napisal Hans Steinacher pod psevdonomom P. X. Holder (Klagenfurt 1961), članek Walter Fresacher: Bauernehrung (Kärntens Festjahr 1960, str. 26) ter še drugi (glej Tone Zorn v Zgodovinskem časopisu 16, 1962, str. 232).

44. O zgodovini stare Jugoslavije je napisal obsežno delo Ferdo Čulinović: Jugoslavija izmedju dva rata (Zagreb 1961, I, 550 strani, II, 340 strani)¹⁰. Na

⁷ Ocena: Ivan Jelić (Istoriski pregled 8, 1962, str. 128—132).

⁸ Ocena: Dragovan Šepić (Istoriski pregled 7, 1961, str. 138—140).

⁹ Poročilo Dragovana Šepića (v Jugoslovenskom istorijskom časopisu 963, št. 1, str. 131—136).

¹⁰ Ocena: Hodimir Sirotković (Historijski pregled 7, 1961, str. 227—231), Miroslav Stiplovšek (Zgodovinski časopis 16, 1962, str. 269—275).

koncu obravnava tudi neosvobojene jugoslovanske pokrajine Primorsko in Koroško ter daje pregled vlad stare Jugoslavije z imeni vseh ministrov in njihovo strankarsko pripadnostjo. Splošni pregled jugoslovanske zgodovine daje oddelek **Historija gesla Jugoslavija v Enciklopediji Jugoslavije** (5, 1962, str. 106—154). Obdobje pred letom 1918 ter dobo stare Jugoslavije je opisal **Vaso Bogdanov**, [aprilsko vojno 1941 **Mesud Hotić**, narodnoosvobodilno vojno in socialistično revolucijo **Petar Morača**, zunanjepolitične odnose v letih 1945—1961 **Aleš Bebler**. **Hrvoje Matković** objavlja v članku **Iz političke korespondencije 1919/20 godine** (Istorijski pregled 8, 1962, str. 133—144) pisma iz Trumbičeve zapuščine, ki so jih drugi pisali Trumbiću in govorijo o političnih prilikah v tedanji Jugoslaviji; **Vasilij Melik** je napisal razpravo **Izidi volitev v konstituanto leta 1920** (Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1962, št. 1, str. 3—61); **N. S. Jovanović (Bogdanovskaja)** obravnava **Dviženje narodnih mass Jugoslavii protiv nastupljenja reakcii i monarhofašistskoj diktature (1928—1929)** (Učenyje zapiski Instituta slavjanovedenija 25, 1962, str. 135—170). Delo **Ivan Kreft: Progresivna preusmeritev ljudskega gibanja v Sloveniji med vojnama**, ki je glavni sestavni del (str. 45—231) knjige **Ivan Regent-Ivan Kreft: Progresivna preusmeritev političnega življenja med vojnama v Sloveniji in Trstu** (Murska Sobota 1962, 235 strani), daje pregled slovenske zgodovine in zlasti naprednega gibanja v času stare Jugoslavije. Na zaključku je dan pregled partijskih, sindikalnih in splošno progresivnih listov v Sloveniji v tem času ter seznam knjig in brošur v slovenščini, ki so služile partiji pri izobraževanju kadrov in za propagando.

45. O delavskem gibanju v stari Jugoslaviji pišejo: **Metod Mikuz: Osnovni problemi v razvoju KPJ** (referat na zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Murski Soboti 1959, objavljen v zborniku **Prekmurski Slovenci v zgodovini** str. 9—29, z diskusijo **Franceta Klopčiča** str. 31—34); **Ivan Kreft: Mesto Partije v slovenskem političnem življenju v letih pred drugo svetovno vojno** (zbornik **Prekmurski Slovenci v zgodovini**, str. 35—57); **France Klopčič: O mestu komunistične partije v slovenskem političnem življenju med obema vojnama** (Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1962, št. 1, str. 271—276); isti: **O nacionalni politiki KP Jugoslavije** (Naši razgledi 11, 1962, str. 26); **Rudolf Golouh: K zatonu socialnodemokratske stranke 1919—1920** (Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1962, št. 1, str. 197—199); Zgodovino Skoja (1919—1948) podaja **Živomir Stanković: Borbena pot SKOJ** (Ljubljana 1961, 303 strani).

46. **Ivan Regent: O socialističnem in komunističnem gibanju v Julijski krajini in Istri** (v knjigi **Regent — I. Kreft: Progresivna preusmeritev političnega življenja med vojnama v Sloveniji in Trstu**, Murska Sobota 1962, str. 9—44) govori o obdobju med prvo in po prvi svetovni vojni, prav tako članki **O ustanovitvi Komunistične partije v Julijski krajini in Istri** (str. 39—61)¹¹ ter **Politične, gospodarske in narodnostne razmere v Julijski krajini** (str. 31—38) v knjigi **Poglavja iz boja za socializem III** istega pisca (glej 40. odstavek).

47. V redakciji **Bogdana Krizmana** so bili objavljeni **Zapisnici jugoslavenske emigrantske vlade 1941—1945**, I (od 17. IV. do 12. V. 1941) (Historijski pregled 6, 1960, str. 269—289), II (od 16. V. do 4. VI. 1941 i od 27. VII. 1944 do 8. II. 1945). (Historijski pregled 7, 1961, str. 56—76), III (od 9.—11. VI. 1943) (Historijski pregled 7, 1961, str. 143—159), IV (od 12. VI. do 9. VII. 1943) (Historijski pregled 7, 1961, str. 248—265).

¹¹ Izšlo tudi pod naslovom: Odlomki iz spominov o ustanovitvi Komunistične partije v Julijski krajini in Istri (Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1962, št. 1, str. 201—214).

48. V publikaciji **Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku** sta izšla VI. zvezek (Ljubljana 1961) z listinami 1444—1499 iz raznih arhivov ter VII. zvezek (Ljubljana 1962) z listinami 1243—1498, prav tako iz raznih arhivov. Način izdajanja smo opisali v 106. odstavku bibliografije 1951—1958. Kratko zgodovino Ljubljane podaja knjižica **Ljubljana. Podobe iz njene zgodovine** (Ljubljana 1962, 120 strani), pri njenem sestavljanju so sodelovali: **Božo Otorepec, Vlado Valenčič, Juša Vavken, Sergij Vilfan, Bogo Grafenauer, Ferdo Gestrin, Nace Šumi, France Klopčič, Franček Saje, Marica Čepe in Jože Šorn**. Deloma v antiko, deloma v srednji vek sega razprava **Peter Petru: Zametki ljubljanskega gradu** (Kronika 9, 1961, str. 182—187); **Nace Šumi** je izdal knjigo: **Ljubljanska baročna arhitektura** (Ljubljana 1961, 220 strani). Ljubljano obravnavajo še naslednja dela: **Ivan Slokar: Zgodovina solitrarn in smodnišnic v Ljubljani in njeni okolici** (Kronika 9, 1961, str. 110—113)¹²; isti: **Ljubljanska suknarna** (glej 24. odstavek); isti: **Zgodovina ljubljanskih opekarn od XVI. stoletja do leta 1731** (Kronika 9, 1961, str. 157—160); isti: **Začetki tobačne industrije v Ljubljani** (Kronika 9, 1961, str. 6—19); isti: **Začetki kemične industrije v Ljubljani in njeni okolici** (Kronika 10, 1962, str. 30—35)¹³; **Vlado Valenčič: Gradbeni razvoj Ljubljane od dograditve južne železnice do potresa 1. 1895** (Kronika 9, 1961, str. 135—144); **Pol stoletja gradbenega šolstva 1912—1962. Jubilejna izdaja gradbene tehnične šole v Ljubljani** (Ljubljana 1962, 57 strani); **Jubilejni zbornik Šentjakobskega gledališča 1920—1961**. Uredil Miran Petrovčič (Ljubljana 1961, 74 strani).

49. Bistro opisujeta članka: **Silvo Kranjec: Bistra nekdanj in sedaj** (Ob 700-letnici ustanovitve kartuzije) (Koledar Mohorjeve družbe 1961, str. 114—123); **Katica Kobe: Iz zgodovine Bistre** (Kronika 9, 1961, str. 165—173).

50. O Vrhniki so pisali: **Peter Habič: Vrhnika** (geografska monografija manjšega mesta) (Geografski zbornik 7, 1962, str. 5—68); **Rafael Ogrin: Iz vrhniške preteklosti** (Kronika 9, 1961, str. 1—4); isti: **Vrhniki mitničarji** (Kronika 10, 1962, str. 50—54).

51. Izšla je knjižica **Pavel Kunaver: Cerkniško jezero** (Ljubljana 1961, 164 strani).

52. **France Kresal** je napisal monografijo **Razvoj Predilnice Litija ob 75-letnici** (Litija 1961, 132 strani).

53. Razne podatke o Stični, Muljavi, Krki itd. daje **Jože Gregorič: Moje krške poti** (Koledar Mohorjeve družbe 1962, str. 141—151).

54. Zbornik **Dolenjska zemlja in ljudje** (Novo mesto 1962, 224 strani) obravnava Dolenjsko, zlasti novomeško pokrajino z geografskih vidikov; za našo bibliografijo pa je omeniti dve razpravi: **M. Dobovšek, V. Klemenčič, M. Likar, J. Vrhovec, B. Vrstovšek: Rast prebivalstva novomeške pokrajine po letu 1869** (str. 162—174) in **Marjan Dobovšek: Gibanje prebivalstva na ozemlju novomeškega okraja v letih 1869—1961** (str. 175—199) z podrobnimi podatki po katastrskih občinah; **Dolenjski zbornik (Ob 20-letnici ljudske revolucije)** (Novo mesto 1961, 304 strani) vsebuje članke, ki obravnavajo obdobja od antike do NOB. Posebej naj navedemo članek: **Marko Ivanetič: Razvoj gospodarstva na Dolenjskem**, (str. 239—264); **Marijan Mušič** je obravnaval **Grad Otočec. Problemi njegove stavbne zgodovine in obnove** (Varstvo spomenikov 8, 1962, str.

¹² Ocena in dopolnila: Jože Šorn (Zgodovinski časopis 16, 1962, str. 261—262).

¹³ Oceno in dopolnila daje Jože Šorn (Zgodovinski časopis 16, 1962, str. 262—264).

12—36), **Ivan Brlić** je napisal knjigo **Mokrice** (Dvorac perevoj, Mokrice 1961, 87 strani).

55. Belo Krajino opisujeta deli **Janez Vitkovič: Bela Krajina skozi viharje k svobodi** (Ljubljana 1961, 181 strani); **Jože Dular: Metlika skozi stoletja** (Metlika 1961, 131 strani).

56. V seriji poljudnoznanstvenih opisov slovenskih pokrajin, ki jo je začela izdajati Mladinska knjiga v Ljubljani, sta kot prva dva zvezka izšle knjižici: **France Planina: Škofja Loka z bližnjo okolico** (Ljubljana 1962, 136 strani) in isti: **Poljanska in Selška dolina** (Ljubljana 1962, 148 strani). Muzejsko društvo v Škofji Loki je izdalo nadaljnja dva letnika zbornika **Loški razgledi** (8, 1961, 238 strani; 9, 1962, 260 strani). Glavni za zgodovino pomembni članki v obeh letnikih so: **Pavle Blaznik: Trgovske zveze Škofje Loke z Reko v luči notarske knjige Antona de Reune de Mutina (1436—1461)** (1961, str. 75—82), razprava istega avtorja o reformaciji in protireformaciji (glej 22. odstavek); **Gašperšičev članek o zadnjih rudarjih na Jelovici** (glej 25. odstavek); **Doroteja Gorišek: Usnjarska obrt v Škofji Loki** (1961, str. 165—171); ista: **Ureditev zgodovinske zbirke** (1961, str. 219—222), ki daje pregledno sliko razvoja kolonizacije in kajzarstva na škofjeloškem področju; **Primož Simonič: Kmetijstvo v loškem okolišju nekdaj in danes** (1962, str. 149—170); **France Planina: Kmetije pod Pasjo ravniho** (1962, str. 181) ter več člankov o NOB na škofjeloškem področju. **Ferdo Gestrin** je napisal **Prispevek k razlagi imena Tavčar** (Jezik in slovstvo 5, 1961/62, str. 58—59).

57. **Tehniška tekstilna šola v Kranju** je izdala **Jubilejni zbornik** (Kranj 1961).

58. Izšla sta **Kamniški zbornik** 7, 1961, 387 strani in 8, 1962, 170 strani. Članki se nanašajo večinoma na NOB; **Jenkov** prispevek o kamniški železnici smo omenili v 27. odstavku; posebej spada v okvir naše bibliografije še članek **Srečko Zabrič: Delavsko gibanje med obema vojnama na Kamniškem**¹⁴ (Kamniški zbornik 8, 1962, str. 5—56); **Božo Otorepec** je napisal članek: **Iz zgodovine gradu Dragomelj** (Kronika 10, 1962, str. 1—8).

59. Izšla sta **Celjski zbornik** 1961 (543 strani) in 1962 (296 strani) z mnogimi članki, ki obravnavajo zgodovinsko problematiko obsežnega celjskega področja, od arheologije do NOB. Nekaj smo jih omenili že v prvem delu bibliografije, tako **Curkovo** razpravo O trgih in mestih v Posavinju, Obsohlju in Posavju (glej 20. odstavek), **Orožnovo** O celjskem arhivu (glej 8. odstavek). Obsežnega celjskega področja se dotikajo še naslednji članki iz obeh zbornikov in od drugod: **Jože Curk: Umetnostni profil šmarsko-rogaško-kozjanskega skozi stoletja** (1961, str. 487—501); **Janko Orožen: Štiri skice iz zgodovine Rogaške Slatine** (1961, str. 290—314); **Ivan Goršič: Zdravilišče Rogaška Slatina v besedi in sliki** (Rogaška Slatina 1962, 104 strani); **Adolf Režek: Rogaška Slatina in Zrinjski** (Kronika 10, 1962, str. 172—184); **Jože Curk: Konservatorska problematika Posavinja** (Celjski zbornik 1961, str. 457—469); **Jaka Slokan: Prostovoljno gasilsko društvo Žalec 1881—1961** (Žalec 1961, 34 strani); **Milan Natek: Zemlja in človek po Dobrovljah** (Celjski zbornik 1962, str. 36—82); isti: **Gomilsko** (Geografski zbornik 7, 1962, str. 69—142); **Logarska dolina in Gornja Savinjska dolina v luči turistične problematike** (Celjski zbornik 1961, str. 256—286); **Drago Meze: Še nekaj geografskih drobcev iz Gornje Savinjske doline** (Celjski zbornik 1962, str. 5—35); **Zlata Zupančič: Velenjsko industrijsko žarišče in njegov razmah** (Celjski zbornik 1961, str. 315—350); **Jakob Medved: Problematika gorskih kmetij ob primeru Tople** (Geografski vestnik 33, 1961, str. 137—152).

¹⁴ Ocena Miroslav Stiplovšek (Občinski poročevalec, Domžale, št. 6, 25. 6. 1963; št. 8. 25. 9. 1963).

60. **Jože Curk** prikazuje **Razvoj mariborske mestne vedute** (Kronika 9, 1961, str. 145—156); **Marica Špendal** je opisala **Slovensko glasbeno življenje v dobi čitalnice** (Ob njeni stoletnici) (Nova obzorja 15, 1962, str. 246—256).

61. **Lojze Štefanec** piše **Ob 80. obletnici obstoja zdravilišča v Radencih** (Zadružni koledar Pomurja 1962, str. 179—186).

62. Zbornik **Prekmurski Slovenci v zgodovini** (Murska Sobota 1961, 129 strani), čigar osnovo predstavljajo referati in diskusija na zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Murski Soboti septembra 1959, je prinesel že v 45. odstavku navedene razprave iz zgodovine KPJ med obema vojnama ter naslednje obravnave vprašanj iz zgodovine Prekmurja: **Franjo Baš: Posebne poteze prekmurske zgodovine v ogrski dobi** (str. 61—77), **Bogo Grafenauer: O turški oblasti in o nastanku drobne zemljiške posesti v Prekmurju** (str. 79—90), **Fran Zwittner: K vprašanju razvoja Slovencev v Prekmurju med 1860 in 1918** (str. 109—113), **Rudi Kyovsky: Revolucionarno obdobje v Slovenski Krajini (Prekmurju po prvi svetovni vojni)** (str. 103—108) z diskusijo **Franceta Klopčiča** (str. 115—116), **Rudi Čačinovič: Politični in socialni razvoj Prekmurja med obema vojnama** (str. 117—129), **Vladimir Murko: O neznanih in pozabljenih Slovencih na Madžarskem** (str. 91—102). Zbornik ob naprednem tisku... ki ga je uredil **Vanek Šiftar** (Murska Sobota 1962, 121 strani) govori o predvojnem naprednem tisku v Prekmurju. Posebej moramo omeniti pregledni članek **Miška Kranjca** (str. 7—19), članek Franca Zdravca Prekmurski napredni tisk do leta 1941 (str. 31—47), bibliografski Pregled naprednih tiskov (avtor **Niki Brumen**, str. 101—121), članek Rudija Čačinoviča o Novem času (str. 49—54) ter članke **Edvarda Kardelja, Ivana Krefta in Miška Kranjca o Ljudski pravici** (str. 55—72). Objavljen je tudi ponatis tedaj zaplenjene 17. številke Ljudske pravice z dne 31. avgusta 1935. Pregled tiskarn, ki so delale v Murski Soboti, Lendavi, Gornji Radgoni in Ljutomeru in njihovih glavnih tiskov daje **Nikica Brumen: Tiskarne v Pomurju** (Kronika 9, 1961, str. 82—92); **Ivan Zelko: Murska Sobota** (Kronika 10, 1962, str. 20—30) razpravlja o imenu kraja, njegovem izvoru ter trško-mestni funkciji; na koncu navaja tudi druge v teku časa omenjene trge v Prekmurju. **Ivan Zelko** je napisal tudi članek: **Soboški jobagioni** (Kronika 9, 1961, str. 160—164); **Bela Sever** je podal **Razvoj prekmurskega vinogradništva** (Geografski vestnik 33, 1961, str. 61—93).

63. **Friedrich Zopp: Kärntner Bibliographie** (Klagenfurt 1961, 288 strani)¹⁵ zajema publikacije in članke o Koroški, ki so izšli v letih 1945 do 1959. Kratek zgodovinski pregled Koroške in Koroških Slovencev je napisal **Bogo Grafenauer** v **Enciklopediji Jugoslavije** (Koruška, 5, str. 321, **Koruški Slovenci** str. 324—327); prav tam je dan tudi pregled bojev za Koroško v letih 1918—19 (**Slobodan Stambolić**) ter pregled Koroške v narodnoosvobodilni vojni (**Miroslav Štepančič**); **Karl Kafka** nadaljuje z objavljanjem **Kärntner Wehrkirchen** (Carinthia 151, 1961, str. 616—624). Posamezne predele in kraje Koroške obravnavajo članki **Alois Kieslinger: Henriettental, eine vergessene Kärntner Glashütte** (Carinthia 152, 1962, str. 265—271); **Walther Fresacher: Geschichte des Marktes St. Paul im Lavanttal** (Klagenfurt 1961, 160 strani); **Heinrich Appelt: Das Diplom Friedrich Barbarossas für St. Paul im Lavanttal** (Carinthia 151, 1961, str. 479—485); **Otto Lamprecht: Der Besitz des Stiftes St. Paul i. L. in der Mark hinter dem Drauwalde** (Carinthia 151, 1961, str. 520—533); isti: **Gemeinschaften auf dem mittelalterlichen Besitz des Stiftes St. Paul i. L.** (Zeitschrift des historischen Vereines für Steiermark 53, 1962, str. 29—35); **Walther Fresacher: Die Herrschaft Hollenburg** (Festschrift für Gotbert Moro 1962, str. 65—78); **Anton Feinig: Hišna imena v okolišu nekdanje humperške graščine na**

¹⁵ Prim. poročilo T. Zorna v Zgodovinskem časopisu 16, 1962, str. 231.

Koroškem (Vera in dom, 13, 1961, št. 1—9/10): **Josip Šašel: Iмена Singerberg in Saualpe izhajajo iz slovenščine** (Koledar Slovenske Koroške za leto 1962); **Gotbert Moro: 150 Jahre Carinthia** (Carinthia 151, 1961, str. 277—278, 901—913 s seznamom urednikov in sodelavcev); **Herfried Berger: Geographische Grundlagen der historischen Entwicklung von Hermagor. Zur dreissigjährigen Wiederkehr der Stadterhebung** (Carinthia 152, 1962, str. 446—462).

64. **Theodor Veiter** opisuje **Die Lage im Kanaltal-Rechtsprobleme der Kanaltaler** (Ostdeutsche Wissenschaft 8, 1961, str. 437—468)¹⁶.

65. **Anton Melik** je objavil študijo **Bovec in Bovško** (Geografski zbornik 7, 1962, str. 307—388); **Marušič Branko** je napisal članek z naslovom **Stoletnica tolminske čitalnice »1862—1962«**. (**Bivanje dr. Karla Lavriča v Tolminu**) (Jadranski koledar 1962, str. 178—181).

66. Beneško Slovenijo opisujeta **Rihard Orel: Rezijanska dežela (Narodopisni in jezikovni oris)** (Jadranski koledar 1961, str. 149—154) in **Joško Kragelj: Beneška Slovenija** (Predavanje na tečaju CMD, 1960) (Nova pot 13, 1961, str. 151—160).

67. **Giovanni Battista Pellegrini: Panorama di storia linguistica giuliano-carnica** (Studi Goriziani 29, 1961, str. 73—97).

68. Zbornik **Gorizia nel Risorgimento** (Gorizia 1961, vsebuje poleg Cervanijeve študije o zgodovinskem risorgimentu omenjena v 35. odstavku, še članke **Giuseppe Stefani Figure dell'antirisorgimento** (str. 43—86), ki opisuje Carla Cattinellija, **Mario Corsini: Figure del Risorgimento — Prospero Antonini** (str. 89—120), **Emilio Mulitsch: I Prodromi dell'irredentismo isontino** (str. 121—159) piše o radikalnih okrog lista Il Goriziano v sedemdesetih letih (Glej oceno Ivo Juvančič, Zgodovinski časopis 16, 1962, str. 265—269). Omenimo naj še dela: **Guido Manzini: Appunti per la storia della cultura goriziana dell'800 e del'900** (Studi Goriziani 31, 1962, str. 127—134); **Albert Rejec: Prvi slovenski goriški list** (Jadranski koledar 1961, str. 174—177); isti: Leti 1914 in 1915 na Goriškem. (Na prelomu iz mirnega v nemirno obdobje) (Jadranski koledar 1962, str. 127—133). Nekaj del o Gorici glej še v 35. odstavku.

69. **Sauro Pesante** objavlja **Bolletino bibliografico regionale per gli anni 1957 e 1958** (Archeografo Triestino 23, 1960, str. 178—230), **Bollettino bibliografico regionale per l'anno 1959** (prav tam 24, 1962, str. 157—197) z abecednim predmetnim kazalom za leta 1951—1959 ter tekočo **Bibliografia Triestina v Rivista mensile della città di Trieste** 1962. Mi naj tu za Trst navedemo naslednja dela: **Dante Cannarella: Sulle origini di Trieste** (La Porta Orientale 31, 1961, str. 294—307); **Samo Pahor: Nastanek srednjeveškega Trsta** (Jadranski koledar 1961, str. 170—173); **Giovanni de Vergottini: Vescovo e comune** (Atti e memorie della Società istriana 9, 1961); **Marino Szombathely: Aspetti della vita di Trieste nei secoli XV e XVI** (nadaljevanje, Archeografo Triestino 23, 1960/61, str. 167—177); **Oscar de Incontrera: Vita triestina nel settecento** (nadaljevanje, obsega leto 1791 (La Porta Orientale 31, 1961, str. 142—148, 223—231, 376—395; 32, 1962, str. 155—163, 236—242, 462—475); isti: **Giuseppe Labrosse e gli emigrati francesi a Trieste** (nadaljevanje, Archeografo Triestino 23, 1960, str. 23—84; 24, 1962, str. 83—156); **Vladimir Murko: Josip Ressel in Trst** (Slovenski pomorski zbornik 1962, str. 63—91); **René Dollot: Trieste et la France** (Paris 1961); **Bruno Cocceani: Riccardo Zampieri, Mezzo secolo di lotte a Trieste per l'unità italiana** (Milano 1961, 300 strani); **Guido Manzini bibliografija italijanskih del iz let 1909 do 1961 o Scipiu Slataperju** (Studi Goriziani 30, 1961, str. 125—156); **Janko Jeri: Tržaško vprašanje po drugi svetovni vojni. Tri faze diplomatskega boja.**

¹⁶ Prim. oceno T. Zorna v Zgodovinskem časopisu 16, 1962, str. 275—277.

(Ljubljana 1961, 379 strani)¹⁷; **Riko Pertot: Barkovljansko gospodarstvo okrog leta 1900** (Jadranski koledar 1962, str. 98—101); **Samo Pahor: Iz zgodovine Kontovela** (Jadranski koledar 1962, str. 102—104). Več del, ki obravnavajo Trst, smo našli tudi zgoraj v odst. 6, 8, 35, 36, 40, 44, 46.

70. **Slovenski pomorski zbornik** (Koper 1962, 188 strani) prinaša poleg geografskih in gospodarskih člankov, člankov o pomorskem šolstvu v Piranu in opisa pomorskega oddelka v piranskem mestnem muzeju naslednje zgodovinske prispevke: **Ferdo Gestrin: Pomorstvo v Piranu v letih 1325—1355** (str. 31—41), **Medveščkov in Vilharjev** članek, ki smo ju navedli v 6. odstavku, **Murkov** članek o Ressleru (glej 69. odstavek); **Radivoj Rehar: Nastanek in razvoj turizma ob slovenski obali** (str. 171—178). **Srečko Vilhar** je napisal **Prerez zgodovine slovenskih knjižnic in knjižničarstva na Primorskem**, s prispevkom **Miša Salamuna: Slovensko primorsko časopisje. Zgodovinski pregled in bibliografski opis** (Koper 1961, 112 strani). Nekaj del o Istri smo navedli v 39. odstavku. Še posebej naj opozorimo na kritičen prikaz najnovejše literature v članku **Dragovan Šepić: Hrvatski narodni preporod u Istri u našoj novijoj historiografiji** (Historijski zbornik 15, 1962, str. 289—295).

KRATKA BIBLIOGRAFIJA O NOB SLOVENCEV V LETIH 1961 IN 1962

Bibliografija o narodnoosvobodilnem boju Slovencev za leti 1961 in 1962 je sestavljena, kolikor je na tem mestu vključena v splošno bibliografijo slovenske zgodovine, v glavnem po istih kriterijih kakor »Bibliografija slovenske zgodovine« iz let 1959—1960. Vendar je bibliografija o narodnoosvobodilnem boju še mnogo bolj nepopolna kakor navedena splošna bibliografija slovenske zgodovine. Pravzaprav je samo zelo kratek izvleček iz del, ki so bila o NOB stvarno napisana. Izvleček se nanaša predvsem na dela, ki so bila napisana v slovenskem jeziku. V tujih jezikih pa slovenski problemi kot samostojne enote v splošnem itak niso bili obdelani. V tujih jezikih napisana dela se dogajanja na slovenski zemlji le dotikajo, ker ga pretežno le vključujejo v splošna dela ali pregled, ki se nanašajo na celotno ozemlje SFRJ. Obširneje posegajo na slovensko ozemlje le dela nekaterih italijanskih avtorjev, kar je v zvezi z nedavno preteklostjo zapadnega dela slovenske zemlje in današnjim političnim stanjem tega zapadnega obrobja. Delno podoben značaj kažejo tudi nekatera dela, ki so napisana v nemškem jeziku. Posebnost pričujoče bibliografije o narodnoosvobodilnem boju na slovenski zemlji je predvsem v tem, da zajema tudi dela, ki niso napisana v slovenskem jeziku. V bibliografiji zajemajo skoraj polovico bibliografskih enot. S tem pa ni rečeno, da je obdelovanje slovenskih problemov izven Slovencev široko in obsežno, temveč samo to, da je število enot v slovenskem jeziku v primeri s kvantomom, ki je dejansko nastal, resnično skromno in more človeku, ki bi se zanimal za obdelavo problemov NOB, služiti le kot izhodišče za primerjavo del, ki nastajajo pri nas, z deli, ki izven nas govorijo o nas.

Pričujoča bibliografija o NOB na Slovenskem je glede slovenskih del sestavljena z velikimi omejitvami. V celoti je izpuščena memoarska literatura (z izjemo seveda one v srbohrvatskem jeziku!), čeprav še vedno ustvarja dragocene prispevke k poznavanju našega narodnoosvobodilnega boja. Prav tako so izpuščeni članki v tistih periodičnih glasilih, ki imajo časniški ali časopisniški značaj. Upoštevani so le sestavki, ki imajo značaj objavljajanja gradiva ali so

¹⁷ Ocena: Dragovan Šepić (Historijski zbornik 14, 1961, str. 269—272).

samosvojne obdelave problemov NOB na temelju objavljenega ali neobjavljenega gradiva ne glede na to, ali so pisani po znanstveni metodi, ali pa so večje ali manjše komplikacije. Upoštevane so tudi večje kritike in polemike o objavljenih delih. Časovno zajema bibliografija leti 1961 in 1962, toda pri delih v tujih jezikih upošteva tudi starejše letnice. Pri podrobnejšem grupiranju enot je odločala vsebina obdelanih problemov.

I.

Izdajanje gradiva je bilo v letih 1961 in 1962 obsežno. Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani je delno s sodelovanjem z Vojnoistorijskim inštitutom jugoslovanske ljudske armade v Beogradu, delno pa sam pripravil nadaljnje zvezke dokumentov, ki izhajajo pod naslovom **Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov**. Dokumenti, ki obravnavajo razvoj NOB v Sloveniji, obsegajo v sklopu celotne jugoslovanske izdaje dokumentov v redakciji Vojnoistorijskega inštituta v Beogradu VI. del. V letu 1961 sta v slovenskem jeziku izšli 6. in 7. knjiga zbornikov, v letu 1962 pa 8. in 9. knjiga. V 4 knjigah so objavljeni dokumenti, ki zajemajo čas od maja do decembra 1943. V Beogradu je v redakciji Vojnoistorijskega inštituta v letu 1962 izšla že tudi 10. knjiga, ki obsega dokumente iz začetka 1944. leta: **(Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovanskih naroda**. Tom. VI. knjiga 10. Borbe u Sloveniji 1944. god., Beograd 1962. Strani 600.) V beograjski redakciji zbornikov sta 1962 izšli 1. in 2. knjiga IX. dela s podnaslovom Partijsko-politička dokumenta 1941—1942. V 1. knjigi sta iz Slovenije ponatisnjena samo 2 dokumenta, v 2., ki se omejuje na leto 1942, pa 12.

Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani je v svojem glasilu **Prispevki za zgodovino delavskega gibanja**, ki so začeli izhajati v letu 1961, začel objavljati gradivo, ki dotlej ni bilo znano, ali pa ne dovolj obdelano. Pod naslovom **Dokumenti ljudske vstaje v Sloveniji leta 1941** (Prispevki 1961, št. 1—2, str. 3—51) je bilo objavljenih nekaj letakov, poročil CK KPS, CK KPJ in SKOJ. V isti številki Prispevkov, str. 239—369 je Tone Ferenc pod naslovom **Okupatorjevi dokumenti o diverzantskih akcijah in partizanskih bojih na Štajerskem leta 1941** pripravil 78 dokumentov nemškega okupatorja, ki osvetljujejo razvoj narodnoosvobodilnega gibanja na Štajerskem v letu 1941.

V letu 1962 z letnico 1961 sta Inštitut za zgodovino delavskega gibanja in Muzej narodne osvoboditve LRS izdala zbirko fotografskih dokumentov o boju Komunistične partije Slovenije v času od novembra 1942 do septembra 1943, to je **Zbornik fotografij iz narodnoosvobodilnega boja slovenskega naroda 1941 do 1945**, 2 knjiga, november 1942 — september 1943, Ljubljana 1961, 414 (+ II) s slikami.

Na prav poseben način se je lotila gradiva, ki je trenutno v arhivskem oddelku Mestnega muzeja v Ptuj, Vida Rojic pod naslovom **Dokumenti o ljudski nacionalni in socialni revoluciji ptujskega okoliša v Mestnem muzeju v Ptuj** (Ptujski zbornik II/1962, str. 27—76.) Avtorica navaja gradivo delno v celoti, delno pa v izvlečkih.

Značaj objavljenega gradiva imata dva prispevka v Vojnoistorijskem glasniku: **Proglas CK KPS povodom napada fašističke Nemačke na Sovjetski savez** (Vojnoistorijski glasnik 1961, št. 4, str. 22—26) in **Proglas CK KPJ narodima Jugoslavije od 12. jula 1941. godine** (Vojnoistorijski glasnik 1961, št. 4, str. 29—43).

Založba Vojno delo je za dvajsetletnico vstaje jugoslovanskih narodov pripravila izbor Titovih govorov, vojaških ukazov in odredb ter jih izdala v treh

knjigah z naslovom *Vojna djela*. Na vojno dobo se nanaša samo prva knjiga **Josip Broz-Tito: Vojna djela I, 1941—1945**. (Beograd 1961, izd. Vojno delo, str. 322). Druga in tretja knjiga se nanašata na povojni čas.

V okviru proslav ob 40-letnici Komunistične partije Jugoslavije je izšla zbirka spominov **Četrdeset godina, zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta** (Beograd 1961, izd. Kultura). Na dobo NOB se nanašajo 5, 6. in 7. knjiga, ki so takoj nato po prvi izdaji izšle v ponatisu s samostojnim naslovom **Ratna sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta**. V njih je svoje spomine na dobo NOB objavilo 19 Slovencev: Ivan Kreft, Aleš Bebler, Jaka Avšič, Stanko Semič-Daki, Cveto Novak, Lidija Šentjunc, dr. Marjan Breclj, Jože Borštnar, Stane Kavčič, Branka Jurca, Jože Šiška-Luka, Milan Škerlavaj-Petrač, France Kimovec, Dušan Bravničar-Veljko, Ančka Vovk-Sitar, dr. Mirko Derganc, Pavle Zibelnik-Pajo, Vilko Čizmek in Rade Pehaček.

Doprinos k poznavanju NOB v Sloveniji pomenijo spomini dr. Ivana Ribarja **Uspomene iz narodnooslobodilačke borbe** (Beograd 1961, izd. Vojno delo, str. 231 [I]). Ribar se je osebno udeležil zasedanj v Kočevju in Črnomlju ter ustanovitve prve slovenske vlade v Ajdovščini in je ta čas v spominih orisal.

II.

Na področju bibliografije in kronologije je izšlo več del. V letu 1942 je Inštitut za zgodovino delavskega gibanja izdal obsežno bibliografijo France Škerl-Bregar: **Petnajst let bibliografije o narodnoosvobodilnem boju Slovencev, 1945—1959** (Ljubljana 1962, str. XI + 546). Bibliografija obsega knjige in članke, ki so o NOB izšli do konca 1959.* V Prispevkih za zgodovino delavskega gibanja je v letu 1962 izšla še Franceta Škerla **Bibliografija o narodnoosvobodilnem boju Slovencev za leto 1960** (Prispevki III/1962, št. 1, priloga 2, str. 1—61). Posebej za Gorenjsko je v zborniku *Gorenjska v borbi za svobodo* (Kranj, decembra 1961 št. 5, str. 45—54) izšla [Vere Jerškove] **Bibliografija o narodnoosvobodilnem boju na Gorenjskem v letu 1941**. Splošnega značaja je bibliografija, ki jo je sestavil H. Andonov-Poljanski: **Britanska bibliografija za narodnoosvoboditelno dviglenje na Jugoslavija so poseben osvrt na Makedonija**. (Glasnik na inštitutot za nacionalna istorija, Skopje 1962, br. 1—2, str. 259—283). V bibliografiji je registrirana britanska literatura o NOB v Jugoslaviji. Navaja splošno literaturo, dogodke 27. marca in kapitulacijo Jugoslavije, položaj v času okupacije, potek narodnoosvobodilnega boja, zaključne operacije in osvoboditev.

Informativnega značaja je **Bibliografija historiografije o narodnooslobodilačkej borbi od 1958 do 1960**. (Historijski pregled 1961, br. 3—4, str. 266—273), ki jo je sestavil Branko Pleše. Bibliografija upošteva prvenstveno knjige. Urejena je po temah in letih.

Kronološki **Pregled pomembnejših dogodkov v letu 1942** (Prispevki III/162, št. 1, str. 145—196) je kolektivno delo štirih avtorjev v Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja (T. Ferenc, D. Jeršek, Iv. Križnar in M. Luštek).

Leksikonskega značaja je knjiga **Pomniki naše revolucije** (Ljubljana 1961, izd. MK, strani 288 + 76 fotografij v prilogah). Dejstva iz NOB so povezana s kraji, ki so urejeni po okrajih, v vsakem okraju pa posebej po abecednem redu.

* Ocene in poročila: M[ile] P[avlin]: Borec 162, št. 10, str. 413; D[arel] J[eršek]: Komunist 14. VIII. 1962, št. 34; Viktor Smolej: Nekaj novih knjig o slovstvu NOB, Jezik in slovstvo VIII/1962—63, št. 5, str. 150—151.

III.

V širše okvire prikazov, pa naj gre pri tem za splošni razvoj dogajanja v drugi svetovni vojni na območju Jugoslavije, ali za določene ožje probleme v vsej dobi vojne, so vključevali Slovenijo predvsem avtorji, ki niso pisali slovensko. Delno gre pri tem za dela v jezikih drugih jugoslovanskih narodov, delno pa za druge jezike.

Vlado Strugar je pri Vojnoistorijskem institutu izdal knjigo **Rat i revolucija naroda Jugoslavije** (Beograd 1962, str. 474). V knjigi prikazuje razvoj vojaške aktivnosti na celotnem jugoslovanskem ozemlju. Politična dogajanja so vključena le, kolikor je potrebno za razumevanje splošnega vojaškega toka. Prikaz vojaških dogodkov je močno kondenziran. V njegov splošni tok so vključeni dogodki na območju republik in seveda tudi Slovenije. V dodatku so nanašani pregledi enot NOV in PO vseh rodov vojske od začetnih osnovnih enot do najvišjih organiziranih ob koncu vojne. — Pregled enot jugoslovanske vojske na dan osvoboditve pa dajeta Gorčin Raičević in Vlado Stojanović v delu **Pregled jedinica jugoslovenske armije na dan oslobodjenja 15. maja 1945. godine** (Vojnoistorijski glasnik 1961, št. 6, str. 94—106). Slovenske enote so v Pregled vključene.

Fotografsko dokumentacijo z vsega ozemlja Jugoslavije nudi almanah **Rat i revolucija naroda Jugoslavije 1941—1945** (Beograd 1961, izd. »Mladost«).

V okviru vojnodiplomske zgodovine druge svetovne vojne je na nekaj mestih vpletel dogodke v Jugoslaviji Herbert Fajs [Feis] v delu **Čerčil-Ruzvelt-Stalin** (Beograd 1962, v prevodu izdalo Vojno delo, str. 940).

V poljudni obliki sta splošni razvoj v Jugoslaviji med vojno prikazala Pero Morača v delu **Socijalistična revolucija u Jugoslaviji** (Beograd 1961, izd. Rad, str. 29), ki prikazuje v čem je bilo bistvo socialistične revolucije v Jugoslaviji v dobi NOB, in Dušan Bilandžić v delu **Od ustanka do pobeđe** (Beograd 1961, izd. Rad, str. 137), v katerem daje kratek pregled osvobodilne vojne in socialistične revolucije jugoslovanskih narodov.

Z vidika okupatorskega oficirja je prikazal umik nemških čet preko Jugoslavije Erich Schmidt-Richberger v knjigi **Der Endkampf auf dem Balkan — Die Operationen der Herresgruppe E von Griechenland bis zu den Alpen** (Heidelberg 1955, str. 163). Na operacije na območju Slovenije se nanaša samo zadnja četrtina knjige.

Z vidika jugoslovanske vojske je zaključne operacije orisal Velimir Terzić v razpravi **Završne operacije jugoslovenske armije 1945 godine** (Istorijski zapisi 1961, št. 2, str. 257—271). Zaključne operacije se nanašajo na Slovenijo v času zadnjih tednov vojne, to je v aprilu in maju 1945.

Odnose zaveznikov do odpora v Jugoslaviji je prikazal z izrazito prozapadnega stališča Kruno Meneghello-Dinčić v razpravi **Les alliés et la resistance Yougoslave** (Revue d'histoire de la deuxième guerre mondial 1961 št. 42, str. 27—48). Pisec je pokazal na odnose zapadnih zaveznikov do četnikov, začetno podpiranje četnikov, nato ukinitve pomoči, ker se D. Mihailović ni boril z okupatorji in prenos pomoči na Titove partizane. Prikazuje tudi zveze vzhodnih in zahodnih zaveznikov z begunsko vlado, nato pa s partizani, s katerimi so se zveze vedno bolj krepile, zlasti po kapitulaciji Italije, prikazuje materialno in operativno pomoč partizanom, nato pa še njihove posege v reševanje političnih problemov zaradi ustanovitve enotne jugoslovanske vlade.

S specialnimi problemi, ki so imeli splošni jugoslovanski značaj se bavi več avtorjev oziroma razprav. Tako kaže razprava **Zaključci sa majskeg save-tovanja Komunističke partije Jugoslavije u Zagrebu 1941. godine** (Vojnoistorijski glasnik 1961, št. 4, str. 5—21) partijsko analizo položaja Jugoslavije ob

zlomu 1941 in bodoče partijske naloge. Dragan Marković je v poljudni obliki prikazal **Savetovanje u Stolicama** (Beograd 1961, izd. Rad, str. 37) in v zvezi z njim začetno uravnavanje odnosov s četniki Draže Mihailovića. Petar Malobabić je v razpravi **O sudovima i sudjenju u narodnooslobodilačkim partizanskim odredima u 1941. godini** (Vojnoistorijski glasnik 1961, št. 6, str. 83—91) prikazal razvoj sodstva v partizanskih enotah. V širše okvire sega delo **Četrdeset prva — Ustanak naroda Jugoslavije** (Beograd 1961, izd. Mlado Pokolenje, str. 935). Delo prikazuje položaj družbenih sil v državi pred vojno, aktivnost Komunistične partije, zlom stare Jugoslavije, priprave za oboroženi boj. Glede upora prikazuje najprej začetke upora splošno in po pokrajinah, nato pa preraščanje upora v splošno nacionalno vojno in njen obči pomen ob koncu 1941. Delo je napisalo sedem avtorjev.

Diplomatskim problemom stare in nove Jugoslavije v dobi druge svetovne vojne je posvetil več svojih razprav Dušan Plenča. Že 1960 je z razpravo **Nacionalne manjine i jedinice stranih narodnosti u NOR** (Vojnoistorijski glasnik 1960, št. 6, str. 33—49) osvetlil problem partizanskih enot, ki so se formirale iz zastopnikov narodnih manjšin na ozemlju Jugoslavije in seveda tudi Slovenije. Z drugo razpravo **Narodnooslobodilački pokret u Jugoslaviji i saveznici** (Istorijski glasnik 1961, št. 1—4, str. 3—37) je prikazal Jugoslavijo kot celoto v kompleksu sil in vplivov, ki so izhajali od partnerjev protihitlerjevske koalicije od 1941 dalje do konca vojne. S tretjo razpravo **Medjunarodni aspekti ustanka u Jugoslaviji 1941. godine** (Vojnoistorijski glasnik 1962, št. 3, str. 27—49) je osvetlil mednarodni položaj Jugoslavije po njenem zlomu leta 1941, nato odnos SZ in zapadnih zaveznikov ter begunske vlade do oborožene vstaje v Jugoslaviji, poizkuse zaveznikov, da združijo vse sile odpora pod Mihailovičevim vodstvom, neuspeh teh poizkusov, in na koncu, kako je partizanska sila prerasla v integralni del protihitlerjevske koalicije. Vrh in združitev vseh Plenčevih detajlnih študij pa pomeni samostojna knjiga **Medjunarodni odnosi Jugoslavije u toku drugog svjetskog rata** (Beograd 1962, izd. Institut društvenih nauka, odelenje za istorijske nauke str. 425). Prejšnjim problemom je dodal še vlogo kontrarevolucionarnih elementov v obliki četništva D. M., ustašev in mačkovstva na Hrvaškem ter klerikalnih elementov v Sloveniji, dalje še politiko begunske vlade v Londonu, njena notranja trenja in kontrarevolucionarna stališča ter zveze s kontrarevolucionarji doma, prav tako pa tudi vlogo konservativno usmerjenih vlad zapadnih zaveznikov do končnega poraza in umika ob formiranju enotne vlade nove Jugoslavije.

S kontrarevolucionarno vlogo četnikov Draže Mihailovića se je bavil tudi Jovan Marjanović v razpravi **Prilozi istoriji sukoba narodnooslobodilačkog pokreta i četnika Draže Mihailovića u Srbiji 1941. godine** (Institut društvenih nauka, Zbornik radova I, Beograd 1959, str. 153—233). Razprava ima pomen tudi za razvoj v Sloveniji, ker sega preko srbskega okvira in osvetljuje stališča, ki so se pojavljala tudi v Sloveniji, zlasti kar se tiče odnosov do begunske vlade v Londonu.

S problemi, ki imajo splošni pomen, se bavi Pero Morača v razpravi **Društveno-politička kretanja i politika KPJ u ustanku 1941** (Jugoslovenski istorijski časopis 1962, št. 1, str. 5—31). V zelo kondenzirani obliki prikazuje pisec odnos buržoaznih sil do oboroženega upora, delovanje revolucionarnih sil in dozorevajoče pogoje za oboroženi upor, kako je ta boj povzročil ločitev ljudi za in proti oboroženemu boju in kaki elementi so se porajali v korist nove skupnosti jugoslovanskih narodov na temelju oboroženega boja.

O elementih nove skupnosti jugoslovanskih narodov je napisal študijo Jovan Marjanović **Prilog izučavanja jugoslovenstva u ustanku 1941** (Jugoslovenski istorijski časopis 1962, št. 1, str. 33—45). Glede na probleme teh skupnosti med

obema vojnama je J. M. na kritiko Franceta Klopčiča v Naših razgledih (27. II. 1962) in Ivana Ceraniča v Vjesniku (12. XII. 1962) odgovoril v JIČ 1963, št. 1, str. 47—54 pod naslovom **Još jednom o pitanju jugoslovenstva u ustanku 1941.**

Starejše pisanje nekaterih jugoslovanskih zgodovinarjev, predvsem J. Marjanovića in Pera Morače, češ da so v svojih delih hoteli zmanjšati pomoč in vlogo Sovjetske zveze v osvoboditvi jugoslovanskih narodov, je v obliki polemike zavračal ruski zgodovinar V. K. Volkov v razpravi **Nekotorye voprosy osvoboditel'noj borby jugoslavskih narodov v gody vtoroj mirovoj vojny v osveščeniiji jugoslavskoj istoričeskoj literatury** (Novaja i novejšaja istorija 1960, št. 5, str. 126—138).

Med slovenskimi deli je Metoda Mikuža: **Druga svetovna vojna** (Ljubljana 1961, izd. MK, str. 141 + 6 strani slik v prilogi + 2 zemljevida) pregled dogajanj v drugi svetovni vojni, v katerega vključuje tudi delež Jugoslavije.

O problemih jugoslovanskega narodnoosvobodilnega boja so na mednarodnih kongresih odporiških gibanj spregovorili tudi jugoslovanski zgodovinarji. Njihovi referati so bili v celoti ali v izvlečkih objavljeni v reviji **Internationale Hefte der Widerstandsbewegung**. Že 1959 je bil objavljen referat Ediba Hasanagića z naslovom **Vom Studium der Geschichte des Befreiungskampfes der Völker Jugoslawiens** (Internationale Hefte... 1959, št. 1, str. 40—47). Avtor je v referatu pokazal najprej temeljne značilnosti narodnoosvobodilnega gibanja v Jugoslaviji, nato pa oblike in organe, ki se bavijo s študijem narodnoosvobodilnega boja.

Na mednarodni konferenci odporiškega gibanja v Varšavi v aprilu 1962 so svoje referate prispevali trije avtorji. Referat Dušana Plenče so objavili pod skupnim naslovom **Auszüge aus den Referaten** in podobno, kjer je D. P. spregovoril o elementih, ki so pripeljali do ustanovitve narodnoosvobodilnega gibanja v Jugoslaviji, nato o oblikah NOB ter o mednarodnih aspektih tega gibanja in njegovih zvezah z drugimi odporiškimi gibanji v Evropi (Internationale Hefte... 1963, št. 8—10, str. 91—97). Na enak način je bil objavljen referat A. Milanovića — S. Marića (Internationale Hefte... 1963, št. 8—10, str. 145—149), v katerem sta pisca govorila najprej o sistemu okupatorskega terorja in domačih pomagačev ter o rezultatih terorja, nato pa o razvoju ljudske oblasti, zlasti o AVNOJ. Tretji referat Vladimirja Dedijera (Internationale Hefte... 1963, št. 8—10, str. 141—145) je bil predložen samo pismeno, ne da bi se avtor osebno udeležil konference. Na ta način je avtor nanizal probleme, ki so po njegovem zrasli kot rezultat primerjanja med jugoslovanskim osvobodilnim gibanjem in odporiškimi gibanji v drugih deželah zasedene Evrope.

Za jugoslovanske zgodovinarje in za slovenske še posebej ima svoj pomen tudi knjiga, ki je 1961 izšla v petem zvezku zbirke **Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa**, to je knjiga **Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien** (Düsseldorf 1961, herausgegeben vom Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsgeschädigte, strani XX + 264 E + 633). Knjiga prikazuje življenje Nemcev na vsem jugoslovanskem ozemlju, in seveda tudi v Sloveniji. Opis razmer v Sloveniji je vidno označen. Časovno upošteva še predvojno dobo, nato vpliv vojne na nemški položaj v Jugoslaviji in njihovo usodo. Obširno prikazuje preselitev kočevskih Nemcev in usodo po končani vojni. Za splošnim prikazom so objavljeni pravni ukrepi, ki so urejali položaj Nemcev po zlomu stare Jugoslavije, zlasti na Hrvatskem in na ozemlju, ki ga je zasedla Madžarska. Nato prikazuje nemško mobilizacijo za rajhovske potrebe, ukrepe AVNOJ o razlastitvi Nemcev v Jugoslaviji, nato pa še povojne ukrepe jugoslovanskih oblasti proti Nemcem. Razmišlja tudi o vzrokih katastrofe podonavskega nemštva. Med prvimi navaja pripadnost nacistični ideji.

IV.

Splošno slovenski koncept ima Metoda Mikuža **Pregled zgodovine narodno-osvobodilne borbe v Sloveniji** (II. knjiga, Ljubljana 1961, izd. CZ, strani 415 + 18 strani fotografij + 2 zemljevida) kot nadaljevanje prve knjige, ki je izšla 1960. V drugi knjigi »Pregleda« prikazuje avtor čas od prvega osvobojenega ozemlja na Dolenjskem spomladi 1942 do kapitulacije Italije, vendar kapitulacije same ne obdela. Iz istega koncepta, toda po obsegu samo v obrisu, je Metod Mikuž v obliki uvoda napisal **Kratek pregled dejavnosti narodnoosvobodilnega boja (NOB)** v knjigi Pomniki naše revolucije (Ljubljana 1961, izd. MK, str. 7—20) in **Kratek pregled narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji (Od jeseni 1942 do jeseni 1943)** v knjigi Zbornik fotografij iz narodnoosvobodilnega boja slovenskega naroda 1941 do 1942 (str. 7—13), ki ga je izdal IZDG v Ljubljani 1961.

O pomenu Osvobodilne fronte, iz kakih osnov je zrasla, kakšni splošni momenti in kake subjektivne sile so vplivale na njen razvoj, kako je preprečila državljansko vojsko, kakšna je bila njena vloga v odporu Ljubljane kakor tudi v razvoju narodnoosvobodilne taktike v boju proti okupatorju, je ob njeni dvajsetletnici spregovoril Miha Marinko: **Ob 20-letnici Osvobodilne fronte Slovenije** (Slavnostni govor tovariša Mihe Marinka na političnem zborovanju, Delo 27. IV. 1961, št. 115, priloga).

O literarnem ustvarjanju pri Slovencih v dobi NOB je Vera Jagrova napisala delo **Slovenska umetnost med NOB s posebnim pogledom na književnost 1941—1961** (Ljubljana 1961, izd. Zavod za prosvetno pedagoško službo OLO Ljubljana, slavistični aktiv, strani 145, ciklostirano). Delo je sprožilo polemiko med ocenjevalcem Viktorjem Smolejem v prispevku — **Nekaj novih knjig o slovstvu NOB** (JIS 1961/62, št. 5, str. 147—151) in avtorico v prispevku **Odgovor kritiku** (JIS 1962—63, št. 1—2, str. 53—58 in št. 3, str. 87—89).

Dušan Bravničar je pisal **O nekaterih značilnostih osvobodilnega boja v Sloveniji leta 1941, o nastanku in vlogi Narodne zaščite** v Prispevkih za zgodovino delavskega gibanja (Ljubljana 1961, št. 1—2, str. 53—95). Tezišče razprav je na osvetljevanju pomena Narodne zaščite.

V informacijo zunanjemu svetu je napisal Filip Kalan [Kumbatović] *Essais sur le théâtre* (Ljubljana 1961, izd. Akademija za igralsko umetnost, str. 252). V knjigi je pod poglavjem **Le théâtre slovene pendant la deuxième guerre mondiale** (str. 185—196) prikaz usode slovenskih gledališč med vojno, zlasti pa delovanje SNG na osvobojenem ozemlju.

V.

Okupatorski teror in njegov režim sta bila predmet številnih razprav. Ivo Juvančič je v razpravi **Italijanski okupator v Ljubljani 1941—1943**. (Prispevki III/1962, št. 1, str. 63—140) osvetlil sistem, metode in ukrepe civilnih in vojaških oblasti italijanskega okupatorja. France Šušteršič je v knjigi **Vražji vrtec** (Ljubljana 1961, izd. Borec, zbirka Dokazi, št. 8, strani 168) prikazal sicer splošno povezanost Babnopoljcev z NOB, toda težišče je postavil na prikaz italijanskega nasilja, požigov in ubijanj v Loški dolini, zlasti pa v Jermendolu in v Vražjem vrtcu pri Babnem polju. Stane Lenardič je v knjigi **Križ in zločin** (Ljubljana 1962, izd. Borec, zbirka Dokazi, št. 9, strani 130) pokazal predvsem nasilje okupatorskih pomagačev, belogardistov in domobrancev v njihovi postojanki Sv. Urh pri Ljubljani.

Nasilje nemškega okupatorja je v poljudni obliki prikazal Ivo Pirkovič v razpravi **Noč in megla — Strahovlada in brezpravje na Štajerskem 1941—1945** (TT 13. VI. 1961, št. 24, 1. VIII. 1961, št. 31). Strahote nemškega mučenja in ubijanja v gorenjskih Begunjah je delno po spominih, delno pa po arhivskem gradivu obdelal dr. Janez Gerčar v knjigi **Mučeniške Begunje** (Ljubljana 1961, izd. Borec, zbirka Dokazi, št. 5, strani 131). Trpljenje predvsem francoskih internirancev v taborišču pod Ljubeljem prikazuje brošura **Ljubeljsko taborišče — podružnica Mauthausna** (Tržič 1962, izd. Zveza borcev v Tržiču, strani 32).

Nacistične namene z organizacijo odvajanja otrok slovenskih partizanskih družin na Štajerskem in Gorenjskem ter izvajanje teh namenov, usodo otrok v taboriščih po izjavah prizadetih je obširno in dokumentirano obdelal Stane Terčak v knjigi **Ukradeni otroci** (Ljubljana 1962, izd. Borec, strani 269). Ivan Jurčec je v razpravi **Nacistični »Übermensch« v naših krajih** (Celjski zbornik 1961, str. 80—102) prikazal, kako so Nemci hoteli uresničiti »vročo germanizacijo« na Štajerskem z izselitvami slovenskih ljudi. Lojze Penič je v razpravi **Taborišča v Strnišču** (Ptujski zbornik II/1962, str. 153—166) prikazal nastanek in razvoj delovnega taborišča v Strnišču pri Ptujju ter njegovo preučevanje v koncentracijsko taborišče.

Z nemškim nasiljem na Primorskem se bavi dva italijanska avtorja. Carlo Schiffrer je v razpravi **La risiera** (Trieste 1961, št. 44, str. 21—24) prikazal tržaško rižarno kot mučilnico tržaških antifašistov med vojno, Iolanda Pisano pa je v razpravi **Gorizia 1944** (Trieste 1962, št. 52, str. 9—11) prikazala nemški režim v Gorici leta 1944.

VI.

Preteklosti Ljubljane v dobi druge svetovne vojne je posvečena predvsem zbirka **Ljubljana v ilegali**, od katere je 1961 izšla druga knjiga s podnaslovom **Država v državi** (Ljubljana 1961, izd. Okrajni odbor SZDL, strani 516 + fotografije in črteži med besedilom + 2 zemljevida). Zbirka objavlja pretežno spomine na različne oblike dejavnosti in dogodkov v dobi NOB v Ljubljani v letu 1941 in v začetku 1942, vendar pa je v njej objavljeno tudi gradivo iz arhivov, npr. dopisi CK, del Kidričeve razprave **Kratek obris razvoja OF in sedanja politična situacija v Sloveniji**, ponatisi iz Dela ter nekaj razprav na temelju arhivskega gradiva in spominov. Ljubljanski preteklosti sta posvečeni publikaciji **Partizanski pohod ob žici okupirane Ljubljane** za leto 1961 in za leto 1962 z bogatimi fotografskimi prilogami oziroma fotokopijami dokumentov iz dobe NOB.

Dogodke v Ljubljani obdelujeta tudi dve razpravi Dareta Jerška, ki sta pravzaprav dve varianti ene same teme: **Plebiscitne akcije Osvobodilne fronte v letih 1941—1942** (Prispevki 1961, št. 1—2, str. 195—237 in Kronika 1961, št. 2, str. 65—82). V Kroniki je v naslovu za besedo fronte dodana še beseda v Ljubljani. Razpravi prikazujeta predvsem izvedbo proslav, ki jih je odredil IO OF ob 29. oktobru in 1. decembru 1941 ter 3. januarja in 7. februarja 1942.

Razmere na Dolenjskem v dobi NOB obdeluje obširno Dolenjski zbornik, v njem pa zlasti razprava **Leto 1941 na Dolenjskem** (Dolenjski zbornik, Novo mesto 1961, izd. Dolenjska založba, str. 9—60), ki je sad kolektivnega dela, pri katerem je sodelovalo 11 avtorjev. Razprava prikazuje najprej delovanje Komunistične partije pred vojno, nato pa organizacijski razvoj KP in OF po okrožjih in vojaške enote, ki so nastale in delovale v letu 1941. V Dolenjskem zborniku je Ivo Pirkovič s prispevkom **Predstraže ilegalnega Novega mesta** (Dol. zbornik 1961, str. 61—86) orisal delovanje KP v Novem mestu pred vojno, nato pa je

težišče njegovega pripovedovanja osvoboditev zaprtih članov KP Vinka Kristana, Vilme Pirkovičeve [Beblerjeve] in še nekaterih drugih, posebej pa še usoda Vinka Kristana po umiku v Ljubljano in njegova smrt aprila 1942.

Z ekonomsko bazo narodnoosvobodilnega gibanja in partizanske vojske se bavi Metod Mikuž v razpravi **Partizansko gospodarstvo v »Ljubljanski pokrajini«** (Komunist 19. I. 1962, št. 3—6. II. 1962, št. 5).

Sava Konvalinka v razpravi **Kočevski Rog** (Beograd 1961, izd. Rad, strani 67) poljudno prikazuje srbohrvatskim bralcem pomen roškega gorskega kompleksa za NOV v letih 1941—1945.

Z vojaškimi operacijami na Dolenjskem in sodelovanjem slovenskih in hrvatskih enot se v treh razpravah bavi podpolkovnik Miroslav Stepančič. V razpravi **Ofanzivna dejstva 7 korpusa u Dolenjskoj maja 1944. godine** (Vojno-istorijski glasnik 1960, št. 3, str. 30—44) prikazuje partizansko ofenzivo na komunikacije, v razpravi **Dejstva prve četiri slovenačke brigade u drugoj polovini marta 1943. godine** (Vojnoistorijski glasnik 1961, št. 1—2, str. 104—126) prikazuje operacije v Suhi Krajini in na območju Velike gore in Ribniške doline ter v Jelenovem žlebu, v razpravi **Dejstva slovenačkih i hrvatskih partizanskih snaga u graničnim krajevima Slovenije i Hrvatske u drugoj polovini »roške ofenzive« 1942 godine** (Vojnoistorijski glasnik 1962, št. 6, str. 37—69) pa prikazuje boje partizanskih enot z Italijani na področju, ki leži ob obeh straneh hrvatsko slovenske meje na Gorjancih, v Žumberku, Beli Krajini in Gorskem Kotaru.

Razvoj kontrarevolucionarnih sil v Sloveniji in njihovo pripravljanje na kapitulacijo Italije, operacije in rezultate bojev z njimi pri Grčaricah in na Turjaku je ob uporabi kontrarevolucionarnega gradiva osvetlil Stanko Petelin v razpravi **Poraz slovenačkog dela Mihailovičeve »jugoslovenske vojske u otadžbini« u Grčaricama i na Turjaku** (Vojno istorijski glasnik, 1961, št. 6, str. 3—25).

Za dvajsetletnico vstaje jugoslovanskih narodov je Janez Vitkovič v knjigi **Bela Krajina skozi viharje k svobodi** (Ljubljana 1961, izd. Borec, strani 188) opisal razvoj Bele Krajine v dobi NOB s krajšim uvodom o razvoju v predvojnem času. V orisu vojne dobe je prikazal partizanske enote v Beli Krajini, njihov boj z okupatorji, nastop kontrarevolucionarnih sil in važnejša dejstva iz razvoja ljudske oblasti. Knjiga je napisana na temelju tiskane literature in ustnih virov. Zaradi nje je nastala polemika med Ivom Pirkovičem, ki je Vitkovičevi knjigi očital velike napake v članku **Zmeda v zgodovini Bele Krajine** (Borec 1962, št. 5, str. 224—226) in Jožetom Ravbarjem-Joštom, ki je Pirkovičevo kritiko zavračal v prispevku **K članku Iva Pirkoviča »Zmeda v zgodovini Bele Krajine«** (Borec 1962, št. 6—7, str. 300), nakar je Pirkovič ponovno pojasnil svojo kritiko v prispevku **O vrednosti zgodovinskega pisanja** (Borec 1962, št. 12, str. 509—510).

Na tržaški proces v decembru 1941 se nanaša razprava Iva Juvančiča **Drugi trščanski proces i njegova politička pozadina godine 1940—1941** (Jadranski zbornik IV/1959—60, str. 293—299). V njej prikazuje pisec, kako so italijanski zunanje-politični oziri vplivali na priprave procesa in kako so grupirali aretirance v tri skupine v skladu z zunanjim političnim položajem v zadnji fazi leta 1941.

Medsebojno povezavo slovenskih in hrvatskih istrskih operacij in formacij prikazuje knjiga Ivan Brozina-Slovan: **Put prve istarske brigade »Vladimir Gortan«** (I. knjiga, Pula 1959, izd. Kotarski odbor Saveza boraca, strani 252).

Slovenskih problemov v Primorju se dotikajo tudi nekateri italijanski avtorji. Elio Apih v razpravi **Dal regime alla resistenza Venezia Giulia 1922 do 1943** (Udine 1960, izd. Del Bianco, strani 166) obdeluje najprej predvojni čas,

v obdelavi vojnih let se pa dotika slovenskega odpora v letih 1941—1943. Kritiko Apihove knjige je napisal Ivo Juvančič v Prispevkih 1962 (str. 299—304) pod naslovom **Slovensko Primorje med NOB v italijanski publikaciji**. O nemški okupaciji Julijske Benečije govori knjiga Galliano Fogar: **Sotto l'occupazione nazista nelle provincie orientali** (Udine 1961, izd. Del Bianco, strani 228). Narasčajočo problematiko Trsta proti koncu vojne prikazuje Teodoro Sala: **Aspetti della lotta politica nella Venezia Giulia 1944—1945** (Il movimento di liberazione in Italia, št. 64, julij-september 1961, str. 33—49). Svoja razmišljanja razpleta avtor na temelju analize nemške brošure Bandenkampf, ki je izšla v Trstu pred koncem vojne, nato pisma Gina Marovića o bodočnosti Trsta v okviru Jugoslavije, in še nekaterih drugih virov. Pisec dokazuje, da so tržaški komunisti sprejeli jugoslovansko tezo o aneksiji Trsta in Julijske Benečije. — O problemu demarkacijske črte, ki naj bi na Primorskem ločila zavezniško upravo od jugoslovanske, je pisal Ennio Maserati: **I contrasti diplomatici per la V. G. tra gli alleati e Tito** (Trieste 1961, št. 42, str. 10—15).

Charles F. Delzell: **Mussolini's Enemies. The Italian Anti-Fascist** (New York 1961) primerja med seboj italijanski in nemški fašizem. Poleg tega se dotika tudi obmejne problematike Slovenskega Primorja, Trsta in Istre, obravnava vprašanje samoodločbe slovanskega prebivalstva, kako se je pojavljalo pred glavno centralo italijanske resistence v Milanu, in njene stike s slovenskim osvobodilnim gibanjem.

O povezavi NOB z našim morjem razpravlja **Slovenski pomorski zbornik**, ki ga je izdal Klub pomorščakov v Kopru 1962. Franc Dermota je v prispevku **Naša obala med narodnoosvobodilno vojno in neposredno po osvoboditvi** (Slovenski pomorski zbornik, Koper 1962, str. 72—78) razgrnil podobo vojnopomorskega položaja na slovenski obali med NOB, njene osvoboditve in položaja po osvoboditvi. Andrej Pagon pa je orisal **Ustanovitev, razvoj in borbe mornariškega odreda Koper** (Slov. Pom. zbornik, Koper 1962, str. 79—85).

Slovenske obale v NOB se dotika tudi knjiga **Morje gneva in svobode — Zbornik partizanske borbe na Jadranskem morju** (Ljubljana 1961, izd. Borec, strani 232) v dveh prispevkih: Slavka Kavška **Slovenski narod v borbi za svoje morje** (str. 63—69) in Dušana Vesića **PC-8 je prvi vplul v Trst** (str. 229—231).

Začetke partizanskega upora na Gorenjskem je obdelal Tomo Brejc v razpravi **Početak i razvitak narodnog ustanka u Gorenjskoj 1941. godine** (Vojno-istorijski glasnik 1961, št. 4, str. 154—169). Razprava je napisana po kombinaciji dokumentarnega gradiva in lastnih spominov.

Na enakem temelju je Ivan Jan napisal za dvajsetletnico vstaje jugoslovanskih narodov knjigo **Dražgoše** (Ljubljana 1961, izd. Borec, strani 157 s slikami med besedilom + 3 zemljevidi). V knjigi je prikazana dejavnost Cankarjevega bataljona od oktobra 1941 dalje, težišče pa je na prikazu bojev z Nemci v Dražgošah. Teh bojev Cankarjevega bataljona in Dražgoš se je Jan v letu 1961 lotil večkrat. V Rodni grudi 1961 (str. 34—35) je napisal manjši prispevek z naslovom **Dražgoše**. V Pionirskem listu je prav tako pod naslovom **Dražgoše, svetilnik v podjarmljeni Evropi** (22. II. 1961, št. 21 — 10. VI. 1961, št. 35—36) obdelal omenjene probleme pod naslovom **Cankarjevci v Glasu** (Kranj 21. VIII. 1961, št. 94 — 28. XII. 1961, št. 147) in v Invalidskem vestniku (24. XI. 1961, št. 24) pod naslovom **Pregnani preseljevalci**.

Delo partizanskih tehnik na Gorenjskem je prikazal Emil Cesar v dveh razpravah: **Razvoj in delo ilegalnih in partizanskih tehnik na Kamniškem** v Kamniškem zborniku VIII/1962 (str. 57—120) je obdelal nastanek, razvoj, delovne rezultate, selitve in sploh usodo partizanskih tehnik in tiskarn na območju nekdanjega kamniškega okraja in bližnjih krajev na jugu in zahodu.

V razpravi **Partizanske tehnike na Gorenjskem v letu 1943** (Loški razgledi IX/1962, str. 11—52) je pa obdelal tehnike na zahodnem Gorenjskem.

Narodnoosvobodilnega gibanja med koroškimi Slovenci se dotika Herman Mitteräcker v svojem delu **Kampf und Opfer für Österreich** (Ein Beitrag zur Geschichte des Österreichischen Widerstandes 1938 bis 1945, Wien 1963, strani 216). Poleg slovenskega partizanstva na Koroškem in nemškega terorja nad koroškimi Slovenci omenja avtor tudi avstrijske bataljone v okviru slovenske narodnoosvobodilne vojske.

V črni luči govori o moči slovenskega partizanstva na Koroškem Wolfram Mallebrein v knjigi **Einer für alle** (Tübingen 1960). Pisec se pravzaprav teritorialno omejuje samo na Miklavčevo v Podjuni. Oceno o njegovi knjigi je napisal Tone Zorn pod naslovom **Nemška knjiga o narodnoosvobodilni borbi na Koroškem** (Prispevki 1962, str. 305—306).

Na obmejno območje Koroške in Štajerske segata dve deli. Bogdana Žolnirja: **Partizanski tisk ob Meži, Dravi, Mislinji** (Slovenj Gradec 1962, izd. Muzej ljudske revolucije, strani 210) obdeluje delno splošni razvoj NOB na označenem območju, pretežno pa življenje in delo partizanskih tehnik. Milan Basta je v knjigi **Veliki zahvat** (Beograd 1962, izd. Rad, strani 81) v poljudni obliki prikazal zadnje operacije in boje jugoslovanskih enot z Nemci in pobežlimi pomagači okupatorjev v krajih okoli Dravograda v maju 1945.

O Ptujju in bližnji okolici sta France Filipič in Vida Rojic napisala mnogo podrobnosti, ki doslej niso bile znane. France Filipič je v razpravi **Iz zgodovine prvih ptujskih partizanov** (Ptujski zbornik II/1962, str. 86—123) prikazal sodelovanje in usodo Ptujčanov predvsem med pohorskim partizani v letu 1941, delno pa tudi med partizani drugod po Sloveniji. Vida Rojic pa je v razpravi **O nekaterih spopadih med partizani in okupatorjem v ptujskem okolišu** (Ptujski zbornik II/1962, str. 133—152) osvetila pomen kurirjev v narodnoosvobodilnem gibanju v ptujski okolici in nekaj njihovih dotlej malo znanih spopadov z Nemci.

Prvo celjsko četo je Stane Terčak prikazal v dveh delih, v razpravi **K zgodovini I. celjske čete** (Celjski zbornik 1961, str. 7—25) je orisal njeno delovanje v juliju in avgustu 1941, v brošuri **Resevna 1941—1961** (Celje-Sentjur 1961, izd. Odbor za proslavo 20-letnice vstaje občine Celje in Sentjur, strani 40) je pa podal kratek historiat čete, zraven pa še pregled važnejših dogodkov v Celju in okolici v dobi vojne. Stane Terčak je v razpravi **Iz tajnih okupatorjevih arhivov** (Celjski zbornik 1961, str. 103—134) pokazal nemška stališča do slovenskih prebivalcev v različnih dobah vojne. Nemški režim na celjskih šolah med vojno je na temelju šolskih kronik in drugih zapisov orisal Fran Roš v razpravi **Celjsko šolstvo med okupacijo** (Celjski zbornik 1961, str. 135—146).

Pod naslovom **Spomini žive dalje kot ljudje** (Celjski zbornik 1961, str. 26 do 79) je Vlado Habjan ne samo na temelju svojih spominov, temveč tudi na temelju zapisov in podatkov drugih prikazal osvobodilno gibanje predvsem v vaseh ob Boljski od Vranskega do Prebolda, to je v taborskih vaseh v letu 1941.

Zgodovino revirske čete v letu 1941 je orisal Lojze Požun v razpravi **Revirska četa leta 1941** (Prispevki II/1961, št. 1—2, str. 99—191). Pisec pa ne prikazuje samo čete kot vojaške enote, temveč vzporedno riše še nemško okupacijo, njeno upravo, politično organizacijo, vojaško silo in nastope proti Slovencem.

Delovanje kozjanskega bataljona in njegovih čet je obdelal Stanko Škaler v razpravi **Kozjanski bataljon od septembra 1942 do poletja 1943** (Dolenjski zbornik, Novo mesto 1961, izd. Dolenjska založba, str. 89—122). Vzporedno govori pisec tudi o političnem delu na Kozjanskem.

Kritika orisanega obdobja se je lotila tudi knjige Franta Komela: **Narodnoosvobodilna borba v Sloveniji 1941—1945** (strani 168 s slikami + 17 geografskih skic, izd. Obzorja v Mariboru 1960). Branimir Žganjer je dal splošni prikaz knjige v Historijskem pregledu 1961 (št. 2, str. 141—142). Obširno in ostro kritiko pa je napisal Tone Ferenc pod naslovom **Knjiga, ki ni izpolnila naših pričakovanj** (Prispevki III/1962, št. 1, str. 277—297).

Memoarsko delo **Frata** (Ljubljana 1962, izd. Borec v Dokazih, št. 7, strani 59), ki jo je napisala Tina Zupančič, je izvalo kritiko Iva Pirkoviča, ki je potem v Borcu 1952 (št. 8—9, str. 362—363) bistveno dopolnil in popravil nekatere trditve Tine Zupančičeve.

France Škerl

INSTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

R dp
ZGODOVINSKI čas.
1963

941/949

119640126

COBISS •